ספר

דמבלין־מודז'יץ

316539

אוניברסיטה בר-אילן
המכון לחקר יהדות הגולה

ספר דמבלין־מודז'יץ

העורך:
דוד שטוקפיש

הוצא לאור ע"י ארגוני דמבלין־מודז'יץ בארץ ובחו"ל

יזכור־בוך
דעמבלין־מאָדזשיץ

✶

ספר דמבלין־מודז׳יץ

✶

DEMBLIN-MODRZYC BOOK

Editor : **David Sztokfisz**

Printed in Israel, 1969

נדפס בישראל, 1969

דפוס „ארזי", תל־אביב, טל׳ 34294

ה ק ד מ ה

דמבלין — אירנה — מודז'יץ — איוונגורוד... ארבעה שמות למקום אחד בזמנים שונים ותחת משטרים שונים. אולם בכל העתים ובכל התנאים חי שם, נאבק, חלם וייחל יישוב יהודי מושרש — עד שעלה עליו הכורת הנאצי והכרית קהילה יהודית על גדות הוויסלה.

תחת עיי המפולת של בית־ישראל בפולין קבורה גם דמבלין היהודית. נאלם הניגון המודז'יצאי, הוצמתו לומדי הגמרא בבתי־מדרש, דממת־מוות ירדה על האיגוד המקצועי היהודי, סניף „החלוץ" והמועדון הציוני נעקרו משורש, ארגוני בעלי־המלאכה והסוחרים נמחקו כלא היו ומוסדות צדקה — כל אלה, אופני ביטוי של חיים לאומיים, מדיניים ודתיים תוססים נפלו, נפלו בידי רשעים. הרוצחים הנאציים ומסייעיהם השמידו, עקרו ומחקו הכל וזכר לא נותר מקהילת יהודים רבת־דורות זו.

זכר לא נותר? לא! שארית־פליטת קהילת מודז'יץ־דמבלין לא תסכים לכך. עוד בימי האימים של הכיבוש הנאצי, נשבע כל עובד־כפייה בלבו כי ספר יספר כל אשר עוללו לו ולבני־עמו חיות הטרף הנאציות וכן על ענותם של יהודי עירו. וכאשר הגיעו ימי הגאולה והשיחרור, הן מובן מאליו היה הדבר, כי תפקידם הקדוש של השרידים הוא: להעלות על ספר עלייתה וכליונה של דמבלין היהודית — יד־ושם לדור־דור.

אכן, איחרנו קצת בביצוע המשימה הזאת. בהיכתב שורות אלה, חלפו בדיוק שלושים שנה מהיום הגורלי של ה־1 בספטמבר 1939 ו־24 שנים להתמוטטות הנאציזם. אולם גם צד חיובי לאיחור הזה, שכן הודות להכנות המרובות במשך שנים רבות, היה לאל־ידנו להגיש לקורא ספר עב־כרס המכיל כ־690 דפים, בעברית ובאידיש, המשקף תולדותיו של יישוב יהודי רב־תהילה בפולין.

✶

כתיבת ויצירת ספר־עדות זה הן סיפור בפני עצמו. ספרנו נכתב בידי יהודי דמבלין — אנשי עמל, פשוטים, שמעולם לא העלו על דעתם, שעליהם יוטל להיות מקונני ומנציחי זכר קהילתם; וכי הם ישאו בעול ההוצאות

החומריות המרובות של ספר רב־ההיקף זה ; יצטרכו להכריע בטעמים ציבו־ריים, לאומיים ומוסריים בנוגע לתעודות שייכללו או ייפסלו בספר זה.

אחרי שש שנות עבודה מאומצת לאיסוף החומר והאמצעים הכספיים אצל יוצאי־עירנו בישראל, צרפת, בלגיה, ארצות־הברית, קנדה, ארגנטינה ובראזיל — מופיע עתה „ספר דמבלין־מודז'יץ", מצבה ונר־נשמה על קברות בלתי־נודעים של בני משפחותינו, ידידינו ומכרינו ; ספר זכרון לנו, ולבנינו אחרינו.

✶

הספר מחולק לחמישה מדורים : 1. היה היתה עיירה...; 2. דמויות ; 3. הכליון ; 4. בני דמבלין־מודז'יץ בישראל ובתפוצות ; 5. דפי הנצחה.

יותר מ־70 מחברים שיקפו ב־110 חיבורים את חייה התוססים של קהילת דמבלין־מודז'יץ עד כליונה המר. בעבודות מסויימות מסופר על חלקם של בני עירנו בהקמת מדינת ישראל, בהגנתה ובבנינה.

חובה נעימה היא לנו להודות לכל אלה שבתרומתם מפרי־עטם או בכספם אפשרו הוצאתו לאור של ספר־עדות זה, לבני־העיר ולאירגוניהם בישראל ובתפוצות ; תודה ויישר־כוח לעורך הספר, ידידנו **דוד שטוקפיש**, על מאמציו לעיצוב דמותו של הספר ; **לאברהם כנעני** על עריכת המדור העברי ; לעובדי דפוס „ארזי" בתל־אביב, שתרמו כמיטב יכולתם להידור הספר.

ביראת־כבוד וברטט בלב על השלמת המשימה שהוטלה עלינו — מוסרים אנו את „ספר דמבלין־מודז'יץ" בידי הקורא. יהי רצון, שעמנו למוד־הסבל לא יכתוב עוד ספרים כספר זה.

אריה בוקשפן

תל־אביב, ספטמבר 1969.

פאָרוואָרט

דעמבלין — אירענאַ — מאָדזשיץ — איוואַנגאָראָד... פיר נעמען פון איין אַרט, אין פאַרשידענע צייטן און פאַרשידענע רעזשימען. נאָר אין אַלע תקופות און ביי אַלע באַדינגונגען האָט דאָרט געלעבט, געראַנגלט זיך, געטרוימט און געהאָפט אַן איינגעוואָרצלטער יידישער ישוב — ביז דער היטלעריסטישער תליין האָט אַראָפגעלאָזט זיין האַק און פאַרשניטן אַ יידישע קהילה אויפן ברעג פון דער ווייסל.

אונטער די חורבות פון דער יידישער פוילן ליגט אויך אַ צעשמעטערטע די יידישע דעמבלין. פאַרשטומט איז דאָרט די מאָדזשיצער נגינה, פאַרשוווּנדן די בית־המדרש לערנער איבער די אָפענע גמראס, אַ בית־הקברות שטילקייט האָט זיך אַראָפגעלאָזט אויף דעם פראָפעסיאָנעלן פאַריין, לאָקאַל פון החלוץ, ציוניסטישן קלוב, אויפן האַנטווערקער־ און סוחרים־פאַריין און פילאַנ־טראָפישע אינסטיטוציעס — דער סימן מובהק פונעם אַמאָליקן ברויזנדיקן, געזעלשאַפטלעך־פאָליטישן, נאַציאָנאַלן און רעליגיעזן לעבן. די נאַצישע רוצ־חים און זייערע העלפערס האָבן אַלץ אומגעברענגט, אָפגעווישט פון דער ערד, עס זאָל קיין זכר נישט בלייבן...

נישט בלייבן קיין זכר? אָ, צו דעם וועט די דעמבלין־מאָדזשיצער שארית הפליטה נישט דערלאָזן. נאָך אין די צייטן פון דער שוידערלעכער אָקופאַציע, האָט דאָך יעדער שקלאַפן־אַרבעטער געגעבן אַ נדר, אויב ער בלייבט לעבן — וועט ער דערציילן וועגן דער דעגענעראַציע און פאַרווילדונג פון די דייטשן און דער מאַרטיראָלאָגיע פון יידישן פאָלק. און אַז מ׳האָט זוכה געווען צו דער באַפרייונג, איז געווען קלאָר, אַז איינע פון די ערשטע און הייליקסטע אויפגאַבן פון די וואָס זענען על פי נס געראַטעוועט געוואָרן, דאָרף זיין: פאַרייביקן אין אַ בוך דעם אויפגאַנג און אונטערגאַנג פון דער יידישער דעמבלין, שטעלן איר אַ ווירדיקן מאָנומענט לדור דורות.

אמת, מיר האָבן אַ ביסל פאַרשפעטיקט מיט דער דאָזיקער אויפגאַבע. ווען מיר שרייבן די שורות, זענען געניט אָפגעלאָפן 30 יאָר זינט יענעם פאַטאַלן 1טן סעפטעמבער 1939 און 24 יאָר נאָכן קראַך פון היטלעריזם. די פאַרשפעטיקונג האָט אָבער געהאַט אויך איר פאָזיטיווע זייט מיט דעם, וואָס אַ דאַנק דער לאַגניאָריקער צוגרייטונג זענען מיר מסוגל איצט אונטער־

צוטראָגן דעם לייענער אַ ספר פון 690 זייטן, אין עברית און אין יידיש, וואָס שפּיגלט טריי אָפּ די געשיכטע פון אַ רומפולן יידישן ישוב אין פוילן.

דאָס שאַפן דעם ספר־מאָנומענט איז אַן־און־פאַר־זיך געשיכטע. אונדזער ספר איז געשריבן געוואָרן פון דעמבלינער יידן — האָרעפאַשניקעס, עמך, וועלכע האָבן זיך קיינמאָל נישט פאָרגעשטעלט, אַז זיי וועלן דאַרפן זיין די סופרים און מקוננים איבער אַ גאַנצער שטאָט; אַז זיי וועלן דאַרפן שאַפן די נייטיקע, גאָר באַדייטנדיקע מיטלען אַרויסצוגעבן אַ בוך פון אַזאַ פאַר־נעם; אַז זיי וועלן דאַרפן גובר זיין אַ רגי שווערי־קייטן פון געזעלשאַפטלעכן, נאַציאָנאַלן און מאָראַלישן כאַראַקטער בנוגע דעם וואָס מען מעג און וואָס מ'טאָר נישט פאַרעפנטלעכן אין אַ בוך פון אַזאַ כאַראַקטער און פאַרנעם.

נאָך זעקס יאָר אינטענסיווער אַרבעט פון צונויפזאַמלען די מאַטעריאַלן און געלטער ביי אונדזערע לאַנדסלייט אין ישראל, פראַנקרייך, בעלגיע, פאַר. שטאַטן, קאַנאַדע, אַרגענטינע און בראַזיל — דערשיינט איצט „ספר דעמבלין־מאָדזשיץ", אַ יאָרצייט־ליכט און מצבה אויף די אומבאקאַנטע קברים פון אונדז גוט באַקאַנטע יידן...

„ספר דעמבלין־מאָדזשיץ" איז פאַרטיילט אין 5 חלקים: 1. געווען אַמאָל אַ שטעטל..., 2. געשטאַלטן, 3. דער אומקום, 4. דעמבלינער־מאָדזשיצער אין לאַנד און אין אויסלאַנד; 5. בלעטער וואָס פאַרייביקן.

מיר האַלטן פאַר אונדזער חוב צו באַדאַנקען די אַלע וועלכע האָבן מיט דער פעדער און געלט דערמעגלעכט דאָס דערשיינען פון אונדזער בוך־מאָנו־מענט, די לאַנדסלייט און לאַנדסמאַנשאַפטן־אָרגאַניזאַציעס אין ישראל און אין די תפוצות; אַ יישר־כוח און אַנערקענונג קומט דעם רעדאַקטאָר פון אונדזער ספר, פריינד דוד שטאָקפיש, פאַר זיין מי און אחריות ביים אויס־פאָרמירן דעם אינהאַלט און געשטאַלט פון בוך; דעם פריינד אברהם כנעני פאַר זיין רעדאַגירן דעם עברית־טייל; די אַרבעטער פון דער דרוקעריי „ארזי" אין תל־אביב, וואָס יעדער פון זיי האָט אויף זיין שטייגער און אופן בא־רייכערט און פאַרשענערט דעם ספר.

מיט אַ געפיל פון יראת הכבוד און מיט אַ ציטער אין האַרצן פון אַן אָפּגעטוענער וויכטיקער שליחות — גיבן מיר איבער דעם לייענער דעם „ספר דעמבלין־מאָדזשיץ". יהי רצון, אַז אונדזער שווער־געפרוווט פאָלק זאָל מער ניט דאַרפן שרייבן אַזעלכע ביכער.

אריה בוקשפאן

תל־אביב, סעפטעמבער 1969.

א.

היה היתה עיירה

געווען אמאל א שטעטל

לתולדות אירנה־דמבלין

(לפי מקורות היסטוריים)

דמבלין — חווה, בתווך ארמון ומסביב — גן, נפת נובו־אלכסנדרינסקי, גמינה אירנה, פּאַראַפיה בוברינניקי. דמבלין — מרכז כל האחוזות, שהיו בבעלותו של טאַרנובסקי במאה ה־15. הטאַרנובסקים בנו כניסיה בבוברובניק, שנשתייכה לאחוזה. במאה ה־16 עברה החווה בירושה לידי מאנישך. אחרון לבית מאנישך נשא לאשה את בת אחותו של סטאניסלאב־אוגוסט, שבנה למענה — לפי האגדה — את הארמון העומד עד היום בדמבלין וסביבו נטע את הפּאַרק המרהיב־עין. אחת מבנות מאנישך נישאה לנסיך יאַבלונובסקי, שקיבל בנדוניה האחוזות בדמבלין; אך כאחד ממשתתפי מרד הדקאַבריסטים גורש ב־1825 לעיר סאַראַטוב. ב־1836 נקנו האחוזות של הנסיך על־ידי הממשלה הרוסית ובשנת 1842 נדבם הצאַר ניקולאי לנסיך פּאַשקוויץ', הגנראל־גוּברנאטור דאז. בשנה זו הונחה אבן־היסוד למבצר איבאנוגראַד.

דמבלין שוכנת על שפך הנהר ווייפּז' לוויסלה. אחוזות דמבלין שייכות כאמור לבית פּאַשקוויץ', ושמן הרשמי הוא „איוואַנובסקיה שיולו". אחוזות אלה כוללות: אחוזות דמבלין, פובייז'ביה, וימיסלוב, בורובה, מאטיגי ובורובינה. בשלוש האחוזות הראשונות, האדמה פוריה ובשלוש האחרות — חולית. האחוזה שוכנת בנוף מרהיב־עין, שני נהרות זורמים דרכה: הווייפּז' והוויסלה. חוצות אותה מסילות הברזל — הלוּבלין והנאַדבישלאַנית וכן כבישים המסתעפים לכל הכיוונים: הכביש לווארשה, ללובלין וכבישים מתוך האחוזה באורך של 4 ו־5 וויורסטים. לאחוזות שייכים הכפרים: מייז'נטשקה, ריטשיצה, מושצ'אנקה, נובי־דמבלין, לאַסון וסנדוביץ — השוכנים על גדתו הימנית של הווייפּז'. משמאלו של הנהר שוכנים הכפרים — נייבז'גוב, נייטשעץ, גולומב, בונוב, וולקה־קולמבסקה, באלטוב.

כיום — היישובים בוברובניק ואירנה: שתי גמינות, אירנה וגולומב, משרד דואר, קופת הלוואה וחיסכון, שני בתי־ספר בבוברובניק וגולומב; האחוזה מקיפה שטח של 12,000 מורג אדמה. האוכלוסיה־מפוכחת, עמלנית, עובדת־אדמתה או משכירה עצמה לעבודה, אך לא אמידה. חמשת אלפים מורג אדמת בור מיוערים וכל היערות נתונים תחת פיקוח. אחוזת דמבלין מורכבת משני חלקים: דמבלין וגולומב.

עד לשנת 1844 עמד ליד הארמון כפר בשם דמבלין. בגלל המבצר נהרס הכפר. ב־1865 הוצא מהארמון כל דבר בעל ערך אמנותי — רהיטים, אחים עם סמלי הבעלים־האצילים הקודמים והועברו להוֹמל, מקום מגוריו של הפריץ הנוכחי, אשר נולד וגדל בווארשה. ליד הארמון בנויים אולם־ריקודים ואולם הצגות. לפני שתים־עשרה שנים נמכרו כל אביזרי הבמה לאחד המועדונים בלובלין. מאחורי הכנסיה, ליד הארמון קבורים איוון פאַשקוויץ׳ נציב המדינה לשעבר ואשתו. חוות דמבלין משתרעת על 500 מורג, אדמתה חולית אך עיבודה ברמה גבוהה, בשל הדישון שמספק המבצר איוואנגרוד. מצויים בו שני „כבשני־הופמן" לשריפת לבנים, המספקים כ־8 מיליון לבנים לשנה. תוצרת זו יחד עם הלבנים מכבשני סלטווצ׳ין מיועדת לבניית שישה מבצרים חדשים.

אירנה — יישוב בנפת נובו־אלכסנדרינסקי, גמינה אירנה, פאַראַפיה בובּרובניק, על גדתו הימנית של הווייפז׳, כוויוֹרסט ומחצית הוויוֹרסט מהמבצר, על הכביש המוביל ממבצר איוואנגורוד למאשטשאנקה, שנים וחצי וויוֹרסט מתחנת הרכבת איוואנוגרוד, 20 וויוֹרסט מז׳יז׳ין, מקום מושבו של בית־המשפט המחוזי, 21 וויוֹרסט מפּוּלאווי. יישוב זה ידוע בדרך־כלל כפרבר, כלומר פרברו של המבצר, נוסד ב־1854 על השטחים שהיו שייכים לאחוזה הדמבלינית שנקרא על שם אשת בעליו הנוכחיים: אירנה. יש בו הנהלת הגמינה, קופת מלווה וחיסכון שהונה העצמי מוערך ב־1079 רוּבל וחסכונות בסך של 1500 רובל, משרד דואר, בית־מרקחת, רופא, טחנת־קמח מונעת על־ידי קיטור ותוצרתה מגיעה לסך של 130,000 רובל, מבשלת בירה ומחסני יי״ש. אירנה מונה 2309 תושבים, הגרים ב־96 צריפי עץ, אך הואיל ובתים אלה בנויים על שטח השייך למבצר אפשר להרסם בשעת חירום תוך עשרים וארבע שעות.

ב־1881 היו בה 138 מפעלים תעשייתיים. הגמינה של אירנה משתרעת על שטח של 12,320 מורג, מהם שייכים 8000 מורג לאכרים ו־4000 מורג (1,200 אַקרים־שדה ו־2,800 מורג של יערות) לדונאטאריוש. לאיכרים המקומיים יש סוסים ועגלות. על־אף הרווחים הקלים רובם של האיכרים הם עניים. ראוי לציין, כי בגמינה האירנית הכוללת שני יישובים ותשעה כפרים מצויים רק שלושה בתי מרזח. לגמינה שייכים: בובּרובניק, דמבלין, גרמבטצ׳ינה, קאמלונקה, קלשצ׳ובקה, קראסנוגליני, קרוגובקה, לאסון, מאסוב, מלינקוב, מייזשווינקי, מושצ׳אנקי פּוּנוויז׳בה, ריצ׳יצה, סנדוביצה, זצז׳ארי.

(לפי „המילון הגיאוגראפי של מלכות פולין וארצות סלאביות אחרות", בעריכתם של פ. סוליבּיירסקי, ב. חלבובסקי וו. ואלבסקי. כרך 2, וארשה 1881. ע״ע 18 ו־300).

דמבלין — כפר, נפת גאַרבולין, וויווזסטבו וארשאי, שוכנת בדרומה של הבקעה הווארשאית, על גדתו הימנית של הוויסלה, במרחק של קילומטר משפך הנהר ווייפז, 115 מטר מעל פני הים.

מהמאה ה־15 היתה דמבלין בבעלותם של הטארנובסקים, מנישקי ולאחר־מכן בידי היאבלונובסקים. ב־1836 רכשה הממשלה הצארית את אחוזות דמבלין ובשנת 1842 מסרם לגנראל פאשקוויץ. במרוצת הזמן החלו הפולשים לבנות את מצודת איוואנוגרוד, בחסלם כליל את הכפר.

בימי מלחמת־העולם השניה שכן בשטח המבצר לשעבר מחנה שבויי המלחמה (סטאלאג 307), בו נרצחו על־ידי הנאצים אלפים רבים של שבויי מלחמה סובייטיים.

בדמבלין שוכן ארמון היאבלונובסקים הבנוי בסגנון אמפייר, שנבנה במאה ה־13 ושוקם במאה ה־19. דמבלין היא אתר לטיולים לאורך הנהרות ויסלה ווייפז. כחמישה קילומטרים צפונית־מזרחית משתרעים יערות עבותים ובשכנותם אגמים.

(„סלובניק גיאוגראפי טוריסטיצ'ני פולסקי" — „מילון הגיאוגראפיה התיירית של פולין"; וארשה 1956, כרך 2, 1400 עמ'. בהוצאת הוועד לתיירות).

צו דער געשיכטע פון אירענאַ־דעמבלין

(לויט היסטאָרישע מקורות)

דעמבלין — אַ פאַלוואַרק און פאַלאַץ מיט אַ פּאַרק, פאַוויאַט נאַוואַ־אַלעקסאַנ־דריסקי, גמינע אירענאַ, פאַראַפּיע באַבראָוניקי. דער צענטראַלער פונקט פון ברייטע גיטער, וועלכע האָבן אין 15טן יאָרהונדערט באַלאַגנט צו די טאַרנאָווסקיס. זיי האָבן אויפגעשטעלט אַ קלויסטער אין באַבראָוניק, וואָס האָט געהערט צו דעם גיט. דורך אַ ירושה, איז דער פאַלוואַרק דעמבלין אַריבער אין 16טן יאָרהונדערט צו די מנישעכס. דער לעצטער פון זיי האָט חתונה געהאַט מיט דער שוועסטערן־טאָכטער פון סטאַניסלאַוו אָגוסט, וועלכער האָט פאָר איר אויפגעבויט, ווי די לעגענדע דערציילט, דעם הייניטקן פאַלאַץ אין דעמבלין און פאַרלייגט אַ הערלעכן פּאַרק. מיט איינער פון די מנישעכס מיידלעך, האָט חתונה געהאַט דער פירשט יאַבלאָנאָווסקי, וועלכער האָט אין נדן באַ־קומען די דעמבלינער גיטער; אָלס דעקאָבריסט פאַרשיקט אין יאָר 1825 קיין סאַראַטאָוו. אין יאָר 1836, האָט די רעגירונג ביי אים אָפּגענומען די דעמבלינער גיטער. אין יאָר

1842, האָט דער צאָר ניקאָליי געשאָנקען די גיטער דעם פירשט פאַשקעוויטש, דעם דעמאָלטיקן געגנראַל־גובערנאַטאָר. יענעם יאָר איז געלייגט געוואָרן דער גרונטשטיין פאר דער פעסטונג איוואַנגראָד.

דעמבלין ליגט ביים צונויפגוס פון טייך וויעפּזש מיט דער ווייסל. די דעמבלינער גיטער בילדן די אָרדינאַציע פון די פאַשקעוויטשעס, וועלכע טראָגן דעם אָפּיציעלן נאָמען איוואַנאָוווסקיע שיאָלאָ. צו די גיטער געהערן: דער פאָלוואַרק דעמבלין, פאַד־וויעזשביע, ווימיסלווו, בארָאוואַ, מאַטיגי, בארָאווינצא. אין די ערשטע דריי פאָלוואַרקס, איז די ערד אַ קאָרנדיקע. אין די לעצטע דריי — נאָך־ווייסלדיקער ליים־באָדן. דאָס גיט ליגט אין אַ הערלעכער געגנט, עס שניידן זי אָדורך צוויי טייכן: וויעפּזש און ווייסל, די נאַדוויישלאַנסקע און לוקאָווסקע באַן־וועגן, אויסער שאַסייען אין אַלע ריכ־טונגען, ווי: דער לובלינער שאָסיי, וואַרשעווער, מאָשטשאַנסקא־גאָלעמבסקער. אויסער דעם, באַזיצן די גיטער אייגענע שאָסייען, פון 4 און 5 וויאָרסט די לענג. צו די גיטער געהערן די דערפער: מיעזשאַנטשקא, ריטשיצע, קלעטשווקא, מאָשטשאַנקא, נייי־דעמבלין, לאָסאָן, סענדאָוויץ — פון רעכטן ברעג וויעפּזש. פון לינקן — ניעבזשעגווו. ניעטשעץ, גאָלאָמב, באָגווו, באָלטווו, וווילקא גאָלעמבסקא.

איצט — די ישובים באָבראָווניק און אירענא: צוויי גמינעס, אירענא און גאָלאָמב, אַ פאָסט, אַ שפּאָר־ און לייי־קאָסע אין אירענא, צוויי שולן, אין באָבראָווניק און אין גאָלאָמב; דאָס גיט באַזיצט אַ שטח ביז 12.000 מאָרג, פון דעם ביז אַ 10.000 הויפּישער גרונט. דאָס פאָלק — אַ ניכטערס, אַרבעטזאָם, פאָרנעמט זיך מיט לאַנג אייגעאַרדנט: לוין־אַרבעטן, אָבער — ניט פאָרמעגלעך. די וועלדער זענען פון לאַנג איינגעאַרדנט: 5000 מאָרג אומנוצבאָרע ערד, וועלכע וועט באַוואַלדיקט און אין פיל הינזיכטן קאָן דאָס גיט דינען אַלס ביישפיל פאָר אַנדערע.

דאָס גיט דעמבלין באָשטייט פון צוויי „שליסלען": דעמבלין און גאָלאָמב. אין ערשטן „שליסל" איז רעגולירט געוואָרן דאָס אייגנטום־רעכט, אויסער דעם ישוב באָבראָווניק.

ביזן יאָר 1844, האָט עקזיסטירט אַ דאָרף דעמבלין לעבן פאַלאָץ, וועלכער טראָגט איצט דעם דאָזיקן נאָמען. צוליב דער פעסטונג, האָט מען דאָס דאָרף אַראָפגענומען. אין יאָר 1865, האָט מען פון דעמבלינער פאַלאָץ באַזייטיקט אַלץ, וואָס האָט געהאַט אַן ארטיסטישן ווערט, ווי מעבל, קאָמינס מיט די הערבן פון די פריערדיקע אייגנטימער און זיי אַרויסגעשיקט קיין האָמעל, ווו עס ווויינט דער הייַנטיקער פריץ, געבוירן און דערצויגן אין וואַרשע. ביים פאַלאָץ געפינט זיך אַ זאַל פאָר בעלער און אַ טעאַטער־זאַל. די בינע־אייניריכטונגען זענען מיט 12 יאָר צוריק פאַרקויפט געוואָרן צו אַ קלוב

אין לובלין. הינטערן קלויסטערל ביים פּאַלאַץ, וואָס איז היינט איבערגעאַרבעט געוואָרן פּאַר אַ פּראָוואָסלאַווער געבעט־הויז, רופן די טויטע קערפערס פון איווּאַן פּאַשקע־וויטש, געווען קיניגלעכער נאַמיעסטניק, און זיין פרוי. דער פּאַלוואַרק דעמבלין האָט אַ 500 מאָרג. די ערד — אַ זאַמדיקע, נאָר די אַגריקולטור — אַ הויכע, צוליב דער באַמיסטיקונג, וועלכע עס שטעלט צו די פּעסטונג איוואַנגאָראָד. אינעם גיט דעמבלין זענען אויפגעשטעלט געוואָרן צוויי אַ. ג. האָפּמאַן־אויוונס, צום אויסברענען ציגל, וועלכע ליפערן אַ יאָר ביז 8 מיליאָן שטיק. דאָס אַלץ, צוזאַמען מיט דער פּראָ־דוקציע פון די צעגיעלניעס אין מלאָווטשין, איז באַשטימט צו בויען די נייע זעקס פּאָרטן. עס ווערן אויך אויסגעאַרבעט אייל־ציגל, די אַ. ג. פּראַנט־ציגל.

*

אירענאַ — אַ ישוב אין נאָווּאַ־אַלעקסאַנדריסקי פּאָוויאַט, גמינע אירענאַ, פּאַ־ראַפיע באַבראָוויניק, אויפן רעכטן ברעג פון וויעפּזש, אַן אַנדערטהאַלבן וויאָרסט פון מיטן דער ציטאַדעל (פּעסטונג), ביים שאָסיי, וואָס פירט פון דער פּעסטונג איוואַנ־גאָראָד צו מאָשטשאַנקע, 2 און אַ האַלבן וויאָרסט פון דער באַן־סטאַציע איוואַנ־גאָראָד, 20 וויאָרסט פון זשיזשין, זיצאָרט פון ערשטן קרייז־געריכט, 21 וויאָרסט פון פולאָוו. דער דאָזיקער ישוב, אין אַלגעמיין באַווּסט אונטערן נאָמען פּאָרשטאַט ד. ה. אַ פּאָרשטאָט פון דער פּעסטונג, איז אין יאָר 1854 געגרינדעט געוואָרן אויף די שטחים וואָס האָבן באַלאַנגט צו די דעמבלינער גיטער און טראָגן דעם נאָמען פון דער פרוי פונעם איצטיקן גוטבאַזיצער. אין דעם ישוב געפינט זיך: אַ גמינע־פּאָר־וואַלטונג, אַ ליי־און שפּאָר־קאָסע מיט אַ גרינדונגס־קאַפּיטאַל פון 1079 רובל און אָפּשפּאָרונגען וואָס באַטרעפן ביז 1500 רובל. אַ פּאָסט־אָמט, אַפּטייק, אַ דאָקטאָר, אַ דאָמף־מיל, וואָס איר פּראָדוקציע באַטרעפט 130.000 רובל, אַ ברויעריי פון גע־וועגלעכן ביר, סקלאַדעס מיט בראָנפן. אירענאַ ציילט 2309 תושבים, וועלכע וווינען אין 96 הילצערנע הייזער, וואָס צוליב זייער געפינען זיך אויפן שטח פון דער פּעסטונג, קאָנען זיי, אין פאַל פון אַ נויטוועגדיקייט, צעשטערט ווערן אין פאַרלויף פון 24 שעה.

אין יאָר 1881, זענען דאָ געווען 138 אינדוסטריעלע אונטערנעמונגען. די אירענער גמינע פאַרנעמט אַ שטח פון 12.320 מאָרג, דערפון געהערן 8.000 צו די פּויערים און די אַנדערע 4.000 מאָרג (1.200 אַקער־פעלד און 2.800 מאָרג וואַלד) צום דאַנאַטאַריש. די היגע איינווווינער באַזיצן פערד און וועגענער און קוואַטערונעק. טראָץ די לייכטע פאַרדינסטן, זענען זיי אין אַלגעמיין, אומפאַרמעגלעך. ס׳איז וויכטיק

צו באַמערקן, אַז אין דער אירענער גמינע, וועלכע באַשטייט פון 2 ישובים און 9 דערפער, זענען פאַראַן בלויז דריי שענק. צו דער גמינע געהערן: באַראַוויניק, דעמבלין, גרעמבטשיזנע, קאַמעלאַנקע, קלעשטשוווקע, קראַסנאַגליני, קרוקוווקע, לאַסאַן, מאַמווו, מלינקווו, מיעזשוויאַנטשקע, מאַשטשאַנקע, פאַדוויעזשביע, ריטשיצע, סענ־ דאַוויצע, זשדזשאַרי.

(לויטן „געאַגראַפישן וועדטערבוך פון פוילישן קיניגרייך און אַנדערע סלאַווישע לענדער", אונטער דער רעדאַקציע פון פ. טולימיעדסקי, ב. כלע־ באַווסקי, ווו. וואלעווסקי, באַנד 2, וואַרשע 1881, ז"ז 18 און 300).

*

דעמבלין — אַ דאָרף, גאַרוואַלינער פאַוויאַט, וואַרשעווער וואַיעוווּדסטוווּ, ליגט אין דרומדיקן טייל פון דער וואַרשעווער קאַטלינע, אויפן רעכטן ברעג פון דער ווייסל, אַ מרחק פון 1 קילאָמעטער פונעם אָנהייב פון טייך וויעפש, אויף אַ הייך פון 115 מעטער איבערן ים־פלאַך.

פון 15טן יאָרהונדערט איז דעמבלין געווען דאָס אייגנטום פון די טאַרנאָווסקיס, מנישקעס און דערנאָך — די יאַבלאָנאָווסקיס. אין יאָר 1836 האָט די דעמבלינער גיטער אָפּגעקויפט די צאַרישע רעגירונג און זיי געשאַנקען אין יאָר 1842 דעם גענעראַל פּאָס־ קעוויטש. אין דער צייט האָבן די פּאַרכאַפערס אָנגעהויבן בויען די פעסטונג איוואַנ־ גאָראָד, ליקווידירנדיק אין גאַנצן דאָס דאָרף צוליב באַפעסטיקונגען.

אין דער תקופה פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, האָט אויפן שטח פון דער אַמאָליקער פעסטונג זיך געפונען אַ לאַגער פאַר קריגס־געפאַנגענע (סטאַלאַג 307) ווו עס זענען פון די הענט פון די היטלעריסטישע רוצחים אומגעקומען פיל טויזנטער סאָ־ וויעטישע קריגס־געפאַנגענע.

אין דעמבלין געפינט זיך דער עמפיר־פאַלאַץ פון די יאַבלאָנאָווסקיס פון 13טן יאָרהונדערט, איבערגעבויט אין דער העלפט פון 19טן יאָרהונדערט. אויספלוגן לענגויס די ברעגעס פון דער ווייסל און וויעפש. אַ 5 קילאָמעטער ווייטער אויף צפון־מזרח — ברייטע וועלדער און גרויסע אָזערעס אין שכנות פון זיי.

(„סלאַווניק געאַגראַפי טוריסטיטשנעי פאַלסקי" — „וועדטערבוך פון טוריס־ טישער געאַגראַפיע פון פוילן"; וואַרשע 1956, 2 בענד, 1400 ז"ז. אַרויס־ געגעבן דורכן קאָמיטעט פאַר טוריסטיק).

*

אומקום פון דער יידישער דעמבלין — אין ציפערן

צאָל יידן פאַרן קריג — 3.300. אין מערץ 1941 — 3.750 (3.185 אַרטיקע יידן און 565 צוגעקומענע). דעם 13טן מאַי 1942 — 1.200 יידן. דעם 15טן אויגוסט 1942 — 5.800 יידן (4.000 צוגעקומענע). דעם 15טן מאַי 1942 — געבראַכט קיין דעמבלין 2.024 יידן פון פרעשאָוו (סלאָוואַקיע). דעם 6טן מאַי 1942, אָפגעשיקט 2.500 יידן קיין סאָביבור. דעם 15טן אָקטאָבער 1942 — קיין טרעבלינקע. די פאַרבליבענע יידן אין שטאָט האָט מען אינטערנירט אין 2 לאָגערן. פון יאַנואַר ביז מאַי 1943 האָט מען געשיקט אויף אומקום דעמבלינער יידן קיין פאָניאַטאָוו. דעם 22סטן און 23סטן יולי 1944 — אין לאָגער קיין טשעלמנסטאָכאָוו („האָסאָג").

(„בלעטער פאַר געשיכטע", פערטליאָר־שריפט. יידישער היסטאָרישער אינסטיטוט ביים צ. ק. פון יידן אין פוילן. באַנד 3, ה' 1—2. יאַנואַר־יוני 1950. טאַבעלע 9).

*

לאָגערן אין אירענאָ־דעמבלין

ל.נ.	אָרט, פאָוויאַט	געגרינדעט	ליקווידירט	צאָל אינ־ טערנירטע	כאַראַקטער פון לאָגער
387.	אירענא, ליפאָווע גאַס, פאָוויאַט גאַרוואַלין	אויגוסט 1942	פעברואַר 1943	200	יידישער
388.	אירענא, באַן־סטאַציע דעמבלין פאָוויאַט גאַרוואַלין	אָקטאָבער 1942	יוני 1943	120	יידישער
389.	אירענא, פלי־פעלד פאָוויאַט גאַרוואַלין	מאי 1941	23.7.44	1000	יידישער
390.	אירענא, באַן־בריק פאָוויאַט גאַרוואַלין	מאי 1942	יוני 1943	200	יידישער

(פאַרניכטונגס־לאָגערן, קאָנצענטראַציע־לאָגערן און אַרבעטס־לאָגערן אויף פוילישער ערד אין די יאָרן 1939—1945. באַאַרבעט: זאָפיאַ טשינסקאַ און באָגומיל קופשטש. ביולעטין פון דער הויפט־קאָמיסיע צו פאָרשן די דייטשע פאַרברעכנס אין פוילן, ערשטער באַנד, 1946).

די שטאָט אויפן שוועל פון היינטיקן יאָרהונדערט

ב. דעמבלין

(אויסצוגן פונעם בוך „ערב נאַכט",
פֿאַרלאַג „דעת", תל־אביב — ניו־יאָרק, 1954)

די מאָדזשיצער מערק

...אין מאָדזשיץ איז די פֿרנסה געווענען דורך טיר און טויער. דאָס איוואַנגראָדער פּעסטונג, וואָס דער רוסישער קיסר האָט נאָכן איינעמען פּוילן, געלאָזט אויפּבויען, האָט געווימלט מיט מיליטער, פֿאַדריאָטשיקעס און זייערע מענטשן. יידן מיט אָנגעשטאָפּטע טייסטערס געלט, האָבן אַרומגעהאָוועט איבער די יאָרידים און מערק פון גאָנצן אַרום און אויפגעקויפט פֿאַר דער פעסטונג באַנען מיט פּי, שפּייכלערס מיט תבואה און גאָנצע פעלדער מיט קרויט און קאַרטאָפּל און ציבעלעס.

דערצו נאָך איז איוואַנגראָד געווען אַ גרויסער באַן־קנופּ אין רוסיש־פּוילן. אַרום דער סטאַנציע איז געווען אויפגעבויט אַ שטאָט אַ גאַנצע פון רויט־ציגלנע הייזער. די באַן־לייט, קאָנדוקטאָרן און באַאַמטע, האָבן געקענט געבן פּרנסה אַ שטאָט מיט יידן. דורך דער סטאַנציע זענען אויסגעאַרבעטע סחורות פון האָלב פּוילן געגאַנגען ווועק אין די וויטע רוסישע גובערניעס און אויך צוריק, קיין פּרייסן, קיר״ה — און פון דאָרט אַרויסגעצויגן באַנען מיט רוסישן וויץ, ראָסטאָווער פיש, קיעווער צוקער, פּויליש חזירים און עופות אַלערליי.

מאָדזשיצער יידן האָבן דענצמאָל געלעבט און געלאָכט. אין די זונטיקס האָט זיך די שטאָט געבראָכן פון מיליטער. קאַטערינטשיקעס אין גויאישע היטלען מיט גלאַנציקע דאָשקעס, אין געפוצטע שטיוול מיט לאַקירענע כאָלעוועס, האָבן געקנאַקט אויף זייערע קאַטערינקעס לוסטיק קאָמאַרקעס און פּאַרבענקטע אוקראַיניש לידער. די וויסע מייזלעך מיט די ראָז־דורכזיכטיקע אויערלעך, זענען געקראָכן אויף די קאַטערינקעס, אַרויס און אַריין פון זייערע שטייגלעך. די גרינע פּאָפּוגייען מיט די שאַרפּע, אַראָפּגעבויגענע שנאָבלען, זענען קלוג און מיושבדיק געזעסן אויף די דינע שטאַפּלען איבער זייערע שטייגן. פּאַר אַ קופּערנעם זעקסער האָבן זיי מיט די שנאָבלען אַרויסגעשלעפּט פון דעם אונטערגעטראָגענעם שופּלעדעלע אַ מזל־צעטעלע, אַ מאָל אין רויט, אַ מאָל אין גרין און אַ מאָל אין בלוי און עס אונטערגעטראָגן דעם זעלנער, וואָס איז געשטאַנען אַן אומגעדולדיקער, וואָס גיכער אַרויסצולייענען דאָס פּאַרבאַרגענע מזל זיינס.

אַוועק פון די קאַטערינטשיקעס, לענגויס ביידע זייטן מאַרק, זענען געווען אויס־

געשטעלט די געשטעלן מיט מעסערלעך און בריטווע, מיט שלעסלעך, מיט שניט־סחורה אין צעלניק, מיט ווייס־געבעקס און צוקערוואַרג, מיט באַניעקערן און פרוכטן. אויך אין די געוועלבער, הינטער די האַלב־צוגעלענטע טירן, ווו מען האָט נישט געטאָרט מחלל־

השוק בדמבלין־מודז׳יץ • דער מאַרק אין דעמבלין־מאַזשיץ

זונטיק זיין מיט אַ גראָשן לייזעכץ, איז געווען אָנגעפראָפט מיט זעלנער, וואָס האָבן געלאָזן פדיון פאַר אַ גאַנצער וואָך.

אוּן אין מאַרק, פראַנק און פריי ווי דער ווינט, האָבן יידן אַרומגעשמיעט צווישן די זעלנער און אייגעקויפט נייע שטיקער זויל־לעדער, אַלטע שינעלן, שטיוול און לייוונטענע פּאַלאַטקעס, אַלץ וואָס „קאזנא״ האָט אַרויסגעגעבן דעם זעלנער פאַר זיין אייגן געברויך. אַנדערע יידן, נישט אַזעלכע בריה׳ס, וואָס טויגן בלויז צו דער גמרא, האָבן געהאַלטן פאַרבאַטענע שענקלעך, וואָס די ווייבער און אונטערגעוואַקסענע טעכטער האָבן שטילערהייט באַטריבן. הינטער פאַרהאַנגענע פענצטער, אַרום נאַקעטע, האַל־צערנע טישן, זענען געזעסן זעלנער און פויערים, געזשליאַקעט אַקעוויט, געגעסן גע־

פּרעגלטע לעבערלעך און געבראָטענע פערטלען געגדזנס און כסדר געזוכט אַ כאַפּ צו טאָן אַ בריט־היפּטיקע מויד אויפן שויס אַרויף.

איידער מאָדזשיצער געוועלבניקעס האָבן צוריק אויסגעפילט די פּאָליצעס נאָכן זונטיק־פּדיון, איז געקומען דער מיטוואָך, מאַרק־טאָג, וועו די שטאָט איז פאַרפלייצט געוואָרן פון פערד און וועגן, וואָס די פויערים האָבן אויסגעשפּאַנט, פאַרהויבן די האָלאָבליעס אַרויף, די פערד אויסגעדרייט מיט די קעפּ צו די וועגן, זיי אַריינגעפּאַקט די אומגעדולדיקע מאַרדעס אין טאָרבעס האָבער און אַליין אַוועק אויפן יאריד.

שוין פון באַגין האָט זיך געשטעלט דער הר־הא. אין ביידע זייטן שאָסיי, לענגויס די ראָוועס, דורך וועלכע עס איז געגאַנגען דער אָפּפּלוס פון די רעגנס, זענען געזעסן אַנגעפּאָרענע ס׳גאיעס אין זייערע פּאַרביקע, געשטרייפּטע פעלערינעס. אַרום זיי — זעק מיט זריעות, קרענץ מיט גאָלדן־הויפּיקע ציבעלעס, זילבער־וויייסער קנאָבל, געבונדענע עופות און קוישלעך אייער.

אַרויף מיטן שאָסיי זענען געווען די געשטעלן מיט הייליקוואָרג. אויף ברייטע טישן, אונטער ליוונטענע דעכער, זענען געווען אויסגעשטעלט בילדער פון דער „הייליקער״ מאַמע מיטן געטלעכן קינד ביי דער אָפּגעדעקטער ברוסט. שנירן קרעלן, ברוינע און שוואַרצע, מיט קליינע און גרעסערע צלמלעך, זענען דאָרטן געהאַנגען אין גאַנצע קלומפּן, יעזוסלעך מיטן דורכגעשטאָכענעם, פּאַרבלוטיקטן האַרץ אין דרויסן און דער דערנער־קראַנץ אויפן קאָפּ, אַנדערע מיט צענומענע הענט און פאַרלייגטע פיס, געקרייציקטע אויפן צלם, זענען געווען אָנגעוואָרפן אין קופּעס גאַנצע און די פויערים אין פויערטעס, גייענדיק פון געשטעל צו געשטעל, האָבן געקליבן און געקויפט די געטער און געטעלעך מיט דעם אייגענעם אומצוטרוי און פּאַרדאַכט ווי זיי האָבן ביי אַנדערע געשטעלן געקליבן און געקויפט לעקעכלעך און זיסע בייגעלעך...

לעבן די געשטעלן מיט הייליקוואָרג זענען געווען אויסגעזעצט בעטלערס — „דזשאָדעס״ און „באָבעס״ מיט אַרומגעוויקלטע פיס און באָרווע, מיט קוליעס און סענקאָטע שטעקנס לעבן זיך. אויף ביסלעך צעריבן שטרוי, די פיס הינטער זיך, זענען זיי געזעסן און זיך געוויגט און געבויגן, ווי זיי וואָלטן קיין א־יין ביין אין זיך נישט געהאַט. אין די בלויזע קעפּ, מיט אויסגעשטרעקטע הענט צו די פאָרבייגייער האָבן זיי געבלעקערצט הייליקע פסוקים, געזונגען קלויסטער־לידער און זיך געהאָלטן אין איין צלמען פאַר יעדן קופּערנעם גראָשן, וואָס עמעץ האָט זיי אַריינגעוואָרפן אין היטל אַריין.

אַראָפּ פון שאָסיי, אין מיטן מאַרק, האָט זיך געראָיעט ווי אין אַ מוראָשניק. פערד האָבן געהירזשעט, חזירים האָבן געריטשעט, קי און קעלבער האָבן געמעקעט, הענער האָבן געקרייעט, קאָטשקעס האָבן געגאָדערט, געגדז האָבן געסיקעט און געביסן

די לופט, און די יידן און פויערים האָבן זיך געפאַטשט אין די הענט, זיך געדונגען און געזידלט און באַלד געגאַנגען פאַרטרינקען די קניה מיט אַ פלעשל אָקעוויט.

אַנטקעגן, אין צווייטן העלפט־מאַרק, זענען געשטאַנען די גרויסע בוידן מיט די טאַנדייטער. אונטער אויפגעצויגענע, ברעזענטענע דעכער, זענען געווען אויפגעהאַנגען אויסגעלייגט גאַרניטערס און וואַטווקעס, פּעלצן און פּערמינגעס, שטיוול און היטלען און לעבן זיי, אונטערן פּרייען הימל, צעשטעלט אויף דער ווייכער, אומברוקירטער ערד, זענען געווען בערג מיט טעפּ און שיסלען, פּעסער און באַליעס, בעטן און שענקלעך, וואָס האָבן געשמעקט מיט פּרישן לאָם און נאַר־וואָס געהובלטע סטרוזשינעס.

אָט פון די זונטיקס און מיטוואָכס האָבן דאָס מאַדזשיצער יידן אויסגעשלאָגן פרנסה. קצבים האָבן געקויפט בהמות, קאָניוכעס האָבן געדונגען פערד, קרעמער האָבן געווויגן, געמאָסטן און געפאָקט די דאַרפישע שפּע אין זעק און קאָסטנס און עקספּעדירט אין פּעסטונג אַריין און מיט דער באַן אין ווייטע, גרויסע שטעט אַוועק. און מאַדזשיצער בעלי־מלאכות מיט זייערע געזעלן, האָבן געהאָט צו טאָן איבער די קעפּ. זיי האָבן געהובלט, געקלאָפּט און געשטעפּט פון באַגין ביז זון־פאַרגאַנג, און ווינטער — ביז שפּעט אין דער נאַכט. צוליב די שווערע זונטיקס און מיטוואָכס, איז די שטאָט געוואָקסן און יידן פון די אַרומיקע דערפער און שטעטלעך, האָבן געצויגן קיין מאַדזשיץ זיך דאָ צו באַזעצן. דאָ געפונען א דאַך איבערן קאָפּ און אַ זאָט שטיקל ברויט אין מויל אַריין.

דאָס פּינפּטע יאָר אין מאַדזשיץ

אין מיטן זומער האָבן זיך קיין מאַדזשיץ אַראָפּגעיאָוועט געסט, וואָס געווויינלעך פלעגן זיי זיך נאָר וויזן ערב פּסח און ערב סוכות. גאָר אומגעריכט האָבן זיי אָנגעהויבן אַהיימצוקומען, די מאַדזשיצער זין און טעכטער, פון וואַרשע און לאָדזש, וווּ זיי האָבן געאָרבעט אין שוסטעריייען און שניידעריין, אין וועש־ווערקשטאָטן און סטאָלאַרניעס, אין שניט־סקלאַדעס און אין קאָלאָניאַל־געשעפטן. זיי זענען איצט נישט פאַרפאָרן, ווי אין די ערב יום־טובֿס, אויף דראָזשקעס, מיטן קנאַק. די נייע גאַרניטערס און פּרישע, פאַפּירענע מאַנעשקעס פאַרפאָקט אין קיישלעך און וואַליזקעס, איינציקווייז און שטיל, מיט קליינע קלומיקלעך אונטער די אַרעמס, זענען זיי איצט אַהיים געקומען.

פון די געסט האָט זיך מאַדזשיץ דערווויסט, אַז אין וואַרשע און אין לאָדזש און אין אַלע גרויסע שטעט פון דער רוסישער מדינה טוט זיך חושך! די פאַבריקן שטייען. די אַרבעטאַרערס מאַרשירן מיט רויטע פענער און שרייען „הורא", און „נידער מיטן קיסר"! אין אַ סך ערטער ראָבעווען מען, און וואַרשע, שמועסט מען, ריכט זיך אויף אַ פאָגראָם.

צוזאַמען מיט די מאוימדיקע מעשות וועגן פֿאַראַמען, האָבן די לייט אויך מיט־געבראַנגט אַנדערע, אומגעהערטע געשיכטעס, וואָס האָבן אי געהייטערט דאָס געדריקטע געמיט, אי אַנגעיאָגט אַ פּחד אין די הערצער. עפּעס האָבן די געסט דערציילט וועגן באַיוווקעס, וועגן אחדות צווישן גויים און יידן, וועגן ברענענדיקע פּליטעס און זודיקע טעפּ וואַסער, וואָס מען האַלט גרייט צו גיסן אויף די פֿאַראַמשטשיקעס פון די פּענצטער אַראָפּ.

ווי די שקאַלע־גזירה פּריער, אַזוי האָבן איצט די מעשות געשאַפֿן צוויי צדדים אין שטאָט. פון איין זייט זענען געווען די טאַטעס און מאַמעס פון די אַראָפּגעקומענע זין און טעכטער און מיט זיי אַלע פֿראָסטע לייט, די בעלי־מלאכות, קצבים, דראָשקאַרעס, פֿורמאַנעס, אַלץ פֿאַרשוינען וועמענס בלוטן ריזלען שטאַרק; יידן מיט פּויסטן ווי פּודיקע געוויכטער; מענטשן, וואָס האָבן נישט געוווסט פון אַראָפּבייגן די קעפּ, נאָר תמיד מכבד געווען דעם אַנפּאַלער מיט צוויי קלעפּ פֿאָר איינעם, חברה־לייט, וואָס האָבן געטרענט די אָדערן אַפּילו זעלנער. אָט די דאָזיקע יידן האָבן זיך דערפילט אויפֿגעהייטערט פון די מעשות וועגן „באַיוווקעס", וועגן רעוואָלווערן און קינזשאַלן, מיט וואָס מען גרייט זיך צו באַגעגענען די פֿאַראַמשטשיקעס. פון הערן האָבן שוין זייערע בלוטן געזאָטן און זייערע הענט האָבן זיך געביילט אין רציחה.

פון דער צווייטער זייט זענען די מייסטערס, וואָס האָבן געהאַלטן געזעלן, און מיט זיי — אַלע שיינע לייט אין שטאָט. און דאָ איז שוין נישט געווען קיין חילוק, ווי אַמאָל, צווישן אַבעלען און שמחהלע פּוטערפלאָם. יעדער, סיי דער חסיד, דער געוועלבניק אָן סיי דער יוסטער בעל־הבית דער פֿאַדריאַטשיק, האָבן אין די מעשות דערשפּירט מרידה, מרידה קעגן גאָט און קעגן מלכות, מיט דעם איינעם חילוק, וואָס בייַ אַבעלען און זיינע לייט זענען דאָס געווען מרידות פון אַ חברה „גאָלעבראָדניקעס", מחללי־שבת אוז בייַ שמחה פּוטערפלאָם און די מייסטערס איז דאָס געווען אַ מרידה פון שוסטער־יינגען און קעכינס, וואָס ווילן איבערקערן די וועלט מיטן קאָפּ אַראָפּ און די פּיס אַרויף. און בייידע, סיי דער פּרומער, אַסקעטישער אַבעלע און סיי דער גוט־געכאַליעטער שמחהלע פּוטערפלאָם, דער אויפֿגעקומענער גביר מיטן היבשן בייכל און גלאַט־אויסגעגאָלטן, רויטן קאָרק, ביידע האָבן אויסגעחוזקט און מבטל געמאַכט סיי די דערציילער און סיי די אויפֿגעהייטערטע הערער.

שמחהלע פּוטערפלאָם האָט אַפּילו געסטראָשעט די אַראָפּגעקומענע חברה. אַרום־גערינגלט אין מיטן מאַרק פון אַ קרענצל יידן, וואָס האָבן אים, דעם גביר און וועלט־מענטש, געקוקט אין מויל אַריין מיט חניפה און מורא, האָט ער הויך געדראָט:

— אין מאָדושין זאָג יעך עט מען נישט סטרייקן! די לאַטקעס מיט די צעריסענע

תחתונים עלן דאָ די קעפּ נישט אויפהייבן! דאָס איז אַ פעסטונג און אַ קאַמענדאַנט איז נאָך ב"ה דאָ אויך דאָ!

מיט דעם יינגוואַרג זענען אויך אַראָפּ געקומען דריי מאַדזשיצער זינדלעך, וואָס יעדער אייגנער איז נעבעך געווען אַ לאָך אין האָרץ און אַ חרפּה אין פּנים די אייגענע טאַטע־מאַמע. דאָס זענען איזאַק קאַנטאַראָוויטש, דעם פּורים־סוחרס זינדל, וולאַדימיר הורוויץ, יואל קצבס תכשיט און יעקב הערשעלע, משה לייזערס בן.

די דריי זינדלעך זענען נאָך פון פריער געווען קידער־ווידער מיט דער שטאָט און מיט זייערע עלטערן.

דעם פּורים־סוחרס בכור האָט נעבעך גאָר פּאַרפּאַטשט דעם טאַטן ס׳פּנים. אַן דעם זינדל האָט דער ייד געהאַט אַנגעהאַנגען זיין גאַנצן חלום. אַליין האָט ער זיך נישט געקאָנט אַוועקרייסן פון דעם גלותדיקן מקח וממכר, פון דעם אייביקן האַנדל־וואַנדל, האָט ער דערפאַר געחלומט אויפצוציען דעם בכור לויט זיין אידעאַל, צו מאַכן פון אים אַ נייעם ייד, וואָס וועט אַוועק קיין ארץ־ישראל העלפן בויען דאָס הייליקע לאַנד.

און דער פּורים־סוחר האָט זיך, חלילה, נישט פאַרלאָזט אויף נסים. ער האָט נישט אַנגעטרויט דאָס יינגל צו די מאַדזשיצער מלמדים, ביי וועמען אַ שטיקל תנ״ך איז געווען טריף, צי די חדרים, וווּ מען האָט נאָר געשטאָפּט די תלמידים מיט גמרא. אַזוי ווי עס איז נאָך געווען פאַרן אַראָפּברענגען דאָס ליטווישע מלמדל, האָט ער אַליין געלערנט מיטן יינגל. יעדן טאָג, נאָך מעריב, האָט ער געלאָזט די קראָם אויפן ווייבס הענט און זיך געזעצט צום טיש מיטן יינגל אַריינקנאַווען אין אים ניט נאָר אַ שטיקל ישעיה און ירמיהו מיט דיקדוק, נאָר אויך די לשון קודשדיקע „הצפירה". און נאָך איידער מאַדזשיץ האָט אָפּילו געהערט פון אַ שקאָלע, האָט ער שוין געשיקט דאָס יינגל זיך לערנען פויליש און רוסיש און ווי ר׳איז נאָר געווארן בר־מצווה, האָט ער אים אויס־געריכט אין אַ סטודענטסקע היטל מיט אַ לאַקירטן דאַשעק, אים אָנגעטאָן אַ ראַניץ מיט ביכער אויף די פלייצעס און אים אַוועק געשיקט אין דער אַגראָנאָם־שולע לעבן טשענסטאָכאָוו.

דער בלייכער, האַלב־שווינדזיכטיקער, שטענדיק־איינגעמעליקטער פּורים־סוחר, האָט כסדר געהאָפּט אויף דעם טאָג, ווען ער וועט קאָנען אויסריכטן דעם בכור קיין ארץ־ישראל, אַזוי, אַז די קלענערע יינגלעך זאָלן קאָנען נאָכקומען ביז דער אויבערשטער וועט אים העלפן און ער וועט קאָנען אַ שליידער טאָן וואָג און מאָס און ער וועט אַליין קאָנען פאָרן זיך באַזעצן אין הייליק לאַנד. איז גאָר יצחקל אַוועק אויף אַנדערע דרכים. די אַגראָנאָם־שולע האָט ער אַוועק געווארפן און איז אַריין אין וואַרשעווער פאַליטעק־ניקום. נאָר מילא, דאָס וואָלט נאָך געווען אַ האַלבע צרה. צום בויען ארץ־ישראל דאַרף

מען אינזשיניערן, פונקט ווי אַגראָנאָמען. ערגער איז אָבער וואָס מיט דער אַגראָנאָם־שולע האָט ער אויך אַוועק געוואָרפן דעם ציוניסטישן אידעאַל. קיין לשון־קודש וואָרט קומט אים מער נישט אין מויל אַריין און אַנשטאָט דעם חלום אויסצולייזן ארץ־ישראל, ברענט ער גאָר אויסצולייזן פוילן. פוילן, זאָגט ער, איז זיין היים, נישט פאַלעסטינע! אַפילו ס׳יידישע לשון קומט אים נישט אויף זיינע ליפן אַרויף, נאָר פויליש און פויליש! און עס העלפט נישט דעם טאַטנס ריידן און דער מאַמעס וויינען. אַוודאי וואָלט ער, דער טאַטע, געקאָנט געפינען אַ וועג מושווה צו ווערן מיטן זינדל. וואָרום וווּ שטייט עס געשריבן, אַז ער מוז אויף זיינע אויסגעמאַרדעטע פלייצעס אויטראָגן דעם ייִנג ביז ער וועט ווערן אַ פאַלנער אינזשיניער און, פאַר איין וועגס, אַ פאַלנער פוילישער פאַטריאָט? עס וואָלט אפשר מער מצווה געווען ער זאָל דאָס חודש־געלט, וואָס ער שיקט יצחקלען, שפּאָרן, כדי ער זאָל קאָנען פריער אַוועק וואַרפן ס׳קרעמעריי און זיך אַרויס־ראַטעווען קיין ארץ־ישראל, איידער די קלענערע יינגלעך וואָקסן אונטער און ווערן איבערגעפירט פון גרעסערן? האָט אים אָבער גאָט געשטראָפט און יצחקל האָט געירשנט נישט נאָר זיין עקשנות, נאָר אויך זיינע שוואַכע לונגען. סך־הכל איז דאָס יצחקל הויט און ביין און אַזש גרין פון בלאַסקייט, אָן אַ בלוטס־טראָפן נעבעך! זאָל אָט דאָס יצחקל טאַקע מוזן גיין אַרבעטן אין אַ פאַבריק, ווי ער סטראַשעט צו טאָן און, אין די נעכט, נאָך ליגן איבער די ביכער און לערנען, וועט באַלד נישט זיין מיט וועמען זיך צו אַמפּערן איבער יאָ ציון אַדער נישט ציון, יאָ פוילן אַדער נישט פוילן. לאָזט אים טאַקע נישט דאָס האַרץ אייניריסן מיטן יינגל. אפשר מיט גוטן וועט ער נאָך עפּעס פּועלן. האָבן זיך אַנגערוקט אַזעלכע אומרויקע צייטן און דער יונג האָט גאָר, אַנשטאָט לערנען, זיך אַרומגעשלעפּט איבער וואַרשעווער קעלערס און בוידעם־שטיבלעך! עפּעס גאָר אַ „פּראָלעטאַריאָט" מיט אַ „פּ.פּ.ס.", אויף אַלע שונאימס קעפּ! טאָג און נאַכט לויפּט ער אויף פאַרזאַמלונגען און אסיפות און רעדט פון זיך די סוכאָטנע לונגען אַרויס. ווען ער, דער טאַטע, לויפּט נישט גיך קיין וואַרשע אים אַהיים ברענגען, וועט ווייסט וווּ ער וואָלט נאָך אַנגעשפּאַרט, אויב ער וואָלט נישט, חלילה, פאַרפוילט געוואָרן אין תפיסה!

דער אַנדערער אַראָפגעקומענער פאַרשוין, יואל קצבס תכשיט, איז גאָר געווען דער היפוך פון יצחקלען. ווי יצחקל איז געווען בלאַס און גרין, אַזוי איז ווועלע געווען רויט און געזונט, ווי ער וואָלט נאָר־וואָס אַוועק פון יאַטקע־קלאַץ. ביז אַ שטיק נאָך בר־מצווה איז דער ייִנג געווען אַ בית־מדרשניק, נאָר אַנשטאָט גמרות, האָט ער שטילערהייט זיך צוגעכאַפּט צו די ביכער און פאַוואָליטשקע זיך צוגעגרייט צום עקזאַמען אויפן אוניווערסיטעט.

נאָר איידער וועלוועלע האָט שוין דערלעבט צו פאָרן אין אוניווערסיטעט אַריין, האָט אים דער טאַטע זיינער, יואל קצב, אַ ביטערער ייד, מיט אַ פאָר שוועכע, בייזע אויגן־ברעמען, געטאָן אין דער גאַל אַריין. נישט איין מאָל האָט אים דער טאַטע געוואָלט אונטערהאַקן די זשעברעס און די מלחמה וואָלט טאַקע נישט געווען אויפגעהערט, ווען דער יינג, וואָס האָט געהאַט דער מאַמעס, יוכבדל, דער קצבטעס שמאַדאַלסקע קאָפּ אויף די פלייצעס, וואָלט נישט געווען געפאַלן אויף אַ גאַלדענער המצאה. אין מיטן טאַטנס סטראַשען, אַז ער וועט אים אַרויסטרייבן פון שטוב, אים אַראָפּציען די שטיוול און אים נישט געבן אַ ביסן ברויט אין פיסק אַריין, איז אים איינגעפאַלן אַ זאָג צו טאָן:

— על יעך מעך שמדן!

אָט דאָס זאָגעלע האָט געווירקט ווי כישוף. יואל קצב איז פון דעם זאָגעלע געוואָרן באָטויבט ווי אַן אָקס, ווען ער קריגט מיט דער דובינע איבערן מוח. פון שרעק פאָר שמד איז ער געוואָרן ווייך ווי פוטער. ער האָט זיך נעבעך אָפּגעווישט ס׳מויל, און אַלע עסקים מיטן זון איבערגעגעבן דעם ווייב יוכבדלען, אַ יידענע אויף אַ קאָפּ העכער פון אים, אַ ווייבל אַ קאָזאַק מיט אַ מאַנסבילשער שטים, פאָר וועמען די ווייבער אין יאַטקע האָבן געציטערט אימת מוות. אָט די יוכבדל, פונקט ווי זי האָט געקאָנט זיין שאַרף, באַפעלעריש, אַזוי האָט זי געקאָנט, וועט זי האָט געדאַרפט, באַהאַלטן די שאַרפקייט אירע, זי איינוויקלען אין זיסע חניפה־טענדעלעך און ריידן מיטן מאַנצבילשן קול אַזוי ווייך, אַז ממש בוימאייל האָט זיך איר געגאָסן פון ברייטן, גרויסן מויל. דאָס האָט זי, יוכבדל, הערנדיק פון זינדל שמדן, אַ זאָג געטאָן צום מאָן:

— ני, לאָז שוין מיך, יואל. יעך על שוין מיטן יינג מושווה וועלן!

וואָס אַן אמת, טיף אין האַרץ, האָט יוכבדל די קצבטע געפילט, אַז עס איז נאָר, חלילה, נישט קיין סכנות. דער יינג לויפט נאָך נישט צום גלח. ס׳איז בלויז אַזאַ שמד־שטיקל. פון דעסטוועגן האָט זי זיך נישט געוואָלט רייצן מיטן שטן. זי האָט זיך דעריבער אָנגעגאָרט מיט אַ זיס האָניק־טענדעלע, איז אַרויף אין שטוב, זיך ברייטלעך אַוועקגעזעצט אָנטקעגן וועלוולען, אַרויפגעלייגט די צוויי קצבישׁ־פאַרבלוטיקטע הענט אויפן טיש און געזומען ווייך און זיס איינטענהען מיטן זינדל:

— וואָס־זשע עט פאָרט זאָאַן דער תכלית, וועלוול? לערנען ווילסטו נישט, טיען עפעס אין יאַטקע אויך נישט, אַ מענטש מיז דעך עפעס וועלן!

— יעך וויל שטודירן — האָט דער יינג, אויפהייבנדיק דעם קאָפּ פון איבערן ביכל, רויק און שארף אַ זאָג געטאָן.

— וואָס עפעס אין מיטן דערינען „שטענדירן"? ווי עט מ׳דאָס נעמען אויף דעם? נו, וועגן דעם האָט זיך שוין וועלוול נישט געזאָרגט. די מאַמע מיטן טאַטן מעגן

טאַקע ווייניק, אַז זיי דאַרפן, חלילה, גיין איבער די הייזער, ווייסט ער אַבער, אַז פון זינט די מלחמה האָט אויסגעבראָכן און דער טאַטע האָט דורך שמחהלע פּוטערפּלאַם אַנגעהויבן צושטעלן פּלייש אין פּעסטונג אַריין, וועלט אים דער לעדערנער בוזעם־טייסטער געשוואָלענער מיט יעדן טאָג. נישט נאָר דאָס איינע הויז מיטן אויבערשטן גאָרן, אַפילו אַ געמויערטע קאַמעניצע קאָן ער זיך שטעלן, דער טאַטע.

— מען דאַרף גארנישט אַזוי פיל ווי דו מיינסט — האָט ער די מאַמע באַרויקט.

נאָך דעם מדובר, איז נאָך צווישן זינדל מיט דער מאַמע אַנגעגאַנגען אַ דינגעניש, ביז ער האָט ענדלעך אויסגעפירט זיינס. יואל קצב האָט נעבעך געקרעכצט און געגעבן געלט און יוכבדל האָט אויסגעריכט דעם זון מיט וועש און אַנטוועקן, מיט געלט אויף הוצאות און אַ חודשלעך געהאַלט און אים געלאָזט אַוועק פאָרן. לכתחילה האָט מען אַפילו נישט געווּסט ווּהין דער יינג איז דאָס אַוועק. שפּעטער איז מען געווויר געוואָרן, אַז ער האָט זיך דערשלאָגן קיין פּעטערבורג און דאָרטן לערנט ער דאָס אויף דאָקטער. איצט איז ער דאָס אַהיים געקומען, אַבער שוין נישט מער וועלווועלע יואל קצבס, נאָר וולאָדימיר הורוויץ, אַ סטודענט־מעדיצין, אין אַ שוואַרץ סאַטינען העמדל, פּאַרקנעפּלט ביז דער געגאָלטער מאָרדע, מיט אַ רויט־זיידן גאַרטעלע און אַ געדיכטע, שוואַרצע טשופּרינע איבערן שטערן — אַ פּאָלנער „ציצילּיסט".

דער דריטער תכשיט, יעקב הערשעלע, איז, וואָס אַן אמת, נישט געווען קיין סטודענט. ער האָט אַפילו יאָ געוואָלט שטודירן, ער איז אַבער געבליבן ביים וועלן. דער טאַטע זיינער, אַן אָפּגעפּוצטער ייד מיט אַ שוואַרצער, ציכטיק־אויסגעקעמטער באָרד, אַ בעל־מיוחס פון סאַמע פאָן אַרויס, אַ וואָלד־סוחר מיט צווייערליי מלבושים — צו גאָט און צו לייט. אַ שטריימל מיט אַן אַטלאַסענע קאַפּאָטע — אויף שבת, צום דאַוונען ביים רבין. צום וואַכעדיקן וואָלד־מסחר — אַ געקירצטע קאַפּאָטע, אַ געהאַקטע און פון עלעגאַנטן, גרויען שטאָף. ס׳היטל איז געווען אַ שמאָלס מיט אַ קליין דענקעלע, יידישלעך און דאָך פאַצעטיש.

אָט דער משה־לייזער האָט זיך נישט דערשראָקן פאָר שמד, ווי דער פראָסטאַק, יואל קצב. ער האָט אויך נישט מורא געהאַט פאָרן זונס סטראָשונעק, אַז ער וועט אים פאַרשוואַרצן דעם יחוס זיינעם און וועלן אַ בעל־מלאכה. משה־לייזער איז געווען פון אַבעלעס לייט. כאָטש נישט קיין געלער, נאָר גאָר אַ מאַדושיצער חסיד, איז ער דאָך געווען אַן עקשן און אַ תקיף, אַ ייד וואָס באַשטייט אויף זיינס: אָדער דער זון גייט אין זיינע דרכים, אָדער — אַרויס פון שטוב! און געוואָלט האָט גראָד דער משה־לייזער, אַז זיין יעקב־הערשעלע, דער אייניציקער זון פון ערשטן ווייב, זאָל זיין ווי ער אַליין, צו גאָט און צו לייט. ער האָט נישט געקאָרגט און אים געהאַלטן ביי די בעסטע מלמדים.

ער האָט אים אויך געלאָזט לערנען שרייבן און חשבונען, וואָרום אַ ייד אָן אַ פּען איז ביי משה־לייזערן ווי אַ בלינדער אָן אַ שטעקן.

האָט דאָס אַלץ יעקב־הערשעלע נישט געוואָלט. ער האָט אפשר אַליין נישט געוווסט וואָס ער וויל. אַ יתום, אָן השגחה, פון קינדווייז אָן מיט אַ שטיף־מאַמע, דער טאַטע אייביק אונטערוועגנס, אַדער אין דאַנציק, אַדער אין די וועלדער, איז דאָס יינגל אויפגעוואַקסן אָן דרך־ארץ, טראָציק, אין שטענדיקן קידער־וויידער מיט יעדן איינעם. משה־לייזער וואָלט אים אפשר געוועון געלאָזט פֿאָרן שטודירן, האָט ער אָבער מורא געהאַט אים אָנצוגעטרויען גענלט, נאָך דערצו זיין אַליין אין דער פרעמד. שוין אין דער היים, אונטערן טאַטנס דאַך, איז דער יינג קיין לייט נישט געוועון. נעמט נישט קיין ספר אין האַנט און וואָס נאָך ערגער, אַ גנב! ווי נאָר דער טאַטע פלעגט פרייטיק פֿאַרנאַכט איינשליסן אין קאַמאָד דעם טייסטער מיט געלט, האָט ער, מיט אַ נאָך־שליסעלע, אום שבת, זיך צוגעקראָגן צום טייסטער און אַרויסגעשלעפּט נישט נאָר כּאָר זיך, נאָר אויך פֿאַר אַנדערע יינגען, מיט וועמען ער האָט זיך אַרומגעשלעפּט אין די גאַרקיכן, געפּרעסן פערטלען גענדזנס, געזויפן אָקעוויט און ביר און זיך אַרומגעטליקעט מיט די מיידן. און טאָמער האָט משה־לייזער אַווי באַהאַלטן דעם טייסטער, אַז דער יינג האָט אים נישט געקאָנט געפּינען, האָט ער אַרויס געשלעפּט און פֿאַרקויפט כּוח שטוב וואָס נאָר ער האָט געקאָנט. ער האָט אַזוי אַרום אַרויס געשלעפּט און פֿאַר־טאַכליעווט דעם טאַטנס גאַלדענע פּאַפּיראָסן־פושקע, משה־לייזערס ערשטע חתן־מתנה!

אַ שטיק צייט האָט זיך יעקב־הערשעלע אַרומגעריסן מיטן טאַטן, ער זאָל אים געבן געלט צו פֿאָרן קיין וואַרשע זיך צוגרייטן אויפן אוניווערסיטעט. דערווייל אָבער, ביז וואָס־וועון, האָט ער זיך שוין אין מאַדזשיץ געלאָזט אַנווּאָקסן לאַנגע האָר, ווי גאַרקי, וועמענס בילדל ער האָט, דעם טאַטן להכעיס, אויפגעהאַנגען איבערן בעט, זיך צוקאָפּנס. אויך אַ העמדל, מיט אַ זיידן גאַרטעלע מיט צוויי טראָלדן ביי דער זייט, ווי גאַרקי, האָט ער זיך באַצייטנס אָנגעטאָן. דענצמאָל, דערזעענדיק דעם זון אין אַזאַ הולך, האָט דאָס משה־לייזער, אַנשטאָט געלט, ער זאָל קאָנען גיין אין אוניווערסיטעט, אים אין גאַנצן אַרויסגעטריבן פון שטוב. דענצמאָל טאָקע איז דאָס דער יינג אַוועק קיין ראָדאָם און אָפּגעטאָן דעם טאַטן, אים פֿאַרשוואַרצט דעם יחוס און געוואָרן אַ בעל־מלאכה, אַ קאַמאַשן־שטעפּער.

איצט, אין דער אָנגעשטרענגטער מהומה, איז ער אויך אַהיים געקומען, יעקב־הערשעלע, אַ פּאָלנער סאָציאַליסט און כאָטש נישט קיין סטודענט, האָט ער דאָך, צוליבן יחוס זיינעם, זיך געחברט נאָר מיט די סטודענטן, וולאָדימיר הורוויץ און איזאַק קאַנטאָראָוויטש, מיט וועמען ער האָט זיך געהאַלטן אין איין אַרומרייסן, זיי געוופן

אַסימילאַטאָרן, מה־יפּיתניקעס, וואָס רק זיי טאָנצן אויף פּרעמדע חתונות. נישט איזאָקס פּ. פּ. ס. און אַ באַפרייט פּוילן, און נישט הורוויצעס „בונד" מיטן רוסלענדער פּראָלע־טאַריאַט, האָט ער געטענהט, וועלן העלפן דעם יידישן פּאָלק. נאָר אַ יידישע פּראָלעטאַריזאַציע און צוריקקער קיין ארץ־ישראל, וועלן לייזן די יידישע פּראָגע.

ביסלעכווייז איז דאָס אַראָפּגעקומענע יינגווּאַרג מיט די דריי פּאָרשוינען בראש, געווּאָרן די בעלי־הבתים אין מאָדזשיץ. זייער וואָרט איז געווּאָרן געבאָט. אויף זייער באַפעל האָבן זיך וועראקשטאַטן אָפּגעשטעלט און אויף זייער וווּנק זענען די געזעלן צוריק געגאַנגען צו דער אַרבעט. זיי האָבן באַשטימט וויפל שכירות די מייסטער זאָלן צאָלן און וויפל שעה אין טאָג מען זאָל אַרבעטן. צו זיי זענען דינסטמיידלעך געקומען זיך קלאָגן אויף זייערע בעל־הביתטעס און ביי זיי האָבן קבצנים געזוכט יושר קעגן אַלערליי עוולות. אָפּילו מיט לאָדענישן האָט מען אויפּגעהערט צו גיין צום רב און, להבדיל, אין קיסרס געריכט אַריין. נישט נאָר אַרעמע לייט האָבן פון די יינגן געהאַלטן אַן עולם ומלואו, נאָר אָפּילו יואל קצב, וואָס האָט נאָך אַלץ נישט שלום געמאַכט מיטן זינדל, האָט הינטערן זינדלס אויגן געזאָגט, אַז אַזוי פּסקענען אַ דין־תורה ווי זיין וועלוועלע, קאָן אָפּילו דער מאָדזשיצער רב נישט!

מאָדזשיץ איז ממש איבערגעקערט געווּאָרן מיטן קאָפּ אַראָפּ און מיט די פּיס אַרויף. געזעלן זענען מער נישט געווען פּאָני־בראָט מיט זייערע בעלי־הבתים. נישט זיי האָבן מער געשפּילט צוזאַמען אין קוויטלעך און זיי זענען מער נישט געגאַנגען אין בית־המדרש אַריין דאָוונען. אָפּילו די לערן־ייִנגלעך זענען עולה לגדולה געווּאָרן. בעל־הביתטעס האָבן זיך מער נישט געטאָרט מיט זיי שאָפן, זיי געבן צו ניאָנטשען די קינדער און זיי הייסן שלעפּן די פּאָמוישאָפער.

מיט אַ געמיש פון מורא, דרך־ארץ און חוזק, האָבן מייסטערס זיך צוגעקוקט ווי זייערע געזעלן וואָרפן זעקס פּאָרנאָכט די אַרבעט, וואָשן זיך אָפּ, טוען זיך איבער, נעמען שטעקעלעך אין די הענט אַריין און לאָזן זיך אַוועק איבערן שאָסיי, שפּאַצירן הין און צוריק, ווי עס וואָלט געווען חול־המועד אין דער וואָכן!

און די פּאָליציי האָט זיך אָפּילו ניט געמישט. די סטראָשניקעס מיט זייער עלטסטן פּלעגט מען גאָרנישט זען, עפּעס פּלעגן זיי זיך אויסבאַהאַלטן אין דער ראָגאָוער שענק און פון הינטער די פּאָרהאָנגענע פּאָרהאָנגען אַרויס, קוקן אין דרויסן און שמייכלען אין די אייגענע וואָנצעס אַריין. די גויים זענען עפּעס גאָר געווען צעטומלט. זייערע פּויערישע קעפּ האָבן גאָרנישט געקאָנט באַנעמען וואָס דאָ איז געשען, פּאָר וואָס די גובערניע שווייגט, פּאָר וואָס מען האָט זיי באָפּוילן זיך נישט צו מישן און פּאָר וואָס די פּעסטונג מאַכט זיך אויך נישט וויסנדיק. אָפּילו די זעל־

נערישע פֿאַטרולן און אויך די קאָזאַקן, וואָס האָבן זיך געדרייט איבער דער שטאָט מיט געלאָדענע ביקסן, האָבן זיך געמאַכט נישט זעענדיק. און אַז עמעצער האָט פון וועלכן ווינקל אַ געשריי געטאָן „גידער מיט דער זעלבסטהערשאַפט! הורא!" — האָבן זיי אַ שמייכל געטאָן און געגאַנגען ווייטער, ווי נישט זיי מיינט מען.

עפּעס אַ מין זוניקער, פון פּריַיד פֿאַרשיכורנדיקער יום־טוב האָט זיך אַראָפּ געלאָזט אויף דער שטאָט.

דעם רבינס הויז

דעם רבינס הויז איז געווען בלויז אַ שפּאַן פון דעם הויף, ווו יערמע־דוד מיט נאָך אַ שאָק אַרעמעלייט האָבן געווויינט אין קליינע, חרובע שטיבלעך, נאָר אויסגעזען האָט עס ווי פון גאָר אַן אַנדער וועלט.

דאָס איז געווען אַ רחבותדיק האָלצערן הויז געפֿאַרבט אין אַ טונקעלן ציגל־קאָליר מיט געשניצטע קאַרניזן איבער הויכע, ברייטע טיר־און־פענצטער. אין פראָנט איז פול מיט אַקאַציע־ביימער, וואָס האָבן זומער פֿאַרשמעקט דעם גאַנצן אַרום. זייערע ברייט צעוואַקסענע צווייגן האָבן פֿאַרשטעלט און אָפּגעזונדערט דאָס הויז פון אָפּענעם מאַרק און געשפּרייט אַ קילן שאָטן וויט אַריבער דעם אייגענעם פֿאַרקאַנדל.

אויפן הויף, ווי אַן אָפּיצינע, האָט דער רבי געהאַט אַן אייגן גרויס בית־המדרש. אין די יום־טובים פלעגט עס זיין געפֿאָקט מיט אָגעפֿאָרענע חסידים פון גאַנץ פוילן. הינטער דעם בית־המדרש איז געלעגן אַ שטיק אָפן פעלד מיט אַ געדיכטן סאַד, וואָס רייכט חסידים האָבן אָפּגעקויפט פֿאַרן רבינס־וועגן.

יענעם שבת־צו־נאַכטס, ווען יערמע־דוד איז אַריינגעגאַנגען צום רבין, איז אין דעם הויז געווען גאָר ליכטיק. די בליץ־לאָמפּן זענען געווען אָנגעצונדן אין אַלע שטובן, ווי אין אַ יום־טוב. דעם רבינס הויזגעזינד, זין און טעכטער, אייַדעמס און שנירן, איניקלעך, גרויסע און קליינע, אין שאָרכלענדיקן זייד און אין שטילן, ווייכן סאָמעט און אַטלאָס, האָבן אַרומגעהאָוועט איבער די שטובן, ווי זיי וואָלטן זיך איצט, אויף דער פוליר וואָך, אָפּגענומען לויפּעניש און האָוועניש פֿאַר דעם גאַנצן שבת.

גאָר ליכטיק איז איצט געווען אויפן רבינס הויף. דאָרטן האָט זיך איצט גאָר געמחיהט. כּון אַלע זייטן האָבן זיך אין דעם פֿאַרמאַכטן הויף אַריין געיאָוועט חסידים מיט געבליבענע האַלבע קויליטשן אין די בוזעמס. טייל האָבן אויך געברענגט ביסלעך אָקעוויט, געבליבענע נאָך די שבתדיקע סעודות. געווועלבניקעס האָבן אויך מיטגעברענגט פעטע העריג און זיי אַריינגעגעבן תירצהן אין קיך אַריין, זי זאָל צעהאַקן מיט ציבעלעס, מיט עפּל, אויסמישן מיט עסיק און מאַכן אַ באַטעמטן „קראַץ־בארשט".

אין דער גרויסער קיך, וואָס איז געלעגן אויפן הויז ווי אַ פעקל אויף אַ פלייצע, האָבן אַרעמע חסידים זיך געפּאַרעט אַרום גרויסע טעפּ, וואָס זיי האָבן געטאָסקעט און זיי אַרויף געשטעלט אויף דער גרויסער, בלוילעך געקאָלכטער פליטע, אין וועלכער ס׳האָט געקנאַקט אַ פריילעך פייער אונטער אַלע פיר פייערקעס. אין מיטן דער קיך האָט אַרומגעהאָוועט תירצה, די קעכין, אַ יידענע אַן עגונה, מיט אַ ברייטן געזעס און אַ פּאָר פאַרשאַרצטע, דיקע אָרעמס און אַ מויל, וואָס האָט נישט געשוויגן, נאָר געהאַלטן אין איין קאָמאַנדעוווען מיט די חסידים, וואָס זענען געזעסן ביי די קוישן קאָרטאָפל און בוראַקעס, ווי מיט שיק־יינגלעך:

— וואָס שיילט עץ אַזוי גראָב? ס׳עט דאָך גאָרנישט בלייבן אין טאָפּ!

אויך אַנטקעגן, אין העל באַלויכטענעם בית־המדרש, איז געווען לעבעדיק. בחורים מיט בערד, אין די שבתדיקע שטריימלען און אין צעדריוולטע, אַטלאַסענע קאַפּאָטעס מיט לויזע, נאָכהענגענדיקע גאָרטלען, האָבן געשמייעט הין־און־צוריק, געדרוקט מיט גרויס ברען די שוועכע, צעקאָרבטע טישן און בענק און זיי אויפגעשטעלט אין אַ ריזיקן דלת, אַ רמז אויף דעם ערשטן אות פון דוד המלך, אין וועמעס כבוד מ׳וועט דאָ באַלד פראַווען די מלווה־מלכה און זינגען און מיט פרייד רופן: „דוד מלך ישראל חי וקים״.

שטיל איז נאָר געווען אין דעם אַנדערן פליגל פון דעם הויז, אין און אַרום דעם רבינס חדר. דער מאָדזשיצער רבי, אַ הדרת־פנים, מיט גרויסע, גרויע קלוגע אויגן און אַ רחבותדיקע, גרויע באָרד מיט געקרייזלטע פיאות, איז נאָר וואָס געווען אַריין געקומען פון דער גרויסער עס־שטוב, ווו ער האָט פאָר דעם גאַנצן הויז־געזינט געמאַכט הבדלה איבער אַ גאָלדענעם בעכער מיט ווין. צוויי יינגלעך, די יינגסטע אייניקלעך, אין זיידענע קאַפּאָטקעלעך מיט גאָלד־געהאָפּטענע קאַפּעלעך אויף די קעפּ, זענען געשטאַנען אויף צוויי שטולן פון ביידע זייטן טיש און הויך געהאַלטן צוויי געפלאַכטענע, פיל־קאָלירענע הבדלות, וואָס האָבן געפלאַקערט און געשפּריצט מיט פריידיק ליכט, איבער וועלכן דער רבי האָט געמאַכט די ברכה: בורא מאורי האש.

בעת דאָרטן, אין דער צעליכטיקטער עס־שטוב, האָבן נאָך די זין און אייִדעמס געזונגען דעם המבדיל בין קודש לחול, איז דער מאָדזשיצער רבי, אין צעקנייטשטן קאַפּל אויפן קאָפּ, אין דער ברייטער, זיידענער קאַפּאָטע, אין ווייסע זאָקן מיט ווייכע, געמוזענע שטעקשיך אויף די פיס, געגאַנגען אין זיין חדר מיוחד הין און צוריק, פון די ספרים־שענק צום טיש און פון טיש צו די ספרים־שענק און שטיל, אין זיך, געברומט אַ נאָר וואָס פאַרטראַכטן ניגון. ער האָט גאָר פאַרגעסן אַן דער לאַנגער, בלוי־פּאַרצעלייענער ליולקע, אַ פריש אַנגעצונדענע, וואָס נאָטע משמש האָט אים דערלאַנגט

אויף דער פולער וואַך. אַ טיף פאַרטראַכטער אין די טענער און טאַקטן פון דעם נייעם ניגון, האָט ער געשפּאַנט הין און צוריק איבערן חדר, האַלטנדיק אין איין האַנט דעם ברייטן בגד, פון וואַנען עס האָט אַרויסגעשטעקט אַ שפּיץ פון אַ רויטער טערקישער נאַז־פאַטשיילע.

אויך אין דער פאָדער־שטוב, וואָס פירט צום רבינס חדר, איז געווען שטיל. נאָטע, דעם רבינס משמש, אַ נידריק יידל, אַ גרויער, אַ האַריקער, מיט אַן אַ שיער ווארצלען און ווערצעלעך אויפן שטערן און אויף דער נאָז, וואָס האָט דערמאַנט אַן אַלטן פּינון פון אַ בוים, איז דאָרטן געזעסן זייער פאַרטאָן צו דער פולער וואַך. פון איין זייט האָט ער מיט דער כאַלעווע פון זיין אויסגעטרענעם שטיוול געבלאָזן, ווי מיט אַ בלאָז־זאַק איבער דעם קוימען פון סאַמאָווער.

— אייזיק האָט מיר נאָך אין דער פרי, פאַרן דאָווענען דערציילט, אַז דו דאַרפסט האָבן אַ ישועה.

דאָס האַריקע יידל האָט זיך געזומען קראַצן אונטערן פאַרפעצטן, סאַמעטענעם קאַשקעט. ער איז נעבעך געווען אין אַ פאַרלעגנהייט. זינט ער געדענקט, איז נאָך קיינער נישט געקומען מיט קיין קוויטל צום רבין אויף דער פולער וואַך.

— ווערט אַ רגע'לע — האָט ער געזאָגט און געזומען אַרויפשלעפן דעם שטיוול. איצט האָט ער פאַוואָליע צוגעטשאָפּעט צום פענצטער, אַ וויש געטאָן מיט די שפּיצן־פינגער אָן אַ פייכטער שויב, אָנגעטאָן אויפן וואַטענעם שפּענצער אַ לאַנגע קאַפאָטע און זיך שטיל אַריינגעשאָרט אין רבינס חדר.

יערמע־דוד, מיט די דריי זעקסערס, דעם רבינס פדיון, גרייט אין דער האַנט, איז געבליבן פון דער זייט טיר. די גאַנצע צייט וואָס נאָטע האָט זיך דאָרטן געזומט, איז ער דאָ געשטאַנען אין איין האַרץ־קלאַפענישׂ: „רבונו של עולם, וועט אים כאָטש קלעקן כוח? וועט ער כאָטש קאָנען דערציילן דעם רבין אַלץ, וואָס דריקט זיין האַרץ? וועט ער זיך קאָנען מודה זיין, אַז דאָס האָט ער, ער אַליין, מיט די אייגענע הענט, געברענגט אויף זיך דאָס אומגליק? צום ערשט האָט ער גורם געווען דער מאַמעס טויט. איצט — אויף חנה־לאהן אַזאַ קרענק. וועט אים דער רבי כאָטש אויסהערן? וועט ער אים וועלן אַרויסגעבן אַ תשובה?

נאָר אָט האָט זיך געעפנט די טיר פון רבינס חדר. יערמע־דוד האָט אַ צאַפּל־געטאָן, ווי ער וואָלט פאַרלוירן דאָס גלייכגעוויכט און נישט ער גייט, נאָר ער פאַלט ממש אַריין אין דער געעפנטער טיר. נאָטע האָט אָבער מיט זיין גאַנצער בריט פאַרשטעלט פאַר אים דעם וועג:

— ווערט־אויס — האָט ער געזאָגט שטילערהייט און נאָך שטילער צוגעלענט

דעם רבינס טיר הינטער זיך. ערשט איצט האָט דאָס האָריקע יידל ירגזונדיק געזומען איינקנעלן מיט יערמע־דודן רבישע הנהגה.

— עם־הארץ, בהמה־טרייבער — האָט ער אַ זאָג־געטאָן און שארף אָנגעקוקט דעם ייִד מיט דער רויטער באָרד, וואָס אָט, אָט צעווייזט ער זיך. — אייִדער מ׳גייט אַריין צום רבין, לאָזט מען פריער אַנשרייבן אַ קוויטל.

— אַוודאי, אַוודאי, ר׳ נאָטעשי — האָט יערמע־דוד אונטערטעניק געשטאָמלט.

— אָט האָב איך דאָך דעם פדיון — האָט ער אַן עפן־געטאָן די האַנט מיט די דריי קופערנע זעקסערס.

דאָס יידל האָט פאַמעלעך צוגעטשאַפעט צום פענצטער, זיך אַוועק געזעצט ביים טישל און געזומען סקריפען מיט אַ געדזענע פעדער איבער אַ שטיקל פאַפּיר, דערביי האָט ער אַלע מאָל אונטערגעהויבן דעם קאָפּ צו יערמע־דודן:

— ווי הייסט די חולנית? און די מאַמע? און דיין מאַמע?

ווי אַ געהאָרכזאָם יינגל איז יערמע־דוד געשטאַנען נעבן דעם באַוואַקסענעם יידל און געענטפערט מיט פחד אויף אַלץ, וואָס ער האָט געפרעגט.

ענדלעך האָט נאָטע געענדיקט דאָס שרייבן. ער האָט אַוועקגעלייגט די פעדער, געזומען דאָס זאַמד־שיטערל און באַשאָטן דאָס נאָסע געשריפט מיט שטראָמעלעך ווייס, דין, טרוקן זאַמד. איצט האָט ער אונטערגעהויבן דעם שווערן, פאַרוואַקסענעם קאָפּ צו יערמע־דודס האַנט. נאָר אַז יערמע־דוד האָט זיך נישט געכאַפּט אויף וואָס דער ייִד וואַרט, נאָר פשוט אויסגעשטרעקט די רויט־האָריקע האַנט נאָכן קוויטל, האָט דאָס יידל רוגזהדיק אַ זאָג־געטאָן:

— בהמה־טראָבער, אַ קוויטל אנשראָבן קאָסט זעקס גראָשן.

יערמע־דודן איז ס׳בלוט געקומען אין פנים אַריין, נישט, חלילה, פון כעס, נאָר פון בושה. וואָס אַן אמת, ער האָט גאָרנישט געטראַכט וועגן נאָטען. ער האָט נאָר געדענקט וועגן די אַכצן גראָשן אויפן פדיון:

— ר׳ נאָטע, כ׳על אַאַך מיט גאָטס הילף אָפּגען — האָט יערמע־דוד פאַרשעמ־טערהייט געזאָגט. — כ׳האָב נישט אַ פרוטה מער ווי די אַכצן גראָשן פאַרן רבין זאָל לעבן.

נאָטע משמש איז געוואָרן אויפגעקאָכט. די רויטע וועראַעלעך אויף דער האָריקער נאָז זענען אים נאָך רויטער געוואָרן:

— אַ חוצפה אַ העזה — האָט ער זיך אַ רוק־געטאָן מיט דער שטול, — אויף דער פולער וואָך באָרג אים שוין! ביים דאָקטער באָרגסטו אויך?

יערמע־דוד איז געבליבן אָן לשון. עס איז נישט זיין טבע צו פאַלן פאַר יענעם

און זיך בעסן. זאָגן איין מאָל קאָן ער נאָך. טאָמער אָבער אַ צווייט מאָל, וועט ער בעסער גיין אין דער ערד אַריין, איידער עפענען ס׳מויל עמעץ זאָל אים עפעס געטרויען, אָדער גאָר, חלילה געבן. אָבער נאָטע האָט זיך אַרומגעזען, אַז ס׳איז נישט קיין תכלית דאָס שטיין, האָט ער אים מיט רוגזה געטאָן אַ שטופ ס׳קוויטל אין דער האַנט אַריין און אים אַריינגעלאָזט צום רבין.

— גוט־וואָך, רבי — האָט יערמע־דוד שטיל און מיט פחד אַרויסגעשטאַמלט.

דער רבי האָט זיך אויף יערמע־דודס גוט־וואָך נישט אומגעקוקט. ער האָט בלויז געענטפערט: „גוט־וואָך, גוט יאָר״ און ווייטער געזעסן מיט דער פלייצע אין שטוב אַריין. אַלץ וואָס יערמע־דוד האָט געזען, איז געווען אַ הויך, געטאָקט וועגטל פון אַ רויט, פלוש־געבעטער פאָטער־שטול, צוויי לאַנגע, גרויע, געדרייטע פיאות און אַ קליין סאָמעטן קאָפל פון אויבן. ער האָט אויך געהערט עפעס אַ שטיקל ברומען וואָס דער רבי האָט דאָרטן פאָר זיך געברומט, דערביי האָט ער זיך געוויגט הין און צוריק, אויף רעכטס און אויף לינקס, ווי אַן אומרו פון אַ זייגער.

מיט גרויס מורא האָט זיך יערמע־דוד צוגערוקט צום טיש. מיט אַ ציטערדיקער האַנט האָט ער אָוועק געלייגט דאָס קוויטל מיט די דריי זעקסערס און זיך געמומען רוקן צוריק, אויף הינטערווייליקטס, ווי אַ פרומער ייד, בעת ער רוקט זיך אַרויס פון אַ מקום קדוש.

אויך איצט האָט זיך דער רבי נישט אומגעקוקט. ער האָט בלויז אַזוי לאָמיך־געמאַכטיק אַ רוק־אָווען געטאָן ס׳בערגעלע זעקסערס, געמומען דאָס קוויטל און עס צוגעטראָגן נאָענט צו די אויגן.

דאָס גאָנצע לייענען האָט אָוודאי געדויערט עטלעכע רגעס, נאָר יערמע־דודן האָט עס זיך אויסגעוויזן ווי אַן אייביקייט. ענדלעך האָט דער רבי צו אים אויסגעדרייט דעם קאָפּ:

— יערמע־דוד בן פערל, גיי אַ היים. די חולנית לאה בת חיה וועט האָבן אַ רפואה שלמה.

יערמע־דוד איז געשטאָנען ווי געליימט. ווי קאָן ער איצט גיין? ווי קאָן ער פאָר־ביילאָזן דעם שעת הכושר? ער איז דען געקומען בלויז נאָך אַ רפואה שלמה פאָר חנה לאהן? און ווי איז ער אַליין? ער דאַרף דאָך, נעבעך אויסבעטן אַ תקומה פאָר זיך. דאָס גרויסע שולד־געפיל, וואָס ער טראָגט אין זיך זינט דער מאָמענט טויט און איצט נאָך דאָס וואָס ער האָט גורם געווען, חנה לאה זאָל אַזוי אָוועקפאָלן!

— הייליקער רבי, — האָט ער געטאָן אַ פאַל מיטן קאָפּ אויפן רבינס שויס, —

ראָטעוועט מיך, יעך בין זינדיק, נאָר גאָט, דערנאָך איר, רבי, קאָנט מיר העלפן. יעך טי אַ נדר צו נעמען אויף זיך די שווערסטע תשובה!

ערשט איצט האָט זיך יערמע־דוד צעקלאָגט. אַ שטראָם מיט געבעטרייד האָט פון אים אַרויסגעפלייצט, ממש ווי פון אַ פולע פאַס, וועו מ׳עפנט דעם שפונט. ס׳ערשטע מאָל אין זיין לעבן האָט זיך ביי יערמע־דודן געעפנט אָזאַ טרערן־קוואַל:

— הייליקער צדיק, — האָט ער געקלאָגט, — מיט די איגענע הענט האָב איך דאָך די מאַמע פון דער וועלט אומגעברענגט.

דער רבי איז פון יערמע־דודס אַוועקפאַלן אויף זיין שויס און נאָך מער פון זיינע רייד, געוואָרן זייער צערודערט. זיינע איידעלע, ווייסע הענט אין די בריסטע, זיידענע אַרבל, וואָס ער האָט אויף גיך אויסגעשטרעקט צו העלפן יערמע־דודן אויפ־שטיין, האָבן איצט געציטערט, ווי זיי וואַלטן, חלילה, אַרייגעפאַלן אין קאָנוואָלסיע. וואָרום ס׳איז דען עפעס אַ קליניקייט, אַ ייד איז זיך מודה אין אומברענגען אַן אייגענע מאַמע, רחמנא לצלן!

— וואָס רעדסטו, יערמע־דוד, ביזט חלילה חסר דעה? — האָט דער רבי מיט ציטער אין קול אים איבערגעפרעגט און זיין פנים איז געוואָרן ווייס ווי דער ווייסער, בריסטער קאַלנער פון זיין העמד.

ביסלעכווייז האָט זיך יערמע־דוד אַראָפגעווויינט און אַראָפדערציילט, וואָס אים דריקט אויפן האַרץ. דער רבי האָט זיך ענדלעך באַרויקט. געלויבט איז גאָט, דער ייד איז חלילה קיין רציחה נישט באַגאַנגען. ער האָט אפשר גורם געווען ס׳זאָל מקוים ווערן די קללה, וואָס די מאַמע זיינע האָט אויף זיך אַליין אויסגערופן.

ערשט איצט האָט דער רבי רויק אַרויפגעלייגט זיינע צוויי אויסגעשטרעקטע הענט אויף יערמע־דודס אַקסלען און געזעדט צו אים מיט אַ ווייך פאָטערלעך קול:

— אַוודאי איז אַ גרויסע זינד צו ברענגען אַ קללה פאַרן מויל. אָדער, חס וחלילה, גורם צו זיין, אַן אַנדערער זאָל אויף זיך ברענגען אַ קללה. דער אייבערשטער איז דאָך אָבער אַן אל רחום וחנון, וועט ער דיר מוחל זיין, בפרט, אַז דו ווילסט תשובה טאָן. תשובה איז טאַקע אַ הויכער ענין. עס שטייט בפירוש: „במקום שבעלי תשובה עומדים, אין צדיקים גמורים יכולים לעמוד". דאָס איז דער טייטש: ווי אַ בעל־תשובה קאָן גרייכן, קאָן אַפילו קיין צדיק נישט אַנשפאַרן. שטייזשע אויף יערמע־דוד און זאָג מיר צו, אַז וועסט מקיים זיין אַלץ וואָס יעך וועל דיך הייסן.

— יאָ, רבי, אַפילו שטיינער פון בריק וועל יעך מיט די ציין ראָאַסן.

— נו, נו, — האָט דער רבי אַ מאַך געטאָן מיט די הענט, ווי ער וואָלט דעם פראָסטאָקישן ייד אין גאַנצן מבטל געווען. — אַ ייד דאַרף אַזוי נישט רעדן. גיי

בעסער אין דער פרי, תיכף נאָכן דאָוונען, אויף דער מאָמעס קבר. בעט ביי איר מחילה. זאָלסט איר זאָגן, אַז יעך, ישראל בן מלכה, אַ שפּראָך פון דער זוואָלינער גזע, בין אויף איר גוזר זי זאָל דיר מוחל זיין די קללה, וואָס זי האָט צוליב דיר אויף זיך אַליין געמומען. יעך האָף צו השם יתברך, אַז זי וועט דיר מוחל זיין. אַ מאָמע איז שטענדיק מוחל אירע קינדער. דערנאָך, וועסט בשלום צוריק קומען פון הייליקן אָרט, זאָלסטו זיך באַלד נעמען צום ברית. וואָרום היות האָסט מיט דיינע טענות און תרעומות למאי ס׳איז צו דיר נישט געבוירן געוואָרן קיין טאָכטער, מבייש געווען דעם זכר, דאָרפסטו דעריבער מאַכן אַ ברית כיד המלך, מיט פיש און מיט פלייש וואָרום נתן איז דער טייטש געבן און חיים — לעבן. דער רבונו של עולם האָט געגעבן צום לעבן. און וואָס השם יתברך גיט, נעמט מען אַן באהבה. מען זאָגט נישט זיין ליבן נאָמען קיין דעות, דו הערסט, יערמע־דוד? און אַז וועסט דאָס אַלץ מקיים זיין, זאָג יעך דיר צי, אם ירצה השם צו קומען אויפן ברית און זיין סנדיק און די קימפעטאָרין, חנה לאה בת חיה, וועט אין דעם זכות האָבן אַ רפואה שלמה.

— אָמן, האָט יערמע־דוד געזאָגט מיט אַ שטיל, הכנעהדיק קול. יערמע־דוד האָט אויסגעהערט דעם רבינס רייד מיט אַן אַראָפגעבויגענעם קאָפּ און אַראָפגעלאָזענע אויגן. כאָטש דער רבי האָט אים נישט געטרייסט, נאָר אויך אים נעשטראָפט, איז דאָך יעדער וואָרט דעם רבינס, געווען פאָר׳ אים ווי טוי פון הימל. ער האָט געפילט ווי שטיינער קאָלערן זיך אים אַראָפּ פון האָרץ, עס וועלן אים וויידער מעגלעך צו לעבן אויף דער וועלט. ער קריגט צוריק בטחון, אַז מ׳וועט אים דאָך אין הימל מוחל זיין זיינע זינד. אָבער אַ ברית, מיט פיש און פלייש און אורחים צו דער סעודה, ווי איז דאָס פאָר זיין כוח? וווּ וועט ער דאָס נעמען?

קעגן זיין ווילן איז נעבעך יערמע־דוד געשטרויכלט געוואָרן אין דער מחשבה. וואָרום עס איז נישט זיין טבע צו נעמען אויף זיך התחייבותן, ווען ער ווייסט קלאָר, אַז ער וועט זיי נישט קענען מקיים זיין. ער האָט שוין געוואָלט אַ פרעג טאָן: „הייליקער רבי, אַזאַ ברית? יעך בין דאָך בלויז אַן ארעמער בהמה־טראָאָבער"! ווייסט דאָך אָבער דער רבי יעדנס מחשבה, האָט ער אים נישט געלאָזט פרעגן, נאָר צוגעגעבן:

— און וועגן ברית זאָלסטו נישט זאָרגן, מיט גאָטס הילף וועט אַלץ זאָאָן.

יערמע־דוד האָט אַ קוש געטאָן די מזוזה, שטיל און הכנעהדיק האָט ער געזאָגט: „אַ גוטע־וואָך, רבי" און איז אַרויס פון רבינס חדר.

אַרויסקומענדיק אין דרויסן, האָט ער שוין געוואָלט לויפן אַהיים אָנזאָגן די גוטע בשורה, אָבער דאָ האָט אים אָנגעטראָפן דער הויכער אייזיק.

אן איינגעבויגענער, ווי תמיד ווען ער איז פאַרטראַכט, ביידע הענט פאַרקנוקט

אין די אַרבל, אונטערברומענדיק אַ מאַזשיצער ניגונדל, איז זיך דער הויכער אייזיק איצט געגאַנגען צום רבין אין בית־המדרש אַריין אויף דער מלווה־מלכה. אַנטרעפנדיק יערמע־דודן, האָט ער אים מיט גרויס צופרידנקייט אָפגעשטעלט:

— גיט־וואָך, יערמע־דוד, זאָלסט האָבן געפועלט אַ ישועה.

— אָמן! — האָט יערמע־דוד פרום געענטפערט.

— ני, וואָס האָב יעך געזאָגט? — האָט דער הויכער אייזיק מיט נצחון אין קול געפרעגט, גלייך ער וואָלט שוין געווּסט, וואָס דער רבי האָט יערמע־דודן געזאָגט. — ני, וועסטי מיך שוין פאַלגן? אַז יעך זאָג דיר, יערמע־דוד, נישטאָ וואָס זיך מצער צו זאָאַן. ס׳איז דאָ אַ גרויסער גאָט אויף דער וועלט! איצט, פאַלג מיך, קים אַראָאַן אַף דער מלווה־מלכה.

— וואָס רעדסטי, אייזיקשי, אַזאַ מעמד אין שטוב, — האָט יערמע־דוד זיך געזומען ביי אים בעטן. — חוץ דעם, ווי קום יעך, אַ בהמה־טראָאַבער, צו חסידים, שיינע יידן?

— אייסעך וואָס די רעדסט דאָרטן! — האָט דער הויכער אייזיק ביטולדיק אַ דריי־געטאָן מיטן קאָפּ. — ביים רבונו־של־עולם זענען אַלע יידן גלאַאַכע יחסנים.

נאָך אַלע רייד, איז דער הויכער אייזיק דאָך אַליין אַריין אין בית־מדרש און יערמע־דוד האָט געזומען גיין אַהיים. פאַרן אַרויסגיין פון רבינס טויער, האָט ער זיך נאָך אַ מאָל אומגעדרייט. די צעליכטיקטע פענצטער אין רבינס בית־מדרש און דאָס חדווהדיק געזאַנג, וואָס האָט זיך פון דאָרטן געטראָגן, האָבן אים ממש צוגעצאַלטן. ער האָט זיך אַרומגעקוקט. דער הימל איז געווען לויטער, שטערן האָבן געפינקלט, אַ האַלבע לבנה, ווי אַ זילבערנער האָרן, איז געהאָנגען איבערן רבינס דאָך. אין בית מדרש, אַרום דעם גרויסן, צונויפגערוקטן דלת־טיש, זענען געזעסן חסידים צונויפגעדריקט. טכויערנע שטריימלען, אַטלאַסענע און זיידענע פלייצעס האָבן זיך ריטמיש געוויגט הין־און־צוריק און מיט זייער וויגן האָט זיך מיטגעוויגט אַ זיס, מתיקותדיק געזאַנג. און יערמע־דודן איז געוואָרן וואַרעם אין געמיט און עס האָט זיך אים געדאַכט, אַז עס וועט ליכטיקער און די ביימער וועלן שטילער און די סודותדיקע פעלדער און די פאַרשנייטע דעכער און דער גאַנצער אַרום האַלטן איין דעם אָטעם און הערן זיך אין וויי יידן זינגען:

זרענו וכספנו ירבה כחול,
וככוכבים בלילה!

כאַטש די חמימה איז געווען גרויס, ממש פייער האָט געפלייצט פון הימל, איז פסח מלמד, אַ בלאַסער יידּ מיט אַ ברייטער, ווייסער באָרד און גרויע, פאַרטרערטע אויגן, געזעסן, ווי תמיד, אין שוואַרץ־געוואַנטענעם, אויף וואַטע אויסגעשטעפטן שפּענ־צער, פאַרקנעפלט פון די הענט־געלענקן ביזן דאַרן, איינגעשרומפּענעם האַלדז. אויפן קאָפּ, וואָס די האָר זענען שוין געווען גאַל פון אַלטקייט, האָט ער געטראָגן אַ דיק־דורכגעשווויצט, פאַרפעדערט, גרין־געווארן, סאַמעטן קאַפּל.

אַרום אים, אויף ביידע זייטן טיש, וואָס איז געווען צעשניצט און צעקאַרבט פון קינדערישע מעסערלעך, זענען געזעסן פיר און פינף־יעריקע תלמידים איבערגעבויגענע איבער אָפּענע, פאַרגעלטע סידורים און זיך געוויגט ביינאַנד און ריטמיש הין און צוריק, נאָכזינגענדיק דעם רבין געדיכט און מיט חשק:

— יג — דל!

— העכער, שקצים — האָט פסח מלמד געמונטערט די קליינע יידעלעך אין די גרויסע טלית קטן׳ס מיט די געקרויזטע פיאה׳לעך — העכער, נאָך אַ מאָל: חיריק יוד: י, י גמל, יג, פּתח דלת, דאָ, למד דל! אינאיינעם אַריין: יגדל, נאָך אַ מאָל: יגדל!

פּינקט ווי פּסח מלמד מיט די יינגלעך בייַם אויבנאָן טיש, אַזוי איז אין אַנדערן עק, צו דער טיר צו, געזעסן דער בעלפער, אַ הויכער בחור, אַ דאַרער מיט אַ בלאַס פּנים, פול מיט קלייניע, רויטע, יצר־הרע פינטעלעך. אַרום אים, פון זיינע צוויי זייטן טיש, איז געזעסן אַ טשאַדע מיידלעך, גרויסע שוין, מיט שוועכע צעפּ און הויכע פּולע ביוסטן. אויף זיי, די מיידן, האָבן הויך און ריטמיש, נאָכגעזאָגט פון אָפּענע, פאַרגעלטע סידורים אַרויס, וואָס דער בעלפער האָט זיי פאַרגעזאָגט פון אויסנווייניק.

אַוועק פון טיש, איבער דער גאַנצער בריט פון דעם גרויסן, פיר־עקיקן חדר, זענען געווען אָנגעשטעלט רייען מיט לאַנגע, שוואַרץ־געפּאַרבטע שטענדער־בענק, ווי, להבדיל, אין גויאישער שקאָלע. אויף די בענק און איבער די שטענדערס האָט געוויטלט מיט קליינוואַרג ווי אין אַ מוראַשניק. יינגלעך פון דריי ביז זעקס יאָר, אין לאַנגע קאַפּאָטקעלעך מיט שוואַרצע, סאַמעטענע און געוואַנטענע קאַשקעטלעך אויף די צעיאָכמערטע קעפּ, זענען דאָרטן אַרומגעקראָכן, זיך געשלאָגן, געשטיפט און געמאַכט קולות, גלייך עס וואָלט גאָר קיין רבי אין חדר נישט געווען. בלויז פון מאָל צו מאָל, ווען פּסח מלמד האָט שוין נישט געקאָנט מער איבערטראָגן דעם טומל און ער האָט געטאָן אַ הייב דעם קאַנטשיק, אַ ציגל־פּיסל מיט צוועלף דיקע, רימענטענע „לאָקשן", ווי מען הייבט אויף אַ פּאָן, און דערביי אַ קוק געטאָן אַריבער די מעשענע שפּאָקולן

מיט דער גאַנצער בייזקייט פון זיין בלאַס, פאַרמעט־טרוקן פנים, איז צווישן די שטענדערס און בענק געוואַרן שטיל ווי אין אַן אויער. דאָס קליינוואַרג האָט זיך צוריק געזעצט ווי שטילע סטאַטיקלעך און מיט נערוועזע הענטלעך זיך צוגעהאַלטן די לענדלעך פון זייערע הייזקעס, האַלטנדיק דערביי די צעשראַקענע בליקן אויפן רבין, צי ער שטעלט זיך נישט אויף, ווי זיין טבע איז, צו גיין עמעצן שמייסן.

אָט צוליב דעם קאַנטשיק און נאָך מער צוליב דעם בליק, האָט דאָס יערמע־דוד אַנגעטרויט זיינע בנים דעם אַלטן פסח מלמד. היינט־מאָדישע שטענדערס, וואָס ער האָט געמוזט אַרײַנשטעלן, כדי נאָכצוקומען די גזירה פון מלכות, אויך דאָס, וואָס אין דעם חדר קומען נאָך די צוויי גאַלע־בראָדניקעס, די לערערס מיט די דייטש־מעריש קאַפּעליושן און שוואַרץ־בענדלדיקע פענסנע אויף די אויגן, צו לערנען מיט די קינדער גויאיש, איז זיכער ביי יערמע־דודן געווען אַ חסרון, איידער אַ מעלה. פסח מלמדס קאַנטשיק האָט אַבער אַריבערגעווויגן דעם חסרון. כאָטש אין אַנדערע חדרים איז דער שכר־לימוד געווען אַ העלפט, האָט יערמע־דוד געקאַרגט ס׳שטיקל ברויט און געהאַלטן די יינגלעך ביי פסחן. דעם עלטערן, לייבל־משהן, האָט ער דאָ געהאַלטן ביז ר׳האָט באַדאַרפט אָנהייבן גמרא; דעם יינגערן, אברהם יאַנקלען, האַלט ער דאָ שוין ס׳דריטע יאָר. איצט האָט ער אַהער געברענגט דעם דריטן, נתן חיימען:

— נאָטס, ר׳ פסח, לערנט מיט אים יידישקייט — האָט ער אַ זאָג געטאָן, אַוועק־זעצנדיק דעם תכשיט אַ דערשוויצטן, אַ שווייגנדיקן, פול מיט איינגעהאַלטענעם געוויין.— דער עיקר, ר׳ פסח, זשאַלעווט אים נישט דעם קאַנטשיק!

ער איז געווען דערשויצט און בייז, יערמע־דוד, פון אַמפערן זיך אַ גאַנצן וועג מיטן בנאָק, וואָס האָט געדריגעט מיט די פיס, געשלאָגן זיך און אים מיט די פויסטלעך און נאָר זיך גערואַלט אַרויסריסן פון זייער הענט.

— אין חדר אַריין, דו גויאישטשאָק — האָט ער געשריגן און געפּאַטשט דעם זון איבער די הענט, איבערן פּאַרביסן־שווייגנדיקן פנים, וואָס האָט אַזוי עקשנותדיק זיך איינגעהאַלטן פון אַרויסוויינען.

זיין אַריין קומען מיטן דריגענדיקן תכשיט אונטערן אָרעם, האָט אָנגעיאָגט אַ פלר־צימדיקע שטילקייט. די תלמידים וואָס האָבן נאָר וואָס אַזוי זינגענדיק געלערנט און אַזוי ריטמיש זיך געוויגט הין און צוריק, זענען מיט איינמאָל געבליבן אָן לשון. מיט דערשראָקענע אויגן האָבן זיי געקוקט אויף דעם ייד מיט דער רויטער באָרד, וואָס האָט אַזוי שוער געסאַפּעט און מיט דער פּאַלע זיך געווישט דאָס בייזע פנים.

פסח מלמד האָט פאַרוקט די מעשענע שפּאַקולן אויפן שטערן אַרויף אין זיך פאַוואַליע צוגערוקט מיט דעם פאַטער־שטול, נעטטער צו נתן־חיימען. ער האָט אים

אַ גלעט געטאָן איבערן פּאַרביסן־שווייגנדיקן פנימל, אים אונטערגעהויבן דאָס גאַמ־
בעלע און אים שטיל און מיט אַ סך ווייכקייט געפרעגט:

— ווי הייסטו, יינגל?

אַנשטאָט ענטפערן, האָט דער קליינער נתן־חיים געטאָן אַ שטופּ אַפּ דעם אַלטנס האַנט און אַוועקגעדרייט ס׳קעפל, ער זאָל נישט זען, נישט דעם טאַטן און נישט דעם אַלטן ייד מיט דער ווייסער באָרד.

— אוי, ער איז דאָך גאָר אַ שגץ! — האָט פּסח מלמד אַ זאָג געטאָן צו יערמע־דודן.

— איר שפּילט זיך מיט אים? איר וועט ערשט זען וואָסער כלי דאָס איז, — האָט יערמע־דוד זייער פאַראַרגט געזאָגט.

— ני, ני, — האָט דער אַלטער פּסח אַ מאַך געטאָן מיט דער בלאָס־געלער האַנט. — לאָז אים נאָר דאָ איבער, ער וועט שוין קריגן לשון — און צו וויזן דעם קליינעם וואָס ער מיינט מיט דעם זאָג, האָט ער אַ הויב געטאָן דעם קאַנטשיק פּאַר נתן־חיימס פּנים:

— זעסט, יינגאַן — האָט ער אים געוואָרנט, — אַז אַ יינגעלע איז אַן עקשן, לייגט מען אים אַריבער, מ׳פּאַרשאַרצט אים ס׳העמדעלע און מען פּיצקעט אים אַן אַ זעדיקל!

נתן־חיים האָט געוואָלט טאָן אַ פּלי, אָבער דער אַלטער איז געווען פלינק גענוג אים אַ כאַפּ צו טאָן ביי אַ הענטל און אים אַריינזעצן צו זיך אין שויס, אַריינקלעמענדיק דעם קינדס פּיסלעך צווישן זיינע האַרטע, קנאָכיקע קני.

ערשט איצט האָט דאָס קינד זיך געגנומען רייסן און שלאָגן דעם אַלטן, שרייענדיק מיט אַ קול, וואָס האָט געציטערט פון אייגעהאַלטענעם געווייין:

— יעך וויל דאָ נישט זאָגן! מאַמע!

אין זיין שלאָגן זיך מיט דעם ווייסן ייד, האָט דער קליינער גאָרנישט געזען דעם טאַטן זיך אָפּטראָגן. נאָר וען ער וואָלט אַפּילו דאָ יאָ געוועז, דער טאַטע, וואָלט ער זיך צו אים נישט געוועגדט נאָך קיין הילף. בלויז די מאַמע האָט ער גערופן:

— מאַמע, יעך וויל דאָ נישט זאָגן!

פּסח מלמד, כאָטש אַ בייזער ייד, וואָס איז תמיד געווויגט געווען צו הייבן דעם קאַנטשיק, האָט אַנגעהויבן מיט גוטן איינעמען דעם קליינעם תלמיד. פון לאַנגיאַריקער דערפאַרונג האָט ער געוווסט, אַז מיט אַזאַ איינעם איז בעסער צו גיין מיט גוטן:

— זעסט יינגעלע, — האָט ער אַ וויז געטאָן מיטן פינגער צום סופיט — אַז וועסט באַגערן צו לערנען, וועט אַ מלאך דיר אַראָפּ וואַרפן אַ גראָשן — און כדי דאָס קינד

זאָל אים טאָקע גלייבן, האָט ער גלייך אַרויסגעקראַצט אַ קופערנעם גראָשן פון שפּענ־ צער־קעשענקעלע און אים געלאָזן פאַלן פון דער אויפגעהויבענער האַנט אויפן טיש אַרויף מיט אַ קלונג.

דאָס קינד האָט אויפגעריסן די אויגן. עטלעכע מאָל האָט ער געקוקט אַרויף, צום בלוי־געקאַלכטן סופיט, דערנאָך האָט ער געפרוווט נעמען די קליינע מטבע אין הענטל אַריין, קונדיק דערביי מיט אומצוטרוי אויף דעם ייד מיט דער ווייסער באָרד.

— נעם, נעם, — האָט דער אַלטער אים צוגעגעבן קורצאָזש און אַליין זיך אויפגעשטעלט און אַראָפגענומען דאָס גרויסע אלף בית פון דער וואַנט אַראָפּ.

— ני, יינגעל — האָט ער זיך געוונדעט צום קליינעם נתן־חיים — איצט קיק אַריין דאָ — האָט ער אים געוויזן מיטן גרויסן, ביינערנעם טייטל אויפן אלף בית. — זעסט דאָס קעפּעל פון אויבן און דאָס פיסעלע פון אונטן? דאָס איז אַן אלף, זאָג מיר נאָך: אלף. און דאָס אָפּענע קעסטעלע, זעסטו? דאָס איז אַ בית, זאָג הויך: בית.

נתן־חיימען איז דאָס שפיל גאָר געפעלן. ער האָט מיט איין מאָל פאַרגעסן זיין איינגעשפּאַרטקייט און גאָר אַליין געזומען לויפן מיטן פינגערל איבערן אלף בית און אַרויסגעקליבן די אותיות, וואָס די מאַמע און די בריידער האָבן אים פון מאָל צו מאָל אויסגעלערנט.

— דאָס איז אַ קיף — האָט ער פריידיק און הויך אַנגעוויזן אויף דער גרויסער „ק" און דאָס איז אַ למד, און דאָס איז אַ פּיי!

פּסח מלמדס פאַרכמורעט פּנים האָט גאָר אויפגעלויכטן.

— ביסט דאָך גאָר אַ ווויל יינגעלע — האָט ער אים מיט ליבשאַפט געגלעט דאָס רויט, אָנגעהיצט פּנימל. — איצט קים מיט מיר — האָט ער דאָס יינגל אַראָפּגעלאָזט פון דער שויס און געזומען פירן אים ביים הענטל אַראָפּ צווישן די רייען מיט שטענדער־בענק, אַהין צו אברהם־יאַנקלען, דעם עלטערן ברודער, וואָס איז די גאַנצע צייט געזעסן אַ שטילער און זיך צוגעקוקט צו דעם, וואָס מען טוט דאָרטן מיט זיין קליין ברודערל:

— זיץ דאָ — האָט דער אַלטער מלמד אָנגעזאָגט דעם נייעם תלמיד זיינעם. — אַז וועסט פאַלגן און וועסט באַגערן צו לערנען, וועט דער מלאך אַלע מאָל דיר אַראָפּ ווואַרפן גראָשנס...

זכרונות ממלחמת העולם הראשונה

ר' אברהם שמלצשטיין ז"ל

בשנת תרע"ד פרצה המלחמה העולמית. עירנו, שהיתה סמוכה למבצר, מלאה חיילים בשדות ובבתים כאשר ראינו מקרוב את הסכנה המרחפת עלינו.

ביום השני לחג הסוכות נשמע קול מחריד: „יהודים! צאו מן העיר תוך 4 שעות ובל ישאר כאן אף אחד מהם". פחד ושבר השתלטו עלינו. בחוץ היה גשם שוטף ואי אפשר היה לשכור עגלות. כל בעל־עגלה דאג להצלת עצמו, ואילו השוטרים האיצו בתושבים לעזוב את העיר, כי האויב היה קרוב למבצר. עזבנו את בתינו ורכושינו אובדי עצות. נטלנו את תרמיל הנדודים ויצאנו ברגל מן העיר. האנשים ביקשו לנוח מעט, אבל הדרך היתה בוצית, מכיוון שהגשם לא חדל לרדת. לא היה מקום לנוח.

לפתע נראה איכר נוכרי עובר. עצרנוהו והבטחנו לו שלושה רובל, אם יסיע את הילדים על העגלה. „יהודים ארורים" — זעק הלה — „אתם עזרתם לגרמניה במעות ורציתם את המלחמה, לכו אליהם ויעזרו לכם עתה". באנו לעיר ריקה ונכנסנו לבית מכרי. פשטנו את בגדינו הרטובים ואכלנו את ארוחת יום־טוב, אבל לא בשמחה, כי אם כאבל האוכל את סעודת ההבראה לאחר קבורת מתו. אבל גם בעיר הזאת לא מצאנו מנוח. כעבור ימים אחדים ציוו עלינו השוטרים לעזוב את העיר כי גם היא היתה קרובה למבצר.

שכרנו עגלות לנסוע לעיר הרחוקה ז'יליחוב.

בדרך סבלנו הרבה מן הרוסים והפולנים. שני חיילים עצרו אותנו בדרך, ובחימה עזה אמרו: „יהודים ארורים! מדוע אתם מגלים את סתרי ממשלתנו לאשכנזים?" ואמרנו להם: „שקר הדבר". טענו: „ראו נא! כי כמוכם כמונו עומדים במערכות המלחמה והיהודים הורגים איש את אחיו בעבור נצחון הממשלה".

הם עזבונו והנה מחנה קוזקים לידנו. בקול מושל ציוו עלינו לרדת מן העגלה, כי אין בכוח הסוס למשוך יהודים רעים וכבדי עוון. הלכנו ברגל מרחק רב, ופגשנו פועלים פולנים אשר סקלו אותנו באבנים וגושי עפר. נכנסנו העירה אך לא מצאנו מנוח. היוקר היה גדול מפני דוחק אנשים רבים, שבאו הנה מערים הרבה הקרובות למבצר. דירות לא מצאנו, אף בכסף מלא — ושכבנו על הרצפה. בבוקר אחד שמענו בשורה מחרידה: כי בעירנו דמבלין נפתחו הבתים ושודד הרכוש. שכרנו מרכבות ונסענו שמה.

באנו העירה לעת ערב, והנה קולות נוראים כרעם בגלגל שמענו, ולפידי תותחים נראו כברקים. בהחבא, נכנסנו לבית יהודי אחד שהיה לו רשיון לשבת בעיר. מיד עצרונו שני חיילים שעמדו על המשמר וקראו לפקיד גבוה. הוא שאל אותנו בקול גס: „איך

העזתם לבוא הנה בעת מלחמה? הטרם תדעו כי אסור ליהודים להציב כף רגלם בעיר הסמוכה למבצר?" אבל כאשר הראנו לו את תעודותינו, כי בעלי־בתים אנו פה ובאנו להציל את מעט החפצים שעזבנו בבתים, עזב אותנו לנפשנו.

נכנסתי לביתי, אבל הוא היה מרוקן מסחורות המכולת שהיו בו. גם רהיטים לא היו, ונשארו רק מעט בגדים וכרים. גם ארון הספרים נהרס. בכיתי מאוד על גורלי המר, כי נשארתי מדוכא מאוד, וביותר בכיתי על כתבי ידי, אור נשמתי ושעשועי נפשי. עד אז חיברתי חמישה ספרים. אספתי את מעט החפצים אשר נשארו לי כאוד מוצל משריפה ונסתי מגהינום זה.

אחרי ירח ימים, נסוג האויב מן החזית והותר ליהודים לשוב לעריהם. היינו בעיר עד חודש אב של שנת תרע"ה.

יהודים סבלו רבות מחיילי הרוסים ופקידיהם. הם שחטו ותלו אנשים תמימי דרך ורבנים על לא עוול בכפיהם ובלי דרישה וחקירה. בכפר אחד בסביבות העיר סטאַשוב התנפלו על בית־תפילה ביום־כיפורים. 11 יהודים חפים מפשע נתלו באותו יום באשמת שוא, כי הבעירו בית איכר פולני.

הרבה פעמים היינו צפויים לסכנת מוות. פקיד אחד קנה בחנותי שלושה שקי דוחן ושילם לי כפי החשבון. לאחר חצי שעה בא עם חיילים ואמר כי נתן לי בטעות 15 רובל יותר מן החשבון. לשוא היתה תחינתי אליו, ולשוא הראיתיו את השטר שנתן לי. אשתי בכתה לפניו ואמרה: „הנך הולך למלחמה. העת לך לגזול ולחמוס?" אבל הוא באחת: „או מעות או מוות!" החיילים שלפו את חרבותיהם ואיימו עלי כי ידקרוני. אשתי קראה לפקיד גבוה כי יעשה משפט, אבל הוא אמר אלינו: „הוא הולך למלחמה ולכן אין לי השלטון עליו. ואם הוא ועוזריו יפגעו בכם לרעה, יהיה דמכם בראשכם". נגד רצוני נתתי לו את מבוקשו, למען אפטר מסכנת מוות.

קוזק אחד קנה אצלי פעם סוכר. אחרי זמן מה הופיע הקוזק ובפיו עלילה כי רמיתיו ונתתי לו סוכר גרוע. הוא צעק כי כל היהודים הם רמאים, ושלף את חרבו תוך כדי איום כי ידקור אותי. אשתי בכתה לפניו ואמרה: „הא לך סוכר ומעות, רק צא מזה". אבל הוא באחת רוצה לדקרני ולאשרי הביט לרגע החוצה ונסתי דרך פתח הבית.

פעם אחת נסעתי ברכבת מוואַרשה לעירי. ישבתי על הספסל וקראתי עתון. מולי ישבו צעירים פולנים והתווכחו על אודות המלחמה. הם צעקו כי רק היהודים אשמים במלחמה, כי הם שולחים מעות לממשלת אשכנז ומגלים את סתרי ממשלתנו. גם בורחים משדה המערכה, בטענה שהם חולים.

דבריהם אלה דקרוני כחרב ולא יכולתי להתאפק עוד. אמרתי להם: „אדונים! אתם שמעתם זאת, אך מפי דוברי שקר המוציאים דיבת שוא על עמנו. אנו מצווים בשלומה

של מלכות, ומעולם לא שלחו היהודים מעות לאויבי ממשלתנו ולא הלכו רכיל לגלות סתרי ממשלתנו, אשר אנו חוסים בצילה. וראו נא כי בנינו עומדים בחזית יחד עם בניכם. ולמה תשיתו עלינו חטאים אשר לא חטאנו?" הם ענו: „דע אדוננו, כי הינך אסור בידינו. אנחנו מרגלי חרש מאת הממשלה, והא לך תעודותינו". „אבל לא דיברתי נגד הממשלה, ואין לכם השלטון עלי!" — אמרתי. „בזאת — ענוני — תצטדק בבית־המשפט". לשוא התחננתי בפניהם, כי יעזבוני ויחוסו על אשתי ובני. הם אטמו את אזניהם ואחד לחש באזני: „במאה רובל תציל את נפשך, ואם לאו — אגיד לפני השופטים כי קללת את המלך, ונכונו לפניך שערי מוות". נשכתי בשרי כי נפלתי בידי האכזרים האלה, ולמה בעבור אמרי אמת שכיחשתי את הזדים על גדפם וחרפם את עמנו. ישבתי נדהם ונדכא וכבר גמרתי בלבי לתת להם 100 רובל, והנה בא אלי אחד מהם פצוע ומוכה ומטפחת חבושה על ראשו: „הא לך תעודתך והנך חופשי". „ואיפה רעך?" — שאלתיו. „יקחהו האופל" — ענני — „הוא היכני ופצעני, ואני שילמתי לו כגמולו כפליים, והוא שוכב כעצב נבזה, פצוע פצעים אנושים". ברכתי לאל עזרי שפטרני מן הפרעים האלה ובאתי לביתי בשלום.

בראש חודש אב יצא כרוז מאת הממשלה הרוסית, לצאת מן העיר. אז היתה שעת הכושר ודי זמן לשכור עגלות ולקחת את החפצים. נסענו לעיר לובלין, והיינו אצל אחות אשתי. בראש חודש אלול נכבשו הערים דמבלין ולובלין בידי האוסטרים, והעיר וארשה בידי האשכנזים.

באנו לעירנו בשמחה, כי הבתים לא נשרפו, ובכל הערים נשמע „מזל טוב" כי יצאנו לחופש מידי הרוסים האכזרים. המושלים החדשים, אף כי לא היו כפראי הרוסים, כי הם היו בעלי השכלה ונימוס, בכל זאת גזרו גזירות קשות וחוקקו חוקים מעיקים, שבני המדינה לא יכלו לעמוד בהם. הם השביתו את המסחר לגמרי, וכן קראו רעב בארץ, אבל עשו סדרים נכונים ושמרו על הערים מגזל ורצח. בתקופת האוסטרים והאשכנזים לא נשמע כי איזה חייל אוסטרי הרג יהודי, כמו בתקופת הרוסים.

מלכי הקואליציה החליטו להקים לתחייה את העמים הנכבשים תחת העמים האדירים הרבה מאות שנה ולהעמידם על נחלתם. בשנת 1917 ב־2 לחודש נובמבר, יצאה הצהרת בלפור על־ידי ממשלת בריטניה, ובה נאמר: „ממשלת הוד מלכותו מבטת בעין יפה על ייסוד בית לאומי בארץ־ישראל, בתנאי שלא ייעשה שום דבר להיזק זכויותיהן האזרחיות והדתיות של העדות הבלתי יהודיות אשר בארץ־ישראל".

(המלבי"ד: בתו אנדז'ה שמלצשטיין־טישמן)

וואָס איך געדענק פון מיין היים־שטעטל

אַנדזשע שמעלצשטיין־טישמאַן / תל־אביב

געווידמעט דעם הייליקן אַנדענק פון מיין טייערער משפּחה, ליבע פּריינד און באַקאַנטע.

די זכרונות פון אונדזער ליב שטעטל דעמבלין, דאָס לעבן פון אירע יידישע איינווינער און די געזעלשאַפטלעכע טעטיקייט — זענען גלייכצייטיק זיסע יוגנט־דערינערונגען און ביטערע טרערן פון אומקום.

ווער קאָן דען שרייבן וועגן דעמבלין אוּן דערביי ניט טראַכטן, אַז פּאַרשניטן איז געווארן דאָס שטעטל, פּאַרווויסט געווארן אין דער צווייטער וועלט־מלחמה?

געווען אַ מאָל אַ שטעטל דעמבלין מיט אַן אידעאַליסטישער יוגנט, מיט אַ שיין יידיש לעבן. יידישע מאַמעס האָבן געצערטלט זייערע קינדער, יידישע טאַטעס האָבן שווער געהאַרעוועט אויף אַ שטיקל ברויט, יידישע בחורים און מיידלעך האָבן אין זייערע צאַפּלדיקע הערצער גְעזאַרגט זיך וועגן גורל פון דער וועלט.

וועָן איך נעם איצט דערציילן וואָס איך געדענק פון די בראשית־יאָרן אוּן פון דער יוגנט אין דעמבלין, שטיקן מיך די טרערן נאָך אונדזערע אייגענע, וועלכע האָבן אין אומבאַשרייבלעכע יסורים פאַרענדיקט זייער לעבן — געפאַלן בעת דעם טויטן־מאַרש, וועָן די גאַנצע עדה יידן פון דעמבלין איז געטריבן געוואָרן דורך די נאַצישׂ׳ע הינט, אוּן אַנדערע, וועלכע זענען פאַרברענט געוואָרן אין די גאַז־אויוונס.

צוואַנגס־אַרבעט נוסח 1914

ס׳איז געקומען דאָס יאָר 1914, אויף דער שוועל פונעם ציוניסטישן שטיבל, ווו מיין פאָטער האָט געדאַוונט, האָבן זיך באַוויזן רוסישע פאָליציי־לייט און גענומען אַרויספירן אַלע מענער פון 17 ביז 50 יאָר. פּאַרשטייט זיך, אַז אַלעמען איז באַפאַלן אַ מורא, ניט וויסנדיק וואָס דאָ וועט פאָרקומען. אָבער וואָס קאָן מען מאַכן? אַז מען הייסט גיין — גייט מען. אַ ברירה האָט מען?

מ׳האָט זיי געפּירט אויפן וועג קיין ריקע צו היטן די שאַסייען, בריקן און טעלע־גראַף־דראָטן, אַז אַ שפּיאָן, צי דיווערסאַנט זאָל ניט שעדיקן. יעדער מאָן האָט באַקומען אַ געווויסע שטרעקע, צו היטן במשך 12 שעה. אַ שווייס האָט זיי באַדעקט. וואָס טוען, אַז ס׳וועט עמעצן זיך פאַרגליסטן איבערצורייסן די דראָטן? אָבער ווי זאָגן יידן: גאָט איז אַ פאָטער און מאַכט ניסים.

פֿאַרשטייט זיך, אַז זיי האָבן די גאַנצע 12 שעה ניט צוגעמאַכט קיין אויג, מאַרשירט הין־און־צוריק אַן אויפהער. ענדלעך האָבן זיי, צעבראָכענע און דערשעפּטע, זיך דערשלאָגן אַ היים, עפּעס געגעסן און איינגעדרימלט. עס זענען אָבער אַדורך אַ צוויי שעה — און מען קלאַפּט אין טיר. מיין פֿאָטער איז געווען אַ שוואַכער, קוים זיך געהאַלטן אויף די פיס. מיר האָבן געהאָט אונטערן דאַך אַן אָרט פֿאַר איין מענטש, ווו זיך צו באַהאַלטן. האָט מען דאָרט אַריינגעשטופט דעם פֿאָטער.

די זעלנער זענען אַריין אין שטוב, געזוכט אומעטום, ביז זיי האָבן געפונען מיין פֿאָטער. מיט קלעפּ האָט מען אים געפירט צו דער ווייסל, געגעבן אין האַנט אַ האַק מיט אַ לאַפּאָטע, געהייסן גראָבן אָקאָפּעס.

אַ טייל פון די יונגע מענטשן איז אַנטלאָפֿן, וועו ס׳איז געווָארן טונקל. אָבער מיין פֿאָטער האָט געהאַלטן, אַז יידן טאָרן אַזוי ניט טוען, וויל מען וועט זיי באַשולדיקן אַלס שפּיאָנען.

אַ שטאַרקער רעגן האָט אַלעמען דורכגענעצט, אָבער דאָס האָט ניט געשטערט די סאָלדאָטן צו לאָזן זיך ווילגיין איבער די יידן. ענדלעך זענען זיי באַפרייט געווָארן פון דער עבודת־פּרך. מיין פֿאָטער איז געקומען צום באַשלוס, אַז להבא וועט ער רעזיגנירן פונעם פֿאַטריאָטיזם פֿאַרן לאַנד און בעסער זיך היטן די ביינער.

אַ גאַנצע וואָך האָט מיין פֿאָטער זיך אויסבאַהאַלטן אויף אַ בוידעם. דערפון איז ער שטאַרק קראַנק געוואָרן. מען האָט צו אים געברענגט אַ גרויסן דאָקטאָר פון וואַרשע, וויל ביי אונדז איז נאָר געווען זלמן פעלדשער (ווייניאָפּעל) און ד״ר סאַכאַצקי. וועו מען האָט געווָאלט אַ גוטן דאָקטאָר, פלעגט מען פֿאָרן קיין וואַרשע.

איך געדענק די פויערים, די הינער און הענער, חזירים און קראָליקעס אין די שטייגן אויפן דעמבלינער מאַרק. מיר האָבן געווויניט אין מאַרק, געהאַט אַ שפּייז־געשעפט. די פויערים פון די אַרומיקע דערפער האָבן ביי אונדז געקויפט, געפלעגט אויך אַריין קומען אין שטוב עפּעס איבערצובייסן, טרינקען אַ כוסה, צועסן ווורשט. מיין פֿאָטער האָט פֿאַרזאָגט די פויערים זיי זאָלן מיר גאָרניט געבן, אָבער זיי זענען געווען צופֿרידן צו זען מיך פֿאַרהוסטן, וועו זיי האָבן מיר געגעבן אַ ביסל בראָנפן.

וועו דער צאָר האָט געהערשט אין פוילן, איז אַ מאָל אַריין צו אונדז אַן אָפּיציר און גענומען שרייען, אַז דער פֿאָטער האָט אים ניט אַ רעשט געגעבן 5 רובל. ער האָט אַרויסגעצויגן אַ שוועדר, געוואָלט זיך וואַרפן אויפן פֿאָטער. די קינדער האָבן אָנגעהויבן וויינען, די מוטער בעט זיך ביי אים:

— מיר וועלן דיר געבן 50 רובל, 100 רובל, אַבי לאָזט צורו.

דער אָפּיציר האָט ניט געוואָלט הערן, געהייסן דעם פֿאָטער גיין מיט אים. מיר

האָבן געווּסט, אַז גיין מיט אים הייסט — מער ניט צוריק קומען. באַקאַנטע פּויערים האָבן אָנגעהויבן בעטן דעם אָפּיציר, אַז זיי קענען גוט אונדזער פּאָטער און זענען זיכער, אַז ער האָט אים ניט געוואָלט אָפּנאַרן. זיי האָבן געהייסן דעם אָפּיציר נאָך אַ מאָל זוכן אין די קעשענעס. נאָך גרויסע באַמיונגען און נאָכן באַפרידיקן אים, איז דער אָפּיציר אַוועק.

צאַרישע גירושים

וועז די ערשטע וועלט־מלחמה האָט אויסגעבראָכן און די רוסן האָבן אָנגעהויבן ליידן גרויסע מפלות אויפן פראָנט, האָט אַ צאַרישער אָפּיציר, אַ גרויסער אַנטיסעמיט, איבערגענומען די אָנפירונג מיטן פראָנט אין אונדזער געגנט. זיין ערשטער באַפעל איז געווען, אַז אַלע דעמבלינער (מאָדזשיץ־איוואַנגראָד) יידן, מוזן פאַרלאָזן די שטאָט, ווייל זי איז נאָענט צו דער פעסטונג — און די יידן גיבן איבער אַלע סודות פון דער פעסטונג.

וועז דער שונא איז צוריק געטריבן געוואָרן, האָט מען די יידן דערלויבט צוריק קערן זיך. אַזוי האָט מען די דעמבלינער יידן 3 מאָל אַרויס געטריבן. ביים דריטן מאָל, איז דער גרעסטער טייל יידן אַוועק קיין ריקע, ווייל ס׳איז געווען נאָענט צו דעמבלין.

מיר האָבן די זאָכן אַריינגעלייגט צו אַבעלע בראָנשפיגל אין קעלער. אַלע זיינע ספרים האָט דער פּאָטער באַהאַלטן, ווייל זיי זענען ביי אים געווען אַן אוצר. אַ טייל פון די ביכער האָט ער אַליין געשריבן און אָפּגעדרוקט. מיר האָבן דאָס הויז פאַרקלאַפּט מיט אייזערנע שטאָבעס, און גאָלאָזט זיך אין וועג אַריין. קיין פירן האָט מען ניט געקאָנט באַקומען.

וועז מען האָט די יידן אַרויסגעטריבן, האָט תמיד געריעגנט, גלייך גאָט אַליין האָט אונדז געוואָלט באַגלייטן מיט געוויין.

מיר זענען נאָך געווען קליינע קינדער: איך, מיין שוועסטער רבקה (איצט אין ניו־יאָרק) און מיין ברודער וועלוול (זאב), וועלכער ווינט אין בראַזיל.

מיין ברודער, 6 חדשים אַלט, האָט מיין מוטער געטראָגן אין אַ ליילעך, צוגעבינדן צו דער פלייצע. די ניט ברוקירטע וועגן זענען געווען גליטשיק. מיר פלעגן אָפט פאַלן, זיך אויסשמירן מיט בלאָטע און — ווייטער גיין. די מוטער האָט זיך אויסגע־גליטשט און אַריינגעפאַלן אין אַ טיפן ראָוו. דאָס ליילעך האָט זיך אויפגעבינדן, נאָר מיין קליין ברודערל איז געפאַלן אויפן גראָז. מיר האָבן אויפגעהויבן דאָס קינד, ווי גאָרניט האָט פאַסירט — און ווייטער געגאַנגען.

מיר האָבן געווײַנט. אונדזערע ענטלעך זענען געווען רויט פון קעלט. אָנגעקומען קיין ריקע, איז קיין פלאַץ ניט געווען צוליב די פיל אַנטלאָפענע. וועז מיר האָבן באַקומען אַ פּיר, זענען מיר געפאָרן קיין זשעלעכאָוו, אין מיין מוטערס געבורט־שטאָט. דאָ איז שוין געווען אַ ביסל בעסער. מיין מוטער האָט געהאַט באַקאַנטע, געדונגען אַ ווויונג. אָנגעקומען זענען מיר פרייטיק פאָרנאַכט. די מוטער האָט שנעל געבענטשט ליכט, מיר האָבן זייער מידע זיך אַוועק געלייגט אויף דער ערד. שבת איז מיין פאָטער געגאַנגען אין שול אַריין און גוטע מענטשן האָבן אונדז געברענגט עפּעס צו עסן.

נייע הערשער — עסטרייכער, פּאָליאַקן

וועז די עסטרייכער האָבן פאַרנומען דעמבלין, זענען די יידן צוריק געקומען. פיל הייזער זענען געווען פאַרברענט. אַ חורבן איז געווען אין שטעטל. אין דער געגנט וווּ מיר האָבן געווויונט, זענען געבליבן גאַנצע הייזער, נאָר אַלץ איז געווען צעהאַקט און צעראַבירט. פון אונדזער הויז האָט מען אַרויסגענבעט אַלע פענצטער און טירן. לויט סימנים, איז דאָרט געווען אַ שטאַל פאַר פערד. אויך פון קעלער איז אַלץ געווען אַרויסגענומען. די ספּרים — באַדעקט מיט אַלערלייַ פאַרבן, מען האָט גאָרניט געקענט נוצן. עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז בעתן אָנטלויפן פון דעמבלין, האָבן די רוסן זעלטן וווּ געלאָזט אַ גאַנץ הויז.

ביסלעכווייז האָט זיך אַלץ איינגעשטעלט. מען האָט צוריק אויפגעבויט די הייזער, געהאַנדלט, נאָר געלעבט אין שרעק, עס זאָל זיך ווידער ניט טוישן די מאַכט.

אין אַלע ווויונגען האָט מען אייַנקוואַטירט זעלנער. אויך ביי אונדז (2 זעלנער). מיר האָבן מיט זיי געלעבט גוט. זיי האָבן געהיטן, אַז אָנדערע זעלנער זאָלן אונדז ניט באָפאַלן.

איין מאָל ביינאַכט האָבן מיר, ניט ווייַט פון אונדז, געהערט שאָסן. אונדזערע זעלנער זענען דעמאָלט ניט געווען, זיי זענען אַוועק אויף שמירה. צו מאָרגנס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז אונדזערע צוויי סאָלדאָטן האָט זיך גאָר פאַרגלוסט צו גנבענען ביי נח ציגעלמאָן אין געוועלב. וועז נח האָט דאָס אָנטדעקט, האָט ער אָנגעהויבן שרייַען. זיין טאָכטער שרה איז אַרויס אויפן באַלקאָן און געמאַכט אַ געוואַלד. די אָנטלאָפענע זעלנער האָבן איר דערזען און געשאָסן. די קויל האָט געטראָפן אין בויך.

אין יאָר 1919, וועז די באָלשעוויקעס האָבן אָטאָקירט פוילן, איז אין דעמבלין געוואָרן אַ פּאָניק. מען איז אַרומגעגאַנגען באַזאָרגט פאַרן לעבן. מיינע עלטערן האָבן מורא געהאַט פאַר זייערע יונגע קינדער.

הלווייתו של ה„פלדשר" זלמן וויינאַפּל. המספיד — יוסף גליבטר
די לווייה פון פֿעלדשער זלמן וויינאַפּעל. ס׳איז אים מספיד — יוסף געליבטער

מיין שוועסטער רבקהלע איז דעמאָלט אַלט געווען 13 יאָר. זי האָט געלייענט נאָר פּוילישע ביכער. זי האָט געענדיקט די עלעמענטאַר־שול און ניט געקאָנט ווייטער לערנען, ווייל קיין מיטלשול איז אין דעמבלין ניט געווען. אָבער זי האָט זייער געוואָלט לערנען און באַקומען העכערע בילדונג.

וועז די יידן זענען געוואָרן אומרויק, האָבן מיינע עלטערן באַשלאָסן צו ראַטעווען דאָס עלטסטע קינד. דעמאָלט איז לייכט געווען צו פֿאָרן קיין אַמעריקע. איך האָב דאָרט געהאַט צוויי ברידער, יצחק און חיים. זיי האָבן געשריבן, אַז רבקהלע זאָל קומען קיין אַמעריקע. שטיצנדיק זיך אויף דעם בריוו, האָט מען זי אַרויסגעלאָזט פון פוילן. די מוטער האָט די שוועסטער צוגעפּירט ביז דאָנציג, זי אַרויפּגעזעצט אויף דער שיף.

וועז מיין מוטער איז געקומען צוריק, האָט זיך שטאַרק געטומלט אין שטאָט. מען האָט געכאַפּט מענטשן צו אַרבעט. אָבער איר איז געלונגען אַ היים צו קומען. מיר אַלע זענען אַוועק קיין לובלין, ווו מיין מוטער האָט געהאַט אַ שוועסטער. געווען דאָרט 6 חדשים, פּאַרקויפט אין גאַס זייף. אַז ס׳איז שטילער געוואָרן, זענען מיר צוריק געפֿאָרן קיין דעמבלין.

מיין פאטער איז געבוירן אין פוילאוו, ניט ווייט פון דעמבלין. זיינע עלטערן זענען געווען זייער פרומע, אבער אויך זייער ארעם. מיין פאטער האט זיך געריסן צום לערנען, געהאט א גוטן קאפ. אליין געלערנט טעג און נעכט.

מיט דער צייט האט מיין פאטער זיך באקענט מיט פארשידענע ציוניסטישע שליחים, וועלכע זענען געקומען פון אנדערע שטעט און לענדער צו אגיטירן און ארגאניזירן. מיין פאטער איז געווארן א שטארקער אנהענגער פון ציוניזם. דערנאך האט ער חתונה געהאט קיין דעמבלין, געהאט א שפייז־געוועלב. אלע יארן האט ער געארבעט און אגיטירט פארן ציוניזם. אין יענע צייטן איז ניט אזוי לייכט געווען צו זיין א ציוניסט אין אזא שטעטל ווי דעמבלין. די יידן זענען געווען פאנאטישע חסידים, ניט דערלאזט קיין ציוניסטישע מחשבה און טעטיקייט.

מיין פאטער איז געווען א זייער פרומער מענטש, אבער ניט פאנאטיש. ער האט קאריעספאנדירט מיט גרויסע פערזענלעכקייטן אין דער וועלט, אויפגענומען פאר־שידענע דעלעגאטן, געווארן באארימט און פאפולער אין דער געגנט.

ביסלעכווייז האט זיין איינפלוס אין שטאט זיך פארשטארקט, ער איז געווארן דער וועג־ווייזער פאר דער יוגנט און דערוואקסענע. וועז די עלטערן האבן זיך דערווויסט, אז זייערע קינדער ווערן „קאליע" צוליב מיין פאטער, האבן זיי געוואלט אים אריינלייגן אין חרם.

ער האט אויך געהאט אויסצושטיין פיל צרות פון זיין אייגענער, זייער פרומער משפחה. זיי האבן אים געשטערט אין זיין ארבעט פארן ציוניזם און ארץ־ישראל.

ער האט אנגעהויבן שרייבן זיין ערשט בוך וועגן ציוניזם. גאנצע נעכט האט ער געשריבן.

די פאנאטישטע עלטערן פון זיין פרוי האבן איר צוגערעדט, אז זי זאל אים אויסלעשן דאס נאפט־לעמפל ער זאל ניט קענען שרייבן. אזוי איז געווען. ער האט געליטן פון אלע זייטן, אבער ניט מוותר געווען. ער האט באקומען פיל תלמידים און אנהענגער, זיי געגעבן א סך וויסן, לערע, ליבשאפט און אידעע פאר ארץ־ישראל.

זיין ערשטע פרוי איז געשטארבן און ער איז געבליבן מיט פיר זין. יאנקל, חיים, יצחק און שמואל, וועלכע זענען שוין ניט ביים לעבן.

ער האט חתונה געהאט מיט א צווייטער פרוי, קרוסא, מיין מוטער. די צאל קעגנער האט זיך פארקלענערט, זיינע אנהענגער זענען געווארן קלענער. דאס שטעטל האט נאכגעגעבן.

מיין פאָטער האָט זיך באַטייליקט אַלס דעלעגאַט אויפן ציוניסטישן קאָנגרעס אין באַזעל, צוזאַמען מיט ד״ר הערצל. ער האָט דאָרט געהאַט אַ סך פריינד און באַקאַנטע פיל מענטשן האָבן אים געקאָנט פון הערן, אַנדערע — פון בריוו־אויסטויש.

מיין פאָטער האָט געזאַמלט געלט פאַר ארץ־ישראל, געגרינדעט אַ ציוניסטיש שטיבל אין דעמבלין, ווו אַלע נאַציאָנאַל־געשטימטע מתפללים פלעגן זיך טרעפן. זייער טיכטיק זענען געווען אין די ציוניסטישע קרייזן, צוזאַמען מיט מיין פאָטער, זיין בעסטער פריינד יוסף געליבטער און הערשל ניסענבוים, וועלכער איז געווען מיין פאָטערס תלמיד און גרויסער אָנהענגער.

מיין פאָטער האָט אַרויסגעגעבן אייניקע ביכער אין עברית אין דעמבלין. ווען די טויערן פון ארץ־ישראל האָבן זיך געעפנט, האָט ער אָנגעהויבן צו טראַכטן וועגן באַזעצן זיך אין ארץ־ישראל, אין לאַנד פאַר וועלכן ער האָט אַזוי פיל געקעמפט און אַ סך כוחות אַוועקגעגעבן. מען האָט אים געזאָגט: „ר׳ אברהמעלע, האָלב ארץ־ישראל מוז דאָך זיין אייערס... אַזוי פיל געלט וואָס איר האָט געשאַפן פאַר ארץ־ישראל...״

אין יאָר 1925 האָט מיין פאָטער באַשלאָסן אַלץ צו פאַרקויפן און אַוועקפאָרן. אָבער מיר האָבן געהאַט צו וווינען געלט. דעמאָלט האָבן געקענט פאָרן חלוצים, וועלכע האָבן באַקומען סערטיפיקאַטן, אָדער קאַפּיטאַליסטן. מיר האָבן ניט געהאַט די 500 פונט צו פאָרן אַלס קאַפּיטאַליסטן.

מיט דער הילף פון קאָזשעניצער רבין, האָט זיך געגרינדעט אַ געזעלשאַפט, וועלכע האָט געקויפט ערד אין ארץ־ישראל. אַ סך מענטשן האָבן איינגעצאָלט. ס׳איז געווען געלט אין דער קאַסע, האָט מען פאַר דעם געלט געשיקט די ערשטע, וועלכע האָבן איינגעצאָלט אַ געוויסע סומע. דאָס איבעריקע האָט די געזעלשאַפט צוגעגעבן.

מיין פאָטער איז געווען גליקלעך. ער איז געווען פון די ערשטע פיר משפחות. מיר האָבן אָנגעהויבן זיך גרייטן אין וועג אַריין. איך, דאָקעגן, האָב זיך שלעכט געפילט. געוואָלט בלייבן אין שטעטל, מיט מיינע גוטע פריינד און באַקאַנטע, געווען צוגעבונדן צום פראָפּעסיאָנעלן פאַריין, וועלכער איז ניט לאַנג געגרינדעט געוואָרן. (אין דער פאַרוואַלטונג פון פאַריין זענען געווען: אביגדור בערקאָוויטש, שמואל קאָטשקע, מיכאל און אברהם אבראָמאָוויטש). געווען דאָרט אַ לייען־זאַל. יעדן אָוונט איז מען זיך צונויפגעקומען אויף אַ שמועס, פאַרזאַמלונג, קעסטל־אָוונט.

איין מאָל, וואָן מיר זענען געווען אַ 20 חברים אין פאַריין, איז געקומען פאָליציי און אַלע אַרעסטירט. מען האָט אונדז געפירט איבער די גאַסן אין פאָליציי־קאָמיסאַריאַט. אייניקע פון אונדז האָבן ביי זיך געהאַט פראָקלאַמאַציעס, האָט מען זיי אויפן וועג אַוועק געוואָרפן. מען האָט אונדז אַריינגעפירט אין אַ באַזונדערן צימער, יעדערן רעווידירט — אָבער גאָרניט געפונען. מיר זענען דאָרט געבליבן אַ גאַנצע נאַכט. אין דער פרי האָט מען אונדז אָפגעלאָזט אַ היים.

פאַרשטייט זיך, אַז מיינע עלטערן האָבן געטראַכט, אַז איך גיי אויף שלעכטע וועגן. זיי האָבן נאָר געטרוימט וועגן פאָרן קיין ארץ־ישראל. איך האָב אַלץ אָפגעהאַלטן און געטענהט, אַז איך פאָר ניט. איבערלאָזן מיך האָבן זיי ניט געוואָלט. דאָך האָב איך אָנגעהויבן זיך לערנען אַ פאַך — וועש נייען, ביי פייגע ראָזנבערג. איך האָב זיך דערנאָך געקאָנט אַליין אויסהאַלטן.

מיר האָבן געהאַט פאַרבינדונגען מיטן פראָפעסיאָנעלן פאַריין אין גניוועשאָוו. וואָן עס פלעגט דאָרט זיין אַ קעסטל־אָוונט, אַדער אַ פאָרשטעלונג, פלעגן מיר דינגען אַ פיר, דאָרט אַהין געפאָרן און קומען צוריק שפעט ביינאַכט. אויך זיי פלעגן קומען צו אונדז — און ס׳איז געווען פריילעך. מען האָט גוט געלעבט, אָן זאָרגן. דאָס איז געווען מיין בעסטע צייט.

אָבער מאַטעריעל, איז די לאַגע אין שטעטל געווען זייער שלעכט. איך דערמאָן זיך ווי פרייטיק פאָר נאַכט, פלעגט רחלע בינעס אַרויסשיקן מיך מיט נאָך אַ מיידל צוזאַמען נעמען שטיקלעך ברויט און חלה, וועלכע זיי פלעגן דערנאָך צעטיילן צווישן אָרעמע, נויטבאַדערפטיקע פאַמיליעס.

איך האָב געקענט דאָס גאַנצע שטעטל, וואָס האָט געציילט 3200 יידן. געוווסט וווּ יעדער ווויינט. אַלץ איז מיר געווען היימיש און ליב. קיין עלעקטריע איז נאָך ניט געווען. אין די ווינטער־נעכט זענען די גאַסן געווען באַדעקט מיט שניי. איז די יוגנט אַרויס אין גאַס, זיך געוואָרפן מיט שניי־קוילן. אין די פריערדיקע יאָרן, אַז מיר האָבן געוואָלט זען אַ קינאָ, האָבן מיר געמוזט גיין אין פעסטונג אַריין, וואָס איז געווען גענוג ווייט.

שבת נאָכן עסן, פלעג איך מיט נאָך חברטעס, ווי פעסע בוקשפאַן, פייגע וויכמאַן — גיין אין פעסטונג זען אַ פילם. געווען פילמען, אויף וועלכע מען האָט אונדז ניט אַריינגעלאָזט, ווייל מיר זענען געווען צו יונג. כדי אויסצוזען גרעסער

און העכער, האָבן מיר זיך געשטעלט אויף די שפּיץ פּינגער — און דאָס האָט געהאָלפן. שפּעטער האָט מען אין דעמבלין אויפגעשטעלט אַ שאָפע אינמיטן גאַס, ווו מען האָט געשפּילט טעאַטער מיט אייגענע כוחות. דאָרט איז אויך געווען אַ קינאָ. עס האָבן זיך געגרינדעט אייניקע דראַמאַטישע קרייזן, וועלכע האָבן אָפט פאָרגעשטעלט אין דער שאָפע. עס האָבן זיך באַרימט מיט זייער שפּילן: חנה גאָלדבערג, רוכטשע בייגעלמאַן, רפאל בייגעלמאַן, מלכה בייטשמאַן, חנה־גיטל וואַסערמאַן און אַנדערע. אויך די ווילנער טרופּע פלעגט אַ מאָל קומען צו אונדז שפּילן טעאַטער.

שפּעטער האָט מען אינסטאַלירט עלעקטרישע באַלייכטונג, אָבער נאָר אין די גאַסן. אין די הייזער האָט מען נאָך אַלץ געברענט די נאַפט־לאָמפּן.

שבת פלעגט מען זיך אַוועקלאָזן אין גרויסן דעמבלינער וואַלד, מיט זיינע הויכע סאָסנע־ביימער. יונג און אַלט פלעגן זיך דאָרט טרעפן, כדי איינעטעמען ריינע לופט, זינגען, הערן אַ רעפעראַט. דאָ האָט מען קיינעם ניט געשטערט. מען איז געלעגן אויף אַ דעקע, טייל האָבן זיך ניט געפּוילט, מיטגענומען אַ קישן און באַקוועם געלייענט אַ בוך. דערנאָך פלעגט מען ווייטער שפּאַציערן, ביזן סאָד מיט פאָרשידענע פרוכטן, וווּ מען האָט געקענט קויפן פרישע אָפּגעריסענע פירות. מיטן צופאַלן פון דער נאַכט, פלעגן די וועגן, וועלכע האָבן געפירט קיין דעמבלין, שוואַרץ ווערן פון די צוריק־גייענדיקע מענטשן.

די חברה קדישא

איך דערמאָן זיך די ראָל, וועלכע די חברה קדישא האָט געשפּילט אין אונדזער שטעטל. צו דער פאַרוואַלטונג האָבן געהערט שיינע בעלי־הבתים, פּערזענלעכקייטן. ווען ס'איז ווער געשטאָרבן, האָבן זיי אויף שנעל געפונפן אַ זיצונג ביז האַלבער נאַכט און אָפּגעשאַצט וויפל געלט דאַרף צאָלן די פאַמיליע פון פאַרשטאָרבענעם. די סומען זענען געווען גאַנץ גרויסע. אויב די משפּחה האָט ניט געוואָלט אָזוי פיל צאָלן, האָט מען געלאָזט ליגן דעם מת 3 טעג, דערנאָך האָט איינער דעם צוזייטן נאָכגעגעבן. דעם טויטן האָט מען אַרויפגעלייגט אויף אַ פּור מיט אַ פערדל, און די פאַמיליע און פריינד האָט מען דערלויבט צו גיין נאָר ביזן קרומען בוים. דאָס איז געווען האַלב ווועג פון בית הקברות. נאָר די נאָענטע מענער פון פאַרשטאָרבענעם, האָט מען דערלויבט מיטצופאָרן מיט אַ צווייטער פּור קיין באַבריניק, צום בית־הקברות.

איין מאָל אין יאָר האָט די חברה קדישא געמאַכט אַ בילאַנס פון דער קאַסע און דערנאָך איינגעאָרדנט אַ גרויסע סעודה פאַר אירע מיטגלידער, צו וועלכער מ'האָט

הלווייתו של פרנס הקהילה ישראל־אהרון בנטמן ז״ל
די לווייה פונעם דאָזאָר ישראל־אהרון באַנטמאַן ז״ל

אויך איינגעלאַדן די דאָזאָרעס. די פרויען האָבן אַ גאַנצן טאָג זיך געפאָרעט ביים קאָכן פיש און פלייש, באַקן קוילעטשן און קוכנס. אָפטמאָל איז די סעודה געווען ביי אבאלע בראָנשפיגל. ער האָט געווויגט די צווייטע טיר פון אונדז. איך בין נאָך דעמאָלט געווען גאַנץ יונג, פלעג איך זיך צוקוקן צו אַזאַ „באַל". קיין פרעמדע מענטשן האָט מען ניט אַריין געלאָזט, מ׳זאָל ניט זען וואָס דאָרט קומט פאָר. מען האָט געגעסן און לייטיש זיך אָנגעטרינקען מיט בראָנפן. דערנאָך האָט מען געטאָנצט שיכורעהייט, ביז אין ווייסן טאָג אַריין. דאָס איז געווען, פאַרשטייט זיך, פאַרן געלט וואָס זיי האָבן צוזאַמען געזומען פון שטעטל אַ גאַנץ יאָר. זיי האָבן געהאַט די גאַנצע מאָכט, און יעדער האָט מורא געהאַט זיך אַריינצומישן, ווייל ווער דאַרף דען ניט אָנקומען צו זיי ?..

דאָס בית המדרש

דער רוב דעמבלינער יידן האָבן פאַרברענגט די שבתים און די לאָנגעווינטער נעכט — אין בית־המדרש. ישיבה־בחורים זענען דאָרט געזעסן גאַנצע טעג. פאַרבייגייענ־דיק, האָט מען דורך די אָפענע פענצטער געהערט זייערע זיסע ניגונים. ביים אויוון זענען געזעסן אָרעמעלייט, די הענט און די רוקנס צום אויוון, און זיך צוגעהערט צום

הייליקן וואָרט פון די ישיבה־בחורים. אַליין האָבן זיי ניט געקענט לערנען, ווייל אַלס קינדער האָט מען געדאַרפט אַרבעטן, כדי אַרויס העלפן די עלטערן אין דער פּרנסה.

בעת אַן הפסקה אין לערנען, ווערט אַ טומל, אַ גערודער, מען סודעט זיך, מען רעדט רכילות, וועגן אפיקורסים אא"וו.

אַ מאָל פלעגט אַ גביר פון אַן אַנדער שטעטל קומען צום דעמבלינער רבין, ער זאָל פון די ישיבה־בחורים אים אויסקלייבן אַ חתן פאַר זיין טאָכטער. ער וויל זיך נעמען אַן איידעם אויף קעסט, זאָל ער ווייטער לערנען תורה. דעמאָלט האָט דער רבי אויסגעקליבן דעם עלטסטן ישיבה־בחור, וועלכער איז נאָך קיין 18 יאָר ניט אַלט געווען — און געזאָגט: „דאָס איז עס" — און אַווי איז געבליבן...

עס פלעגן קומען אין שטעטל אַרעמעלייט, וואָס זענען געפאָרן פון איין אָרט צום אַנדערן צוזאַמענקלויבן נדבות. איין מאָל אין יאָר פלעגן זיי פאָרן אַ היים, צו זייערע משפחות, אָפגעבן דאָס ביסל צוזאַמענגעקליבענע געלט. דערנאָך האָבן זיי ווידער געזומען דאָס פעקל און געוואַנדערט. ווען אַזעלכע אורחים האָבן פאַרשפעטיקט אָפצופאָרן פון שטעטל פאַר שבת, זענען זיי געבליבן שבת האַלטן אין שטעטל, געוואָרט ביי דער טיר פון בית־המדרש, אַז ווער פון די בעלי־הבתים זאָל זיי נעמען אַ היים צו דער פרייטיק־צו־נאַכט סעודה.

געשלאָפן זענען זיי אין בית־המדרש. זייער אָפט איז צווישן זיי פאַרגעקומען אַ קריגערייַ, ווער עס זאָל שלאָפן נאָענט צום אויוון, ווייל דאָרט איז ווארעמער. מען האָט אונטערגעלייגט דאָס זעקל מיט די פּאָר שמאַטעס אונטערן קאָפּ, זיך אַוועק־געלייגט אויף דער האָרטער באַנק און געשלאָפן מיט אַ כראָפּעניש און שנאַרכענויש.

מיין פאָטער האָט געדאַוונט אין ציוניסטישן שטיבל. דאָרט זענען אַזעלכע אורחים ניט געווען. ווען ער איז פאַרבייגעגאַנגען פאַרן בית־המדרש און געזען אַזעלכע אורחים, וועלכע קיינער האָט ניט אַ היים געזומען, האָט זיי מיין פאָטער פאַרבעטן צו זיך, אָדער אים אַריין געפירט אין אַ צווייטער שטוב, ער זאָל האָבן ווו צו עסן שבת.

די אַרעמע לייט האָבן זיך דערוווסט אַז אין דעמבלין בלייבט קיינער ניט הונגעריק אין שבת, זענען זיי געקומען פון אַנדערע שטעטלעך צו אונדז אויף שבת. זיי זענען שוין געווען אָפּטע געסט ביי די זעלבע בעלי־הבתים. זיי האָבן דערציילט נייעס וואָס עס טוט זיך אויף דער גרויסער וועלט.

פּוּרים אין שטעטל

פריילעך און לעבעדיק אין די גאַסן און אין די היימען. אַרבעטער און ישיבה־בחורים פלעגן זיך פאַרשטעלן און דערביי געזאַמלט געלט פאַר פאַרשידענע צוועקן.

אייניקע האָבן צוזאַמענגענומען פאַר פאַראַרעמטע מענטשן, וועלכע זענען אַ מאָל געווען פיינע בעלי־הבתים, און אַליין זיך געשעמט אויסצושטרעקן די האַנט נאָך הילף. האָט מען אין פורים געמאַכט פאַר זיי אַ ביסל געלט, זיי זאָלן קענען מאַכן פסח.

די פאַרשטעלטע האָט מען ניט געקענט דערקענען. זיי האָבן געטאַנצט, געזינגען, פאַרגעשטעלט אַ פורים־שפּיל און געזען וואָס מער געלט אַרויסצוציען.

ביי אונדז איז די גאַנצע משפּחה געזעסן ביים טיש. אַ טעלער מיט געלט איז דאָרט געשטאַנען. מ׳איז געגאַנגען אַריין און אַרויס, מיר האָבן יעדערן עפּעס געטיילט. אַלע זענען געווען צופרידן און עס איז געווען פריילעך.

די פורים־שפּילערס האָבן אויסגעמאַסטן דאָס שטעטל אין דער לענג און אין דער ברייט. עס איז געווען אַ שיינער און פריילעכער יומטוב. ווער שמועסט נאָך משלוח־מנות. דאָ האָבן שוין די קינדער געמאַכט אַ לעבן. מען האָט געטראָגן צו די פריינד און קרובים גוטע זאַכן אין טעלערלעך, צוגעדעקטע מיט אַ ריין וויים טיכעלע. פאַר דער טירחה, האָט מען די קינדער געגעבן אַ שטיקל פלאָדן, אָדער אַ מטבע. די קינדער האָבן געוואָלט, אַז דער פורים זאָל זיך גאָר ניט ענדיקן.

שפּעט ביינאַכט האָט זיך די גאַנצע משפּחה געזעצט צום טיש עסן די סעודה — ראָזשינקעס־חלה, געפילט ברויט, המן־טאַשן און האָניק־טייגלעך. אַלץ איז געווען אַזוי זיס און טייער, געגעסן און געטרונקען, געשיכורט עד דלא ידע.

שדים...

מיר האָבן געווויינט אין צענטער פון שטאָט, געהאָט אַ שפּייז־געוועלב. די טיר ביי אונדז איז געווען אָפן פאַר יעדן. אַלע דראָזשקאָזשעס און טרעגערס זענען געשטאַנען פאַר אונדזער טיר. וויינטער זענען אַלע געווען אין געוועלב און זיך געווארעמט. וועס האָט ווער געדאַרפט דינגען אַ דראָזשקע, האָט מען שוין געווּסט, אַז מען דאַרף זיי רופן פון אונדז. מיין טאַטע איז געווען אַ פאַטער ניט בלויז צו זיינע קינדער, נאָר פאַר כלל ישראל. אַ סך פון די טרעגער האָבן געהאָט משפּחה אין אַמעריקע, שרייבן האָבן זיי ניט געקענט, פלעגן זיי קומען צו מיר איך זאָל זיי שרייבן יידישע בריוו. זיי האָבן ניט געווּסט וואָס צו שרייבן. איך האָב געמוזט וויסן און פאַרשטיין וואָס זיי ווילן אַרויסברענגען אין די בריוו.

בשכנות פון אונדז איז געווען נאָך אַ ווויינונג, וועלכע האָט זיך געגרעניצט מיט אונדזער הויף. דאָס איז געווען אַ צוויי שטאָקיק הויז. מען האָט געזאָגט, אַז אין דעם הויז לויפן אַרום שדים ביינאַכט, יאָגן זיך אויפן בוידעם, אויף די טרעפ, מען

הערט טריט ווי פון קאָזעס. אַ מאָל האָט מען געזען ווי אַ מענטש, איינגעהילט אין אַ ליילעך, איז אַרויס פון דעם הויז.

בייטאָג פלעג איך אָפט אַריינקומען אין יענעם הויז, אָבער וועז עס האָט אָנגעהויבן צו ווערן טונקל, האָב איך שוין מורא געהאַט צו גיין אַ היים אוז געבעטן עס זאָל מיך ווער פירן. אפילו וועז איך בין עלטער געוואָרן, שוין אָנגעהויבן גיין אין פּראָפעסיאָנעלן פאַריין, וועלכער האָט זיך געפונען אין צווייטן הויף, בייַ שמחהלע דער שווארצער, אוז ס׳איז מיר אויסגעקומען אַ היים צו גיין שפעט אין אָוונט, האָב איך זיך נאָך אַלץ געשראָקן אוז זיך געבעטן בייַ וועמען מען זאָל מיך אָפּפירן ביז צו דער טיר אוז וואַרטן וועז כ׳וועל אַריין אין שטוב. אַז כ׳בין געגאַנגען אַליין, בין איך שנעל געלאָפן ביז צו דער טיר, ניט אויסגעדרייט דעם קאָפּ צו יענעם הויז — אוז אַן אָטעם אַריין אין שטוב. איך האָב קיין מאָל ניט געזען אוז ניט געהערט וועמען לויפן בייַנאַכט אויף די טרעפ. אָבער מענטשן האָבן דערציילט, אַז זיי האָבן יאָ געזען שדים. די איינרעדעניש איז געווען גרויס, מען האָט געגלויבט אין די רוחות...

געזומען האָט זיך די מעשה דערפון, וואָס דאָרט האָט געווויינט אַ פאַרמעגלעכע פרוי. זי האָט פאַרדינגען עטלעכע ווויינונגען, געהאַט אַ שפּייז־געוועלב. אַז מ׳איז צו דער אלמנה מיט עטלעכע קינדער געקומען נאָך אַ נדבה, האָט זי קיין מאָל ניט געוואָלט געבן. אַ מאָל איז צו איר אין געוועלב אַריין אַן אָרעמאַן אוז געבעטן אַ נדבה. וועז זי האָט אים ניט געוואָלט געבן, האָט ער זי געשאָלטן זי זאָל נאָר האַנדלען מיט שדים. מען האָט אפילו געשמועסט, אַז ביינאַכט האָט מען געזען אין געשעפט ברענען קליינע ליכט...

דער לערער אוז דער מלאך־המוות

בייַ אונדז אין שטעטל איז געווען אַן עלטערער לערער, געהאַט אַ הונט אין שטוב, וואָס איז דעמאָלט ניט געווען אָנגענומען בייַ יידן. זיינע קינדער האָבן גערעדט נאָר פויליש. אין בית־המדרש איז ער קיין מאָל ניט געגאַנגען. געגעסן אפילו חזיר. פאַרשטייט זיך, אַז מען האָט אויף אים געקוקט קרום, ניט געוואָלט מיט אים ריידן. מען האָט אים אין גאַנצן אויסגעמיטן. ער האָט אין שטוב געגעבן פוילישע ׳עקציעס.

אַ מאָל, וועז ער איז קראַנק געוואָרן אוז דריי טעג זיך געראַנגעלט מיטן טויט, דערציילט מען, אַז ער האָט זיך געזומען אויסשמועסן מיטן מלאך־המוות: „מלאך המוות, וואָס ווילסטו פון מיר? וועסט דאָ גאָרניט האָבן. לאָז מיך צו רו. איך וועל דאָרט ניט דאַוונען, רייך בין איך אויך ניט — טאָ צו וואָס דאַרפסטו מיך? גיי בעסער

צו מענדלען. אַ פיינער מענטש, אַ פרומער, האָט אויך געלט. ביי אים וועסטו אַלץ האָבן, עס וועט לוינען. גיי, נעם ביי אים די נשמה".

מיט דעם מענדלען האָט דער לערער געהאַט אַ מאָל אַ סיכסוך. אָבער דער לערער האָט גאָרניט געפּועלט. דעם זעלבן טאָג איז ער געשטאָרבן.

מ'האָט אונדז געזופן — יינגלעך...

יעדער פרייטיק־צו־נאַכט און שבת, פלעגט דער טאַטע מיטנעמען מיך און מיין שוועסטער (וועלכע איז איצט אין אַמעריקע), אין ציוניסטישן שטיבל. מיר זענען נאָך געווען קליינע. דאָרט האָט אויך געדאַווענט זלמן פעלדשער. מיר פלעגן שטענדיק גיין אַ היים פון שטיבל צוזאַמען. אויפן וועג זענען געווען טיפע ראָווע, וועלכע מען האָט געדאַרפט אַריבערהיפּען. האָט דער פעלדשער מיך אַלע מאָל געמוטמען פאַר אַ האָנט, אין דער הייך, כדי אַריבערנעמען איבערן ראָוו, און דערביי — אויסגעלענקט די האָנט. איך האָב שטאַרק געווויינט פון ווייטיק. האָט ער צו מיר געזאָגט: „דאַרפסט ניט ווויינען. איך בין דאָך אַ דאָקטאָר, וועל איך דיר צוריק אַרייזעצן די האָנט. קיין געלט וועט עס ניט קאָסטן"...

שבת נאָכן שלאָף, האָט מיין פאָטער געלערנט חומש און עברית מיט מיר און מיין שוועסטער. ווען עס איז צוגעקומען צום סיפור, אַז די ברידער וואַרפן יוספן אין גרוב אַריין, האָבן מיר שטענדיק געווויינט. אין שטעטל האָבן נאָר יינגלעך געלערנט חומש, פלעגן מיר זיך שעמען און ניט געוואָלט עס זאָל ווער הערן ווי מיר לערנען, ווייל מען וואָלט אונדז געזופן יינגלעך.

אַלס קינדער זענען מיר געגאַנגען צו זיידעלען אין חדר. ניט איין קאַנטשיק האָבן מיר ביי אים באַקומען. ווען מיר האָבן אַנגעהויבן ווויינען, האָט דער רבי געוואָרפן אַ צוקערל פון דער הייך און געזאָגט, אַז דער גוטער מלאך האָט דאָס אַראָפּ געוואָרפן. אויך האָבן מיר געמוזט העלפן דער רביצין ביי פּאַרשידענע אַרבעטן.

נעבן אונדז האָט געווויינט אַ מיליטער־שניידער. אַלע אָפּיצירן פון דער פעסטונג האָבן זיך ביי אים געניייט. ער האָט געהאַט צוויי טעכטער און אַ זון. ווינטער איז דאָרט געווען זייער וואָרעם. פלעג איך אַרויפגיין זיך שפּילן מיט זיינע קינדער.

איין מאָל איז געקומען אַן אָפּיציר באַשטעלן פאַר זיך אַ מונדיר. אַלע קליענטן פלעגן מיט אונדז, קינדער, זיך אויסטענהן. אויך ער האָט מיט אונדז געערעדט, פאַרן אַוועקגיין געגעבן געלט: מיר — אַ צענער, דעם שניידערס מיידעלע — אַ זעקסער. ווען דער אָפּיציר איז אַוועק, האָט מיר דער שניידער געזאָגט: „ווייז מיר וויפל האָט דער אָפּיציר דיר געגעבן?" האָב איך אים געגעבן מיין מטבע. ער האָט אויך געמומען

די מטבע פון זיין קינד, דערנאָך מיר צוריק געגעבן דעם זעקסער, און זיין קינד — דעם צענער. איך האָב גאָרניט געזאָגט, ווייל כ׳האָב דאָך געווּסט אַז אַ דאַנק אים האָב איך געקריגן די פֿאָר גראָשן.

צונעמענישן

ווער האָט אין שטעטל ניט געהאַט קיין צונאָמען? אַ מאָל אַ שפּאַסיקן, אַ מאָל אַ בייזווּיליקן. דער צונאָמען איז פֿאַרבליבן פון דור צו דור, פון זיידן צום אייניקל. אַז מען האָט וועמען גערופן בײַם פֿאָמיליע־נאָמען, האָט מען ניט געווּסט וועמען מען מיינט. איך זעלבסט, ווען כ׳בין אַריין אין וועלכער שטוב און מ׳האָט מיך געפרעגט „מיידעלע, וועמענס ביסטו?״ האָב איך אַליין געזאָגט דעם צונאָמען, ווייל דעם פֿאָמיליע־נאָמען האָט מען ניט געווּסט. אַזוי איז מען שוין געווען איינגעווויגט, אַז יעדער האָט זיין צונאָמען.

געווען בײַ אונדז די סמעטאַנעס, דער באָטשאַן, דער פּורים־סוחר, דער פלאָם, דער שמעקער, קליסקע, שענער דער ווינט (געווען אַ מאָל אַ שריפה איז ער געקומען צו לויפן און געשריגן: „נאָך גוט וואָס עס איז ניטאָ קיין ווינט״). ספּאָדניצע האָט איינער געהייסן דערפֿאָר, ווייל בעת אַ שריפה אין שטעטל אין מיטן נאַכט, האָט ער אין גרויס איילעניש געכאַפּט זיין פרויס ספּאָדניצע און אַזוי אַרויס אין גאַס.

אַנדערע צונעמען: ראָצער, דזוואָן, בענדיט לעפּ, די סטאָוואַיעס (שטאָמט דערפון, ווייל אין שול האָט איינער פון זיי געזאָגט צום אַנדערן: „סטאָוואַי דאָ קדישע!״). און אַזעלכע צונעמען, ווי: מעטש, פלוק, געצערוועטער, שמאָטשיאָזש, טשאָטשקעס (געווען געלע אויפן געזיכט), טענטע, קאָלוקוציעס (זייער הויכע), פּעטשקע, ליאָלקע, קופּקע, טרויעס, לאָטעק, פּיגיס, שמעלקע וויאָטרוק, זיידעלע, קליינער קעפּעלע, טשיניק, טשעפּטשאָק, געפּרוירענע, קליינער טאָטע — און נאָך און נאָך. בעצם, האָט מען זיך ניט געשעמט מיט די דאָזיקע נעמען.

אויב עס פּילט זיך ווער באַלײדיקט פון מיין באַשרייבן די צונעמען — בעט איך אַנטשולדיקונג.

מיר זענען עולה קיין א״י

אין יאָר 1925 האָט זיך מיין פאָטער ערנסט געגרייט צו פֿאָרן קיין ארץ־ישראל. מיר האָבן אַלץ פֿאַרקויפט.

אַלע טרעגערס און דראָזשקאָזשעס וועלכע זענען געשטאַנען נעבן אונדזער הויז, האָבן שטאַרק באַדויערט וואָס מיר פֿאָרן אַוועק. זיי האָבן געהאַט ביי אונדז אין

געוועלב אַ וואַרעם ווינקעלע, ספּעציעל אין ווינטער. יעדער האָט ליב געהאַט מיין פּאָטער, ווייל ער האָט פּאַר אַלעמען געהאַט אַ גוט וואָרט, געבאָרגט געלט דעם נויטבאַדערפטיקן, וועלכער האָט נאָר אויסגעשטרעקט אַ האַנט.

גלייך נאָך פּסח זענען מיר אָפּגעפּאָרן קיין ארץ־ישראל. דאָס גאַנצע שטעטל איז געווען ביי אונדזער הויז. אַלע מיינע באַקאַנטע פון דעמבלין און פון גניוואַשאָוו זענען געקומען זיך געזעגענען מיט מיר און באַגלייטן צום צוג. איך האָב זיך מיט אַלע האַרציק געזעגנט און צוגעזאָגט ניט צו פאַרגעסן אין זיי.

אין ישראל איז אונדזער הויז געווען אָפּן פאַר אַלע אָנגעקומענע דעמבלינער עולים, וועלכע זענען געווען ביי אונדז, ביז מ׳האָט זיך איינגעאָרדנט. מיין פּאָטער האָט זיך פאַרנומען און אינטערעסירט מיט יעדער עולה, ווי מיט אַן אייגן קינד. איך האָב באַקומען פיל בריוו פון מיינע פריינד אין דעמבלין. יעדן שבת פלעגן צו אונדז קומען לאַנדסלייט פאַרברענגען מיט אונדז און כדי צו הערן נייעס פון שטעטל. שטענדיק האָט מען ביי אונדז געקאָנט טרעפן אַ נייעם עולה, פון וועמען מען האָט אָפּגענומען גרוסן פון אַלע נאָענטע.

דעמבלין — מאָדזשיץ מיט אַ 50 יאָר צוריק

חיים טראַלער ז״ל / פּאַריז

דאָס וואָס כ׳וויל דאָ דערציילן וועגן אונדזער געבוירן־שטעטל, איז נישט געזונען פון קיין אַרכיוו־מאַטעריאַלן, נאָר פערזענלעכע זיכרונות, ווי אויך דאָס וואָס מיר פלעגן דערציילן מיין זיידע שמעון זילבערמאַן (שמעון פּאקער) און מיין טאַטע איטשע פּסחס.

אַ יונגער ישוב מיט יתרות נעמען

דעמבלין ליגט אַן ערך 50—60 קילאָמעטער מזרח־זייט פון וואַרשע, אויפן וועג וואַרשע־לובלין. דער אָפּיציעלער יחוס פון דער אָרטשאַפט ציט זיך פון דער פעסטונג, וועלכע איז געבויט געווארן פון צאַר אַלעקסאַנדער, נאָך דעם ווי רוסלאַנד האָט אנעקסירט די מיינסטע טעריטאָריעס פון פוילן. די רוסן האָבן עס אַ נאָמען געגעבן איוואַנגאָראָד (די שטאָט פון איוואַן).

אונדזער שטאָט האָט בכלל געהאַט מזל צו... נעמען. אָפּיציעל האָט זי געהייסן

אירענאַ. די אַרטיקע פאָליאַקן האָבן עס געוואָלן „פּושעדמיעשטשע" (פאַרשטאָט) און ביי אונדז יידן, האָט זי געהייסן מאָדזשיץ — אַ נאָמען וואָס דערמאָנט זיסע, חסידישע נגינה נישט בלויז ביי דעמבלינער יידן, נאָר אויך אין דער גאַנצער יידישער וועלט. דעמבלין האָבן אַ נאָמען געגעבן די עסטרייכער. דאָס איז געווען אין 1915, ווען די חיילות פון פראַנץ־יאָזעף האָבן אַריינמאַרשירט אין שטאָט, מיינענדיק, אַז זיי וועלן שוין פאַרבלייבן אירע שטענדיקע בעלי־הבתים.

נאָר וויפל נעמען עס זאָל נישט געווען האָבן, האָט דעמבלין געהערט צו די יונגסטע יידישע ישובים פון אַמאָליקן פוילן און פון דער אָרומיקער געגנט. אָבער טראָץ דער יונגקייט, האָט דער ישוב פאַרמאָגט זיין אייגן פנים, זיין אייגנאַרטיקייט, זיין געזעל־שאַפטלעך לעבן. דאָס איז געווען אַ שיינער, שעפערישער ישוב, מיט פיל הונדערטער יידישע משפחות, מיט פאַרשידנאַרטיקע שטרעמונגען, ריכטונגען, אָרגאַניזאַציעס, וועלכע האָבן געפירט צווישן זיך שטרייטן — אָבער געווען אייניק אין אַנבליק פון גרויסע סכנות.

די פעסטונג און באַן־קנופ — וויכטיקסטע מקורות פון פרנסה

אין דעם רוב שטעט און שטעטלעך פון אַמאָליקן פוילן, האָבן יידן געציגן חיונה, דער עיקר, פונעם האַנדל מיטן פויער און פון מלאכה. דעמבלין איז אין דער הינזיכט געווען אַן אויסנאַם. די הויפט הכנסה־קוואַלן פון די דאָרטיקע יידן זענען געווען: די פעסטונג און דער באַן־קנופ, וועלכע האָבן אויך בייגעטראָגן צום וווקס פון שטעטל און איר באַפעלקערונג, באַזונדערס פון דער יידישער.

אַ טייל יידן, די רייכערע, זענען געווען צושטעלער (פאָדריאַטשיקעס) פון לעבנס־מיטל און הלבשה פאַרן פעסטונג־גאַרניזאָן און פאַר די פאַמיליעס פון די מיליטער־לייט וואָס האָבן דאָרט געווויינט. אַנדערע יידן, די אָרעמערע, האָבן זיך פאַרנומען מיט פירן אַן אומלעגאַלן מסחר מיט די רוסישע סאָלדאַטן. די לעצטע פלעגן באַקומען פון דער אינטענדאַטור געוויסע זאַכן פאַר זייער דינסט, ווי שטיוול, לעדער אויף פאַ־דעשוועס א. ד. גל., אויף אַ האַלב יאָר אָדער אויף אַ גאַנץ יאָר — און דאָס פאַרקויפן, כדי האָבן עטלעכע רובל קודם־כל אויף בראָנפן — אַן אָרטיקל, וועלכן די פשוטע סאָלדאַטן האָבן נישט געטאָרט אַליין קויפן אין דעם בראָנפן־מאַנאָפאָל. האָבן זיי זיך אַן עצה געגעבן אויף דעם אופן, וואָס זיי האָבן יידן געגעבן געלט און די האָבן פאַר זיי געקויפט די משקה. אַלס באַלוינונג האָבן די יידן באַקומען די ליידיקע פלעשלעך, פאַר וועלכע דער בראָנפן־מאַנאָפאָל האָט צוריקגעצאָלט 3 קאָפּיקעס אַ פלעשל.

לאָמיר דערביי באַמערקן, אַז אין יענע צייטן איז אויף בראָנפן געווען אַ מאַנאָפאָל,

וואָס האָט געהערט דער רעגירונג, וועלכע האָט פֿאַרפֿאַכטעט די אַרטיקע מאַנאָפּאָל־געשעפטן צו אירע יוצר־משרתים. אין איוואַנגראָד איז דער בעל־הבית פון דעם בראָנפן־מאַנאָפּאָל געווען אַ בייזער לאָמער פֿאַרשוין, אַ גרויס־רוסישער שאָוויניסט, וועלכער האָט פיינט געהאַט סיי יידן, סיי פּאָליאַקן, הגם ער האָט פון זיי געלעבט.

דאָס געשעפט פון בראָנפן־מאַנאָפּאָל האָט זיך געפונען אויף יהושע־אשרס הויף, ווו ס׳איז אויך געווען דאָס לובלינער שטיבל. וועג מיין פאָטער פלעגט אַדורכגיין דעם הויף, האָט אים דער לאָמער שר־המשקה טיילמאָל פֿאַרהאַלטן און פֿאַרפירט מיט אים אַ ויכוח וועגן תלמוד. (ער האָט זיך געהאַלטן פֿאַר אַ גרויסן תלמוד־קענער און געוואָלט זיך דערמיט ווייזן).

אַ צווייטער מקור פון פרנסה פֿאַר דעמבלינער יידן איז, געווען, ווי געזאָגט, די דעמבלינער באַן־סטאַציע, דער וויכטיקער באַן־קנופּ, אַ 2־3 קילאָמעטער פון שטאָט. דאָ פלעגט שטענדיק הערשן אַ גרויסע באַוועגונג. פיל פֿאַסאַזשירן פלעגן דאָ אויסשטייגן, אָדער זיך איבערצוגן אויף אַנדערע צוגן. דערווייל האָט מען זיך אַריינגעכאַפּט אין נאָענטן דעמבלין איבערצונעכטיקן, אָדער מאַכן מסחרים. אויף דער סטאַציע זענען געווען באַשעפטיקט פיל אַרבעטער, אַנגעשטעלטע, וואַגאָן־לאָדענער, טרעגער. דעמב־לינער יידן האָבן, פֿאַרשטייט זיך, אויך געהאַנדלט און געאַרבעט פֿאַר די אַרומיקע פּויערים. מיט פרנסה איז געווען נישט צום פֿאַרזינדיקן, בעת אין אַנדערע ערטער איז געווען שווערער מיט חיונה.

דאָס אַלץ האָט צוגעציגן יידן פון אַרומיקע ישובים. דער יונגער דעמבלינער ישוב איז געוואָקסן ווי אויף הייוון. ער איז באַשטאַנען, נאָך אין די צייטן וואָס איך געדענק, פון אַ גרויסן טייל ניי־באַזעסענע. פון מיין משפחה, למשל, (עלטער־זיידעס, זיידעס און באָבעס), זענען אַ 95 פּראָצענט געווען אייגענעוואַנדערטע. מיין זיידע שמעון פלעגט מיר טיילמאָל ווייזן די הייזער, וועלכע זענען געבויט געוואָרן דורך די ערשטע יידישע אייגנוואַנדערער. דער ערשטער דעמבלינער רבי, ר׳ ישראל טויב, איז נישט געווען קיין אַרטיק־געבוירענער.

דאָס רעליגיעזע לעבן

דער דאָזיקער יונגער ישוב, איז צוערשט געווען דאָמינירט דורך דער חסידישער וועלט, אפשר אין אַ גרעסערער מאָס, ווי אַנדערע פּוילישע שטעטלעך פון יענער צייט. דער צענטער פון גייסטיק־רעליגיעזן לעבן איז געווען דאָס בית־המדרש. דער רוב שטעטלדיקע בעלי־הבתים, האָבן זאָרט געשיקט לערנען זייערע זין. עס האָבן אויך נישט געפעלט די יינגלעך פון די בעלי־מלאכות און האַרעפֿאַשניקעס. דעמבלין האָט

אַרויסגעגעבן אַ גרויסע צאָל למדנים, וועלכע זענען אָנגעקומען אַלס רבנים, שוחטים, דיינים אין אַנדערע שטעט, ווי למשל: ר׳ גמליאל, וועלכער איז געווארן רב אין כעלעם; ר׳ זילקע — שוחט אין קאָזשעניץ, און אַנדערע.

מיר, קליינווארג, האָבן געלערנט אין די חדרים, הגם זיי זענען פאַקטיש געווען פאַרבאָטן דורך דער צאַרישער מאַכט. פון צייט צו צייט פלעגט אַ שול־אינספעקטאָר זיך אַראָפכאָפן אין שטעטל. די מלמדים פלעגן באַצייטנס זיך דערוויסן פון אָזאַ „וויזיט״ און אויף דעם טאָג אונדז אָפגעלאָזט פון חדר, פון וואָס מיר, ווייסע־חברהניקעס, זענען געווען ביז גאָר צופרידן. אין די שפעטערדיקע צייטן זענען די חדרים געווארן טאָלערירט דורך דער מאַכט, מיטן באַדינג, אַז מען זאָל לערנען רוסיש. מיין זיידע פון פאָטערס זייט, פסח, האָט געהאַט אָזאַ חדר אין אַ גרויסער שטוב. אויף די וועגט איז געהאָנגען אַ פאָרטרעט פון צאַר. די גאַנצע שטוב איז געווען אויסגעשטעלט מיט נישט־געהובלעטע בענק (לאָווקעס). צוויי מאָל אין וואָך פלעגט קומען פסח לערער קנעלן מיט אונדז רוסיש. קיין גרויסע רוסיש־קענער זענען מיר דערפון נישט געווארן.

אָזוי האָט עס אַמאָל אויסגעזען אין אונדזער שטעטל מאָדזשיץ. דאָס לעבן איז זיך געגאַנגען איר גאַנג. איין טאָג איז געווען ענלעך צום אַנדערן. עס האָט זיך געקענט אויסדוכטן: אַ שטייענדיק וואַסער. אָבער דאָס איז געווען אויסערלעך. איבערן לאָנד האָט זיך שוין געטראָגן דער זיך דערנענטערנדיקער שטורעם פון 1905. זיין עכאָ און ווינטן האָבן דערגרייכט צו אונדז, אַריינגעדרינגען אויך אין בית־המדרש.

וועג ס׳איז אויסגעבראָכן די רעוואָלוציע פון 1905, זענען אירע מנהיגים ביי אונדז געווען צוויי זעווזענע ישיבה־בחורים: ר׳ עליס זין, יעקב שמעלצשטיין און אַנדערע. נאָך דעם ווי די רעוואָלוציע איז דערשטיקט געוואָרן, זענען זיי אַוועק אין דער גרויסער וועלט. אָבער די פונקען וואָס זיי האָבן פאַרשפרייט — האָבן ווייטער גע־טליעט. פיל לערנער זענען „קאַליע געווארן״, געגומען זיך קליידן קורץ, לייענען טריף־פסולע ביכער. אין שטעטל האָט מען זיי גערופן „אָפיקורסים״. (לייבל בראָנשטיין, משה פוטערפלאָם). עס האָבן זיך געשאָפן פאַרשידענע לאַגערן, גרופן, אַרגאַניזאַציעס — רעוואָלוציאָנערן, משכילים, ציוניסטן, טעריטאָריאָליסטן אדג״ל. אינטערעסאַנט, אַז די מנהיגים פון די אַלע גרופירונגען זענען געקומען פון די ישיבה־בענק: שמערל רא־פאָפּאָרט (איצט אין ענגלאַנד), אפרים טראלער, אלתר רובינשטיין, דוד כאַלעווינסקי, יחיאל שאַרפהאַרץ, לייבל בוביס (אַלע אומגעבראַכט דורך די נאַציס).

ווי מען האָט מיר דערציילט, זענען מיין פאָטער, איטשע פסחס און ר׳ נח ציגעלמאַן, געווען פון די ערשטע משכילים פון שטעטל. אין די אָוונטן האָט מען זיי געקענט טרעפן זיצן צוזאַמען און זיך חקרנען, שמועסן וועגן פאַרשידענע וועלט־זאַכן. נאָך

מיין פאָטערס טויט, פלעגט ר׳ נח אָפּט מיך אָפּשטעלן אין גאַס און רעידן מיט גרויס דרך־ארץ וועגן מיין פאָטער. דערביי האָט ער מיר שטענדיק געזאָגט ״ר׳ איטשעס זון״, נישט ביי מיין נאָמען. דאָס איז געווען, ווי איך בין זיך משער, אַ מין פאַרערנג זיינע פאַר מיין פאָטער, וועמען מ׳האָט געהאַלטן פאַר איינעם פון די תלמידי־חכמים אין שטעטל. (ביי דער געלעגנהייט וויל איך דערמאָנען, אַז מיין פאָטער איז געשטאָרבן אין בליענדיקן עלטער פון 47 יאָר. אין אונדזער פאַמיליע, ווי אויך אין שטעטל האָט מען געווּסט, אַז ער האָט געאָרבעט איבער אַן איבערזעצונג פון תנ״ך אויף רוסיש. דער מאַנוסקריפּט איז, ליידער, פאַרשוווּנדן אויף אַ געהיימניספולן אופן נאָך מיין פאָטערס טויט).

דער גייסטיקער פירער פון די ציוניסטן אין שטעטל איז געווען אברהמעלע שמעלצשטיין (אברהמעלע פורים־סוחר). ער האָט געשאַפן אַ ציוניסטיש שטיבל און פלעגט אַלע שבת האַלטן דאָרט אַ דרשה.

מאָדזשיץ איז געווען באַקאַנט און באָרימט איבער דער יידישער וועלט מיט דער נגינה פון איר רבין, ר׳ ישראל, וועלכער איז טאַקע געווען אַ טאַלאַנטפולער, אָריגינעלער בעל־מנגן און פאַרפאַסער פון פיל חסידיש־מוזיקאַלישע שאַפונגען, וועלכע ער האָט צונויפגעקליבן און צוזאַמענגעשטעלט אויף זיין אייגנאָרטיקן אופן.

דער רבי האָט פאָרנומען אַ גאַנצן הויף. אין פראָנט איז געשטאַנען אַן 1־שטאָקיקע געביידע, ווו ער האָט געווווינט מיט זיין בני־בית. אין הויף איז געווען דעם רבינס בית־המדרש, הינטער אים — אַ סאָד מיט פרוכט־ביימער. אין בית־המדרש האָט מען נישט געלערנט ווי אין אַנדערע בתי־מדרשים, נאָר יעדן טאָג איז זיך דאָרט צוזאַמענגעקומען אַ מנין חסידים און געדאַוונט. שבת זענען געווען פיל מערער מתפללים. דער בעל־תפילה און חזן איז געווען דער רבי. אַלע שבת־צונאַכטס האָט ער געזעסן אין בית־מדרש, געפירט אַ טיש. דער גאַנצער אָוונט איז געווען אויסגעפילט מיט זיין געזאַנג, באַגלייט פון אַ כאָר פון זיינע קינדער און אייניקלעך, מיט וועלכן ער האָט דיריגירט. פאַר די פענצטער האָבן זיך יעדעס מאָל צונויפגעקליבן מאַסן יונגווּאַרג. מען האָט אונדז אָבער אַוועקגעטריבן, ווּאָס האָט אונדז שטאַרק פאַרדראָסן.

אין דער פעסטונג איז אייגנגעשטאַנען אַ פּאָלק קאָזאַקן, מיט אַן אייגענעם אַרקעסטער, וועלכער פלעגט מאַרשירן איבער דער שטאָט און שפּילן פאַרשידענע מאַרשן. דער רבי פלעגט אין אַזעלכע פאַלן אַרויסגיין אויפן באַלקאָן און זיך אויפמערקזאַם צוגעהערט צו די טענער. אין די נאָענטסטע שבת־צו־נאַכטסן האָט מען שוין געהערט פון אים נייע ניגונים, וועלכע ער האָט פאַרפאַסט לויט די אויפגעכאַפּטע מאָטיוון, נאָר איבער־געאַרבעט אויף זיין שטייגער.

אין דער ערשטער וועלט־מלחמה

מיטן אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה אין 1914, האָט זיך אין די ערשטע טעג אָנגעהויבן אַ גיהנום פֿאַר דער יידישער באָפעלקערונג פון איוואַנגאָראָד. איינמאָל האָט אויסגעפעלט קליינגעלט. פֿאַרשידענע טונקעלע פֿאַרשוינען האָבן גענומען אַרומגיין איבער די יידישע קראָמען, געקויפט אַ קליניקייט און זיך געהייסן געבן אַ רעשט פון אַ דרייער רובל. וועו דער יידישער קרעמער האָט דערקלערט, אַז ער האָט נישט אַזוי פיל קליינגעלט, האָבן זיי געדרופן פֿאָליציי, וועלכע האָבן דעם יידן גע־זידלט און געשלאָגן. אַזאַ פאַל איז אויך געשען מיט מיין פאָטער. דער „קונה", נאָך דעם ווי מיין פאָטער האָט אים געזאָגט, אַז ער האָט נישט קיין רעשט, האָט געבראַכט אַ צאַרישן זשאַנדאַרם. יענער האָט אַרויסגעכאַפט זיין שוועבל און פאָכענדיק מיט איר איבער מיין פאָטערס קאָפּ, געשריען: „איר, יידישע שפיאָנען, באַהאַלט דאָס געלט פֿאַר די דייטשן". מיין פאָטער איז פון דער עשיכטע קראַנק געוואָרן.

מיר האָבן געהאָט אין אונדזער געוועלב אַלס שטענדיקן קונה דעם קאָמאַנדיר־פֿאָלקאָוויניק פון מאָדלינער פאָרט. ער פלעגט יעדן חודש קומען זיך אָפּרעכענען און באַצאָלן. דאָס מאָל, אַריינקומענדיק אין קראָם און נישט טרעפנדיק מיין פאָטער, האָט ער געפרעגט די מוטער ווו ער איז. „ער ליגט צו בעט" איז געווען דער ענטפער.

דער פֿאָלקאָוויניק איז אַרויף אין אונדזער שטוב, געוואָרפן אַ בליק אויף מיין פאָטער און אים גלייך געפרעגט: „וואָס איז געשען? אויף וואָס זענט איר קראַנק? זאָגט, ווער האָט אייך געטאָן?" אָבער מיין פאָטער האָט אים געגעבן צו פֿאַרשטיין, אַז ער קען אים דאָס נישט זאָגן, ווייל ער האָט מורא פֿאַר נקמה. איך האָב בייגעווויגט די סצענע און געזען, ווי דעם פֿאָלקאָוויניק האָט דאָס אָלץ פֿאַרשאָפן גרויס פֿאַרדרוס. אין שאַרפע וועלטער האָט ער געטאָדלט די פֿאָגראָמשטשיקעס און זייערע אונטער־העצער.

אין געצייטלט טעג נאָכן דאָזיקן פאַל, האָט די דעמבלינער יידישע באָפעלקערונג באַקומען אַ באָפעל צו פֿאַרלאָזן די שטאָט. מיין מוטער מיט די קינדער זענען אַוועק קיין מיכאָוו־לובעלסקי, נאָר דער רוב יידן איז אַוועק צופוס קיין ריקע, דאָרט איבער־גענעכטיקט און זיך געלאָזט אין ווייטערדיקן נע־ונד צו די אַרומיקע שטעטלעך. דאָס גאַנצע ביסל יידישע האָב־און־גוטס איז געבליבן הפקר.

איך מיטן פאָטער זענען, צוליב אַ צופאַל געבליבן אין דעמבלין ביז ביינאַכט. ערשט וועו ס'איז געוואָרן פינצטער, זענען מיר אַוועק קיין ריקע מיטן שאָסיי אויף וועלכן עס זענען געריטן טויזנטער קאָזאַקן. באַלד האָבן זיך געהערט זידלעריייען

און דראָנגען אויף אונדזער חשבון. וועט ווייס וואָס מיט אונדז וואָלט געשען, וועט עס מישט זיך נישט אַריין אַ יונגער קאָזאַק. „לאָזט דעם אַלטן מיט זיין קינד גיין זייער וועג" — האָט ער אַ זאָג געטאָן. די קאָזאַקן האָבן זיך איינגעשטילט, מיר האָבן זיך באַמיט צו האַלטן דעם גאַנצן וועג נאָענט צו אונדזער רעטער. אַזוי זענען מיר דערגאַנגען קיין ריקע נאָך האַלבער נאַכט.

צומאָרגנס פרי זענען מיר צוזאַמען מיטן זיידן שמעון, וועלכער האָט געהאַט אַ וואָגן מיט אַ פּאָר פערד, און דעם פעטער אברהם און זיין הויז־געזונד, אַוועק קיין מיעכאָוו, מיטן שאָסיי ריקע־קאָצק. פון ביידע זייטן וועג האָבן זיך געצויגן טיפע וועלדער.

אויפן וועג האָבן מיר זיך צעשיידט. מיין זיידע, באָבע און פעטער זענען געבליבן אין ליסעריג. מיין פאָטער און איך זענען אַוועק קיין מיעכיוו, ווו ס׳איז געווען מיין מוטער מיט די אַנדערע קינדער. מיר זענען דאָרט געבליבן אַ שטיקל צייט, אָפּוואַרטנדיק ביז מען וועט קענען צוריק פאָרן אין אונדזער געבוירן־שטעטל. די זעלבע בענקשאַפט און האָפענונג איז אויך געווען בייַ אַלע אַנדערע פאַרטריבענע מאָדזשיצער יידן, וועלכע זענען געווען צעזייט און צעשפרייט אין די אַרומיקע שטעטלעך. מען האָט געהאָפט אויף בעסערע צייטן. דערווייל האָט מען געליטן פון הונגער, קראַנקייטן און ענלעכע באַגלייט־דערשיינונגען פון דער מלחמה.

אַ צייט שפּעטער, ווען די רוסישע אַרמיי האָט צוריקגעשטויסן די עסטרייכער פון איוואַנגאָראָד, האָט מען דערלויבט די פליטים צוריקצוקומען. אומקערנדיק זיך אַהיים, האָבן מיר געזען פאַר זיך אַן אויפשוידערנדיק בילד, ווי נאָך אַ חורבן און ערד־ציטערניש: דאָס גאַנצע ביסל האָב־און־גוטס פון די יידן איז געווען אויסגערויבט. אין פיל הייזער זענען געווען אַרויסגענומען די לאָדנס, פענצטער און טירן. מיר זענען אָבער נישט אַראָפּגעפאַלן בייַ זיך און געמומען צורעכט מאַכן אונדזערע היימען. ווי נאָר מיר האָבן זיך עטוואָס צוריק געשטעלט אויף די פיס, איז געקומען די צווייטע אָפענסיווע פון דער עסטרייכישער אַרמיי. די פאַרשאָלטענע צאַרישע הערשער, באַ־קומענדיק שטאַרקע קלעפ, האָבן נישט געהאַט קיין אַנדערע זאָרג, ווי צווינגען צום צווייטן מאָל די יידן פאַרלאָזן די שטאָט. פאַר אונדז האָט זיך ווידער איבערגעחזרט דאָס טראָגישע קאַפּיטל פון וואַנדערונג און היימלאָזיקייט. דאָסמאָל זענען מיר אַוועק קיין זשעלעכאָוו. אַנדערע אַרויסגעטריבענע יידישע משפחות זענען אַוועק קיין קאָצק, באַראַנאָוו, טייל קיין ווארשע. דער הונגער און נויט צווישן די פאַרטריבענע איז געווען אומבאַשרייבלעך. אַ ביסל געלינדערט די צרות האָט די הילף וואָס איז אָנגע־קומען פון די יידן פון רוסלאַנד. אָבער דאָס איז געווען ווי אַ טראָפן אין ים.

דאָס פאַרטרייבן די יידן אונטערן אויסרייד, אַז זיי „שפיאָנירן פאַר די דייטשן", האָט נישט באַוואָרנט די צאַרישע אַרמיי פון אַ מפלה. דאָס רוסישע מיליטער איז כסדר אָפּגעטרעטן פון גאַנץ פוילן. קיין מאָדזשיק זענען אַריין די עסטרייכער. די פּליטים האָבן זיך געגומען צוריקקערן אין זייערע היימען. ווידער האָבן מיר געהאַט פאַר זיך דאָס זעלבע, טרויעריקע בילד. אַ טייל פון דער שטאָט איז געווען פאַרברענט. אין דעם טייל וואָס איז געבליבן גאַנץ, זענען פיל הייזער געווען צעשטערט ביזן גרונט. די צוריק געקומענע האָבן זיך באַזעצט ווי נאָר יעדער האָט געקענט. אָבער פאַר די עלטערע, ווי פאַר די יונגטלעכע, האָט זיך געשטעלט די פראַגע פון פרנסה, היות די פריערדיקע הכנסה־קוואַלן האָבן אין גרעסטן טייל אויפגעהערט צו עקזיסטירן. גאָר שלעכט איז געווען אין די ערשטע צייטן פון די נייע מושלים. ממש נישט געווען וואָס צו עסן. דערנאָך האָט זיך געגומען נאָרמאַליזירן. דעמבלין איז געוואָרן די גרעסטע־שטאָט צווישן די עסטרייכישע און דייטשע אָקופאַציע־זאָנעס און פאַר אירע איינווווינער האָט זיך געעפנט אַ נייע „פרנסה" — שמוגל. פיל יידישע פאַמיליעס האָבן זיך געגומען צום עסק, נישט האָבנדיק קיין אַנדערע מיטלען צום לעבן.

שמוגלען איז געווען, פאַרשטייט זיך, אַ טריפהנע זאַך. אָבער אין יענער צייט איז אַלץ וואָס מען האָט געטאָן, געווען טריף. מען האָט בכלל נישט געטאָרט האַנדלען. אַפילו אַרבעטן איז געווען אַ ריזיקע, ווייל דער אָקופאַנט האָט געלייגט זיין האַנט אויף אַלערליי רוישטאָפן, לעדער, מאַנופאַקטור, צוקער, תבואה — קאָנפיסקירנדיק אַלץ פאַר דער אַרמיי.

דער הויפּט אַרטיקל פאַר שמוגל איז אין אונדזער געגנט געווען נאַפט. מען האָט פאַבריצירט ספעציעלע, פירקאַנטיקע בלעכן מיט דאָפּלטע דעקן און ווענטלעך, וועלכע מען האָט אָנגעפולט מיט דעם אַרטיקל. אַזוי באַלאַדנט איז מען געגאַנגען איבער וועלדער און זומפן צום נאָענטן שטעטל, ריקע, וואָס איז שוין געלעגן אין „גראָס־דייטשלאַנד". יעדע גרופּע שמוגלערס האָט געהאַט אירע „אויסשפירער". אין פאַל פון אַ סכנה, האָבן זיי געגעבן ספעציעל אָפּגערעדטע סיגנאַלן. ווייל שלעפּנדיק אויף זיך די בלעכן, האָט מען מער ווי פאַר ווילדע חיות, מורא געהאַט פאַר די צוויי־פיסיקע בעסטיעס פון דער גרענעץ־זשאַנדאַרמעריע. אַ טייל פון די לייט זענען, וואָס אַן אמת, געווען אונטערגעקויפט. אָבער אַנדערע האָבן זיך געיאָגט נאָך די „קאָנטראַבאַנדניקעס", אַפילו געשאָסן, צונעמענדיק די סחורה. צוויי יידן זענען אומגעקומען פון זייערע קויזלן.

אַ צווייטער שמוגל איז געגאַנגען מיט זײַער באַן. מען האָט געשמוגלט קיין ווַארשע מעל און אַנדערע שפּייז־אַרטיקלען און פון דאָרט געבראַכט שטאָפּן. דאָס איז, אַלזאָ געווען אַ דאָפּלטער שמוגל: פון די אַרומיקע שטעטלעך קיין דעמבלין און פון דעמבלין קיין ווַארשע. די מאַנופאַקטור און שפּייז־אַרטיקלען, ווָאס מען האָט געשמוגלט פון איין אָרט אין צווייטן, האָט מען אַרומגעוויקלט אַרום דעם אייגענעם קערפּער. די עסטרייכישע זשאַנדאַרמעריע האָט אונדז נישט איינמאָל צוגענומען דאָס גאַנצע ביסל האָב־און־גוטס, אַדורכפירנדיק רעוויזיעס אין די הייזער און צוריבנדיק אַלץ ווָאס האָט זיך דאָרט געפונען.

די נייע תקופה

פונדעסטוועגן האָט מען זיך נישט אונטערגעגעבן דעם אָקופּאַנטישן ווילקיר און נישט דעם ביטערן מלחמה־גורל. פּאַרקערט, מיר יוגנטלעכע האָבן אויסגענוצט דאָס ביסעלע פרייהייט אין פּאַרגלייך מיט די צאַרישע צייטן, אויף פונאַנדערצוווּיקלען אַ קולטור־געזעלשאַפטלעך לעבן. עס איז געשאַפן געוואָרן אַ קולטור־פּאַריין מיט אַ שיינער ביבליאָטעק, ווּו עס האָט זיך גרופּירט דער אָקטיוווסטער טייל פון דער יוגנט. מיר האָבן געדונגען אַ לאָקאַל, ווָאס האָט זיך געפונען בשכינות פון דעם הויז פון לאָזער אשמינער. דאָרט זענען מיר זיך צוזאַמענגעקומען כמעט יעדן אָוונט. אין די פרייטיק־צונאַכטסן זענען פּאַרגעקומען קעסטל־אָוונטן אַדער פּאַרלעזונגען, אָפּט מיט אַראָפּגעבראַכטע פון ווַארשע רעפּערענטן, אויף פּאָליטישע און ליטעראַרישע טעמעס. עס איז געשאַפן געוואָרן אַ דראַמאַטישער קרייז אונטער דער אָנפירונג פון רפאל בייגעלמאַן.

אַזוי זענען פאַרביי די ערשטע צוויי יאָר פון דער עסטרייכישער אָקופּאַציע, ביז 1917, ווען פון רוסלאַנד האָבן גענומען אָנקומען די ידיעות ווּעגן דער גרויסער רע־וואָלוציע. אויך דעמבלין האָט דערשפּירט די ווינטן פון דער נייער תקופה. עס צעפלאַקערן זיך ביי אונדז דיסקוסיעס ווּעגן די געשעענישן אין דעם שכנותדיקן לאַנד, דער עיקר — ווּעגן די פּערספּעקטיוון פאַרן יידישן פאָלק. מיט אַ פּאַרכאַפּטן אָטעם האָט מען נאָכגעפאָלגט די געשעענישן אין רוסלאַנד און אויף דער וועלט.

דערווייל האָט זיך אָנגערוקט דער האַרבסט פון 18טן יאָר און די מפלה פון דייטש־עסטרייך. די אָקופּאַנטן האָבן גענומען אָנטלויפן אין דער גרעסטער בהלה. אָבער גלייך האָבן זיך באַוויזן פילסודסקיס לעגיאָנען און גענומען ווילדוווּן, דער עיקר קעגן די יידן. מיט שרעק האָבן מיר אויפגענומען די ידיעות ווּעגן פּאָגראָמ ביי זייער אַריינקום קיין לעמבערג. אויך ביי אונדז האָבן די פינצטערע כוחות אויפגע־

הויבן דעם קאָפּ. נאָך ערגער איז געווארן, וועו קיין פּוילן איז אַנגעקומען געגנערַאל האַלערס אַרמיי. די „האַלערטשיקעס" האָבן אויך ביי אונדז אין דעמבלין געשניטן יידישע בערד. ס'איז געווען אַן אומרויקע, געשפּאַנטע צייט. אָבער דאָס אַלץ האָט נישט געקענט אָפּשטעלן אונדזער דראַנג צו אַ שענער און בעסער לעבן. מיר, די פאַרגעשריטענע יוגנט פון דעמבלין, האָבן פאַרגעזעצט און אויך אויסגעבריטערט די קולטורעלע, פּאָליטישע און פּראָפעסיאָנעלע טעטיקייט. עס ווערן געשאַפן פאַריינען פון שניידער, שוסטער, סטאָלער־אַרבעטער. עס ברעכן אויס די ערשטע שטרייקן פאַר אַן 8־שעהדיקן אַרבעטס־טאָג, בעסערע באַדינגונגען, העכערע לוינען אד"גל.

ווידער האָט זיך אַנגעזרוקט אַ מלחמה מיט סאָוויעט־רוסלאַנד. פוילן האָט נאָר וואָס באַקומען איר אומאָפּהענגיקייט, נאָך 150 יאָר זיין צעטיילט אונטער פרעמדער הערשאַפט. דאָס לאַנד איז געווען חרוב. מען האָט געדאַרפט צוריק אויפבויען די ווירטשאַפט, באַזאָרגן די באַפעלקערונג מיט אַרבעט, געבן ערד די פויערים. אָבער די נייע הערשער, בראש מיט פּילסודסקי, האָבן געהאַלטן פאַר זייער וויכטיקסטער אויפּגאָבע אונטערצונעמען אַ מלחמה קעגן רוסלאַנד.

איך בין דעמאָלט געווען אין „פריזיוו־עלטער" און ווי אַ סך דעמבלינער יונגעלייט, מאָביליזירט געוואָרן אין דער פוילישער אַרמיי, ווו כ'האָב געדינט פון 1919 ביז 1922. נאָכן צוריקומען פון מיליטער, בין איך געבליבן אין דעמבלין נאָך עטלעכע חדשים. עס האָט מיך, ווי פיל יונגע מענטשן, געצויגן אין דער גרויסער וועלט...

פון דער ערשטער וועלט־מלחמה — און שפּעטער

וועלוול טישמאַן / ניו־יאָרק

איך בין געבוירן אין דעמבלין, אין יאָר 1898. איך געדענק דאָס שטעטל פון יענע צייטן. געווען חסידים און סוחרים, בעלי־מלאכהס. געווען אַ פּיין שטעטל. אויף יום־טוב זענען חסידים געקומען צום מאָדזשיצער רבין. עס איז געווען דאָס בעסטע פאַרגעניגן צו הערן אים זינגען. דער רבי האָט זיך געוועכנט פאַר אַ גרויסן זינגער פון חסידישע און וועלטלעכע ניגונים. זיין נגינה האָט יעדערן באַגייסטערט.

וועו דאָס שטעטל איז געווען אונטער דער צאַרישער הערשאַפט, האָבן יידן געליטן פיל צרות. וועו די ערשטע וועלט־מלחמה איז אויסגעבראָכן, האָט זיך אַנגעהויבן אַ ניי

קאַפּיטל צרות פאַר די יידן אין פוילן. די רוסן האָבן באַשולדיקט די יידן, אַז זיי זענען דייטשע שפּיאָנען. אַ סך יידן האָט מען אַרעסטירט און פאַרשיקט קיין רוסלאַנד אין די תּפיסות. יידן האָבן זיך געפונען אין זייער אַ שלעכטן מצב. אין דעמבלין האָבן יידן ספּעציעל געליטן, ווייל דאָרט האָט זיך געפונען די איוואַנגראָדער פעסטונג. די יידן האָבן באַקומען אַ באַפעל אין 2 שעה צייט צו פאַרלאָזן די שטאָט. ס׳איז געווארן אַ פּאַניק. אַ סך האָבן געמוזט גיין צו פוס, ווייל מען האָט נישט געקענט באַקומען קיין וועגענער. אַזוי, אַז מען האָט גאָרנישט געקענט מיטנעמען. מען איז אַוועק אין די שכנותדיקע שטעטלעך באַראַנאָוו, זשעליכאָוו, גאַרוואָלין. אַ קליינע צאָל איז אַוועק קיין ווארשע.

עס זענען נישט געווען צו באַקומען קיין דירות, האָט מען זיך געוואַלגערט אין קאַמערן און אויף בוידעמס. קיין פרנסה איז נישט געווען, מ׳האָט נישט געהאַט פאַר וואָס צו קויפן אַ שטיקל ברויט.

דערווייל האָבן די פּאָליאַקן צעראַבירט אַלץ וואָס מען האָט אין שטעטל איבער־געלאָזט.

וען די רוסן האָבן צוריק אַרויסגעטריבן די דייטשן, האָבן מיר זיך צוריקגעקערט אין שטעטל. די שטאָט איז געווען פוסט. אַלץ איז געווען צעראַבירט. די שטובן זענען געווען ווי נאָך אַ פּאָגראָם. אַפילו די פענצטער און טירן זענען געווען אַרויסגעריסן פון די הייזער. אַלץ האָט אויסגעזען שרעקלעך.

מען האָט זיך אָנגעהויבן צוריק איינאָרדענען, אָבער נאָך עטלעכע וואָכן האָט מען אונדז ווידער אַרויסגעטריבן. מען האָט זיך געוואַלגערט אין דער פרעמד, ביז אין יאָר 1915 האָבן די דייטשן פאַרנומען פוילן. דעמאָלט איז געווארן אַ ביסל בעסער פאַר די יידן. אַזוי האָט עס געדויערט ביז 1918.

וען ס׳איז אויסגעבראָכן די פויליש־באָלשעוויסטישע מלחמה, האָט זיך ווידער אָנגעהויבן אַ ניי קאַפּיטל צרות פאַר יידן. מען האָט געשלאָגן און פאַרפאָלגט די יידן, אַרויפגעלייגט אויף זיי שווערע שטייערן. מען האָט ממש נישט געלאָזט לעבן.

אַזוי האָט מען געליטן ביז צו דער צווייטער וועלט־מלחמה, וועלכע האָט אַמשווערסטן געטראָפן די יידן. זעקס מיליאָן יידן זענען אומגעקומען און די גאַנצע וועלט האָט געשוויגן.

✶

איך, מיין פרוי און אונדזער קינד פון 5 חדשים, זענען אין יאָר 1921 אַוועק פון דעמבלין קיין אַמעריקע. מיר האָבן איבערגעלאָזט אין דעמבלין עלטערן און אַ שוועס־

טער. דער טאַטע האָט געהייסן שמעון, די מוטער קריינדל און די שוועסטער — יענטע. זי האָט חתונה געהאַט מיט איטשע־בעריש שטיך. וועגן ס׳איז אויסגעבראָכן די צווייטע וועלט־מלחמה, האָבן זיי געהאַט פיר קינדער. ער איז געווען אַ שניידער.

מיין פאָטער האָבן די פּאָליאַקן אויסגעריסן די בּאָרד. פון בושה און צרות איז ער שפּעטער געשטאָרבן. די מוטער איז געשטאָרבן אין דעמבלין. די שוועסטער מיט איר מאַן און פיר קינדער האָט מען פאַרשיקט אין אַ לאַגער. איין קינד האָט זיך געראַטעוועט. זי האָט חתונה געהאַט און איז מיט אונדז אין אַמעריקע.

מיין פּרויס עלטערן זענען געווען דעמבלינער. איר פאָטער איז געווען שמחה דער היטלמאַכער. זי האָט געהאַט צוויי ברידער: שמואל און שלמה, און איין שוועסטער, וועמענס מאַן האָט געהייסן משה נייַמאַן. אָלע זענען אומגעקומען מיט זייערע משפּחות. שמואל האָט געהאַט נייַן קינדער, שלמה און די שוועסטער האָבן אויך געהאַט גרויסע פאַמיליעס און קיינער איז פון זיי נישט געבליבן (דער פאַמיליע־נאָמען איז געווען ווּאַרצמאַן).

דער אָנהייב

מינדל זינגער / בראזיל

די קאַרגע 5 צענדליק יאָר, וועלכע טיילן מיך אָפּ פון שטעטל דעמבלין, מאַכן מייַנע זכרונות אַ שפּאָר ביסל פאַרעלטערט, און אין אַ געוויסער מאָס — ניט אינטערע־סאַנט. אָבער פאַרן יזכור־בוך, וואָס דאַרף זיין אַ מצבה אויפן גרויסן ברידער־קבר פון אונדזערע פאַרטיליקטע שטעטישע יידן, וויל זיך פאָרט עפּעס אָנשרייבן.

איך וויל זיך בלויז אָפּשטעלן אויף 4 יאָר געזעלשאַפטלעכן אויפברויז אינעם שטעטל.

1914. גלייך נאָכן אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, האָט די יידישע באָפעלקערונג, לויט אַ דעקרעט פון דער צאַרישער מאַכט, געמוזט איבערלאָזן אויף הפקר דאָס גאַנצע ביסל האָב־און־גוטס און זיך עוואַקויירן אין אַנדערע שטעטלעך, ווייטער פון די שלאַכט־פעלדער, וועלכע זענען געדיכט באַווויזנט, אַז ס׳איז קוים געלונגען צו קריגן אַ שטיקל אָרט וווּ דעם מידן קאָפּ אַוועק צו לייגן. די לאַגע איז געווען זייער אַ שווערע. יידן זענען אַרומגעאַנגען פאַרצווייפלטע. אָבער ניט די

יוגנט. זיי האָבן גלייך געשלאָסן קאַנטשאַפט מיט דער אַרטיקער יוגנט, צוזאַמען גע־
שפּינט פּלענער פאַר דער נאַענטסטער צוקונפט.

אויף אַ שטיקל צייט איז געלונגען די רוסן צו פאַרטרייבן די דייטשן פון די
פאַרנומענע געביטן. נאָכן זיין אַ צייט נע־ונד, קערן מיר זיך צוריק אין אונדזערע
חרובע, אויסגעפלינדערטע היימען. עס פעלט דאָס נייטיקסטע וואָס אַ שטוב דאַרף האָבן.
אָבער ניט געקוקט אויף אַלע נויטן, פילט די יוגנט — אַ קולטורעלע נויט. עס ווערט
רייף דער געדאַנק, אַז עפּעס דאַרף געטאָן ווערן, כדי צו שטילן אונדזער קולטורעלן
הונגער. באַשליסן מיר, אַ גרופּע יוגנטלעכע, צו שאַפן אַ ביבליאָטעק. עס רעדט זיך
היינט אַזוי פּשוט — שאַפן אַ ביבליאָטעק. און טאַטע־מאַמע וואָס וועלן זאָגן? און
ווו נעמט מען געלט? אָבער דער ווילן צו טאָן איז אַזוי שטאַרק, אַז די אַלע שווע־
ריקייטן ווערן בטל ווי דורך אַ כישוף.

עס דויערט ניט לאַנג און מיר שאַפן אַ סומע געלט. איינער פון אונדז נעמט
אויף זיך די אויפגאַבע אייַנצוקויפן, גלייכצייטיק ווערט פלאַנירט אַן אונטערנעמונג,
וועלכע זאָל דערמעגלעכן דעם ווייטערדיקן ביכער־איינקויף. די זאַמלונג ווערט דורכ־
געפירט מיט גרויס דערפאָלג, און ברענגט אַריין, אַחוץ געלט, אויך אַ נייַ לעבן אין
שטעטל.

אָבער אונדזערע טאַטעס און מאַמעס האָבן אויך ניט געשוויגן. זיי האָבן געמאַכט
סקאַנדאַלן, געשטערט אין אונדזער אַרבעט און געזאָרגט, אַז די ביבליאָטעק זאָל ניט
לעגאַליזירט ווערן. זיי האָבן אויסגעשטעלט די ביבליאָטעק אויף דער סכנה צו
קאַנפיסקירן די ביכער. אָבער קיין שום שיקאַנעס האָבן ניט אָפּגעשטעלט דעם כסדרדיקן
צופלוס פון נייַע לייענער.

נאָר מיט דעם אַליין האָט די דעמבלינער יוגנט זיך ניט באַגנוגנט. מיר האָבן
באַשלאָסן צו שאַפן אַ קולטור־פאַראיין. ניט לאַנג געטראַכט, האָבן מיר געדונגען
אַ לאָקאַל, און כמעט אין געצייַלטע טעג אים באַזאָרגט מיט מעבל: אַ פּאָר לאַנגע
בענק, אַ טיש, אַ פּאָר בילדער, וועלכע האָבן באַפּוצט די נאַקעטע וועגט. עס איז געוואָרן
אויסגעאַרבעט אַ פלאָן פון אַ פאַרצוויגטער טעטיקייט אויף אַלע געביטן. מיר האָבן
געשאַפן אַ דראַמקרייז, אַ כאָר, געברענגט פאַרשידענע רעדנער, אויסגעשריבן צייטונגען.
צוגלייך מיט דער קולטור־טעטיקייט, ווערן אויך רייף די פאַליטישע אָנשויונגען פון
די חברים. די טאָג־טעגלעכע דיסקוסיעס (בעסער געזאָגט — רייסעריען), האָבן פאַ־
ראַליזירט די נאַרמאַלע טעטיקייט און צום סוף דערפירט צו אַ שפּאַלטונג.

עס זענען געשאַפן געוואָרן צוויי פאַראיינען מיט פאַרשידענע גרופּן פון די דעמאַלט
עקזיסטירנדע פאַרטייען אויף דער יידישער גאַס. אַזוי אַרום האָט זיך דאָס שטעטל

מיט אַ מאָל אַ הייב געטאָן, ממש — „געפּאָרן אויף רעדער". דערנאָך האָבן געגומען בלאָזן עפּאָכע־מאַכנדיקע ווינטן: די רעוואָלוציע אין רוסלאַנד, די מפּלה פון דייטשלאַנד, די אַנטשטייונג פון פוילן, די באַלפור־דעקלאַראַציע. וואָס פאַר אַ גרויסע האַפענונגען האָבן דעמאָלט אַרויסגערופן די דאָזיקע געשעענישן אין אונדזערע יונגע הערצער. לייַדער, די טיילווייזע אַנטוישונג האָט ניט געלאָזט לאַנג אויף זיך ווארטן.

די באַפרייונג פון פוילן, וואָס האָט ביי אונדז אַרויסגערופן אַזאַ יובלדיקע פרייד, און ווי מיר האָבן געהאָפט, אַז זי וועט ברענגען אַ ברכה פאַר דער גאַנצער באַפעלקערונג, איז אין גיכן פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ קללה פאַר איר אייגן פאָלק און פאַר אונדז יידן — בפרט. דאָס יידישע לעבן אין קליינעם שטעטל איז געוואָרן הפקר. יעדער היימישער כוליגאַן האָט געקאָנט אומגעשטערט זיך לאָזן ווילגיין איבער יידישע לעבנס. דעם גענעראַל האַלערס טרויעריק באַרימטע „בערד־העלדן" האָבן פראַנק־און־פריי געהוליעט איבער אומבאַהאַלפענע, שוצלאָזע, יידישע פנימער. דאָס לעבן איז געוואָרן אומדערטרעגלעך און האָפנונגסלאָז. די יוגנט האָט אַנגעהויבן פאַרלאָזן דאָס שטעטל. איך בין אויך געווען איינער פון זיי.

אין יאָר 1918 האָב איך פאַרלאָזט דעמבלין און מער זיך ניט אומגעקערט צוריק. איך וועל אָבער קיין מאָל ניט פאַרגעסן די ליכטיקע און אויך פינצטערע טעג וואָס איך האָב דאָרט איבערגעלעבט. און ווען איך טראַכט וועגן דעם שוידערלעך־פאַרשניטענעם שטעטל, שטייען מיר פאַר די אויגן די אַלע מענטשן ווי לעבעדיקע.

ווי לעבעדיק שטייט פאַר מיינע אויגן די דינאַסטיע פון מאַדזשיצער רבין. פרעכטיק קלינגט נאָך אין די אויערן זייער נגינה. ווי לעבעדיק זע איך די שיינע, בעל־הבתישע יידן, אונדזערע זיידעס, טאַטעס און פעטערס, אונדזערע האַרציקע באָבעס, מאַמעס און מומעס, די ברידער און שוועסטער, און די קינדער — אוי, די קינדער! אונדזערע אַרעמע בעלי־מלאכהס, וואָס זיי האָט תמיד געפּעלט אַ טאָג אין דער וואָך, כדי קענען שבת מאַכן. אונדזערע בעלי־עגלהס, טרעגערס, דראָזשקאַזשעס, וואַסער־טרעגערס. עס איז גאָרניט געבליבן. אַ פאַר צעוואָרפענע רינגעלעך פון דער גאַנצער קייט דעמבלין.

דעמבלין, מיין אייביקער ווייטאָג. יתגדל ויתקדש!

אַ שטעטל ווי אַלע שטעטלעך...

מעכלע קאַפּלאַנסקי־בוקשפּאַן / סאַן־פּאַולאָ, בראַזיל

דעמבלין האָט זיך ניט אונטערשיידעט פון אַלע אַנדערע יידישע שטעטלעך אין פוילן. אונדזערע יידן — אַ 95 פּראָצענט פון דער באַפעלקערונג. אַ מאַרק אין מיטן שטעטל, מיט אַ גרויסן פלומפּ, פון וועלכן ווייבער האָבן געשלעפּט וואַסער. אין מאַרק איז אויך געווען דער מאַגיסטראַט, די תפיסה („קאָזע") און די פּייערלעשטער־שאָפּע. דער סאָלטיס איז געווען אַ ייד — יאָסל־יידל, מיין פעטער.

דאָס שטעטל האָט געצויגן איר חיונה בעיקר פון דער פעסטונג און פלי־פלאַץ, ווי אויך פון דעם יאריד, וועלכער איז פאַרגעקומען איין מאָל אין וואָך (מיטוואָך). אַ גאַנצע וואָך האָבן די קרעמער אויסגעקוקט דעם יאָריד־טאָג. דעמאָלט איז געווארן פריילעך, מען האָט פאַרפלייצט דעם מאַרק מיט פאַרשידענע שטעלעכלעך מיט שניט־סחורה, שיך, פאַרטיקע בגדים, וועש, טיכלעך און אַנדערע סחורות. פויערים זענען אַנגעקומען פון די אַרומיקע דערפער. זיי האָבן געברענגט פון כל טוב און פאַר זיך איינגעקויפט פאַרשידענע סחורות. עס האָט אָפט פּאַסירט, אַז אַ רעדנער האָט זיך אַרויפגעכאַפּט אויף אַ פורל און דערקלערט די פויערים אַ קאַפּיטל פאָליטיק...

פאַר דער בעסערער יידישער יוגנט אין שטעטל איז געווען אַ בילדונג־פאַראיין, און פאַר פשוטע אַרבעטער — דער פּראָפּעסיאָנעלער פאַראיין. פון צייט צו צייט זענען אויך אַראָפּגעקומען רעדנער פון פאַרשידענע פאַרטייען. געהאַלטן רעפעראַטן, דיס־קוטירט, געהיצט זיך און געטומלט, ווי דער שטייגער אין אַ קליין שטעטל. פון וואַרשע איז אויך אָפט געקומען דאָס יידישע טעאַטער. געשפילט האָט מען אין דער שאָפּע פון די פייערלעשער. ס׳איז אויך געווען אַ היימישער דראַמקרייז, מיט וועלכן עס האָט אָנגעפירט רפאל בייגעלמאַן.

די יוגנט איז אין יענע צייטן געווען לינק געשטימט. פאַרן ערשטן מאי, האָט מען בדרך כלל אַרעסטירט עטלעכע מיטגלידער פון פּראָפּעסיאָנעלן פאַראיין.

קיין גרויסע פאַבריקן זענען אין דעמבלין ניט געווען. קיין יידישע פאַבריקס־אַרבעטער — אוודאי נישט.

עס דערמאָנען זיך יענע שעהן, וועז פון פעסטונג און פלי־פלאַץ זענען געקומען אָפּצירן מיט זייערע אויסגעפוצטע פרויען פאַרן מאָדזשיצער רבינס הויז, כדי הערן ווי דער רבי מיט זיינע זין און חסידים זינגען ביי שלוש־סעודות זייערע ניגונים. עס איז געווען פריילעך אין מאַרק. יידן און קריסטן האָבן הנאה געהאַט.

בבית־הקברות בדמבלין — המצבה של ר׳ יוסף־אידל דז׳נצ׳ול ז״ל, ה„מוכתר״ הראשון של הישוב
אויפן דעמבלינער בית־הקברות — די מצבה פון ערשטן סאַלטיס ר׳ יוסף־יידל דזשענטשאַל ז״ל

זונטיק איז דאָס שטעטל פול געוואָרן מיט זעלנער און פליער. יידישע מיידלעך האָבן שפּאַצירט מיט די זעלנער — און מאַמעס האָבן זיך געבראָכן די הענט פאַר בושה...

דעמבלין האָט אויך געהאַט אירע ווייל יינגען. יידן האָבן פאַר זיי מורא געהאַט מער ווי פאַר נאַטשאַלסטוועס.

דאָס שטעטל האָט אויך געהאַט אירע משוגעים: קאראלקאָלע פון קעלער, מאָטל דער משוגענער, וועלכער האָט געהאַט אַ שוואַכקייט צו גנבענען די פיש, וואָס די וויבער האָבן פרייטיק אַרויסגעשטעלט אין הויז צום אָפּקילן.

איך דערמאָן זיך אויך די ערשטע עלעקטרישע ליכט וואָס האָט באַלויכטן די הילצערנע צעבראָכענע הייזער. עס איז געוואָרן ליכטיק און פריילעך אויף דער נשמה.

דעמבלין האָט געהאַט אַ שם פון אַ גרויסער שטאָט. איך געדענק אַזאַ עפּיזאָד: אַ פאָדריאָטשיק איז דאָס ערשטע מאָל געקומען קיין דעמבלין. אַ דאָראָשקאָזש האָט אים אָפּגעפירט פון דער סטאַציע אין שטאָט אַריין. וועג ער איז שטיין געבליבן אין מיטן מאַרק, שרייט ער צום בעל־עגלה:

— נו, פיר מיך שוין קיין דעמבלין.

אין דעמבלין האָט מען זיך ניט גערופן אויפן ביינאָמען, נאָר יעדער האָט געהאַט זיין צונאָמען. צום ביישפיל: איציק שטריק, מאליע שמעלקעלעס, דער פּורים־סוחר, כריינדל האָדעסעס, משה מילקעס און מעכלע — משה מילקעס טאָכטער. (דאָס בין איך, מעכלע קאָפּלאַנסקי, פון דער היים בוקשפּאַן. איך ווויז אין בראַזיל העכער 40 יאָר).

מיינע זכרונות פון דעמבלין

ד״ר קלמן פאריס / פּתח־תקוה

א

מיין ערשטע באַקאַנטשאַפט מיט דעמבלין איז פאַרגעקומען אין יאָר 1924, וועג איך בין, אַלס וועטערינאַר־דאָקטאָר, געווען באַשעפטיקט ביים באַקעמפן אַן אַנשטעקנדיקע קראַנקייט פון בהמות. געווינט האָב איך אין ריקע. אין יענער צייט איז דעמבלין געווען אַ שטיל שטעטל. דער פאַרקער — אַ קליינער, און אין צוזאַמענהאַנג דערמיט, איז די פרנסה געווען אַ שוואַכע.

אין אָקטאָבער 1927, האָב איך זיך באַזעצט אין דעמבלין, וווּ כ׳בין אַנגעגומען

געווארן אין ארטיקן שעכטהויז אלס דאקטאר־וועטערינאר, און אויך צו פירן אין דער לאַנדווירטשאַפטלעכער שול „קורסן פון ערשטער הילף" פאר בהמות. א דירה האט מען מיר געגעבן אין דער שול, וועלכע האט זיך געפונען אינעם געוועזענעם פאלאץ פון א גיט, וואס די צארישע מאכט האט צוגענומען ביי א פוילישן מאגנאט און אים איבערגעגעבן דעם רוסישן געגנער פאסקעוויטש פאר זיין אונטערדריקן דעם פויליש אויפשטאנד אין יאר 1863. דאס שטעטל האט ער אנגערופן אויפן נאמען פון זיין פרוי — אירענא. היינט האט עס באקומען אפיציעל דעם נאמען דעמבלין און דעם סטאטוס פון א זעלבשטענדיקער שטאט. ביז יענער תקופה, האט עס צוזאמען מיט די שכנותדיקע דערפער געבילדעט די גמינע אירענא, מיט א וואיט בראש.

דער פאלאץ האט זיך געפונען אין א שיינעם סאסנאוו פארק, מיט גוטער לופט. ליידער, האבן דערפון ניט געקאנט גענישן די דעמבלינער איינווינער.

במשך דער 10־יאריקער עקזיסטענץ פון דער שול, האט דארט געלערנט איין־און־איינציקער יידישער שילער — מאיר אפאטאווסקי פון אפאטאוו. דער דעמבלינער איינווינער שמעון וויערזשביצקי איז געווען דער צושטעלער (ליפעראנט) פון פאר־שידענע סחורות פאר דער שול.

דאס שטעטל דעמבלין האט אין יענע צייטן זיך אנגעהויבן צו אנטוויקלען א דאנק דעם אויפבוי פון מיליטערישן פלי־פלאץ, אפיצירן־שול און אנדערע אינסטיטוציעס. די הויפט־פרנסה אין שטעטל איז געווען פונעם פלי־פלאץ, פונעם 15טן אינפאנטעריע־רעגימענט וועלכער האט סטאציאנירט אין די געביידעס פון דער אמאליקער פעסטונג איוואנגראד (דעמבלין), וועלכע איז אויפגעבויט געווארן אין די צארישע צייטן. אנדערע קווילן פון פרנסה פאר די איינווינער זענען געווען: דער 28טער ארטילעריע־רעגימענט פון זאיזיעזשע און די באן־סטאציע מיט אירע ווארשטאטן. יעדן ערשטן פון חודש, נאכן אויסצאלן די פענסיעס, האט מען אפגעגעבן די חובות און — ווייטער געגומען אויף קרעדיט. דער ווירטשאפטלעכער אויפשטייג האט אויך דערפירט צום גרינדן א קאאפעראטיוו באנק אונטער דער לייטונג פון ה' יוזעף, די „סוחרים באנק" אונטער דער לייטונג פון ה' קאנאריענפויגל און די האנדלס־קאסע (לייטער: ח. אבענ־שטיינס איידעם). די בענק האבן געברענגט די סוחרים און האנטווערקער א סך נוצן. נאר אויך זיי זענען געטראפן געווארן פון די קריזיסן אין די יארן 30—1929.

א קוריאז: סאלטיס איז געווען דער ייד דוד רובינשטיין ז"ל, ווייל דעמבלין האט נאך ניט געהאט קיין שטאטישע רעכט, דעריבער האט אנגעפירט מיט די ענייניס נאר א סאלטיס, ווי אין די דערפער. נאך אים איז, אין יאר 1935, געווייליט געווארן אלס סאלטיס לעשקא, געווען אנגעשטעלטער אין דער קראנקן־קאסע.

אַ צווייטער קוריאָז: ניט געווען אין שטעטל קיין קירכע. די קריסטן האָבן געהערט צו דער פּאַראַפּיע באָבראָוועניק, ביים וויעפּזש. דאָרט איז אויך געווען זייער צמענטאַזש. ערשט נאָכן 30טן יאָר, איז אין שטעטל אויפגעבויט געוואָרן אַ קלויסטער און ס׳איז געגרינדעט געוואָרן די פּאַראַפּיע דעמבלין.

אין באָבראָוועניק, ווו עס האָבן געלעבט עטלעכע יידישע משפחות, האָט זיך געפונען

סניף של „בנק לאומי פולני״ בדמבלין

אַפּטיילונג פון „נאַראַדאָווי באַנק פּאָלסקי״ אין דעמבלין

דער יידישער בית־הקברות, וועלכער איז אַרומגעצוימט געוואָרן אַ דאַנק דער ענערגי־שער אַקציע פון ד״ר קאַרנעלשטיין ז״ל.

ב

לויט דער לעצטער פאַלקס־ציילונג פאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה, האָבן אין שטעטל גופא געלעבט 8000 איינוווינער — אַ העלפט יידן און אַ העלפט קריסטן. איך געדענק, אַז מען האָט דעמאָלט אונטערגעשטראָכן די שוועריע וווינונגס־באַדינ־גונגען: אַז אויף אַ קליינעם שטח, פון דער שול ביז צו דער גאַס וואָס פירט צו דער אַלטער פאַרשטאָט (פשעכאַדניע), האָבן געווווינט 500 נפשות.

יידישע שולן זענען אין דעמבלין ניט געווען. יידישע קינדער האָבן געלערנט אין פויליש שולן, נאָר באַקומען דאָרט ספעציעלע לעקציעס פאַר רעליגיע (אייגנטלעך — יידישע געשיכטע), פון די לערערס פרוי שטיינהאַמער און ה׳ יעקב עקהייזער. באַלד נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, האָבן די הערן יוזעף און קאַנאַריענפויגל געגרינדעט יידישע שולן, זיי געפירט אַ געוויסע צייט, ביז זיי זענען איבערגענומען געוואָרן דורכן אַלגעמיינעם שול־וועזן. יידישע קינדער האָבן אויך געלערנט אינעם פויליש פריוואַטן גימנאַזיום, און אַ טייל האָבן באַקומען מאַטורעס.

אַ 3—2 קילאָמעטער פון שטעטל האָבן זיך געפונען צוויי טייכן: די ווייסל און דער וויעפּזש. דורכן שטעטל גופא איז אַדורכגעגאַנגען אַ קליין וואַסערל. מען האָט עס גערופן אירענקע. יוגנט און עלטערע האָבן אין זומער גענאָסן פון די צוויי טייכן, זיך געבאָדן און פליאַשירט אויף זייערע ברעגן. ליידער, עס זענען אויך געווען פאַלן פון דערטרונקענע.

די וואַסערן פון וויעפּזש פאַלן אַריין אין דער ווייסל, ביי דער פעסטונג דעמבלין. דאָרט האָט זיך געפונען די סטאַציע פון די שיפן (סטאַטקעס) מיט וועלכע מען איז געפאָרן קיין וואַרשע. די געגנט פון די צוויי טייכן איז זייער שיין. ברייט צעצווייגטע ביימער האָבן געגעבן פיל שאָטן. די לופט איז געווען אַ גוטע. מען האָט זיך דאָרט גוט פאַרווויילט און אָפגערוט.

אין שטעטל איז געווען רב מר ראַבינאָוויטש. די רביצין איז געווען אַ שוועסטער פון מאָדזשיצער רבין, דער פאַרפאַסער פון חסידישע ניגונים, וועלכער האָט געווויגט אין אָטוואָצק. דעם נאָמען „מאָדזשיצע״ האָב איך געפונען אויף אַן אַלטע מאַפּע אין דער פויליש־ער גמינע. דאָס איז געווען אַ דאָרף אויפן רעכטן ברעג פון דער ווייסל, וווּ די צאָרישע מאַכט האָט באַשטימט אויפצובויען די פעסטונג איוואַנגאָראָד. אויך

דאָרט האָבן געווינט איבער 20 יידישע משפחות, ווי אין דעם שכנותדיקן גרויסן דאָרף סטעגשיצע, אויך אויפן רעכטן ברעג פון טייך.

די ווייסל איז געווען אַ וויכטיקער וואַסער־טראַקט צו פירן סחורות קיין וואַרשע און אויך קיין גדאַנסק, בפרט אין דער צייט, ווען עס זענען נאָך ניט געווען קיין באַנען. האָלץ אויפן טייך האָבן געפירט די אַזוי גערופענע פליסאַקן. דער וואָיט פון דעמבלין, יאָן קאַמינסקי פון באַראָווניק, איז געווען אייגנער פון די אָנפירער פון די פליסאַקן, וועלכע יידישע סוחרים האָבן געדונגען אויף איבערצופירן האָלץ און תבואות קיין גדאַנסק.

דער רב ראַבינאָוויטש איז געשטאָרבן פאַר דער מלחמה. איז געווען אַ גרויס מחלוקת וועגן אויסוויילן אַ רב. לסוף האָט מען קיינעם ניט באַשטימט. עס איז געווען אַ מורה־הוראה, פאַרטרעטער פון רב. ראש הקהל איז געווען נחום לוקסעמבורג, אַ מילי־טעריש שניידער.

ג

די באַציונגען צווישן דער יידישער און פוילישער באַפעלקערונג זענען געווען אין אַלגעמיין ניט קיין שלעכטע. אין דער צווייטער העלפט פון די דרייסיקער יאָרן, האָט זיך פאַרשטאַרקט די טענדענץ ביי די פאָליאַקן אויסצובערייטערן זייער האַנדל און אַרויסנעמען דעם מסחר פון יידישע הענט. עס זענען אָנגעקומען פוילישע סוחרים פון פויזן. אויך אָרטיקע פאָליאַקן האָבן געעפנט געשעפטן. אין דער פלייש־בראַנזשע האָט אַ סך געהאָלפן באַזייטיקן יידן דאָס געזעץ וועגן פאַרווערן די ריטועלע שחיטה, אָנגענומען אין פויליש סיים אויף דעם פאָרשלאָג פון פרוי פּריסטאָר. די דעבאַטן וועגן געזעץ־פּראָיעקט, האָבן געשטאַרקט די אַלגעמיינע אַנטיסעמיטישע שטימונג אין לאַנד. די לאָגע פון די יידן אין פוילן איז געווען אַלץ קריטישער. עס האָט געהערשט נויט. מ׳האָט באַדאַרפט זאַמלען פאַר נויטבאַדערפטיקע. מיר האָבן געפירט אַקציעס צו דערנערן און באַקליידן קינדער. זייער טעטיק איז געווען די פרוי יוזעף ז״ל. אלמנה נאָכן לייטער פון דער באַנק. די דעמבלינער באַפעלקערונג האָט וואַרעם געשטיצט די אַקציעס.

אין יענער אָנגעשטרענגטער לאָגע, איז אין שטאָט פאַרגעקומען אַ געשעניש, וועלכע האָט געקאָנט ברענגען צו אַ פאָגראָם. אין דעמבלין האָט געלעבט און געארבעט די פאַמיליע ווייגאַפעל, וועלכע איז געווען געשעצט ביי דער יידישער, ווי ביי דער פוילישער באַפעלקערונג. ר׳ זלמן ווייגאַפעל איז געווען אַ פעלדשער, באַקאַנט אלס גוטער פאַכמאַן. נאָך אים האָט זיך פאַרנומען מיט דער פראַקטיק זיין זון ירמיהו — אַ פעיקער פעלדשער מיט אַ גרויסער פראַקטיק. ביי זייער הויז זענען תמיד געשטאַנען

אַ סך פורן מיט פויערן, וועלכע האָבן געבערענגט קראַנקע פון דאָרף. ער האָט אויך געהאָט אַ סך פּאַציענטן פון שטאָט און פון די מיליטעריש קרייזן. ביי אָרעמע האָט ער ניט געגומען פּאָר וויזיטן, נאָך געגעבן פון זיין קעשענע אויף מעדיקאַמענטן. ער האָט געגרינדעט די „לינת הצדק" אין שטאָט.

אַ מאָל איז צו אים געקומען זיך היילן אַ וועגעריש קראַנקע קריסטין, וועלכע איז געווען באַשעפטיקט ביי דער פאַמיליע האָניגסבוים (בן־ציון). י. וויינאָפּל האָט וועגן דעם אויפמערקזאם געמאַכט האָניגסבוימען, וועלכער האָט אָפּגעזאָגט דער קריסטין פון דער אַרבעט. האָט איר געליבטער אָנגעהויבן צו שאָנטאָזשירן ירמיהון, געשיקט בריוו מיט דראָונגען. איין בריוו האָט ער איבערגעגעבן דעם דעמבלינער פּאָליציי־קאָמענדאַנט סאַראָקאָ, מיט וועלכן ער איז געווען אין גוטע באַציונגען. אינעם בריוו האָט דער שאָנטאָזשיסט געשריבן צו ירמיהון, אַז „היינט וועט פּאַרקומען אַ צוזאַמען־טרעף אין בית־המדרש, און אַז ער, ירמיהו, זאָל ברענגען באַמבעס און געווער". סאַראָקאָ האָט דעם בריוו איבערגעגעבן דער זשאַנדאַרמעריע, זיי האָבן וועגן דעם זיך פּאַרשטענדיקט מיט דער „דוואָיקע" (מיליטעריש שפּיאָנאָזש־אָפּטיילונג). פון דאָרט איז געקומען אַן אָפּיציר צום שאָנטאָזשיסט און ביי אים געפונען אַ מאַפּע, וועלכע ער האָט עצייכנט, לויט זיין דערקלערונג, אויף דער באָשטעלונג פון ירמיהו וויינאָפּל. דער אָפּיציר האָט אַדורכגעפירט אַ ענויע רעוויזיע ביי וויינאָפּלען און האָניגסבוימען. מען האָט זיי אַרעסטירט, ווי אויך אַ פּאָליאַק, אַ מעכאַניקער. מען האָט זיי אַלע אָפּגעפירט קיין פּוּלאָוו, צום אויספּאָרשונגס־ריכטער. דעם פּאָליאַק האָט מען באַפרייט, אוּן ביידע יידן האָט מען אָפּגעפירט אויפן „זאַמעק" אין לובלין.

דער פּאָל האָט ביי דער יידישער באָפעלקערונג אַרויסגערופן אַ דערדריקטע שטימונג, כאָטש מען איז געווען איבערצייגט, אַז דאָס איז אַ בלבול. די פּאָליאַקן האָבן שטאַרק געראַטעוועט, אַז די יידן זענען שולדיק, אַז זיי זענען פּאַרעטער. די אַטמאָספער איז געווען זייער אַן אָנגעשטרענגטע. איך האָב צו זיך פּאַרבעטן וועגן דעם ענין די ה"ה יוסף עקהייזער און קאַנאַריענפויגל. מיר האָבן אָנגעשריבן אַ וועגדונג צו דער פּראָקוראָטור אין לובלין און געבעטן ווי אַמגיכסטן אַדורכצופירן די אויס־פּאָרשונג, ווייל די אַרעסטירטע יידן זענען אָנגעזעענע בעלי־הבתים אין שטאָט. מיר האָבן צוגעוויפּגעקליבן אונטערשריפטן ביי פּוילישע און יידישע איינווינער, געוועדעט זיך צו ד"ר סאָכאַצקי און צום וואָיט וואַדעצקי און זיי געבעטן פּאָרן אין דער דעלעגאַ־ציע צום פּראָקוראָר. אַלס פּאָרשטייער פון דער יידישער באָפעלקערונג, בין איך מיטגעפּאָרן.

דאָס זאַמלען אונטערשריפטן און שיקן אַ דעלעגאַציע, האָט געמאַכט אַ גרויסן

איינדרוק אויף דער באַפעלקערונג און די העצע האָט זיך איינגעשטילט. שפעטער איז אָנגעקומען אַן אויספאָרשונגס־ריכטער פון לובלין און אויפן צווייטן טאָג זענען ביידע יידן באַפרייט געוואָרן. פאַר אַריינפירן די מאַכט־אָרגאַנען אין אַ בייזוויליקן טעות, האָט דאָס געריכט פאַרמשפט דעם שאַנטאַזשיסט אויף אַ יאָר תפיסה.

ד

וועגן דעם פאָליטישן לעבן אין דעמבלין האָב איך קנאַפּע ידיעות. איין־איינציק מאָל בין איך געווען אויף אַ ציוניסטישער פאַרזאַמלונג, וועו עס האָט געערעדט ד״ר

דער לעצטער רב אין דעמבלין, גרשון ראַ־ בינאָוויטש זצ״ל

הרב האחרון בדמב־ לין, גרשון רבינוביץ׳ זצ״ל

שיפער, סיים־דעפוטאַט. די רעוויזיאָניסטן האָבן אויפגעריסן די פאַרזאַמלונג. מען האָט געהערט אין שטאָט וועגן אַרעסטן פאַר קאָמוניסטישער טעטיקייט.

אינעם גמינע־ראַט זענען געווען פאַרטרעטן: ירמיהו ווײַנאָפל, קאָנאַריענפויגל און אַלטער אָפּעלקיער. אינעם לעצטן שטאָטראָט זענען אויף 30 ראָטמענער געווען 14 יידן: יוסף עקהייזער, דוד רובינשטיין, שולמאָן וואָלף, שמואל־נחום לוקסעמבורג, איך און אַנדערע.

אין דעמבלין האָבן פראָקטיצירט צוויי יידישע דאָקטוירים: ד״ר קאָרנעלשטיין און ד״ר בלומענפעלד. פאָרן אויסברוך פון דער מלחמה, זענען ביידע מאָביליזירט געוואָרן. ד״ר קאָרנעלשטיין איז אויך געווען אַ געזעלשאָפטלעכער טוער. ער איז צוריק געקומען פון קאָוועל קיין דעמבלין, נאָר אַ שחיטה וועלכע די דייטשן האָבן דאָרט אַדורכגעפירט. אַ צייט איז ער געווען אינעם דעמבלינער געטאָ, זיין פרוי (אַ יוגאָסלאַווישע) מיט די קינדער — אויסער דעם געטאָ. די דייטשן האָבן אים אַרעסטירט פאַר „ראַסן־שאַנדע״, אים געפיניקט און דערשאָסן. ד״ר בלומענפעלד איז אומגעקומען אין אַן אָפּיצירן־לאַגער אין ראַטנפאַרבאַנד.

אין דער קראַנקן־קאַסע האָט געאַרבעט ד״ר געלבער, אַ געשמדטער. ער האָט זיך אויסבאַהאַלטן אין ווארשע און דאָרט אומגעקומען.

עס האָבן פראָקטיצירט דריי ציין־דאָקטוירים: מיין פרוי, די פרוי ווײַנאָפל און די פרוי נוסקיער.

אינעם דעמבלינער גימנאַזיום האָט געלערנט אַ לערערין, די פרוי פון אַ פוילישן אַוויאַציע־אָפיציר, וועלכע האָט געווּוסט צוזאַמען מיט אירע יידישע עלטערן. זייער גורל איז מיר ניט באַקאַנט.

יוסף עקהייזער און קאָראָל קאָנאַריענפויגל האָבן געפירט ביוראָס פאַר שרייבן ביטעס און אַרויסגעוויזן אַן אָקטיוע טעטיקייט, ספעציעל לייכטער צו מאַכן דעם עול פון שטייערן, וועלכער האָט געדריקט אויף דער יידישער באָפעלקערונג. זיי האָבן אויך אינטערווענירט אין אַנדערע אַמטן מיט הצלחה.

דערינערונגען פון אַמאָל

בנימין סמיט / דעטראָיט

איך געדענק גוט מיין זיידע־באָבע ישראל־אהרן און רויזע נאָך פון פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה. געווען ביי זיי פיר קינדער — און דער זיידע האָט מפרנס געווען די שטוב פון זיין שניידערייַ. שפעטער איז זיינע צוויי טעכטער געלונגען צו פאָרן קיין אַמעריקע, בעת ביידע זין זענען געבליבן אין דעמבלין. דער יינגערער פון זיי, בערל (באַקאַנט אין שטאָט אַלס בערל ישראל־אהרנס) איז געווען מיין פאַטער. מוטערעלעכע צערטלעכקייטן געדענק איך נישט, ווייל כ׳האָב אויך נישט צו זיי זוכה געווען. מיינע עלטערן האָבן זיך געגט, ווען איך בין אַלט געווען 2½ יאָר. די סיבה פון דער צעשיידונג — האָב איך קיינמאָל ניט געווסט.

בין איך געבליבן ביי דער קראַנקער באָבען ביילע־רויזע, וועלכע איז צו מיר זייער גוט געווען, אַרויסגעווייזן אַ סך ליבשאַפט און וואַרעמקייט. אָבער דאָס גליק האָט לאַנג ניט געדויערט. זי איז אַוועק פון דער וועלט — און אַ פאַמיליע־באַראַטונג האָט באַשלאָסן מיך איבערגעבן צו די אַנדערע זיידע־באָבע, פון מיין מוטער. דער אונטערשייד אין דער באַציונג און באַהאַנדלונג האָב איך באַלד דערפילט. זיי זענען געווען גרויסע אָרעמעלייט און ניט איינמאָל איז אויסגעקומען אונטערצוהונגערן.

מיר האָט זיך שטאַרק געוואָלט לערנען אין חדר מיט די פאַרמעגלעכע קינדער. נאָר ווי מאָכט מען דאָס, אַז לא עלינו האָב איך קיין פאָר שיכלעך ניט געהאַט אויף די פיס. בין איך צוריק אַוועק צו מיין טאַטן, נאָר קיין סך העלפן האָט ער ניט געקענט. אַליין געווען אויף צרות.

ווי אַ סך פון דער אונטערוואַקסנדיקער יוגנט אין שטעטל, בין איך אַוועק קיין וואַרשע, צו מיין פעטער אברהם. צו דער זעקס־פערזאָניקער משפחה, איז צוגעקומען נאָך אייגער. אין דעם איינציקן צימער האָט מען ביינאַכט אויפגעשטעלט ביי דער טיר נאָך אַן אייזערן בעטל — און מיר זענען פיר חברה געשלאָפן אין איין בעט...

עס האָט לאַנג ניט געדויערט — און איך האָב באַקומען פיר גוטע חברים: בענעק, מאַטיס, הערשל און מאַניש (אַלע צוזאַמען האָבן געהאַט — גאָרנישט...). אויך אַ חברטע, מיין שפעטערדיקע לעבנס־באַגלייטערין. מיר האָבן חתונה געהאַט און איך האָב זיך געעפנט אַ פריזיר־אַנשטאַלט אויף דער מיערזאַנצקע.

צום יאָר איז אויסגעבראָכן אַ שריפה און מיין אונטערנעמונג איז אַוועק מיטן רויך, ווי די גאַנצע געגנט אַרום. האָב איך בשותפות מיט הערצקע בערקאָוויטש גע־

דונגען אַ געוועלב לעבן יוסף האַכמאַן — און אַלע מיינע קליענטן האָבן זיך צו מיר אומגעקערט.

נאָך דער חתונה בין איך מאָביליזירט געוואָרן אין דער פוילישער אַרמיי און אַפּגעדינט 2 יאָר. מיטן אויסברוך פון קריג, דעם 1טן סעפּטעמבער 1939, בין איך אַוועק אויפן פראָנט — נאָר די איבערלעבונגען אין די מלחמה־יאָרן זענען אַ באַזונדער קאַפּיטל פאַר זיך. אין יאָר 1945 האָב איך זיך באַזעצט אין אַמעריקע, צוזאַמען מיט מיין פרוי און פיר קינדער.

זכרונות און געשטאַלטן פון מיין געבורט־שטאָט

דוד ווייכמאַן / אַמעריקע

דער מאַרק

ווי דער רוב יידישע שטעטלעך אין פוילן, האָט אויך דעמבלין געהאַט אַ גרויסן מאַרק, אַרום וועלכן ס׳זענען געווען געשעפטן מיט כל מיני סחורות: באַקאַלייען, מעל, הערינג, נאַפט, געזייערטע אוגערקעס, שאָקאָלאַד, נאָדל־פאַדעם, נר־תמידן אויף יום־כפור און, להבדיל, קלויסטער־ליכט; זייף, שוועבעלעך, געווירצן, צימרינג און אַדעקאָלאָן. בקיצור — אַלץ וואָס קען צונוץ קומען אין אַ שטוב. געווען אויך שניט־געשעפטן מיט כלערליי שטאָפן און פון גראָבע פויערישע לייוונט, זיידענע חסידישע קאַפּאָטעס און גוטער שווויאָט און גאַבאַרדין פאַר די אַפּיצירן פון דער פעסטונג; כּאַרטיקע אַנצוגער און היטלען, שטיוועלעך און עלעגאַנטע פרויען־שיך, גראָבע יוכטענע שיך — אַ צענערל אַ פּאָר; ס׳האָבן אויך נישט געפעלט קיין בעקעריייען, יאַטקעס און שענקען צו מאַכן אַ כּוסה. חוץ דעם זענען אויפן מאַרק־פּלאַץ געווען אויסגעשטעלט סטראַגאַנעס פון קלענערע סוחרים און בעלי־מלאכהס.

צום יאָריד־טאָג זענען אויך געקומען סוחרים פון די שכנותדיקע שטעטלעך און אויפגעשטעלט זייערע בוידן מיט פאַרשידענע סחורות. צום מאַרק־טאָג איז מאָביליזירט געוואָרן די גאַנצע משפחה. מ׳האָט געקויפט און פאַרקויפט, אַדער אַכטונג געגעבן, אַז אַ גוי זאָל עפּעס נישט צולקחענען. ס׳איז געווען אַ רעש, אַ געפילדער. דאָס שפּילן פון דער קאַטאַרינקע האָט זיך אויסגעמישט מיטן זינגען פון אַ בלינדן און די אויס־געשרייען וועגן ביליקע פרייזן, רימען די סחורות, קללות און זידלעריייען איבער אַן

דער אַרטיקער גמינע־רַאט • המועצה המקומית („גמינה")

אויסגעכאַפטן קונה. פעדערן פון עופות זענען געפלויגן אין דער לופט, חזירים האָבן געקוויטשעט, פערד — געהירזשעט און שאָף — געמעקעט.

עס האָבן אויך נישט אויסגעפעלט קיין גנבים וואָס האָבן געשלעפט פון די וועגענער, „באַַרבעט" קעשענעס, געוואַרפן קאַרטן און קייטעלעך — נאָר שטעל־איין געלט און געווין. קינדער האָבן נישט געקענט איינזיצן אין חדר און זיך געפלאָנטערט צווישן די פיס, אַ מאָל טאָקע אויך זוכה געווען צו פאַרזוכן אַן עפּל, אַ פלוים אָדער אַ באַרל. פּויערישע שיקסעלעך און שקצים האָבן געגאָגט אַ קראָכמאַלנעם הייליקן מיקאָליי, אָדער אַן אָנגעגאָסענעם צוקערנעם האָן און פון גרויס הנאה האָט זיך אַזש די סלינע צעגאָסן און צעשמירט דאָס פנים. פון גרויס שמחה האָט אַ שיכורער פויער געטיילט פעטש יידן, אָדער באַקומען פיינע קלעפ פון יעקבס הענט.

דעמבלינער פרומקייט

אויפן מאַרק זענען אויך געשטאַנען די געבוידעס פון ביידע גמינעס: די פויילישע — אַ שיינע, מיט רויט־וויסע ציגל אויסגעפוצטע סטראַשאַצקע בודע; די יידישע — אַ באַשיידענע, דערפאַר אָבער זענען דאָרט געזעסן קלוגע יידישע קעפ, וועלכע האָבן

געזאָרגט פאַר אַלע צרכי־קהל, אַנהייבנדיק פון שמש און בעדער, ביזן רב — דעם מאָדזשיצער רבינס איידעם; נאָכן געבוירן באַזאָרגט מיט אַ מוהל, נאָכן שטאַרבן — מיט חברה קדישא און אַ קבר. אַלץ וואָס האָט געהאַט אַ שייכות מיט יידן און יידיש־קייט, איז באַשטימט געוואָרן אין דער יידישער גמינע — פאַרשטייט זיך, נאָך פיל מחלוקתן און אַמפערנישן. (זאָגט אַליין, קען איין מענטש, למשל אַ רב, אַ חזן, אַ שוחט אָדער שמש, געפעלן אַ גאַנצע שטאָט יידן? הייתכן, אַז יידן זאָלן זיך לאָזן פירן ווי אַ סטאָדע שעפסן און מסכים זיין צו אַלעם וואָס קהל באַשליסט?!...).

דעם אמת געזאָגט, האָבן מיר געהאַט אַ רב מיט אַלע מעלות. געווען אַ גרויסער למדן, פון גרויס ייחוס, אַ הדרת פנים מיט אַ שיינער באָרד. געפירט האָט ער זיך זייער באַשיידן, אַלע אין שטאָט האָבן געהאַט פאַר אים גרויס דרך־ארץ און אים ליב געהאַט.

אַ שמש האָבן מיר אויך געהאַט זייער אַן איבערגעגעבענעם און געטרייען. פרייטיק פאַרנאַכט האָט ער געקלאַפט מיט זיין האַמער און דערמאָנט יידן, אַז שבת דערנענטערט זיך און מע דאַרף שליסן די געוועלבער. צו סליחות האָט ער געווקט און געמונטערט אויפצושטיין פון די וואַרעמע בעטן און גיין אין שול אַריין אויסבעטן אַ גוט יאָר פאַר יידן. האָט דען וועט געהאַט צו אים טענות דערפאַר? כ'מיין, אַז נישט, ווייל וועט עס האָט נישט געוואָלט גיין — איז טאַקע נישט געגאַנגען. אַנדערש איז געווען ערב שבת. דאָ האָבן שוין אַ ל ע געמוזט פאָלגן דעם שמש.

די געוועלבער האָבן זיך צוגעמאַכט, די וויבער האָבן ליכט געצינדן, די שטאָט האָט געשמעקט מיט געפילטע פיש. יידן אין אַטלאַסענע קאַפאָטעס, אויסגעצוואָגענע בערד און פיאות, האָבן געפירט יינגעלעך ביי די הענטלעך און געאיילט אין שול אָדער אין שטיבל אַריין. וואָרעם און ליכטיק איז געווען און אַ פייערלעכע שטימונג האָט געהערשט בעתן דאַוונען. דער חזן האָט געזינגען און דער עולם מיט אים, זיך געשאָקלט און געוויגט אין גרויס דביקות.

געענדיקט דאָס דאַוונען, איז מען בניחותדיק געגאַנגען אַהיים, וווּ עס האָבן שוין געוואַרט מאַמעס און טעכטער, אויסגעפוצטע לכבוד שבת. אַ ברייטער „גוט שבת" האָט אַנגעפילט די שטוב, און די מלאכי השרת, די מלאכי עליון, האָבן זיך אַראָפגעלאָזט צו נעמען אַ חלק אין דער שמחה פון יידּ מיט זיין שבת־קודש.

צי אַרעם, צי רייך — די שמחה איז געווען גלייך. די סעודה אָבער — דאָ איז שוין געווען אַ גרויסער אונטערשייד. געווען, נעבעך, אַרעמע בעלי־מלאכות — געהאַט אויף שבת אַ ריינעם קדחות. מען האָט אָפגעשפּאָרט דעם לעצטן גראָשן עס זאָל זיין

אויף שבת: אַ חלהלע, אַ פישעלע (בלויז אַ קאָפּ!) — אָבער געזינגען האָט מען בשר ודגים וכל מטעמים. און אַז ס׳איז געווען אַ קאַפּעלע בראָנפן — איז גאָר געווען שמח.

יידישע משפחות און טיפּן

אַ ביסל אויף אַ באַרג, ביים צווייטן עק מאַרק, האָט געווינט אַ משפּחה מיטן נאָמען סמיעטאַנע. יעדן פּאַרטאָג אויפגעשטאַנען, איינגעשפּאַנט דאָס פערדל אין בריטשקע — און וויאָ, געפּאָרן. אפשר אַלס קינד, האָט ער געחלומט: האַלטן לייצעס אין האַנט, טרייבן די פערד גאַלאָפּ איבערן שטעטל... אָבער אַ פּרנסה איז עס געווען אַ ביטערע. אין רעגן אוןווינט, שניי און פראָסט, געטראָגן זיך איבער וועגן און שטעגן. צוזאַמען מיטן פערד געשלעפּט דעם עול פון פּרנסה — אַן אמת פערדיש לעבן. נישט איינמאָל אויסגעלאָזט זיין כעס צום פערדל, נישט געשלאָפּן ביינאַכט — און צו מאָרגנס אים איבערגעבעטן. קיין האָבער האָט ער אים נישט געגעבן, אָבער דערפאָר אים אויס־געזינגען אַ „וישמחו״ אדער אַ „כבקרתל״, אדער געגעבן אים צו פאָרשטיין ר׳ לוי יצחק בערדיטשעווערס טענות צום רבונו של עולם.

אויב אַזאַ איז געווען דער בעל־עגלה — זענען געווען צו אים גלייך דער בלעכער, דער קאָוואַל, דער שניידער און שוסטער, דער סטאָליער און גלעזער. זיי האָבן געהאַ־רעווט, געבויט, געשאַפן — אָבער פאָר פּרנסה האָט גאָט געמוזט זאָרגן, און נישט שטענדיק אַזוי וואָזשנע. קיין טענות קיין גרויסע נישט געהאַט. מקבל געווען אַלץ באהבה און געלעבט מיט בטחון — אַ ברירה האָבן זיי געהאַט?...

שפּעטער האָט אויך אין דעמבלין געזומען שיינען אַן אַנדערע זון. דער עולם האָט אַנגעהויבן רעדן וועגן אידעען, פּאַרטייען, „ציוניזם״, ציוניזם און אַנדערע איזמען.

געווען ביי אונדז אַ מנהיג. אַ מאָן אַ קליינער, מיט אַ הויכער פלייצע. געהאַלטן האָט מען אים פאָר אַ חכם, אַ מענטש מיט געדאַנקען און מוח. שטענדיק פאַרטראַכט, ווי אַזוי די וועלט צו באַגליקן. גלייך ער אַליין איז שוין מיט אַלעם באַזאָרגט. אַרום אים האָבן זיך שטענדיק געזאַמלט די „נישט־באַזיצנדע״ (זיינס אַ וואָרט־חידוש) און סתם נישט צופרידענע און געווארט אויף אַ גאָר פשוטע לייזונג: מאָכן יעדן גלייך. רייכע זאָלן זיך טיילן מיטן אַרעמען, דער שטאַרקער זאָל זיך אָפּזאָגן פון זיין אויבער־מאַכט. אלא, זיי ווילן נישט? נו, דער רוב זענען דאָ די שוואַכע, די אַרעמע — וועלן זיי באַשליסן: אויב מיט גוטן וועט נישט גיין, וועט מען מוזן דורכפירן מיט כוח, דאָס הייסט — אַ „רעוואָלוציע״. וואָס מען מיינט דאָס און ווי אַזוי מען מאַכט עס, האָט ער טאָקע געלערנט מיט זיינע חסידים אַ פרק שטרייקן, מיטינגען, דעמאָנסטראַציעס. בקיצור — ער איז געווען דער „רבי״ און אַרגאַניזאַטאָר פון די „לינקע״ אין שטעטל.

נישט געקוקט אויף זיין רעוואָלוציאָנערער אַרבעט, האָט ער זיך געמוזט באַהאַלטן, וועו די סאָוויעטן זענען געקומען. שפּעטער איז ער אַוועק קיין לאָדזש און געשטאָרבן פון אַ האַרץ־שלאָג.

געווען ביי אונדז אַ פרוי, אַ פּשוטע פישערקע. זי איז געווען זייער אַ שיינע, מיט אַ צאַרט פנים און בלאָע אויגן. קיין גרויס פרנסה האָט זי נישט געהאַט, דערצו נאָך אַ שטוב מיט נישט פאַרזאָרגטע טעכטער. דאָס האָט אָבער איר נישט געשטערט, אַז זי זאָל ווידמען איר צייט פאַר אַנדערע נויטבאַדערפטיקע, איבערהויפט פאַר אָרעמע מיידלעך, וואָס האָבן געדאַרפט התונה האָבן און נישט געהאַט אויף „הוצאות". זי האָט געזאָמלט גלעט אויף הכנסת־כלה, קיינמאָל נישט אויסזאָגנדיק פאַר ווערמען. מען האָט געהאַט צו איר צוטרוי און געגעבן מיט אַ ברייטער האַנט. קיינמאָל איז נישט געקומען

מדמויותנו (מימין לשמאל) : חיים אברמוביץ' („דז'אַדק") ; דוד חיץ (קאוציק) ; אברהם בוקשפן ; יחיאל הרשמן.

פון אונדזערע געשטאַלטן (פון ר'עכטס אויף לינקס) : חיים אַבראַמאָוויטש („דזשאַדעק") ; דוד חיץ (קאוציק) ; אברהם בוקשפאַן ; יחיאל הערשמאַן.

אויפן געדאַנק זי חושד צו זיין. אַ חוץ זאַמלען געלט, האָט זי געדינט מיט אַן עצה פאַר אַרעמע און רייכע גלייך. מ׳איז שטענדיק פון איר אַוועק צופרידן, און אויך זי געפאַלגט.

אונדזער פעלדשער וועל איך באַשרייבן בקיצור. דאָס פאַך האָט ער איבערגענומען בירושה פון זיין פאָטער. ער איז געווען אַ מומחה אויף אַלע קראַנקייטן. צו ירמיהון, אַז מען איז אַריין אַ קראַנקער — איז מען אַרויס אַ געזונטער. (פון מעדיצינישן שטאַנד־פונקט זעט עס אויס צו זיין אומוואַרשיינלעך, אָבער ווער עס געדענקט ירמיהון, וועט פאַרשטיין, ווי אַזוי ס׳איז פאַרט אַזוי געווען). קודם־כל האָט ירמיהו אויסגעהערט אַ קראַנקן נישט אַזוי מיטן סטעטאָסקאָפ, ווי מיטן האַרץ. אינטערעסירט זיך מיט אַלע זיינע שוועריקייטן אין טאָגטעגלעכן לעבן, מיט זיינע צרות, איבערלעבענישן און זאָרגן. אַז דער חולה האָט זיך אַראָפגערעדט פון האַרצן פאַר ירמיהון, איז אים שוין לייכטער געווארן. ער האָט געווסט, אַז מען הערט אים אויס מיט געפיל, מיט אַ ווילן צו העלפן, מיט פאַרשטענדעניש. מיט זיינע ידיעות אין רפואה, איז ער איבערגעשטיגן גוטע דאָק־טוירים. ער האָט אויך געהאָט אַ לאַנג־יעריקע פראַקטיק. נישט בלויז ייִדן, נאָר אויך קריסטן פון שטאָט און דער סביבה זענען צו אים געקומען און געהאָט צו אים מער צוטרוי און גלויבן, ווי צו די דעמבלינער דאָקטוירים. ער איז אויך געווען געזעלשאַפטלעך טעטיק אין פאַרשידענע פילאַנטראָפישע אַרגאַניזאַציעס.

פאַרן אָנהייב פון דער מלחמה, איז ער אַרעסטירט געווארן, אַוועקגעשיקט געווארן קיין קאַרטוז־בערעזע אונטערן חשד פון שפּיאָנאַזש. ווי אַזוי עס איז אויסגעטראַכט געווארן אויף אים אַז בלבול — איז נישט באַקאַנט. ס׳איז אויך נישט באַווסט זיין וויייטערער גורל, ווו ער איז אומגעקומען.

לייבל בוביס מיט זיין פרוי האָבן געצויגן חיונה פון אַ נעבעכדיק קאַשע־מילעכל. זיי האָבן געווויינט אין אַ נידעריקע הייזקע. יאַנקל האָט געהאַט אַ מאָגער פּנים, קלוגע אויגן, ווינציק געוואַקסן — נאָר מ׳האָט אים געהאַלטן פאַר אַ גייסטיקן ריז.

נאָך דער אָקטאָבער־רעוואָלוציע איז געקומען קיין דעמבלין יאַנקל בוביס. ער האָט אַרגאַניזירט אַ פאַריין און דאָרט געפרעדיקט נייע אידעען. זיינע רעפעראַטן זענען געווען באַלערנדיק, אינטערעסאַנט און טיפזיניק. זיין טרייַע לעבנס־באַגלייטערין, דינה, האָט זיך אויסגעצייכנט מיט חכמה, הומאָר און געזאַנג.

אויף דער משפחה בייגעלמאַן האָט מען געזאָגט: קלוגע קעפ און גאָלדענע הענט. דער פאָטער לייביש האָט ליב געהאָט צו כאַפן אַ שמועס, פאָלעמיזירן. אַ שיינער ייִד, הויך, שלאַנק. דאָס האָט ער געגרינדעט אין שטעטל אַ גמילות־חסד קאַסע, כדי העלפן

הערשל טרעגער • לייביש העיוור • דער בלינדער לייביש • הערשל הסבל

נויטבאַדערפטיקע משפחות. זיינע זין און טעכטער האָבן געפירט אַ קאַמף פאַר יושר, אינטערעסירט זיך מיט קולטור־ און ליטעראַטור־פראָבלעמען.

ליידער, אויך זיי האָבן געטיילט דעם טראַגישן גורל פונעם רוב דעמבלינער יידן. כבוד זייער אָנדענק!

אַ גרויסע, יידישע משפּחה...

יצחק־אהרון יום־טוב / ירושלים

דאָס שטעטל מיט די נעמען: איוואַנגראָד, אירענאָ, מאַדזשיץ, דעמבלין — איז יעדן פון אונדז נאָענט צום האַרצן. דאָרטן האָבן געלעבט אונדזערע טייערע, דאָרט זענען מיר דערצויגן געוואָרן און אויסגעוואַקסן צוזאַמען, ווי איין גרויסע יידישע משפּחה, געלעבט חבריש און מיט ליבע און כבוד אייניער צום אַנדערן.

דעם ערשטן שריט אין לעבן און לערנען האָבן מיר געמאַכט אין חדר, ביים דרדקי־מלמד, געוואָרט און געגלייבט אין מלאך, וועלכער וואָרפט אַראָפּ אַ צוקערל פאַר אַ גוט יידיש קינד. ביז היינט באַגלייטן אונדז זכרונות פון יענע קינדער־יאָרן, נישט געקוקט אויף דער אַרעמקייט און ענגשאַפט פון חדר; די זויערע ריחות פון די אוגערקעס און קרויט, וואָס איז געוואָרנען פון די פעסער ביי מיין ערשטן רבין ר׳ ברוך־זיידעלעס ע״ה; דעם ריח פון פרישן גראָז ביים חדר פון אברהם־בן־ציון, וואָס פרייטיק איז עס פאַרוואַנדלט געוואָרן אין בינטלעך היי פאַר די יידישע פערדלעך אין שטעטל.

ביי ר׳ לייבל פוטערמאַכער האָבן מיר שוין געלערנט בראשית ברא... באַגלייט מיט אַ גרויסן קאַנטשיק. ביי ר׳ סאַני מלמד ז״ל האָט זיך אַנגעהויבן מיין לערנען „שניים אוחזין בטלית״. דאָרט האָט מען מיט אונדז אייניגעקנעלט אַ ביסל חסידות, מיט דער נגינה פון מאַדזשיץ.

פרייטיק, ווען ר׳ אהרן שמש האָט געקלאַפּט און געופן אין שול אַריין, האָט מען זיך געיאָגט צו פאַרטרייבן דעם וואָכעדיקן טאָג. יידן לויפן אויף דער וואַרשעווער גאַס, איילן זיך די געשעפטן צו פאַרמאַכן פאַר ליכט צינדן. מיר העלפן אַריינענעמען די ירקות פון די זיצערקעס.

שבת קודש אין שטעטל. מען זינגט מאַדזשיצער ניגונים, נאָר ר׳ שמואל חזן זינגט זיין אַלטן ניגון צו „לכה דודי״. אונדזערע יידישע פערדלעך, מיט אויפגעשטעלטע אויערן, וואַרטן ביים ברונעם אויף זייערע בעלי־בתים ביז זיי וועלן אַרויס פון שול...

נאָכן כאַפּן אַ שינת שבת, גייט דאָס שטעטל שפּאַצירן איבער די גאַסן. פאַרשידענע גרופּן, מיט זייערע אַנשויגנגן, שפּאַצירן צוזאַמען און דיסקוטירן אויף דער רעכטער זייט, די ציוניסטן — אויף דער לינקער...

אין שטעטל איז אַנגעגאַנגן אַ ברייטע געזעלשאַפטלעכע אַרבעט. געווען פאַרשידענע אַרגאַניזאַציעס און צדקה־חברות: הכנסת אורחים, לינת הצדק, גמילות חסדים קאַסע. מען האָט פאַליטיקירט, דיסקוטירט, געפירט קליינע מחלוקתלעך. פאַר די וואַלן צו

בנין „לינת הצדק" • דאָס הויז פון „לינת הצדק"

די קהלה האָט מען פאַרשפרייט רכילות און שלעכטע ידיעות — אָבער נאָך די וואַלן איז געווען שלום על ישראל.

משה פעיגע האָט געאַרבעט מעשים, מען זאָל אים אַריינגענעמען אין דער חברה־קדישא. ער איז נישט געווען קיין שניידער, דאָך האָט מען אים אַריינגענומען. ביי די סעודה פון דער חברה האָט ער פאַרלאַנגט 2 בולקעס, אַרויפגעלייגט אַ גאַפל אויף די קני, אויפגעהויבן דעם טיש. ביי די הקפות פון דער חברה־קדישא איז ער געבליבן באַעולהט.

פרייטיק צו נאַכט האָט מען זיך קוים דערוואַרט אין שול צו זען די רשימה, וויפל עטאַט מען האָט געשטעלט יעדן אין שטעטל. די באַדערפענישן פון דער קהילה זענען געווען גרויסע: פאַרריכטן יעדעס יאָר דעם אייזערנעם אויוון אין בית המדרש, אויסווייסן די מקוה, באַזאָרגן מענדל בעדער מיט פרנסה, צוגרייטן פסח פאַר די יידישע זעלנער פון 15טן און 28טן פולק. מען האָט געדאַרפט געלט און נאָך אַ מאָל געלט — און ס׳איז נישט געווען ווער עס זאָל געבן...

פון דער פאַמיליע און פון שטעטל

יצחק אַפּעלגאָט / פּאַריז

א

מיין פאָטער ישראל אפּעלגאָט איז געווען אַ זון פון דוד־בער אפּעלגאָט, אַ גרויסער תלמיד־חכם און קלוגער ייד. מען איז צו אים געקומען פרעגן עצות, אַ פּירוש אויף אַ שווער שטיקל גמרא און דין־תורהס האַלטן. ער איז געווען בוכהאַלטער ביים גרויסן וואַלד־סוחר קלמן צוקער. געהאַט אַ גרויסע פאַמיליע פון 21 קינדער. דוד־בער איז געשטאָרבן אין 1909 אָדער 1910. מען האָט אים געמאַכט אַ גרויסע לוויה און אַ הספּד אין בית־המדרש.

זיין זון ישראל האָט געהאַט אַ פאַמיליע פון 6 זין און 3 טעכטער. ער האָט געהאַנדלט מיט מעטאַל און לאָמפּן, פאַבריצירט זייף, געהאַט אַ וועשעריי און צו דעם געווען אַן אָנגעזעענער ייד און אַ תלמיד־חכם. אַזוי ווי זיין פאָטער, האָט אויך ער געפלעגט פסקנען דין־תורהס. איין גרויסע דין־תורה איז ביי אים כּארגעקומען אין 1913 צווישן פאָדריאַטשיקעס, וועלכע האָבן צוגעשטעלט אין פעסטונג פלייש פאַרן רוסישן מיליטער.

יאנקל אפּעלגאָט האָט געהאַט אַ פאַמיליע פון 6 קינדער. ער איז געווען ראש־ישיבה אין דעמבלין.

אין ערשטן וועלט־קריג, אין 1915, האָבן די רוסן דערשאָסן אַ ייד הינטער דער שטאָט. עס איז געווען פרייטיק נאָך מיטאָג. זיי האָבן געשיקט זאָגן די יידן, אַז מען זאָל אים קובר זיין. פון דער חברה קדישא האָבן אַלע מורא געהאַט צו פאָרן ברענגען דעם טויטן. יאנקל אפּעלגאָט האָט געזומען אַ פור און איז אַוועק נאָכן דערשאָסענעם ייד. דאָס גאָנצע שטעטל האָט געוואָרט מען זאָל אים שוין זען צוריק אַ לעבעדיקן. פאַר דעם אויפטו האָט די חברה קדישא אים אייגנעשריבן אין זייער „ספר הזהב".

ביי די דייטשן, בעת דער צווייטער וועלט־מלחמה, האָט יאנקל געהאַט אַ ספּעציעלע דערלויבעניש צו פאָרן אויסער דער שטאָט און אויך אויף דער באַן. דאָס האָט ער באַקומען צוליב זיין פאַך. אַזוי אָרום האָט ער געהאַט אַ מעגלעכקייט אויסצופירן פאַרשידענע שליחותן פאַרן גאַנצן שטעטל. בעת אַן אויסזידלונג, האָט מען אים גע־נומען צוזאַמען מיט אַלע יידן. מ׳האָט אים געזאָגט, ער זאָל ווייזן זיין דערלויבעניש, וועט מען אים אָפּלאָזן. ער האָט געענטפערט, אַז ער וויל נישט זיין קיין אויסנאַם. וואָס ס׳וועט זיין מיט אַלע יידן, וועט זיין אויך מיט אים.

ב

איך בין געבוירן אין דעמבלין אין יאָר 1900. געלערנט אין חדר און אין ישיבה ביז 17 יאָר, שרייבן און חשבון — ביי אַ פּריוואַטן לערער, ווייל קיין שול איז ביי אונדז דעמאָלט נישט געווען.

ביי מיינע עלטערן זענען מיר געווען 9 קינדער. די גאַנצע משפּחה, קינדער מיט אייניקלעך, האָבן געציילט 35 נפשות. געבליבן זענען נאָר 4 מענטשן, די רעשט איז אומגעקומען אין אוישוויץ.

די מוטערס עלטערן האָבן געשטאָמט פון באָברענק, ווו ס׳איז געווען דער דעמבלינער בית־הקברות.

די ערשטע יידישע שול איז געשאַפן געוואָרן אין יאָר 1909 דורך מרדכי שיינבערג. די לערער זענען געווען שלמה שיינבערג און זיין שוועסטער פייגעלע. די חסידים זענען געווען קעגן און אַגיטירט מען זאָל נישט שיקן די קינדער אין שול. אָבער די שול האָט זיך גוט אַנטוויקלט, ווייל קיין אַנדערע שול איז אין דעמבלין נישט געווען. דאָס איז געווען זייער אַ וויכטיקע דערגרייכונג און שטאַרק משפּיע געווען אויף דער אַנטוויקלונג פון דער יידישער יוגנט.

ג

איך דערמאָן זיך דעם שטורעם וואָס איז אַנטשטאַנען אין שטעטל, ווען די שול האָט איינגעאָרדנט דעם ערשטן חנוכה־אָוונט. שלמה שיינבערג האָט רעפערירט. דאָס ליד „אָ, איר קלייניע ליכטעלעך״ האָט דעקלאָמירט העני טענענבוים.

איך בין דעמאָלט אַלט געווען 11 יאָר. מיין פאָטער האָט געזאָגט, אַז מען פאָר־שוועכט די חנוכה ליכטלעך...

די צווייטע דערגרייכונג איז געווען דאָס שאַפן פון דראַמאַטישן קרייז ביים קולטור־פאַריין. דער קרייז האָט געהאַט גרויס דערפאָלג אין דעמבלין, ווי אויך אין די אַרומיקע שטעטלעך. דער דראַמ־קרייז איז געשאַפן געוואָרן אין יאָר 1919, אַ דאַנק דער איניציאַטיוו פון הויפט פעלדשער ירמיהו וויינאַפעל. ער האָט געשפּילט זייער אַ גרויסע ראָלע און אָפּגעגעבן פיל צייט פאַר דעם קרייז, אַרויס באַקומען דערלויבעניש פון דער קאָמענדע, געדונגען דעם שטאָטישן זאָל אדג״ל.

די ערשטע פאָרשטעלונג איז געווען „די שחיטה״ פון יעקב גאָרדאָן. פון די מענער האָבן אָנטייל גענומען: ירמיהו וויינאַפעל, יצחק אפלגאָט, דוד כאָלעוויגסקי, אבא באַנטמאַן און לייבל קראוואט. פון די פרויען: העניע טענענבוים, מאַליע בייטשמאַן, חנה גאָלדבערג און חנה־גיטל וואַסערמאַן. דעקאָראַטאָר: קראסני וואָליע.

אין 1922 האָט די דראַמאַטישע גרופּע געגעבן אַ פּאַרשטעלונג אין גניוועשאָוו. 12 קילאָמעטער פון דעמבלין. דאָס גאַנצע שטעטל איז געקומען זען אונדזערע אַרטיסטן. ביי זיי איז עס געווען אַ גרויס געשעעניש.

וועו מען האָט אַרעסטירט אלי דורקלעוויטש פּאַר רעוואָלוציאָנערער אַרבעט און מ׳האָט געדאַרפט געלט פּאַר אַדוואָקאַט אים צו פּאַרטיידיקן, האָט דער דראַמ־ קרייז געגעבן אַ פּאַרשטעלונג. דער דערפּאָלג איז געווען אַ גרויסער, מיר האָבן דער־ גרייכט די סומע וויפל מען האָט געדאַרפט.

אין דעמבלין איז אַרומגעגאַנגען אַ וועכטל צווישן די פרומע יידן, אַז וועו די קהילה דאַרף געלט — זאָל מען שפּילן טעאַטער...

קבוצת חלוצים • אַ גרופּע חלוצים

מימי הילדות

ישראל רוזנוויין / רמת־גן

בין מאות הקהילות של יהודי פולין, שהושמדו על־ידי הצורר הנאצי י"ש, היתה גם קהילתנו הקדושה דמבלין־מודז'יץ. שוכנת היתה על גדות שני הנהרות הגדולים ביותר של מדינת פולין הוויסלה והווייפש, שהקיפוה יחד סביב. כאשר גאו שני הנהרות הגדולים, הוצפה כל העיירה והפכה לים אחד גדול ששפכו הסתיים בחוף הים הבלטי ליד עיר הנמל דנציג.

לא ידוע לי, מבחינה היסטורית, אם דמבלין־מודז'יץ היתה אסורה לישיבת יהודים, בתקופת מלכי פולין או בתקופת הצארים לבית רומנוב. התנחלותם של יהודי דמבלין התחילה לראשונה בעיירה כפרית בשם בוברובניק על־יד דמבלין. גם אחרי שיהודי דמבלין התחילו להתיישב בפרבר הישן (אַלטע פורשטוט) ובתוך דמבלין עצמה הרי במשך כל שנות קיומה של דמבלין היהודית ועד לשואה, היה בית הקברות של יהודי דמבלין־מודז'יץ בעיירה הכפרית בוברובניק. היתה סברה שבגלל מקומה האסטרטגי של דמבלין אסור היה שיהיה בה בית־קברות ובית־כנסת. גם כנסיה ובית־קברות של נוצרים לא היו שם.

בכל המלחמות והכיבושים שפקדו את פולין, ממלחמת נפוליאון ועד מלחמת העולם הראשונה, גורשו יהודי דמבלין, נודדים היו עם משפחותיהם ומטלטליהם בדרכים למצוא להם מחסה. כל הרכוש שעזבו מאחוריהם, הפך למאכולת אש ולביזה.

עם שוך הסערה חוזרים היו יהודי דמבלין־מודז'יץ לקהילתם והתחילו להתאושש. הם אהבו את עיירתם המוקפת נהרות, אגמים, יערות, בוסתנים, שדות דגן ותירוש.

עיקר פרנסתם של יהודי העיירה היתה על החיילים, שחנו במבצר על שם איבן הגיום, וכן מצומת מסילות הברזל שעברה בעיירה וקשרה את כל פולין. רובם בעלי מלאכה היו, אומנים: חייטים שתפרו בגדים לחצר הצאר שבפטרבורג (כיום לנינגרד), סנדלרים שתפרו מגפיים לקצינים שחנו במבצר, נפחים, עגלונים שהביאו אורחים מהרכבת לאכסניות בעיר, והיו גם ספקים שעבדו בשביל הצבא, חנוונים, סוחרי עצים וגם רוכלות השוק לא חסרו בין היהודים.

ביום רביעי בשבוע, היה יום שוק גדול. איכרים מכפרי הסביבה הביאו למכירה את תוצרתם החקלאית, ובעלי חיים כגון: סוסים, עופות ופרות. היו גם דוכנים של יהודי דמבלין והסביבה עם תוצרתם מתעשיה ביתית, בגדים, נעליים, מגפיים, עורות, דברי אריגה וכו'. היה זה יום ער של קניות ומכירות.

עם חלוקת פולין במלחמת העולם הראשונה על־ידי הגרמנים והאוסטרים, היתה דמבלין עיר גבול ועד מהרה היא נהפכה למרכז של מבריחים סחורות שונות. תיאור מלא וקולע על ההברחות נמצא בספרו של הסופר היהודי עוזר ורשבסקי בשם „המבריחים".

עם תקומת פולין העצמאית ובראשה המצביא פילסודסקי, הצטרפו פורעי פטלורה ודניקין לצבא הפולני במלחמתו נגד הבולשביקים. חייליו הפורעים של גנרל הלר מפוזין פרעו ורצחו ביהודי דמבלין־מודז'יץ, אנסו והטביעו בנותיה ונשיה במי הוויסלה.

יהודי דמבלין־מודז'יץ פשוטים היו, ויראי אלוהים, יהודי „עמך". לא היו ביניהם אישי ציבור או למדנים מפורסמים, אך בדבר אחד התפרסמה דמבלין, בזמירותיו של הרבי ממודז'יץ, ר' ישראל טאוב ז"ל. בכל ה„שטיבלעך" של חסידים ובחצרות הרבנים שבמדינת פולין, ומחוצה לה, היו מזמרים ושרים נעימותיו.

היו בעיירה גם עשירים, ביניהם הגביר הידוע רב קלמן צוקר ז"ל שהיה חסיד נלהב של הרבי ממודז'יץ. ביד נדיבה ורחבה תמך במשפחת הרבי, וכאשר נשא בנו של הגביר את בת הרב לאשה, נערכה חתונה אשר כל בני הדור זוכרים או שמעו אודותיה. שבעה ימי ברכה ארך המשתה, כלי הזמר, הרקדנים, מעשי הלהטים והמנגינות הרנינו כל לב, וזכרם לא יישכח במהרה.

היו בעיירה גם מלמדים של תינוקות מבית רבן, אשר ילדי דמבלין־מודז'יץ התחנכו בחדריהם לתורה, לדרך ארץ ולמעשים טובים. גם רבנית היתה בדמבלין, רבקה הרבנית ז"ל שלימדה את בנות העיירה קריאת שמע, מודה אני ואלף־בית.

בבית המדרש, בישיבה ובשטיבלאך של חסידי גור ואלכסנדר, למדו אברכים את תלמוד בבלי וירושלמי, פוסקים ראשונים ואחרונים, רמב"ם וכל סוגי תורנות. היו אף כאלו שהוסמכו לרבנות. גם בית־ספר חילוני היה בעיר, ובו למדו מקצועות חופשיים.

מי אינו זוכר את ר' זלמן פלצ'ר ז"ל החובש? עומד היה בפתח ביתו ובידו שלוש צלוחיות בדולח מבריקות, תמיד מוכן להגיש סעד לחולה בכוסות רוח (געהאַקטע ביינקעס), או בעלוקות (פיאַפקעס) וכל מיני תרופות ומשחות לפצעים. יהודי חביב היה, חסיד ושומר מסורת. בבית המדרש, היה מקומו ליד כותל המזרח ליד הרב, ר' גרשון ז"ל. ר' זלמן עטוף היה תמיד בטלית של כסף, אך לבניו נתן חינוך אוניברסיטאי, הם גמרו רפואה והנדסה אך עד כמה שזכור לי, את המסורת לא זנחו.

גם את ר' ברלה השמש ז"ל, אי אפשר שלא להזכיר. בערבי שבתות היה סובב על פתחי הבתים ומכריז על כניסת השבת. זקנו הלבן כשלג שיווה לו תמיד מראה מכובד. בימי הסליחות, עם עלות השחר, היה מעיר בקולו הערב את יהודי מודז'יץ לסליחות. והיה כי נפטר איש בעיירה, מיד היה ר' ברלה עומד עם קופסה ומזמר ניגון „צדקה תציל ממוות".

מצעד חברי התנועה הציונית בדמבלין — על דגלה החדש
אויפמאַרש פון דער ציוניסטישער אַרגאַניזאַציע מיטן נייעם פאָן

יהודי מודז'יץ מכניסי אורחים היו. מארחים היו חיילים יהודיים שחנו במבצר, על מנת שלא ירגישו בחסרון בית, הן בימי שבת ומועד והן בימי חול.

לא אשלים את נופה של דמבלין מבלי להזכיר את בריוני העיירה אשר מתקוטטים היו ביניהם עד השעות הקטנות של הלילה בשל עיסקות מפוקפקות. אותם בריונים הפילו חיתתם אף על גויי הסביבה אשר פחדו להציק, בשל כך, ליהודים ביום השוק, וכשפרצה איזו קטטה ביניהם, יכלו רק אנשי הצבא מן המבצר להפריד בין הניצים, ולא פעם נסתיימו קטטות אלו ברצח.

היו גם, בין יהודי העיירה, שנפשם דבקה בארץ־ישראל. כמהים היו לגאולה, ומשנודע בעיירה על הצהרת בלפור, ערכו יהודי דמבלין תהלוכה ובראשה הלך הרב ר' גרשון ז"ל עם פרנסי העיר. עד מחסום הרכבת הגיעו, ושם נשא הרב נאום נלהב על המאורע הגדול שאירע מאז הכרזת כורש, בימי עזרא ונחמיה.

גם תנועות מהפכניות לא חסרו בדמבלין, בין התנועות הרבות בדמבלין־מודז'יץ נציין את תנועת „החלוץ" ואירגוני פועלים מכל הזרמים הציוניים והלא ציוניים.

בין ראשוני העולים ארצה מהעיירה היו: ר' אברהם שמלצשטיין ז"ל עם משפחתו, דוד רוזנפלד ז"ל ומשפחתו, מר קונוטופסקי ז"ל שהיה חייטו של הצאר ניקולאי. אף

אנכי, שהייתי עדיין עלם צעיר, הצטרפתי לגדוד העבודה ע"ש יוסף טרומפלדור ועליתי לכפר־גלעדי—תל־חי. אחרי עליות אלו החלו לעלות ארצה רבים מבניה ובנותיה של דמבלין ולקחו חלק פעיל בבניית הארץ.

עם כיבוש פולין על־ידי החיה הנאצית הקימו בדמבלין מחנה ריכוז, וכל תושביה היהודיים של דמבלין נשלחו אל מחנות המוות. רק מעטים נשארו לעבוד במחנה הכפיה שבעיירה, ומעטים בלבד הצליחו להימלט לרוסיה. רוב נצולי העיירה עלו ארצה וכאן מצאו מחדש את ביתם.

לעולם לא נשכח את אשר עוללו לנו קלגסי הנאצים, וזכר מעשיהם לא ימוש מאיתנו לעולם ועד.

פון דעמבלינער שטייגער

(אויסצוגן פון אַ לעבעדיקער צייטונג א.נ. „דער אָבסער־וואָטאָר", וואָס איז דערשינען אין דעמבלין דעם 27.12.33 לכבוד דעם עולה זיין קיין א"י פון ח' בנימין זילבער־מאַן — רעדאַגירט פון זלמן אַרלאָווסקי, יוסף געליבטער און יונה בורשטיין ז"ל.)

מיין פדיון

(פון אַ דעמבלינער גאַלאַנטעריע־סוחר)

עס איז 9 אַ זייגער אין דער פרי. איך האָב אויפגעמאַכט דאָס געשעפט. עס באַווייזט זיך אַ קונה. „גוט מאָרגן! אַ נדבה". אין 10 מינוט אַרום עפנט זיך די טיר: „מיר בעטן אַ נדבה, מיר זענען צוויי מענטשן". באַלד דערנאָך קומען אַריין צוויי צעשוויבערטע יידענעס — „פאַר אַן אויסגעהונגערטע פאַמיליע". עס גייט נישט אַדורך קיין 5 מינוט, עס עפנט זיך שנעל די טיר און עס פאַלן אַריין צוויי פאַרסאָפעטע יידן — „אַ נדבה אויף אַ בילעט פאַר אַ דייטשן פליט. אָבער גיך, דער צוג גייט שוין אַוועק". און אַזוי גייט ווי געשמירט: בקור חולים, זוקף כפופים, הכנסת אורחים, סומך נופלים, תלמוד תורה, רופא חולים, תקון ספרים, תקון ערובין, לינת הצדק, ר' מאיר בעל הנס, אויף דער מקוה — מיט אַ דעקלאַראַציע...

איצט, אַ זייגער 5 נאָכמיטאָג, האָב איך קוים געקענט זיך אַרויסכאַפן אויף אַ 10 מינוט — עסן מיטאָג. ווען איך בין צוריק געקומען, האָט אויף מיר שוין געוואַרט דער „פאַבאַרצע":

די לעצטע ניקע צייטונג, דערשינען דעם 27.12.33 לכבוד דעם עולה זיין קיין א"י פון ח' בניימין זילבערמאן — 27.12.33

עתון חי „נייעשטע אבסערוואטאר" — „המשקיף" שחופיע לרגל עליתו ארצה של חח' בניימין זילבערמן

— אַ גוטן אָוונט! נו, לאָז מען שוין זען דעם פאָדאַטעק מיעשקאַניאָוו. עס איז שוין, דוכט זיך, די העכסטע צייט. דאַרפסט דאָך אַליין פאַרשטיין.

— גלויב מיר — ענטפער איך, — איך וואָלט דיר אַהיים געבראַכט, נאָר דער הויכער, אין פעלצל, דער סעקוועסטראַטאָר, האָט מיט 5 מינוט צוריק אויסגעלייגט ביזן לעצטן גראָשן. איך האָב נאָך געמוזט צובאָרגן עטלעכע גילדן און אים געבן.

דער פאָבאָרצע האָט נישט באָוויזן צו פאַרמאַכן די טיר, ויבוא: דער הויכער איז טאַקע דאָ. „דאָברי וויעטשור, פאַניע. פראָשע זאַליטשקען נאַ פאָדאַטעק אָבראָטאָווי״. „פאַניע דראַגי — ענטפער איך — פושעד כווילייאַן פאָבאָרצאַ זאָבראָל או מניע צאַ דאָ יעדנעגאַ גראָשאַ. דושען פאַנאַ ניע אָדדאָם״. דער הויכער האָט זיך צעזעצט, געשריבן אַ 10 מינוט, איבערגעלאָזט אַ פראָטאָקאָל מיט דער באַמערקונג „זאַיענטשע״ און אַוועק געגאַנגען.

איך וואָלט נאָך זיכער געהאַט אַ 10 קונים אויף נדבות מיט אַ 5 פאָדאַטקעס, נאָר דערהערנדיק דאָס פייפן פון פאָליציאַנט, האָב איך געמוזט שנעל פאַרמאַכן דאָס געשעפט, ווייל איך האָב מורא געהאַט פאַר אַ פראָטאָקאָל...

געכאַפט ביי דער האַנט...

אַ דעמבלינער יינגל האָט געלעזן אַ העברעיש בוך.

געכאַפט אויף אַ ראַנדקע אַ דעמבלינער מיידל מיט אַ יידיש יינגל...

דער דאָזאָר בעסערבליט האָט אויסגעצאָלט דעם 1טן די פענסיע אַלע קהילה־אַנגעשטעלט.

דער דאָזאָר בראַנשפיגל האָט פאַרגעלייגט ביים בודזשעט פון דער קהילה אַרייַנצושטעלן אַ סובסידיע פאַרן קרן־הקיימת...

דעם דעמבלינער שוחט האָט מען געכאַפט שעכטן אין שעכטהויז...

דעם דעמבלינער רב שליט״א האָט מען געכאַפט פסקענען אַ דין־תורה — און די רביצין האָט נישט געגומען קיין פסק־געלט...

געכאַפט אַ ברית־החיילניק אַרייַנוואַרפן אין דער קרן־קיימת־פושקע...

פרעמיעס

אַ פרעמיע פון 500 זל. באַקומט יעדער וואָס וועט טרעפן דעם סעקרעטאָר פון דער קהילה פון 9 פרי ביז 2 נאָכמ. אין דער קהילה. וועגדן זיך צום פרעזעס.

אַ פרעמיע פון 100 זל. וועט באַקומען אַ רעדנער פון ברית־החייל, וואָס וועט נישט שעלטן די ציוניסטן.

אַ פּרעמיע פון 200 זל. וועט באַקומען אַ חלוץ, וואָס וועט זיין 3 חדשים אין קיבוץ און נישט קומען 6 מאָל אויף אורלויב.

אַ פּרעמיע פון 100 זל. וועט באַקומען דער אַגענט פון דער צייטונג, אויב ער וועט אַ גאַנצע וואָך, אָן איבערייס, ברענגען צייטונגען.

אַן אומזיסטע שיפּס־קאָרטע וועט באַקומען דער חלוץ, וואָס וועט זאָגן, אַז ער האָט אויף הוצאות קיין ארץ־ישראל.

אַ פּרעמיע פון 50 זל. וועט באַקומען דער, וואָס וועט בייטאָג אַרויפגיין צום רב און אים נישט טרעפן שלאָפן...

אַ פּרעמיע פון 1000 זל. וועט באַקומען דער, וואָס וועט רעקאָמענדירן יאַנקל פייגנבוים אַ באַשעפטיקונג...

וויכטיקע נייעס

דער דאָזיקער עלענבלום האָט אין זיין רעדע ביים באַטראַכטן דעם בודזשעט פון דער קהילה, שטאַרק געריפט די טעטיקייט פון פּרעזעס ש. נ. לוקסענבורג...

דעם ציוניסט ל. ל. האָט מען גענזן אויף אַ ציוניסטישן רעפעראַט...

די חלוצים שלמה רובינשטיין און אלי פייגנבוים האָבן היינטיקע וואָך באַזוכט די ציוניסטישע אַרגאַניזאַציע...

די רביצין האָט דעם פרייטיק נישט געכאַפּט ביי שמערלען קיין 2 זלאָטעס...

אַ חלוץ איז פאָריקע וואָך געפאָרן קיין ארץ־ישראל און געהאָט אויף הוצאות־הדרך...

דער בריט־החיילניק ב. האָט זיך אַ ביסל פאַרשיכורט און געהאָלטן אין אייַן שרייַען „יחי גרינבוים!"...

די דעמבלינער קהילה האָט אָנגעהויבן אַרויסגעבן אירע באַקאַנטמאַכונגען אויך אין העברעיש...

דער דעמבלינער רב שליט"א האָט געהאָלטן אַ רעדע און זיך נישט באַנוצט מיט דעם תהילים...

אויף דער וועגדונג פון החלוץ צו דער קהילה וועגן אַ סובסידיע פון 1,200 זל., איז די קהילה אָנטקעגן געקומען מיט 2,400 זל...

אַנאָנסן

איבערצוגעבן אַ גוט איינגעאָרדנט געשעפט: צו פירן שלוש־סעודות מיט הבדלות

אויף דער מזרח־וואַנט פון היגן בית־המדרש. באַמערקונג: די אונטערנעמונג איז פריי פון פֿאַדאַטקעס. וועגדן זיך צום בעל תשובה ד.

גלייך איבערצונעמען אַ גוט איינגעאָרדנט געשעפט מיט אַ ווינונג און באַד־צימער און אַ געזיכערטע בעסערע קליענטעלע. וועגדן זיך צו מענדל פ.

עס ווערט געזוכט אַ שמש צו וועקן דעם רב. וועגדן זיך צו דער יידישער קהילה.

יידן אין דעמבלין ביז דעם חורבן

פידעליס סטעמפֿיען / דעמבלין־זאיזשעזשע

דער מחבר פון דער דאָזיקער אַרבעט איז אַ פּאָליאַק און ווויגט אין אַ פּאַרשטאָט פון דעמבלין — זאָיזשעזשע. וועגן די רעדאַקציע פון אונדזער ספר האָט זיך געווענדעט צום שטאָטאָט אין דעמבלין וועגן צושטעלן געוויסע מאַטעריאַלן פאַרן בוך, איז געקומען אַן ענטפער, אַז זיי האָבן באַשטימט דעם ה׳ סטעמפיען ספעציעל צו פאַרנעמען זיך מיט דעם ענין. ה׳ סטעמפיען האָט ניט אַנטוויקלט! ער האָט צוגעשיקט פאַרן בוך אַ גאַנצע רייַ היסטאָרישע מאַטעריאַלן וועגן דער שטאָט און וועגן יידישן לעבן דאָרט. נאָר דער עיקר אויפטו פון דעם קריסט איז געווען — דאָס איבערשיקן אונדז עטלעכע צענדליק בילדער פון יידישע משפחות אין דעמבלין פאַר דער מלחמה, ווי אויך פאָטאָגראַפיעס פון געזעלשאַפטלעכער באַדייטונג פון יענער תקופה.

דער בוך־קאָמיטעט און רעדאַקטאָר זענען ניט מסכים מיט אַלע פאַקטן, מסקנות און אָפּשאַצונגען פון ה׳ סטעמפיען בנוגע דעם יידישן לעבן, באַזונדערס אין די יאָרן 1914—1939, זיי האָבן אָבער ניט געוואָלט ענדערן דעם טעקסט, איבערלאָזנדיק די ענדגילטיקע מסקנה דעם לייענער און... צוקונפטיקן היסטאָריקער.

וועגן אומקום פון דעמבלינער יידנטום, פאַרעפנטלעכן מיר ה׳ סטעמפיענס אַרבעט אין עבֿרית, אין דער אָפּטיילונג „חורבן און געראָנגל״ (ז״ז....)

די געשיכטע פון דעמבלין

דער נאָמען דעמבלין שטאַמט פון דער גרויסער צאָל דעמבענע ביימער, וואָס וואַקסן אויף דעם גאַנצן שטח ביים צופלוס פון וויעפּזש אין דער ווייסל.

די אָנטשטייונג פון דעמבלין שילדערט אין זיין ווערק יאָן שטשיאָדלאָ — „עס רעדן דורות״, אינעם 1טן נומער, 1959. ער שטיצט זיך אויף געפונענע נאָטיצן

אין די „באַשרייבונגען, 12טער באַנד", פון גלח יעווים פרידריך ביסטושיצקי, פּראָ־באָשטש פון דער סטענזשיצער פּאַראַפיע, וועלכער האָט געלעבט אין סוף פון 18טן יאָרהונדערט.

דער קיניג וואָלאָדיסלאָוו לאָקיעטעק האָט געשענקט דעמבלין אַלס אייביק אייגנטום דעם ריטער פון יאשקאָוויץ, פּאַר זיינע פאַרדינסטן פּאַרן מלך. אין יענער צייט איז דעמבלין געווען אַ קליינער הויף מיט אייניקע הייזלעך פון די אים אונטערליגנדע פויערים. דער ריטער גראָט, האָט אַנשטאָט דעם אַלטן הויף, אויפגעבויט אַ רחבותדיקן הויף, פאַרגרעסערט דעם פאַלוואַרק, באַזעצנדיק דאָרט קריגס־געפאַנגענע.

אין 15טן י. ה. איז דאָס דעמבלינער גיט אַריבער אין באַזיץ פון די טאַרנאָווסקיס. זיי האָבן דעמבלין מער צעבויט און אין שכנותדיקן באָבראָווניק האָבן זיי אויפגעשטעלט אַ קלויסטער.

אין 16טן יאָרהונדערט גייט דעמבלין איבער אין די הענט פון דער משפּחה מנישעק און בלייבט ביי זיי ביזן יאָר 1806.

אין יאָר 1726 גייען די דעמבלינער גיטער איבער אין באַזיץ פון גראַף יוזעף וואַנ־דאלים מנישעק, פוילנס קרוין־מאַרשאַל, אייגנטימער פון גרויס־קאָנטשיצע.

דעמבלין האָט צו פאַרדאַנקען איר צעבליונג דעם גראַף מנישעק, וועלכער האָט אין דער צווייטער העלפט פון 18טן י. ה. אין דער תקופה פון רעגעסאַנס, צעבויט דעמבלין און דאָרט געגרינדעט אַ מאַגנאַטישן הויף.

די דעמבלינער מאַגנאַטישע רעזידענץ האָט אויפגעבויט דער באַרימטער אַרכיטעקט פון קיסר אָוגוסט דער צווייטער פון די זאַקסן, אַנטאָני פאָנטאַן, און דערנאָך זייַן זון יאקוב.

וווייטערע אַרבעטן צו פאַרשענערן דעם מאַגנאַטישן הויף, האָבן דורכגעפירט יאָן קאראָל מנישעק און זיין זון מיכאל יעזשי, וועלכער האָט פאַרנומען דעם אָמט אַלס גרויס־סעקרעטאָר פון דער קרוין, און פון יאָר 1781 איז ער געווען פרעזעס פון דער קאָמיסיע פאַר נאַציאָנאַלער בילדונג. מיכאל יעזשי מנישעק האָט אין יאָר 1780 געברענגט קיין דעמבלין דעם הויפט־אַרכיטעקט פונעם קיניג סטאַניסלאָוו אָוגוסט פּאָניאַטאָווסקי — דאָמיניק מערליניעג. דאָס איז געשען אָפּילו מיט דער הילף פון מלך גופא, וועלכער האָט געוואָלט פאַר זיין פלימעניצע אורשולאַ פון די זאָמאָיסקיס, די פרוי פונעם לעצטן פון די מנישעקס אויפבויען אַ פאַלאַץ, ענדלעך צו די לאָזשענקיס אין וואַרשע.

דער דעמבלינער פאַלאַץ ווערט פון אויסן באָדעקט מיט שניצעריייען, געהעכערט די שטאָקן, פאַרברייטערט דעם האָל. דער אויסערלעכער אויסזען פון פאַלאַץ איז געווארן פאַרשענערט מיט אַ סטיל־טויער און צווויי טורעמס (איינער שטייט ביז היינט),

ווי אויך מיט אַ שיינעם פּאַרק, וועלכן ס׳האָט אײנגעאָרדנט דער באַרימטער אַרכיטעקט און פּלאַנירער שוך. אויפן אינדזל פון סטאָוו איז אויפגעבויט אַ הערלעכער מאָוזאָליי, לויטן מוסטער פון די לאַזשענקיס אין וואַרשע. דעמבלין איז געוואָרן אַ צענטער פון מאָדערניזם און קולטור.

דער גראַף מנישעק, אײנער פון די ערשטע אין פוילן, האָט אין חודש מאי 1783, פּאַרזאָרגט זיין רעזידענץ מיט אַ בליץ־אָפּלייטער, וועלכן מען האָט דעמאָלט גערופן „קאָנדוקטאָר״ (דערפינדן דורך דעם אָמעריקאָנער געלערנטן און פּאָליטיקער בנימין פראנקלין). די אויפזיכט ביים אינסטאַלירן דעם בליץ־אָפּלייטער, איז געוואָרן אַרויפ־געלייגט אויפן גלח י. פ. ביסטשיצקי, וועלכער איז געווען דער הויפּ־אַסטראָנאָם פון סטאַניסלאָוו אָוגוסט פּאָניאַטאָווסקי. ער האָט דאָס אַלץ פּאַרייביקט אין די „באַשרייבונגען, 12טן באַנד״.

דער לעצטער אייגנטימער פון דעמבלין פון דער משפּחה מנישעק — יעזשי מיכאל, איז געשטאָנען אויף דער זייט פון די פּאָלקס־פּאַרטייטער — די אַ. ג. „טאַרגאָוויצע״. אַלס אָנהענגער פון דער צאַרין יעקאַטערינע די צווייטע, איז ער באַשטימט געוואָרן אַלס געהיים־ראַט פון דער צאַריש רעגירונג. ער איז געשטאָרבן אין 1806, מיטן שאָנד־צייכן פון אַ פּאַרטייטער פון זיין אייגן לאַנד און פּאָלק.

די טאָכטער פון יעזשי־מיכאלן, פּאָולינע־קאָנסטאַנציע, האָט חתונה געהאַט מיט אַנטאָני יאַבלאָנסקין און אַלס נדן אים געגעבן — דעמבלין.

דער פּירשט אַנטאָני יאַבלאָנסקי איז פּאָר זיין אָנטייל אין דער דעקאַבריסטער פּאָרשוועריש, געוואָרן אַרעסטירט און פּאָרשיקט אין סאַראַטאָווער גובערניע אין רוסלאַנד. די פּירשטין פּאָולינע קאָנסטאַנציא איז אַוועק צו איר פּאָרשיקטן מאַן אין גלות.

במשך 10 יאָר, איז דער דעמבלינער פּאַלאַץ געשטאַנען אַ לויידיקער. ערשט מיטן צוריקקערן זיך פון די אייגנטימער, די פּירשטן יאַבלאָנסקי, איז אַריינגעטרעטן אַ קורצע אויפלעבונג, אָבער דער פּאַלאַץ האָט זיך שוין מער נישט צוריקגעקערט צו זיין פּריער־דיקער פּראַכט.

אין 1836, האָט דער פּירשט יאַבלאָנסקי פּאַרקויפט זיין אייגנטום — און דעמבלין גייט איבער אין רשות פון דער רוסישער רעגירונג.

אין 1830 איז אויסגעבראָכן דער נאָוועמבער־אויפשטאַנד, וועלכער איז בלוטיק דערשטיקט געוואָרן אין יאָר 1831. אַלס באַלוינונג פּאָרן דערשטיקן דעם אויפשטאַנד, איז דער ענעראַל איוואַן פּאַשקעוויטש באַשטימט געוואָרן אַלס צאַרישער שטאַט־פּאַרטרעטער אין פּוילישן קיניגרייך און באַקומען דעם טיטול וואַרשעווער פּירשט.

אין 1842 האָט דער צאָר ניקאָליי דער ערשטער געשענקט פאַשקעוויטשן די דעמבלינער גיטער, וועלכע האָבן אַרומגענומען די פאָלוואַרקן: דעמבלין, פאָדוויעזשביע, ווימיס־לאָוו, באָראָוע, מאַטיגע און באָראָווינע. דער שטח פון די גיטער האָט געהאַט 12 טויזנט מאָרג, אין גרעסטן טייל — וועלדער.

מיטן מאָמענט וואָס דער פירשט פאַשקעוויטש האָט איבערגענומען דעמבלין, האָט זיך אָנגעהויבן איר לאַנגזאַמע ירידה — ביזן טוישן דעם נאָמען דעמבלין אויף איוואַנאָווער דאַרף.

אין באַשטאַנד פון דעם דאָרף, — זענען אַריין פאָלגנדע ישובים: מיעזשוויאַנטשקאַ, ריטשיצע, קלעשטשווקא, מאַשטשאַנקאַ, נייי־דעמבלין, לאַסאַן, סענדאָוויטש, ניעבזשע־גאָוו, ניעטשיצע, גאָלאָמב, באָרוווי, באַלטאַן, וווילקא גאָלעמבסקאַ און אויך די ישובים באָראָוניק און אירענאַ.

אין דער תקופה פון פירשט פאַשקעוויטש, איז פאַרבינדן דאָס אַנטשטיין פון אירענאַ אין 1854. דער נאָמען שטאַמט פון פאַשקעוויטשעס פרוי — אירענאַ. דאָס זעלבע איז מיטן טייכל וואָס פליסט דאָרט פאַרבי און טראָגט אויך דעם נאָמען אירענאַ.

אין 1842, איז לויט אַ צאַרישן באַפעל, אַנטשטאַנען אויפן באָדן פון דאָרף מאַדושיץ, ביי דער צוזאַמענגיסונג פון וויעפּזש מיט דער וווייסל, אַ פעסטונג, וועלכע האָט געדאַרפט האַלטן אין געהאָרכזאַמקייט און מורא דעם גאַנצן ראַיאָן, כדי ניט דערלאָזן צו קיין בונטן און אויפשטאַנדן.

דער נייַ־אַנטשטאַנענער פעסטונג איז אויפן צאַרס באַפעל געגעבן געוואָרן דער נאָמען איוואַנגראָד (אויפן נאָמען פון פעלדמאַרשאַל איוואַן פאַשקעוויטש). דעם זעלבן נאָמען האָט אויך באַקומען די באַן־סטאַציע און די באַן־ליניע איבער דער ווייסל־בריק.

ביים בויען די פעסטונג, זענען געווען באַשעפטיקט אַ סך פאַכלייט און ניט־קוואַ־ליפּיצירטע אַרבעטער, וועלכע האָבן זיך באַזעצט אין דעמבלין. באַגלייך מיט די אַרבעטער, זענען אָנגעקומען יידן, וועלכע האָבן געעפנט שפּייז־געוועלבן. דערנאָך זענען געקומען בעלי־מלאכהס. אַזוי אַרום דאָרף מען די צייט פון באַזעצן זיך פון יידן אָנגעמען, וועו מ׳האָט אָנגעהויבן בויען די פעסטונג, און ניט דאָס ענדערן דעמבלין אויף אירענאַ.

אין יאָר 1881, האָט אירענאַ געציילט 2309 איינווויינער, אין 96 האַלץ־הייזער. אירענאַ האָט שוין דעמאָלט אויך געהאַט אַ גמינע־פאַרוואַלטונג, אַ לייי־ און שפּאָר־קאַסע, אַ פּאָסט־אַמט, אַן אָפּטייק, אַ דאָקטער, אַ דאַמף־מיל, אַ ברויערייי פאַר געווייַנלעך ביר, אַ בראָנפן־סקלאַד, דריי שענק, אין דעם — די אַלטע קרעטשמע אין באַראָוניק, וועלכן עס האָבן געהאַלטן יידישע משפּחות, און אויך איין קלייַנע שול אין באַב־

ראָוניק. אין דער אַלגעמיינער צאָל איינווינער געפונען זיך אויך יידן, נאָר זייער
געוויע צאָל איז ניט באַקאַנט.

אין באַשטאַנד פון דער אירענער גמינע, זענען אַריין: דעמבלין, באַראָוניק,
גראָמבטשיזנע, קאָמעלאָנקע, קלעשטשווקע, קראַסנאָגלינע, קרוקאָווסקאָ, לאַסאָ, מאסאָוו,
מלינקאָוו, מיעזשוויאָנטשקאָ, מאָשטשאַנקע, פּאָדוויעזשביע, ריטשיץ, סענדאָוויץ און
זאדזארע.

פּאַרן אַנטשטיין פון אירענאָ, האָבן יידן פריער נאָך געווווינט אין באַבראָוניק.
אַ באָווייז דערויף איז דער בית־הקברות אין באַבראָוניק, ווו מען האָט באַגראָבן די
געשטאָרבענע פון באַבראָוניק, סטעזשיץ און שפּעטער פון אירענאָ.

אין יאָר 1863 איז אויסגעבראָכן דער יאַנואַר־אויפשטאַנד. לויט ווי עס גיט איבער
יאָן סקאָטניצקי, דער אייגנטימער פון גיט באַבראָוניק, האָבן אין אויפשטאַנד אָנטייל
גענומען די איינווינער פון דער אירענער גמינע. אַ טייל האָבן געקעמפט אין די
אויפשטענדלער־רייען, אַנדערע האָבן זיך פּאַרנומען מיטן זאַמלען ידיעות און איבער־
געבן זיי די קעמפּנדיקע אָפּטיילונגען.

אין דעמבלין האָט געווווינט דער פּעלדמאַרשאַל איוואַן פּאַשקעוויטש. ער איז געווען
דער שטעל־פּאַרטרעטער פון צאַר, אַזוי אַז פון אים און צו אים זענען אָנגעקומען
און געגאַנגען די באַפעלן. צווישן די דינער פון פּעלדמאַרשאַל, זענען געווען מענטשן
איבערגעגעבענע מיט לייב־און־לעבן דעם אויפשטאַנד. די מענטשן האָבן אונטערגעהערט
די באַראָטונגען, דורכגעקוקט די קאָרעספּאָנדענץ און איבערגעשריבן די ידיעות, כדי
זיי איבערצוגעבן די פּאָליאָקן־אויפשטענדלער.

אין דעמבלינער פּאָלאָץ איז אַרגאַניזירט געוואָרן פּאַר די אויפשטענדלער אַ פּאָסט,
וועלכע האָט געאַרבעט אין דער גרעסטער געהיימקייט און קאָנספּיראַציע. קיינער האָט
ניט געווּסט ווער עס ברענגט די פּאָסט אין פּאָלאָץ און ווער עס נעמט זי אַרויס.

אין באַבראָוניק האָט געווווינט אַ יידישע משפּחה מאָטעק, וועלכע האָט צוגעשטעלט
פּאַרן דעמבלינער פּאָלאָץ פּראָדוקטן, פיש, פוטער. דער פּעלדמאַרשאַל האָט פערזענלעך
געקענט און ליב געהאַט מאָטקן. אַלס צושטעלער, האָט מאָטקע געהאַט אַ פּרייען
צוטריט אין פּאָלאָץ. די אָנפירער פון אויפשטאַנד האָבן נאָך אַ באַראָטונג מיט מאָטקן,
אים אָנגעטרויט די פונקציע פון אַ פּאַרבינדלער און שליח פון זייער פּאָסט — פון
באַבראָוניק צום פּאָלאָץ און פון אים. צוזאַמען מיט די פיש און פוטער, האָט מאָטקע
צוגעשטעלט און אַרויסגעטראָגן די פּאָסט. דאָס באַהאַלטן די קאָרעספּאָנדענץ, איז
געווען זייער געשיקט צוגעטראָכט.

אין קאָרידאָר פון דעמבלינער פּאָלאָץ, זענען שטענדיק געהאָנגען די קליידער פון

פעלדמאַרשאַל, די זומערדיקע, ווי די ווינטערדיקע. מאָטקע האָט איינגעאָרדנט, אַז די פאָסט אין פאַלאַץ, וואָס איז אָנגעקומען אין ווינטער, האָט ער גענייגט אין די זומערדיקע בגדים, אין זומער — אין די קעשענעס פון די ווינטער־מאַנטלען. דאָס איז געווען די אַמבעסטן אָרגאַניזירטע פאָסט פון די אויפשטענדלער.

אַ דאַנק דער געוואָגטקייט און איבערגעגעבנקייט פון מאָטקען, האָבן די אויפ־שטענדלער־אָפטיילונגען אָפגעהאַלטן ניט איין נצחון. געווען אַמאָל אַ ידיעה וועגן אַ געלט־טראַנספּאָרט פון פּעטערבורג, כדי באַזאָרגן די קאַסע פון דער פעסטונג. מאָטקע האָט איבערגעגעבן די ידיעה די אויפשטענדלער, וועלכע האָבן איינגעאָרדנט אַ לויער אין די וועלדער ביי זשיזשין, אויסהרגענדיק די באַגלייטער און צונעמענדיק די קאַסע מיט אַ גרויסער סומע געלט, וואָס איז שטאַרק צונוץ געקומען די אויפשטענדלער.

נאָכן דורכפאַל פון דעם אויפשטאַנד, האָט דער פעלדמאַרשאַל פאַשקעוויטש אַרויס־געפירט פון דעמבלינער פאַלאַץ אין זיין רעזידענץ אין האַמעל, אַלץ וואָס האָט געהאַט אַן אַרטיסטישן ווערט. מען האָט אַרויסגעפירט אַפילו דאָס מעבל, אייוועלעך מיטן הערב פונעם אייגנטימער און שניצעריין, וועלכע האָבן באַצירט דעם פראָנט פון פאַלאַץ.

נאָכן טויט פון פעלדמאַרשאַל פאַשקעוויטש, האָט דעמבלין געירשנט זיין זון פיאָדאָר. אָזוי ווי דער זון האָט ניט מסכים געווען מיטן פאָטערס פאָליטיק, וועלכע ער האָט אָנגעוועגדעט לגבי די פאָליאַקן, און אָזוי ווי ער האָט אויפריכטיק מיטגעפילט די אונטערדריקטע, האָט ער ניט געוואָלט ווינען אין דעמבלינער פאַלאַץ, מיט דער טענה, אַז פון יעדן ווינקל קוקט אַרויס די עוולה פון די פאָליאַקן.

פיאָדאָר פאַשקעוויטש האָט שפעטער זיך געווידמעט דער דינסט ביים צאַר און איז געוואָרן אין דעם צאַרס סוויטע, אַלס לייב־אַדיוטאַנט פון אָלעקסאַנדער דעם דריטן. דעם אָמט האָט ער געהאַט צו פאַרדאַנקען זיין פאָטערס פאַרדינסטן.

אַ באַרויבטער און אויסגעלייקטער, שטייט דער דעמבלינער פאָלאַץ פוסט. דאָס פעלן פון אויפזיכט, דערפירט שנעל דעם פאַלאַץ צו רוין און צו דער פאַרווילדונג פונעם שיינעם פאַרק. אָבער די לגמרידיקע ירידה קומט פאַר אין דער ערשטער וועלט־מלחמה.

בעת דער פאַלאַץ גייט צום גרונט, וואָקסט אירענאַ כסדר, צוליבן אַנטשטיין פון נייע הייזער און פונעם פאַרמערן זיך פון דער באָפעלקערונג. דאָס קומט פאַר אַ דאַנק דעם פאַרגרעסערטן גאַרניזאָן אין דער דעמבלינער פעסטונג. צוזאַמען דערמיט אַנט־וויקלט זיך דער האַנדל און אינדוסטריע. די יידישע באָפעלקערונג — אַ רירעוודיקע, אַרבעטזאַמע און שפּאָרזאַמע, באַרייכערט זיך שנעל, און דאָס פאַרדינטע געלט ווערט באַשטימט צו קויפן פלעצער און אויפבויען נייע הייזער.

פֿאַרן אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, איז אירענאַ שוין געווען אַ גרויסער ישוב. זי האָט באַזיצט אַ רינעק מיט שיינע הייזער, אַ שיין גמינע־הויז און האַלץ־געביידעס, באַשטימטע אויף געשעפטן און ווינונגען. עס האָט זיך אַנטוויקלט די אינדוסטריע, עס זענען אַנטשטאַנען וואַרשטאַטן פון שניידערס, שוסטערס, שמידן. קיין דעמבלין קומען אַן מענטשן פון אַנדערע ישובים. עס ווערן כמעט אין גאַנצן אויסגעליידיקט פון יידן די ישובים באַבראָוניק און סטענזשיץ. עס באַזעצן זיך יידן פון גניוואַשאָוו און ריקע.

מיטן צעוואַקסן זיך פון דער באַפעלקערונג, קומט פאָר אַ שנעלער אויפבוי פון שטאָט. ס׳אַנטשטייען נייע גאַסן, ווי די אָקולנע, וועלכע האָט אַרומגענומען דעם רינעק פון צפון זייט , די סענאַטאָרסקע (וועלכע האָט זיך געצויגן פון רינעק אין דער צפונדיקער זייט צו דער אָקולנע), פּאָטשטאָווע און וואַרשעווער — לעצנאויס דעם וועג פון מערב קיין מזרח. די נייע גאַסן האָבן שוין אַנדערע געביידעס, סטאַבילע און געמויערטע. עס ווערן אויפגעבויט איין־שטאָקיקע הייזער אויף דער אָקולנער און וואַרשעווער גאַסן. עס אַנטשטייען אינדוסטריע־אונטערנעמונגען, ווי דער טאַרטאַק און אַ גרויסע סטאַלעריי, וועלכע געהערן צו יידן.

מיטן ווּוקס פון דער באַפעלקערונג און אירע באַדערפענישן, אַנטוויקלט זיך דאָס רעליגיעזע לעבן פון די יידן. עס ווערט אויפגעבויט אויף דער אָקולנער גאָס אַ בית־המדרש און אַ מקווה. דאָס בית־המדרש איז אָפּגעראַטעוועט געוואָרן פון צעשטערונג, אָבער די מקווה איז פאַרניכטעט געוואָרן. אויף דער וואַרשעווער גאָס ווערט אויפגעבויט אַ שול, אין וועלכער עס לערנען אויך יידישע קינדער. עס באַזעצן זיך דאָקטוירים, דענטיסטן און לערער. די יידן לעבן בשלום מיט דער פּוילישער באַפעלקערונג. זיי נעמען אָן אַקטיוון אַנטייל אין אויפבוי און אין פאַרוואַלטונג פון זייער שטאָט. יידן זענען ראַטמענער אין דער גמינע, צאָלן שטייערן אויף צו בויען גאַסן און דעם רינעק.

דעמבלין באַקומט ברוקירטע גאַסן, מיט עלעקטרישע ליכט.

אירענאַ פאַרמאָגט שוין איבער 5 טויזנט איינווויניגער, דערפון 50% יידן.

אירענאַ לעבט אַ פול לעבן, ניט פילנדיק ווי אויפן האָריזאָנט רוקט זיך אָן אַ שטורעם, עס ברעכט אויס די ערשטע וועלט־מלחמה.

אין דער ערשטער וועלט־מלחמה

דער אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, האָט געטראָפן אויך די יידן אין אירענאַ, וועלכע האָבן דער עיקר געווויניגט אויף ביידע זייטן פון די גאַסן אָקולנע, סענאַטאָרסקע, פּאָטשטאָווע און אין רינעק. אייניקע יידישע הייזער זענען אויך געווען

אויף דער וואַרשעווער גאַס, בעיקר אויף דער צפונדיקער זייט — ביזן טייכל אירענאַ.

אין ריינעק איז אויך געווען די געביידע פון דער גמינע (איצט געפינט זיך דאָרט דאָס פרעזידיום פונעם שטאָטישן נאַציאָנאַל־ראַט). דער ריינעק האָט געגרוצט אַלס מאַרק־פלאַץ יעדן מיטוואָך, וועו ס׳איז פאַרגעקומען דער יאריד. דאָ זענען געשטאַנען די פויערישע פורלעך מיט די פראָדוקטן צום פאַרקויפן; דאָ זענען געווען אויסגעשטעלט די סטראַגאַנעס מיט סחורה. אַ קלענערער מאַרק־טאָג איז געווען אין די פרייטיק־טעג.

די יידן, וועלכע האָבן אין יענער צייט געווינט אין אירענאַ, האָבן לרוב זיך פאַרנומען מיט האַנדל. זיי האָבן אויך געפירט וואַרשטאַטן פון שניידעריי, שוסטעריי, סטאָלעריי, שמידעריי און אַנדערע. אין אירענאַ האָבן שוין געווינט בערך 3000 יידן.

דאָס קאָנצענטרירן זיך פון אַ גרויסער צאָל יידן, האָט געשאַפן גינסטיקע באַדינגונגען פאַר דער אַנטוויקלונג פון זייער רעליגיע און שול וועזן. אַזוי איז נאָך פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה אויסגעבויט געוואָרן אין אירענאַ אויף דער אָקולנער גאַס אַ שול, און אויף דער סענאַטאָרסקע — אַ חדר צו לערנען די העברעישע שפראַך. די שול איז אונטערגעצונדן געוואָרן דורך די דייטשן, ווי נאָר זיי זענען אַריין אין שטאָט, אין סעפטעמבער 1939. איצט געפינט זיך אין שול דאָס שטאָטישע באָד. דער האַלץ־בנין פון חדר אויף סענאַטאָרסקע, איז צענומען געוואָרן צוזאַמען מיט אַנדערע בנינים.

די גינסטיקע באַדינגונגען האָבן גורם געווען צו דער אַנטוויקלונג און אויסבויען זיך פון אירענאַ, ווי צום ווזקס פון ווויליאַנד פון דער יידישער באַפעלקערונג.

די ערשטע טעג פון דער מלחמה האָבן ניט געשטערט דאָס נאָרמאַלע לעבן אין שטעטל. די מלחמה איז פאַרגעקומען ערגעץ ווייט, און אויף דער וואַך פון דער זיכערהייט פון אירענאַ, איז געשטאַנען די דעמבלינער פעסטונג מיט אירע פונאַנדערגעבויטע באַשיצונגען. דער האַנדל און די אינדוסטריע האָבן געבליט. דער ווויליאַנד פון די איינווווינער איז געוואַקסן.

פון דער לינקער זייט וויסל, נענטער צום פראָנט, האָבן אַנגעהויבן אָנקומען קיין אירענאַ יידישע און פוילישע פליטים. זיי האָבן פון זייער גאַנץ פאַרמעגן געברענגט מיט זיך נאָר וועראַטפולע זאַכן און געלט. זיי האָבן זיך גענייטיקט אין דירות און אין עסן. פאַר געלט האָט מען אין שטעטל אַלץ באַקומען. נאָר די קאָניונקטור האָט לאַנג נישט אָנגעהאַלטן.

אין דער צווייטער העלפט פון 1915, האָבן די דייטשן פאַרנומען דעמבלין. דאָס טוישן פונעם געלט האָט זיך גוט געגעבן צו פילן. די אומגאַנג־מטבע איז געווען דער רובל, אָבער אָפיציעל — דייטשע מאַרקן. פאַרן האַנדל איז דאָס ניט געווען גינסטיק,

ווייל מאַרקן זענען ניט געווען אין אומלויף און פאַר רובלס האָט מען ניט געקענט באַקומען קיין פרישע סחורה. דאָס זעלבע איז געווען אין דער אינדוסטריע, צוליבן מאַנגל אין רוי־שטאָפן. אין 1916 איז דעמבלין אַריבער אין די הענט פון די עסטרייכער. פון דאָמאָלט אָן איז דער האַנדל און מלאכה כמעט ווי אָפגעשטאָרבן אין שטעטל.

די אירענער באַפעלקערונג ליידט פון אַ מאַנגל אין עסן, קליידונג, קוילן און זייף. אַממיינסטן פילן עס די אָרעמע, אָבער אויך די רייכערע ליידן. די אומאויפהערלעכע וואַנדערונגען פון דער באַפעלקערונג, דאָס פעלן פון שפייז און אַנדערע פלאָג — ברענגען עפּידעמיעס: אין אַנהייב — בויך־טיפוס, אין האַרבסט־ווינטער צייט — פלעקן־טיפוס. די עפּידעמישע קראַנקייטן האָבן צעשטערט אַ סך פאַמיליעס. טאָג־טעגלעך זענען פאָרגעקומען לוויות. עס זענען אויסגעשטאָרבן גאַנצע משפחות. די אינפלוענציע האָט מיטן אַנקומען פון די פרעסט אויפגעהערט, אָבער דער פלעקן־טיפוס איז נאָך לאַנגע יאָרן געווען דאָס געשפענסט פון דער באַפעלקערונג.

פוילנס אומאָפהענגיקייט

אין יאָר 1918 איז פוילן געוואָרן אומאָפהענגיק. אין דער באַפעלקערונג פון אירענאַ איז אַריין אַ נייער גייסט.

ניט געקוקט אויף די אַלע באַקומענע וווּנדן, איז די באַפעלקערונג פון אירענאַ געגאַנגען צו אַ באַנייט לעבן מיט דער האָפענונג און גלויבן אין אַ בעסערן מאָרגן, אָנהייבנדיק בויען זייער נייע מדינה.

די מלחמה, הונגער און קראַנקייטן האָבן שטאַרק געטראָפן די יידישע באַפעלקערונג, אַזוי, אַז נאָך דער מלחמה, האָט די צאָל יידן באַטראָפן אַנדערטהאַלבן טויזנט.

די יידישע באַפעלקערונג, שטענדיק אַן אַרבעטזאַמע און שפּאָרזאַמע, האָט זיך ענערגיש אַ נעם געטאָן, כדי אויפלעבן דעם געפּאַלענעם האַנדל. יעדן טאָג האָבן זיך צוריק געעפנט די געוועלבער, וועלכע זענען געווען פאַרמאַכט. איינעווייניק — ליידיקע פאָליצעס, אָבער דאָס דויערט נאָר אַ קורצע צייט. שפּעטער באַווייזן זיך סחורות. אויף די ליפן — אַ שמייכל פון גליק און שיכחה פון די דורכגעמאַכטע שווערע טעג. די געוועלבן און וואַרשטאַטן זענען טאָקע אָפן, אָבער די קאָניונקטור איז נאָך אַלץ ניט קיין גינסטיקע. די יונגע פוילישע מלוכה איז נאָך ניט אומשטאַנד צו באַזאָרגן גענוג רוישטאָפן און סחורות פאַרן האַנטווערקער און סוחר. עס הערשט אַ כאַאָס. פון יאָר 1921 ביז 1923, קומט פאָר אַ דעוואַלואַציע פונעם מאַרק, די פרייזן וואַקסן. די ווערט פון געלט פאַלט פון שעה צו שעה. דאָס מיליטער און די באַאַמטע באַקומען אויסגעצאָלט זייער לוין עטלעכע מאָל אין חודש, אָבער אויך דאָס העלפט ניט. דער

משלחת יהודית עם הרב רבינוביץ׳ מקבלת את פני המרשל יוזף פּילסודסקי בעת ביקורו בדמבלין ב־1925

אַ יידישע דעלעגאַציע בראש מיטן הרב ראַבינאָוויטש באַגריסט דעם מאַרשאַלעק יוזעף פּילסודסקי בעת זיין באַזוך אין דעמבלין אין 1925

פויער פֿאַרקויפט היינט אַ קו, באַהאַלט דאָס געלט, און דעם אַנדערן טאָג קען ער ניט פֿאַרן זעלבן געלט קויפן אַפילו קיין שעפּס.

אַזוי ווי דער אָנדל האָט געגומען שנעל וואַקסן, אַזוי שנעל איז ער ווידער געפֿאַלן. געוועלבער האָבן זיך פֿאַרמאַכט — און ווידער איז אירענאַ אַדורכגעגאַנגען אַ שווערע תקופה. עס קומט אָן דאָס יאָר 1922. די דעמבלינער פעסטונג ווערט פול מיט מיליטער. אין אירע מויערן סטאַציאָנירט דער 15טער פולק פיעכאָטע. דאָס באַן־וועזן ווערט אויפגעפרישט. אין ראַיאָן פון געוועזענעם דעמבלינער פֿאַלאַץ, הייבט מען אָן אויפשטעלן בנינים פֿאַר דער שפּעטערדיקער פֿליער־שול. ערדלאָזע פויערים קומען זיך באַזעצן אין אירענאַ און דעמבלין. צוזאַמען מיט די פֿאַליאַקן, קומען אויך יידן. דאָס אָנקומען פֿון מיליטער און דער ווויקס פון דער באַפעלקערונג זענען אָן אָנזאָג פון בעסערע טעג.

אין 1925 ווערט אין דעמבלין אײַנגעאָרדנט די אָפּיצירן־שול פֿאַר פֿליערס. דער גאַרניזאָן פֿאַרגרעסערט זיך. עס קומען זעלנער, אָפּיצירן און אונטעראָפּיצירן, גוט באַלוינטע, וואָס העלפֿט אויפלעבן דעם האַנדל.

די גוטע קאָניונקטור און דער שנעלער ווויקס פון האַנדל ווירקן אויפן צוווויקס פון דער יידישער באַפעלקערונג אין אַזאַ מאָס, אַז די ווונדן פון דער מלחמה ווערן שנעל פֿאַרהיילט. די צאָל פון די יידן וואַקסט ביז 4500. דאָס איז 54% פון דער אַלגעמיינער באַפעלקערונג פון דער גמינע אירענאַ.

דעם שנעלן אויפבוי און אַנטוויקלונג פון אירענאַ, איז צו פֿאַרדאַנקען דעם גוטן געאָגראָפּישן מצב פון דעמבלין, ווייל דאָ קרייצן זיך די באַן־ליניעס פון דרום אויף צפון, פון מזרח קיין מערב. דאָ זענען אַדורך די ווועגן פון קריג. דער טראַנספּאָרט פון סחורות אויף דער ווייסל און די אַרומיקע טייכן קיין וואַרשע, איז געווען דער ביליקסטער קאָמוניקאַציע־מיטל.

אין די דרייסיקער יאָרן לעבט אירענאַ אַדורך די בעסטע תקופה. די איבערגעפולטע גאָסן קענען נישט אַרייננעמען אַלע יידן, דאָס רופט אַרויס אַ נייטיקייט אין נייע גאָסן. די יידישע בויי־אונטערנעמער קויפן אָפּ פלעצער ביי דער באַנק־גאָס און פֿאַר־בויען זיי מיט הייזער. דאָס זעלבע איז אויך אויף דער וואַרשעווער גאָס. דאָ ווערן לרוב געבויט געשעפטן. אין אַ גרויסער מאָס האָט געווירקט אויפן פונאַנדערבוי פון אירענאַ די בענק, מיט וועלכע עס האָבן אָנגעפירט יידן.

רעליגיעז לעבן

היות אירענאַ איז געוואָרן אַ צענטער פון אַ יידישער באַפעלקערונג, איז אַנטשטאַנען

די נייטיקייט פון אַרגאַניזירן אַן אייגן, רעליגיעזן לעבן. צו דעם צוועק איז אויף דער אָקולנע גאַס אויפגעבויט געוואָרן דורך דער יידישער קהילה, אַ שול, און איר שכנות אויך אַ באַד. נאָכן אויסבויען די שול, האָט די קהילה אַראָפגעברענגט אַ רב. דער רב, עמנואל גרשון ראַבינאָוויטש ז״ל, איז געווען זייער אַ קלוגער, (מיט הויכער בילדונג), און אויסערגעווייניעכער אינטעליגענץ. מיט זיין אויטאָריטעט, האָט ער געגעבן דעם טאָן און איינגעשטעלט גוטע באַציונגען צווישן דער יידישער און פוילישער באַ־פעלקערונג. נאָר וועגן דעם — שפעטער.

דער רב עמנואל ראַבינאָוויטש, האָט מיט דער הילף פון חסידים, אָנגעפירט מיטן רעליגיעזן לעבן פון אַלע יידן.

דער רב גרשון ראַבינאָוויטש, האָט מיט דער הילף פון חסידים, אָנגעפירט מיטן ביים שעף פון פולק אויסגעפועלט פאָר זיי געלט אַנשטאָט עסן, כדי זיי זאָלן קענען געניסן פון אַ כשרער קיך. פון דעם האָבן געגאָסן לרוב ישיבה־בחורים, זיי זענען יעדן טאָג געגאַנגען פון פולק אין שטאָט אַריין עסן בייַ יידן.

אין די פולקן וועלכע זענען געשטאַנען אין דעמבלין, האָבן געדינט יידן. הרב ראַבינאָוויטש האָט אויך אויף זיי געהאַט השגחה. אין וויכטיקע יום־טובים, האָבן די יידישע זעלנער מאַרשירט אין רייען אין שול אַריין צום דאָוונען. פסח און סוכות זענען די יידישע זעלנער געגאַנגען יעדן טאָג עסן, ווי די רעליגיע פאַרפליכטעט. יעדער פולק האָט זיינע יידישע זעלנער געשיקט אונטער דער אָנפירונג פון אַן אונטער־אָפיציר. איבער אַלע איז געווען באַשטימט אַ ספעציעלער אָפיציר, וועלכער איז געווען דער דעלעגאָט פון מיליטער.

הרב ראַבינאָוויטש האָט דעם דעלעגאָט אויפגענומען ביי זיך אין שטוב, און די זעלנער האָט אויפגענומען די יידישע גמינע, וועלכע האָט זיי באַזאָרגט.

דער רב איז יעדעס יאָר געווען אָפגעמען די שבועה ביי די זעלנער. נאָך דער שבועה, איז דער רב צוזאַמען מיט גייסטלעכע פון אַנדערע רעליגיעס, געווען דער גאַסט פון פולק. ניט איין מאָל האָט מען געקענט זען דעם קאַפּעלאַן פון מיליטער אויף אַ חברישן שמועס מיט רב. אויב דער רב האָט ניט געהאַט זיין אייגענע דאָראָשקע, האָט ער אָפט זיך באַנוצט מיט דער פאָרגעלייגטער הילף פונעם קאַפּעלאַן, וועלכער איז געפאָרן מיט זיין אויטאָ אין שטאָט אַריין.

געזונטהיטס־וועזן

אין אירענאָ איז ניט געווען קיין אָרגאַניזירטע באַדינונג פאָר קראַנקע. שפּיטעלער זענען געווען נאָר אין די גרויסע שטעט. אויב ס׳איז אַנטשטאַנען אַ נויטוועגדיקייט

אין שפּיטאַל־היילונג, זענען אירענער יידן אַוועק אין די יידישע שפּיטעלער אין וואַרשע אָדער אין ראַדאָם.

שנעלע הילף דער באַפעלקערונג האָבן ערטיילט די פּריוואַטע דאָקטוירים: קאָר־נעלשטיין און דער פעלדשער וויינאַפּעל. ציין־דענטיסטן — ד״ר פּאַריסאָווא, חנה וויינאַפּעל און די טעכניק־דענטיסטן אהרן און נתן וויינאַפּעל.

אַזוי ווי די יידישע באַפעלקערונג האָט שטרענג אָפּגעהיטן די רעליגיעזע געבאָטן, האָבן זיי געמוצט פּלייש נאָר פון דער ריטועלער שחיטה. אויף דער שחיטה האָט געהאַט אויפזיכט דער וועטערינאַר־דאָקטאָר קלמן פּאַריס.

די יידישע דאָקטוירים זענען אין אַלגעמיין געווען געשעצט דורך דער פּוילישער געזעלשאַפט, באַזונדערן כבוד האָט זיך פּאַרדינט די משפּחה וויינאַפּעל. אַפּילו איצט קען מען ניט איין מאָל הערן פון אַלטן דור אַ הויכע מיינונג וועגן זייער אופן פון היילן און מעדיצינישער הילף פּאַרן קראַנקן.

בילדונג און קולטור

ביז פּוילנס אומאָפּהענגיקייט, האָבן יידישע קינדער כמעט ווי ניט געלערנט אין שולן — נאָר אין חדרים. ערשט נאָכן איינפירן די אָבליגאַטאָרישע שול־פליכט, זענען

המורה שטיינהמר עם תלמידותיה • די לערערין שטיינהאַמער מיט אירע שילערינס

יידישע קינדער געגאַנגען אין דער „פאַוושעכנע"־שול, צוזאַמען מיט די פוילישע קינדער.

נאָכן ענדיקן די פאַלקס־שול, האָבן אַ סך יידישע קינדער ווייטער געלערנט אין דער שטאָטישער גימנאַזיע, צוזאַמען מיט דער פוילישער יוגנט.

פון דער צייט וואָס פוילן האָט באַקומען איר אומאָפהענגיקייט, האָט דאָס שול־וועזן אין אירעגאַ זיך שנעל אַנטוויקלט. איין שול האָט ניט געקענט אַריינגענומען אַלע קינדער. מען האָט געעפנט אַ שול נומ. 2 אויף דער וואַרשעווער גאַס, און באַלד דערנאָך — אַ גימנאַזיע.

אין דער פאַלקס־שול זענען יידישע קינדער, וועלכע האָבן זיך דאָס געוויינטשן, געוואָלן באַפרייט אין די שבתים פון לערנען, אָבער אין גימנאַזיום האָט די דירעקציע דאָס ניט געקענט אָנוועגדן, ווייל יעדער טאָג לערנען האָט געגעבן פרישע ידיעות. עס איז ניט מעגלעך, נאָך אַזוי פיל יאָרן, אויסרעכענען אַלע יידישע שילער אין גימנאַזיום. איך וועל נאָר אויסרעכענען אייניקע פון זיי: שלמה שטערן — אַ זון פון אָן אָרעמער אַלמנה, לענאַ שטערן, חנה שטיינבוך, פינקוסעס אַ טאַכטער (וווינט איצט אין דייטשלאַנד) און פערלע עקהייזער, די טאַכטער פון ר׳ יוסף ז״ל. די לעצטע האָט געענדיקט דאָס גימנאַזיום אין געהיים, אין 1940, ביי פראָפ׳ פשיבילסקאָ.

אַ קולטורעל לעבן, אָחוץ קינאָ, האָט כמעט ניט עקזיסטירט. עס זענען געווען 2 קינאָס: „לאָטניק" און אין דער פעסטונג. זיי זענען געווען טעטיק 3 טעג אין וואָך: פרייטיק, שבת און זונטיק. פון די פרייטיקדיקע סעאַנסן האָבן געאַסן לרוב די יידישע יוגנט, כאָטש אויך אין די אַנדערע טעג האָבן אַנטייל געגומען אַ סך. ניט לאַנג פאַרן אָנהייב פון קריג, איז אויפגעבויט געוואָרן אויף דער וואַרשעווער גאַס אַ ניי קינאָ בשותפות פון יידן און פאָליאַקן. דאָס קינאָ „אירענאַ" האָט איבערגעלעבט די מלחמה אין נוצט דער באַפעלקערונג ביז איצט.

בענק

די אַנטוויקלונג פון אירענאַ, די באַדערפענישן פון די סוחרים און פון דער יידישער באַפעלקערונג, האָבן אַרויסגערוקט די נייטיקייט צו גרינדן בענק, ווו מען זאָל קענען אי לאָקירן קאַפיטאַל, אי, אין דער צייט פון אַ באַדערפעניש, אַרויסציען פון דאָרט קרעדיטן. צו דעם צווועק איז אויף דער באַנק־גאַס אויסגעבויט געוואָרן אַ באַנק־הויז. געלט פאַר דער באַנק איז געשאַפן געוואָרן דורך אָן אַקציע־געזעלשאַפט. באַנק־דירעק־טאָר איז געוואָרן יאָזעף.

די ערשטע קאָניונקטור־יאָרן האָבן גינסטיק געווירקט לטובת דער באַנק, די

באַנק־געזעלשאַפט האָט זיך באַרייכערט. זי איז אָבער נישט געווען אימשטאַנד צו באַדינען די גאַנצע באַפעלקערונג, איז געגרינדעט געוואָרן אַ קאָאָפעראַטיוו באַנק אויף דער וואַרשעווער גאַס, אין זשעלעזאָוואסקיס הויז. איר נאָמען גופא זאָגט, אַז זי איז געווען אַ באַנק פון מיטגלידער־אַקציאָנערן. דירעקטאָר פון דער באַנק איז געווען אַדוו. קאָנאַריפּוגל. צו דער פאַרוואַלטונג האָבן געהערט: טייכמאַן, עקהייזער, יוסף שולמאַן, פריעס און ווייסבערג.

די קאָאָפעראַטיוו באַנק האָט זיך אַרויסגעוויזן פאַר אַ זייער נוצלעכע אינסטיטוציע, ניט נאָר פאַר דער יידישער באַפעלקערונג, נאָר אויך פאַר דער פוילישער.

די קאָאָפעראַטיוו באַנק האָט געפירט איר נוצלעכע אַרבעט ביזן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה.

אַנדערע אינסטיטוציעס

דאָס אַנטויקלען זיך פון אירגנאַ און אַנטשטיין פון פאַרשידענע אינסטיטוציעס, די באַדערפניש צו קאָנטאַקטירן זיך מיט דער אַדמיניסטראַציע, האָבן אַרויסגערופן די נייטיקייט פון יורידישע ביוראָען. צו דעם צוועק זענען אַנטשטאַנען 2 ביוראָען פאַר יורידישע קאָנסולטאַציעס, אַנגעפירט פון אַדוואָקאָט קאָנאַריפּוגל, וועלכער איז אויך געווען פרעזעס פון דער קאָאָפעראַטיוויער באַנק און פון יעקב עקהייזער, צוזאַמען מיט יוסף עקהייזער.

עס איז אויך טעטיק געווען די יידישע קהילה. אויך איר האָט ער געדינט מיט יורידישע עצות. די יידישע באַפעלקערונג האָט ניט גערן גענאָסן פון פוילישן געריכטס־וועזן. אַלע חילוקי־דעות פון יורידישן כאַראַקטער, וואָס זענען אַנטשטאַנען צווישן יידן, זענען געלייזט געוואָרן דורך דער יידישער גמינע, און אויב די גמינע האָט ניט געקענט ברענגען די צדדים צו אַ שלום, איז דורכגעפירט געוואָרן אַ דין־תורה. געפסקנט האָט דער דיין יוסף עקהייזער. אַ פסק פון אַ דין־תורה האָט קיין ייד ניט געקענט עובר זיין. צי ער האָט געווינען אַדער אָנגעוואָרן, מיטן פסק־דין האָט ער געמוזט מסכים זיין. דאָקעגן משפטים צווישן יידן און פאָליאַקן האָט באַהאַנדלט דאָס מלוכהשע געריכט. דער נאָענטסטער געריכט איז געווען אין פולאָוו, וויייל אירגנאַ האָט געהערט צום פולאָווער פאָוויאַט.

אינדוסטריע, מלאכה און האַנדל

אַזעלכע אינדוסטריע־צווייגן זענען געווען אין יידישע הענט: בעקערייען, אַ ביר־ברויערייי, וווּ מ'האָט די משקה צעגאָסן אין פלעשער, אַ פאַבריק פון סאָדע־וואַסער,

אַ טאַרטאַק, שניידער־וואַרשטאַטן, שוסטערס, קאַמאַשנמאַכער, שמידער, שלאָסערס. און סטאָלערס.

דער האַנדל איז לרוב געווען אין יידישע הענט, אָחוץ די אַפּטייק־סקלאַד, אַ געוועלב מיט שאַרפּע געטראַנקען, שרייב־געצייג, הורט פון טאַבאַק, געוועלבן פון חזיר־פלייש און איין קאָאָפּעראַטיווע שפייז־קראָם. אין די שפּעטערדיקע יאָרן זענען אַנטשטאַנען נאָך 2—3 קאָלאָניאַל־געשעפטן. אין פּוילישע הענט איז נאָך געווען איין אייניציקער רעסטאָראַן.

פון באַדינונגען דאַרף מען אויסערכענען פּריזירעריין, בעלי־עגלות, דאָראָזשקא־זשעס און טרעגערס.

אַכציק פּראָצענט פּריזירעריין זענען געווען יידישע. אַ טייל זענען געווען אין יידישע גאַסן, ווי רינעק, אויף דער אָקולנע, די גרעסטע טייל — אויף דער וואַרשעווער גאַס און האָט באַדינט פּאָליאַקן.

די אַנטוויקלטע אינדוסטריע און האַנדל האָבן זיך ניט געקאָנט באַגיין אָן טראַנס־פּאָרט. אַזוי איז אַנטשטאַנען אַ שיכט בעלי־עגלות, וועלכע זענען געווען זייער נייטיק, ווייל אירענאָ איז געלעגן 3 קלמ. וויים פון דער באָן־סטאַציע, און פון דער ווייסל־פשיסטאָן 2.5 קלמ.

אָזוי ווי די בעלי־עגלות האָבן ניט געקענט אָלץ אַליין דורכפירן האָבן זיי געדינגען אַרבעטער צום אַנלאָדענען און אויסלאָדענען די סחורות. די אַרבעטער זענען מיט דער צייט פאַרוואַנדלט געוואָרן אין קוואַליפּיצירטע טרעגערס.

אָחוץ בעלי־עגלות, האָבן אויך דאָראָזשקאָזשעס באַדינט די באַפעלקערונג. 90% פון זיי זענען געווען יידן.

פון סוחרים און אינדוסטריעלער וועל איך אויסרעכענען נאָר די, וועלכע מען געדענקט נאָך ביז היינט.

סוחרים פון דער שפּייז־בראָנזשע: עדעלמאַן — שפּייז הורטאָווניק, טשאָטשקעס — אַ הורט און אַ געוועלב פון שפּייז, מליצקעוויטש — אַ שפּייז־געוועלב. די אייגנטימער האָבן געשמט מיט זייער גוטער באַהאַנדלונג און גוטע סחורה.

אייזן־געוועלבן האָבן געהאָט ראָזען און מענדל ראָזענבערג. דער לעצטער האָט געהאָט אַ הורט־האַנדל און באָזאָרגט מיט זיינע סחורות אַלע אינסטיטוציעס איז דעמבלין. ער איז געווען דער שטענדיקער צושטעלער פאַרן מיליטער. עס זענען נאָך געווען 2 קלענערע אייזן־געוועלבן אויף דער אָקולנער גאַס און אין רינעק.

מאַנופאַקטור־געוועלבן האָבן געהאָט זשעלעכאָווסקי און רובין. עס זענען געווען אויך קלענערע, וועלכע האָבן אין געווייגלעכע טעג געהאַנדלט אין געוועלב, און אין

יאריד־טעג — אויסגעשטעלט זייערע סטראַאַגאַנעס אויפן רינעק. מיט די סטראַאַגאַנעס זענען זיי אויך געפֿאַרן אין די יאריד־טעג קיין גניעוואַשאוו, און אין די דאַנערשטיק־טעג — קיין ריקע. דער סטראַאַגאַן־האַנדל איז געווען פֿאַרשפּרייט אין די בראַנזשעס פון באַקלייִדונג און שוכוואַרג.

פון באַקאַנטע פירמעס דאַרף מען דערמאַנען טייכמאַנס געוועלב פון ראַדיאָ און עלעקטרישע מכשירים, מעבל־געשעפט פון פּרייס, זייגער־געוועלב פון שולמאַן. עס זענען נאָך געווען פֿאַרשידענע געוועלבלעך פון שיך, היטלען, תבואה־האַנדל, ירקות און פּירות, פֿאַרבן, עופות, מילכוואַרג, ראַווערן, געשיר, סאָדע־וואַסער, צוקערוואַרג.

עס זענען אויך געווען 2 האָלץ־סקלאַדן און פון בוי־מאַטעריאַלן. אייַנער איז געווען רובין יוסף און ראָזענאַן אויף דער וואַרשעווער גאַס, דער צווייטער — אויף דער סוכאָצקי־גאַס און געהערט צו שיינזיכטן. דער האָלץ־טאַרטאַק אויף דער באַנק־גאַס האָט געהערט צו ראָזענמאַנען.

די ביר־צעגיסעריי און די פֿאַרטרעטונג פון דער פּירמע האַבערבוש האָט געפּירט קאַמיען. זיין סקלאַד איז געווען אויף דער באַנק־גאַס. די צוויי סאָדע־פֿאַבריקלעך האָבן געהערט צו ווייַנבערג און געליבטער. זיי האָבן באַזאָרגט כמעט אין גאַנצן די באַדערפענישן פון שטעטל.

גוט באַקאַנט און געשעצט צוליב דער העפלעכער באַדינונג, געשמאַקע געפּילטע פיש און אַנדערע פֿאַרבייסן, זענען געווען די שענקען פון לוקסעמבורגן אויף דער וואַרשעווער גאַס און בעכערבלוטס אויפן רינעק. די ספּעציאַליטעט פון לוקסעמבורגס שענק איז געווען פיש־מאכלים, געקאָכט אויפן יידישן שטייגער, און בעכערבלוטס שענק האָט געשמט פון די פּיינע געגדז און גוטן ביר. די שענקען זענען געווען צאַלרייך באַזוכט דורך ליבהאָבער פון אַ גוטן עסן — סיי יידן, סיי קריסטן. יעדן טאָג, אַחוץ שבת, זענען די שענק געווען איבערפולט מיט געסט.

אין אירעגאַ זענען געווען 4 יידישע בעקעריין, וועלכע האָבן באַזאָרגט די יידן מיט פֿאַרשידענע סאָרטן ברויט, חלות, בייגעלעך, פּרעצלעס און זיסוואַרג. די בעקעריי פון קאַמינסקי נתן אויף דער וואַרשעווער גאַס, האָט געבאַקן כמעט נאָר פֿאָר פֿאַליאַקן, דאָקעגן די בעקעריי פון קאַמינסקיס זון, אויף דער אָקולנער גאַס, האָט געבאַקן געבעקס פֿאָר אַלע. ברויט האָט אויך געבאַקן שטאַמלערס בעקעריי אויף דער אָקולנע אין קרינכהאָלצס אויפן רינעק און אויך פעלדפעדער.

דער האַנדל מיט רינד־פלייש איז אין גאַנצן געווען אין יידישע הענט. יאַטקעס האָבן געפּירט: קאָרמאַן און אַדעלשטיין אויף דער וואַרשעווער גאַס, רעכטמאַן אויפן רינעק און פּוטערפלאַם אויף דער סענאַטאָרסקע.

אַ לאַנג־יעריקער צושטעלער פון פלייש און הייַ פּאַרן מיליטער און ספּעציעל פּאַרן 15טן פולק פּיעכאָטע, איז געווען שטיינבוך פּנחס; אַ צושטעלער פּאַרן מיליטעריישן שפּיטאָל איז געווען לענאַ שטערן. זי האָט געליפּערט קעלבערן פלייש, פּוטער, אייער, האָניק און קעז.

דעם פּאַרקויף פון מלוכה־לאָטעריע צעטלען האָט געהאַט יוסף נאי, וועלכער ווויינט איצט אין לאָדזש.

שניידעריי און שוסטעריי איז 90% געווען אין יידישע הענט. באַקאַנטע שניידער זענען געווען לוקסעמבורג אויף דער וואַרשעווער גאַס, וועלכער איז געווען אַ דיפּלאָמירטער מייסטער מיט אַ פּאַריזער דיפּלאָם. די העכסטע מאַס עלעגאַנץ איז געווען אַן אַנצוג ביי לוקסעמבורגן. דערפּאַר טאָקע האָבן כמעט אַלע אָפּיצירן און אונטער־אָפּיצירן געוויינט זייערע מונדירן אין הויזן ביי דער פירמע לוקסעמבורג. די יונגע און ווייניקער באַצאָלטע אונטער־אָפּיצירן, האָבן געוויינט זייערע מונדירן ביי דאַנאָוויטשן משה און אַנדערע. חוץ דעם זענען געווען שניידעריין פון הערציקן, בּאָרקאָוויטש, לינדאָוואר, ראָזענצווייג, קאַטשקע און אייראָפּע.

ראָזענצווייג און אייראָפּע האָבן גלייכצייטיק געהאַנדלט מיט פּאַרטיקע קליידער. מיטן פּאַרקויפן גרייטע מלבושים, האָבן זיך אויך פּאַרנומען אַנדערע, און די וועלכע האָבן ניט געהאַט קיין אייגענע געוועלבן, האָבן אויסגעשטעלט סטראַנאַנעס אויף די יאריד (מיטוואָך אין אירענא, דאָנערשטיק אין ריקע). דאָס זעלבע איז געווען מיט סטראַנאַנעס מיט שיך, היטלען, וועש, פּוטער און אַנד.

פון שוסטער דאַרף מען אויסרעכענען אַדעלשטיינען און כאָלעוועז. זיי האָבן געמאַכט שיך לויט דער מאָס און באַשטעלונג. אַנדערע שוסטערס האָבן געאַרבעט גרייטע שיך אויף די מערק.

נאָכן אָפּלויף פון 25 יאָר, איז ניט מעגלעך אַן געהעריקע דאָקומענטן אויסצורעכענען וויפל ס׳איז געווען יידישע משפּחות און זייערע נעמען. די נעמען האָבן זיך אויסגעוועפט פון זכרון. אַלע דאָקומענטן זענען פּאַרניכטעט געוואָרן אין דער צייט פון קריג.

פון משפּחות וועלכע האָבן געלעבט אין אירענא, דאַרף מען אויסרעכענען די פּאָלגנדע: די זינגער באַרנשטיין, פּעדערבוש, זילבערמאַן, רובינשטיין, לייבּרודער, פּרידמאַן, איינשידלער, צוקער, גאָלדבערג — אַ זון יצחק, קאַמינסקיס — אַ טאָכטער פּאָליע.

ביזן יאָר 1936 איז דער צוווויקס פון דער באַפעלקערונג געווען אַ הויכער, איבער

100 געבורטן יערלעך. דאָקעגן די שטערבלעכקייט איז געווען אַ קלייניע, ביז 20 איז אַ יאָר.

די צאָל יידן פֿאַרקלענערט זיך

ניט געקוקט אויפן גרויסן ווויקס און קלייניע שטערבלעכקייט, האָט די צאָל יידן זיך פֿאַרקלענערט, און אין יאָר 1938 זענען זיי געווען 46% פון דער אַלגעמיינער צאָל באָפעלקערונג; פון 4,500 אין 1936 צו 4,000 אין 1938 יאָר. די סיבה פון פֿאַרקלענערן זיך פון דער יידישער באָפעלקערונג דאַרף מען זוכן אין דער עמיגראַציע אין גרעסערע שטעט, ווו עס איז לייכטער געווען צו באַקומען אַרבעט און גרעסערע פֿאַרדינסטן, אָדער עס איז דאָרט געווען אַ בעסערע האַנדלס־קאָניונקטור. אָבער מוסטער וועל איך ברענגען אייראָפּעאַן. ניט געקוקט וואָס ער האָט געהאַט עטלעכע הייזער אין אירענאָ, איז ער אַוועק קיין וואַרשע, דאָרט זיך געקויפט אַ הויז און געפירט אַ געשעפט אויף דער עלעקטראָלנע. איך מיין, אַז אין דעם עמיגרירן אין אַנדערע שטעט, איז אייראָפּע ניט געווען קיין יחיד, און אַז אויך אַנדערע זענען געגאַנגען אין זעלבן וועג.

יידן האָבן געמוסען אַן אַקטיוון אָנטייל אינעם לעבן פון שטעטל. זיי זענען געווען ראָטמענער אין דער גמינע, און דעם אָמט אָבער סאָלטיס האָט לאָנגע יאָרן פֿאַרנומען דוד רובינשטיין.

אין דער צייט פון דעם כסדר וואַקסנדן פֿאַשיזם אין לאַנד, די אָנקומענדע מגיפה פון היטלעריזם דייטשלאַנד, איז אין אירענאָ ניט געווען קיין שום פֿאַרפֿאַלגונגען קעגן יידן. דער האַנדל און דאָס לעבן זענען זיך געגאַנגען זייער רויקן גאַנג. די באָפעלקערונג האָט געאַרבעט און פֿאַרדינט, ניט דערוואַרטנדיק, אָבער פון מערב־זייט רוקן זיך אָן שוואַרצע, באַדראָענדע וואָלקנס. עס האָט זיך דערנענטערט דער טאָג פונעם אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה.

זאַיזשעזשע, 2.12.1966

מענטשן און געשעענישן אין דעמבלין

חיים־מאיר גאָלדבערג / רמת־אביב

זומער 1957, פֿאַר מיין פֿאַרלאָזן פוילן, בין איך מיט מיין חבר יחיאל זאַמדנער אַראָפּ געפֿאָרן אין אונדזער געבורט־שטעטל, כדי כאָפּן דעם לעצטן בליק אויף דעם אָרט, ווו מיר זענען געבאָרן געוואָרן, אויסגעוואַקסן און געקעמפט פֿאַר אַ שענערן און בעסערן מאָרגן. מיר שפּאַצירן איבער די שטילע, כמעט ליידיקע גאַסן פון דעמבלין — און אין זכרון טויכן אויף פֿאַרשידענע געשטאַלטן פון הײַמישע און נאָענטע יידן, וועמען דער אַכזריותדיקער גורל האָט אין די יאָרן 1939—1945 אויסגעליפֿערט אין די הענט פון די היטלעריסטישע רוצחים. עס דערמאָנען זיך געשעענישן און פֿאַסירונגען, וועלכע רופן הייַנט אַרויס אַ שמייכל, אַ זיסע דערינערונג און אַמאָל — אַ געביילטע פויסט...

אָנקוקנדיק אַזוי דאָס שטעטל שוין 12 יאָר נאָכן גרויסן חורבן, דערמאָנט מען זיך אַלע מאָל אין עמעצן אַנדערש און אין עפּעס אַנדערש.

דריי נעמען — סימבאָלן

מיין חבר און איך דערמאָנען זיך אין די פֿאַרשידענע נעמען־גילגולים פון אונדזער געבורט־שטאָט. איוואָנגאָראָד איז געווען איר נאָמען, וועו די הערשאַפט פון דער רוסישער אימפּעריע האָט דערגרייכט אַהער. איוואָנגאָראָד האָט סימבאָליזירט דעם פּחד פֿאַר דער צאָרישער סטופּייקע און קאָזאַקישער נאַהייקע, פֿאַר דער אַנטיסעמיטישער „טשאָרנע סאָטניע" און אַנטי־יידישע פּאָגראָמען. די באָרימטע פעסטונג האָט מיט זיך פֿאָרגעשטעלט דעם רעזשים פון רעכטלאָזיקייט, רדיפות און נגישות, וועלכע די יידישע באָפעלקערונג האָט געהאַט אויסצושטיין.

דאָקעגן דער נאָמען מאָדזשיץ האָט שוין סימבאָליזירט אַ גאָר אַנדערע וועלט. פון תורה און חכמה, פון וווּנדערבאָרער נגינה און פון שטענדיקן חסידישן וויכוח.

דעמבלין האָט אָנגעזאָגט נייע צייטן, נייע לידער. דאָס איז דער נאָמען פון דער שטאָט שוין פון אונדזער דור, וועלכער האָט זיך אַרויס געריסן פונעם צוריק געשטאַנענעם, פֿאַרעלטערטן, קאָנסערוואַטיוון. דעמבלין האָט מיט איר נייעם לעבנס־שטייגער „אומגעוואָלגערט" איוואָנגאָראָד און מאָדזשיץ. אַ נײַ יידיש לעבן האָט אויפּ־געשפּראָצט. פֿאַרטייַן, געזעלשאַפטן, אינסטיטוציעס; מרידה קעגן טאַטע־מאַמע און קעגן פריערדיקן אָרט לעבן; אַ שפּאַנען צוזאַמען מיט אַלע שטעט און שטעטלעך אין

פוילן, ווו דער „שטורעם־און־דראַנג פּעריאָד" האָט נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה אַדורכגעפירט אַן איבערקערעניש אין דער מענטאַליטעט, שטייגער און פּסיכיק פון אחינו בני ישראל.

איצט דערמאָנען מיר זיך, אַז בעצם האָט גראָד דאָס בית־המדרש געגעבן דעם וויכטיקסטן צושטייער צו די־אַ ראַדיקאַלע ענדערונגען...

דאָס בית־המדרש

אין אונדזער בית־המדרש האָבן זיך דערצויגן ניט נאָר לומדים און תורה־קענער, נאָר אויך... משכילים, פריידענקער, רעוואָלוציאָנערן — פונקט ווי הייסע חסידים. דאָ זענען אין אָנהייב פון די צוואָנציקער יאָרן געזעסן צענדליקער בחורים און געלערנט:

הלווייתו של ה„פלדשר" זלמן וויינאַפּל ז"ל — ליד בית־המדרש
די לווייה פון פעלדשער זלמן וויינאַפּעל ז"ל — לעבן בית־המדרש

וועט פאָר זיך, ביחידות, וועט גרופּנווייז, מיט אַ קאָלעקטיוו. אָנגעפירט מיט די שיעורים האָבן אַזעלכע יידן־לומדים, ווי: יאַנקל סרולטשעס (אפעלהאט), יעקב־מענדל, שמחה אַלביק.

יאנקל אפעלהאט איז געווען בראש פון די למדנים און טאָקע דער ראש־הישיבה

אויך. אַ ייד מיט אַן אַטלעטישן געבוי און אויסזען. און דערצו אַ גלענצנדיקער אַרגאַ־ניזאַטאָר. ער האָט געווּוסט ווי אַזוי „אַרגאַניזירן" פאַר די ישיבה־בחורים דאָס „עסן טעג". אַז די קהילה האָט געהאַט שוועריקייטן מיטן אויפבויען דעם נייעם מרחץ, האָט ר' יאנקל זיך אַוועק געשטעלט מיט די בית־המדרשניקעס ביי דער אַרבעט — און דער בנין איז פאַרטיק געוואָרן. אַז אין נאָענטן דאָרף מיעזשוויאַנדזשקע, באַווויינט פון בלויז קריסטן, איז אויסגעבראָכן אַ שריפה, האָט יאנקל מאָביליזירט אַלע ישיבה־בחורים צו לעשן דאָס פייער.

ישראליש אפעלהאט, דער קאָצקער חסיד, האָט געהאַט פיר זין, אַלע בית־המדרש לערנער: יאנקל, יצחק, שמאי און משה. קרעפטיקע יונגעלייט, ממש גיבורים. זיי האָט קיינער ניט געוואָגט צו מאַכן אַ „משכנתא"... שמאי פלעגט מיט איין האַנט אויפהייבן אַ גאַנצן ש"ס — און מ'האָט ניט געזען ביי אים קיין שום אַנשטרענג.

יאנקל ישראליש איז געווען אַ ניט קלענערער כעסן, ווי למדן און חסיד. קיינמאָל ניט געווען צופריידן פון זיינע תלמידים, ביי יעדער געלעגנהייט געשריען אויף זיי: עם־הארצים, גראָבע יונגען, שקאָצים!... אויב אַ תלמיד האָט ביים שיעור זיך פאַר־גאַפּעט, האָט ער אַ געשריי געטאָן: „נעמץ אים"! דאָס האָט געמיינט, אַז דעם יונגער־מאַן וועט מען מאַכן אַ „משכנתא": אַוועק לייגן אויפן טיש מיטן „זייט־זשע־מוחל" אַרויף, קנייפן אים און שטעכן מיט שפילקעס, אַפילו דערלאַנגען מיטן פאָסעק אויך.

ווייי־און־ווינד איז געווען דעם בחור, וועלכער איז שבת נאָכן שלאָף געקומען צו יאַנקלען אויף אַ פאַרהער. מכות־רצח האָבן זיך אַראָפּ געלאָזט אויפן קאָפּ און גוף פון פאַרהערטן, אויב ער האָט ניט פליגק און פליסיק געענטפערט אויף די געשטעלטע פראַגן. דאָקעגן זענען געווען גליקלעך די, וועמען מ'האָט צוגעטיילט צום פאַרהער פאַר שמחה אלביך אָדער יעקב מענדל. די יידן האָבן מיטגעלערנט מיט די תלמידים, אַפילו זיי מכבד געווען מיט אַ גלאָז טיי און שבתדיק קיכל, אָדער מיט אַן עפּל.

געווען אין בית־המדרש לערנער מיט „פייערדיקע קעפּ", ווי זעליק (הייניס אין אַמעריקע), ישראל טוביה — אַ בלאָנד, דאַר בחורל, שלמה מעקלער און דעם רבינס אייניקלעך שלמה־יחזקאל, הערשל און יצחק. אַלע אומגעקומען פון די דייטשע רוצ־חישע הענט.

פון עלטערן דור לערנער האָבן זיך געפונען אין בית־המדרש: אפרים טראָלער (קוזאָל), לייבל טראָלער (דער טויבער לייבל), אלי פויגלס און אַנדערע. אפרים און לייבל זענען אויך געווען באַגאַבטע קינסטלער — אויסגעשניצט די לייבן אויפן אַרון־הקודש און הערשן מיט אָדלערס אויסגעמאָלן אויף דער מזרח־וואַנט. אלי פויגעלס איז געווען אַ שטילער עילוי, פלעגט זיך אַרויפשטעלן אויף אַ באַנק ביים פענצטער

און זיך פֿאַרטיפן אין אַ רמב"ם, מורה נבוכים. מ'האָט געשמועסט, אַז ער לייענט בגניבה וועלטלעכע ביכער.

די בית־המדרש בחורים האָבן אויך אָנגעוועגדט אַ ספּעציעלע שיטה אין זינגען. דאָס האָט געהייסן זינגען צום טאַקט... אַ סברה, אַז דאָס איז געווען די דירעקטע השפּעה פון מאָדזשיצער און זיינע ניגונים.

די ערשטע שוואַלבן

נאָך דעם ווי פוילן איז געוואָרן אומאָפּהענגיק, האָט אין דעם לאַנד זיך אָנטוויקלט אַ גוואַלדיקע געזעלשאַפטלעך־פּאָליטישע טעטיקייט אויף דער יידישער גאַס — און דערגרייכט אויך קיין דעמבלין. די וואַל־קאַמפּאַניע צום סיום האָט אַקטיוויזירט אַלע פּאַרטייען און דער צענטער פון אָגיטאַציע און אויפקלערונג איז נאָך אַלץ געווען — דאָס בית־המדרש. דאָרט זענען פּאָרגעקומען אסיפות, נאָר שוין מיט אַ מאָדערנער באַצייכענונג — מיטינגען. איינע אַזאַ אסיפה, פּאָרגעקומען צווישן מנחה און מעריב, געדענק איך גוט: מאָטל באָטנער שרייט פון בעלעמער אַראָפּ וועגן געוואָרן זיינע רייד. נאָכן ברויט, אַרבעט, בילדונג און פרייהייט. יעדן איז געפעלן געוואָרן זיינע רייד. נאָכן אָפּרידן, האָבן אַ חברה יוגנט, צווישן זיי אויך מיידלעך (חנה־גיטל וואַסערמאַן, דינע בייגעלמאַן און אַנדערע), אויפגעזונגען דעם „אינטערנאַציאָנאַל". היינט שטעלט זיך פּאָר די איבערלעבונג פון יחזקאל וואַרשעווער, וועלכער איז דעמאָלט געזעסן ביי דער מזרח־וואַנט און געלערנט — און מיט אַמאָל דערהערט ער אַזאַ קראַמאָליע־ליד, דערצו נאָך געזונגען פון מיידלעך... האָט ער בייז אַ ברום געגעבן: „מען קאָן מיינען, אַז דאָס זינגען מלאכים". קיין מלאכים זענען דאָס ניט געווען, אָבער די ערשטע שוואַלבן פון עפּעס נייעס אין דעמבלין — איז יענער מיטינג זיכער געווען. אַן אָנזאָג פון אַ פּרילינג, פון אַ רעשיקן אויפלעב פון קולטורעלן, געזעלשאַפטלעכן און פּאָליטישן לעבן.

...מיין חבר און איך דערווייטערן זיך פונעם בנין, ווו ס'איז אַמאָל געווען דאָס בית־המדרש. אָפּגעגאַנגען עטלעכע טריט — אָט זענען מיר אויף אַ ליידיקן פּלאַץ. אַ נייע כוואַליע פון זכרונות! דאָ איז אַמאָל געווען אונדזער ערשטער קולטור־פּאַראַיין. דאָ זענען פּאָרגעקומען די גוט־באַזוכטע קעסטל־אָוונטן. מיט וויפל נייגיר און ציטער פלעגט דער יוגנטלעכער אַריינווארפן אינעם קעסטעלע זיינע שאלות. ער איז געווען זיכער, אַז ער וועט באַקומען אַן ענטפער אויף די אַלע פראַגן וואס אינטערעסירן אים. ער האָט דאָך געזוכט אין די תשובות גערעכטיקייט, געוואָלט וויסן וועגן אַ בוך, אַ שרייבער, אַ פּאָליטיש געשעעניש. און שטענדיק האָבן זיך שוין געפונען חברים,

וועלכע האָבן אויף אַלץ און אַלעמען געענטפערט. ניט אַרויסגעדרייט זיך פון קיין שום פראַגע. צו זיי האָט געהערט יאנקל בוביס — אַלעמענס ליבלינג. פאַרמאַגט אַ סך וויסן און שטענדיק געאַרבעט איבער זיך, נאָך מער צו פאַרפולקאָמען זיך. אין אַנהייב פון די צוואַנציקער יאָרן, איז ער צוריק געקומען פון ראַטנפאַרבאַנד. אויסער רוסיש, און די רוסישע ליטעראַטור, האָט ער שנעל זיך אויסגעלערנט פויליש און יידיש. זיין הדרת־פנימדיקער אויסזען און אַלזייטיקע וויסן און אינטעליגענץ, האָבן צו אים אַרויס געראָפן דרך־ארץ.

אויך זיין פרוי, דינה בייגעלמאַן־בוביס, האָט זיך אויסגעצייכנט מיט די זעלבע מעלות טובות וואָס איר יאנקל. איר ביישטייער צו די קעסטל־אַוונטן איז געווען אַ באַדייטנדיקער. זיי ביידע, צוזאַמען מיט אַ טאַכטער, זענען אומגעקומען פון די נאַצישע מערדער.

אין דעם קולטור־פאַריין זענען פאַרגעקומען רעגולערע לעקציעס און שמועסן. יעדע וואָך האָט דער לערער קאַנאַריענפאָגעל, וועלכער האָט געשטאַמט פון גאַליציע, אַ מענטש מיט ראַדיקאַלע אַנשויאונגען, רעפערירט אין פאַריין אויף אַ נאַטור־וויסנשאַפטלעכער טעמע, אָנגעפירט מיט די זעלבסטבילדונג־קרייזן פון דער יוגנט. באַלד נאָכן אָקופירן דעמבלין דורך די דייטשן, האָט מען אים דערשאָסן. זיין פרוי און זון זענען אומגעקומען אין אַ לאָגער.

אַן אינטערעסאַנטע פערזענלעכקייט איז געווען אַנדזשע וויינאָפעל, אַ דענטיסטין, די פרוי פון פעלדשער ירמיהו וויינאָפעל. זי האָט געשטאַמט פון לובלין. אַן איידעלע, סימפּאַטישע פרוי, מיט אַ וואַרעם יידיש האַרץ. אירע לעקציעס וועגן היגיענע, זענען תמיד באַזוכט געווארן פון אַ גרויסן עולם. זי איז אומגעקומען אין צווייטן וועלט־קריג.

דראַמאַטישער קרייז

אין קולטור־פאַראיין שאָפט זיך אויך אַ דראַמאַטישער קרייז, אונטער דער לייטונג פון רפאל בייגעלמאַן (היינט אין בראַזיל). אַ זון פון לייביש בייגעלמאַן, דעם געראַר חסיד און האַרציקן בעל־תפילה, אַ קלוגער ייד און טאַטע פון באַגאַבטע קינדער. רפאל האָט זיך אויסגעצייכנט אַלס רעזשיסער און אַרטיסט. אַ דאַנק אים, האָט דער קרייז געהאַט זיינע פעיקע אַרטיסטן־אַמאַטאָרן: מיין שוועסטער חנה גאָלדבערג (היינט אין פאַריז), אבא באַנטמאַן (פאַריז), דוד און יוסף־נאָטע כאָלעווינסקי, שלמה מעקלער, איטע סאַמעט (אַמעריקע) און אַנד. די פאַרשטעלונגען זענען געגעבן געווארן אין דער פייערלעשער־שאָפּע. און די הכנסות — פאַר אַדוואָקאַטן צו פאַרטיידיקן פאָליטישע

אַרעסטירטע, אָדער פֿאַרבעסערן און פֿאַרשענערן דעם לאָקאַל, צי איינקויפן ביכער פֿאַר דער ביבליאָטעק.

די דאָזיקע בריט־פֿאַרצווייגטע קולטור־אַרבעט איז געפֿירט געוואָרן בסך־הכל עטלעכע טריט ווייט פון בית־המדרש, ממש פֿאַר די אויגן פון די פֿרומע טאַטעס, וועלכע האָבן זיך פֿאַרמאָסטן צו פֿירן מלחמה מיט דער יוגנט. אונדזער כוח איז אָבער געווען גענוג גרויס, אַז די וואָס האָבן געהאָט בדעה צו פֿירן מלחמה — האָבן זיך פֿאַרטראַכט, צי ס׳איז כדאי מיט אַזאַ חברה אָנצוהייבן. קיין ערנסטע אינצידענטן זענען ניט פֿאָרגעקומען.

פֿראָפּעסיאָנעלער פֿאַראיין

פֿאַראַלעל מיטן קולטור־פֿאַראיין, איז אָנטשטאַנען דער פֿראָפּעסיאָנעלער פֿאַראיין, וועלכער האָט זיך געפונען אין אַ לאָקאַל ביים שוואַרצן שמחהלע אין הויף. בראש פון דער אָרגאַניזאַציע צו פֿאַרטיידיקן די אַרבעטער־אינטערעסן, זענען געשטאַנען: אברהם אַבראַמאָוויטש, יוסף־נטע כאָלעווינסקי, אביגדור בערקאָוויטש און אָנדערע. די ערשטע ערנסטע און שוועָרע אָקציע איז געווען — איינפירן אַן אָכט־שעהדיקן אַרבעטס־טאָג. דאָ האָט מען זיך אָנגעשטויסן אויף אַ גאָר האַרבער קעגנערשאַפֿט פון די בעלי־בתים, די אַרבעטס־געבער, ביי דער אונטערשטיצונג פון דער מאַכט. גלייכצייטיק האָט די אומלעגאַלע קאָמוניסטישע פֿאַרטיי אַרויסגעווויזן אָקטיווקייט. רויטע פענדלעך זענען אָלע מאָל אויפגעהאָנגען געוואָרן אין שטאָט, אָפילו ביי דער פעסטונג, אויף דער באַן־סטאַנציע. עס זענען פֿאַרשפּרייט געוואָרן אויפרופן. פֿאַרשטייט זיך, אַז דאָס האָט גורם געווען צו אַרעסטן. די גאַנצע פֿאַרוואָלטונג פון פֿראָפּעסיאָנעלן פֿאַראיין, מיט די פֿריער דערמאָנטע חברים, זענען פֿאַרשפּאַרט געוואָרן אין תפיסה. דעם פֿאַראיינס־לאָקאַל האָט מען פֿאַרמאַכט. דעם זעלבן גורל האָט געהאָט דער קולטור־פֿאַראיין. די רדיפות זענען געווען שוועָרע.

דאָס איז פֿאַרגעקומען אומגעפֿער אין יאָר 1925.

קאָמף מיט דער חברה קדישא

אין פֿאַרלויף פון אַ קורצער צייט, זענען געשטאַרבן דריי אונדזערע חברים: שמואל האָבער, נתן־דוד, זיסמאַנס אַ זון און יצחק שוחטס אַן אייניקל, וועלכער איז דערטרונקען געוואָרן. אין אַלע דריי פֿאַלן, האָט די חברא קדישא צוגעטיילט פֿאַר די נפֿטרים קברים הינטערן פֿלויט. אונדזער יוגנט האָט אָבער ניט משלים געווען מיט אַזאַ צוטיילונג — און קובר געווען די דריי, ווו זי האָט געוואָלט. געווען אָבער אַ באַ־

רעכטיקטע מורא, אַז בײנאַכט וועלן די פרומע אַרויסגעמען די טויטע קערפערס פון די קברים און זיי אײַבערפירן אויף אַנדערע ערטער. האָט מען אײַנגעשטעלט אַ נאַכט־שמירה אויפן בית־הקברות. אַלע מאָל האָט אַן אַנדערע גרופּע יוגנטלעכע דאָרט געפֿונען אויפֿיקט. עס איז דערגאַנגען אַפֿילו צו קלעפּ, וועלכע ס׳האָבן באַקומען עטלעכע שיינע יידן — און זיי האָבן נאָך געמוזט בעטן מחילה, פון בעלעמער אַראָפּ שבת נאָכן דאָוונען, און צוזאָגן, אַז מער וועלן זיי ניט פאַרשעמען די טויטע... די וואָר־שעווער „פאָלקס־צייטונג״ האָט בשעתו באַשריבן די דאָזיקע געשיכטע.

מיר געפֿונען די ביבליאָטעק אין... ברונעם

ניט געקוקט אויף די רדיפות פון דער פּוילישער מאַכט און אָפּטע סיכסוכים מיט אונדזערע היימישע יידן, איז די קולטור־אַרבעט אַנגעגאַנגען אין פולן פּאַרנעם. מען באַגונגט זיך שוין ניט מיט די קעסטל־אָוונט, מיטן אַנטייל פון אַרטיקע כוחות, נאָר מיר ברענגען אַראָפּ פון וואַרשע פּרעלעגענטן מיט אַ נאָמען, אַנזען און דער עיקר — מיט אַ סך וויסן. פּרץ מאַרקיש האָלט זיין באַליבטן רעפֿעראַט „עקספּרעסיאָ־ניזם און אימפּרעסיאָניזם אין דער ליטעראַטור און קונסט״. עס קומט דער גלענצנדיקער רעדנער לעאָ פּינקעלשטיין, דער שרייבער מלך ראָוויטש, דער פּאָליטישער טוער און פּריידענקער, דער פּאָליאַק וויענניאָוואַ־דלוגאַשעווסקי. דער זאָל פון די פּייערלעשער איז פול בעת יעדער אונטערנעמונג.

צונויפּברענגען אַ גרויסן עולם צו אַ רעפֿעראַט קומט אָן אַ סך לייכטער, ווי דאָס אַרויס באַקומען די לעגאַליזאַציע־דערלויבעניש פּאַר יעדער אונטערנעמונג, וועלכע ווערט אויף באַזונדט פון דער פּאָליציי. שפּעטער געלונגט אונדז צו עפּענען אַ לאָקאַל ביי עקיבאלע איינשידלער אין הויף, אויפן ריקער וועג. די אַרבעט לעבט אויף אַ דאַנק די ליטעראַרישע אָוונטן און „ליטעראַרישע געריכטן״ אידער שרייבער און ביכער. עס ווערט געשאַפֿן אַ ביבליאָטעק מיט אַ רייכן ביכער־אוצר. מיט די אַלע טעטיקייטן פירן אָן די חברים: יאנקל באָביס, די בייגעלמאַנס, גאָדל מילגרוים, יאנקל שארפהארץ, שלמה מעקלער, משה זאַמדנער און נאָך און נאָך.

אַ געוויסן שבת נאָכמיטאָג, ווען מיר קומען אין פּאַראיין — בלייבן אַלע שטיין געפּלעפּט. די ביכער־שענק — אויפגעריסן און ליידיק. ניט געבליבן קיין איין ספּר אין דער ביבליאָטעק. דער עולם לאָזט זיך אָוועק זוכן דעם צוגעגנבעטן אוצר. עמעצן פאַלט איין צו כאַפּן אַ בליק אין ברונעם פון שכנותדיקן הויף. עס ווערט פּינצטער אין די אויגן. די ביכער האָט מען דאָרט אַריין געוואָרפן. אָן אַן אויספּאַרשונג ווייסן מיר ווער ס׳האָט געטאָן דאָס מיאוסע שטיקל אַרבעט: די כלי־קודש פון שטעטל,

מיט דער הילף פון עטלעכע אונטערוועלטניקעס, „שטאַרקע יונגען". אָבער חברה קלערן נישט לאַנג. אָט לאָזט מען זיך אַראָפּ אין ברונעם און די ביכער ווערן פון דאָרט אַרויס געגומען. אונדזערע קעגנער פון בית־המדרש האָבן ניט געפונען קיין אַנדער מיטל ווי אַזוי זיך נוקם זיין. נאָר די נקמה האָבן זיי ניט דערלעבט. די ביכער זענען געווארן אויסגעטרוקנט — און די ביבליאָטעק האָט זיך ווייטער געפירט איר געבענטשטע אַרבעט.

די רדיפות הערן ניט אויף

אין לאָקאַל באַווייזן זיך אָפט אומגעבעטענע געסט — פאָליציי און געהיים־אַגענטן. זיי פירן אַדורך רעווידזיעס, דראָען און פאַרמאַכן אָפילו דעם פאַראיין. אַרעסטן פון אונטערערדישע טויער זענען אַ טאָג־טעגלעכע דערשיינונג. פאַראַן שוין הינטער די קראָטן אָ היפשע צאָל חברים. מען דאַרף זאָרגן פאַר זייערטוועגן — אַן אַדוואָקאַט, אָ פעקל. מען טאָר אויך ניט לאָזן הונגערן די משפחות פון די אַרעסטירטע, וועלכע זענען טיילמאָל געווען די אייניציקע שפייזער. פאַראַן איצט אָ בריוט פעלד פון טעטיקייט פאַרן דראַמאַטישן קרייז, ווייל נאָר אַ דאַנק זיינע פאַרשטעלונגען, וועט מען קענען צונויפשטעלן אָ סומע, צו דעקן טיילווייז די אַלע אויסגאָבן. דער קרייז ווערט פאַרשטאַרקט מיט ניי־צוגעקומענע אַרטיסטן־אַמאַטאָרן: שלמה מעקלער, חיים־שלמה זימאן, חייה בייגעלמאן, הדסה ראָפאַפּאָרט, משה גורפינקל און ראָכטשע בייגעלמאַן מיט איר פרעכטיקער שטימע. דער דראַמאַטישער קרייז פאַרט אויך גאַסט־ראָלירן אין די אַרומיקע שטעטלעך און ברענגען דאָרט אַריין אָ סך פרייד און דער־מונטערונג. פאַר דער פאָליציי איז אָזאָ דערפאָלג — ווי אָ דאָרן אין אויג. אין יאָר 1928 פאַרמאַכט מען ווידער דעם לאָקאַל. מ׳איז שוין צום צווייטן מאָל אויף דער גאַס.

נאָר ווער האָט אין יענע יאָרן זיך איבערגענומען מיט פאָליצייישע שיקאַנעס? אָט איז שוין אָפן אַ נייער לאָקאַל, ניט ווייט פון אברהם לונדאוועס הויז. מיט פרישער ענערגיע ווערט ווידער אויפגעשטעלט אָ ביבליאָטעק. דער פראָפעסיאָנעלער פאַראיין לעבט אויף. אויף די לעקציעס באַקענט מען זיך מיט בוכאַרינס און לענינס טאַריעס, נאָר אָ וואַך אין דרויסן מוז שטיין, מען זאָל ניט אַריינפאַלן... אין איין צימער דער־קלערט עפעס מיט ברען און גלויבן יאנקל שארפהארץ. און אין צווייטן צימער קנעלט מיט די יוגנטלעכע אָ פרשה מאַרקסיזם — אברהם אַבראַמאָוויטש.

דער פאַראיין פאַרגאַסט ניט זיין אייגנטלעכע אויפגאָבע: אָנפירן מיט עקאָנאָמישע אַקציעס לטובת די אַרבעטער.

עס רוקן זיך אָן די סיום־וואָלן פון יאָר 1928. פאָליציי לאָזט ניט לעבן. די

וואַל־ליטעראַטור פון דער קאָמוניסטישער ליסטע, הגם זי האָט לעגאַל אַרויסגעשטעלט אירע קאַנדידאַטן, ווערט קאַנפיסקירט. מענדל באָרנשטיין, משה גורפינקעל און ישראל וואצעק, ווערן פאַרהאַלטן ביי דער באַן־סטאַציע, ווו זיי זענען אַוועק אָפּנעמען די „טריפהנע" ליטעראַטור. אויפן אָרט האָט זיי פאָליציי געשלאָגן מכות־רצח און אָפּגע־פירט אין דער שטאָטישער „קאָזע". עטלעכע חברים קומען אונטערן פענצטער פון דעם אַרעסט, כדי דערמוטיקן די פאַרהאַלטענע. זיי זענען אָבער ביי זיך געווג מוטיק, בפרט נאָך, אַז הינטער דער פאָדשעווקע פון די מאַנטלען איז זיי געלונגען צו באַ־האַלטן אַ ביסל ליטעראַטור. מיר באָקומען אַרויס די אויפרופן. אָבער ווו נעמט מען „נומערלעך", דאָס אייגנטלעכע שטימצעטל? איז מען געפאָלן אויף אַזאַ המצאה: אַזוי ווי די פאַרהאַלטענע אין „קאָזע" האָבן ניט וואָס צו טאָן, האָט מען זיי דורכן פענצטער באַזאָרגט טוש מיט צוגעשניטן פאַפּיר און אַ סטעמפּל (פון אַ קאַרטאָפל) — און ס׳איז דאָרט אַוועק אַ „פאַבריק" פון נומערלעך, וועלכע מיר האָבן צוריק אַרויס באָקומען דורכן זעלבן וועג...

אַן אָוונט, ערב די וואַלן, ווען אַ גרויסער עולם יוגנטלעכע האָט זיך געפונען אין גאַס, איז גראָד אָנגעריטן אַ פאָליציאַנט אויף זיין פערד. עס האָט לאַנג ניט געדויערט — און צום פערדישן עק האָט מען צוגעשפּיליעט עטלעכע נומערלעך פון דער קאָמוניסטישער רשימה... אַ פאַרבייגייענדיקער פאָליציאַנט האָט אָנטדעקט די זאַך און אָנגעהויבן יאָגן די יוגנטלעכע. האָט איינער פון זיי, אין מיטן לויפן, זיך אויסגעצויגן פאַרן אָנלויפנדיקן פאָליציאַנט — און דער פאַרשטייער פון דער מאַכט ליגט שוין אַליין אויף דער ערד. דער גאָנצער חברה איז געלונגען צו אָנטלויפן.

אָזעלכע פאָסירונגען האָבן בלויז געשטאַרקט דעם מוט און גלויבן, אָנגעטאָן פליגל דער דערשלאָגענער און פאַראָרעמטער יידישער יוגנט.

די מלחמה מיט דער אונטערוועלט

ניט ווינציק צרות האָט די פראָגרעסיווע יוגנט געהאַט אויסצושטיין פון דער דעמבלינער יידישער אונטערוועלט — די אומאָפּיציעלע בעלי־בתים פון שטעטל. זיי האָבן געהאַט אין זייערע הענט דעם מאָנאָפּאָל אויפן קוילן־האַנדל, דיקטירט אויפן מאַרק ווער מעג יאָ און ווער ניט פאַרנעמען זיך מיטן מסחר פון אויבסט. די געבראַכטע אין שטאָט קעסטלעך און קוישן מיט עפּל, באַרן, פלוימען, קערשן און ווינשלען, האָט מען גענומען אָפּווגן אויף זייערע וואָגן, פאַר וואָס זיי האָבן געמוען אַ פּעטן אָפּצאָל. זיי האָבן געהאַט די וועגענער צו ברענגען און פירן סחורות פון און קיין וואַרשע. אויך דעם ערשטן לאַסט־אויטאָ וואָס האָט געפירט סחורות אין דער הויפּטשטאָט —

איז געווען זייערער. צוליב זייער מאַנאָפּאָל־פּאָזיציע און טעראָר, האָט אַ שטאָט יידן מורא געהאַט פּאַר די דאָזיקע פּאַרשוינען. לאַנגע יאָרן האָבן זיי געהערשט אין שטאָט מיטן כוח פון דער פויסט.

אין יאָר 1930 האָט דער שניידער־אַרבעטער מעכל אַבראַמאָוויטש פּאַרשטרייקט. זיין אַרבעטס־גענאָסע האָט אים אָפּגעזאָגט פון דער אַרבעט. דער פּראָפּ־פּאַראיין האָט זיך געשטעלט אויף דער זייט פון געקינדיקטן אַרבעטער. האָט דער בעל־הבית אַנגע־שטעלט עטלעכע אונטערוועלטניקעס, זיי זאָלן זיך אָפּרעכענען מיטן פּאַראיין. דעם אַרויסרוף האָבן די אַרגאַניזירטע מיטגלידער אָנגענומען — אוֹן באַשלאָסן איין מאָל פּאַר אַלע מאָל אָנצולערנען די שטאַרקע יונגען.

אַ געוויסן שבת נאָכמיטאָג איז געקומען צו אַן אָפּענעם צוזאַמענשטויס אין גאַס. פּעטש און קלעפּ זענען געטיילט געוואָרן פון ביידע צדדים. די זיגער זענען דאָס מאָל געווען די אַרבעטער. די פּאַרשוינען האָבן לאַנג ניט געקענט זיך באַרויקן פון אַזאַ מפּלה און שפּעטער ווילד אַרויס געלאָפן אין גאַס און מיט מעסערס צעשטאָכן אייניקע יונגטלעכע. דאָס האָבן זיי געוואָלט נקמה נעמען פּאַר עטלעכע זייערע חברים, וועלכע מ׳האָט יענעם שבת אָפּילו געמוזט אָפּפּירן אין שפּיטאָל. ניט לאַנג האָט געדויערט און זיי האָבן דערפילט, אַז מיר זענען ניט אַליין. פון וואַרשע זענען געקומען צו הילף עטלעכע טרעגערס, אפשר שטאַרקערע ווי די דעמבלינער אונטערוועלטניקעס — און זיי באַפּוילן צו פּאַרהאַלטן זיך שטיל. נאָך מער — די זעלבע טרעגערס האָבן אין וואַרשע צעשניטן די גומי־רעדער פון דעם לאַסט־אויטאָ, וואָס האָט געהערט צו די דעמבלינער שטאַרקע יונגען. די לעצטע האָבן אייניגעזען, אַז די מלחמה איז פּאַר זיי אַ כּאַרשפּילטע. האָבן זיי אין דער פּרעסע איבערגעבעטן דעם פּראָפּ־פּאַראיין, באַצאָלט פּאַר די שאָדנס און געמוזט שיקן פּעקלעך פּאַר די חברים וואָס זענען פּאַרהאַלטן געוואָרן צוליב די געשעענישן. אויך אַדוואָקאַטן האָבן זיי געמוזט שטעלן אויף זייער חשבון און דער אָפּגעזאָגטער שניידער־אַרבעטער האָט צוריק באַקומען זיין פּאָסטן.

דער נצחון איבער דער אונטערוועלט האָט געגעבן אַ סך אָנזען און פּרעסטיזש דער אַרגאַניזירטער יוגנט.

געשטאַלטן וואָס זענען מער נישטאָ...

דער שפּאַציר איבער דעמבלין אין יאָר 1957, פון צוויי אַמאָליקע אירע איינווינער — דויערט ווייטער. יעדער טריט — אַ נייע דערמאָנונג, פּרישע זכרונות פון אַן אָרט, וווּ ס׳האָט געשפּרודלט מיט יידן און יידישקייט. נאָר איצט — קיין זכר פון דער אַמאָ־ליקער יידישער דעמבלין.

בית־הספר המקצועי בדמבלין • פאַך־שול אין דעמבלין

— אָט דאָ — רופט זיך אָפּ מיין חבר — האָט געווויגט מיין משפחה. לייזער רימער (זאַמדנער) מיט זיינע זין און טעכטער, אייניקלעך. בלויז צוויי זין, משה און יחיאל, לעבן היינט אין אַמעריקע. דער פאָטער זייערער איז געווען אַ האַרעפאַשניק דור־דורות. אַ ביסל ווייטער, אין דער שול־גאַס, האָט געווויגט מיין זיידע ישראל שניידער. אַ בכבודיקער, אָנגעזעענער ייד. זיין גאָנץ לעבן געאַרבעט, אַ דאַמען־שניידער. אין די יונגערע יאָרן האָט ער מיט זיין שוער און נאָדל באַדינט בלויז מענער, נאָר קיין פרנסה דערפון איז ניט געווען, האָט ער זיך איבערגעוואָרפן צו דאַמען־שניידעריי. נאָר אַלס פרומער ייד, איז ער אָוועק צום רבין פרעגן אַ שאלה, צי ער מעג מעסטן און פאַסן אויף אַ נקבה... האָט דער רבי אים געענטפערט דאָס זעלבע וואָס ר׳ עקיבא זיינע תלמידים, ווען ער האָט אויף אַ חתונה געטאַנצט מיט דער כלה. „זאָל זיך דיר דאַכטן, אַז דו נייסט פאַר אַ קלאָץ...״ צי אים האָט זיך טאַקע אַזוי אויסגעווויזן — איז ניט באַוווסט, אָבער אַ דאַמען־שניידער איז ער שוין פאַרבליבן ביזן סוף פון זיין לעבן. יעדער אין דער פרי איז ער אָוועק אין בית־המדרש, געלערנט אַ פרק משניות, אָפּגעדאַוונט און נאָכן אָפּעסן — געזעסן מיט דער נאָדל ביז שפעט אין דער נאַכט. כרייטיק האָט ער געזומען צוויי צדקה־פושקעס, איינע פאַר ביקור־חולים און די צווייטע פאַר הכנסות־כלה. פאַר ליכט־בענטשן האָט ער אויסגעליידיקט די פושקעס און די פאַלשע דרייערלעך געגעבן די אייניקלעך צום שפילן זיך...

פרייטיק־צו־נאַכטס נאָכן עסן, פלעגן מיר קומען צום זיידן. זיין גרויסע שיינע באָרד און די שטראַלנדיקע אויגן האָבן אים צוגעגעבן אַ סך הדרת־פנימדיקייט. מיר זענען געווען פיר טעכטער און אַ זון. דער רוב קינדער האָבן געווויגט נאָענט פון זיידן. ער האָט שוין געזאָרגט דערפאַר, אַז צו זיין הייזקע זאָל מען אַלע מאָל צובויען אַ צימער, אַ פליגל. בלויז די קינדער וואָס האָבן זיך שפעטער אַרויפגעאַרבעט (לייבל האָראָוויץ און אבא בראָנשפיגל), זענען אַריבער אין אַנדערע דירות.

חנה — דעם תלמיד־חכם יאַנקל שפירא. ער איז יונג געשטאָרבן, איבער געלאָזט צוויי זין — משה און מנשה און פיר טעכטער. נאָר צוויי פון זיי לעבן היינט אין פאַריז (אסתר און ביילע). פון דער גרויסער משפחה פון מיין זיידן, זענען געבליבן יחידים. מיינע עלטערן זענען נפטר געוואָרן פאַר דער מלחמה. מיין פאָטער איז געווען אַ בן־תורה און באַרימטער בעל־תפילה. געלעבט אין דחקות און ניט שטענדיק געקענט געבן די קינדער אַ שטיקל ברויט צו דער זעט. די דירה איז באַשטאַנען פון אַ צימער מיט אַ קיך, ווו ס׳האָבן געלעבט 9 נפשות. דאָך איז ער תמיד געווען אין אַ גוטער שטימונג, אויפגעלייגט. די שטאָט האָט אים זייער געשעצט...

אָ, ווו זייט איר, טייערע און האַרציקע דעמבלינער יידן?!

המפלגות בדמבלין־מודז'יץ

אריה בוקשפן / תל־אביב

דמבלין של שנות העשרים היתה מחולקת לשני מחנות קיצוניים ביותר: האחד — היהדות הדתית־המסורתית, והשני — הארגון המקצועי שהיה תחת השפעה של הקומוניסטים.

היהדות הדתית היתה כמעט כולה חסידית, לרוב — חסידי גור־מודז'יץ ואחרים.

החסידים נהגו להתפלל ב„שטיבלעך" שלהם, ושאר היהודים התפללו בבית־הכנסת הגדול ובחדר מיוחד ליד בית־הכנסת הגדול, ששם התפללו אנשי המעמד הבינוני, בעלי־מלאכה וסבלים. חדר זה כונה בשם „דאָס ציוניסטישע שטיבל" ומאחוריו שכנה המקווה הידועה כממלכתו של מנדיל פ.

החסידים מגור היו מיוחדים. הם היו ידועים בתפילותיהם ובשמחותיהם. היה להם בית־כנסת מיוחד שהוקם תחת השגחה וגם היה רשום על שמו של אבי, משה בוקשפן ז"ל, כמעט בכל מוצאי־שבת, נהגו להביא חבית בירה ולשמוח עד השעות הקטנות. בימי

„החלוץ הצעיר"

החורף היה המקום מחומם בעזרת תנור. בשירה הצטיין גיסי הרשיל ווינטרויב ז"ל, שהוא, אשתו (אחותי) פריינדיל וארבעת ילדיהם הי"ד, נשלחו להשמדה במשלוח הראשון מדמבלין.

אבי, משה בוקשפן, היה חסיד נלהב של הרבי מגור. כאשר נולדתי, קרא לי אבי ע"ש האדמו"ר מגור „שפת אמת" (יהודה לייב אריה). כמעט בכל חג היה אבי נוסע לרבי מגור ולפעמים אף היה לוקח אותי עמו.

אבי ע"ה, נפטר משבץ לב בחורף של שנת 1921. (אני הייתי אז נער בן 9). הוא יצא לחצר על מנת לחטוב עצים להסקת התנור בביתנו, ואז פסק לבו מלפעום. השבר במשפחתנו היה גדול עד למאוד. כבוד לזכרו!

הצדיק ממודז'יץ, ר' ישראל טויב, היה שר ב"מלווה מלכה" במוצאי השבת ואז היו מתאספים סביבו אנשים רבים. על רבים מניגוניו מתהלכות אגדות, כמו על הניגון למחוסרי־בית וכן הסיפור הידוע על הרבי כאשר צריך היה לנתחו ברגל בבית־החולים לא נתן להרדימו בסם מרדים ואמר לרופאיו כי רוצה הוא להישאר בהכרה צלולה. ואכן כך היה. בזמן הניתוח הוא יצר את הניגון הידוע „אזכרה" בן 36 הפרקים. הוא נפטר בשנת תרפ"א. יהי זכרו ברוך!

*

האיגוד המקצועי (בהשפעת הקומוניסטים) היה מאורגן היטב ודאג לענייני הפועלים בחומר וברוח. הם נהגו לשבות לעתים קרובות והיה להם כוח חזק והשפעה עצומה על הנוער ועל הציבור כולו.

נוער חלוצי־ציוני כמעט ולא היה בעיר, למרות שהיו ציונים ותיקים אחדים, כמו הציוני הוותיק, חובב־ציון הידוע, אברהם שמלצטיין ז"ל. הוא היה הראשון מבין בני העיר שנסע עם משפחתו לארץ־ישראל (בתו, חנה טישמן — חברה פעילה בוועד אירגון יוצאי דמבלין־מודז'יץ בישראל). הדבר עשה רושם רב בעיר, בנוסף על כך שהלה הוציא לאור ספרים אחדים על חובבי־ציון.

היו עוד ציונים ותיקים כמו: יוסף גליבטר, בעריש זילברגלייט, משה קמין ושמואל נחום לוכסנבורג, שהיה ראש קהילת דמבלין לפני פרוץ המלחמה. הללו ניספו בשואה. יהי זכרם שמור עמנו לעד. בוודאי, שהיו עוד רבים מאוהדי התנועה, אבל כל אלה היו עסוקים בדאגות פרנסתם ולא עשו מאומה עבור המפלגה. עד שאנחנו, כמה נערים שעזבו את הישיבה, התחלנו בפעולה החלוצית, והם: יעקב רוזנברג, ישראל יום־טוב, בנימין זילברמן, מאיר סמיט, אהרון גרבוביק, יחיאל בוביס וכותב שורות אלה. יחיאל בוביס ז"ל חלה בשנת 1935 במחלת המעי העיוור והיה צורך דחוף לנתחו. מאחר ובדמבלין לא

היה בית־חולים, העבירוהו לפּוּלאַוו ובדרך נפטר. הוא היה פעיל מאוד ועשה רבות למען אירגון תנועה חלוצית בדמבלין. מלבדו, נמצאים כולם בישראל.

הצלחנו לצרף אלינו קבוצת בנות, כמו: האחיות שרה וטובה אינטוגליך, חנה רוזנברג, שרה הלפרין, פסיה בוקשפן, חוה ליכטנשטיין, האחיות טובה וצירל ווינברג, רבקה יום־טוב וצביה אובסט. האחיות שרה וטובה, חנה, שרה ופסיה נמצאות בישראל. חוה והאחיות טובה וצירל — באמריקה, רבקה וצביה ניספו בשואה. צביה נשלחה להשמדה במשלוח הראשון בגלל היותה צולעת. היא היתה חברה פעילה מאוד וידעה לשיר יפה מאוד. בחדרה היו מתאספים בתחילה, כדי לארגן את התנועה החלוצית בדמבלין.

*

נתקלנו בקשיים גדולים מצד יהודים הדתיים, שלא נתנו לילדיהם ללכת לתנועה „אפיקורסית" שכזאת והם באו למועדון שלנו להוציא את הבנים או הבנות שלהם. אנחנו העמדנו חבר שלנו לשמירה והוא היה מודיע את מי באים לחפש — ואז היינו מחביאים אותו.

עיקר הקשיים נגרמו לנו על־ידי הנוער השמאלי־קיצוני־קומוניסטי, שהפריע לנו באיומים ולפעמים אף במכות.

פעם אירגנו אסיפת מחאה פומבית נגד המאורעות בשנת 1929 בארץ־ישראל. במו ידינו כתבנו את המודעות, במו ידינו תלינו אותם וכאשר התאספנו באסיפה גדולה, הופיעו בני הנוער הקיצוני בכוונה תחילה להפריע. כשחברנו, מאיר סמיט (שנמצא כיום בארץ), ביקש שישתרר שקט — בשפה העברית, מספיק היה בכך לפוצץ את האסיפה.

פעם אחת שבתי מאוחר בלילה לביתי מישיבת מזכירות „החלוץ" ואלמוני ארב לי ליד ביתנו ו„כיבדני" בשתי צליפות על הראש עם רצועה ואמר: „נאַדיר ציוניזם!" („הא לך ציונות!") — וברח.

פעם אחרת סגרו אותנו בזמן הישיבה בתוך החדר, אך ככל שרבו ההפרעות, כן התמסרנו יותר לפעולה. אספנו פרוטה לפרוטה בכדי שנוכל לשכור חדר פינתי משלנו, עבור התנועה. ובאיזה התלהבות קדושה קישטנו את החדר עם דגלים ציוניים ובתמונות של הרצל וגורדון.

התחלנו לאסוף כסף לקק"ל, העלינו מדי פעם סרטים, אירגנו ליגה למען ארץ־ישראל העובדת. מדי יום ששי היינו עורכים ערב שאלות ותשובות („קעסטל־אָוונט"). סידרנו כל שנה אקדמיה לגורדון וערב תל־חי, ואחרי כל אסיפה שרנו בהתלהבות את שבועת „פועלי ציון" ו„התקוה". למדנו שירים וריקודים חלוציים. היינו רוקדים

ועדת התרבות של האיגוד המקצועי • קולטור־קאַמיסיע פון פראַפעסיאַנעלן פאַריין

„הורה" בהתלהבות גדולה עד חצות הליל — והיה שמח מאוד. לעתים התקיים ויכוח פומבי ביניגו לבין ה„בונד" וידינו היתה על העליונה.

אירגנו להקה דרמטית בהנהלתו של נחמיה ארליך, ולאחר שהוא היגר לארגנטינה, נטל לידו את הניהול יעקב רוזנברג (גיסי שנמצא בארץ) והצגנו מספר מחזות, כמו: „המלך ליר", „קרייצר סונטה", „מכירת יוסף" ועוד.

התמסרנו לפעולה יום ולילה. בקיץ התאספנו ביער של ד"ר סוחצקי והיינו לומדים תולדות הציונות. לפעמים הופיעו „שקצים" (כפי שקראנו לנערים הפולנים) והיו מגרשים אותנו במקלות ובאבנים. עמדנו בקשר עם מרכז „החלוץ" בווארשה, בכדי להגביר את הפעולה עבור קק"ל. הבאנו את מר פישל פופובסקי ממרכז קק"ל להרצות על הנושא „קק"ל ותפקידיו בעתיד".

*

עזרנו לחלוצים מבחוץ שעברו דרך עירנו: באוכל, לינה וכסף, והיות שבדמבלין היתה תחנת רכבת מרכזית, אזי, מדי פעם, עברו חלוצים מההכשרה בדרך הביתה להתכונן לעלייה. ולא היו להם אמצעים להמשיך — ואנחנו עזרנו להם להגיע הביתה.

חלוצים רבים מהזמנים ההם, שעברו דרך ביתנו, נמצאים כיום בארץ והם עסקני הסתדרות ומנהלי מוסדות שונים. כך הקימונו תנועה לתפארת ושלחנו נוער להכשרה ולארץ. החלוץ הראשון ששלחנו לארץ היה מנחם רכטמן, נער ממשפחה עניה שהוצאנו אותו מהבית, שלחנו אותו להכשרה, ואחר כך — לא"י. בארץ הקים משפחה וחי בכבוד עד היום הזה. הדבר עשה רושם בעיר וקרב אלינו נוער נוסף. וכך הרחבנו שורותינו.

ואז בא הפילוג. חלק מהנוער שלנו נטה ימינה והקים את „השומר הלאומי". הם שכרו להם חדר ליד הגשר וכך קמו בדמבלין שתי תנועות נוער חלוציות — „גמינה" (ליד בית הקהילה) ו„בריק" (ליד הגשר). החיכוכים בינינו, החלוצים, לבין „בריק", הלכו וגברו. הם דרשו חלק מרכוש המועדון שלנו, ובעיקר — את השולחן היפה שהיה לנו. אבל ללא הצלחה. חלק מ„הבריק" נטה מאוחר יותר ימינה והקים את „ברית־החיל" (הרביזיוניסטי). וכך השגנו בדמבלין קשת מגוונת של תנועות נוער.

*

שלחנו חברים רבים לארץ, ובשנת 1932 נערכה מסיבת פרידה לכבוד עליתי ארצה שהתקיימה בביתנו הפרטי ובאו לברך אותי מכל התנועות הציוניות. שתינו ושרנו והיה מצב־רוח מרומם. פתע החלו חברי הנוער השמאלי ליידות אבנים בחלונות. כשקמתי לענות לברכות, אמרתי בין השאר, שאני נוסע ארצה לעזור לבנות את הארץ לא רק בשביל החלוצים, אלא גם עבור אלה שמשליכים עכשיו אבנים וכי עלול להגיע הזמן שהם יהיו זקוקים לזה.

הדברים האלה התגשמו הרבה יותר מהר משציפיתי, ואחרי המסיבה הלכנו כל המסובים יחד עם המשפחה ברגל לתחנת הרכבת שם נפרדנו. החלוצים שרו התקוה — ואמא והמשפחה מררו בבכי...

חסידיש, ציוניסטיש, קאָמוניסטיש

לייבל בוקשפאַן / תל־אביב

אין די צוואַנציקער יאָרן פון היינטיקן יאָרהונדערט, איז די יידישע דערוואַקסענע באַפעלקערונג פון דעמבלין־מאַדזשיץ געווען צעטיילט — אין פאָליטיש־אידעיישן זין — אויף דריי מחנות: חסידים, ציוניסטן, קאָמוניסטן. בעת די ערשטע האָבן זיך געזאַמלט אין בית־המדרש, שול און אין די פאַרשידענע שטיבלעך, איז דער פראָפעסיאָנעלער

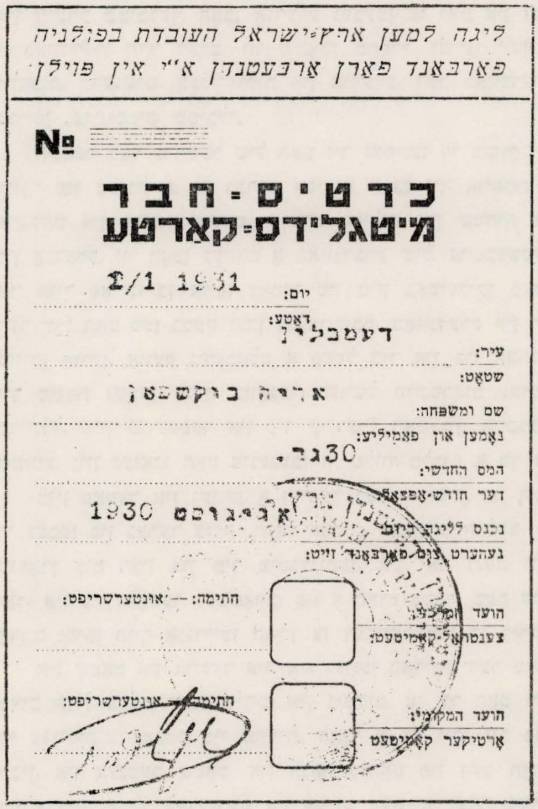
ליגה למען ארץ־ישראל העובדת בפולניה
פאַרבאַנד פאַרן אַרבעטנדן א"י אין פוילן

№

כרטיס־חבר
מיטגלידס־קאַרטע

יום: 2/1 1931

דאָטע:

עיר: דעמבלין

שטאָט:

שם ומשפחה: אריה בוקשפאן

נאָמען און פאַמיליע:

המס החדשי: 30גר.

דער חודש־אָפּצאָל:

נכנס לליגה ביחס: 1930 אַפּריל

געהערט צום פאַרבאַנד זייט:

החתמה: — אונטערשריפט:

הועד המקומי:

צענטראַל־קאָמיטעט:

החתמה — אונטערשריפט:

הועד המקומי:

אָרטיקער קאָמיטעט

כרטיס־חבר של הליגה למען א"י העובדת בפולין מיטגליד־קאַרטע פון דער ליגע פאַרן אַרבעטנדיקן א"י אין פוילן

פֿאַראיין געווען די אַכסניה פֿאַר די לינק־געשטימטע אַרבעטער און די לאָקאַלן פון החלוץ און שפּעטער פון השומר הלאומי און ברית־החיל — די קוזשניעס וווּ ס׳האָבן זיך אויסגעשמידט און געהאַרטעוועט דער באַווּסטזיין און טאַט פון דער ציוניסטישער יוגנט אין שטעטל.

די מאַדזשיצער דינאַסטיע

די רעליגיעזע יידן זענען אין גרעסטן טייל געווען גערער און מאַדזשיצער חסידים, צי אַנהענגער פון אַנדערע רבנישע הייף. בעת די חסידים האָבן געדאַווּנט און געלערנט אין זייערע שטיבלעך, האָבן אַנדערע געבעטן צו גאָט אין דער גרויסער שול און אין אַ באַזונדערן חדר דאָרט, וווּ ס׳האָבן מתפּלל געווען יידן פון מיטלשטאַנד, בעלי־מלאכות, טרעגערס, בעלי־עגלות און אַנדערע. דעם באַזונדערן מקום קדוש האָט מען גערופֿן „ציוניסטיש שטיבל״.

הינטער דער גרויסער שול האָט זיך געפונען די מקווה — דאָס באַווּוסטע „קיניג־רייך״ פון מענדל פ. די גערער חסידים האָבן זיך אויסגעצייכנט מיט זייער ספּעציפֿישקייט און אייגנאַרטיקייט. זייערע תפילות און שמחות האָבן זיך אונטערשיידט פון אַנדערע. זיי האָבן געהאַט אַ באַזונדערע שול, אויפּגעשטעלט אונטער דער השגחה און אויך פֿאַרשריבן אויפֿן נאָמען פון מיין גאָטזעליקן פֿאָטער משה בוקשפּאַן. אין דער שול האָט מען כמעט יעדן מוצאי שבת, באַזונדערס איןווינטער, אייגנגעהייצט דעם גרויסן אויוון, אַוועק געשטעלט אַ פּעסל ביר און ביז חצות געטאַנצט, געזונגען אָן זיך משמח געווען. מיין שוואָגער הערשל וויינטראוב (אומגעקומען מיט זיין פּרוי פּריינדל, מיין שוועסטער און פּיר קינדער) האָט זיך אויסגעצייכנט מיט דער שיינער שטימע, זיין געזאַנג האָט צוגעגעבן די מלווה־מלכות אַ סך דערהויבנקייט.

מיין פֿאָטער איז געווען אַ הייסער גערער חסיד. ער האָט מיר אַ נאָמען געגעבן די נעמען פון גערער צדיק „שפת אמת״: יהודה־אריה־לייב. כמעט אויף יעדן יום־טוב געפֿאָרן צום רבין און מיך מיטגענומען. אין יאָר 1921, וועלכ׳בין אַלט געווען 9 יאָר, איז מיין פֿאָטער געשטאָרבן פון אַ האַרץ־אַטאַק, בעת ער איז אַ ווינטערדיקן טאָג אַרויס אויפֿן הויף אַנגרייטן האָלץ צו דערוואַרעמען די דירה. כבוד זיין אַנדענק!

אין שטאָט און אויסער איר איז געווען באַרימט דער מאַדזשיצער צדיק ר׳ ישראל טאוב זצ״ל צוליב זיינע שירים און ניגונים. אַז ער האָט זיך צעזונגען מוצאי שבת, צי פרייטיק־צו־נאַכטס ביי זמירות, האָבן אַ סך יידן זיך פֿאַרזאַמלט אויפֿן הויף פון רבין, אין צענטער שטאָט, און הנאה געהאַט פון דעם האַרציקן געזאַנג און שיינע מעלאָדיעס. אַ סך לעגענדעס און אמתע מעשיות זענען דערציילט געוואָרן אַרום דיר

מאַדזשיצער ניגונים, ווי דאָס ליד וועגן די היימלאָזע, אָדער די באַוווסטע דערציילונג, אַז בעת מ׳האָט דעם רבין באַדאַרפט אָפּערירן אַ פּוס, האָט ער ניט געוואָלט מ׳זאָל אים איינשלעפּערן מיט נאַרקאָזע, נאָר געהייסן די דאָקטוירים שניידן. ער וועט זיך מתבודד זיין אין זיין וועלט פון תורה און נגינה. דעמאָלט זאָל ער האָבן געשאַפן זיין באַוווסטע „אזכרה" מיט 36 קאָפּיטלען. ער איז נפטר געוואָרן אין יאָר תרפ״א.

כבוד זיין אָנדענק!

זיין זון ר׳ שאול טאָוב ז״ל האָט איבערגענומען און טרייַ געדינט דעם טאַטנס ירושה — און די מאַדזשיצער נגינה, תפילה און געזאַנג אויסגעבריטערט און פאַר־טיפט. טויזנטער פלעגן קומען הערן זיינע וווּנדערבאַרע מעלאָדיעס און תפילות. באַזיצנדיק גרויסע מוזיקאַלישע אייגנשאַפטן, האָט ער געשאַפן נייע הונדערטער מאַדזשיצער ניגונים, וועלכע האָבן אין אַלע רבנישע הייף און ביים פשוטן פאָלק אַרויסגערופן פיל באַגייסטערונג און אָנערקענונג. זיין הויז אין וואַרשע איז געווען דער טרעף־פונקט פון תלמידי־חכמים און פון באַוווסטע שרייבער, וועלכע זענען געקומען פון זיין געזאַנג, ניגונים און תפילות. ער האָט עטלעכע מאָל באַזוכט ארץ־ישראל, וואָס האָט געהאַט אַ גרויסן אָפּקלאַנג אין דער חסידישער, ווי אין דער ניט־חסידישער וועלט. אים איז געלונגען פאַרן קריג צו עמיגרירן קיין אַמעריקע, צוזאַמען מיט דער משפּחה. נאָך עטלעכע יאָר זיין דאָרט, האָט ער עולה געווען קיין ארץ־ישראל. נפטר געוואָרן ט״ז כסלו תש״ח און געבראַכט געוואָרן צו קבורה אויפן הר הזיתים אין ירושלים.

כבוד זיין אָנדענק!

זיין זון ר׳ שמואל אליהו טאוב שפּיגט וויטער דעם גאָלדענעם פאָדעם פון מאַדזשיץ. אויף דיזענגאָף־גאַס אין תל־אביב האָט ער אויפגעשטעלט אַ בית־הכנסת א. נ. פון די מאַדזשיצער חסידים.

דער החלוץ

הגם אין שטאָט זענען געווען אַלטע, טרייַע ציוניסטן, איז אָבער זייער ממשותדיקע טעטיקייט ניט געווען אָזאַ אָנגעזעענע, זי זאָל מיטרייסן און באַווירקן די יוגנט. דעמבלין האָט זיך אָפּילו געגרייסט מיטן באַוווסטן חובב ציון אברהם שמעלצשטיין ז״ל, וועלכער האָט דער ערשטער מיט זיין משפּחה עולה געווען קיין ארץ־ישראל און אָפּילו אָנגע־שריבן ביכער וועגן דער חובבי־ציון באַוועגונג. פון דער אַלטער גוואַרדיע ציוניסטן, דערמאָן איך זיך אַזעלכע נעמען, ווי: יוסף געליבטער, בעריש זילבערגלייט, משה קאָמיען, שמואל נחום לוקסעמבורג — ראש הקהל ביזן אויסברוך פון קריג. געווען

נאָך אַ סך טרייַע אָנהענגער פון ציון־געדאַנק, אָבער זייערע פערזענלעכע דאגות פרנסה און אַנדערע צרות, האָבן זיי ניט דערמעגלעכט צו פירן וועלכע ס׳איז ציוניס־טישע אַקטיוויטעט. ביז אַ גרופּע יוגנטלעכע, וועלכע האָבן נאָר וואָס פאַרלאָזט די ישיבה צי דאָס בית־המדרש, האָבן ערנסט אַ טראַכט געגעבן וועגן עולה זיין און דערביי פאַרשטאַנען, אַז דאָס קאָן געשען דער עיקר דורכן אויפשטעלן אַ „החלוץ״־אַרגאַניזאַציע און דורך הכשרה פון די חברים. די פיאָנערן פונעם דעמבלינער החלוץ זענען געווען: יעקב ראָזענבערג, ישראל־לייב יומטוב, בנימין זילבערמאַן, מאיר סמיט, אהרן גארבאָוניק, יחיאל בוביס און דער שרייבער פון די שורות. די אַלע געפונען זיך איצט אין ישראל, אויסער יחיאל בוביס ז״ל, וועלכער איז אין יאָר 1935 געשטאָרבן אויפן וועג קיין פּולאָוו, וווּ מ׳האָט אים באַדאַרפט אָפּערירן די בלינדע קישקע. ער איז געווען זייער טעטיק און פיל אויפגעטאָן פאַר דער באָוועגונג. כבוד זיין אַנדענק!

די אַרגאַניזאַציע האָט נאָך מערער אויפגעלעבט, וועו עס האָבן זיך אין איר אָנגעשלאָסן אַ גרופּע מ״ידלעך: די שוועסטער שרה און טובה אונטוגליך, חנה ראָזענ־

1930 — ביקורו של אחיו של הרב קוק זצ״ל בדמבלין מטעם קק״ל
1930 — באַזוך פון הרב קוקס ברודער אין דעמבלין פאַרן קרן קיימת

בערג, שרה האַלפערין, פּעסע בוקשפּאַן, חוה ליכטענשטיין, די שוועסטער טובה און צירל וויינבערג, רבקה יומטוב און צביה אויבסט. די לעצטע צוויי — אומגעקומען אין געטאָ. די שוועסטער שרה און טובה, חנה, שרה, פּעסע — געפונען זיך אין ישראל. חוה, די שוועסטער טובה און צירל וווינען איצט אין אַמעריקע. צביה איז געווען אַ הינקענדיקע און דערפאַר האָבן די דייטשע רוצחים זי געשיקט מיטן ערשטן טראַנספּאָרט פון דעמבלין אויף אומקום. זי האָט געהאַט אַ שיינע שטימע, בייַ איר זענען פאָרגעקומען די ערשטע פאַרזאַמלונגען און שמועסן פון די חלוצים.

דער החלוץ האָט אַרויסגעוויזן אַ סך אַקטיוויטעט בייַם אַרגאַניזירן קעסטל־אָוונטן, אַקאַדעמיעס צום אָנדענק פון א. ד. גורדון, די תל־חי געשעענישן, יאָרצייט פון ד״ר זאב הערצל, אָדער אַ „בלימל־פאַרקויף״ לטובת דער ליגע פון אַרבעטנדיקן ארץ־ישראל. ביז שפּעט אין דער נאַכט האָט מען געטאַנצט „האָראַ״, באַטייליקט זיך אין קרייזן, לעקציעס און שפּילעריין.

אויך אַ דראַמאַטישער קרייז איז געווען בייַם החלוץ, אונטער דער אָנפירונג פון נחמיה ערליך. נאָך זיין אָפּפאָרן קיין אַרגענטינע, האָט רעזשיסירט מיין שוואָגער יעקב ראָזענבערג (אין ישראל). געשטעלט געווארן זענען פיעסן פון בעסערן רעפּערטואַר, ווי: „דער קיניג ליר״, „קרייצער סאָנאַטע״, „מכירת יוסף״ און אַנדערע.

זומער איז מען זיך צונויפגעקומען אין ד״ר סאַכאַצקיס וואַלד, דאָרט געלייענט און אָרומגערעדט די געשיכטע פון ציוניזם. אויסער די שטערונגען מצד די לינקע, האָבן אין וואַלד זיך אויך געזומען טשעפּען יונגע פּאָליאַקן. זיי האָבן געוואָרפן שטיינער, פּראָוואָצירט געשלעגן און מיט שטעקנס טיילמאָל פּאַרטריבן רויקע, זיך לערנדיקע יוגנט.

אונדזער טעטיקייט איז געפירט געווארן אין פולשטענדיקער קאָאָרדינאַציע מיטן מרכז החלוץ אין וואַרשע. באַזונדערס איבערגעגעבן איז מען געווען דער טעטיקייט פאַרן קרן קיימת. אַ פאַרשטייער פון דער קק״ל צענטראַלע, פּ. פאָפּאָווסקי ז״ל, האָט אָפּילו באַזוכט דעמבלין און רעפּעריט וועגן די אויפגאָבן פון די נאַציאָנאַלע פאָנדן.

די אויפטוען און דערגרייכונגען פון אונדזער יוגנט־אַרגאַניזאַציע, האָבן אָנגעהויבן געבן רעזולטאַטן אין דער פאָרם פון עליה. דער ערשטער וואָס האָט זוכה געווען צו באַקומען דעם געגאָרטן סערטיפיקאָט פון מרכז החלוץ, איז געווען מנחם רעכטמאַן. ער איז געקומען פון אַן אַרעמער היים און די באַוועגונג האָט אים געהאָלפן פאָרן אויף הכשרה און עולה זיין. דאָס האָט אַרויסגערופן אָנערקענונג אין שטאָט און די יוגנט

האָט געזען זיך אָנגעשלאָסן אין דער אָרגאַניזאַציע. נאָר גלייכצייטיק האָט זיך געשטאַרקט די השפּעה פון אַנדערע ציוניסטישע יוגנט־באַוועגונגען.

די קעגנער דערגייען די יאָרן

ווי יעדער אָנהייב, אַזוי איז אויך דער בראשית פון החלוץ אין דעמבלין געווען אַ שווערער. די פּרומע עלטערן פון איין זייט און די אַנטי־ציוניסטישע עלעמענטן פון דער צווייטער זייט, האָבן געלייגט אין וועג אַ סך שטיינער דער יונגער אָרגאַניזאַציע. נישט איין מאָל איז אַ בייזער טאַטע, צי אומרויקע מאַמע, געקומען אין לאָקאַל זוכן צווישן די „אפיקורסים" זייערס אַ טאַכטער, צי זון. מיר האָבן דאָס קינד אַזוי לאַנג אויסבאַהאַלטן און פאַרשטעלט, ביז די עלטערן זענען אַוועק. נאָר די גרעסטע שטערונגען האָבן מיר געהאַט פון די מיטגלידער פון פראָפעסיאָנעלן פאַראיין, וועלכער איז געווען אונטער קאָמוניסטישער השפּעה.

בעת די בלוטיקע געשעענישן אין ארץ־ישראל אין יאָר 1929, האָבן מיר אָרגאַניזירט אין שטאָט אַ פּראָטעסט־מיטינג. אייגנהענטיק געצייכנט פלאַקאָטן און זיי פּ:נאַנדערגעקלעפּט. צום מיטינג איז געקומען אַ גרויסער עולם, איבערהויפּט די לינק־געשטימטע יוגנט, מיט דער בפירושער כוונה צו שטערן. זיי האָבן אויסגענוצט דאָס וואָרט „שקט!" וואָס איז אין עברית אָרויסגעזאָגט געוואָרן דורכן חבר מאיר סמיט, כדי אויפרייסן דעם מיטינג.

איך דערמאָן זיך אַ פאל, אַז כ׳בין אַמאָל שפּעט אין אָוונט געגאַנגען אַ היים פון לאָקאַל, וווּ ס׳איז פאָרגעקומען אַ זיצונג פון סעקרעטאַריאַט. בייַם אַריינגאַנג אין אונדזער הויז, האָט מיך אָפּגעווארט עפּעס אַ געשטאַלט, דערלאַנגט מיר איבערן קאָפּ צוויי זעץ מיט אַ פאַסעק, אויסגעשריען „נאַדיר ציוניזם!" — און אַנטלאָפן. אַדער איין מאָל האָבן זיי בעת אַ זיצונג פאַרקלאַפּט די טיר פון לאָקאַל מיט שטעכל־דראָט, מען זאָל ניט קאָנען אַרויסגיין. אָבער וואָס מער מ׳האָט אונדז שיקאַנירט און גערודפט, אַלץ שטאַרקער איז געווען דער וויל וווייטער אָנצוגיין מיט דער חלוצישער טעטיקייט.

אויך מיטן „בונד" זענען געפּירט געוואָרן ערנסטע פאָליטישע דיסקוסיעס. אויף אַ ספּעציעלן אָוונט, מיטן אָנטייל פון רעדנער פון ביידע צדדים, איז אונדזער איבערגעוויכט געווען באַדייטנדיק.

צוליב דעם וואָס אין דעמבלין האָט זיך געפונען אַ צענטראַלער באַן־קנופּ, פלעגן פיל חלוצים, וועלכע זענען געפאָרן שוין אַהיים פון דער הכשרה, אָדער ערשט צו איר, זיך אָפּשטעלן אין שטאָט, וויל זיי האָבן זיך געניטיקט אין הילף. פלעגן מיר

אַזעלכע דורכפאַרנדיקע חברים באַזאָרגן מיט עסן, אַ מאָל מיט אַ נאַכטלעגער, אַדער מיט אַ באַן־בילעט צו פאַרן ווייטער, ווייל זיי זענען געבליבן אָן מיטלען. ביי דער געלעגנהייט דערמאָנט זיך אַזאַ געשעעניש: אַ חלוץ פון אַ פרעמדער שטאָט האָט איין מאָל זיך נאָכגעפרעגט אויף אונדזער לאָקאַל, האָבן קעגנער פון ציוניזם אים אָנגעגעבן דעם אַדרעס פון אַ שאַנד־הויז...

אַנדערע ציוניסטישע אַרגאַניזאַציעס

אין דעמבלין אַנטשטייט אויך דער השומר הלאומי. אַזוי ווי זייער לאָקאַל האָט זיך געפונען ניט ווייט פון דער בריק, האָט מען די נייע אַרגאַניזאַציע געקרוינט מיטן נאָמען „בריקאַ". כדי ניט „באַוולהן" דעם החלוץ, וועמענס לאָקאַל איז געווען נאָענט פון דער גמינע, האָט מען זיי ווידער געפופן „גמינע". אין דעמבלין איז דעריבער מער באַקאַנט געווען אַזעלכע נעמען פון יוגנט־אַרגאַניזאַציעס, ווי „בריקאַ" און „גמינע", אייִדער „החלוץ" און „השומר הלאומי"...

צו די גרינדער פון השומר הלאומי האָבן געהערט אייניקע חברים פון החלוץ און דערפאַר האָט זיך אָנגעהויבן אַ מחלוקת וועגן פאַרטיילן דאָס פאַרמעג. באַזונדערס

מסיבת פרידה לרגל עלייתו של אריה בוקשפן (1932)
געזעגענונג־מסיבה צום עולה זיין פון לייבל בוקשפאַן קיין א"י (1932)

איז זיי געגאַנגען צו באַקומען דעם שיינעם טיש — אָבער אָן דערפאָלג. שפּעטער איז אַ גרופּע פון השומר הלאומי אָוועק נאָך מער אויף רעכטס און אויפגעשטעלט דעם „ברית החייל", די אַרגאַניזאַציע פון געוועזענע זעלנער, אונטער דער השפּעה פון בית"ר און רעוויזיאָניסטישער פּאַרטיי.

נאָך אַנדערטהאַלבן יאָר הכשרה אינעם באַראַקאָוור־קיבוץ אין בענדין, האָב איך אין יאָר 1932 עולה געווען קיין ארץ־ישראל. די געזעגענונגס־מסיבה אין אונדזער דירה איז אַדורך אונטערן צייכן פון אַ סך פרייד, געזאַנג, חלוצישע טענץ און... רעדעס. בעת די באַגריסונגען, האָט מען געווארפן שטיינער אין די פענצטער. מיר האָבן געווויסט, אַז אונדזערע קעגנער נוצן אויס אַפילו אַזאַ מעמד, דערצו נאָך אין אַ פּריוואַטער שטוב, כדי אַרויסצוווייזן זייער באַציונג צו אונדז. ענטפערנדיק אויף די באַגריסונגען, האָב איך געזאָגט, אַז כ׳פּאָר איצט בויען דאָס לאַנד ניט נאָר פּאָר די חלוצים, נאָר אויך פּאָר די וואָס ווארפן איצט די שטיינער...

דער פּאַרזאַמלטער עולם האָט מיך באַגלייט צום באַן מיט געזאַנג, אויפן וואָקזאַל האָט מען זיך האַרציק געזעגנט און צעקושט מיט דער מאַמען און משפּחה, וועלכע האָבן געווויינט... ווען די באַן האָט געירט, האָט דער עולם געזונגען די „התקוה".

היינט ווייסן מיר, אַז אין דער אויפגעריכטער יידישער מדינה געפונען זיך אַ סך חברים פון דעמבלינער החלוץ, ווי אויך די וואָס האָבן בשעתו געגאָסן פון אונדזער הכנסת־אורחים און הילף, אויף פאַראַנטוואַרטלעכע און וויכטיקע אַמטן; אַז מיט זייער מי, שווייס און בלוט האָבן זיי צוגעלייגט אַ ציגל צום בנין פון דער יידישער מדינה.

זוכענישן פון דער יוגנט

אברהם גאָלדבערג / פּאַריז

די דעמבלינער יידישע יוגנט, ווי זייערס גלייכן אין אַלע שטעט און שטעטלעך אין פוילן, האָט אין די יאָרן צווישן ביידע וועלט־מלחמות געלעבט אין גרויסער מאַטעריעלער נויט, אָבער גלייכצייטיק זיך אויסגעלעבט אין אַ וועלט פון אידעאַלן. געראַנגל און שטענדיקער זוכענישנאָך אידעאַלן, וואָס זאָלן אויסלייזן די גאַנצע מענטשהייט און דאָס אייגענע, שווער־געפּרוווטע פּאַלק.

איך געדענק גוט אונדזער היים, ווו צען נפשות האָבן באַדאַרפט יעדן טאָג שטילן

זייער הונגער. אויף דעם געביט זענען מיר ניט געווען קיין אויסנאַם. אויב דערלויבן זיך איצט אַנגעבן אַ פאַרזיכטיקן און פאַראַנטוואָרטלעכן ציפער, מיין איך, אַז אַן 80% פון דער יידישער באַפעלקערונג אין דעמבלין האָט געלעבט אין דחקות, אַדער אין שטענדיקן, שווערן געראַנגל פאַר פרנסה און מינימאַלן קיום. אין די אַלע היימען האָט זיך ניט נאָר שבת געוואָלט עסן אַ שטיקל ברויט, נאָר אויך אין די זעקס וואָכעדיקע טעג. נאָר פון זונטיק ביז פרייטיק איז ניט לייכט אַנגעקומען צו זיכערן די קינדער אַפילו אַ פאָר קאַרטאָפל מיט אַ שטיקל הערינג.

ביי אַזאַ לאַגע, האָט דער אונטערוואַקסנדיקער דור, וועלכער האָט געווּסט, וואָס עס מיינט נויט און אויך געפילט די דיסקרימינאַציע און אונטערדריקונג פון דער פוילישער מאַכט, ניט געוואָלט אַננעמען דעם רעליגיעזן לעבנס־שטייגער, ווי טאַטע־מאַמע האָבן אים געוואָלט אויפצווינגען אויף זייערע קינדער. איז ניט קיין וווּנדער, אַז ווי נאָר מ׳האָט פאַרלאָזט דאָס חדר, האָט די יוגנט באַהערשט אַ זוכעניש און אַ געיעג — נאָך אַ בעסערן לעבן אין עקאָנאָמישן זין, אַן אינטערעסאַנטערן לעבן — אין גייסטיקן זין. די וועלכע האָבן נאָר געהאַט די מינדעסטע מעגלעכקייטן, האָבן אויסגעוואַנדערט אין גרעסערע שטעט, צי גאָר מעבר לים. דאָקעגן דער גליקלעכער חלוץ, וואָס האָט באַקומען דעם סערטיפיקאַט — האָט עולה געווען קיין ארץ־ישראל. נאָר דער רוב מנין ובנין פון אונדזער יוגנט האָט געפונען זיין אידעיש וועלט אינעם פאַרטיי־לאָקאַל, אין פראָפעסיאָנעלן פאַראיין, אין ספאָרט־קלוב. אויך אויף דעם געביט איז דעמבלין ניט אָפגעשטאַנען פון די אַנדערע ערטער אין פוילן, וווּ עס האָט געבּרויזט און געקאָכט מיט אַ פילפאַרביק געזעלשאַפטלעך לעבן.

דער 1טער סעפטעמבער 1939, וועז די היטלער־האַרדעס זענען באַפאַלן פוילן, איז געווען דער אָנהייב פון אַ טראַגישן סוף פונעם רומפולן פוילישן יידנטום, און בתוכם — אונדזער יידישע דעמבלין־מאַדזשיץ.

די ערשטע 7־קלאַסיקע יידישע קאָעדוקאַציע־שול

לייבל נאַדלפאַדים / פּאַריז

נאָכן פאַרענדיקן די פּויליש־באָלשעוויסטישע מלחמה אין יאָר 1920 („דער נס אויף דער ווייסל"), איז קיין דעמבלין געקומען דער אָפּיציר אין דער פּוילישער אַרמיי, דער ייִד יוסף. ער האָט ניט באַווייזן צו פאַרענדיקן דעם יורידישן פאַקולטעט, דעריבער האָט ער געאַרבעט אַלס סעקרעטאַר פונעם מיליטעריש־ן גערעכט בייִם דעמבלינער גאַרניזאָן פון דער נייער, פּוילישער אַרמיי. יוסף האָט געשטאַמט פון מזרח־גאַליציע, געווען אָנגעזאָפּט מיט דער פּוילישער קולטור און ליטעראַטור, אויך זיין אויסזען איז געווען ווייט פון צו זיין אַ טיפּיש יידישער. טראָץ אַלעמען, האָט ביי אים געקלאַפּט אַ וואַרעם יידיש האַרץ און הגם ער האָט געטראָגן אויף זיך דעם אָפּיצירן־מונדיר פון אַן אַרמיי, וואָס איז געווען סנאָביש און אַנטיסעמיטיש איינגעשטעלט, האָט ער געזוכט קאָנטאַקטן מיט דער יידישער באָפעלקערונג, געוואָלט זיך דערנענטערן צו זיין פאָלק און זיין אין שטענדיקער פאַרבינדונג מיט אחינו בני ישראל. מ׳האָט געפילט, אַז זיין בענקשאָפט צו יידן און יידישקייט איז געווען גרויס.

מען האָט געשמועסט, אַז טראָץ זיין קאָנצעלאַרישער אַרבעט, האָט ער געהערט צו די פעיקסטע אָפּיצירן פון דעמבלינער גאַרניזאָן. אַ דרייסטער, ריטערלעכער, אינ־טעליגענט און דערצו — אַ פּעיקער רעדנער.

ביי זיין אַרבעט אינעם גערעכט, איז אים ניט איין מאָל אויסגעקומען צו זען די אָפּן פיינדלעכע באָצויונג פון אָנטיסעמיטישע אָפּיצירן צו יידישע באָשולדיקטע, וועלכע זענען בדרך כלל געווען אומשולדיק, נאָר דער אָנטי־יידישער גייסט און טענדענץ פון דער ציווילער און מיליטערישער פּוילישער מאַכט, האָבן דערפירט צו דער באָשולדיקונגס־באָנק אַ סך יידישע יונגעלייט אונטערן כלומרשטן פאַרדאָכט אין דעזערציע. עס האָבן וויניציק געהאָלפן די אויפקלערונגען און פאַרענטפערס פון די באָשולדיקטע — און אַ סך פון זיי זענען פאַרמשפט געוואָרן צום טויט. אין אַזאַ פאַל איז יוספן נאָר געבליבן צו פאָרן פון דער כּעסטונג אין שטאָט אַריין, כדי ברענגען דעם רב, ר׳ גרשון ראָבינאָוויטש (דער מאַדזשיצער איידעם), ער זאָל זאָגן ווידוי מיטן פאַרמשפּטן...

דער דאָזיקער יוסף, ווי נאָר ר׳האָט פאַרענדיקט זיין מיליטער־דינסט, האָט ניט געוואָלט בלייבן אין דער אַרמיי לענגער קיין איין טאָג, הגם מ׳האָט אים פאַר־געלייגט גלענצנדיקע באָדינגונגען. ער האָט אויך ניט געוואָלט פאָרן אין אַ גרעסערער

שטאָט, ווו ס׳האָט אים זיכער הערוואַרט אַ קאַריערע — נאָר געבליבן אין דעמבלין און אַנגעהויבן ענערגיש אַרבעטן כדי אויפצושטעלן אַ מאָדערנע שול פאַר יידישע קינדער, וועלכע האָבן זייער אייניציקן חינוך באַקומען אין חדר, אָדער געשפילט זיך אַן אויפזיכט אויף די פרייע פלעצער און הייף.

מיט ברען און ענטוזיאַזם, וועלכער האָט אָנגעשטעקט אויך אַנדערע, האָט יוסף מיט דער הילף פון אַראָפגעבראַכטע און אַרטיקע לערער, אויפגעשטעלט די ערשטע אין דעמבלין 7־קלאַסיקע יידישע קאָעדוקאַציע־שול, ווי ס׳איז געווען איר אָפיציעלער נאָמען. די שול האָט זיך געפונען אין דער הילצערנער, איינשטאָקיקער געביידע פון לאָ׳ער ראָזענמאַן. לויט דעם ווי די קינדער האָבן געקענט אַ ביסל לייענען און שרייבן פויליש, האָט מען זיי צעטיילט אין קלאַסן. סיי יוסף, סיי די אַנדערע לערער און עלטערן, האָבן זיך ניט פאַרגעשטעלט, אַז פון די „רויע" קינדער, וועלן אויסוואַקסן פעיקע, איבערגעגעבענע שילערס.

איך האָלט אויך פאַר אַ חוב צו דערמאָנען די גרויסע פאַרדינסטן פאַר דער שול, וועלכע ס׳האָבן געהאַט יוספס מיטהעלפער: קאַראָל קאַנאַריענפויגעל, פאַר וועלכן עס פאַסט זייער די באַקאַנטע פראַנצויזישע באַצייכענונג „עספּרי אוניווערסאַל", אַ קענער פון ליטעראַטור, מוזיק און שפראַכן; טראָוב; פריילין פאָהאַרישעס; קליינ־וועקסלער; אויך די באַווסטע יידישע שרייבער און איבערזעצער, ווי שלמה שיינבערג און שלמה ראָזענבערג. זיי זענען געווען אונדזערע ערשטע לערער פון העברעיִש און גלייכצייטיק אייניגעפלאַנצט אין די יונגע הערצער ליבע צו דער יידישער ליטעראַטור און קולטור.

אַ באַזונדער קאַפּיטל זענען די געלונגענע און הערלעכע קינדער־פאַרשטעלונגען, באַגלייט תמיד מיט רעציטאַציעס, געזאַנג, כאָראַלע דעקלאַמאַציעס און מוזיק. די פראָגראַמען פאַר די געלעגנהייטלעכע פייערונגען אין שייכות מיט יידישע יום־טובים, זענען צוגעגרייט געוואָרן פון די לערעס.

איך געדענק גוט דעם אינערלעכן אויסזען פון דער שול. אָפּיציעל איז עס דאָך געווען אַ פוילישע שול מיט דער פוילישער אונטעריכט־שפראַך, אָבער דער גייסט אינעווייניק איז געווען אַ דורכויס יידישער. אויף די וועגן זענען געהאָנגען די בילדער פון אונדזערע קלאַסיקער: פרץ, מענדעלע, שלום־עליכם און אויך אַ בילד פון הייניריך היינע, הגם אַ פאַרלוירן געגאַנגענער פאַרן יידישן פאָלק, אָבער גרויס אין יידישן גייסט.

*

מיט בענקשאפט און טרויער דערמאָן איך די דאָזיקע וויכטיקע אינסטיטוציע, וואָס איז אויפגעשטעלט געוואָרן אין אַ שטאָט, וווּ ס׳זענען טראָגיש פאַרשניטן געוואָרן מיין פאָטער, מוטער, שוועסטערס און יונגערער ברודער, פעטערס, מומעס, קוזינען.

כבוד זייער אָנדענק!

בית־ספר דתי לבנות „בית יעקב״ • רעליגיעזע מיידל־שול „בית־יעקב״

מפלגות ודמויות

בנימין זילברמן / חולון

ילדי דמבלין — ככל ילדי ישראל בעיירות הגולה — למדו ב„חדרים", אצל מלמדים. יותר משה„חדר" היה בית־אולפנא, הוא היה צנוק לדרדקים. לא ברצון ולא ב„חשק" רב למדו בו הילדים ולא אחת נמלט הילד מידי ה„באַהעלפער" (עוזרו) של המלמד, בעת שהיה מובילו בבוקר ל„חדר". כל היום נאלץ היה הילד הקטן לשבת על הספסל ב„חדר", בלי להוציא הגה מפיו, חוץ מהדקות הספורות, בהן לימדו המלמד צורת אלף בית. ואם ב„שיעור" זה נכשל הילד חלילה בפליטת פה, היה נענש בצליפות ה„קאנצ'יק" של הרבי. הקאנצ'יק עשוי היה רצועות עור ארוכות מחוברות לניצב־עץ.

על־כן לא ייפלא, כי הילדים ניסו להימלט מידי מובילים. אז יצאו הרבי עם ה„באהעלפער" לרדוף אחר הנמלט ולכל הידים היתה „אורה ושמחה". וככל שהמירדף התמשך, כן עלה מצב־רוחם. מדי יום ביומו חזר חזיון זה — ילד התחמק מידי ה„באהעלפער" והרבי ועוזרו נוטשים את ה„חדר" לשעה ארוכה, עד ש„קורבנו" בידיו. נוכח הילד השבוי בידי המלמד התעוררו רגשות מעורבים בלבות חבריו־הילדים; צער ושמחה שימשו בערבוביה. צער על שום מה? על שום שהרבי חזר מהר מדי ממרדפו, ושמחה? כי עתה יעשה הרבי „פעקל" (חבילה), יעמיד את הילד בפינת החדר, יפשיל מכנסיו, ישיב כובעו על מטאטא, אותו הוא יתקע בידי הילד ויכריחו לעמוד כך שעה ארוכה בעלבונו, עד שישבע ויבטיח כי לא ינסה להימלט עוד מידי ה„באהעלפער". אף כי היה זה חברם, ומחר עלול אחר מהם לעמוד במקום שהילד עומד, הרי היום הם שמחו לאידו. כי אין כילדים היודעים להתאכזר ולשמוח לשברו של חברם.

המלמדים לא די היה להם בשמו של הילד, כי אם היו מדביקים לו כינוי, שלפי דעת מחנכיו, הוא ביטא את אישיותו ואופיו של הילד. כאשר הילד נקרא לאמר את פסוקו קרא לו המלמד בשמו בתוספת כינויו: למשל — בנימין־מורדע; לייבל־בולץ; מאיר־פיטערל; אברהם־קישקע; יעקל־פוניה, יענקל־הויזן־קאקער וכו' וכו'. כינוי, כי נדבק בילדותו היה האדם נושאו כל ימי חייו.

בהגיע הילד ללמוד חומש, היו הוירו עורכים בשבת סעודה חגיגית, אליה הוזמנו המלמד וחברי הילד ב„חדר". חתן־המסיבה נשא דרשה: „בוא ברוך ה' למה תעמוד בחוץ, אנכי פניתי הבית..." לאחר מכן קרא הילד בקולו הדך והילדותי את פרשת השבוע וההורים מתמוגגים מנחת, ובדמיונם רואים אותו יושב על כס הרבנות. בעיני רוחם ראו, כי גאון צומח ועולה לנגד עיניהם!

עתה הועבר ה„חומש־יינגל" ל„חדר" של לייבל ואטענמאכער ז"ל. ר' לייבל מגזע

כוהנים היה והכוהנים, בידוע רגזנים הם מטבעם. ואף ר׳ לייבל כך. וכאשר נשא ר׳ לייבל את עיניו מתחת לגבותיו השחורות על אחד הנערים, היה רעד עובר בכל רמ״ח אבריו ואם כעס, היה מכבדו בסטירת לחי מצלצלת, עד שכוכבים בורקים עפו לנגד עיני הנער. לכן השתדלנו לא להרגיזו, ולשנן את פרקנו, את פרשת השבוע עם רש״י. ובבוא השבת שפע אבא נחת, כי אכן יש שכר לעמלו של הרבי במשך כל ימות השבוע ולאות הוקרה הועלתה משכורתו של הרבי לקראת ה„זמן״ החדש.

לא כן היו דרישותיו של המלמד אהרן קארווער ז״ל. לא היו לו תביעות מופרזות מתלמידיו ולא הקשה על חייהם. רק קצת תנ״ך וכמה פרקי תהלים בעל־פה. בהצביעו על הפרקים, אותם אנו צריכים לשנן, היה מניחנו לנפשנו ופונה לעזור לזוגתו, דינה׳לה, בחנותה או בהחמצת מלפפונים, שכן לדינה׳לה יצאו מוניטין כבקיאה במלאכה זאת. אף־על־פי־כן לא הזיקו לו המלפפונים למלמדותו, כי ידע המלמד ל„העביר״ את הסדרה בטעמי המקרא ואף לקרוא בתורה ידע. ואיזה אב בישראל לא מעוניין היה, כי בנו ידע ל„העביר״ את הסדרה או לקרוא בתורה? אולם תמורת אלה תבא ר׳ אהרון שכר מיוחד ואף קיבל.

לא בלבד החמצת מלפפונים וחנותה של זוגתו שיבשו את הלימודים של ה„חדר״. גם הקריאות מהחוץ „הייסע בובלאך״ שנישאו, עד לחדר הוציאו את הילדים מעולם המקראי העתיק־עתיק. שכן מי יכול היה לעמוד בפני ריח ניחוח של דברי המאפה הטריים והערבים לחך. טעם גן־עדן היה ל„בובלאך״ ולכעכים הטריים והחמים בימות החורף והקיץ. ולכן, משנשמע קולו של המוכר שנישא בחוץ, התרוקן ה„חדר״ וכל הדרדקים עטו עליו ועל הבייגעלאך כחתול על שמנת. עד היום טרם פג טעמם מהלשון והרי לא היו הבובלאך והכעכים אפויים מקמח סולת, אלא מקמח שיפון גס ומטוגנים בשמן.

המעבר ממלמד דרדקים לסאנה המלמד, היתה חוויה עמוקה לכל הילדים. אצלו למדו ילדים גדולים יותר שעסקו בגמרא. שיטת ההוראה של ר׳ סאנה מבוססת היתה על הטפת מוסר ופניה למצפונו של הנער. הקאנצ׳יק אצל הסאנה יצא מכלל שימוש ואת מקומו תפסה הטפת מוסר לנער שסרח, לנגד כל ילדי ה„חדר״. לעתים השפיעו דבריו לשעה קצרה. בחורף, עת חזרו בחשכה מה„חדר״ היו כל הנערים מצויידים בפנסים, פנסי־פח או נייר. פנס כזה יעיל היה בתנאי שמזג האוויר היה נוח ולא נשבה רוח, כי הרוח היתה מכבה את הנר שישב בפנס, או־אז נאלץ היית לבוסס בבוץ עמוק וכך הגעת הביתה. בחורף, במלא הירח, כאשר השלג זהר מסביב לא הוצרכת לפנס ולנר.

רבה היתה השמחה בערבי החורף, בין השמשות, כאשר הרבי הלך להתפלל מנחה־מעריב, לבית־המדרש. אז היה משאיר אותנו לנפשנו ואת שעת השלווה ניצלנו להחלקה על הקרח, על השלג הקפוא, ועל הנהר. היש הנאה גדולה מהחלקה על מימי הנהר

קפואים! לשעה קלה שכחנו את ספרי הגמרא, את הרבי ואת ה„חדר" שלו, מחליקים עד שפנינו סומקים ונשמתנו מתקצרת. אולם הרבי לא שכח אותנו, הוא הגיע למקום ההחלקה וביקש לתופסנו. אך לשווא היו מאמציו. טרם הספיק להבחין בנו, כבר נמלטנו דרך סימטאות צרות חזרה ובהכנס הרבי ל„חדר" היינו כולנו יושבים במקומותינו, כאילו מעולם לא קמנו מהם. חזיון זה חזר ונשנה ערב־ערב: הוא הולך להתפלל ואנו להחליק על הקרח. אמנם, לפני לכתו לבית־המדרש היה מבקש מבת־זוגתו שתשים עין עלינו. אולם אותה יכולנו לפתות בנקל, בעוזרנו לה להאכיל את אווזיה, שפיטמה לקראת הפסח. שנית, די היה לה בצרות משלה ולמה תוסיף עליהן?

אבל גם הלימודים אצל סאנה היו מגיעים לקצם באחד הימים, כי הנערים גדלו וצר היה המקום ב„חדר". אז עברו ללמוד באופן עצמאי לבית־המדרש. אחרים פנו „לשוק החיים" ונטשו את הגמרא ואת ספסל הלימודים. אחד המקצועות שהיו מכובדים בעיני הצעירים היהודיים בעת ההיא — היה מלאכת עקבי נעלים. „החלוץ" בתחום זה היה לייבל דייטשר ז"ל, אבל במרוצת הזמן קמו לו מתחרים רבים, גם אחי חיים ז"ל, שעסק במלאכה זו ואף הפסיד בה כסף הרבה. לייבל לא ברצון הסכים לקבל נערים־שוליות לבית מלאכתו, שכן לימוד המקצוע כרוך היה בקילקול סחורה הרבה. לכן עבדו אצלו השוליות במשך זמן ממושך ללא קבלת כל תמורה כספית. עם בנו של לייבל מרדכי ז"ל ישבתי על ספסל אחד בבית־המדרש ועם בתו חיה, שהיתה חברה בתנועה החלוצית בדמבלין. כולם ניספו בשואה. יהי זכרם ברוך!

בית־המדרש

בערבי החורף הארוכים, היה מתמלא בית־המדרש מתפללים ורבה היתה הצפיפות לעת תפילת מנחה־מעריב. למען האמת ייאמר כי לא כולם התפללו בכוונה, רבים באו הנה לחטוף שיחה, להיפגש עם ידידים, לרכל ולהחליף דעות על ענינים שעמדו ברומו של העולם.

סביב שני התנורים שאותם הסיק שמערל השמש, הצטופפו כל הבאים. איש־איש ביקש להתחמם בחומו של התנור. אולם — כל הקודם זוכה, והראשונים כמובן היו הזוכים. הם ייבשו ליד התנור את הקפוטות שנרטבו בשלג או את מנעליהם ש„לפתע" נתגלה חוריו בסוליותיהם והכל פשטו את זרועותיהם כדי לספוג מעט מחום התנור. לכן, לא בנקל עלה בידי שמערל להזיז איש מהאש כאשר ביקש להוסיף מעט פחמים או עצים לבל תדעך. אם זזת ממקומך מיד תפסו חברך, לכן עמוד ושמור את מעמדך... שנית, מכאן, ליד תנור זה, פשטו כל הידיעות, כל השמועות על עולם ומלואו ודמבלין בתוכו. לכן מי פתי שירצה לזוז מהתנור? לעת ארוחת ערב החל בית־המדרש להתרוקן

מבאיו, אלא אם־כן מגיד כלשהו נשא בו דרשה. לאחר שכולם פנו לבתיהם נותרו בו ה„בית־מדרשניקים" בלבד, שהמשיכו בלימודם. אט־אט החלו להופיע בעלי־המלאכה, שביקשו לספוג לתוכם מעט רוחניות, מעט תורה לאחר יום שכולו חולין, דאגות פרנסה ומלחמה על הקיום. עתה, ישבו ליד לייביש גרשונ׳ס ז״ל והאזינו לדבריו ולמדו דף משנה.

ובהגיע ימי החנוכה, נכבש בית־המדרש על־ידי הילדים, ילדי ה„חדר" ומבוגרים יותר. הֵם טיפסו על השולחנות ועל הספסלים, כדי להיטיב לראות את שמואל החזן ז״ל המדליק נרות חנוכה, ליד החלון הדרומי של בית־המדרש. בקושי רב פילס לו האיש את דרכו לחלון, בעת שכל הילדים מלווים אותו במקהלה: „ער גייט, ער גייט, ער לאַדעוועט, ער לאַדעוועט, ער צינד, ער צינד", ועד שהגיע לחלון, היה הנר שהדליק ליד העמוד כבוי. חזר שמואל חזן לעמוד ושוב מדליק הנר, ובדרכו לחלון שוב נכבה. כך חזר ונשנה חזיון זה כמה פעמים. גם הברכות שאמר בשעת הדלקת הנרות אבדו בתוך הרעש וההמולה שהקימו הילדים.

עבר החורף, עבר קיץ והגיעו לילות ה„סליחות" לפני ראש השנה. ההליכה עם אבא לבית־המדרש באמצע הלילה ל„סליחות" היתה חוויה עמוקה לכל הזאטוטים. השמשים אהרון ושמערל היו עוברים בחשכת הלילה בסימטאות העיירה, נוקשים על תריסי החלונות וקריאותיהם: „אין שיהל אַריין", „שטייט אויף צו סליחות", השרו אווירת מיסתורין על כולם ובעיקר על הילדים. בהגיעם לבית המדרש מצאו בו מתפללים רבים — אלה שלא המתינו לקריאותיהם של השמשים — והקדימו לבוא. הם כבר שתו תה או תה מהול בחלב, ששמערל השמש כיבדם, שכן זו היתה אחת מפרנסותיו המרובות, אבל האיש ידע חיי עוני ומצוקה תמיד.

עם תפילת ה„סליחות" השתררה אווירה אחרת על העיירה — הימים הנוראים הגיעו ולב מי לא יחרד? מי לא ישא עיניו השמימה לבקש סליחה ומחילה, לשטח תפילה לפני ריבון־העולמים שישלח פרנסה, בריאות וחיים טובים לו, למשפחתו ולכל בית ישראל? כל בתי התפילה התמלאו מתפללים. בית־המדרש, „השטיבלאך", מנינים שהקימו בעלי המלאכה והסוחרים — כולם התגדשו מתפללים. עתה הגיעה שעתם של בעלי־התפילה.

בייחוד מבוקשים היו מתיס־חיים אהרונ׳ס ובניו, לייבוש ביגלמן, דוד ואסרמן ז״ל ובעלי־תפילה אחרים שיצאו להם מוניטין בדמבלין ובעיירות הסמוכות. רבים מבעלי התפילה שלנו „נחטפו" על־ידי אחרים, אולם גם אז לא נשארה דמבלין בלי חזנים ובעלי־תפילה. בית מודז׳יץ היה מקור בלתי־נדלה של בעלי תפילה שחוננו בקולות ערבים והשראה. בעל התוקע היה מנדל־מוטל שו״ב, שתקיעותיו בילבלו מאוד את השטן המקטרג, אולם אַת רוע הגזרה על בית ישראל שירד על קהילת יהודי דמבלין לא יכול היה מנדל־מוטל להעביר.

שנית, אף את מחייתו לא ינק מנדל־מוטל ממלחמתו עם השטן ומתקיעת השופר. הוא עסק במימכר תוצרת החלב: גבינה, חלב, חמאה וכד', שהצטיינה בטריותה וטעמה הערב לחך. לכן היו לו קונים הרבה שלא עזבוהו.

פ ו ר י ם

עברו חלפו ימי החורף, וכבר האביב מגיע לעיירה. עוד הוא מתמהמה, עוד החורף מסרב לפנות את מקומו, אך חג הפורים נדחק בין גשם ושמש וכבר ממלא את הרחוב והבית. אמנם, „פורים איז קיין יום־טוב און קדחת איז קיין קרענק", אך השמחה רבה. השלג הנמס, הבוץ שלפני הבית, הגשם הלא קרוא אינם מפריעים כלל לשמחת הזאטוטים והגדולים. הרעש שמקימים רעשני הילדים ממלא את חלל העיירה ומשלוח־מנות איש לרעהו מעידים כי חג הפורים הוא במלא עצמתו. הכל נושאים צלחות או סלסלות מכוסות מטפחות בפני „עין־רעה..." או אולי כדי לא לחשוף את סודן, כי מתחת המטפחת מונח רבע תפוז בלבד, תאנה בודדת או סוכריות כמספר אצבעות יד אחת. אך כלום „המציאות", הממש שעל הצלחת הוא העיקר או קיום מצוות משלוח־מנות. פורים הוא יום־טוב לכל היהודים אך במיוחד הוא נוטה חסדו לנערים, אלה שלוחי מצוות משלוח מנות. ובהפגשם ברחוב, מעיף אחד מבט תחת צלחתו של רעהו, לדעת מה הוא נושא לגביר העיירה. אז יודעים כולם כי הגביר קיבל בפורים חצי תפוז ולימון ומעט דברי מתיקה! אין סודות בעיירה אפילו מתחת למטפחת!

אבל כידוע, פורים הוא יום אחד בלבד ועד שהיה הסיפק בידך ליהנות ממנו כבר הוא נעלם. הוא צריך לפנות מהר את מקומו לחג של ממש, חג גדול, חג הפסח, חג החירות. הפסח הוא גם חג האביב, חג השם גבול לחורף, לקרח ולשלגים. המעילים הכבדים כבר חזרו לארונות ומהבית סולקו תנורי החימום, החלונות הכפולים והקש מהמזרנים עליהם ישנו כל לילות החורף פוזר לכל רוח. עתה יתחדש הבית כולו! ראשית כל צריך לסייד את כל החדרים, לתקן דלת, חלון ותריס, הכל יוצא לחצר לאיוורור — בגדים, ספרים, רהיטים, כלים, הכל יתאוורר יום, יומיים, שבוע, לאחר כל חדשי החורף שסגרו בפני רוח ואוויר. ולאחר שהבית סוייד, נוקה ושופץ אין כל מניעה להתחיל באפיית מצות. ההכנות לקראת מלאכה זו הרי הן פרשה מענינת ומלאת מתח. הטרחה, העמל והאחריות מרובים מאוד אך שכרם — מצווה, וסיפוק, כי המצה כשרה למהדרין. ליל הסדר היה שטוף אור יקרות ושמחה שאין לתארם. גם ליל הסדר השני הוחג כהלכתו, אך ניטלה ממנו המתיחות וזוהרו של הסדר הראשון. בסדר הראשון הושקעו כל הציפיות, כל רגשות החג והתעלות הנשמה ואלו בלילה השני התמצה בקיום מצווה בלבד. גם לימי חול המועד טעם ותכלית משלהם, כי אין כימים האלה יפים לביקורים

משפחתיים, לשידוכים ולפגישות בין בחור ובתולה. בימי חול־המועד פסח התגדשה העיירה, אורחים מעיירות הסמוכות, בני־משפחה, ידידים ומכרים ובעיקר שדכנים שבאו לדבר נכבדות בבחור זה או בבתולה זו.

כאן המקום לציין את הדאגה הרבה שגילו יהודי דמבלין בימי הפסח לחיילים היהודיים ששירתו במבצר דמבלין. הקהילה ביקשה להעניק להם הרגשת חג ואווירה ביתית חמימה וכשרה. בייחוד הצטיין במצווה זו בן־דודי יענקל־יוסקס זילברמן. הוא טרח ודאג הרבה בהכנת מטבח כשר לחיילים היהודיים ולא חסך עמל וטירחה להנעים להם את ימי הפסח. ולא רק לחיילים בימי החג דאג האיש. הוא לא קמץ ידו במתן בסתר לכל נצרך, לזה העניק שק פחמים לימי החורף, לאחר מעות חיטין לקראת החג או הלוואה ליהודי שירד מנכסיו. הוא לא הרבה לדבר על מעשיו, הכל עשה בצנעה, אולם הכל ידעו את מעשיו הטובים. הוא־הוא שהנהיג את „שלוש־סעודות" בבית־המדרש ומכיסו כיסה את ההוצאות. כולם רחשו לו תודה על טוב ליבו ועל אורחותיו האציליים. גם בהגרו לבראזיל, לא סטה מדרכו זו. גם שם, בארץ החדשה הנהיג את ה„שלוש־סעודות" ואורח־חייו היה כפי שהיה בדמבלין עיירתו. בתו טובה שהיתה פעילה בהסתדרות הציונית והחלוץ — הלכה לעולמה לאחר מחלה בבראזיל.

ת.נ.צ.ב.ה.

מענדל דער הייצער

לא אצא ידי חובתי, אם לא אעלה את זכרו של מנדל דער הייצער ז'ל. הוא היה מסיק המקווה והרי המקווה היתה מוסד חשוב בכל עיירה שם נחתו יהודים. שכן איזה יהודי יקבל את השבת, בלי לטבול במקווה תחילה? בימות הקיץ, כבימות החורף דאג מנדל להסיק את המקווה, שכן לא רק לקראת השבת טבלו יהודים בה. גם בימות החול רבים היו המבקרים בה. החום, אדיה המהבילים והמים החמים השרו אווירה רוגעת על כל באי המקווה, כאילו שקעו בעולמות רחוקים ונעימים. מדי פעם היה מנדל שופך עוד „שעפעלע" של מים רותחים שאדיהם אפפו את הגופות המיוזעים והעירומים וכבמקהלה היו כולם פורצים בגניחות רווחה והנאה: „איי, איי איי, מנדל נאך א „שעפעלע"! ומנדל יהודי טוב לב היה, ועינו לא היתה צרה בתענוגות הקטנים של בני עמו ומוסיף עוד קיתון ועוד קיתון. „ייהנו היהודים" — אמר בלבבו והיה מסתכל בהצד כיצד הם מתרווחים ואיש מלקה את רעהו, בבחינת עיסוי נוסח מקווה יהודית בעיירה יהודית. תענוג זה לא עלה הרבה למשתמשי המקווה ואף התענייגו בצנעה לדעת כמה משלמת כלה נאה וחסודה, הטובלת במקווה לפני חופתה. אולם מנדל לא יגלה סודות מקצועיים ברבים...

יצחק וארשעוער ז״ל

יצחקל וואַרשעוער לא היה ממתין עד שמנדל יסיק את המקווה. בוקר בוקר, בקיץ או בחורף, לפני התפילה היה יצחק׳ל טובל גופו במים קרים. הוא היה איש תמים ובן־תורה, אך בטלן כפול שבע. יומם ולילה הגה בתורה עד שראו בו אחד מל״ו הצדיקים הנסתרים. פרוש היה מהוויות העולם הזה, אפילו ערכו של כסף לא ידע ולא חפץ לדעת. חוץ מהגמרא ושק הטלית־ותפילין לא דאג לשום דבר. רק בשעות הצהרים, היה סר לשוק כדי להחליף את זוגתו ליד דוכן הירקות. אז היתה היא הולכת הביתה להכין תבשיל כלשהו. אבל קשה להגיד כי יצחקל מילא כאן את תפקידו בנאמנות. בין ארגזי הירקות פתח שוב את הגמרא ושקע בעולם של סוגיות, בעיות וקושיות. העזים שהחלו להתקבץ סביבו לא הפריעו לו בלימודיו ואף הוא לא הפריע להן... הן החלו לטעום מכל ארגז והירקות, שכפי הנראה טעמו לחיכן מאוד שכן לא פסקו ממלאכתן אפילו לשעה קלה. כלום יצחק׳ל לא יבין לנפש בהמה דקה או גסה? כלום הוא האיש שיפריע לבהמה כה עלובה בסעודתה. צער בעל חיים! אבל שכניה של בת־זוגתו לא כן סברו ואילולא היו נוטלים את היוזמה בידיהם ודואגים לפרנסת אשתו וללחמו של יצחק׳ל היו העזים מכלות את כל רכושה והייתה יוצאת וידיה על ראשה.

יצחק׳ל וואַרשעוער ז״ל

מכל מקום, את מנת החירופים והגידופים ספג יצחק׳ל מפי אשתו, עוד טרם בא כף מרק חם לפיו. אבל לא יצחק׳ל הוא האיש שיתרגש ממענה לשון של אשה! האם בכדי מתפלל הוא יום יום „ברוך שלא עשני אשה״ הן חלוקת תפקידים ברורה קיימת ביניהם. היא לא תלמד גמרא בבית־המדרש והוא לא יעסוק בממכר ירקות בשוק ובעוד שהאשה שמה פעמיה בבוקר לשוק הלך הוא לטבול גופו במקווה, כאילו להבדיל היה הדוקטור סוכצקי, הגוי, שאף הוא היה טובל יום־יום במים, אמנם לא במקווה כי־אם בנהר. בוקר־

בוקר, בקיץ או בחורף נטל סוכצקי את גרזנו, יורד לנהר, פורץ פרצה בקרח ומתרחץ.

הדוקטור סוכצקי גוי היה, אך בעל נפש אצילה שמעטות היו כמוה בעולם. יהודי עני כי חלה, היה מבקרו ללא נטילת שכר ולא עוד אלא שאף תרופות סיפק לו בלי כל תמורה ולא עוד, אף תוקע מתחת לכר כמה זהובים לקניית תרנגולת לחולה היהודי העני והמרוד. אצל חולה אמיד יותר היה נוטל רק תמורת ביקורו הראשון ואת הביקורים הנוספים ערך ללא קבלת כל תשלום. אדם אציל, בעל נשמה טהורה, שמעטות כמוה בעולם מושחת זה!

ר׳ נתן קאַמינסקי ז״ל

ר׳ נתן קאמינסקי יהודי דתי היה, זקנו עשוי בקפידה ובעל הדרת־פנים. בעל בית מכובד מאוד בקהילתו ובעל מאפיה גדולה. גם חנות לממכר קמעוני של דברי מאפה היתה לו, אך עיקר פרנסתו באה לו מאספקת לחם לצבא הפולני שחנה בדמבלין. ידו היתה פתוחה ורחבה, תמך בכל נצרך ודך. ב„שטיבל הקוז׳ניצאי״, שם היה מתפלל המתינו לו הכל לפתיחת התפילה. ועד שלא היה מופיע, לא החלו להתפלל. כולם הקבילו פניו בכבוד, כהודיה על מעשיו הטובים לפרטים ול„שטיבל״. בביתו היה מתאכסן הרבי מקוז׳ניץ, עת ביקר בדמבלין וכאן ערך „שולחן״. המוני חסידים התכנסו בביתו של ר׳ ניסן וצר היה המקום להכיל את כולם. הם באו לשמוע את הרבי עת הוא מנגן על כינור, כי זה היה ה„הובי״ שלו. חסידיו הנלהבים ביותר של הרבי היו שלושה צעירים מווארשה: חונא׳לה, יונה׳לה ומנדל׳ה. פרנסתם אצל הרבי מרובה היתה מאשר בעיר מגוריהם. לאחר כל ביקור היה הרבי נפרד מהם ב„פדיון״ גדול, לכן ביקרוהו כל חג ומועד. צעירים, פקחים וממלוחים היו האברכים האלה. הם היו מבדרים את הרבי וחסידיו, כי הרבי לא הרבה להשמיע דברי תורה מעמיקים כעמיתיו האחרים. כאן שכחו היהודים הווארשאיים את נשותיהם ואת ילדיהם שהשאירו בעיר הבירה ושקעו בבדיחה, צחוק ובידור. פעם, לשם בידור ערכו שלושת האברכים „משפט״. מנדל׳ה היה הנאשם, יונה׳לה וחונא׳לה היו השופטים. את הנאשם הושיבו על שולחן, כדי שהכל יראוהו וישמעוהו היטב. לשאלות ה„שופטים״ היה עונה בשנינה ובדברי חידוד והקהל כולו נהנה מפיק־חותו ומדברי הלצנות שלו. אולם הוא לא ידע לכבד את המקום, שכן „המשפט״ נערך בבית־המדרש ואין מקום זה מתאים לניבול פה. וכאשר ענה לשאלה מה עיסוקיה של אשתו, היתה תשובתו חורגת מאוירת בית־מדרש. נשמעו מחאות נגד ניבול הפה וקמה מהומה גדולה. המשפט הופסק ומאז לא נוהל עוד „שולחן״ בבית־המדרש והועבר לביתו של ר׳ ניסן קאמינסקי.

רבות היו המשפחות הענפות בדמבלין. הן היו שזורות ושלובות זו בזו. אחת מהן

היא משפחת קאלעקוץ׳ שהיוותה חלק ניכר מכלל האוכלוסיה היהודית בעיירתנו. ראש המשפחה ר׳ אברהם, בניו ונכדיו הקימו בתים הרבה בדמבלין והיו מחותנים עם הרבה משפחות אחרות. איש לא ההין להוציא לעז עליהן, כנהוג בעיירות יהודיות. פרנסתם באה להם ממקורות שונים והיו ביניהם אמידים למדי. רבים ממשפחה זו ניספו בשואה ויהי זכרם ברוך.

בני חיים־אהרנ׳ס; יוסל, מתיס, ישראל ויתר בניו היו יהודים ישרי דרך ובעלי בתים נשואי פנים. סוחרים היו ומעמדם החומרי טוב למדי. הם אף נטלו חלק ער בפעילות הציבורית בעיירה. מתיס היה יו״ר חברא־קדישא וכל שבאו עימו במגע ידעו כי נהג בהם בהגינות וביושר. הכל התייחסו אליו בדרך־ארץ. גם שאר הבנים היו פעילים בחיי הציבור — במפלגות ימניות ואף שמאליות ועם זאת לא שיבשה הערנות הציבורית את אורח־חייהם הדתי. בימים הנוראים היה מתיס עובר לפני התיבה בבית־המדרש והבנים סביבו כמקהלה. קולו הערב וזימרת הבנים משכה קהל רב לתפילה בבית־המדרש.

לייבוש גרשונ׳ס, היה יהודי מכובד על מכריו. איש צנוע היה ועם בעלי המלאכה שנן פרקי משנה, פעיל בחברא קדישא ובחברות דתיות אחרות. יהא זכרו ברוך.

ר׳ אברהם פיטשאץ, שהיה מכונה „דער לאַטע שניידער״, מטליא טלאים היה, לעתים אף בגד חדש תפר. פרנסתו מעולם לא היתה מרובה ועם זאת שמח בחלקו. טרם החל במלאכת יומו, הלך להתפלל במניין בבית־המדרש ולאחר התפילה — כמה פרקי תהלים. אז ידע סיפוק בנפשו ובלב קל ישב למלאכתו. בלילות שבת „עבר״ יחד עם חבריו בעלי־מלאכה על פרשת השבוע בבית־המדרש, שכן ידע יפה לפרש למאזיניו את הסתומות בפרשת השבוע והכל הקשיבו לו בדריכות ואף בהנאה. כולם תמהו, מניין למטליא טלאים זה כשרון ריטורי ודידאקטי זה. אך כאמור חייטים בדמבלין היו טובים ממנו אולם איש זה הצטיין בשאר־רוח ובאינטליגנציה טבעית רבה. ברוך יהיה זכרו!

ישראל׳ק גלעזער — כשמו כן היה. זגג. אך פרנסה ממנו והלאה, בקושי וביגע רב הוציא כדי מחייתו לו לאשתו, כי חסוך בנים היה האיש. בביתו התפלל מניין מחסידי הרבי שלו — חסידי קוז׳ניץ ובשבת עבר איתם על פרשת השבוע. היה מכבדם בתה של שבת מהביל, וב„קידוש״. על מצוקתו לא התאונן, רק ביקש מאת הרבי שלו שד׳ יחננהו ב„קדיש״ אך תחינתו לא נתקבלה. ת.נ.צ.ב.ה.

לא נהיה נאמנים לקהילת יהודי דמבלין, אם נאמר כי כולם היו בה חסידים ושומרי תרי״ג מצוות. אולם כולם קיימו אורח־חיים יהודי, מי פחות ומי יותר. בשבתות התהדרו כל הגברים היהודיים בקאפוטות אטלס או משי, גם הנשים יצאו והתקשטו במיטב עדייהן ותכשיטיהן, שקיבלו בירושה מאמהותיהן וסבתותיהן. יום השבת היה יום שכולו קודש והשראה. יום שאין דוגמתו אצל שום אומה ולשון. השבת החלה כבר בצהרי יום שישי,

כאשר פני העיירה החלו לפתע להשתנות ואווירה של קדושה ירדה על הרחובות, הכי־כרות והבתים. השטיבלאך התגדשו מתפללים ואם נאמר כי השטיבל שימש לתפילה בלבד, לא נדייק. שכן כאן לפני התפילה, באמצעיתה ובסיומה הרבו המתפללים לשוחח ביניהם ולהחליף דעות על הנושאים שעמדו ברום עולמה של דמבלין וגם של העולם.

בשוב היהודי לביתו לאחר התפילה ציפה לו שולחן ערוך במטעמי שבת. האשה היהודיה ידעה את טעמה של שבת וידעה להשרות אווירה חגיגית ביום זה. הבית הנקי והמכובד לכבוד היום הקדוש. המטעמים — דגים ממולאים, צ׳ולנט וקוגל ו„קישקה", מיני מאפה שונים ובשר וחלה מתוקה — טעם גן־עדן היה להם בארוחת שבת. אבל נחטא לאמת אם נסייג נשות ישראל לבישול בלבד, שכן נשות דמבלין היו פעילות בחיי הציבור כבע־ליהן ונטלו חלק פעיל במוסדות שונים — ביקור־חולים, חברא־קדישא ובעיקר ב„הכנסת־כלה". הרי מצווה גדולה היא זו! צעירה עניה שהגיעה לפרקה, חובת כל הציבור לדאוג לה! ואכן ידעו הנשים את תפקידן, הן דאגו לכל מחסורה וכאשר עמדה הכלה תחת החופה לא היה קץ לסיפוקן ולשמחתן על שטרחו, דאגו ועמלו להביאה עד הלום. אז הופיעו הנשים במיטב שמלותיהן ועדייהן, את ראשיהן עיטרו בשביסים נוצצים ומקושטים בפרחונים. גם הסבתא הצמוקה ביותר היתה מלאת חן, גם היא זכרה כי אשה היא.

אך בל נפריז — חיי העיירה לא היו שבת של מנוחה ושלווה, ואף לא גנוסיה מתמשכת. רבים, רבים מאוד ידעו מצוקה, עוני ודלות. „עמך" — בעלי־מלאכה, עגלונים סבלים, חוטבי־עצים ושואבי־מים — נאבקו קשה על חייהם ועם זאת שמרו על צלם האדם שבתוכם, קיימו מצוות, למדו בבית־המדרש, מי פרק משניות ומי פרק תהלים או פרשת השבוע ועשו כל מאמץ לחנך את בניהם ולעניק להם תרבות יהודית במידה שידם השיגה. הם אף ידעו ערכה וחשיבותה של העזרה ההדדית ועל־אף מצבם הדחוק הושיטו עזרה איש לרעהו בשעת צרה ומצוקה!

יסוד ההסתדרות הציונית

ההסתדרות הציונית בדמבלין צמחה מתוך בית־המדרש. בית המדרש הוציא מתוכו לא רק „חניוקעס", כפי שמכונים היו ה„בית מדרשניקים". יצאו מתוכו למדנים, משכילים ומקימי האירגון המקצועי של העובדים היהודיים. אף פעילי התנועה הקומו־ניסטית בדמבלין שורשיהם בבית־המדרש. מהגמרות הבלות והמשומשות למדו פרק ראשון בתורת החברה והסוציאליזם. וכאמור בית־המדרש הוציא מתוכו גם את ציוני דמבלין.

לא כל בחורי בית־המדרש למדו תלמוד לשם שמים וכדי להגדיל תורה ולהאדיר. רבים למדו משום שביקשו למלא אחר רצון האב או ראו בישיבה בבית־המדרש שלב

נכבד בקאריירה העתידה שלהם — כלומר, העריכו כי הלימוד בבית־המדרש יסייע להם לעשות שידוך עשיר ומכובד. לא תמיד עמדה הערכתם זו במבחן המציאות, אבל את לימודם לא שכחו.

קבוצת חברים מהסניף הציוני בדמבלין עם אורחים מחו״ל
אַ גרופּע חברים פֿון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע מיט געסט פֿון אויסלאַנד

באחד הערבים, ביושבי בבית־המדרש והגמרא פתוחה לפני שמתי לב כי הבחורים המבוגרים יותר, מלומדי בית־המדרש קמים מדי פעם ממקומותיהם וניגשים לארגז החול המלא ״שמות״ — דפים וספרי גמרא ישנים. סיקרן אותי הדבר, מה עניין מצאו בחורים אלה בארגז זה? מסתבר, כי היה זה ה״סליק״ שלהם של עתונים וכתבי־עת ״טרפים״. אולם אני על יצר הסקרנות שלי ספגתי מכות נאמנות מהם, שאחדים מהם הצטיינו בכוח פיזי רב. הם תפסוני והשכיבו אותי ועשו לי ״משכנתא״, כלומר הפשילו את מכנסי, במחילה והרביצו, איש־איש כמתנת ידו וכפי הבנתו. קשה לאמר, כי סקרנותי גברה אחר ״המשכנתא״.

מאחורי התנור, היו בחורים אלה מציצים בגניבה בעתונים ציוניים, בהיותם סבורים כי שם לא תשזפם עין בלתי רצויה. ספקה של עתונות זו היה יצחק שור הנסקל, בן

למשפחה מראדום שהתיישבה בעיירתנו. ראש המשפחה, כיוון שלא מצא פרנסתו בדמבלין נאלץ היה לשוטט במקומות רחוקים כמלמד ילדים יהודיים. רק לשבתות חזר לביתו ובינתיים גדלו בניו בלי משמעת וחינוך מסודר, שכן אימם לא יכלה להטיל עליהם את מרותה. בייחוד גדל באורח עצמאי לחלוטין יצחק שור הנסקל. מדי בוקר היה מופיע בבית־המדרש וה„היינט" הציוני בידיו. מיד עם הופעתו החלו וויכוחים סוערים בין בחורי בית המדרש וסופו של יצחק שור — גירוש מבית־המדרש. אולם הבחור שלנו לא התרגש יתר על המידה מקבלת הפנים הזועמת שזכה לה, ולמחרת היום שוב הופיע וה„היינט" הציוני בידיו ונימוקים משכנעים על צדקת דרכו בפיו. אט־אט החלו הבחורים להאזין לדבריו ועיניהם נפקחו לראות את המציאות בה הם שרויים. הוא השפיע על רבים לנטוש את ספסל בית־המדרש ולצאת לקראת החיים. הם נשאו עיניהם מסביב וראו, כי עולם גדול ויפה סביבם. הגמרא לא יכלה עוד למלא את חייהם. אורח־החיים החדש, היחסים החדשים בין בחור ובחורה הפוסעים שלובי זרוע בחוצות העיר אף הם השפיעו השפעתם. אולם לא דבר זה הוא שגרם למהפכה בחייהם, כי אם החלל הריק שהיה נפער לרגליהם לאחר עוזבם את בית־המדרש. עתה בנוטשם את ספר הגמרא מה מצפה להם? מה דמות תהיה לחייהם? פרנסה ועבודה לא היתה מצוייה בשפע בעיירה קטנה כדמבלין והסיכויים בה — אפסיים. רבים החלו לשים פעמיהם לעיר הגדולה — לווארשה הבירה. בראשית צעדיהם פנו לבני עירם שהקדימו לבוא לשם ולאחר מכן מצאו את הכתובת של „החלוץ" ברחוב זאמנהוף. בשבתות יצאו לנקודת ההכשרה הסמוכה — לגרוכוב, שם שמעו הרצאות על ארץ־ישראל ועל התנועה הציונית. הזרע כבר נטמן וברבות הימים החל לנבוט.

לקראת החגים חזרו הבחורים לבתיהם לעיירה. בחג השבועות שנת תר"ץ התאספו כמה חברים: מאיר סאמעט, אריה בוקשפאן, אברהם שילינגר, יענקל רוזנברג, יענקל פרלשטיין (רייקער) אהרן גארבובניק, משה יגליצקי וכותב הדפים האלה ועוד בחורים אחדים בראשם שלום פוטרפלאם, בחורשה של ד"ר סוחצקי ושם הכרזנו על ייסוד ההסתדרות הציונית.. אמנם היינו מושפעים מרעיונות „החלוץ", אך מצאנו לנכון יותר להכריז על הקמת הסתדרות ציונית כללית, כדי להשיג עזרתם של ציונים וותיקים במקום כיוסף גליבטר, יעקב פייגנבוים, משה קאמיין, לייבל לוקסנבורג, בעריש זילברגלייט, יונה בוראשטין ואחרים. קבוצה זו נהגה להתכנס בחנות הגזוז של יוסף גליבטר ולנהל שיחות, וויכוחים בעניני התנועה הציונית. פעילות אחרת לא הורגשה עד אז בדמבלין. רק עם התארגנותנו החלה הפעילות הציונית לקרום עור וגידים. המועדון הראשון שלנו שכן בחדר צר, בביתו של לייבקה קאניוך. ראשית פעולתנו היתה הפצת קופסות הקרן־הקימת ומיד זכינו בהצלחה. לא בלבד אוהדי הציונות נענו, כי אם גם

פשוטי העם, „עמך", תרמו בעין יפה. ואם בשעת הרקת הקופסה לא היה בה סכום כלשהו הרי במקום תרמו את תרומתם החודשית. יצויין, כי קופסתו של משה קאמיין היתה תמיד המלאה ביותר, ועל כך צויין לשבח על־ידי הלשכה המרכזית בווארשה. במרוצת

קבוצת חלוצים הנפרדים מח' זילברמן לרגל עלייתו לא"י (22.12.33)
אַ גרופע חלוצים געזעגנט זיך מיטן ח' זילבערמאַן צו זיין עולה זיין קיין א"י (22.12.23)

הימים החלה הפעילות להתרחב: הוזמנו מרצים מווארשה אולם המתנגדים ניסו לפוצץ האספות האלה, ידו אבנים לתוך האולם או הפריעו בצעקות לדברי הנואם. אולם אנו לא נבהלנו ממעשיהם ואף הגברנו את פעילותנו. במשך הזמן נוספו חברים ואף בני חרדים הצטרפו אלינו. שכרנו אולם גדול יותר והיה לנו „מרחב־מחיה" רב יותר לבלויים לרקוד, לשיר והעיקר לאספות ולשיחות. לעתים יצאנו מחוץ לכותלי הבית וערכנו טיולים ליערות שבסביבה ולשדות ורישומנו החל להיות ניכר ביותר בעיירה. היהודים הדתיים לא יכלו לשאת את פעולותינו והשפעתנו שגברה מאוד בקרב הנוער וניסו למנוע מבניהם ובנותיהם להצטרף לשורותינו. כלום נשמע כדבר הזה — בחורים ובחורות ירקדו יחד, יבלו בצותא ואף ישירו? אז התחברו כמה „שטיבלאך" כדי לטכס עצה, כיצד לעצור בעד „הפריצות" ההולכת ופושה ואין עוצר! ישבו החסידים שבעה ימים ושבעה לילות עד שהעלו הצעה: והיה, כי עלמה יהודיה תופיע חשופת

זרועות, כלומר בשרוולים קצרים ברחובות העיירה יכתימוה בזפת שחורה כאות קלון! ש.נ. נטל על עצמו לעמוד על משמר צניעותן של בנות ישראל ולא עוד אלא שהתחייב ל„טפל" בשבע בנות בבת אחת! האיש היה גברתן ולא הצטיין בהליכות מעודנות ביותר, אולם משצריך היה לבצע את מעשהו, לא עמד בו הכוח ונסוג מהמערכה. בנות דמבלין היהודיות הוסיפו ללבוש שמלות קצרות ולחשוף זרועותיהן! אמנם, אין לאמר כי היה זה נצחון משכנע של התנועה החלוצית בדמבלין אולם אין ספק, כי הדבר סימל שיח־רורו של הנוער מאורחות־חיים מסורתיים שאבד עליהם הכלח. קם דור חדש שביקש לפלס בכוחות עצמו את דרכו, כי דרך ההורים הגיעה למבוי סתום.

באחד הימים הגיע לדמבלין, שליח מארץ־ישראל. הוא היה אחיו של הרב הראשי לארץ ישראל בימים ההם, הרב קוק זצ"ל. הוא הופיע באספת־עם בדמבלין. נאומו היה ספוג אהבת ישראל ואהבת ארץ־ישראל. הוא קרא למאזיניו לעלות לארץ־ישראל, שכן שקולה ישיבת ארץ־ישראל כנגד כל המצוות. בענותו לשאלת יהודי חרדי כיצד יכול הוא להטיף שיהודים דתיים יתמכו בתנועה הציונית הנתונה בידים „אפיקורסיות", בידי יהודים שאינם מקיימים את המצוות סיפר המרצה: גם לאחיו הרב הראשי, באו חרדים בטענה למה הוא תומך בחלוצים האפיקורסים הגמורים ואינו יוצא נגדם במחאה. ענה להם הרב קוק: בידוע, אסורה היתה הכניסה לקודש הקודשים, אפילו לכהן הגדול מותרת היתה הכניסה אחת לשנה, ביום הכיפורים. אולם משצריך היה לשפץ ולתקן את המקום ניתנה הרשות להכנס לכל בעל מלאכה ולאוו דווקא לכהן הגדול. אף ארץ־ישראל כך, ארץ־ישראל היא קודש קודשים אולם בעת חורבן, כאשר צריך להקים הריסותיה ולבנותה מחדש אין בודקים בציציות, כולם כשרים ולבד להחיותה במהרה בימינו וכל המטה שכם לעבודה קדושה זו — יבורך!

דבריו הנאים של השליח עשו רושם רב על הנאספים והקלו עלינו את הפעולה. אולם קיצוני „אגודת־ישראל" הוסיפו לעמוד בהתנגדותם החריפה נגד כל דבר הכרוך בבנינה של ארץ־ישראל. הם והרבי מגור הוסיפו להסית ולהעריס מכשולים על דרכנו. בכל חלוץ המכשיר עצמו לעליה לארץ־ישראל ראו עוכר ישראל. הם לא נרתעו מהטיל חרם, כמקרהו של דודי ר' אברהם שמאלצשטין (דער „פורים־סוחר"), שבגלל פעילותו והתמסרותו לרעיון הציוני מנעו ממנו הכניסה לשטיבל. הן לא נרתעו אפילו מלהכריז חרם על חנותו ואיסור קניית דברי מכולת אצלו. אולם את זממם לא יכלו לבצע שכן רבים היו אצלו הקונים הנוצריים, איכרי הסביבה ופועלי מסילת הברזל שמהם באה לו פרנסתו. ר' אברהם שמאלצשטין היה אחד החתנים של ר' שמעון זילברמן ז"ל. (השני היה התלמיד־חכם איצ'יה פנחס טראלער).

„אגודת־ישראל" המשיכה בהסתה נגד התנועה הציונית גם בשנות השלושים. בעת

מסע הבחירות לסיים הפולני, הדבקנו כרוזים שקראו להצביע בעד המועמדים שלנו, גם בבית־המדרש, אולם הם ראו בצעדנו זה ממש חוצפה, פלישת זרים לתחומם וקרעו את הכרוזים. כמובן, שאף אנו קרענו את הכרוזים שלהם. כאשר שוב הדבקנו כרוזים בבית־המדרש הם לא נרתעו מלחלל את השבת, „במלחמת הקודש" שלהם ושוב קרעו את מודעותינו. לא הבלגנו, ובשבת בבוקר נכנסנו לבית המדרש והרבצנו מכות לקורעי הכרוזים. בהתכתשות זו התערבה המשטרה שהפרידה בין הנצים. אך מלבד אגודת־ישראל קמו לנו מתנגדים חריפים גם מצד האגודות המקצועיות שהיו תחת השפעת השמאל — ה„בונד" והקומוניסטים. אולם בקרב חוגים אלה היה נוער יהודי ער ואינטליגנטי ובעל הכרה פוליטית מפותחת.

גם חוג דראמטי ייסדנו. המחזה הראשון שהצגנו היה „המלך ליר היהודי", בבימויו של חברנו שלום פוטרפלאם ובתפקידים הראשיים הופיעו בנימין שטמלר ושיינדל לוקסנבורג ז׳ל.

כאן המקום להזכיר ביתר פירוט את דמותה של שיינדל׳ה לוקסנבורג. אביה ר׳ שמואל־נחום כיהן כיושב־ראש הקהילה בדמבלין וביתו היה בית ציוני נאמן. כבניו ובנותיו — יחיאל, גניה ושיינדל׳ה — כולם היו פעילים בתנועות הנוער הציוניות. שיינדל׳ה

קבוצת חברים מן „השומר הלאומי"
אַ גרופּע חברים פון „השומר הלאומי"

עוד בלומדה בבית הספר היסודי, הצטרפה על־אף האיסור ל„השומר־הלאומי". גניה, יצאה לחוות הכשרה ליד לודז'. גניה ואמה ניצלו מטבח הנאצים, אולם הן נרצחו בביתן, לאחר המלחמה על־ידי מרצחים פולניים. שיינדל בברחה מהרוצחים הנאציים ניספתה באורח טראגי. את חלומם הן לא זכו להגשים ולא עלו לארץ־ישראל.

יהא זיכרם ברוך!

לאחר ההצלחה הגדולה שנחלה ההצגה „המלך ליר היהודי" העלינו את המחזה של שלום אַש: „מוטקה גנב" בבימויו של חמיה ארליך והתפקידים הראשיים מילאו יעקב רוזנברג ובנימין שטאמלר. אולם הצלחותינו היו כצנינים בעיני אנשי האיגוד המקצועי. הם ראו בכך סכנה להתפשטות השפעתנו בעיירה וביקשו למונעה בכל מחיר. הם הכריזו חרם על הצגותינו וניסו למנוע מהנוער והמבוגרים לראות ההצגה. אך ללא הועיל. שוב נחלנו הצלחה ואף ההכנסה היתה ניכרת למדי. הצלחתנו עודדה אותנו להביא להקות תיאטרוניות מהחוץ. פעם, כאשר הזמנו להקה כזאת להופיע בעיירה, וכבר המודעות היו מודבקות בחוצות העיר והאולם היה מוכן לקראת ההצגה, הודיעו אנשי האגודות המקצועיות שהם ימנעו בכוח מהקהל לחזות בהצגה. ואכן, כן עשו. בערב הצגה ניצבו אנשיהם בפתח הכניסה לאולם, שם עמדה להיערך ההצגה ומנעו מכל אדם להיכנס. הם חיכו, שנתנגד בכוח וכבר מוכנות היו קבוצות בריונים להתנפל על כל איש שימרה את פיהם. ברגע האחרון החלטנו לבטל את ההצגה, שילמנו שכרם של השחקנים ואף תמורת האולם שילמנו ולכל אחד החזרנו את כספו, כדי למנוע התנגשות דמים בינינו לבינם וכדי לא לערב את המשטרה בסיכסוך הזה.

פעילות רבה ומסורה גילינו למען הקרן הקימת. בכל בית יהודי קבענו קופסה כחול־לבן, ולא החמצנו כל הזדמנות — חגיגה משפחתית, חג ומועד כדי להתרים את יהודי העיירה למען הקרן הקימת. בט"ו בשבט מכרנו „פירות ארץ־ישראל" וההכנסות קודש היו לקרן־הקימת. גם את סעודת פורים — עת ליבם של הסועדים טוב ביין „ניצלנו" להתרמה לקרן הקימת.

אזכור, בליל פורים שנת תרצ"א ואני יושב למראשותיה של אמי ז"ל הגוססת (היא נפטרה למחרת היום) הודיעוני, כי אנשי האגודות המקצועיות התנפלו על קבוצות נערים שאספו כספים בקופסות הק"ק ושדדו אותם. על־אף מצב הרוח הקשה בבית, עת אמי נאבקה בשעותיה האחרונות על חייה, קפצתי החוצה, כדי לתפוס את המתנפלים. ואכן הפעם לא נמנענו לפנות לעזרת המשטרה. כי הגרושים הספורים שנאספו למען הקרן־הקימת היו קודש בעינינו ושום דבר לא היה יקר בעינינו להגן על הקופסה הכחולה! בשובי הביתה הסתכלו עלי כל הנוכחים, כיצד נתן לבי לעזוב את

מיטתה של אמי הגוססת ולצאת להגן על הגרושים הספורים שהיו קודש לגאולת אדמת ארץ־ ישראל.

הנוער השמאלי לא נרתע משום מעשה לשבש את חגיגותינו ואסיפותינו. בחוז־ רנו מטיול ל׳ג בעומר, עת כולנו היינו לבושים מדים של תנועות הנוער הציוניות ובפינו שירה, התנפלו עלינו לפתע השמאליים. רבים ספגו מכות ללא כל סיבה. אך רבים התנגדו לבריונים בכוח. אני ואחי חיים ז׳ל נאבקנו קשות נגד שני בניו של מ. פ. והודות להתערבותו של הרשל קושמינר, שליד הגזוז שלו פרצה התגרה, ספגנו מידיהם אך מעט מכות, אולם גם החזרנו מכות נאמנות.

לא קלה היתה מלאכת הציונים בדמבלין בימים ההם. נאבקנו נגד השמאל והימין כאחד אולם הודות לנאמנות ולמסירות של חברינו בעיירה, יכולנו לכל המתנכלים לנו ואף הרחבנו את שורותינו. רכשנו הרבה חברים נוספים ואוהדינו התרבו מיום ליום. כזכור, יושב־הראש של הקהילה היה שמואל־נחום לוקסנבורג, למרות שהרוב מורכב היה מחברי אגודת ישראל. ר׳ שמואל נחום לחם את מלחמתם של הציונים בקהילה והשיג זכויות רבות וביניהם סעיף בתקציב הקהילה שאישר סיוע כספי לכל חלוץ עולה לארץ־ישראל. אולם הכסף לא נמסר לידי „החלוץ״ העולה, כי־אם נמסר להסתדרות הציונית בדמבלין. ואכן כספי סעיף זה, היוו תרומה נכבדה לפעולת ההסתדרות הציונית בדמבלין. בשנים ההן התנהלה הפעולה הציונית באינטנסיביות וללא הפרעות חמורות. עשינו מאמצים רבים להסתנן לתוך שורות הנוער של האגודות המקצועיות, כי היה זה נוער טוב ברובו. אך לא ראינו ברכה בעמלנו. רק בודדים הצטרפו לשורותינו. החלטנו לייסד את „החלוץ השמאלי״ כלומר תנועת החלוץ שתהיה נוטה יותר לנוער השמאלי. גם הנוער הזה ביקש דרכים לתנועה הציונית, שכן שמע כי על־ידי התנועה הציונית יש סיכוי כלשהו לעלות לארץ־ישראל, כי האווירה בעיירה החלה להחניק ללא נשוא. שנית, החלו להגיע מכתבים ממכרים וידידים שניסו את מזלם בברית־המועצות, הם כתבו כי אין להם כסף להוצאות הדרך חזרה לבתיהם. בשורות אלה קיצצו את כנפי הדמיון והשאיפות של הנוער השמאלי שהחל לחפש שבילים אלינו. ואכן, הנוער העובד החל לראות ב„החלוץ״ את אירגונו, את הכתו־ בת לבעיותיו השונות, עד שתנועה זו עלתה במספר חבריה על חברי ההסתדרות הציונית הכללית. נוער זה ראה ב„החלוץ״ תנועה סוציאליסטית המעלה על נס את עבודת הכפים, המקימה נקודות הכשרה, המכשירה את חבריה לעליה לארץ־ישראל. וכאשר החלוץ הראשון מהעיירה, מנחם רכטמן עלה ארצה־ישראל, השאיר מאורע זה רושם רב על כל העיירה והגביר השפעתו של „החלוץ״. רבים החלו לנהור ל„החלוץ״ ורבים מהם אף זכו לעלות לארץ־ישראל.

כשם ש„החלוץ" גדל והתרחב עקב הצטרפותו של נוער עובד בעל נטיות שמאליות, כן גדלה ההסתדרות הציונית הכללית בקרב הנוער הבעליבתי, שרחוק היה מזרמי מחשבה שמאלניים ומרעיונות של סוציאליזם או מהפכה חברתית. נוער זה התרכז בתנועת „השומר־הלאומי" ששינה את שמו לאחר זמן ל„הנוער הציוני". ב„השומר־הלאומי" רבים היו תלמידי בתי־ספר, למרות האיסור שאסר על התלמידים להשתייך לתנועת נוער כלשהי. מדריכי התנועה ניסו להסביר למנהלים ולמורי בתי־הספר, כי תנועת הנוער אינה אירגון פוליטי כי אם תנועה צופית־לאומית־יהודית. ואכן המורה בבית הספר היסודי הגב' שטיינ־האמר היטתה אוזן לדברינו ולא הפריעה לתלמידיה להצטרף ל„השומר הלאומי". במרו־צת הימים הוקם גם „החלוץ הכלל ציוני", כי רבים רצו לעלות לארץ־ישראל. אבל כזכור בלי יציאה ל„הכשרה" אי־אפשר היה לקבל „סרטיפיקאט" לעליה. לכן יצאו רבים לנקודות ההכשרה השונות שנוסדו במקומות רבים בערי פולין, לפני מלחמת העולם השניה. התנאים ב„הכשרה" כזאת לא היו קלים ונוחים כלל, לרוב עבודה בלתי־מקצועית, תנאי מגורים רעים ביותר והתזונה, בשל חוסר אמצעים, היתה על סף הרעב. רבים כשלו וחזרו לבתיהם, אך רבים שהרצון והאמונה בדרכם היו איתנים דיים בלבם, החזיקו מעמד ולא נטשו את ה„הכשרה" ואף זכו לעלות לארץ־ישראל. אבל, למען האמת ייאמר, כי גם אלה שנטשו את ההכשרה לא וויתרו על הרעיון לעלות לארץ־ישראל. ואכן רבים, רבים מהם היו בין מקימי המדינה ותרמו תרומתם בבנין הארץ!

גם אני וליפא שטאמלר יצאנו להכשרה, סמוך ללודז'. עבדנו בחוותו של אשר כהן, התעשיין המפורסם בימים ההם בפולין. העבודה היתה קשה למדי, אולם התרגלנו אליה. לאחר זמן ייסדנו נקודת הכשרה נוספת ליד הלנובק, אף היא סמוכה ללודז'. שם עבדנו בבית־היתומים שעמד תחת השגחתו של רומקובסקי הזכור לדראון. עם זאת יש לציין כי ילדי בית היתומים ראו בו את אביהם ואף כינו אותו בשם זה. חברי ליפא שטאמלר חזר לאחר זמן הביתה ולא זכה לעלות לארץ־ישראל. ת. נ. צ. ב. ה.

אנו חברי החלוץ הכללי עבדנו גם בגורה קלבריה, כלומר בעיירה גער, מקום מושבו של הרבי מגער. חצרו לא נמנע על אף מלחמתו החריפה בציונים להעזר בנו לכל מיני עבודות קשות שהוא היה זקוק להם. זכור לי עד היום הוויכוח החריף שניטש בימים ההם בין מנהיג הציונים הפולניים יצחק גרינבוים לבין חתנו של הרבי מגער, איצ'ה־מאיר לווין על דרכה של היהדות. הוויכוח היה חריף ונוקב. אולם הימים הוכיחו מי צדק ומי ראה נכוחה את עתידה של יהדות פולין, אף כי גם חוזה השחורות ביותר, לא העלה בחלומותיו האיומים ביותר מה נושא העתיד בחובו לעם ישראל בעשור השנים הקרוב. מאז וויכוח זה. כיום הרב איצ'ה מאיר לווין הוא חבר כנסת של מדינת ישראל.

לאחר שזאב ז'בוטינסקי עזב את ההסתדרות הציונית והקים הסתדרות ציונית רבי־

זיוניסטית, הצטרפו אליהם אחדים עם פייבל לינדבוים בראש. בתחילה היה מספר הרוויזיוניסטים בדמבלין מועט, אולם הם התרבו לאחר שהוקמה „ברית־החייל" בהנהגתו של שטיינהאמר, בנה של המורה. המדים, הסיסמות על מדינת יהודים על שתי גדות הירדן מצאו הד אצל החיילים היהודיים המשוחררים שהצטרפו לאירגון זה.

גם „המזרחי" היה בדמבלין, אבל מספרם היה זעום ביותר. היו אלה: שלמה שטאמלר, אחי חיים ז"ל, יודל שטרן ועוד אחדים. אבל היו לה אוהדים בלתי־פעילים רבים. אף מועדון משלהם לא היה להם ולא ניהלו כל פעולה, אך רבים מבין הדתיים היו מצטרפים אליה אילו גילו פעילות כלשהי. כולם היו טרודים בדאגות פרנסה. אף־על־פי־כן גילו רבים מבין חברי התנועה הציונית פעילות והתמסרות רבה לרעיון ארץ־ישראל, כי כולם קשרו את עתידם עם ארץ חלומותיהם.

המציאות התקדרה מיום ליום. האנטישמיות גברה, החרם: „אל תקנו אצל יהודים", „יהודים לפאלסטינה!" מיררו את חיי כל היהודים ופרנסה — אין! חנויות של פולנים, שהתחרו בסיוע ממשלתי עם הסוחרים היהודיים התרבו לאין שיעור וכל המנגנון הממשלתי מופנה היה לנשל את היהודים מעמדותיהם הכלכליות ואף מהאוניברסיטות. ההכנסות התמעטו, המסחר הלך ונשמט מידי הסוחרים היהודיים ומכבש המיסים השונים לחץ בלי רחמים. כולם נשאו עיניהם לארץ־ישראל. אך כדי לעבור את שערי הארץ צריך „סרטי־פיקאט" או להיות בעל הון של אלף לירות שטרלינג! אי יהודי בעיירות פולין שברשו־תו סכום כסף רב כל־כך! אבות, אחים, גיסים, דודים וכל בני משפחה פונים לקרוביהם לשלוח להם סרטיפיקאט, אולם עזרתם של המאושרים שזכו להגיע לארץ־ישראל דלה ביותר, כי לא בידיהם היה להושיע. המפתחות לארץ־ישראל הם בידי ממשלת המנדאט וידיה קפוצות! איש־איש שבן משפחה או מכר לו בארץ משוע לעזרה! פונה החזן דוד"ל ווסרמן לבני עירו בארץ, פונה אחי חיים ואחותי לאה ובעלה ישראל רכטמן להעלותם לארץ — אך קצרה ידי מלהושיע.

בעריש זילבערגלייט שואל את ידידיו בארץ, שמא זקוקים בתל־אביב לשדכנים, שכן חשש מאוד כי מעיסקי הסחר שלו לא יוכל כאן להתקיים.

קנאה גדולה היתה בלב כולם על המאושרים המעטים שזכו לעזוב את דמבלין ולעלות לארץ־ישראל. אף־על־פי־כן מאמינים כולם כי גם הם יזכו להגשמת חלומם. בינתיים הם מצטרפים להסתדרות הציונית ולתנועות החלוציות השונות.

אולם הם לא זכו. יהודי דמבלין, כשאר אחיהם במדינת פולין ובכל ארצות הכיבוש הנאצי בימי מלחמת העולם השניה הושמדו ונרצחו ולא זכו לראות בהגשמת החזון הגדול של תקומת מדינת ישראל!

אילו ידעתי כי זעקתי תישמע הייתי קורא בקול שהיה מזעזע מוסדות עולם: רוצחים: כלבי־דמים! מה עוללתם לנו! מה עוללתם לקהילת יהודי דמבלין, על יהודיה, נשיה, זקניה וטפיה. מדוע רצחתם את אבותינו ואמהותינו! מה חטאו ופשעו לכם ילדינו הקטנים, עוללינו התמימים!

כל עוד השמש תזרח, כל עוד יצור אנושי אחד בלבד ישאר על האדמה הזאת ישאר זכרכם וזכרון עמכם מקולל עדי עד!

פראָפעסיאָנעלע טעטיקייט, קולטור־אַרבעט, געשטאַלטן

משה וואַסערמאַן / תל־אביב

אין מיינע זכרונות וויל איך אַרויס ברענגען יוגנט־דערינערונגען פון מיין טייער, ליב און שיין שטעטל, די ליידן און פיין פון די דעמבלינער יידן — אַרבעטער און האַרעפאַשניקעס; דעם שווערן, ביטערן געראַנגל, וואָס דעמבלינער יידן האָבן יאָרן־לאַנג געפירט פאַר זייער קיום.

מיט ציטער נעם איך שרייבן די שורות... דאָס האַרץ בלוטיקט, די טערען שטיקן, ווען מען דערמאָנט זיך אַז ס׳האָט אַמאָל געלעבט אַ שיין, בליענדיק יידיש שטעטל, מיט טייערע האַרציקע מאַמעס, טאַטעס, קינדערלעך, וואָס האָבן פיל געמאַכט די געסלעך מיט פרייד. אין מיין דעמבלין איז געווען אַ שיינע און בליענדיקע, שטאַרק באַוווסטזיניקע יוגנט, וואָס האָט געלעכצט נאָך קולטור און וויסן, געבלוטיקט, געווייטיקט און געטראָגן אויף זיך דעם עול פון נייע אידעען, וואָס האָבן אָנגעזאָגט דער וועלט, אַז אַ נייע צייט קומט...

די דעמבלינער יוגנט האָט אין דער טיף פון האַרץ און נשמה געטראָגן די נייע אידעען פון יושר און גערעכטיקייט, זיך ניט געשראָקן פאַר קיין שווערקייטן, וועלכע וועלן שטיין אויפן וועג. מיטן גאַנצן יונגנטלעכן ברען געגלויבט, אַז ס׳וועט קומען די צייט, ווען האָס און שנאה וועט פאַרטוישט ווערן אויף ליבע פון פאָלק צו פאָלק; אַז הונגער, נויט, מלחמות, וועלן פאַרטוישט ווערן אויף פעלקער־פאַרברידערונג. די דאָזיקע שיינע אידעע פון נאַציאָנאַלער און סאָציאַלער באַפרייונג האָבן זיי

געטראָגן אין זיך מיט ליבע, אין אַלע שוועריסטע צייטן. די גאַנצע דעמבלינער יוגנט האָט ווי איין אַרגאַניזירטע מאַסע אָפּגעשלאָגן די אַטאַקעס וואָס די ענדעקעס און אַנדערע אַנטיסעמיטישע אַרגאַניזאַציעס האָבן צוגעגרייט, כדי באַרויבן די רעכט פון די יידישע אייגווינער. ביז שוואַרצע, פינצטערע כמאַרעס האָבן זיך אויסגעשפרייט און אַ מערדערישע האַנט מיט אַ שאַרפער האַק, האָט זיך אַראָפּגעלאָזן איבער אונדזער ליב און שיין שטעטל, אויסגעשאָכטן כמעט אַלע דעמבלינער יידן. אַלע אונדזערע משפחות זענען פאַרשניטן געוואָרן. דאָס קליינע הייפּעלע לעבנגעבליבענע וועלן מיט יראת־הכבוד דערמאָנען די פאַרטיליקטע דעמבלינער קהילה, זייערע משפחות — און טראָגן אייביקן טרויער אין האַרצן.

אין דער ערשטער וועלט־מלחמה

דאָס יאָר 1914. ווי אַ בליץ טראָגט זיך די ידיעה איבערן שטעטל, אַז די מלחמה האָט זיך אָנגעהויבן. מאַמעס לויפן אַרום און ברעכן זיך די הענט — אָט רופט מען זייערע קינדער, זייערע מענער, אויפן פראָנט. ספּאַזמאַטישע געווײַנען טראָגן זיך איבער די ענגע געסלעך פון שטאָט, ניטאָ כמעט קיין שטוב, וווּ מ׳זאָל ניט האָבן אַוועקגענומען אַ טאַטן, אָדער אַ זון.

פלוצלינג קומט אָן אַ באָפּעל, אַז אַלע יידן מוזן פאַרלאָזן די שטאָט. ס׳איז געווען אַ דאָנערשטיק, האָבן אַלע יידן פאַרלאָזן זייער שטעטל. אַ שרעקלעכע נויט הערשט ביי די מאָדשיצער יידן, וועלכע זענען אויסגעוואָרצלט געוואָרן פון זייערע היימען, וואַלגערן זיך אין דער פרעמד, אָן פרנסה. עס בענקט זיך נאָך דער אַלטער היים מאָדזשיץ, וווּ מ׳האָט כאָטש געהאָט דעם קאָפּ אַוועק צו לייגן. אַ יאָר שפּעטער פאַרנעמען די עסטרייכער אונדזער שטעטל. שוין ניט צום דערקענען דעמבלין. אַ גרויסער טייל פון שטעטל ליגט אין חורבות צוליבן אָפּטרעטן פון דער רוסישער אַרמיי. אויך די מענטשן זענען ניט צום דערקענען. ס׳ליגט אויף זיי דער חותם פון נע־ונד, אַראָפּ דער גלאַנץ פון דעם אַמאָליקן איוואַנגאָראָד, וועו כמעט די גאַנצע באָפּעלקערונג האָט געלעבט פון די רוסישע זעלנער.

דאָס עסטרייכישע מיליטער קויפט גאָרניט. אין שטאָט הערשט אַ שרעקלעכע נויט. די יוגנט אַרבעט ניט. אויך די ווײַן־באַדינגונגען זענען מוראדיק צוליבן מאַנגל אין דירות. שטיקן זיך עטלעכע משפחות אין אייניצעלנע צימערן. אין מיטן פון דער גרעסטער פאַרצווייפלונג הייבט מען אָן פאַרשרייבן אַרבעטער צום בויען די בריק איבער דער ווייסל. אַ גרויסער טייל דעמבלינער יידן און יוגנט גייען אַרבעטן צו דער ווייסל־בריק און פון דעם פאַרדינסט דערנערט מען זיך צו ביסלעך. אויך דער

שמוגל לעבט אויף. ווי נאָר ס׳איז געווָארן פינצטער, שלייכן זיך אַרויס יידן, באַלאָדנט וועט מיט אַ בלעך מיט נאַפט, צי מיט אַנדערע סחורות. בראש פון יעדער גרופע גייט אַ קענער פון אַלע וועגן און שטעגן וואָס פירן נאָך ריקע. אים רופט מען „דער צוג־פירער". ער מוז האָבן אַ גוטן חוש, גלייך דערפילן צי אין דער טיפעניש פון ריקער וואַלד ליגן ניט באַהאַלטן דייטשישע גרענעץ־היטער, וועלכע וואַרטן אויף צו כאַפן די גרופע. וועט ער דערפילט עפעס אַ געפאַר, פירט ער גלייך איבער די גרופע אויף אַן אַנדערן וועג. אויף איינעם פון די צוג־פירער פלעגט מען זאָגן, אַז ער פירט זיין גרופע מיט גרויס הצלחה. דאָס איז געווען אברהם גרינבערג, אַ שוסטער. ווען די גרופן זענען בשלום אַריבער די גרענעץ, האָבן שוין אין ריקע געווָארט סוחרים און אָפּגענומען די סחורה. אַזוי איז דער שמוגל אָנגעגאַנגען כמעט די גאַנצע צייט פון דער עסטרייכישער אָקופּאַציע.

אין דער זעלבער תקופה הייבט אָן אין דעמבלין זיך פירן אַ קולטורעלע טעטיקייט. ס׳עפנט זיך דער ערשטער קולטור־פאַריין, דאָרט ווערט אויך געשאַפן די ערשטע ביבליאָטעק, דער ערשטער דראַמאַטישער קרייז. דער קולטור־פאַריין האָט זיך געפונען אין הויז פון איטשע האַנדלסמאַן. אַהין קומען כמעט אַלע דעמבלינער יוגנטלעכע. מען לייענט צייטונגען. מען הערט אויס רעפעראַטן פון אייגענע חברים, ווי פון רעדנער געקומענע פון וואַרשע. ס׳קומען אויך פאָר קעסטל־אָוונטן, מען נעמט אַ היים ביכער צום לייענען. אין שטאָט באַווייזן זיך די ערשטע אַפישן, וועלכע לאָדן איין די דעמבלינער באַפעלקערונג אויף אַ מוזיקאַלישן־וואָקאַלישן אָוונט. דעם דאָזיקן אָוונט וועל איך קיינמאָל ניט פאַרגעסן. ס׳איז געווען אין מיטן זומער. אַ שטאַרקע באַוועגונג אין קלמן צוקערס הויף. אויך איך גיי דאָרט אַהין. ביי דער טיר פאַרקויפט בילעטן הינדעלע בערענצווייג. ס׳וועט אַ געדראַנג. ס׳דויערט ניט לאַנג און אַלע בילעטן זענען אויספאַרקויפט, אַ גרויסער טייל פון עולם קערט זיך צוריק אַ היים, ניטאָ קיין בילעטן. די נאַכט פאַלט צו, די טירן פון קלמן צוקערס שאָפע שליסן זיך — דער קאָנצערט האָט זיך אָנגעהויבן. אויפן גאַס טראָגן זיך אָפּגעריסענע קלאַנגען פון לידער. איין לידּ האָט זיך מיר אויפגעהאַלטן ביז היינט אין זכרון, הגם מיר איז דעמאָלט געגאַנגען דאָס 9טע יאָר:

„גרויסער גאָט, מיר זינגען לידער / און אונדזער הילף ביסטו אַליין /
נעמט צונויף די סנאָפעס, ברידער / ביז די זון וועט אונטערגיין"...

כ׳האָב נאָך געוואָלט הערן ווייטער, האָט דאָס קליינוואָרג ניט דערלאָזט, וויל זיי האָבן שטאַרק געטומלט.

אַ ביסל שפּעטער געדענק איך, אַ זונטיק פרי: אַ ייִנגל און אַ מיידל טראָגן לענטעס מיט אויפשריפטן „פּאַר אָרעמע קינדער"; אַ צווייט מאָל חזרט זיך דאָס זעלבע איבער — פּאַר שאָפן די יידישע ביבליאָטעק. דער קולטור־פּאַריין האָט גרויס אַנערקענונג און פּאָפולאַריטעט צווישן דער יוגנט. ס'באַווייזן זיך אין פיל היימען ביכער פון דער ביבליאָטעק. דאָס ערשטע ביכל אין מיין לעבן עפן איך און לייען איבער: „דאָס שטעטל" פון שלום אַש. דער טאַטע האָט שטאַרק קריטיקירט מיין שוועסטער חנה־גיטל פאַר איר „טריפה־פּסול" בוך. אויף דעם באָדן אַנטשטייען קאָנפליקטן צווישן פיל עלטערן און קינדער, הלמאי זיי גייען אַראָפּ פון דרך־הישר.

בייַ דער געלעגנהייט וויל איך דערמאָנען און אָפּגעבן כבוד די שעפער פון ערשטן קולטור־פּאַריין אין דעמבלין: ירמיהו ווייניאָפּעל, אַלטער רובינשטיין, לייבל באָביט, די ברידער ראָזענפעלד, די ברידער העלדמאַן, שמואל פאַנג, כאַסקל לאָזערס פּאָטער, עליע צירקלעוויטש, הינדעלע בערענצווייג, דוד קעסטענבערג, נחמיה ערליך, חנה גיטל וואַסערמאַן, רפאל בייגעלמאַן, דינה בייגעלמאַן, יאַנקל בוביס, שמשון זימאַן, די ברידער אַפּעלהאט און אַנדערע, וואָס כ'געדענק ניט זייערע נעמען.

מיטן אַנטשטיין פון קולטור־פּאַריין, הייבט אָן די יוגנט זיך פירן אַ ביסל פרייער, ווייל ביז דעמאָלט האָט דער רעליגיעזער פאַנאַטיזם טיף געשטעקט ניט בלויז ביי די עלטערע יידן, נאָר אויך ביי דער יוגנט. ס'באַווייזן זיך די ערשטע מיידלעך מיט געשווירענע „פּאָלקעס", בחורים פאַרבייטן די יידישע היטעלעך אויף קאַפּעלושן. יעדער אָוונט, ווען דער קולטור־פּאַריין שליסט זיך, זעט מען ווי פּאַרלעך לאָזן זיך אַרויס שפּאַצירן אויפן דעמבלינער וועג און פירן הייסע דיסקוסיעס ביז שפּעט אין דער נאַכט. אין די טעג ווען מען האָט געטוישט די ביכער, זעט מען פיל יוגנטלעכע גיין אין דער ביבליאָטעק.

דאָס שטעטל קומט אַ ביסל צו זיך, די חורבות ווערן באַזייטיקט און אויף די לייַדיקע פּלעצער וואָקסן אויס ניט קיין גרויסע הייזער, אויך די בעלי־מלאכות שטעלן אויף זייערע חרוב־געוואָרענע וואָרשטאַטן. ס'פילט זיך אַן ענדערונג. אַפּישן זאָגן אָן, אַז דער דראַמאַטישער קרייז בייַם קולטור־פּאַריין וועט שפּילן שלום אַש „גאָט פון נקמה".

פּוילן וועלט אומאָפּהענגיק

נאָכן אַנטשטיין פון דער פּוילישער מלוכה, האָט אין 1918 יאָר ווידער געוואָלט אויפלעבן די פּראָפּעסיאָנעלע און אַרבעטער־באַוועגונג אין דעמבלין. ס'איז געגרינדעט

געווארן אַ פאַריין פון לעדער־און נאָדל־אַרבעטער, וועלכער האָט אָנגעהויבן פירן אַן אַקטיווע טעטיקייט.

צו די גרינדער און טורער פונעם פאַריין און צו דער אויפלעבונג פון דער פראָפעסיאָנעלער און קולטורעלער באַוועגונג אין דעמבלין, האָבן געהערט די פאָר־געשריטענע יונגעלייט, פון וועלכע אַ טייל האָט געהאַט אַ רעליגיעזע פאַרגאַנגענהייט: מאָטל באָטנער און אַלטער רובינשטיין ז״ל; דער באַקאַנטער שרייבער אין אַמעריקע ב. דעמבלין (בנימין טייטלבוים); מיין שוועסטער חנה גיטל וואַסערמאַן (הייַנט אין מאָסקווע); עליע צירקעלעוויטש; יחיאל שאַרפהאַרץ (אומגעקומען פון די נאַציס) און דוד קעסטנבערג (הייַנט אין ישראל). די אַלע האָבן מיט זייער וויסן, ענערגיע און טאַלאַנט, אַריינגעבראַכט אויפלעבונג און ליכט אינעם שטעטל. זיי האָבן פיל אויפגעטאָן אויפן געביט פון אויפקלערונג און קולטור.

דער פאַריין האָט אָנגעהויבן אַרגאַניזירן אין זיינע רייען די דעמבלינער אַרבעטערשאַפט פאַר בעסערע לעבנס־באַדינגונגען. ס׳איז דורכגעפירט געווארן אַ שטרייק אין אַ בריטן פאַרנעם — פאַר אַן אַכט־שעהדיקן אַרבעטס־טאָג און פאַר אַ לוין־העכערונג.

די אַרבעטס־געבער האָבן, פאַרשטייט זיך, ניט געוואָלט נאָכגעבן קיין אייניער פון די פאָדערונגען. דער שטרייק האָט אָנגענומען אַ שטורמישן כאַראַקטער און אַזאַ פאַרנעם, אַז אפילו בעל־הבתישע זינדלעך, קינדער פון די אַרבעטס־געבער, האָבן זיך אין אים באַטייליקט. ס׳איז געווג צו ברענגען אַלס ביישפיל דעם פאַקט, אַז דער יונגער שמואל, דער זון פונעם שניידער־מייסטער קאַטשקע, האָט געהערט צו די אַרגאַניזאַטאָרן פונעם שטרייק.

אַ דאַנק דער דעצידירטער און קאַמפראַמיסלאָזער האַלטונג פון די אַרבעטער, איז מען געווען געצווונגען נאָכצוגעבן זייערע פאָדערונגען.

אַ פאַרביסענעם קאַמף, וועלכער האָט געדויערט איבער 2 חדשים, האָבן געפירט (און געווונען!) די נאָדל־אַרבעטער. אָבער די פוילישע מאַכט קען זיך ניט שענקען דעם זיג פון די דעמבלינער נאָדל־אַרבעטער. אויך די פאָפולאַריטעט פון דעם פאַריין איז גרויס ביי די נאָדל־אַרבעטער, וועלכע זענען שטאָלץ מיט זייער אַרגאַניזאַציע און מיט זייערע פירער. אָבער דעמאָלט הייבן זיך אָן רעפרעסיעס קעגן אַלע לינק־געשטימטע טוער און סימפאַטיקער פון די פראָפּ־פאַריינען. אַ געוויסן פאַרנאַכט באַפאַלט די פאָליציי דעם נאָדל־פאַריין, אַרעסטירט איר פאָרזיצער.

אויך די סטאָלער־סעקציע האָט זיך געפונען אין דעם זעלבן לאָקאָל, ס׳ווערן ארעסטירט די אָלץ־אַרבעטער לייבל ראַדאָווסקי, ישראל זאַלצהענדלער און נאָך יונגט־

לעכע. די פאליציי האלט, אז זיי זענען די פירער פון דער קאמוניסטישער פארטיי אין דעמבלין. הגם קיין קאמפראמיטירנדיקע מאטעריאלן האט מען ביי קיינעם ניט געפונען, דאך ווערן זיי פארמשפט: דער פארזיצער אברהם אבראמאוויטש — אויף 5 יאר תפיסה; לייבל ראדאווסקי און שמואל זאלצהענדלער — אויף 2 יאר יעדער. די דעמבלינער נאדל־ארבעטער דערשרעקן זיך ניט — נאר פירן ווייטער זייער טעטי־קייט אויף דער גאס. דער חבר מעכל אבראמאוויטש, הערש־נחום נאכטיילער און אנדערע, מאכן ווייטערדיקע באמיונגען צו עפענען דעם פארריין.

אין שטאט פילט זיך א טעטיקייט פון א געוויסן טייל יוגנטלעכע, ווען דאס איז דאס יידישע לעבן אין פוילן איז אויסזיכטלאז. מען דארף זיך וועגן מיטן פנים צו דער אלטער היים, וואס איז שוין קנאפע צוויי טויזנט יאר פארלאזט פון יידישן פאלק. אהין דארפן זיין געווענדט די בליקן פון דער אונטערוואקסנדיקער יוגנט, ווען זיך ניט ווו אהינצוטאן מיט איר ענערגיע. דער דעמבלינער אראדראם, ווען געווען א קוואל פון באשעפטיקונג און פרנסה פאר פיל פוילישע ארבעטער און באמטע, דערלאזט ניט דארט קיין איין דעמבלינער יידישן ארבעטער. ביי א גרויסן טייל יוגנטלעכע ווערט רייף דער געדאנק פון אויסוואנדערן פון דעם ארט, ווען קען ניט דערנערן אירע איינווינער. א געוויסער טייל שליסט זיך אן אין דער חלוצישער באוועגונג און גרייט זיך צו פארן אין אויסגעטרוימטן לאנד.

דער האלץ־ארבעטער פארריין

אין מיטן די צוואנציקער יארן, איז די סטאליער־סעקציע געווען אן אנגעזעענער פאקטאר אין דער פראפעסיאנעלער באוועגונג אין אונדזער שטעטל. ס'האט זיך ניט געפונען קיין איין האלץ־ארבעטער אויסער דעם פארריין. די סעקציע פלעגט דינען אלס מוסטער פאר אלע דעמבלינער ארבעטער. דער אכט־שעהדיקער ארבעטס־טאג ווערט שטרענג אפגעהיטן. די ארבעט פארטיילונג איז געווען א מוסטערהאפטע. אין שפיץ פון דער האלץ סעקציע זענען געשטאנען אויסגעפרווועטע, טרייע, איבערגעגעבענע ארבעטער־טויער, ווי: חיים מאיר גאלדבערג (היינט אין ישראל), הערשל ניסנבוים (אין פאריז), ישראל יום־טוב (אין קאנאדע), שמואל זאלצהענדלער (אין פאריז), לייבל ראדאווסקי (אין ישראל), משה אפעלהאט (בראזיל), משה בייגלמאן ז"ל און אנדערע.

יעדער אקציע, ווען דער האלץ־ארבעטער נעמען אונטער, ווערט געקרוינט מיט דערפאלג. די האלץ־סעקציע איז געווען די גרעסטע סעקציע אין דעם פראפ־פאריין אין דעמבלין. די ארבעטס־געבער האבן זיך געמוזט רעכענען מיט דעם. ווען די אונטערנעמער פרובירן א מאל א קאנטר־אנגריף קעגן די סטאליער־ארבעטער, מוזן זיי גלייך דערפון

רעזיגנירן, ווייל זיי שטויסן זיך אַן אויף אַ פעסט צעמענטירטער וואַנט, ניט צום איינברעכן.

אויך אויפן קולטורעלן געביט, זענען די האַלץ־אַרבעטער ניט הינטערשטעליק. אַ סך פון די לעבן געבליבענע געדענקען גוט דעם אנטייל פון חבר משה אפלהויט און משה בייגלמאן אין דראַמאַטישן קרייז. זיי האָבן מיט זייער שפילן דערהויבן דעם דראַמ־קרייז צו אַ הויכער מדרגה, אים פאַרשאַפן גרויס כבוד.

אַזוי האָבן די האַלץ־אַרבעטער פון אונדזער שטעטל בייגעשטייערט צו דעם קאַמף, וועלכן עס האָבן געפירט די יידישע אַרבעטער אין יענער צייט. דער וויט־גרעסטער טייל פון זיי איז פאַרפיניקט געוואָרן דורך די דייטשע רוצחים.

קאַמף מיטן אַנטיסעמיטיזם

דאָס ערשטע וואָס די דעמבלינער אַנטיסעמיטן פירן אַדורך — זיי שטעלן איין אַ גרופּע דראַשקעס מיט פאַליאַקן־אַנטרייבער און אויפן היטל פון יעדן פון זיי געפינט זיך אַן אויפשריפט מיט גרויסע אותיות: „פוילישע דראַשקע". אַלע אָפיצירן, וועלכע פלעגן פאָרן צו דער באַן מיט יידישע דראַשקעס, באַנוצן איצט די פוילישע דראַשקעס. עס שאַפט זיך אַ לאַגע, אַז דעמבלינער יידישע דראַשקאַשעס, וועלכע זענען שטענדיק געווען גרויסע אביונים, שטאַרבן איצט בוכשטעבלעך פון הונגער.

יעדן מיטוואָך, ווען ס׳זענען פאַרגעקומען אין שטאָט די יאַרידים, האָבן כוליגאַנישע אַנטיסעמיטן ניט געלאָזן די יידישע שנייידערס און שוסטערס פאַרקויפן זייערע סחורות. אַנדערע גרופּן האָבן זיך אַוועקגעשטעלט ביי די יידישע געוועלבער און ניט אַריין־געלאָזן די פויערים. אמת, ניט אַלע פויערים האָבן געפאָלגט די עצות פון די כוליגאַנעס, אָבער די פרנסה האָט זיך פאַרקלענערט און די אַרעמקייט לאָזט זיך שטאַרק פילן אין שטאָט. ס׳דוכט זיך, אַז די דעמבלינער אַנטיסעמיטן, אונטערגעוואָרעמט פון די דייטשישע שכנים, די היטלעריסטן, באַהערשן די גאַס.

אין דעם מאַמענט, נעמט ספאָנטאַן אַ וואַרט די דעמבלינער אַרגאַניזירטע אַרבעטערשאַפט און יוגנט, אַן אונטערשרייד פון פאַרטייאישער אַנגעהעריקייט. יעדן מיטוואָך, ווען די אַנטיסעמיטישע כוליגאַנעס באַווייזן זיך פאַר די שטעלעס אין מאַרק און פאַר די געוועלבער, קריגן זיי אַזאַ פסק, אַז זיי צעלויפן זיך און פאַרגעסן צו נעמען די היטלען... אַ צווייט מאָל, ווען זיי קומען מיט פאַרשטאַרקטע כוחות, האָט מען זיי אַזוי צעקלאַפט, אַז ס׳האָט זיי שוין שפעטער ניט געסטייעט קיין כוחות צו קומען אין טעראָריזירן די דעמבלינער יידן. אַזוי האָט די דעמבלינער יוגנט אַריינגעשריבן אַ הערשישן בלאַט אין דער געשיכטע ביים פאַרטיידיקן יידישע רעכט און כבוד.

השתתפות יהודי דמבלין ב„חג הים" הפולני (1930)
יידן אין דעמבלין באַטיילינקן זיך אינעם פוילישן „יום־טוב פון ים" (1930)

ס׳דאָרף אויך דערמאָנט ווערן ביי דער געלעגנהייט, אַז אַ גרופּע דעמבלינער יוגנט, האָט מיט געוואָר אין די יענט געקעמפט קעגן די דייטשישע אָקופאַנטן. בראש פון דער גרופּע איז געשטאַנען דער העלדישער בחור ירחמיאל פעדערבוש. צוויי ווערסיעס זענען פאַראַן וועגן זייער העלדישן אומקום: איינע דערציילט, אַז זיי זענען געפאַלן אין אַ שלאַכט קעגן די דייטשן, אין ריקער וואַלד; די צווייטע ווערסיע זאָגט, אַז זיי זענען אומגעקומען אין אַ שלאַכט מיט די א.ק. באַנדעס.

קולטור־טעטיקייט

די אַרגאַניזירטע יידישע אַרבעטערשאַפט אין דעמבלין, האָט באַזאָמען מיט דער פראָפעסיאָנעלער טעטיקייט, אָנגעהויבן פירן אַ בריט־פאַרצווייגטע קולטור־אַרבעט.

ס׳איז אַרגאַניזירט געוואָרן אַ ביבליאָטעק, אַ לייען־זאַל, וווּ די יוגנט האָט געגאָסן פון די בעסטע ווערק פון די יידישע און אייראָפעישע שרייבער.

צו די גאָר אָנגעזעענע דערגרייכונגען פון פאַריין האָט געהערט דער דראַמ.־קרייז, וואָס האָט פאַרמאָגט זייער פעיקע כוחות און געלונגען אויסגעפירט פיעסן פון די יידישע קלאַסיקער און פון וועלט־רעפערטואַר. דער דראַמ.־קרייז האָט מיט זיין ניווּאָ און פאַרנעם זיך באַרימט געמאַכט ווייט אויסער די גרענעצן פון דעמבלין. ער איז אויפגע־טראָטן מיט גאַסט־שפילן אין פיל שטעט און שטעטלעך און אומעטום שטאַרק אויסגענומען.

געווען צווישן די מיטגלידער פון דראַמ.־קרייז אַזעלכע חברים, וואָס וואָלטן ביי אַ געהעריקער אויסשולונג געקענט ווערן פראָפעסיאָנעלע אַרטיסטן.

אָנגעפירט מיטן דראַמ.־קרייז און אַליין מיטגעשפילט אין אים האָבן די חברים: רפאל בייגעלמאַן און כעמיע ערליך (היינט אין בראַזיל); חנה גיטל וואַסערמאַן (מאָסקווע); וועלוול־לייב רודער און דוד כאַליוווינסקי (אומגעקומען פון די נאַציס); אפרים ווייס און משה גורפינקעל (היינט אין אַמעריקע); חנה גאָלדבערג (היינט אין פאַריז), און פיל אַנדערע חברים און חברטעס, וואָס איך געדענק ניט זייערע נעמען.

ווען אַ גאַנצע ריי אַקטיוויסטן און פראָפעסיאָנעלע טוער האָבן עמיגרירט פון דעמבלין אין דער גרויסער וועלט אַריין, האָבן בראש פון פאַריין זיך געשטעלט די חברים: יוסף־נאָטע כאַלעווינסקי (פאַרזיצער פון דער לעדער־סעקציע) און אברהמל אַבראַמאָוויטש (פאַרזיצער פון דער נאָדל־סעקציע), וועלכע האָבן צוליב זייער אַקטי־ווער פראָפעסיאָנעלער און געזעלשאַפטלעכער טעטיקייט, ניט נושא־חן געווען אין די אויגן פון די פוילישע מאַכטהאָבער און זענען פאַרמשפט געוואָרן צו 5 יאָר תפיסה (פּזן 1928 ביז 1933). יוסף־נאָטע כאַלעווינסקי איז בעת דער דייטשישער אָקופאַציע אומגעקומען אַלס אַקטיווער קעמפער אין ביאַליסטאָקער געטאָ, צוזאַמען מיט זיין משפחה. אברהמל אַבראַמאָוויטש איז געשטאָרבן אין לאָדזש, שוין נאָך דער מלחמה.

אויסער די אויבנדערמאָנטע צוויי חברים, האָבן צו די דעמאָלטיקע טוער פון פאַריין געהערט די חברים: חיים־מאיר גאָלדבערג, הערשל אייכנבערנער און דער שרייבער פון די שורות (די אַלע געפונען זיך היינט אין ישראל), און הערשל ניסנבוים (היינט אין פאַריז), יעקב פיזטענבוים (פאַריז).

די קולטור־אַרבעט אין דעמבלין איז דאָן געשטאַנען אויף אַ גאָר הויכן ניווּאָ. עס פלעגט ניט אַדורך איין פרייטיק־צונאַכטס אָדער שבת־אָוונט, אַז עס זאָל ניט פאָרקומען אַ קולטורעלע אונטערנעמונג.

די קולטור־קאָמיסיע האָט זיך געוועגדעט צו די חשובסטע איינווויניער פון דעמבלין, ווי, למשל, צום דאָקטאָר ירמיהו ווינאָפל, וועלכער איז שפעטער אומגעקומען פון די

דייטשן. ער האָט געגעבן אַ ציקל לעקציעס וועגן אַנאַטאָמיע. אַ שטיק צייט איז ער אויך געווען אַ מיטגליד פונעם דראַמ.־קרייז און האָט זיך פיל אָפּגעגעבן מיט געזעלשאַפט־לעכע אַרבעט.

דער צווייטער איז געווען אַדוואָקאַט קאַנאַריענפויגל (אויך אומגעקומען פון די דייטשן), וועלכער האָט געגעבן אַ ריי לעקציעס וועגן קאָסמאָגראָפיע.

עס פלעגן אויך פאָרקומען קעסטל־אָוונטן, אָנגעפירט דורכן שפּעטער אומגעקומענעם יאַנקל בוביס, אַ פּעיקער, טאַלאַנטפולער מענטש, וועלכער האָט אָפּגעגעבן אַלע זיינע כוחות פאַר דער אויסבילדונג פון דער יוגנט.

בעת אונדזערע אונטערנעמונגען, פלעגן די זאַלן זיין אַזוי געפּאָקט, אַז פיל מענטשן האָבן ניט געהאַט וווּ אַריינצוגיין און מ׳פלעגט שטיין הינטער די טירן און פענצטער און אויסהערן די לעקציעס.

יעדן יום־טוב האָט אונדזער דראַמ.־קרייז געגעבן פאָרשטעלונגען, צו וועלכע עס האָבן געשטראָמט יונג און אַלט, פרייַ און פרומע.

עס פלעגן אויך פאָרקומען קאָנצערטן, אויף וועלכע עס פלעגן אויפטרעטן מיט סאָלאָ־געזאַנג ראָכטשע בייגלמאַן (היינט אין בראַזיל). מיט איר פרעכטיקער, זיסער שטימע האָט זי געווונען די סימפּאַטיע פון גאַנצן עולם. זי פלעגט מוזן זינגען עטלעכע מאָל אויף ביס.

אויך מרים שולמאַן (אומגעקומען אין די לאַגערן), האָט מיט איר קאָלאָראַטור־סאָפּראַן באגייסטערט דאָס פובליקום. מ׳פלעגט באַוווּנדערן איר גאָט־געבענטשטע שטימע, וואָס האָט אויסגעזונגען די קאָמפּליצירטסטע מעלאָדיעס, ווי אַ ווּנדערלעכער זינג־פויגל.

אַזוי האָט זיך געצויגן אונדזער קולטור־אַרבעט, ביז די מלחמה־שריפה האָט פאַר־שלונגען פוילן און אויך פאַרצערט אונדזער טייער היים־שטעטל דעמבלין, מיט איר גאַנצער באָפעלקערונג — יונג און אַלט, קליין און גרויס. און אַזוי איז פאַרשניטן געוואָרן אונדזער ווּנדערלעך־בליענדיקע יוגנט, ס׳איז אָפּגעשטאָרבן דאָס שיינע שפּרודלדיקע דורותדיקע לעבן און אונדזער טייערער היימשטאָט...

מרים שולמאַן ז״ל

ווער אין דעמבלין האָט ניט געקענט אָדער געהערט פון מרים שולמאַן? דאָס שוואַרץ חנעוודיקע מיידל, מיט די אייַדעלע שטריכן. אירע פאַרחלומטע אויגן האָבן גלייך אויסגעזאָגט, אַז מען האָט פאַר זיך אַן איידעלע געשטאַלט, אַ קינסטלעריו פון אַ הויכער מדרגה. נאָר דעם גרעסטן דרך־ארץ האָט מען פאַר איר געקריגן, וועו מ׳האָט

זי געהערט אויפטרעטן אויף קאָנצערטן. געוואָג געווען, אַז איר נאָמען זאָל זיך נאָר באַווייזן אויף די אַפישן, און דער דערפאָלג איז געווען פאַרזיכערט. דאָס האָט טאַקע דער פאַריין אויסגענוצט, ווען עס איז געווען אַ מאַנגל אין געלט, און איינגעאָרדענט מוזיקאַליש־ליטעראָרישע קאָנצערטן. אַז פון די אַפישן האָט אַראָפגעשיינט מיט גרויסע אותיות „מרים שולמאָ", איז שוין אַ וואָך פריער פאַרן קאָנצערט, געווען אויספאַרקויפט אַלע בילעטן.

די שענסטע קאָמפּאָזיציעס האָט זי אויסגעפירט לייכט, מיט אַ סך געפיל און האַרץ, אַז אַלע אַנוועזנדע האָבן געהאָט נאָר איין פאַר־לאָנג — איר פרעכטיק געזאַנג זאָל זיך קיין מאָל נישט ענדיקן. פאַרמאָגט האָט זי אַ שטימע פון העכסטן קלאַס, אַ קאָלאָ־ראַטור־סאָפראָן, אַן אייי־דעלן און פילנדיקן. דאָס איבערגיין פון אַ הויכער אָקטאָווע ביז אַ נידעריקע, איז איר לייכט אָנגעקומען. שובערטס סערענאָדע האָט זי אויסגעפירט מיט אַזוי פיל חן, אַז מען האָט זיך געשטעלט די פראָגע, פון וואַנען נעמט זיך צו אַזאַ יונג מיידל, געבוירן אין אַ חסידישע משפּחה, אַזוי פיל מוזיקאַלישע פעיקייטן? דערצו איז אין דעמבלין ניט געווען קיין מוזיק־שול. ניט אָנדערש, אַז אין דער שיינער געשטאַלט האָבן זיך קאָנצענטרירט צוויי הויפט־עלעמענטן וואָס אַ קינסטלערין פון אַזאַ גרויסן פאָרנעם דאַרף פאַרמאָגן: אַ שיינע שטימע און גרויסע מוזיקאַלישע פעיקייטן.

מרים שולמן ז״ל • מרים שולמאָן ז״ל

מרים שולמאַן האָט קיין מאָל ניט אַרויסגעוויזן קיין גאַווה. זי האָט זיך געהאַלטן פֿשוט און איינפאַך. יעדעס מאָל וועלן מען האָט זיך צו איר געוואַנדן זי זאָל געבן אַ קאַנצערט, האָט זי גלייך מסכים געווען. זי האָט געהערט צו די אַממייסטן פֿאַרגעשריטענע און באַוווּסטזיניקע מיידלעך, געווען זייער באַליבט אין אונדזער שטעטל. אַ גאַנצע נאַכט וואָלט מען ניט מיד געוואָרן צו הערן זי זינגען און ריידן.

אין איינעם אַ קאַנצערט, ווי מרים שולמאַן האָט אויסגעפירט פיל לידער און דער עולם האָט זיך געפונען אין גרעסטן עקסטאַז, האָט דער חבר וועלכער האָט געפירט דעם אָוונט געמאָלדן, אַז די חברטע שולמאַן וועט פֿאַרענדיקן דעם קאַנצערט מיט מאַריס ראָזנפעלדס ליד „ווי די מירטן גרינען". איז דער עולם געוואָרן זייער אומרויק, אַבער וועלן איר זיסע שטימע האָט זיך צעטראָגן איבערן זאָל, און פון איר מויל האָבן זיך געהערט די פֿרעכטיקע זילבער־קלאַנגען „גפּינסט מיך ניט דאָרט מיין שאַץ". האָבן אַלע אַנוועזנדע געהאָט דעם איינדרוק, אַז זיי געפונען זיך ניט ערגעץ אין אַ זאָל, נאָר — אין די הימלען. דער עולם האָט געגאָפּט, איר קאָלאָראַטור־שטימע האָט געקלינגען און זיך צעטראָגן איבער אַלע ווינקעלעך פון זאָל, אַרויסגעריסן זיך וויַיט אויף דער גאַס, דערפרייט די הערצער ביי די וועלכע האָבן ניט געקענט אַריין אין זאָל צוליבן מאַנגל אין ערטער. זענען טאַקע פיל מענטשן געשטאַנען און מיט אַ פּאַרכאַפּטן אָטעם געווען אויסער זיך פון דעם שיינעם געזאַנג.

צו די העכסטע טענער דערגייט מרים שולמאַן מיט איר סאָפּראַן, וועלן זי זינגט אויס „אַ שקלאַף בין איך ביי די מאַשינען, דאָרט איז מיין רו־פּלאַץ". דאָס איז די העכסטע שטופע פון איר קינסטלעריש שאַפן.

מיט איר שיין זינגען האָט זי אַרייַנגעפירט די צוהערער אין אַ שענערער און בעסערער וועלט פון קונסט און געזאַנג. די אַלע לעבן געבליבענע, וועלכע האָבן זי געהערט זינגען, וועלן מיט דער העכסטער פאַרערונג דערמאָנען די שיינע און פרעכטיקע פאַלקס זינגערין, וועלכע האָט אַלעמענס הערצער אַנגעפּילט מיט פרייד און גלויבן, אַז אויף דער וועלט עקזיסטירט שיינקייט, קונסט און שאַפונג פון געזאַנג. אַז אין לעבן עקזיסטירט עפּעס דערהויבנס.

די גרויסע קינסטלערין האָט געטיילט דעם זעלבן גורל פון אַלע דעמבלינער יידן. זי און איר מאַן און קינדער, זענען אַוועק אין זייער לעצטן וועג, ווי קיין צוריקקער איז ניט געווען.

כבוד איר הייליקן אַנדענק!

בערעלע שמש האָב איך געקענט, וועז כ׳בין אַלט געווען 5 יאָר. אַ ייד פון מיטעלן ווופקס, ברייטפלייציק, אַ ווייסע באָרד, אָבער טריט האָט ער געשטעלט — ווי אַ יונגער. וועז ר׳האָט געגעבן אַ קלאַפּ אין בעלעמער, האָט אָפּגעהילכט איבערן גאַנצן בית־המדרש.

שבת נאָכן עסן, פלעגט דאָס קליינווואַרג זיך צונויפקומען אין בית־המדרש און דאָרט שטאַרק געטומלט, וואָס האָט געשטערט די תהלים־זאָגערס. דאָס האָט שטאַרק צעבייזערט דעם גריי־גרויען שמש. ער האָט אַראָפּגענומען דעם גאַרטל און מיט געלאָזסענע טריט זיך געלאָזן גיין פון בעלעמער. ווי נאָר די ווייסע חברה האָבן דערזען בערעלען מיטן גאַרטל אין האַנט, האָבן זיי זיך געלאָזט לויפן אַרום בעלעמער, וועז אַ טייל האָבן געקריגן קלעפ, אַדער געזומען זיך שפּאַרן צו דער טיר, ווו ס׳איז געווארן אַ גרויס געדראַנג. דערווייל האָט דער שמש דערלאַנגט קלעפ מיטן גאַרטל. וועז ס׳האָט דערפילט בערעלעס קלעפ, האָט זיך מער דעם זעלבן שבת נישט געווזן אין בית־המדרש.

חנוכה, איידער די נאַכט איז צוגעפאַלן, פלעגן אַלע חדר־קינדער באַפרייט ווערן פון לערנען און זיך לאָזן אין בית־המדרש אַריין. יעדער חדר האָט פאַרנומען אַ „פּאָזיציע״ אויף די בענק ביי די וועגט, אויבן־אָן. די וועלכע האָבן פאַרשפּעטיקט, האָבן זיך געשטעלט אויף דער צווייטער זייט בענק, ביי די טישן. די שטימונג איז געווען אַ פייערלעכע. דאָס בית־המדרש איז געווען איבערפולט. דער חזן גרייט זיך אַראָפּצוגיין פון בעלעמער. בערעלע שמש דערלאַנגט דריי פעסטע קלעפ, דער חזן נעמט שטעלן פאַמעלעכע טריט. אין דעם מאָמענט הילכן אָפּ, אין איין קול, די קינדערישע שטימעלעך: ער גייט, ער גייט, ער גייט, ער טריפט, ער טריפּט, ער טריפּט, ער צינדט, ער צינדט, ער צינדט. די קינדערישע שטימעלעך גיסן זיך צוזאַמען מיט די ברכות פון נס חנוכה. די קינדער פרייען זיך. מע גייט נישט ביינאַכט אין חדר אַריין, מע קריגט חנוכה־געלט. דאָס זעלבע האָט זיך אין בית־המדרש איבערגעחזרט גאַנצע אַכט טעג.

וועז כ׳בין געקומען (אין דער צווייטער כיתה) לערנען אין בית־מדרש, איז אויפן בעלעמער געשטאַנען און ערנסט געדאַוונט ר׳ אהרון חיים־יידלס. מיט זיין ערנסטקייט און אייפלע שטריכן, האָט ער צו זיך אַרויסגערופן דרך־ארץ. אַ הויכער און אַ גלייכער, מיט גוטמוטיקע אויגן, זייער אַ פרומער. ער פלעגט זאָרגן, אַז מ׳זאָל נישט צעריסן די ספרים. עס האָט נישט איין מאָל געטראָפן, אַז צוויי ישיבה־בחורים פלעגן זיך רייסן צוליב אַ גמרא. איז ר׳ אהרון צוגעגאַנגען און זיי צעשיידט. ער האָט דערביי געזאָגט:

וואָס איז די גמרא שולדיק? איר דאַרפט צווישן זיך מיט גוטן דורכקומען און נישט רייסן די גמרא.

ער פלעגט אויך זאָרגן, אַז אין בית־המדרש זאָל שטענדיק זיין וואַסער צום טרינקען; אַז די אָרעמע ישיבה־בחורים זאָלן האָבן צו עסן טעג. און אַלץ האָט ער געטאָן בשתיקה.

יעדן פרייטיק פלעגט ר׳ אהרון גיין איבערן שטעטל מיט פאַמעלעכע טריט און געקלאַפט און געפרופן „אין שול אַריין". ער האָט נישט אויסגעמיטן קיין איין יידישע שטוב אַדער געוועלב. ר׳האָט אין דעם געזען אַ הייליקע שליחות.

שבת גאָנץ פרי פלעגט מען באַגעגענען ר׳ אהרונען מיטן רב ר׳ גרשון ראַבינאָוויטש גיין אין בית־המדרש אַריין און פירן צווישן זיך אַ געמיטלעכן שמועס. צוריק פון דאָוונען — האָבן זיי אויך געשמועסט. ווען זיי פלעגן זיך דערנענטערן צו ר׳ אהרונס שטוב, האָבן זיי זיך געזעגנט מיט אַ הויכן „גוט־שבת". דער רב איז געגאַנגען נאָך אַ הויז ווייטער און אַריין צו זיך אין ווינקל.

ווען מיט אַ 5 יאָר שפעטער מיר איז אויסגעקומען זיך בענטער צו באַקענען מיט ר׳ אהרונען ביי אים אין שטוב און מיט אים פאַרבינדן אַ שמועס, האָבן זיך באַרעכטיקט מיינע סימפאַטיע־גפילן פאַר אים נאָך פון מיינע קינדער־יאָרן.

דאָס שמשות האָט אים קיין פרנסה נישט געגעבן, פלעגט ער זיין פאַרהאַרעוועט אין זיין קליינער בעקעריי, פון וועלכע ר׳האָט קוים געצויגן חיונה. ער האָט געזאָגט:

— ווען נישט מיינע קינדער, רפאל, מאיר און הערשל, וואָלט איך פון לאַנג נישט געפירט מיין קליינע בעקעריי. אָבער נישט געזינדיקט. פיל יידן אין שטאָט איז אַ סך ערגער ווי מיר. איך קען די שטאָט פון עק ביז עק. אין פיל שטובן גייט מען אויס פון הונגער. נישט בלויז וואָס מען זעט דאָרט קיינמאָל נישט קיין פלייש און אַנדערע גוטע עסנס, נאָר אַ טרוקן שטיקל ברויט איז אַ זעלטנהייט. עס פאַרקלעמט ביים האַרצן, ווען מען קוקט זיך צו צו דער אָרעמקייט וואָס הערשט אין שטאָט. גאָט זאָל זיך דערבאַרעמען.

ביי די דאָזיקע ווערטער האָט זיך ר׳ אהרון אויפגעשטעלט און גענומען שפאַנען אין צימער הין־און־צוריק. כ׳האָב שוין חרטה געהאַט פון דעם אַנגעהויבענעם שמועס, אפשר צייט אים צו פאַרענדיקן. ר׳ אהרון האָט, ווייזט אויס, געלייענט מיינע געדאַנקען און ווייטער פאַרגעזעצט:

— קוק זיך צו. אונדזערע טאַטעס האָבן דאָס שטעטל אויפגעבויט. מיר האָבן שוין אַ בית־עולם. פאַרזייט די גאַנצע ערד. דאָ האָט זיך די ערד אַנגעזאַפט מיטן בלוט און שווייס פון דורות יידן. אונדזערע קינדער ווערן אַרויסגעריסן פון זייערע היימען און ווערן געטראָגן אויף די פליגלען פון ווינט. מיט געבויגענע קעפ גייען מיר אַרום.

פאַר אונדז שיינט נישט די זון. פון יעדןווינקעלע שרייט אַרויס די נויט. מיר שטיקן זיך דאָ אַכט נפשות אין איין שטוב. עס ווערט ערגער פון טאָג צו טאָג. מיר הערן שטעכווערטלעך, אַז מיר עסן פרעמד ברויט. מיר, וועלכע האָבן דאָ אין פוילן די שענסטע שטעט אויפגעבויט, געמיינט האָבן מיר, אַז אונדזערע וואַרצלען האָבן דאָ טיף אין דער ערד זיך כאַרפעסטיקט. צום סוף ווערן זיי אכזריותדיק אויסגעריסן...

ר׳ אהרון פאַרטראַכט זיך און פליסטערט שטיל:

— ירושלים, פאַרוואָס האָסטו אונדז פאַרגעסן? — זיינע געדאַנקען וואַנדערן ערגעץ ווייט, ווייט. — איך ווייס, דו ביסט יונג, דאָס וואָס איך האָב דיר געזאָגט, איז נישט צום האַרצן. דו גלויבסט, אַז אונדזערע וואַרצלען זענען דאָ שטאַרק און די צווייגן בליען און די בלעטער וועלקען נישט. פאַר אייך, יונגע מענטשן, האָט דער מזרח־שטורעם דעם שטויב אויפגעהויבן און אייערע אויגן פאַרבלענדעט. אונדזער שטאַם האָט זיך דאָ נישט פאַרוואָרצלט, אונדזער שטאַם איז געבליבן דאָרט, פון וואַנען מען האָט אונדז מיט קנאַפּע צווויי טויזנט יאָר פאַרטריבן. דאָרט וועלן אויפגיין אונדזערע וואַרצלען, די צווייגן וועלן זיך צעבליען, קיין שטורעם וועט אונדז נישט פאַרניכטן.

האַנטווערקער־ און סוחרים־פאַריין

ב. זילבערמאַן / חולון

דעמבלין מיט אירע פאַרטייען און אינסטיטוציעס, האָט זיך אויסגעצייכנט מיט אַ סך אַקטיוויסטן. גלייך ווי אַלע פאַליטישע פאַרטייען, האָבן אויך די האַנטווערקער, מיט שלמהלע עלענבלום, דעם גאלן בערס ז״ל בראש, געפירט אַ גרויסע טעטיקייט און אַרומגענומען אַן אַנגעזעענעם טייל פון דער יידישער באַפעלקערונג, אַן אויסנאַם פון פאַרטיי־אַנגעהעריקייט. עס זענען דאָרט געווען ציוניסטן, לינקע און אויך רעליגיעזע. שלמהלע איז געווען אַריינגעטאָן אין דער אַרבעט ראשו ורובו, כדי צו זוכן מיטלען און טאָן אַלץ, צו פאַרבעסערן די לאַגע פון דעם טייל בעלי־מלאכהס וואָס האָבן זיך געראַנגלט פאַר זייער עקזיסטענץ. דאָך איז באַקאַנט געווען, אַז אַ גרויסער טייל בעלי־מלאכהס האָט געהאַט פרנסה — און נאָך מער אויך. אָבער דער גרעסטער טייל האָט געלעבט בדוחק, געוואַרט אויפן מאַרקטאָג — מיטוואָך, אַז די פויערים פון דאָרף זאָלן קומען קויפן. אויב די סוחרים פון שטאָט האָבן געפילט דעם באַיקאָט פון די גויים,

צוליב דער גרויסער צאָל קלייטן אין די דערפער, האָבן די בעלי־מלאכהס דאָס ווינציקער געפילט, ווייל קריסטלעכע בעלי־מלאכהס זענען געווען גאַנץ ווייניק. דער בעל־מלאכה, גלייך ווי דער סוחר, האָבן געקרעכצט פונעם עול פון שטייערן.

עס דערמאָנט זיך מיר אַ פאַרזאמלונג פון די האַנטווערקער, וואָס כ׳האָב בייגעווינט אין יאָר 1930־31. שלמהלע און אַנדערע פון דער פאַרוואַלטונג, וועלכע גיט אַוועק צייט און אַרבעט לטובת די חברים, זייענדיק אין שטענדיקן קריג מיט דער שטייער־מאַכט, אַז אין דער שאַצונגס־קאָמיסיע זאָלן זיין פאַרטרעטן אויך יידישע פאַרשטייער פון סוחרים־ און האַנטווערקער־פאַריין; אַז אויך דער סקאַרב, וואָס שינדט די הויט מיט די שטייערן, זאָל זיך רעכענען מיטן אַרעמען בעל מלאכה, אַז נישט אַלע קענען אויסהאַלטן דעם עול פון אַלע פאַדאַטקעס אא״וו.

אָבער, ווי עס ווייזט אויס, זענען נישט אַלע געווען צופרידן פון שלמהלעס שיינע רייד. עס בעט אַ וואָרט דער חבר מ. באַקומענדיק דאָס וואָרט, גיט ער אַ קלאַפּ אין טיש: „חברים, איך האָב אַ סך צו רעדן, נאָר איך וועל בעסער נישט רעדן״ — און איז אַוועק פון טיש. אַלע קעגנער פון דער פאַרוואַלטונג האָבן אים שטאַרק אַפּלאָדירט. איך דערמאָן דאָס נישט, חלילה, לשם גנאי. דער חבר מ. איז געווען אַן אַרנטלעכער בעל־מלאכה, נישט געוווסט פון קיין שווינדלעריי, געלעבט בכבוד פון זיין אַרבעט אַלס שוסטער. זיין נישט ריידן אויף דער פאַרזאַמלונג האָט געהאָט מער באַדייטונג ווי די וועלכע האָבן געוואָלט שיינע רייד.

ווי ס׳האָט זיך שפּעטער אַרויסגעוויזן, איז דער חבר מ. מיט נאָך אַנדערע, נישט געווען צופרידן פון דער פירונג פון שלמהלען מיט זיין פאַרוואַלטונג, אָבער נישט וועלדיק וואָרפן שמוץ און באַליידיקן די פאַרוואַלטונג, האָט ער זיך באַגנוגנט מיט זיינע פאָר וועגטער און אַלע האָבן פאַרשטאַנען דעם רמז, אַז מען שינדט טאַקע די הויט מיט די שטייערן און אויב די פאַרוואַלטונג קעמפט אויס געוויסע פריווילעגיעס — געניסן פון דעם בלויז יחידי סגולה... זייערע נאָענטע. גלייך ווי מען פלעגט זאָגן אין שטאָט, אַז אין בייטשמאַנס גמילות־חסדים קאָסע, האָט אויך אַ נישט פאַמיליאַנט באַקומען געבאָרגט אַ פּאָר גילדן.

דער שטענדיקער אָפּאָזיציאָנער ישראלקעלע גורפינקל ז״ל, וועלכער איז תמיד אַרומגעגאַנגען און קריטיקירט די טעטיקייט פון דער פאַרוואַלטונג, וועלנדיק איבערנעמען די מאַכט, האָט קיין דערפאָלג נישט געהאַט, ווייל בלויז מיט שיינע רייד, אָן מעשים, האָט דער עולם בעלי־מלאכהס קיין צוטרוי נישט געהאַט — און ווידער געווויילט שלמהלען מיט זיינע חברים אין דער פאַרוואַלטונג.

אויך ביים גרינדן די חברות לינת־הצדק און ביקור־חולים, אונטער דער אַנפירונג פון ירמיהו ווייגאַפּל, שלמהלע עלענבוים, לוי פּיכטענבוים, יוסף הויפּטמאַן און אַנדערע, האָבן אַלע געהאַט די גרעסטע אָפּשאַצונג און כבוד פאַר זייערע מעשים. צי קען מען זיך פאָרשטעלן אַ גרעסערע מצווה, ווי אַריינשיקן אַ מענטש אין אַ שטוב פון אַן אָרעמען קראַנקן, אים באַדינען אַ נאַכט, דעמאָלט וועט די פּאַמיליע פון קראַנקן איז שוין געווען דערשעפּט? אָדער זאָרגן פאַר מעדיקאַמענטן און עפּעס שטיצע פאַר זיין פּאַמיליע?

אַזוי זענען שוין געווען די דעמבלינער בעלי־מלאכהס. אַליין געלעבט בדוחק, אָבער העלפן אַ צווייטן גרייט געווען צו יעדער צייט, טיילמאָל כמעט איבער זיינע מעגלעכקייטן.

און ביי די אַלע אינסטיטוציעס האָבן געאַרבעט נאָר עמך־יידן און טאַקע לאַ על מנת לקבל פרס.

יהי זכרם ברוך!

ועד „לינת־הצדק" • פאַרוואַלטונג פון „לינת־הצדק"

(דאָס בילד איז צוגעשיקט געוואָרן פון חייה זילבערבערג, איצט אין קאַנאַדע.
זיצט די צווייטע פון רעכטס)

פונעם אַרבעטער־לעבן אין דעמבלין

הערשל ניסענבוים / פאַריז

מיינע פאַרצייכענונגען פונעם אַרבעטער־לעבן און אַרבעטער־קאַמף אין דעמבלין, זענען קודם־כל פאַרבינדן מיט פערזענלעכע זכרונות, אויף וויפל דער שרייבער פון די שורות האָט צו זיי געהאַט אַ דירעקטן שייכות און אַליין זיי דורכגעמאַכט מיט אַ פערציק יאָר צורויק. אַוודאי האָבן אין יענער תקופה עקזיסטירט אין דעמבלין נאָך פאַרטיין, אַרגאַניזאַציעס און אינסטיטוציעס. נאָר וועגן זיי האָבן זיכער געשריבן אַנדערע.

דער ערשטער קולטור־פאַריין

איך בין דעמאָלט אַלט געווען אַ יאָר צען, וועו מ׳האָט אין דעמבלין געגרינדעט דעם קולטור־ (אָדער בילדונגס־) פאַריין, וועלכער האָט זיך געפונען אינעם לעצטן הויז אויפן דעמבלינער וועג. הגם נאָך אַ קינד, האָב איך דער אייניציקער געהאַט די פריווילעגיע דאָרט צו קומען, וויל מיין עלטערער ברודער חיים האָט געווויגט אין נאָענטער שכנות פונעם פאַריין און אַפילו געהערט צו אייגער פון די קאָמיסיעס. עס פלעגן אויך פאָר־קומען זיצונגען אין מיין ברודערס ווויגונג, ווו איך פלעג זיך אויפהאַלטן אַ געוויסע צייט, נאָך דעם ווי כ׳בין פאַריתומט געוואָרן, נאָכן טויט פון מיינע עלטערן.

פאַרשטייט זיך, אַז אַלס קינד, איז מיר שווער צו געדענקען פרטים פון דער פאַריינס־טעטיקייט. איך געדענק זיכער, אַז יעדן פרייטיק־צו־נאַכט זענען דאָרט פאָרגעקומען פאָרלעזונגען, צי קעסטל־אָוונטן, אָדער שמועסן. דאָס זעלבע — שבת בייטאָג. דאָן זענען ביידע שטיבלעך פונעם פאַריין געווען איבערפולט. די רעפערענטן און די אוהע־רערס האָבן פאַלעמיזירט, יעדער האָט געוואָלט אויפווייזן ווי גערעכט ער איז...

איין מאָל, אויף אַ זיצונג ביי מיין ברודער אין שטוב, האָט מען עפעס גערעדט מיט אַ קאָנספיראַטיוון לשון און נייע אויסדריקן, ווי רויטע פאָן, דעמאָנסטראַציע, קאַמף אד״גל. דאָס איז געווען אין יאָר 1917. אין אַ קורצער צייט אַרום האָט מען דעם פאַריין געשלאָסן. פון די אָנפירנדיקע חברים זיינע, געדענק איך: מאָטל באטמער, יחזקאל האזענפאטער און אַנדערע.

אין די צוואַנציקער יאָרן, אינעם אומאָפהענגיקן פוילן, ווערט אין שטאָט געשאַפן אַ נייע קולטור־אַרגאַניזאַציע, וועלכע טראָגט אַן אַלגעמיינעם כאַראַקטער, אָן פאָליטישער באַפאַרבונג. איר טעטיקייט באַגרענעצט זיך נאָר מיט רעפעראַטן און לעקציעס אויף וויסנשאַפטלעכע, ליטעראַרישע און קולטורעלע טעמעס. עס קומען אויך פאָר קעסטל־

אָוונטן, עס ווערט געשאַפן אַ דראַמקרייז און אַ ביבליאָטעק. דער רוב רעפערענטן זענען געווען אונדזערע הייַמישע יידן, ווי דער פעלדשער יערמע וויינאַפעל, וועלכער האָט רעפעריִרט וועגן אַנאַטאָמיע און היגיענע; דער לערער קאנאריענפויגעל — געאָגראַפיע און אַסטראָנאָמיע. דער לעצטער האָט געשטאַמט פון עסטרייך, חתונה געהאַט קיין דעמבלין. פאַרמאָגט אַ סך וויסן און בילדונג.

מיט דער צייט האָט מען אָנגעהויבן אויך באַהאַנדלען סאָציאַלע און פאָליטישע ענינים. אויף די טעמעס האָבן רעפעריִרט: אהרון ציטראָן, יאַנקל שאַרפהאַרץ, דוד כאָלווינסקי (וועלכער האָט אויך אָנגעפירט מיטן דראַמאַטישן קרייז), אלי צירקלעוויטש, בן־ציון קאַמינסקי, שלמה מעקלער און אַנדערע, וואָס זייערע נעמען געדענק איך נישט איצט. דער רוב פון די פרעלעגענטן זענען געווען פריִער בית־המדרש לערנער, געשטאַמט פון פרומע, חסידישע היימען און ס׳איז געווען צו באַוווּנדערן, ווי שנעל זיי האָבן זיך צוגעאייגנט די נייַע וויסנשאַפטן און אידעאַלן.

דער פּראָפעסיאָנעלער פּאַריין

בערך אין דער זעלבער צייט, ווען ס׳האָט אָנגעהויבן פירן זיין טעטיקייט דער קולטור־פּאַריין, איז אויך געגרינדעט געוואָרן, אין ניט וויייטער שכנות, בסך־הכל עטלעכע הייזער אָפּגעזונדערט פונעם בית־המדרש, דער פּראָפעסיאָנעלער פּאַריין פון די שניידער־אַרבעטער. ווי דער שטייגער אין יענער תקופה, האָט אַזאַ פּראָפעסיאָנעלע אָרגאַניזאַציע ניט באַגונגענט זיך בלויז מיטן קאַמף פאַר אויסבעסערן די עקאָנאָמישע לאַגע פונעם אַרבעטער און אויסקעמפן פאַר אים סאָציאַלע דערגרייכונגען. דער פאַריין שטעלט אויף אַן אייגענע ביבליאָטעק, פירט קעסטל־אָוונטן, אָרגאַניזירט רעפעראַטן. קלאָר, אַז די פאָליציי האָט געהאַלטן אַן אויג אויף אַזאַ פאַריין און אָפילו קאָנטראָלירט צי דאָרט קומען טאַקע בלויז נאָדל־אַרבעטער. איך, אַלס סטאָליער, האָב ניט געקענט באַזוכן דעם פאַריין, סיידן ביים טוישן אַ בוך אין דער ביבליאָטעק, ווו כ׳בין געווען פאַרשריבן. פון צייט צו צייט האָט מען זיך אויך אַרייַנגעכאַפט אויף אַ קעסטל־אָוונט. דאָס איז געווען אומגעפער אין יאָר 1922.

די שטורמישע געשעענישן אין פוילן און דער אידעיש־געזעלשאַפטלעכער אויפּרויז און אויפשטייג אויף דער יידישער גאַס. האָבן געהאַט זייער אָפּקלאַנג און אויסווירקונג אויך אין דעמבלין. אינעם פאַריין טיילן זיך אויס עטלעכע גרופּן מיט פאַרשידנאַרטיקע מיינונגען וועגן די אויפגאָבן פון אַזאַ אַרבעטער־אינסטיטוציע. בעת אַ טייל האָלט, אַז מען דאַרף זיך באַגרענעצן מיט פּראָפעסיאָנעלער טעטיקייט, זענען אַנדערע ביי דער מיינונג, אַז דער טראָפּ דאַרף געלייגט ווערן אויך אויף קולטור־פּאָליטישער אַרבעט.

די ראַדיקאַל־געשטימטע אַרבעטער זענען דערפאַר, אַז סיי די פראָפעסיאָנעלע, ווי די קולטורעלע טעטיקייט, טאָר ניט זיין אָפגעריסן פונעם אַלגעמיין־פּאָליטישן געראַנגל וואָס גייט אָן אין לאַנד. זיי פאָדערן אַקציעס, פּאָליטישן קאַמף, געזעלשאַפטלעכע אַקטיוויטעט. די־אָ דיסקוסיעס און רייבונגען דערפירן צום אויפלייזן זיך פונעם פאַריין. די גרינדערס פאַרלאָזן, די מיטגלידער ווערן פאַסיוו און אַפאַטיש.

די צ. י. ש. א.־געזעלשאַפט

מיט עטלעכע וואָכן שפעטער ווערט אין דעמבלין געעפנט אַן אָפּטיילונג פון דער צענטראַלער יידישער שול־אָרגאַניזאַציע (צ. י. ש. א.) אין פוילן. דער נייער פאַריין גרופירט אַרום זיך אַרבעטס־מענטשן אָן באַשטימטע פאַכן און אויך יענע פאַכלייט, וואָס זייער קליינע צאָל דערמעגלעכט ניט אויפצושטעלן אַן אייגענעם פראָפעסיאָנעלן פאַריין. צו דער נייער אָרגאַניזאַציע, געפירט אונטערן שילד פון דער צ. י. ש. א., זענען אויך צוגעשטאַנען די סעקציעס פון די שנייידער־ און שוסטער־אַרבעטער און די סטאַליאַרעס. עס ווערט געדונגען אַ גרעסערער לאָקאַל (נאָך דער בריק, ניט ווייט פון זלמן פעלדשער). דאָס אָרט ווערט ממש אַ היים פאַרן רוב פון דער דעמבלינער יוגנט. עס ווערט אויס־

המורה יעקב אקהייזר עם תלמידותיו
דער לערער יעקב עקהייזער מיט זיינע שילערינס

געקליבן אַ נייע פאַרוואַלטונג, וואָס נעמט זיך ענערגיש צו דער אַרבעט, אויף גאַנץ אַנדערע יסודות ווי ביז איצט.

די ביבליאָטעק ווערט פאַרגרעסערט. עס ווערט אייגנגעשטעלט אַ לייענזאַל מיט יידישע און פוילישע צייטונגען און זשורנאַלן. עס קומען אָפט פאָר פאָליטישע רעפעראַטן, ליטעראַרישע פאַרלעזונגען, מיטן אַנטייל פון אָרטיקע און צוגעפאָרענע כוחות. די קעסטל־אָוונטן, דער דראַמאַטישער־קרייז און די פאַרשידענע בילדונגס־קרייזן פאַרטיפן דעם פאָליטישן באַוווסטזיין און הייבן דעם קולטורעלן ניוואָ פון דער דעמבלינער יידישער יוגנט און עלטערע. דער עולם לייענט ביכער און אינטערעסירט זיך מיט געזעלשאַפטלעכע פראָבלעמען.

דער אַנטיסעמיטיזם אין פוילן פאַרשפרייט זיך. יידן הייבן אָן ליידן פון עקאָנאָמישן בויקאָט און אַנטי־יידישע פאַרפאָלגונגען. דאָס אַלץ שטאַרקט ביי דער יוגנט דעם דראַנג צו ווידערשטאַנד. דער פאַריין פאַרמאָגט שוין אָן אייגענעם קאָדער אָנפירנדיקע חברים — אַלטע, ווי נייע: יאָנקל בוביס, דינה ציגעלמאָן, גאָדל מילגרוים, חנה־גיטל וואַסערמאַן, דוד כאָלעווינסקי, יאָסל־נתן כאָלעווינסקי, אברהם אַבראַמאָוויטש, ישראל שאַרפהאָרץ, אלי צירקלעוויטש, דער שרייבער פון די שורות און אַנדערע.

די ערשטע און וויכטיקע אויפגאַבע, וועלכע דער פאַריין האָט געזומען אויף זיך, איז געווען: אַרייַנציען אין דער אַרגאַניזאַציע וואָס מערער אַרבעטער און רעגולירן דעם אַרבעטס־טאָג. אין יענער צייט האָט דער יידישער אַרבעטער אין דעמבלין נאָך ניט געווּסט וואָס עס מיינט אַן אַכט־שעהדיקער אַרבעטס־טאָג. בדרך כלל האָט מען געאַרבעט פון גאַנץ באַגינען ביז ביינאַכט. אין די ווינטערדיקע שבת־צו־נאַכטסן, ווי נאָר מ׳האָט אָנגעצינדן ליכט — פלעגט אַזאַ אַרבעטער אַוועק צום מייסטער אָפּאַרבעטן עטלעכע שעה, וועלכע זענען געווען אַריינגערעכנט אין דער אַרבעטס־וואָך, אָבער בשום אופן ניט פאָר אַ באַזונדערן אָפּצאָל.

דער קאַמף צו פאַרקירצן די צאָל אַרבעטס־שעהן האָט זיך אָנגעטראָפן אויף גרויסע שוועריקייטן. די באַשעפטיקטע זענען לרוב געווען משפחה־מיטגלידער צי סתם קרובים פונעם אונטערנעמער — און גיי פיר מיט אַזאַ איינעם אַ מלחמה וועגן אַ שעה אַרבעט אין טאָג. בלויז אַ 3 אונטערנעמונגען, וווּ ס׳זענען געווען צו עטלעכע באַשעפטיקטע, האָבן ניט געהערט צו קיין משפחה־קרייזן. די אָנפירונג פון פראָפעסיאָנעלן פאַריין האָט אָבער פאַרשטאַנען, אַז אויב עס וועט אין דעמבלין ניט רעגולירט ווערן די פראָגע פון אַרבעטס־טאָג, האָט ניט דער פאַריין קיין עקזיסטענץ־באַרעכטיקונג. דער גערעגל האָט זיך אָנגענומען. צומערשט — פאָר אַ 12־שעהדיקן אַרבעטס־טאָג. דערנאָך — פאָר 11 שעה. פאַרשטייט זיך, אַז דער שטרייק איז ניט געווען קיין אַלגעמיינער, ד. ה.

אַרומגענומען אַלע יידישע וואַרשטאַטן און פאַבריקלעך, נאָר אין באַזונדערע פאַכן און בראַנשעס — ביז מ׳האָט אָנגעהויבן זען די ערשטע רעזולטאַטן.

דער שטרייק פון די סטאַליאַרעס

דער פאַריין פון די האָלץ־אַרבעטער, הגם ער האָט ניט געהאַט קיין גרויסע צאָל מיטגלידער, איז אָבער געווען גוט אָרגאַניזירט, דורכגענומען מיט קאַמפס־גייסט. וועג זיי האָבן ערגעץ־וווּ דערקלערט אַ שטרייק, איז ער געפירט געוואָרן מיט עקשנות און סאָלידאַריטעט. צו יענער צייט האָבן די האָלץ־אַרבעטער געאַרבעט 10 שעה אַ טאָג, וואָס איז אַן־און־פאַר־זיך געווען אַ דערגרייכונג.

איך דערמאָן זיך, אַז איין מאָל נאָך פּסח, איז אויסגעבראָכן אַ פאַרביטערטער שטרייק פון די דעמבלינער יידישע סטאָליאַרעס, וועלכער האָט געדויערט איבער זעקס וואָכן. ביידע צדדים האָבן ניט געהאַט בדעה נאָכצוגעבן. אויך די אונטערנעמערס זענען געווען אָרגאַניזירט אין זייער האַנטווערקער־פאַריין — און די פאָדערונג פאַר אַ 9־שעהדיקן אַרבעטס־טאָג האָט אין זייערע אויגן אויסגעזען ווילד, אומבאַרעכטיקט און אומדערלאָזבאַר. „ווי לאַנג — האָבן זיי געטענהט — אַז מ׳האָט געאַרבעט 14 און 13 שעה אַ טאָג. איצט ווילט איר שוין 9 שעה?״ נאָך די ערשטע 3 וואָכן שטרייק האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז אַ טייל אַרבעטער זענען פשוט געבליבן אָן אַ שטיקל ברויט און ס׳איז ניט געווען ווער עס זאָל זיי העלפן. איז אויף אַ פאַרזאַמלונג פון די שטרייקנדיקע באַשלאָסן געוואָרן, אַז מיר וועלן זיך צו דער דירעקציע פון די עפּנטלעכע אַרבעטן, וועלכע האָט צו יענער צייט ברוקירט די גאַסן און וועגן אין דעמבלין, אַז מ׳זאָל אַלע אָן אויסנאַם שטרייקנדיקע סטאָליאַרעס צונעמען צו דער אַרבעט. נאָך קורצע פאַר־האַנדלונגען, זענען מיר דעם צווייטן טאָג, מיט רידלעס אויף די אַקסלען, אַוועק גאַנץ פרי צו דער אַרבעט. פאַרנאַכט, אַזוי אויסגעשטעלט ווי אין דער פרי, האָבן מיר צוריק מאַרשירט אַ היים.

די דערגרייכונג פון אונדזערע האָלץ־אַרבעטער (צו וועלכע אויך איך האָב געהערט), האָט אַרויס גערופן אַ סך אָנערקענונג בייַ יידן און ניט ווינציקער אָנזען אויף דער פּוילישער גאַס. נאָר דער עיקר — די יידישע אונטערנעמערס, וועלכע האָבן דעמאָנסטרירט זייער עקשנות כלפי די שטרייקערס, האָבן אויך איינגעזען, אַז זיי האָבן דעם קאַמף פאַרשפּילט.

צוזאַמענאַרבעט מיט די פּוילישע פאַריינען

דער געווינענער שטרייק פון די האָלץ־אַרבעטער איז געווען אַ גרויסער נצחון פאַרן יידישן פראָפעסיאָנעלן פאַריין. אויב צו דעם צוגעבן די בריטע קולטור־טעטיקייט,

מיט וועלכער מיר האָבן באַדינט די אַרומיקע שטעטלעך, ווי אויך די סימפּאַטיע מצד די פּוילישע אַרבעטער — האָט די פּראָפּעסיאָנעלע אָרגאַניזאַציע געהאַט מיט וואָס צו שטאָלצירן.

די פּוילישע פּראָפּ.־פאַריינען און די לאָקאַלע אָרגאַניזאַציע פון פּ. פּ. ס. (פּוילישע סאָציאַליסטישע פּאַרטיי) האָבן זיך געוואָנדן וועגן צוזאַמענארבעט. הגם אונדזער פּאָליטישע איינשטעלונג איז געווען אַן אַנדערע ווי זייערע, פון דעסטוועגן איז אין אַ סך פאַלן געפונען געווארן אַ געמיינזאַמע שפּראַך. די מער באַוווסטזיניקע און לינקערע עלעמענטן אין דער פּ. פּ. ס. האָבן געהאַט פיל פּאַרשטענדעניש פאַר די ספּעציפישע נויטן און פּראָבלעמען פונעם יידישן אַרבעטער. זיי האָבן טאָקע געזאָרגט דערפאַר, אַז די צוויי יידישע פּאַרשטייער (יוסף־נח כאַלעווינסקי און איך) זאָלן רעגולער קומען אויף די זיצונגען מיט די פּאַרשטייער פון די פּוילישע פּאַריינען פון די באַן־אַרבעטער, פון די עפּנטלעכע אַרבעטן און אַנדערע. צוו. אַנד. פּראָפּ. האָבן מיר אויך געמיינזאַם באַהאַנדלט דעם ענין פון דער קראַנקן־קאַסע, און אַוונט־קורסן צו דערלערנען די פּוילישע שפּראַך. אַזאַ קורס איז טאָקע געעפּנט געוואָרן, נאָר ער האָט זיך געפונען ביי דער באַן־סטאַציע, וואָס האָט באַשוווערט אונדזערע שילער צו באַזוכן רעגולער די לעקציעס.

אויף די זיצונגען פונעם געמיינזאַמען ראַט פון די פּראָפּ.־פאַריינען איז אפט אַרויסגעטרעטן מיט אַ פאַליטישן רעפעראַט דער פּ. פּ. ס.ישער דעפוטאַט פון יענעם ראַיאָן. נאָך אַזאַ פאַרטראָג, איז די דיסקוסיע געווען אַ פריי־יי און אין אַ חבֿרישן גייסט.

ערב דעם 1טן מאַי האָבן גראָד די פּוילישע אַרבעטער פאַרגעלייגט אַ געמיינ־אַמע דעמאָנסטראַציע מיט די יידישע אַרבעטער, אונטער די פענער פון פּ. פּ. ס. מיר, די צוויי פאַרשטייער אין ראַט, האָבן ניט געענטפערט אויפן אָרט, נאָר באַשלאָסן צו בארַאַטן זיך מיט די אַנטשפּרעכיקע יידישע אינסטאַנצן. פון איין זייט האָבן מיר עס געהאַלטן פּשוט פאַר אַ היסטאָריש געשעעניש, אויב עס וועט צושטאַנד קומען אַ יידיש־פּוילישע אַרבעטער דעמאָנסטראַציע, און טאָקע אין יום־טוב פון אינטערנאַציאָנאַלער אַרבעטער־סאָלידאַריטעט. פון דער צווייטער זייט האָבן מיר מורא געהאַט, אַז די לינקע יידישע אַרבעטער אין שטאָט וועלן ניט מסכים זיין צו דעמאָנסטרירן מיט אַ סאָציאַליסטישער פאַרטיי, וועלכע איז לויטן דעמאָלטיקן לעקסיקאָן באַצייכנט געוואָרן אלס „סאָציאַל־פאַשיסטן", צי „סאָציאַל־פאַרראַטער". ענדלעך איז באַשלאָסן געוואָרן יאָ דעמאָנסטרירן צוזאַמען. נאָר יעדער פּראָפּעסיאָנעלער פאַריין — אונטער זיין פאָן, אַזוי אַרום וועט ניט הייסן, אַז מיר מאַרשירן אונטער דער פאָן פון פּ. פּ. ס.

ערשט איצט האָט זיך אָנגעהויבן די פּיבערהאָפּטע אַרבעט ביים צוגרייטן אייגענע פענער. ווייל אין יענער צייט האָבן מיר טאַקע געהאַט אין דעמבלין שיינע פּראָפּעסיאָנעלע אַרגאַניזאַציעס, נאָר אָן פענער. מ׳האָט איינגעקויפט רויטן סאָמעט און מיט זיידענעם פּאָדעם אויסגעהאָפּטן — מיט יידישע און פּוילישע אותיות — דעם נאָמען פון פּאַריין. אויך רויטע לענטעס פּאָר די אַרדענער זענען געווען אויפגענייט. טראָנספּאָרענטן מיט פּאַרשידענע לאָזונגען, אָנגעקלאָפּט אויף שטעקנס, האָבן דערציילט וועגן כאַראַקטער פון יענעם אַרבעטער־יום־טוב. ביים העפטן און נייען די פענער, האָבן זיך אויסגעצייכנט עטלעכע חברטעס, ווי די שוועסטערס טישעלמאַן, ראָטשילד, רבקה שלימער און אַנדערע. זיי זענען געזעסן ביז אין די שפּעטע נאַכט־שעהן ביי דער דאָזיקער אַרבעט.

ביז היינט איז טיף איינגעקריצט אין זכרון יענער פּרעכטיקער פּרילינג־טאָג, ווען אויף די נאַטור האָט זיך מיטאַטיילט אין אונדזער יום־טוב. מיר מאַרשירן אַרויס פון אונדזער לאָקאַל צום צענטראַלן זאַמל־פונקט ביי דער גמינע, אין צענטער שטאָט, ווו עס זענען שוין געווען פאַראַמלט פיל פּוילישע אַרבעטער. נאָך די באַגריסונגען, לאָזט זיך דער צוג אַוועק איבער דער שטאָט און דורך עטלעכע דערפער מאַרשירט ער צו ביז דער באַן־סטאַציע, אַ טראָסע פון אַ 3 קילאָמעטער. אויפן גאַנצן וועג האָבן יידן און קריסטן געשטוינט פון דער גענייזאַמער, יידיש־פּוילישער דעמאָנסטראַציע, וועלכע האָט איבערגעלאָזט אַן אומפּאַרגעסלעכן איינדרוק.

פּאָליטיישע רדיפות

אויך אויף דער דעמבלינער פּאָליציי האָט די דעמאָנסטראַציע געמאַכט אַן אייגדרוק, נאָר — — — גאָר אַ שלעכטן. זיי האָבן זיך געכאַפּט, וויפל סכנות איז פּאַראַן אין דער יידיש־פּוילישער דערנענטערונג און סאָלידאַריטעט אין אַ שטאָט מיט אַ ריזיקן באַן־קנופּ, מיליטערישער פעסטונג, אַ גאַרניזאָן, אַ פּלי־פעלד אדג״ל. דער פּאָליציי איז אויך געווען באַקאַנט, אַז אַ גרויסער טייל יידישע אַרבעטער איז קאָמוניסטיש געשטימט. זענען טאַקע אין דער זעלבער נאַכט אַדורכגעפּירט געוואָרן שטרענגע רעוויזיעס ביי אייניקע טוערס און אין לאָקאַלן פון אונדזער פּאַריין. זיי רייסן אויף די טיר, נעמען פון דאָרט צו אַלע ביכער, דאָקומענטן, סטעמפּלען, פענער. אויך איך ווער אַרעסטירט. מען זעצט מיך מיט נאָך יידישע אַרבעטער איין אין אַ פּאָליצייאישער אַרעסט־קאַמער. אין מיטן נאַכט נעמט מען אונדז אויף אַן אויספּאָרשונג. קיין דעמבלין קומען געהיים־אַגענטן פון לובלין, מיט אַ יידישן אויסווּרף, וועלכע פייניקן און שלאָגן. אונדזערע פענער זענען געלעגן אויפן טיש, די אויספּאָרשערס האָבן זיך געפּרעגט אויף דער באַדייטונג פון יעדן יידישן אות און דערביי מערדערלעך געטיילט קלעפּ. מיר האָבן

פֿאַרשטאַנען, אַז דאָס איז ביי זיי אַ נקמה־אַקט פֿאַר דעם געמיינזאַמען יידיש־פוילישן צוג אין טאָג פון ערשטן מאַי.

אין דער פרי האָט מען עטלעכע חברים באַפרייט און אייניקע אָפּגעפירט קיין לובלין, אין דער באַרימטער טורמע אויפן „זאַמעק". אויך מיך האָט מען באַפרייט, ווייל כ'בין דאָך געווען סעקרעטאַר פון דער לעגאַלער צ. י. ש. א.־אַרגאַניזאַציע.

ניט געקוקט אויף די אַרעסטן, איז אונדזער אַרבעט ווייטער אָנגעגאַנגען. אויפן אָרט פון די פֿאַרשפֿאַרטע און פֿאַרמשפּטע טוערס, זענען געקומען אָנדערע. די פֿאַלי־צייאישע רעפּרעסיעס האָבן ניט איינגעבראָכן דעם גייסט און ווילן פון אונדזער יוגנט צו קעמפן פֿאַר אַ בעסערן מאָרגן.

איך פֿאַרלאָז דעמבלין

אין יאָנואַר 1930 פֿאַרלאָז איך דעמבלין און עמיגרירן קיין פֿראַנקרייך. ביי אַ 100 יוגנטלעכע און עלטערע אַרבעטער, אָנגעהעריקע צו פֿאַרשידענע ריכטונגען און געזעלשאַפֿטן, קומען זיך געזעגענען אויף אַ ספּציעלן אָוונט. כ'בין געווען געריטן פון דער דאָנקבאַרקייט און אָנערקענונג מצד פיל חברים און פריינד, פֿאַרן געמיינזאַמען וועג וועלכן מיר האָבן אַדורכגעמאַכט. פון דער צווייטער זייט האָט ווי גענאָן דאָס האָרץ, וואָס מיטן אָוועקפֿאָרן ווערט אַלץ איבערגעלאָזט — די היים, משפּחה, באַקאַנטע. און וועמען האָט געקענט איינפֿאַלן, אַז דאָס איז מיין לעצטע באַגעגעניש מיט מיינע ברידער ז"ל — חיים, אהרון־יצחק, אפרים און משה; מיט מיינע דריי שוועסטערס — פּעסע, ליבע און לאה־האָדיס. אַז כ'וועל מער ניט זען מיינע שוואָגערס און שוועגערינס, מיט זייערע קינדער — אַ משפּחה פון אַ דריי צענדליק פּערזאָנען, וועלכע זענען אומגע־בראַכט געוואָרן דורך די היטלעריסטישע רוצחים.

אונדזער יידישע באַנק

רויזע העלדמאַן־באַנטמאַן / פּאַריז

נאָך מיין ענדיקן די שול, בין איך אַוועק אַרבעטן אין דער יידישער באַנק, וועלכע האָט זיך געפונען ביי זשעלעכאָווסקין אין הויז. די באַנק האָט זיך אַנטוויקלט אין אַ ייִשוב שנעלן טעמפּאָ — דערביבער האָט דער קאָמיטעט, מיטן דירעקטאָר יאָסעף בראש, באַשלאָסן צו בויען אַן אייגענעם בנין.

עס האָט נישט לאַנג געדויערט און דער פּראָיעקט איז פאַרווירקלעכט געוואָרן. ס׳איז אַנטשטאַנען אַ מאַדערנע באַנק, מיט אַ גרויסן קאַנפערענץ־זאַל פאַר זיצונגען פון דער פאַרוואַלטונג, אַ קאַבינעט פאַרן דירעקטאָר אין אַן אויפנעם־זאַל פאַר דער קליענטעלע.

מיין אַרבעט אין באַנק האָט מיך געבראַנגט אין קאָנטאַקט מיט אַלע שיכטן פון אונדזער יידישע באַפעלקערונג. איך האָב ליב באַקומען מיין אַרבעט, ווייל זי האָט מיר דערמעגלעכט צו טרעפן זיך מיט דעם רוב דעמבלינער יידן. כ׳האָב זיך אויך באַקאַנט מיט פיל אָנגעוווייטיקטע פּראָבלעמען פון טאָג־טעגלעכן לעבן.

אין יאָר 1932 האָב איך איבערגעריסן מיין אַרבעט אין באַנק, חתונה געהאַט און פאַרלאָזט מיין היימשטאָט, אַוועק קיין פּאַריז ווו איך געפין זיך ביזן היינטיקן טאָג.

אין 1938 בין איך געקומען אויף אַ לוסט־רייזע אין מיין אַלטער היים. מיין פרייד איז געווען גרויס צו טרעפן מיין טייערע מאַמע, בריידער, די גאַנצע פאַמיליע. ווי אויך פיל פריינד. ס׳איז פאַר מיר געווען אויך אַ גרויסע איבערלעבעניש צו גיין אין באַנק, וועלכע איז געווען פאַרבונדן מיט אַזוי פיל דערינערונגען.

נאָך דעם גרויסן פּאַריז, האָט דאָס דעמבלינער געסעלע אויסגעזען אַזוי שמאָל און קליין — נאָר אַזוי ליב און טייער. נאָך היינט־צו־טאָג שוועבן אין מיר אַדורך יענע בילדער, ווי איך וואָלט עס ערשט נעכטן געזען — און אַ צאָרטע בענקשאַפט נעמט מיך אַרום נאָך דער פאַרגאַנגענהייט...

איך דערמאָן היינט מיט גרויס בענקשאַפט מיין טייערע פאַמיליע און ליבע פריינט, די וועלכע זענען אַזוי טראַגיש אָפּגעריסן געוואָרן פון אונדז, שוידערלעך אין בעסטיאַל דערמאָרדעט געוואָרן.

די היים, רעוויזיאָניסטישע אָרגאַניזאַציע, מאָדזשיצער חסידים

דוד שולמאַן / תל־אביב

געבוירן בין איך אין דעמבלין, ביי זייער רעליגיעזע און חסידישע עלטערן.

מיר זענען געווען פינף קינדער: פיר זין און איין טאָכטער. מיין פאָטער, ר׳ אביש — אַ הדרת־פנים, געווען אַ גרויסער גאַלאַנטעריע־סוחר, אַן אָנגעזעענער מאָדזשיצער חסיד. עס שטייט מיר פאַר די אויגן דאָס בילד פון מיין פאָטער ז״ל, ווען ער איז פרייטיק־צו־נאַכטס אַוועק צום מאָדזשיצער רבין, אין באַגלייטונג פון זיינע פיר זין, אויסגעפוצט אין די זיידענע קאַפאָטעס און סאַמעטענע היטלען; און ווי ער האָט דעמאָלט אויסגעזען ווי אַ שבת־מלכה. די שטוב איז געווען העל באַלויכטן, די חלות צוגעדעקט מיט אַ שיין זיידן טישטעכל, און דער גרויסער זילבערנער כוס איז געשטאַנען גרייט, געווארט אַז מיין פאָטער זאָל אים נעמען אין האַנט און מאַכן קידוש. פריער האָט ער געזאָגט אַ שיינעם „שלום עליכם״, געמאַכט קידוש, געוואַשן זיך

חברי „ברית החייל״ חולקים כבוד אחרון לזלמן ווייגאפל ז״ל
חברים פון „ברית החייל״ גיבן אַפּ דעם לעצטן כבוד דעם פעלדשער ווייגאַפעל

צום עסן — און מיין מוטער האָט דערלאַנגט די פיש. נאָכן אָפּעסן די פיש, האָט מיין פאָטער מיט זיינע פיר זין אָנגעהויבן זינגען זמירות. מיר האָבן זייער שיין געזינגען.

פיל מענטשן זענען דעמאָלט געשטאַנען אונטער די פענצטער.

געלערנט האָב איך אין פאַרשידענע חדרים, פון א״ב ביז גמרא. איך האָב אויך געלערנט אין דעם מאַדזשיצער בית־המדרש, צוזאַמען מיטן רבינס אייניקלעך.

*

פונקט צו 15 יאָר, האָב איך פאַרלאָזן דעם חסידישן לעבנס־שטייגער און אַריינ־געטרעטן אין דער ציוניסטישער אַרגאַניזאַציע. נאָך אַ פינף יאָר, באַקענענדיק זיך מיטן פראָגראַם פון דער רעוויזיאָניסטישער אַרגאַניזאַציע, האָב איך באַשלאָסן אין איר זיך אָנשליסן.

איך האָב אָנגעהויבן לייענען די רעוויזיאָניסטישע פרעסע, די צייטונג „די וועלט״, ווו עס פלעגן שרייבן ז. זשאַבאָטינסקי, ד״ר שוואַרצבאַרד, יוחנן פראָגרעבינסקי, פראָפ. קלויזנער און אַנד.

אין אונדזער שטעטל איז געווען אַ ציוניסטישע אַרגאַניזאַציע, אַ קולטור־פאַראיין, אַ קליינהענדלער־פאַראיין, אַ האַנטווערקער־פאַראיין, אָן אומלעגאַלע קאַמוניסטישע פאַרטיי. דער קולטור־פאַראיין האָט געהאַט זייער אַ שיינע ביבליאָטעק, אויך אַ דראַ־מאַטישן קרייז. די קליינהענדלער האָבן געפירט אַ זייער פאַרצווייגטע טעטיקייט, געהאָט אָן אייגענע קאַסע, וואָס פלעגט העלפן זייערע חברים.

אָבער דאָס אָלץ האָט מיך ניט באַפרידיקט. איך האָב באַשלאָסן פאָר יעדן פריַיז צו שאַפן אַ רעוויזיאָניסטישע אַרגאַניזאַציע אין דעמבלין. ניט געקוקט וואָס איך האָב ערשט חתונה געהאַט און געמוזט טראָכטן וועגן פרנסה, האָב איך באַשלאָסן צו וועגדן זיך קיין וואַרשע, אין דער צענטראַלע, זיי זאָלן העלפן אין דעמבלין שאַפן די רע־וויזיאָניסטישע פאַרטיי. איך האָב גלייך באַקומען אָן ענטפער. זיי האָבן מיר אַרויסגעשיקט פלאַקאָטן אויסצוקלעבן אין שטאָט, אַז זיי שיקן אַ באַרימטן רעדנער, חבר מאיר גראָסמאַן. איך האָב געדינגען די שאָפע פון די פייערלעשער, די פלאַקאָטן צעקלעפט אין גאַנצן שטעטל. האָט מען די פלאַקאָטן אַראָפגעריסן, האָב איך צעקלעפט אַנדערע — ביז דער רעדנער איז געקומען.

דער מיטינג איז פאַרגעקומען ביי אַ פיל געפאָקטן זאַל, פון דער גאַנצער דעמב־לינער יוגנט, פון רעכטס ביז עקסטרעם לינקס. אויך זענען געקומען אָנגעזעענע סוחרים. ווי נאָר גראָסמאַן האָט אָנגעהויבן רעדן, האָבן די קאָמוניסטן געגומען שטערן. נאָר אַ דאַנק דער ענערגישער האַלטונג פונעם רעדנער, איז דער מיטינג אַדורך מיט גרויס

דערפאַלג. צום סוף האָבן מיר געראָפן אַלע סימפּאָטיקער צו טרעפן זיך ביי נחמיהלע בעכערבלוט אין רעסטאָראַן, ווייל קיין לאָקאַל האָבן מיר נאָך ניט געהאַט. דאָרט איז פאָרגעקומען די גרינדונג־פאַרזאַמלונג פון דער רעוויזיאָניסטישער אָרגאַניזאַציע, מיטן אָנטייל פון ר׳ ירחמיאל מעלצער, אַ שיינער ייד, אַ שיך־סוחר; משה־יאָסל האָכמאַן, פרעזעס פון קליינהענדלער־פאַראיין; יואל גוטהאָרץ — מיטגליד פון דער פאַרוואַלטונג פון האַנטווערקער־פאַראיין; נתן ווייַנאַפּעל, דענטיסט, אָנגעזעענער מענטש אין שטאָט; יחיאל לוקסענבורג און משה־מרדכי מלאָווער. מיט די דערמאָנטע פערזאָנען האָב איך געשאַפן די רעוויזיאָניסטישע אָרגאַניזאַציע אין דעמבלין. מיר האָבן אָנגעהויבן צו ווערבירן חברים, פון טאָג־צו־טאָג האָט זיך די פאַרטיי פאַרגרעסערט. מיר האָבן דערנאָך געשאַפן אַ זייער שיינעם ברית החייל, בית״ר, ווי אויך ברית הצה״ר. מיר האָבן אייגנעאָרדנט קורסן פאַר עבֿרית מיט דער באַטייליקונג פון חבר זילבערבערג פון לובלין און חבר סעגאַל פון וואַרשע. מיר האָבן געהאַט אַ זייער שיינע ביבליאָטעק. אויך אַ דראַמאַטישן קרייז אונטער דער אָנפירונג פון חבר גוטהאָרץ. פון צייט צו צייט פלעגן מיר אָדורכפירן די פאַרשידענע אימפּרעזן פאַרן קרן קיימת און קרן תל־חי.

ברית החייל, אונטער דער אָנפירונג פון מפקד נתן ווייַנאַפּעל, פלעגט אָנטייל נעמען אין אַלע פּוילישע פייערונגען — און ניט איין מאָל איז זייער אויפטריט בעסער געפעלן געווארן ווי דער פון פּוילישן מיליטער. זיי האָבן אויך אָדורכגעפירט פאַר־שידענע מאַרשן איבער די גאַסן פון דעמבלין. דער ברית החייל האָט אויך אייגנע־אָרדנט אַ כשרע קיך אויף פּסח פאַר די יידישע זעלנער, וועלכע זענען אייגעשטאָנען אין דער דעמבלינער פעסטונג. אָנגעפירט מיט דער קיך האָט דער שרייבער פון די שורות. די יידישע זעלנער פון דעמבלין זענען געווען פריי אַלע 8 טעג פּסח. אַ דאַנק די באַמיונגען פון דער רעוויזיאָניסטישער אָרגאַניזאַציע, האָבן זיי באַקומען 3 מאָל אין טאָג פונעם בעסטן עסן.

די רעוויזיאָניסטן האָבן געהאַט אַ מערהייט אין דער יידישער גמינע. דער פּרעזעס איז געווען דער מפקד פון ברית החייל, חבר נתן ווייַנאַפּעל. מיר פלעגן יעדעס יאָר באַקומען אַ סובסידיע פון דער יידישער גמינע פאַר דער זעלנער־קיך. דאָס איבעריקע האָט געדעקט די פּוילישע רעגירונג. מיר האָבן באַקומען אַ סך דאַנק־בריוו פון יידישע זעלנער. אַ שאָד, וואָס די אַלע דאַנק־בריוו און בילדער זענען פאַרניכטעט געוואָרן צוזאַמען מיט אונדזערע טייערע.

איך וויל דערמאָנען דעם טאָג, ווען איך האָב דערהאַלטן פון דער צענטראַלע אַ פקודה אָפּצופאָרן מיט אַן אומלעגאַלער שיף קיין ארץ־ישראל. עס האָט געמאַכט זייער אַ שטאַרקן איינדרוק אויף מיר און אויף אַלע מיינע חברים. זיי האָבן מיר אייגנעאָרדנט אַ פּייער־

לעכן באַנקעט. מיר איז שווער געווען זיך אָפּצורייסן פון מיינע חברים און פריינט: איך געדענק, ווי די איבערגעגעבענע חברים האָבן מיך באַגלייט ביז וואַרשע (בן־ציון קאַמינסקי, ר׳ ירחמיאל מעלצער, מיין ברודער עמנואל שולמאַן, ווי אויך מיין אומ־פאַרגעסלעכע פרוי מיט די צוויי טייערע קינדערלעך: יעקב און שרהלע). מיר האָבן זיך האַרציק געזעגנט, מיט דער האָפענונג צו טרעפן זיך מיט זיי אַלע אין ארץ־ישראל. אָבער דער גורל האָט אַנדערש געוואָלט. פון די אַלע, און פון מיין גאַנצער משפחה, וועלכע האָט געציילט איבער הונדערט נפשות — בריידער, שוועסטער, קוזינען, קוזינקעס, פּעטערס און מומעס, און נאָענטע קרובים, איז נאָר געבליבן מיין אייניציקע טאָכטער, וועלכע האָט זיך על־פּי נס געראַטעוועט. אויך 2 קוזינען האָבן זיך געראַטעוועט, ערשט ניט לאַנג זיך דערוווסט דערפון: וועלווּל שולמאַן, וועלכער ווויינט איצט אין פּאַריז, און אברהם שולמאַן (אין בעלגיע).

מיר וועלן אָפּלאָזן דעמבלין, ווייל איך געדענק ניט גענוי צי איך בין געבוירן געוואָרן אין דעמבלין, אָדער אין איוואַנגאָראָד, אירענאַ, צי גאָר אין מאַדזשיץ. נאָר מיט מאַדזשיץ מוז איך זיך רעכענען, ווייל מאַדזשיץ איז געווען, ווי איך גלייב, דער ערשטער יידישער נאָמען פון דער שטאָט, מיטן מאַדזשיצער רבין בראש.

ווי איך געדענק, איז מאַדזשיץ געווען אַ פרנסה־שטעטל, ווייל פון איין זייט האָט זי פאַרמאָגט אַ גרויסע פעסטונג מיט מיליטער, און פון דער צווייטער זייט — אַ פליער־שול. אויך איז יעדן מיטוואָך פאָרגעקומען אַ מאָרק, אויף וועלכן עס האָבן געפלעגט קומען פיל פויערן פון דער אַרומיקער געגנט, מיט זייערע פערד און וועגענער. זיי האָבן געברענגט פאַרשידענע עסנוואָרג און פאַרן געלט וואָס זיי האָבן אָפּגעלייזט, האָבן זיי איינגעקויפט סחורות אין שטעטל.

אַחוץ פרנסה, האָבן אונדזערע יידן געהאַט אַ גרויסן פאַרגעניגן דערפון, וואָס מאַדזשיץ האָט פאַרמאָגט דעם גרעסטן יידיש־חסידישן קאָמפּאָזיטאָר.

ביים מאַדזשיצער רבין האָט זיך געפּירט אַ שיינער הויף, וווּ ס׳האָט זיך געפונען אַ גרויס הויז מיט אַ גרויסן בית־המדרש, אַ סאָד מיט פאַרשידענע פרוכטן, אַ גרויסער גאָרטן צום שפּאַצירן. אַן אייגענע מקווה, אויסגעלייגט מיט קאַפּלעס. 2 שיינע קאָרעטעס (אַן אָפענע און אַ פאַרמאַכטע) מיט 2 שטאַרקע פערד, ווי די לייבן.

יעדן פאַרנאַכט פלעגט דער רבי אַרויס פאָרן מיט זייַנע זין אויף אַ שפּאַציר. זיי זענען געווען פאַרמעגלעכע, זייער ציכטיקע, מיט שיינע שטריימלען, ווייס־געשפּרעסטע העמדער, זיידענע קאַפּאָטעס און געשפּרעסטע הויזן.

בייַ דער געלעגנהייט וויל איך דערמאָנען עטלעכע מאַדזשיצער חסידים: ר׳ קלמן צוקער — אַ גרויסער וואַלד־סוחר; ר׳ יחזקאל שולמאַן — אַ גרויסער מעקלער און

זייער אַ שאַרפער קאָפּ, געווען באַקאַנט אין גאַנץ פוילן; ר׳ אביש שולמאַן — אַ שיינער ייד, אַ גרויסער גאַלאַנטעריע־סוחר; ר׳ הערשל שענער — הורט־סוחר פון מעל; ט. וואַנצבערג — אַ הורט־סוחר פון קאָלאָניאַל־פראָדוקטן; ר׳ דוד וואַסערמאַן — לעדער־סוחר; מרדכי־וואָלף ראָזנבלאָט — אַ זייגערמאַכער.

אָבער דאָס אַלץ איז געווען — און מער נישטאָ...

די ימים־נוראים אין שטעטל

צבי אייכנבערענער / רמת־גן

צו די שענסטע זכרונות פון מיינע פריעסטע קינדער־יאָרן, וואָס האָבן זיך אויף שטענדיק אינגעקריצט אין זכרון, געהערן אָן שום ספק אויך די ימים־נוראים טעג.

מיטן אָנקומען פון חודש אלול, האָט זיך מיט אַ מאָל, איבער נאַכט, אָנגעהויבן דער זומער צו ענדערן. אומעטיק און גראָ זענען געוואָרן די פרימאָרגנס. די טעג האָבן ביסלעכווייז אָנגעהויבן קלענער צו ווערן. די נעכט — גרעסער און קיילער. אַלץ אָפּטער האָבן אין די נאַכמיטאָג שעהן געגומען בלאָזן קלענערע ווינטלעך. ליידיקע און ווי פאַר־טראַכטע זענען די פעלדער געשטאַנען, נאָכן אַראָפּנעמען די תבואה. אין האָרץ האָט געגומען נאָגן אָן אומפאַרשטענדלעכע בענקשאַפט.

נישט געווען אַדורכצוגיין אין דער פרי דעם גרויסן אויסברוקירטן מאַרק, באַשטעלט מיט די הויכע, געלאָדענע לייטער־וועגענער פון די פויערים. גרויסע קוישן צייטיקע אויבסט, נאָר וואָס אַראָפּגענומענע פון די ביימער — שיינע, רויטפּנימדיקע באַרנעס אוז עפּל, האָניק־זיסע, שוואַרץ־סאַמעטענע אונגאַרישע פלוימען, באַרימטע, זאַפטיקע גאָלד־רענעטן. צווישן די וועגענער לויפן אַרום צעהיצטע מאַרק־זיצערינס, זיי זוכן און קלויבן אין די גרויסע קוישן. ווי נאָר דער מאַרק האָט זיך אָנגעהויבן גאַנץ פרי און די פויערטעס האָבן אויסגעשטעלט זייערע קוישן מיט הינער, געגדז און קאָטשקעס — זענען יידישע באַלעבאָסטעס אַרומגעגאַנגען און געקליבן שיינע עופות צום שלאָגן כפרה.

נישט ווי אַ גאַנץ יאָר, ווען מ׳האָט זיך געקריגט און געאַמפּערט — זענען זיי איצט, אין די ימים־נוראים טעג, געוואָרן גאַנץ אַנדערע מענטשן. שוואַרץ, וואָס האָבן נישט אויסגערעדט אינער מיטן אַנדערן קיין וואָרט, קיין גוט מאָרגן נישט געזאָגט, האָבן זיך איבערגעבעטן און מוחל געווען אַלע טענות. צום דאָוונען איז מען געלאָפן פריער

ווי געווײַנלעך. וועז עס האָט זיך אין דער פרי דערהערט דאָס שופר בלאָזן אין בית המדרש, איז יעדער ייד געווארן ערנסטער.

אין די סליחות־נעכט, וועז דאָס קלאַפן פונעם הילצערנעם האַמער אין די לאָדנס האָט אָפגעהילכט איבערן שטעטל, האָבן יידן זיך שנעל אויפגעהויבן פון די געלעגערס אוז אין מיטן נאַכט. האָט מען פון אַלע געסלעך אוז גאַסן געשטראָמט צו סליחות. דאָס בית־המדרש אוז די שטיבלעך זענען געווען פול געפאַקט מיט מתפללים, מענער אוז פרויען, יונג אוז אַלט. ווייט האָט זיך געהערט דאָס קול פון גאָטספּאַרכטיקע דעמבלינער יידן אין דער שיינער האַרבסט־נאַכט.

נאָך ראש־השנה, האָט זיך גלייך געפילט דער אָנקומענדיקער יום־כפור. אין די נעכט, האָט פון די פאַרמאַכטע בוידעמער אוז קאַמערן זיך געהערט דאָס פאַרבענקטע קרייַען פון הענער. לענגער ווי שטענדיק, האָבן יידן זיך פאַרזוימט אין בית־המדרש ביים דאַוונען. אין טלית־אוז־תפילין זענען זיי געשטאַנען אַרום די לאַנגע הילצערטע טישן, אויף וועלכע מוכר־ספרימניקעס האָבן אויסגעלייגט זייער סחורה, מען האָט געקויפט ווער אַ מחזור, ווער אַ סידור, אַדער אַ ספר. מען האָט פאַרגעסן אין דאגות פרנסה אוז נאָר געטראַכט ווי אַזוי תשובה צו טאָן.

אין גרויסן הויף פון יצחק שוחט, האָט גאַנצע טעג, פון פרי ביז נאַכט, זיך געזודערט ווי אין אַ בינשטאָק. פעדערן זענען געפלויגן אין דער לופטן. ווייבלעך, מיידלעך אוז יינגלעך, מיט באַלאַדענע עופות, זענען אַריין אוז אַרויס, זיך געשטופט אוז געשריגן מיט קולות וואָס זענען דערגאַנגען ביזן זיבעטן הימל. אינעווייניק, אין דער שחיטה־קאַמער, זענען אַלע געווען פאַרפעדערט פון קאָפּ ביז פיס. די געשאָכטענע עופות זענען געהאַנגען מיט די קעפלעך אַראָפּ אוז צעשפרייטע פליגל. מ׳האָט פון זיי געפליקט די פעדערן. יצחק שוחט איז געווען אַ שיינער, שלאַנקער, הדרת־פנימדיקער ייד, מיט אַ גרייז־גראָער לאַנגער באָרד אוז פיאות. אָנגעטאָן אַ ברייטן טלית־קטן מיט לאַנגע ציצית, פון דער הינטערשטער קעשענע האָט אַרויסגעשטאַרט אַ רויטע פאַטשיילע. אַ גאַנצן טאָג, פון דער פרי ביז שפּעט ביינאכט, איז ער געשטאַנען אַ שווייגנדיקער, מיט אַ פרום יראת־שמים פנים. ווי נאָר עס האָט ווער דערלאַנגט אים אַן עוף, האָט ער אַרויסגענומען דעם חלף פון צווישן די ציין — אוז באַלד איז די געקוילעטע הון אַריין אין עמער.

ערב יום־כפור האָט די שטאָט אַנדערש אויסגעזען. קיינער האָט שוין דעם טאָג נישט אין זינען געהאַט קיין האַנדל אָדער אַרבעט. דער מאַרק איז געוואָרן ליידיק אוז פוסט. מען האָט קיין איין פויעריש וועגעלע נישט געזען. פון באַגינען אַן האָט מען זיך גע־ איילט, מ׳איז געלאָפן צום דאַוונען. נאָכן דאַוונען האָט מען זיך מתיר נדר געווען, געזאָגט תהילים, באַקומען מלקות... דערנאָך איז מען אַוועק אין מרחץ זיך טובל זיין.

ההסתדרות הציונית עם דגלה החדש ליד בית־הכנסת בדמבלין (1934)
די ציוניסטישע אַרגאַניזאַציע מיטן נייעם פאָן ביי דער דעמבלינער שול (1934)

אויך די ציצית האָט מען נישט פאַרגעסן בודק צו זיין. דערנאָך האָט מען עפעס געגעסן און ווידער אַוועק אין בית־המדרש דאַוונען מנחה.

נאָכן אָפדאַוונען מיט כוונה און שלאָגן זיך על חטא אין ברוסט, איז יעדער צוגע־גאַנגען צום לאָנגן הילצערנעם טיש ביי דער טיר, ווו ס'זענען געווען אויסגעשטעלט קערות און פושקעס פאַר פאַרשידענע חברות און וווילטעטיקע צוועקן. מ'האָט דאָרט אַריינגעוואָרפן כופר נפש, פרום די מזוזה געקושט און געגאַנגען אַהיים.

אַנגעטאָן אין די יום־טובדיקע מלבושים, האָט זיך די גאַנצע משפחה אויסגעזעצט ביים געדעקטן טיש, מיט די אַנגעצונדענע ליכט אין די מעשענע לייכטער און געגעסן די סעודה המפסקת. ביים ליכט־בענטשן, איז די מאַמע געשטאַנען מיטן ווייסן זיידענעם טיכל אויפן קאָפ און שטיל געווויינט. פאַר יעדערן אין דער משפחה און פאַרן גאַנצן פאָלק ישראל ביי גאָט געבעטן. ביי אַלע אין שטוב, אפילו ביים טאַטן, זענען טערערן אין די אויגן געשטאַנען. באַלד האָבן אַנגעהויבן קומען שכנים און שכנות ווינטשן אַ גוט יאָר. אין גאָס האָבן זיך געהערט געווויינען פון ווייבער ביים ווינטשן זיך.

נאָכן ליכט בענטשן, האָט די שטאָט אָן אַנדערן אויסזען באַקומען. מיט די טליתים אונטער די אַרעמס און מיט פרומער, ערנסטער פאַרטראַכקייט אויפן פנים, זענען יידן

אַנגעטון אין אויסגעפוצטע, ציכטיקע מלבושים; וועד אין אַ פשוטער לאַנגער קאַפאָטע, מיט אַ גאַרטל אַרום די לענדן אַרומגעווּיקלט; וועד אין אַ ווייסן קיטל, מיטן טלית אויף דער געהאַקטער אַטלאַסענער קאַפאָטע — און מיט אַ סאַמעטן היטל און קאַפּל אויפן קאָפּ, אַ פּאָר גומענע קאַלאָשן אויף די פּיס אַנגעטאָן. די פּרויען — אין לאַנגע, ווייסע, זיידענע קליידער, באַהאַנגען מיט צירונג, אַ גראָבער קרבן־מנחה סידור אין האַנט; די קינדערלעך — אין ריינע, ציכטיקע כאַלאָטלעך מיט קיילעכיקע היטעלעך אויף די קעפּ. אַלע האָבן זיך געאיילט אין בית־המדרש און חסידישע שטיבלעך.

צו כל־נדרי איז דאָס גרויסע באַלויכטענע בית־המדרש מיט דער ווייבער־שול געווען געפאָלט מיט מתפללים. אין קעסטעלעך מיט זאַמד, וואָס זענען אויף די לאַנגע הילצערנע טישן און די הויכע ברייטע פענצטער אין אַלע זייטן פון בית־המדרש געווען צושטעלט, האָבן צענדליקער גרויסע יאָרצייט־ליכט געברענט. אין ענגשאַפט, קוים זיך דורכצוּשטופּן, איז געשטאַנען דער געדרענגטער עולם, איינגעהילט אין טליתים, מיט די אָפענע מחזורים אין די הענט. טייל האָבן זיך פרום און מיט כוונה געשאָקלט און מיט שטילן געווייַן און שברת הלב געזאָגט עפעס אַ תפילה פאַר כל נדרי.

אין דער הייך, אויפן פון האָלץ געשניצטן בעלעמער, מיט טרעפלעך פון ביידע זייטן, זענען געשטאַנען די צוויי שטאָטישע שמשים (אייגער פון זיי — מיין פאָטער). ביידע — שיינע, הזרת פנימדיקע יידן. זיי האָבן כסדר געקוקט צו דער מזרח־זייט, צום רב ר' גרשון, וועלכער איז געשטאַנען פאַרן עמוד אין אַ ווייסן קיטל, מיט דער ברייטער זילבערנער עטרה איבערן קאָפּ אַריבער געצויגן. און מיט גרויס דביקות געזאָגט די תפילת זכאי. וועז עס האָבן זיך דערהערט דריי קלעפּ פון שמש, איז מיט אַ מאָל אַזוי שטיל געוואָרן אין בית־המדרש, אַז מען האָט נאָר געהערט דעם שאָרך פון אויפרוקן דעם פלושענעם פרוכת פון ארון־הקודש. דער רב און זיבן חשובע בעלי־בתים, זענען איינגעהילטע אין טליתים געגאַנגען מיט די ספרי־תורהס אַרום דעם בעלעמער און דער רב האָט מיט הויכער לויטערער שטימע געזאָגט דעם „אור זרוע לצדיק". דערנאָך האָט מען די ספרי־תורהס צוריק אַריינגעשטעלט אין ארון קודש.

כל־נדרי האָט דער רב געזאָגט מיט אַזאַ האַרציק געפיל, אַז דער עולם פלעגט מיטן גרעסטן עקסטאַזע מיטדאַוונען. יעדעס וואָרט, יעדער קרעכץ, יעדער אוי, האָט ער אַרויס־גיזאָגט מיט אַזאַ מתיקות, אַז דער עולם האָט עס אונטערגעכאַפט מיט התלהבות. געהערט דעם כל־נדרי האָט מען ווי־ווייט.

צו מאָרגנס, באַלד אין דער פרי, האָט מען שוין דורך די אָפענע פענצטער פון בית־המדרש געהערט דעם „אדון־עולם". יידן זענען מיט די טליתים געגאַנגען אין בית־המדרש אַריין. ביז נאָך שחרית, האָט נאָך קיינער כמעט נישט געפילט דאָס פאַסטן.

בעל־תפילה איז בדרך כלל געווען דער פון אַלעמען געאַכטעטער ערלעכער ייד, דער שניט־סוחר מאַטעס חיים־אהרונס, וואָס זיין האַרציק, באַטעמט קול האָט מען געהערט אַפילו אויף די לעצטע בענק אין דער וויבער־שול. אין די נאָכמיטאָג־שעהען האָט געדאַוונט דער אַלטער גרייז־גראָער יצחק שוחט. שעהען־לאַנג איז ער געשטאַנען נעבן עמוד און מיטן אַנגענעמען, הייזעריקן קול געדאַוונט מוסף.

דער עולם האָט זיך באַמיט צו פאַרגעסן אינעם תענית, הגם ס׳איז שווער געווען דאָס אייניזיצן אויפן אָרט. די בעלי־עגלהס, דראָשקאַשעס און טרעגערס זענען געשטאַנען אין דרויסן, נעבן דער טיר, כדי צו כאַפן אַ ביסל פרישע לופט. נאָר ביי כתר אדער אַן אַנדערע חשובע תפילה, זענען זיי שנעל אַריין אין בית־המדרש.

אין דער הפסקה פאַר נעילה, איז דאָס בית המדרש אין גאַנצן כמעט ליידיק געווען פון מתפללים. אַ פאַרשמאַכטער איז דער עולם געזעסן אין דרויסן. ערגעץ וווּ ביי אַ טיש, איבערגעבויגן איבער אַן אָפענעם ספר, האָט מיט האַלב פאַרמאַכטע אויגן ווי געדרימלט אַ הונגעריקער און מידער ייד. אַ סך זענען געלעגן אויף די בענק, מיטן טלית אונטערן קאָפּ, כמעט פאַרחלשטע. עס האָט שוין נישט געהאָלפן דאָס שמעקן טאַבאַק און אַנדערע שאַרפע פליסיקייטן. די האַלב־אויסגעברענטע, טריפנדיקע ליכט האָבן געטשאַדעט און שלעכטע ריחות אַרויסגעגעבן. זיי האָבן זיך צוזאַמענגעגאָסן, הויך אויפגעפלאַמט, ווידער געקאָפּטשעט און געצאַנקט.

אויפגעמונטערט דעם עולם האָט שטענדיק ר׳ דודל וואַסערמאַן. ער איז געווען אייניער פון די מקורבים פונעם אַלטן מאַדזשיצער רבין, רבי ישראל טאוב זצ״ל. ער האָט וויייט אויסער דעמבלין געשמט צווישן די חסידים מיט זיין לומדות און נגינה. דערצו איז ער געווען אַ גרויסער עניו. וועז ער האָט אַנגעהויבן דאַוונען, איז דאָס בית־המדרש געוואָרן גיעפאַקט פון מתפללים, אפילו פון די חסידים־שטיבלעך איז מען געקומען אים הערן. אַז דודל האָט צו נעילה זיך געשטעלט פאַרן עמוד, האָט דער עולם, באַלד ביי די ערשטע וועריטער וואָס ער האָט אַרויסגעזאָגט מיט גרויס מתיקות און גיעפיל, אין גאַנצן פאַרגעסן אין תענית. ביי יעדן האָט זיך ווי אַ פאַרבאַרגענער קוואַל פון חרטה געעפנט. און ווידער איז דער עולם לעבעדיק געוואָרן, ווי מען וואָלט אין זיי פרישע כוחות אַריין געברענגט. אַלע זענען געשטאַנען מיט די אָפענע מחזורים און מיט גרויס כוונה און השתפכות הנפש זיך געשאָקלט. מען האָט נישט געפילט ווי דער טאָג האַלט שוין ביים אַוועקגיין. אין דרויסן איז שוין לאַנג נאָך שקיעה געווען. די צאַנקעניקע פלעמעלעך האָבן קוים אַ שיין געווארפן. ר׳ דודל, ווי עס וואָלט אין אים געלעגן אַ פאַרבאַרגענער גייסטיקער כוח, האָט אַלץ שטאַרקער און העכער געדאַוונט די תפילות אזן תחנונים פון ערוב יום, פון נעילת השערים. הויך און ווייט האָבן אין דער האַלב־

טונקלקייט פון בית־המדרש אַפגעהילכט די קולות פון „פתח לנו שער, בעת נעילת שער", וואָס די יידן האָבן מיט די לעצטע כוחות געבעטן. וועָן ר' דודל האָט מיט אַ צעברא־כענער, וויינענדער שטימע אַרויסגעזאָגט דעם „והעיר מושפלת עד שאול תחתיה" — האָט זיך געהערט אַ הויך וויינען פון דער עזרת נשים און אַפילו מיר, יונגע חברה, פלעגן אויך לאָזן אַ טרער...

בהיכל הניגינה

א. ב. ידור

„ב—נ—י ה—י—כ—ל—א ד—י—כ—סי—פי—ן... למ—ח—ז—י ז—י—ו ד—זעיר א—נ—פ—י—ן" — ונמשך הניגון רוטט ומרעיד, ונתלים צליליו בחושך המעובה, ותפילה ותקוה משמשים כאחד, עז־חזק קולו של הרבי, בהירים ומלאי כיסופים קולות החסידים הנמשכים אחריו, ריח של קציצי דג־מלוח מתערב בריח של שיכר מקציף. נר נשמה מרקיד צללים ותינוק שידו נשמטה מידי אביו בוכה בקול. ובהימוג אחרון צלילי הניגון, נשמע מתוך החשכה רק קול רשרושם של בגדי השיראין החסידיים בהתחכך כתף אל כתף ליד השולחן הצפוף, ואז עולה קולו של הרבי המשמיע דברי תורה מענייני דיומא, מברך את קהל החסידים ב„לחיים" לבבי, ושוב פורץ הניגון, זונק מתוך הפיות וגורף עמו את הכל, הכל...

היכן ראינו זאת? מתי נגרפנו בסעודה־שלישית, סוערת־מרוממת זו? האם בפולין שלפני השואה? ואולי אי־שם בסימטה ירושלמית בקרבת מאה־שערים? ושמא על אחת הגבעות שנכבשו על־ידי „חצרות" החסידים בבני־ברק, עיר התורה והקדושה?

לא, לא בפולין של אתמול ולא בירושלים, או בבני־ברק של היום. כי אם בלב לבו של רחוב דיזנגוף בתל־אביב. כאן, ברחוב זה של הקריה־העליזה, ברחוב שכולו תאווה, שכולו זלילה וסביאה ויצר־הרע — כאן שוכנת ה„חצר" המודז'יצאית, הממשיכה להעלות צלילים טהורים וזכים, כמו בימים עברו.

ב„היכל התרבות", שבראש רחוב דיזנגוף — זה ההיכל שנבנה כל כולו לשם מוסיקה — נשמעים כיום „צלילים" אחרים — כאן נערכים כינוסי בחירות, ועידות מפלגתיות, ב„כסית" — זה בית הקפה של אנשי האמנות־הצרופה, במרכז רחוב דיזנגוף, שותים לשכרה ומדברים רכילות וניבול פה ומרובים כאן הצללים על הצלילים. המוסיקה בטהרתה, הניגון בקדושתו — נשמרים עתה רק כאן, בבית הלבן

הדר־קומתי, שברחוב דיזנגוף 36, בו איוה למושב לו האדמו״ר ממודז׳יץ, רבי שמואל אליהו טאוב שליט״א. כאן, בבית זה, שרים ניגוני־כיסופין וניגוני־שמחה, ניגוני־געגועים וניגוני־תקוה, ניגוני־עמקות וניגוני חדווה. וכאן עולה בימים אלה המתח מיום ליום — מיתרי הנגינה הגדולה שתישמע כאן בימים־הנוראים, הבאים עלינו לטובה. יודעי דבר יודעים, כי כבר עתה חיבר הרבי מספר ניכר של ניגונים חדשים לתפילות הימים־הנוראים ואין כל ספק בדבר כי בהתקדש ראש־השנה יביא רבי שמואל אליהו ל„עולם״ לא פחות מעשרים ניגונים חדשים, שחוברו על ידו לכבוד יום זה.

ממלכת הניגון

איך מביא רבי לחסידים, ולמאות האוהדים המשכימים לפתחו של היכל הנגינה, את הניגונים החדשים, האם מחלק הוא ביניהם תוי־נגינה? או אולי מזמין הוא את החסידים, המטיבים נגן, לביתו ומלמדם פרק בשיר?

לא מניה ולא מקצתיה. האמת היא, כי הרבי שחיבר עד עתה כחמש מאות ניגונים המושרים בפי כל, לא רק שאינו יודע לכתוב תוי־נגינה אלא אפילו אינו יודע לקרוא בהם. הוא גם אינו מנגן על שום כלי־נגינה ובוודאי שאינו עוסק בניצוח על מקהלה כל שהיא.

את הניגונים הוא מחבר בשלושה מאבריו: הלב, והוא העיקר; המוח, והפה. מסבו, האדמו״ר הראשון ממודז׳יץ רבי ישראל, למד הרבי: כאשר הלב מלא, עובר על כל גדותיו, נשפך ושותת — יש להפוך את החלקים העוברים על גדות הלב ונשפכים ממנו ל... ניגונים״. אבל לא לסתם ניגונים ריקים, כי אם לניגונים העוברים מהלב דרך המוח ונצרפים על ידו, צירוף אחר צירוף וזיכוך אחר זיכוך, ורק אז משמיע הפה את צלילי הניגון, הנובע מנבכי הלב דרך שבילי המוח...

ניגון אשר כזה, אינו זקוק, כנראה, לא לתווים ולא לכלי נגינה מיוחדים — „דברים־ניגונים היוצאים מן הלב, נכנסים אל הלב״, זוהי אחת האימרות החביבות על בית מודז׳יץ. אולם, כדי להבין — ולו במקצת — את סוד־היצירה הטמון בנבכי בית־חסידי זה, יש להתחקות קצת על עברו, יש לפנות אל המקור ממנו נמשך נחל הנגינה, השוטף בעוז וגורף עמו אפילו את החולין של רחוב דיזנגוף התל־אביבי.

יחוסו של בית מודז׳יץ מגיע לצדיק רבי יחזקאל׳ה מקוזמיר. וידוע שצדיק זה היה אומר: „שבת שאין עמה ניגון חדש איני חש בה טעם שבת״. ניגונים, לא נשתיירו ממנו. כיום שוב אין איש יודע אם הוא עצמו חיבר ניגונים, או שחסידים־מנגנים הביאו ניגונים לשולחנו, כפי שנהוג היה אצל אדמו״רים אחרים. אבל, אם ניגון אין ממנו, תורה יש ממנו, וכולה אמורה בסוד הניגון ובשבחו. אומר ר׳ יחזקאל׳ה:

„המצווה של עזוב תעזוב עמו, אינה רק בפריקת משא או בטעינתו, אלא, גם כשאתה רואה את חברך כשהוא משמיע ניגון, מצווה עליך להצטרף אליו ולשיר יחד עמו וזה בכלל המצווה של עזוב תעזוב עמו".

רבי שמואל אליהו, בנו של רבי יחזקאל'ה מקוזמיר, שהיה גר בעיירה זוולין, היה בעל מנגן גדול. לפתע חדל לנגן ולא ניגן עוד עד סוף ימיו. מה קרה? בסוד גילה: „נהנה אני יותר מדי מן הנגינה וחושבני כי אסור ליהודי ליהנות כך בהאי עלמא"... שנים רבות כבש צלילים בקרבו ולא העלה אותם עוד על שפתותיו.

עיצב את היכל־הניגון, נתן לו גוון, הוציא לו מוניטין — רבי ישראל טאוב, הרבי הראשון לבית מודז'יץ, בנו של רבי שמואל אליהו ונכדו של רבי יחזקאל'ה. רבי ישראל, הפך את בית־מודז'יץ למופת בעולם היהודי כולו. ניגוני־מודז'יץ, מאז רבי ישראל ועד היום, אינם עוד נחלה למסתופפים בצל בית־מודז'יץ דווקא, נכס הם לכל בית ישראל ואין לך „שטיבל" של חסידים והתוועדות של חסידים, שלא ישמעו שם אחד, או אחדים, מניגוני מודז'יץ.

כך נבנה „היכל הנגינה" קומה אחר קומה, כששני יסודותיו הם רבי יחזקאל'ה מקוזמיר ורבי שמואל אליהו בנו של הרבי מזוולין, ואילו שלוש הקומות של ה„היכל" הם — רבי ישראל ממודז'יץ, רבי שאול ידידיה ויבדל לחיים רבי שמואל אליהו, האדמו"ר הנוכחי, בנו של רבי שאול ידידיה ונכדו של רבי ישראל.

וכמו אביו וסבו, כן גם רבי שמואל אליהו, מחבר ניגונים ללא תום וללא כלים. באישון לילה, כאשר מלאכי מעלה אומרים שירה; או באשמורת הבוקר — „ברון יחד כל כוכבי בוקר"; אפשר לראות את רבי שמואל אליהו — האדמו"ר ממודז'יץ — שחור הזקן שנימי כסף רבים שזורים בו בלוויית־חן, מתהלך אנא ואנא על גזוזטרת ביתו, עיניו עצומות בדבקות, גופו עטוף בחלוק בית של משי כחול וארוג עלים ופרחים, שעות הוא מתהלך על הגזוזטרה כולו יוקד בהתלהבות פנימית, כולו אחוז בשרעפים — אז נולדים אצלו צלילי הניגון החדש, מהלב דרך המוח עד לשפתיים... ומשעלה הניגון על שפתי הרבי, לא ישכחנו עוד לעולם. בסגולה זאת ניחון הוא. ניגון, אם רק שר אותו פעם אחת בשלימות, ישיר אותו שוב כעבור חודש, חודשיים ואף למעלה מזה.

שירת העולמות

ובהתקדש השבת, יורד הרבי ממעונו שבקומה העליונה לבית מדרשו הנאה והמרווח שבקומה התחתונה. לעתים הוא עובר לפני התיבה ואם יש סיבה־חגיגית מיוחדת לכך יפתיע מיד את קהל המתפללים בניגון חדש, שחיבר זה מקרוב. פעם

ופעמיים ישיר את הניגון לבדו, בקצב ובמתינות. מטיבי־הנגן שבין החסידים יתאמצו לקלוט את הצלילים, יחזרו בקול דממה דקה אחר קולו של הרבי ובשלישית, או לכל היותר ברביעית, יושר הניגון מפי הרבי והקהל כולו, והרי ניגון נוסף לאלפי הניגונים שהביא עד היום בית־מודז'יץ לעולם.

שעות מעטות לאחר מכן נערך בהיכל בית המדרש ה„שולחן". יושב הרבי בראש ומימינו בנו־יחידו רבי ישראל דן, אף הוא בעל מנגן גדול. חלוק נאה עוטף את גופו גמיש־התנועות של הרבי ועל ראשו „שטריימל" שחור וגבוה כמנהג פולין. בידו קופסת־טביקי מוזהבת. מסביב לשולחן יושבים חסידים. מעביר הרבי אצבעותיו, אצבעות ארוכות ומעודנות על פני השולחן ועושה בהן תנועות כאילו פרט על פסנתר — מיד עולים מפיו צלילי הניגון ודומים הצלילים להפליא לצלילין של פסנתר מנגן.

אט־אט משתלבים החסידים לתוך הניגון, זה בקול הבאס העבה וזה בסופרן הדקיק. פורצים הקולות אל הרחוב יחד עם האור הגדול של מנורות הניאון הרבות, אותה שעה מתחילים רבים להקיף את הבית ולהכנס אליו. נוער בכיפות סרוגות ויהודים חבושי כובעים מכל המינים, נדחקים פנימה, מתרוממים על קצות אצבעות רגליהם ומנסים לשלוח מבט של ערגה לעבר הרבי המנגן. ואילו גלויי־ראש נתלים על זיזי החלונות, מצמידים עין ואוזן לסדקים שבקירות ועומדים כך שעה ארוכה־ארוכה צמודים למקומם. הנוער, חבוש הכיפות הסרוגות, מנסה לקלוט את צלילי הניגונים, כדי להשמיעם וללמדם במועדוניו, וגילויי הראש, שמבחוץ, מלווים את הניגון ברקיעת רגלים קלה ויש שדמעה נראית בעין, גולשת משם על פני הפנים המגולחות למשעי ונופלת ישר לתוך הצוארון הפתוח של החולצה.

הימים הנוראים

כאשר באו אל הרבי שאול ידידיה ממודז'יץ ואמרו לו, כי בני־ישיבה רבים עוזבים את ספסלי בית־המדרש ונוהרים לבית מדרשו כדי להאזין לנגינתו ויש לכך חשש של ביטול תורה, השיב: על הקדוש ברוך נאמר אמנם „הבוחר בתורה" — אבל, נאמר עליו גם „הבוחר בשירי זמרה", ואלה ואלה דברי אלוקים חיים, יש העובד את ה' בלימוד התורה ויש המתעלה ועובדו בזמירות וניגוני־תשבחות.

ואם בשאר ימות השנה כך, הרי כאשר מתקרבים הימים־הנוראים על אחת כמה וכמה.

על פי רוב מביא הרבי ניגונים חדשים ל„ויאתיו", „היה עם פפיות" ו„קדיש". מדי שנה בשנה מצפה קהל חסידיו לניגונים החדשים ומדי פעם בפעם עולה הרבי ירושלימה כדי לשלב לניגונים משהו מאווירתה של עיר הקודש.

ב.

דמויות
געשטאלטן

רבי ישראל האדמו"ר ממודז'יץ ונגוניו

א.

הנגינה תפסה תמיד את המקום החשוב ביותר בעולם החסידות.

נגוני החסידים שאינם פוסקים מלהשמע במסיבות שבת ומועד וכל חגיגה ומביעים התפעלות דתית עמוקה ללא גבול, שמחה, יגון ותקוה ומבליטים צורה מיוחדת במינה — נגונים אלו מוכיחים עד כמה נעשתה הנגינה לגורם עליון בעולם החסידות.

הרבי ר' ישראל טאוב
דער מאַדזשיצער רבי ר' ישראל טאוב

נכון יותר יהיה להגיד, שנגינת החסידים באה כתוצאה מאש דת החסידים, מהדבקות והתלהבות ומצורת המחשבה החסידית. לכן, כל נגוני החסידים; על סגנונם העצמי הנם יחידים בנגינתנו שיהדותם היא בת מאה אחוז, בעוד שיצירותינו האחרות שבנגינה היהודית נעמדות בסימן שאלה בידי מבקרים ומוסיקולוגים שונים.

מי הם יוצרי הנגון החסידי?

לא מלחנים בעלי השכלה מוסיקלית גבוהה, לא מנגנים מובהקים ולא בעלי עיון במוסיקה; ואף לא מהקומפוניסטים המצרפים תו לתו ויוצרים מהם שיר — שיצרו את הנגון החסידי.

מקורו של הניגון החסידי יש למצוא באכסטזה החסידית, בדבקות לנשגב שאין לו מדה. תנופה אין־סופית היא שיצרה את הנגון החסידי ולכן מצטיין בעצמת עוזו, ומושך אליו את לב שומעיו. לכן עושה עליהם רושם אכסוטי מיוחד.

הנגון החסידי איננו מעושה. יוצרו היה והוה גם עכשיו היהודי החסיד, ירא־השמים הפשוט, שאינו יודע פרק בהלכות התועים, ולא נהירין ליה הקצב והמשקל שבנגינה, אלא יש לו לב מרגיש ונפש משוררת, ושנים אלה — הלב והנפש — רחוקים מהשפעה זרה.

יוצרי נגונים פרימיטיביים כאלה נמצאו כמעט בכל חצר של שושלת צדיקים.

אין מן הצורך לדפדף בתולדות שושלאות צדיקים שהיו לפני 60־80 שנים ולפני

זה, שבודאי היו להם מנגנים קבועים, שהכינו לכבוד הרבי נגונים למסיבות שבת ומועד. ידועים לי היטב, כמו לאלפים אחרים, שמות מחברי נגונים מהעבר הקרוב בחצרות וה׳אדמו״רים אשר בווהלין ופלך קיוב, וגם בכל רוסיה הדרומית.

אסתפק בהזכרת השמות של ר׳ יוסלי מטאלנה, ר׳ דן, אברהם ליב גבאי מהורנוסטופול ואחרים שהעשירו את החסידות הצ׳רנובולית בשפע נגינה חסידית, שקבלה פרסום רב ומושרת עד היום בכל פינה ובית יהודי.

ברם, ההסטוריה יודעת לספר לנו גם על הרבה צדיקים, שתפשו מקום חשוב בנגינה החסידית. יודעים אנו שהצדיק מריז׳ין חיבר בעצמו נגונים. לפרסום רב זכה נגון הרב מליאדי, שעובד בידי מוסיקאים שונים לכלי נגינה, לפסנתר, כנור וכנורן. התקימו אצלו כיעות שונות, דתיות וחסידיות, שיצרו עבור בני לויתן נגונים בעלי אופי וסגנון מיוחד, שנבדלו בזה מנגונים וזמירות של חצרות אדמו״רים אחרים. ידועים לנו היטב חסידי חב״ד ונגוניהם, בעלי טון וגוון מיוחד.

בעולם נגינת החסידים ידועים למדי נגוני ר׳ אהרון הגדול מקרלין, נגונים לתפילות שונות. עשירי תוכן הם הנגונים שחיבר לפזמוני הגדה של פסח, שיש להם כח דרמטי יוצא מהכלל. בכל משפט נגיני מורגש משקל ותוכן עמוק. הצדיק מקרלין דגול בנגינת החסידים כווגנר לגרמנים. הוא העמיק יותר את הליריקה שבנגון החסידי והביאה למדרגת מחזה.

החסידות הפולנית לא פגרה בדרך הנגינה מהחסידות בווהלין. יש הבדל ידוע באיכות. בכמות שופעת החסידות הפולנית לא פחות מנגינת ווהלין, ואפשר שחצרות החסידים בגליציה ורומניה חוננו יותר במעוף דמיוני.

היו כמה צדיקים שגיירו נגונים זרים, לבשו אותם לבוש חסידי, צעיף של קדושה בהוסיפם להם רעיון גדול מלא סודות ורמזים, עד שהנגון פשט את צורתו המגושמת הקודמת ולבש צורה חדשה, לבוש קודש של שעת בין השמשות של שבת.

כנראה שמשה הנגינה אצל צדיקי פולין אחד האמצעים והדרכים להתדבקות ולעבודת הבורא.

היחיד בצדיקי פולין שביסס את כל החסידות ועבודת הבורא רק על יסוד הנגינה, יצר בעצם כחו את הנגינה, זמר במ׳ פיו את נגוניו יצירי מחשבתו והפיצם בקרב חסידיו השרים אותם עד היום בכל הערים והעיירות בפולין — הוא רבי ישראל ממודז׳יץ.

ב.

כפי שציינתי לעיל, הנגינה היתה תמיד מכשיר־בטוי לאכסטזה החסידית ואחד היסודות העקריים של החסידות גופא.

נותן הטון בנגינה העצמית של החסידים היתה תמיד חצר הרבי, שסביב לה התרכזו כל החסידים, ואש הדבקות שלהם הולידה את הזמר החסידי, שממנו שאבו מנגני החצר וזמרי המסיבות חומר רוחני לבת־שירתם.

אכן, בעוד שבכל שאר חצרות האדמו״רים באים נגינה ושירה רק כאחד האמצעים לחסידות ולעבודת הבורא, באה המנגינה במודז׳יץ כעבודה המיוחדת לעצמה.

בפולחן חסידי־נגיני זה יצר בפולין האדמו״ר ממודז׳יץ רבי ישראל, שעמד ככהן גדול בראש העבודה ההיא. בעצמו חבר את הנגונים, בעצמו זמר, ובעצמו הפיצם בין אלפי חסידיו.

והמענין ביותר:

האדמו״ר לא ידע צורת תו־נגינה. נגוני מודז׳יץ לא נדפסו בשום מקום, ובכל זאת נפוצו במאד בין אלפי חסידים, ונמסרים מפה לפה בכוונה גדולה ומרובה עם כל התנועות בדיוק גמור, כפי שיצאו מפי הרבי, ונמסרו לחסידים בצו מפורש לזמרם כמוהו. כל תנועה נחשבה כמסורה. כל קמט מלא כירושת קודש סודות ורמזים רבי ערך.

הירושה הנגינית שהשאיר האדמו״ר ממודז׳יץ לחסידיו איננה קטנה: נגונים לתפילות, נגונים לזמירות וסתם נגוני־דמיונות שחבר לכל מאורע ושעת כושר. בחוגי החסידים נפוץ ומקובל מאד ה„נגון למחוסרי בית״ שחיבר בימי מלחמת העולם, בהיותו בוורשה, כשרעב ומצוקה היו מנת חלקם של אלפי הפליטים שבאו לוורשה למצא להם מקלט ומרגוע בזמנים שונים של התקפות הגרמנים. נגון זה — זר אגדות רבות חופף עליו. יש שקוראים לו „נגון מלחמה או שלום״. אומרים, שהנגון חובר על־ידי הרבי כשקיסר וילהלם פנה לאנגליה וצרפת בהצעת שלום. אחרים קוראים לנגון „מזמור לדוד״, הואיל שהרבי היה שר בנגון זה את „מזמור לדוד״ בכל שבת במסיבות שלש־סעודות.

אין להדגים את נגוני האדמו״ר ממודז׳יץ כסגנון חדש בנגינת החסידים. ברם, הרבה מנגוני מודז׳יץ שנזדמן לי לשמעם מפי מזמרי מסיבות בבתי תפלה שונים של החסידים מצטיינים באופי וחן מקורי מיוחד לנגוני החסידים. ברוב נגוני מודז׳יץ פועמת תנועה מיוחדת, שבה כמוס סוד נגינת מודז׳יץ. לא כל אחד יודע ויכול למסור כהויתה את התנועה הזו, כפי שהיה שר האדמו״ר עצמו באמצעי שירתו המופלאים, בהתעמקותו ובתפישתו הפסיכולוגית. תנועה זו מביעה שברון־לב, צער וגלות, רחמים בלי קץ. חן מיוחד עם חדוה ועצבות כאחד בולטים מה„נגון למחוסרי בית״, שיכול לשמש חומר נעלה לתזמורת גדולה.

נגוני מודז׳יץ אינם יוצאים מכלל המסורת של נגינת חסידי פולין, להביע ברנה הלך שלם, כאילו התזמורת היתה מנגנת „מרש״ צבאי עליז. נגוני הלך כאלה מושרים עד היום בבתי החסידים ל„הבדלה״, כשיוצאים ממצב הרוח של „שלש סעודות״, ברם, צבע וקסם

מיוחד שפוך על נגוני־הלך של מודז׳יץ. אחרי כל קבוצת מקצבים של ההלך מורגשת נימה אדמו״רית, ההלך שזור בתוים וצלילים אדמו״ריים.

אופי זה מלוה גם את נגון ה„אזכרה״ או „נגון בן 32 חוליות״ הנפוץ מאד בקרב כל חוגי החסידים בפולין, וגם הוא עטוף המון אגדות וספורים.

חסידים מספרים שנגון זה חבר בשנת 1913 בברלין, בהיותו מוטל על מיטת המנתחים במרפאת הפרופסור ישראל. מספרים שכאשר הפרופסור ישראל ניתח את רגלו החולה ובהקיצו מתרדמתו ראה דרך החלונות את ברלין על טירותיה הנשגבים והיפים, החל לזמזם: „אזכרה אלוקים ואהמיה, בראותי כל עיר על תלה בנויה״, ובנגון שחבר לפזמון השקיט את יסורי גופו.

את הסיבה להשפעת המוסיקה המערבית הכללית ביצירותיו הגדולות יש למצא גם בעובדה שהאדמו״ר ממודז׳יץ אהב את מרחבי הטבע. מספרים עליו, כשעמד פעם לנסוע ממודז׳יץ לעיירה קרובה, היה בוחר לנסוע בכרכרה רתומה לסוסים מלנסוע ברכבת. למען יוכל להתבונן יותר לגדולת ה׳ בורא העולם ולכל מכמני הטבע. חסידים מספרים, שבעברו פעם במסעיו ביער, שמע מרחוק קול רועה בזמרו. צוה לעגלון לעצור, הקשיב לקול הזמר, ואז צוה לעגלון לנסוע לדרכו. בראותו את מלויו החסידים תמהים לתשומת לבו לזמרת הרועה, אמר להם:

— בטח תמהים אתם על עמדי לשמוע את הזמר? אל תתפלאו. כשאיש מזמזם תנועה, הוא מתודה, וכשאדם אומר ודוי, צריך לשמעו. אין הבדל מי המתודה. העיקר שהוא אדם...

עמדה כזאת לזמרת נפש האדם יש ליחס למדרגה גבוהה מאד.

אופיינית מאד, ולא פחות גם רבת ענין, היא תפיסתו הכללית של אדמו״ר זה לנגינה.

ג.

כפי שחקרתי אצל זקני החסידים ומקורבי הצדיק ממודז׳יץ, יוצא, שנטיתו לנגינה עברה לו בירושה.

הוא נולד בשנת תר״ט בראציונז לאביו ר׳ שמואל אליהו ז״ל, האדמו״ר מזוולין, שהיה מנגן גדול, בעצמו שר והיה בעל קול נאה. הסבא שלו היה האדמו״ר הידוע ר׳ יחזקאל מקוזמיר, שגם הוא היה מנגן וחובב נערץ של הנגינה.

חוש הנגינה התפתח אצל הנכד משחר ילדותו. עוד בהיותו ילד החל לחבר נגונים ורקם מוטיבים, בלי יכולת לרשמם בכתב הנגינה, אלא שננם בעל־פה. עבר לפני התיבה בהיותו ילד והפליא בתפלתו את כל שומעיו. בן י״ד נשא אשה מאושארוב, ונעשה חתן החסיד והגביר המפורסם בשעתו ר׳ חיים שאול פרידמן, שיצא לו שם כאחד מבעלי

התפלות והמנגנים הגדולים בפולין. על שולחנו ישב ר' ישראל הצעיר ט"ו שנים, וכל הזמן התמסר כולו ללמוד התורה ולנגינה. אחרי כלות שנות המזונות, עשהו חותנו לסוחר, אך הוא הזניח את המסחר בשקעו בעולם הנגינה. ימים ולילות עסק בזמירות ובנגינה בפרט ובמוסיקה בכלל. באותו פרק הגיע לידו הספר „מנצח בנגינות" לצבי ניסן גולומב מוילנה, ומספר זה שאב וינק את כל ידיעות המוסיקה הכללית. מתוך קריאה בספר נודע לו, שקיים כתב מיוחד לתוי־נגינה עם אוקטבה וסולם־קולות שעולים בו במעלות: דו, רה, מי, פה, סול, לה, סי. עבורו הספיקה תורה זו בשביל לתפוס כהוגן את צד ההלכה שבנגינה, והכל בדרך החסידים. מן ה„מנצח בנגינות" של גולומב לא הספיק כמובן ללמוד קרא וכתב תוי־נגינה, אבל רכש לו הבנה טובה ושלימה של ענין המוסיקה. אז שקד ימים ולילות על חילא לאורייתא ובכתיבת ספריו „כללי אורייתא" ו„דברי ישראל" על התורה (שיצאו אחר כך בדפוס), ועל הפסוק „קחו מזמרת הארץ" שבפרשת מקץ כתב מאמר גדול על המוסיקה בדרך הקבלה, בו הוא מקשר את שבעת הטונים של המוסיקה לשבעת ימי בראשית ולשבעת כוכבי לכת וכיוצא בזה, ומשתדל לפתח את הרעיון המסובך החסידי הידוע רק ליודעי חן, ושם הוא נוגע גם באוקטבה, שהענין אינו פשוט כל כך, שישנם שבעה קולות בעולם, והקולות הולכים ועולים מלמטה למעלה דרגות דרגות, וכשמגיעים לידי הקול השמיני, מתחילה אוקטבה חדשה והקול השמיני נהפך לראשון בסדר כמו באוקטבה הקודמת, ומכאן רמז ותכלית מוסרית לאדם: כשהאדם מתעלה ומגיע למדריגה העליונה שבגדולה, עליו לזכור את הטון הראשון, את היום הראשון, במצב הראשון של שפלות...

אביו האדמו"ר מזוולין, נפטר בשנת תרמ"ח, ור' ישראל הוזמן מיד למלא מקומו. שם גר שנה אחת, ושנה אחר כך נתקבל לרב ואדמו"ר בעיר איבנגרוד, כיום דמבלין, הנקראת בפי החסידים מודז'יץ עד היום. שם קנו לו החסידים ארמון מפואר עם גן נהדר, ומאז הוחל לקרא בשם נגינת מודז'יץ בפולין. ארמון זה הפך למקדש עבודת החסידות בנגינה. כל נגון שחבר הרבי נתקבל כדבר שבקדושה בעולם החסידים. הדבר הגיע לידי כך, שכל חצרות האדמורים דרשו ממנגני החצרות הקבועים לשיר רק מנגוני מודז'יץ.

האדמו"ר ממודז'יץ נבדל מיתר אדמו"רי פולין לא רק בכחו הגדול בנגינה, אלא גם בדרך התנהגותו.

הוא היה מקבל את חסידיו רק באחור השעה בלילה, וחסידי ורשה התחשבו עם העובדה, וסדרו את נסיעתם לבוא ברכבת בלילות, ומהרכבת הלכו ישר לבית הרבי עם פתקאותיהם. עד שלש אחרי חצות היה מקבל את חסידיו, ובעונת הקיץ, כשעלה עמוד השחר, היה פותח את החלון אחרי גמרו עם החסידים, הציץ לגן ובהעמיקו לחשוב היה עומד זמן רב ומזמזם בדממה מוטיבים שונים. אותה שעה — מספרים החסידים — היה

מרחף בעולם הנגינה. ואמנם את כל נגוניו, יצירותיו ותפילותיו, יצר בשעות השחרית. רק בשעות היום היה חוזר על נגוניו בפני בנו, יחיאל, אלתר, שהיה מחונן ביותר בכשרון הנגינה וממנו נפוצו בין החסידים.

ולא עבר עליו כמעט יום לבטלה, בלי ליצור תנועת נגון של התפעלות, ואם לא עלה לפעמים בידו, הצטער על כך, ולא פעם התאונן לפני בני משפחתו:

— חבל. הבוקר אבדו לי רעיונות עמוקים על נגונים.

מלבד הנגון בן 32 חוליות „אזכרה", „נגון למחוסרי בית", „מזמור לדוד" שה־כרתי לעיל, ידועים בחוגי החסידים נגוניו ל„שמע קולנו", נגוניו השנתיים ל„אמנם כן", וביחוד מספרים נפלאות מנגוניו שחבר ל„וכל מאמינים", שכל פסוק היה שר בנוסח ומוטיב אחר.

יצא לו שם גדול לא רק כמחבר נגונים, אלא גם כמנגן ושליח צבור גדול. על תפלתו מספרים החסידים נפלאות לאין שעור ומדה. היה לו קול טנור חזק וסלסול נפלא, וכשהז־דמזם בטונים האמצעיים חרדו הקירות. החדוש שנתחדש אצלו: הוא לא חזר פעמיים על מלה אחת (וראוי הוא לשמש מופת גם לחזניו הגדולים). הוא היה מבקר קשה את בעלי התפילות על משכם בקול והפסקתם באמצע המלה, והיה אומר, שהם משברים את המלה בהיותם מחוסרי עצות ושלטון על הרעיון.

הנגינה יקרה לו, לדברת החסידים, עד שנוהג היה לחבר נגון מיוחד לכל חתונה של בני ביתו. וכשהרבנית היתה מתאוננת, שטרם גמרה את כל ההכנות, שחסרים עוד בגדים וחפצים אחרים, היה אומר: מצדי אין עוד מניעה, יש לי כבר נגון.

וכך היה האדמו״ר רועה את צאן מרעיתו במודז׳יץ למעלה מעשרים שנים.

לפני המלחמה חלה ברגל, ונאלץ לנסוע לפרופסור ישראל בברלין לשם נתוח. לפני נסיעתו באו אליו כמה אדמו״רים לברכו ברכת הפרידה, והאדמו״ר מאמשינוב אמר לו:

— רק בזכות נגינתך, שבה החזרת למוטב אלפי נפשות בישראל, ישלח לך ה׳ רפואה ממרום.

בזמן המלחמה גר בוורשה וחלה רצינית. בכל שעת מחלתו לא סר ממנו כוחו. חסידים מספרים שעוד לפני שלש שנים, כשהרופא צ׳רקובסקי היה שם תחבושת על רגלו החולה יחתך באיזמל בשר חי, היה הרבי מזמזם בנגון. פעם אמר לו צ׳רקובסקי:

— אדוני הרב! זה עכשיו הטפתי מוסר בגללך למיניסטר. חתכתי בשר חי למיניסטר והוא זעק מרה. אמרתי לו: הלא בוש תבוש. יש לי רב זקן, וכשאני חותך לו ברגל, הוא מזמר, ואתה מיניסטר, צועק...

הנגינה לא סרה ממנו גם בשעותיו האחרונות.

לפני הנתוח השני להסרת רגלו צוה באמצע הלילה להדליק נרות, להעיר משנתם את כל בני משפחתו ולקראם אליו. כשנכנסו לחדרו ישב על המטה ואמר:

— אינני רואה עוד אפשרות לעבור לפני התיבה. תפלותי ונגוני אינם דבר של מה בכך, הנגינה ופרוש המלים. הייתי רוצה לחזור על כל נגוני כמו שחברתים, בלי שגיאה כל שהיא.

ובהיותו חלש, צוה לבנו הצעיר לשיר לפניו את כל התפלות, ובמקום שלא שר כהוגן עם כל התנועות, הניע בידיו, הפסיקו באמצע ותקן את הנגון.

וכה חזר בנו על כל נגוניו ותפלותיו, על כל תפלות ימים־טובים וימים־הנוראים, וגם על אקדמות וברכת טל לא פסח.

יומים אחרי זה נפטר האדמו״ר, בחודש כסלו תרפ״א בורשה.

האדמו״ר ממודז׳יץ היה, אם לא אחד מיוצריה המקוריים של הנגינה החסידית בכללה, בכל אופן אחד מעמודי התווך של הנגינה החסידית בפולין.

ד.

כוחם של נגוני מודז׳יץ

(סיפור מעניין ששמעתי מפי חסידים)

האדמו״ר ממודז׳יץ הצטיין ביחוד בשבתות בנגוניו לשלש־סעודות. בליל שבת וביום שבת היה מוסר רשות הזמרה לאחד מבניו או מחסידיו. לשלש סעודות היה מזמר בעצמו ושופע על „בני היכלא״, „ידיד נפש״ ו„מזמור לדוד״ שפע נגינה מפרי דמיונו. על פי רוב היה שר בעצמו. החסידים הקשיבו רב קשב ובלעו כל תנועה מזמרת הרבי. התעמקו בעולמיו העליונים של הרבי וקולו המופלא.

מלבד החסידים, שמלאו תמיד את בית המדרש בו ניהל הרבי את מסבת שלש־סעודות, עמדו תמיד בחוץ הרבה אנשים, גם שאינם חסידים, והקשיבו לזמרות הרבי.

במבצר איבנגרוד שעל־יד העיירה, שרת מנצח צבאי ממדרגה גבוהה, שניצח על תזמורת גדולה של הגדוד. בעיר לא ידע שום איש שהוא יהודי, הוא לא גילה את הסוד ברבים, ופניו לא היו דומים לפני יהודי, ועוד הקפיד שלא יחשדו בו בתור יהודי. מיצאו היה מפלך טומסק.

פעם עבר המנצח בשעת שלש־סעודות על־פני בית המדרש של הרבי ושמע מרחוק זמרה מוזרה. התעכב ועמד בחוץ יחד עם אחרים שעמדו מאחורי החלון, ואולם כל מה שהקשיב לנגינת הרבי, הנגינה חדרה יותר ללבבו, עד שהתגנב עם חשכה לבית המדרש, עמד בפינה והתעמק בנגינה ששמע, עד שלא יכול היה לעזוב את המקום.

כשהדליקו נרות וראו את המנצח עומד בפינה, נעשה רעש: מנצח תזמורת המבצר — בפינה בבית־המדרש?

המנצח נגש מיד לשולחן ובקש לתת לו לגשת לרבי.

הרבי הסכים לקבלו אחרי הבדלה, שיבוא לבקרו במעונו הפרטי.

מיד אחרי הבדלה, כשהזמינו את המנצח להכנס לרבי, נגש ועמד לפני הרבי בדמעות בעיניו ואמר:

— רבי, מוצאי ממרחקי רוסיה. הורי היו יהודים, אך כל אחי התנצרו, וגם אני הספקתי לשכוח שהנני יהודי. אך נגינת הרבי עוררה בי את הנשמה היהודית, וכל מה שהתעמקתי יותר בנגינת הרבי, קם בקרבי הרגש היהודי לתחיה. רבי! לא אצא מפה. זקוק אני לעזרה, להשפעה, כדי שמהיום והלאה אתחיל להרגיש ביהדותי. רוצה אני להשאר יהודי. ובדברו זאת נזלו מעיניו דמעות בלי הפוגה.

הרבי נחמו, ושאל, אם עודנו זוכר מלה בלשון־הקודש, אם מהתפלות או מהחומש?

— שכחתי הכל, רבי — ענה בדמעות — זוכר אני רק מלים אחדות שלמד אותי מלמד בילדותי. יכול אני לומר „ברוך אתה" ותו לא.

— לכה איפא הביתה, ובכל בוקר, אחרי שתקום משנתך, תגיד כמה פעמים „ברוך אתה", ותבוא אלי בעוד ימים אחדים.

המנצח שב הביתה, ורוח חדש נכון בקרבו. ואחרי יומיים בא עם אשתו לרבי.

— רבי — אמר, — עשיתי כפקודתכם. חזרתי כמה פעמים על המלים בלשון־הקודש „ברוך אתה" וגם אשתי אמרה כך. כעת, רוצה אני שהרבי יגיד לי עוד דבר מה.

הרבי קרבו מאד והתנה עמו, ראשית, מהיום והלאה עליו לשמור את השבת מחלל, שאשתו לא תבשל בשבת כי־אם להכין אוכל בערב שבת. והוא עצמו לא יסע בשבת על האפנים לפני התזמורת כרגיל, אלא שילך רגלי, ובכלל ישתדל מחוץ לשרות המלוכה לשמור את השבת.

המנצח הבטיח לשמוע בקול הרבי, ולאט לאט התחיל להתנהג כיהודי, עד שאשתו היתה מדליקה נרות בערבי שבתות, למרות שהיה גר במצודה בשכנות עם קצינים רוסיים, אלא שכיסתה את החלונות שלא יראו בחוץ.

וכך נעשה המנצח לאחד המבקרים התמידיים בחצר הרבי; היה בא בכל שבת לשלש־סעודות לשמוע את נגינת הרבי, והשתמש בנגוני הרבי גם לצרכי התזמורת הצבאית, שנגנה אותם בכל החגיגות וקבלות פני שרי צבא גדולים שהיו באים תכופות מפטרבורג ומורשה לבקר במבצר.

התקרב חג הפסח, והמנצח התכונן לחוג את הסדר הראשון כהלכתו. על כל דבר היה שואל את הרבי, ומה שאמר לו הרבי נשמר בקדושה. ובלי התחשבו עם העובדה שגר במצודה יחד עם עוד קצינים אחרים, שמר את הפסח היהודי באכילת מצות ובשאר הדברים. היה לו חיל נוצרי בתור משרת, לא נתן לו בימי הפסח לאכול חמץ בביתו.

פעם כשהמנצח פקד על החיל שלו לאכול את החמץ שלו בפרוזדור, עבר אופיצר (קציו) וראה את החיל אוכל.

— למה אתה אוכל בחוץ? — שאל הקציו את החיל.

— השליכוני מהבית, מפני שאני אוכל לחם, והמנצח אוכל מצה ככל היהודים — ענה.

— מה? קרא האופיצר בנעם — המנצח הוא יהודי ומגרש מביתו את החיילים הפרבוסלאביים? — הדבר הסעיר את כל קציני המבצר.

לא עברו שלשה ימים והמנצח קיבל מכתב משר האלף של המבצר, שבמשך שבועיים עליו לעזוב את משרתו במבצר, ורשאי לחפש לו משרה אחרת.

אחרי קבלו את המכתב, רץ לרבי וסיפר לו את המצב. הוא סיפר לו כמו כן, שהוא נותן שעור לשר האלף בנגינה על כנורן. והוא מבקש עצה אם ללכת אליו לתת לו את השעור, למרות קבלת הפטורין או לא.

הרבי יעץ לו ללכת לשעור לשר האלף, ובשעת השעור לשאול אותו על סיבת הפטורין.

וכך עשה, ולמחרת הלך לשעור הקבוע לשר החצר.

כשרק נראה על סף הבית, שר־האלף צעק עליו: איך היעזת לבוא אלי? הרי יודע את גודל הרוגז שעוררת ביהדותך, שאוכל מצה וגרשת החוצה בחג פרבוסלבי את החיל המשרת, בלי לתת לו לאכול גם במטבח.

— נא, אדוני שר האלף, לשמוע את דברי.

— טוב. הגד מה בפיך.

המנצח סיפר לו את כל מהלך חייו, שנולד יהודי וכמעט ששכח את יהדותו, אלא שפעם אחת עבר על פני בית המדרש של הרבי ושמע את הרבי מזמר, וזה השפיע עליו כל־כך, שנהפך לאחר, ומאז הושפע על ידי הרבי במדה כזו שהוא מרגיש עצמו כיהודי אמיתי, שומר על המצוות ואינו יכול להתנהג אחרת.

— האמנם נגינת הרבי היא שהשפיעה עליך לשוב ליהדותך? — שאל שר האלף.

— כן, אדוני שר־האלף.

— תאב אני לשמוע את הנגינה הנעשית בידי הרבי.

— אני אנגן את נגוני הרבי לפניך על הכנור, אם תסכים לכך — ענה המנצח.

המנצח לקח את כנורו של שר־האלף ונגן עליו בהטעמה יתירה את נגוני הרבי עם כל התנועות והקמטים החסידיים ובכל השתפכות הנפש שבהם.

שר־האלף הקשיב בדומיה והתעמק בנגונים ובנגינה על הכנורן, ואחרי שהמנצח גמר את נגונו, נגש השר לשולחן הכתיבה, פתח מגירה, הוציא ניר ואמר:

— הביטה וראה. הנה פרטי־כל של פטוריך ממשרתך שסדרתי בשביל לשלוח היום לשר המבצר. אני קורע את הפרטי־כל לעיניך. נגינת הרבי היא באמת אלוהית ודתית שבידה להשפיע לא רק על יהודי, אלא גם עלי בתור נוצרי השפיעה ברב קסמה ויפיה. אל תדאג. הנך ממשיך לשרת בעבודתך בתור מנצח. רצוני להכיר את הרבי הזה.

המנצח נשאר במשרתו, ולא פעם היו רואים את המנצח עם שר־האלף מסתובבים על־יד בית־המדרש, ושניהם היו מקשיבים לזמרת הרבי את „בני היכלא" ו„ידיד נפש".

המנצח המשיך להתנהג בחייו הפרטיים כיהודי גמור, בחסותו של שר־האלף, בלי שום פחד, עד ששאשתו ילדה לו בן, עשו ברית־מילה, והביאו למבצר מנין יהודים. הרבי היה הסנדק ולדלת המנצח הדביקו מזוזה.

שר־האלף בעצמו נעשה לחסיד ומעריץ גדול של נגינת הרבי, עד כדי כך, שכשהרבי חגג את נשואי נכדו, והמנצח סיפר לשר־האלף מחגיגת החתונה והציע לו להרשות לתזמורת הצבאית לנגן כל הלילה אצל הרבי, ענה:

— לא רק שאני מרשה לתזמורת לנגן כל הלילה, אלא גם אני אבוא לחתונה.

ואכן, בערוב היום לליל החתונה, באה לחצר הרבי כל התזמורת של הגדוד עם המנצח ושר־האלף. התזמורת נגנה לפני האורחים נגוני־הלך צבאיים וגם נגנה הרבה מנגוני הרבי.

וכדי לשמור על הסדר, לרגל אלפי המבקרים, חסידים ושאינם חסידים שבאו מכל הסביבה לראות בשמחת החתונה, קרא שר־האלף לקוזקים של המבצר שדאגו לשמירת הסדר שלא יופר...

וכך התענגה העיירה הקטנה מודז'יץ שליד המבצר הרוסי איבנגרוד על רוב טוב של נגוני הרבי, עד שפרצה מלחמת העולם הגדולה.

מ. קיפניס

(מתוך הספר „לחסידים מזמור", ערוך
בידי מ. ש. גשורי. ירושלים, תרצ"ו)

דאָס לעבן, שאַפן און פטירה פון מאָדזשיצער רבין ר׳ שאול טאוב זצוק״ל

דער מאָדזשיצער רבי איז געווען איינער פון די דריי גרויסע פּוילישע רביים, וועלכע זענען דורך אַ נס ניצול געוואָרן פון דער היטלער־שחיטה. דאָס זענען דער געראַר רבי זצ״ל, דער מאָדזשיצער זצ״ל און יב״ל דער אמשינאָווער רבי ר׳ שמעון קאַליש שליט״א.

הרבי ממודז׳יץ ר׳ שאול טאוב
דער מאָדזשיצער רבי ר׳ שאול טאוב

די פטירה פון מאָדזשיצער רבין איז אויסגעפאַלן אין היסטאָרישן טאָג פון 29סטן נאָוועמבער 1947, ווען די אונ״א האָט מיט אַ מערהייט שטימען געשאַפן די מדינת ישראל. דער מאָדזשיצער רבי, וועלכער איז געווען אַן אויסערגעווייניליכער חובב ציון, האָט 5 מאָל באַזוכט דאָס לאַנד; איינער פון די רעליגיעזע אויטאָריטעטן, וואָס האָט דרייסט און מוטיק געפאָדערט די שאַפונג פון מדינת ישראל — האָט אָבער ניט זוכה געווען אָנטייל צו נעמען אין דער שמחה וואָס האָט אַרומגענומען דעם כלל־ישראל און גרויסן טאָג. ער האָט אָבער געהאַט די זכיה געבראַכט צו ווערן צו קבורה אויפן הר הזיתים, און דערצו — איינער פון די לעצטע.

ביי די פרומע יידן אין ארץ־ישראל איז די שמחה פון 29סטן נאָוועמבער אַ היפש ביסל געשטערט געוואָרן צוליב דער פטירה פון דאָזיקן צדיק, וועל־

כער איז אין לאַנד געווען אומגעהויער פאָפולער און דערוואָרבן טויזנטער אָנהענגער. דער „מפני הרעה נאסף הצדיק" איז ליידער מקויים געוואָרן. געגוג יידיש בלוט איז פאַרגאָסן געוואָרן אין הייליקן לאַנד זינט יענעם טאָג...

דער לעבנס־וועג פון מאָדזשיצער רבין קען דינען אַלס מאַטעריאַל פאַר אַ גרויס ביאָגראַפיש ווערק. זייער פיל האָט ער דורכגעמאַכט אין זיין שטורמישן לעבן און נישט איינמאָל האָט ער געטרונקען פון טרויער־בעכער. ער איז אָבער געווען אַ מענטש מיט אַ שטאַרקן גייסט, פול מיט מוט און גייסטיקער גבורה, שטאַרקע אמונה און בטחון, טיף פאַרוואָרצלט אין קוזמירער חסידות. ער האָט געגלויבט אין דעם וואָרט פון זיין זיידן, רבי יחזקאלע פון קוזמיר, זצ"ל, אַז אַפילו וען עס ווערט אויף אַ מענטשן נגזר אַ ביטערע גזירה, ווערט די דאָזיקע גזירה איינגעוויקלט אין אַ הילע פון רחמים, וואָס גיט דעם מענטש צו מוט איבערצוהאַלטן די גזירה. „ברוך גוזר ומקיים" — געלויבט איז דער וואָס איז גוזר די גזירה און גיט כוח אויסצוהאַלטן די גזירה... דאָס האָט משפיע געווען אויף אים צו דערהאַלטן זיך מוטיק און גייסטיק פריש, און פון יעדער צרה וואָס ער האָט איבערגעלעבט — איז אַנטשטאַנען אַ נייער ניגון...

געבוירן הושענה רבה פון יאָר תרמ"ז צו זיין פאָטער רבי ישראל, דער ערשטער מאָדזשיצער רבי, דער זון פון אַלטן וואָלינער רבין ר' שמואל אליהו און אייניקל פון באָרימטן רבי יחזקאל פון קוזמיר, איינער פון די גרעסטע מנהיגי החסידות אין פוילן.

זיין פאָטער רבי ישראל איז געווען אַ באָרימטע חסידישע פערזענלעכקייט, וועלכער האָט זיך דערוואָרבן טויזנטער אָנהענגער. זיינע ספרים „דברי ישראל" אויף תורה, „כללי אורייתא" און אַנדערע, זיינען געווען זייער פאָפולער, אָבער באָרימט געמאַכט האָט ער זיך הויפטזעכלעך מיט זיין נגינה, וואָס האָט זיך אויסגעצייכנט מיט אָריגינאַליטעט, געפאָסט אין אָריענטאַלישן סטיל. יעדער מאָדזשיצער ניגון איז אַ תפילה, וואָס ברענגט אַרויס פון דעם מענטשן דאָס וואָס מען איז מיט ווערטער נישט בכוח אַרויס צו ברענגען. דער אַלטער מאָדזשיצער, וועלכער איז קיינמאָל נישט אַרויס פון דעם שטעטל, האָט נישט געהערט קיין מאָדערנע מוזיק און די באָרימטע מוזיקער און זייערע אומשטערבלעכע שאָפונגען זענען פאַר אים געווען פרעמד — האָט אַלעמען פאָרוווונדערט מיט דער קונסט, וואָס זיינע שאָפונגען האָבן אין זיך דערהאַלטן. אין דער הינזיכט איז ער ווירקלעך געווען אַ פענאָמען.

חסידים דערציילן אַ ריי פאַקטן, ווי דער אַלטער מאָדזשיצער האָט מיט זיין נגינה צוריקגעבראַכט צום שורש, צו יידישקייט, בלאָנדזשענדיקע נשמות, וועלכע זענען שפעטער געוואָרן אמתע בעלי־תשובה.

צו זיינע באָרימטע שאָפונגען געהערן די „אזכרה", וועלכע האָט געהאַט פאַרשידענע

גילגולים און וואַריאַציעס ביז זי האָט ענדלעך באַקומען אַן ענדגילטיקע פאָרם אין בערלין, בשעת דער רבי איז אָפּערירט געוואָרן אויף אַ פוס פון באָרימטן פראָפעסאָר איזראַעלס, און „דער היימלאָזער ניגון" — מזמור לדוד, וואָס ער האָט פאַרפאַסט בעת ער ערשטער וועלט־מלחמה. די „אזכרה" איז זייער אַ קאָמפליצירטע קאָמפאָזיציע, זייער ווייניק זענען אימשטאַנד איר ריכטיק איבערצוזינגען. דער מאָדושיצער רבי, זיין גרויסער זון, האָט אַ קורצע צייט פאַר זיין אָפּפאָרן קיין ארץ־ישראל, געלאָזט אויפ־שרייבן די דאָזיקע קאָמפאָזיציע, ווי ער וואָלט פאַרגעפילט, אַז זיינע טעג זענען געצייילטע. ער איז דאָך געווען דער אייניציקער, וועלכער איז אימשטאַנד געווען ריכטיק אויסצוזינגען די „אזכרה"...

דער אַלטער מאָדושיצער איז נפטר געוואָרן אין וואַרשע אין יאָר תרפ"א, באַ־שטימענדיק זיין זון שאול, וועלכער האָט שוין געהאַט פאַרנומען פאַרשידענע רבנות־אַמטן אין פוילן און דערצו איז ער געווען זיין וירדיקער נאָכפאָלגער אויפן געביט פון נגינה, אַלס ממלא מקומו.

גאָנץ יונג איז ער געווייזלט געוואָרן אַלס רב אין ראקאָוו ביי קיעלץ. אַלס מענטש מיט גרויס ענערגיע, האָט ער באַווּיזן זייער פיל אויפצוטאָן פאַר דער קהילה. פון דאָרט איז ער אַוועק אַלס רב קיין קאָרטשעוו ביי אָטוואָצק און אויף דער בקשה פון זיינע חסידים האָט ער זיך באַזעצט אין באָרימטן אָפּרוי־אָרט אָטוואָצק, ביי וואָרשע, וווּ ער האָט פאַרלייגט זיין הויף.

דער מאָדושיצער רבי האָט עוסק געווען, סיי אין נגלה און סיי אין נסתר, ממש יומם ולילה. זיינע דברי תורה האָבן זיך אויסגעצייכנט מיט חריפות און בקיאות, רמזים און גמטריאות. זיינע כתבים זענען אָבער פאַרניכטעט געוואָרן אין פוילן און דערויף האָט ער שטאַרק געטרויערט. צווישן זיינע פאַרלוירענע כתבים האָט זיך אויך געפונען אַן אויספירלעכע מאַנאָגראַפיע פון זיין זיידן, דעם אַלטן קוזמירער צדיק, אויף וואָס ער האָט געאַרבעט אַ לעבן־לאַנג. בכלל איז ער געווען אַ בעל־לשון, זיינע כתבים האָבן זיך אויסגעצייכנט מיט סטיל און פאָרם. בלויז אַ קלייניקייט פון זיינע כתבים זענען דערשינען ווי אַ הוספה צום „דברי ישראל" פון זיין פאָטער. אַ פירוש אויף הגדה של פסח „אשי ישראל", און זיבן העפטן פון זיינע דברי תורה, און די תורה־שמועסן פון זיינע אָבות, מיט אַ גרויסן חלק נאָטן פון מאָדושיצער נגינה, וואָס זענען דערשינען אין ניו־יאָרק מיטן נאָמען „תפארת ישראל", בשעת דער רבי האָט זיך דאָרט באַזעצט.

פאַרשטייט זיך, אַז דעם אייגנטלעכן פרסום האָט דער מאָדושיצער רבי געהאָט צו פאַרדאַנקען זיין כוח הנגינה. ער האָט פאַרמאָגט אַ זעלטענעם מוזיקאַלישן טאַלאַנט, בעל רגש און בעל מחשבה אין נגינה, ער האָט געקענט יעדע געשעעניש אין כלל־לעבן

ווי אין זיין פריוואַטן לעבן, געבן אַ מוזיקאַלישע אינטערפרעטאַציע. טויזנטער ניגונים, דערונטער אָפּערעס, מאַרשן, וואַלצן, ריקודים, פסוקים און תפילות איינגעפאַסט אין ניגונים, האָט ער פאַרפאַסט, וועלכע זענען גיך פאַרשפרייט און געזונגען געוואָרן פון אַלע שיכטן, אויף דער גאַנצער יידישער וועלט.

זייער פאָפולער איז געווען אין פוילן זיין הויף אין אָטוואָצק. טויזנטער און טויזנטער פלעגן קומען אין די ימים־נוראים און ימים־טובים כדי צו הערן זיינע תפילות און נגינה. עקסטרע באַנען זענען געשטעלט געוואָרן מצד דער פוילישער באַן־מאַכט פאַר די אָנהענגער פון מאָדזשיצער.

דאָרט אין אָטוואָצק, האָט ער אויך געגרינדעט אַ ישיבה, ווו עס האָבן געלערנט פופציק תלמידים בני תורה, אונטער דער לייטונג פון באָרימטע תלמידי־חכמים. די תלמידים האָבן אויך אַרויסגעגעבן יעדן חודש אַ העפט מיט זייערע חידושי תורה.

ווי געזאָגט, האָט זיך דער מאָדזשיצער רבי אויסגעצייכנט מיט זיין צוגעבונדנקייט צו ארץ־ישראל. ווי נאָר די ערשטע וועלט־מלחמה האָט זיך געענדיקט, האָט ער עולה געווען קיין ארץ־ישראל. אָבוץ פון די גדולי הרבנים, איז ער וואַרעם אויפגענומען געוואָרן דורך דעם דעמאָלטיקן הויך־קאָמיסאַר סער הערבערט סעמיועל, און אין זיין קעגנוואָרט האָט ער געדאַוונט אין דער שול חורבת רבי יהודה החסיד. דער הויך־קאָמיסאַר האָט דערנאָך איינגעלאַדן אים אין זיין פאַלאַץ און עס האָט זיך פאַרבונדן צווישן זיי אַ לעבנסלענגלעכע פריינדשאַפט.

נאָכן ערשטן וויזיט אין ארץ־ישראל, איז זיין צוגעבונדנקייט צום לאַנד געוואָרן נאָך שטאַרקער. די ניגונים וואָס ער האָט פאַרפאַסט אין ארץ־ישראל זענען ביי אים געווען חביב. ער פלעגט פון צייט־צו־צייט באַזוכן דאָס לאַנד און יעדעס מאָל איז זיין דערשיינען פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ גרויס געשעעניש אין ישוב. כדי צו האָבן אַ פאָזיציע אין ארץ־ישראל, האָט ער מיט 14 יאָר צוריק באַזעצט אין לאַנד זיין עלטסטן זון און ממלא מקומו אדמו״ר ר׳ שמואל אליהו שליט״א, וועלכער וווינט אין תל־אביב און ביז דער פטירה פון זיין פאָטער, געווען מיטגליד אין תל־אביבער ראַבינאַט. דער רבי אַליין האָט שוין פאַרן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, געמאַכט הכנות צו באַזעצן זיך אין ארץ־ישראל. אָבער די וועלט־קאַטאַסטראָפע האָט צונישט געמאַכט זיינע פלענער.

וועגן די מלחמה איז אויסגעבראָכן, איז ער געווען דער ערשטער וואָס האָט מעורר געווען צו אָנטלויפן. ער האָט וועגן דעם אַרומגעשיקט צו אַלע רביים וואָס האָבן זיך געפונען אין אָטוואָצק, אָבער בלויז איינער האָט אויפגענומען זיין רוף און אַזוי אַרום זיך געראַטעוועט — דאָס איז דער אַמשינאָווער רבי שליט״א.

זייער פיל האָט ער דורכגעמאַכט אויפן לאַנגן גלות־וועג. ער האָט נישט אויפ־
געהערט צו דערציילן חסידים וואָס השי״ת האָט מיט אים געטאָן, ביז ער איז געקומען
קיין ווילנע, און דאָרט, אין מתנגדישן ליטע, האָט ער וויידער פאַרלייגט זיין הויפ,
וואָס איז געוואָרן אַ צוציונגס־קראַפט נישט נאָר פאַר די חסידישע פלימ פון פוילן,
נאָר אויך פאַר די מתנגדישע ליטוואַקעס, וועלכע האָבן שוין אַנגעהויבן אונטערברומען
אַ מאַדזשיצער ניגון. דער מאַדזשיצער איז איינגעלאַדן געוואָרן אין אַ ריי ליטווישע
שטעט, ווי קאָווגע, שאָוועל, פאָנעווועזש און אומעטום איז זיין דערשיינען פאַרוואַנדלט
געוואָרן אין אַ געשעעניש פון דער ערשטער מדרגה.

דער מאַדזשיצער רבי איז געווען דער ערשטער וואָס איז אַרויס פון סאָוועט־
רוסלאַנד איבער יאַפאַן קיין אַמעריקע, באַנענדיק דערמיט אַ וועג פאַר טויזנטער. נישט
בלויז וואָס אים איז געלונגען צו באַווען די סאָוועטישע מאַכט צו געבן אים
אַן אַרויספאָר־דערלויבעניש, נאָר דערמיט איז אַראָפגעגומען געוואָרן דער שלאָס פון
די גרענעצן. ער איז געווען דער שליח מצווה, וועמען עס איז געלונגען דורכצובראכן
די כינעזישע מויער, וואָס האָט שוין געהאַט אַ פרעצעדענס אויף שפעטער. ער איז
געווען דער ערשטער אייראָפעישער ייד, וואָס איז אָנגעקומען קיין קאָבע, אין יאַפאַן,
וווּ ער האָט געפונען אַ קהילה פון 12 יידישע משפחות. ער האָט זיי צוגעגרייט פאַרן
שטראָם פון די פליטים, וואָס דאָרפן אָנקומען אין זייער מדינה, און מען דאַרף זיי
אויפנעמען מיט הילף.

אין 1940 איז דער מאַדזשיצער רבי אָנגעקומען קיין ניו־יאָרק, באַזעצט זיך
אין ברוקלין, וויליאַמסבורג, שאַפנדיק אַ צענטער פאַר תורה, חסידות און חסידישע
נגינה. ער פלעגט פון צייט צו צייט באַזוכן די יידישע צענטערס אין די פאַרייניקטע
שטאַטן און קאַנאַדע. אומעטום איז זיין דערשיינען פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ גע־
שעניש, און עס איז אים געלונגען אויפצוועקן די דרימלענדיקע גייסטיקע כוחות,
אויפפרישן די געמיטער און מעורר זיין צו מעשים פאַר תורה, יידישקייט און הצלה.
די צאָל פון זייגע פרייגד זענען געוואַקסן, אַרומנעמענדיק אָלע שיכטן און קרייזן.

די בענקשאַפט אָבער צו ארץ־ישראל, וואָס איז געווען אַ חלק פון זיין נשמה, האָט
אים נישט געלאָזט צורו. דער באַשלוס וואָס ר׳האָט אָנגענומען נאָך פאַר דער
מלחמה, עולה צו זיין און באַזעצן זיך אין הייליקן לאַנד, צו בויען דאָרט אַ נייעם
צענטער פאַר תורה און חסידות, האָט אים כסדר געווענקט און געמאַנט, ביז ער האָט
פאַרלאָזט זיין הויז און זיין פאַמיליע, און אין חודש תמוז פון יאָר תש״ז איז ער
אָנגעקומען קיין ארץ־ישראל.

זיינע פריינד און אַנהענגער האָבן אים ענטוזיאַסטיש מקבל־פנים געווען. אויפן פלי־פלאַץ אין לוד זענען געווען פאַרזאַמלט הונדערטער מענטשן, דערונטער חשובע רבנים און חסידים, וועלכע האָבן אים אויפגענומען מיט אַ מאָדושיצער מאַרש אין אַ רקידה. עטלעכע וואָכן האָט ער פאַרבראַכט אין תל־אביב, ווו ער האָט געווינט בייַ זיין זון, דער איצטיקער רבי, און געפראַווט טיש אין די גרויסע זאַלן פון „היכל התלמוד", בייַ דער באַטייליקונג פון הונדערטער און טויזנטער. ווען ער פלעגט גיין פון זיין ווינונג ביז צום היכל התלמוד, האָבן אים איבער די גאַסן פון תל־אביב באַגלייט הונדערטער פון זיינע אַנהענגער מיט געזאַנג און מיט פרייד. ער אַליין, דער רבי, איז געווען אין אַ זייער געהויבענער שטימונג, פאַרפאַסט נייע ניגונים און געזאַגט פיל דברי תורה, זייענדיק מרמז, אַז נאָענט איז דער טאָג, ווען אַרץ־ישראל וועט זיין אין אונדזערע הענט.

זיינע „שלאָגערס" זענען געווען: דער ניגון וואָס ער האָט פאַרפאַסט אויף „שמחה לארצך" און די האָרציקע קאָמפאָזיציע אויף דער תפילה „לא למעננו אלא למענך פעל ואל תשחית את זכר שריתנו".

ער האָט אויך פאַרבראַכט עטלעכע וואָכן אין ירושלים, ווו עס האָט זיך איבער־געחזרט די זעלבע ענטוזיאַסטישע אויפנאָמע ווי אין תל־אביב. דערנאָך — חיפה און פּתח־תקוה. חסידים האָבן אַפילו געקויפט אַ פלאַץ אויפצובויען אַ מאָדושיצער הויף אין רמת־גן, בייַ תל־אביב. אָבער די קראַנקייט וואָס האָט שוין לאַנג געזעסטעט אין אים, האָט פלוצלינג אָנגעזומען שווערע פאָרמען. ער איז שוואַכער געוואָרן פון טאָג צו טאָג, אָבער קיינער נישט, אַפילו די דאָקטוירים, האָבן נישט געגלייבט, אַז זיינע טעג זענען געציילטע. מען האָט זיך צוגעגרייט צו ימים־נוראים, ווו ער האָט געזאָלט דאַוונען אין איינעם פון די גרעסטע זאַלן, אָבער ליידער איז ער שוין נישט אימשטאַנד געווען און זיין קעגנוואָרט האָט געדאַוונט זיין זון און ממלא מקומו, רבי שמואל אליהו שליט"א, פון וואָס דער רבי האָט שטאַרק הנאה געהאַט, זעענדיק ווי כתרו נתון לבנו...

סוכות האָט ער זיך געפילט עטוואָס בעסער און דעם לעצטן „טיש", וואָס ער האָט געפראַווט מיטן עולם, איז פאָרגעקומען דעם ערשטן טאָג סוכות, וואָס האָט זיך פאַרצויגן ביז נאַכט, צוזאַמען מיט שמחת בית השאובה. דער טיש האָט געדויערט העכער אַכט שעה. דער רבי האָט געזאָגט פיל דברי תורה און געזונגען מיט גרויס באַגייסטערונג, ווי ער וואָלט פאָרגעפילט אַז דאָס איז שוין צום לעצטן מאָל...

נאָך די יום־טובים האָט זיך די קראַנקייט פאַרשאַרפט. ער האָט פאַרלוירן דאָס לשון, אָבער דער רעיון איז געווען פריש ביזן לעצטן מאָמענט. ברומענדיק אין זיך

טענער פון נגינה, וואָס ער האָט שוין מער נישט געקענט אַרויסברענגען, ביז עס איז געקומען די פּטירה, אין טאָג פון אַלגעמיינער שמחה פאַרן כלל־ישראל.

ביים אָפּענעם קבר האָט אים מספּיד געווען זיין זון הרב שמואל אליהו טאוב שליט"א ממלא מקומו. ער צייכנט זיך אויס מיט גרויסע מעלות און מידות, און חוץ זיין גדלות בתורה, איז ער אויך ממשיך די טראַדיציע פון מאָדזשיץ אַלס מנגן און מחבר פון נגינה.

שמואל ראָטשטיין

("די רעליגיעזע שטימע", בוענאָס־איירעס כסלו—טבת תשוב"ה).

חסידישע געזאַנגען פון מאָדזשיצער רבין

„א ניגון וואָס קומט פון האַרץ —
זינגט זיך אַליין".

אויף דער דיזענגאָף גאַס 36 אין תל־אביב, זעט מען יעדן פרייטאָג־צו־נאַכט שטיין קופקעלעך יידן, יונגעלייט, אין די געשטריקטע וואָלענע יאַרמולקעס, וואָס זענען אויס ווי פּלאַטשיקע מצהלעך אויף זייערע קעפּ און ישיבה־בחורים, מיט לאַנגע געדרייטע פּיאות, וואָס זינגען חסידישע ניגונים.

דאָס זענען די חסידים אַוועק פון מאָדזשיצער רבינס טיש און זיי האָבן געהערט נייע חסידישע ניגונים, וואָס דער רבי אַליין, ר' שמואל אליהו טאוב, האָט פאַרפאַסט...

מאָדזשיצער ניגונים שמען אין גאַנץ ישראל. מען הערט זיי זינגען אומעטום אויף דער ראַדיאָ־סטאַציע „קול־ישראל", אין די קיבוצים און בייַ פאַרשידענע חסידישע מסיבות.

דער היינטיקער מאָדזשיצער רבי גייט אין דרך פון זיין זיידן און פאָטער.

זיין זיידע, דער מאָדזשיצער רבי ר' ישראל, האָט מחבר געווען הונדערטער חסידישע ניגונים, און זיין זון, דעם היינטיקן רבינס פאָטער, ר' שאול ידידיה טאָוב, האָט אויך מחבר געווען אַ גאָר גרויסע צאָל ניגונים.

אינטערעסאַנט: דער אַלטער מאָדזשיצער רבי האָט נישט געקאָנט קיין נאָטן, אויך דער היינטיקער מאָדזשיצער קאָן נישט שרייבן און לייענען קיין נאָטן, דאָך איז ער מחבר אַ ניגון, געווייגלעך פאַרטאָג, וועט ער שפּאַצירט אויף־און־אַפּ אויף זיין באַלקאָן פון זיין הויז. דעמאָלט וועט די איינווויינער פון תל־אביב שלאָפן נאָך, דרייט זיך אַרום דער היינטיקער מאָדזשיצער רבי פאַרמוחט, ברומט זיך אונטער אַ ניגון, חזרט

איבער יעדעס תנועהלע עטלעכע מאָל, און וועָן די חסידים קומען אַריין צום דאָוונען — איז שוין פאַראַן אַ נייער ניגון...

ווייל נגינה, האַלטן די מאָדזשיצער רביים, קומט פון האַרץ. אַזוי שרייבט טאַקע דער פּריערדיקער מאָדזשיצער רבי אין זיין ספר „אמרי שאול", וואָס דער היינטיקער מאָדזשיצער האָט אַרויסגעגעבן.

הרבי ר' שמואל אליהו טאוב
דער רבי ר' שמואל אליהו טאוב

אַ ייד האָט געפרעגט דעם מאָדזשיצער רבין, ווי אַזוי ער שאַפט אַ ניגון.

— עס וועָרט געבראַכט אין „אמרי שאול" — האָט דער מאָדזשיצער רבי געענטפערט מיט אַ וואָרט פון רבין ר' יחזקאל קוזמירער: עס שטייט „דברים היוצאים מן הלב נכנסים אל הלב", מיינט מען, „וועָרטער וועלכע גייען איבער דאָס האַרץ וואָס איז איבערגעפולט — די וועָרטער גייען אַריין אין האַרץ".

און דערפון — האָט דער מאָדזשיצער רבי אויסגעלאָזט — וועָן דאָס האַרץ איז איבערפולט, וועָרט געשאַפן אַ ניגון, אַזוי ווי עס שטייט „אָז ישיר", זאָגט רש"י: „עלה בלבו שיר", מיינט מען, משה רבנו איז איבערגעאָנגען איבערן האַרצן צו זינגען, האָט ער אָנגעהויבן צו זינגען...

און אַ ניגון וואָס קומט פון האַרץ, דאַרף מען נישט פאַרצייכענען אין נאָטן, עס זינגט זיך אַליין...

חסידים און סתם יונגעלייט קומען אויך צום מאָדזשיצער רבינס טיש צו שלוש־סעודות. די דיזענגאָף גאָס וועָרט שבת פאַרנאַכט אָנגעפילט מיט שפּאַצירנדיקע יידן, יונגעלייט און מיידלעך, מען יאָגט זיך צו דעם „כּכר דיזנגוף", דאָרט קאָן מען

מוצאי־שבת קיין שפילקע צו דער ערד נישט וואַרפן, אַזוי ענג איז אין די גאַסן; מען וואַרט שוין אַפּ עס זאָלן זיך עפענען די קינאָס, וואָס זענען שבת געשלאָסן און זענען קאָנצענטרירט אַרום דעם „ככר דיזנגוף". אַנדערע יאָגן זיך צו דעם צווייטן עק דיזענגאָף גאַס, וווּ עס איז פאַראַן דער „היכל התרבות", צו הערן אַ קאָנצערט פון אַ גרויסן מוזיק־קינסטלער; און דאָ, אויף דער זעלבער גאַס, נומער 36, שטופן זיך אין דער טונקלקייט חסידים, כדי צו הערן די ניגונים פון מאָדזשיצער רבין...

עס הערן זיך אַרויס שטילע מתיקותדיקע טענער פונעם בית־המדרש: „דזעיר אַנפין" — חסידים ברומען אונטער. עס איז אַ הייליקע שבתדיקע שטימונג; מען וויל נישט, אַז דער שבת זאָל אַוועק און די ניגונים פון מאָדזשיצער רבין צעגייען זיך אין יעדן אבר און זענען עפעס אַזוי לייכט, אַזוי מעלאָדיש, אַז מען קאָן זיי גלייך נאָכזינגען...

די מאָדזשיצער רבישע דינאַסטיע שטאַמט פון רבי ר' יחזקאלע פון קוזמיר, וואָס האָט געזאָגט, אַז „אין אַ שבת, וואָס האָט נישט קיין נייעם ניגון, קאָן מען נישט פילן דעם טעם פון שבת"...

באַקאַנט איז אין דער חסידישער וועלט דער ניגון פון „אזכרה", וואָס דער מאָדזשיצער רבי, ר' ישראל, האָט פאַרפאַסט.

חסידים דערציילן, אַז ווען עס פלעגט קומען אַ מאָדזשיצער חסיד צום אָסטראָווצער ר'בין, ר' מאיר יחיאל, האָט ער דעם חסיד געהייסן זינגען די „אזכרה" און טרערן זענען דעם אָסטראָווצער רבין געזונען פון די אויגן.

נאָך דער פטירה פון אַלטן מאָדזשיצער רבין, האָט דער אָסטראָווצער רבי געזאָגט, אַז „דעם מאָדזשיצער רבין דאַרף מען מקנא זיין; ער האָט איבערגעלאָזט דער וועלט אַ טייערן אוצר — זיינע ניגונים".

זענען די אָסטראָווצער חסידים געווארן נשתומם און זיי האָבן געפרעגט:

— רבי, און וואָס איז מיט אייערע תורהס?

האָט דער אָסטראָווצער רבי תמימותדיק געענטפערט:

— פון מיינע תורהס קריגן די יידן נישט קיין התעוררות, אָבער פון מאָדזשיצער רבינס ניגונים קריגט יעדער ייד אַ התעוררות תשובה צו טאָן...

און דער פריערדיקער מאָדזשיצער רבי, ר' שאול ידידיה, ברענגט טאָקע אין זיין ספר „אמרי שאול", אַז די וועלט זאָגט, אַז דער היכל הנגינה איז לעבן „היכל התשובה": „און איך זאָג, אַז דער „היכל הנגינה" איז טאָקע דער „היכל התשובה", וויל מיט אַ ניגון קאָן מען מעורר זיין תשובה צו טאָן..."

האָט אַ חסיד געפרעגט דעם רבין, ווי אַזוי איז עס מעגלעך, אַז מיט די מוסר־ספרים קאָן מען נישט מעורר זיין צו תשובה און מיט אַ ניגון יאָ?

האָט דער רבי דערויף געגעבן אַ משל:

אַ דאָרפס־ייד, וואָס האָט געהאַלטן אַ מיל, איז אַמאָל געקומען אין שטאָט אַריין, איז ער דורכגעגאַנגען דורך אַ זייגער־מאַכער, האָט ער געזען אין פענצטער פאַרשידענע זייגערס און צווישן זיי אַ קליין וועקזייגערל, וואָס וועקט אויף דעם מענטשן פון שלאָף.

איז דער דאָרפס־ייד אַריין צום זייגער־מאַכער און געוואָלט ביי אים קויפן דאָס קליינע וועקזייגערל.

צעשמועסט זיך דער זייגער־מאַכער מיט דעם דאָרפס־ייד און ער וועט געווויר, אַז דער דאָרפס־ייד האָלט אין פאַקט אַ מיל. פרעגט אים דער זייגער־מאַכער:

— צו וואָס דאַרפט איר האָבן דאָס וועק־זייגערל? ווען די גרויסע רעדער, וואָס דרייען די מיל קאָנען אייך נישט אויפוועקן, וועט אייך אויפוועקן אַזאַ קליין זייגערל?

האָט דער דאָרפס־ייד געענטפערט:

— די טבע פון אַ מענטש איז, אַז צו דעם וואָס ער איז צוגעווויגט, דאָס פילט ער מער נישט. איך הער טאָג און נאַכט רוישן די רעדער פון דער מיל אַזוי, אַז איך פיל שוין גאָרנישט זייער גערויש און געטומל; אָבער דאָס וועק־זייגערל מיט זיינע דינע טענער, וועלן מיך קאָנען אויפוועקן פון שלאָף...

— דאָס זעלבע איז אויך מיט נגינה — האָט דער מאַדזשיצער רבי אויסגעלאָזט. — די מוסר־ספרים, וואָס שטייען אין דעם אַלמער ביי יעדן יידן, קאָנען אים שוין מער נישט מעורר זיין תשובה צו טאָן. אָבער אַ חסידיש ניגונדל, מיט דינינקע און האָרציקע טענער, קאָנען דערוועקן דעם יידן צו תשובה...

מאַדזשיצער חסידים אַליין זענען גרויסע בעלי־מנגנים; זיי פאַרלאָזן זיך נישט בלויז אויפן רבין, בעת ער זינגט אַ נייעם ניגון, נאָר זיי אַלע זינגען מיט אים מיט.

האָט דאָך דער רבי ר' יחזקאלע קוזמירער געזאָגט, אַז די מצווה פון „עזוב תעזוב עמו", איז חל נישט בלויז ווען עמיצער טראָגט אַ משא, נאָר ווען ער זינגט אַ ניגון, דאָרף מען אים אויך צוהעלפן זינגען...

— אַ ניגון דאַרף מען אָבער זינגען בלויז לשם שמים — האָט דער רבי ר' יחזקאלע קוזמירער געלערנט. חסידים דערציילן, אַז זיין זון, דער רבי ר' שמואל אליהו, רבי אין זוואָלין, איז געווען אַ גרויסער בעל־מנגן, האָט איין מאָל פלוצים אויפגעהערט צו זינגען. אַ ייד טאָר נישט אַזאַ שטאַרקע הנאה האָבן אויף דער וועלט...

זענען חסידים אַריין צום רבין און אים געפרעגט. פאַרוואָס ער וויל מער נישט זינגען.

האָט דער רבי זיי געענטפערט:

— איך בין צופיל נהנה פון די ניגונים, וואָס איך זינג; האָב איך געטראַכט, אַז אַ ייִד טאָר נישט אַזאַ שטאַרקע הנאה האָבן אויף דער וועלט...

דער זון פון זוואָלינער רבין, דער רבי ר׳ ישראל טאָוב, דער ערשטער מאַדזשיצער רבי, האָט געשטעלט דעם גאַנצן דרך פון חסידות אויף נגינה.

און דעם דרך האָט געירשנט זיין זון, דער רבי ר׳ שאול ידידיה, וועלכער האָט בעת דער צווייטער וועלט־מלחמה געווויינט אין ניו־יאָרק, נאָך דעם ווי ער האָט זיך גערעטעוועט פון די נאַציס דורך רוסלאַנד און יאַפאַן.

דער מאַדזשיצער רבי האָט אין ניו־יאָרק געשאַפן אַ גרויסע צאָל חסידישע ניגונים. ער איז אין יאָר 1947, צום פערטן מאָל, געפאָרן קיין ארץ־ישראל מיט דער דעה זיך צו באַזעצן. דאָרט האָט שוין געווויינט פון פאָר דער וועלט־שחיטה זיין זון, ר׳ שמואל אליהו (דער היינטיקער מאַדזשיצער רבי). דער רבי איז אָבער פלוצים ערנסט קראַנק געוואָרן און ער איז נפטר געוואָרן אין תל־אביב, ט״ז כסלו — 29 נאָוועמבער, 1947, אין דעם טאָג, וועלכן די אונ״א האָט מיט אַ מערהייט שטימען אָנגענומען דעם חלוקה־פלאַן. דער מאַדזשיצער רבי איז נאָך געווען דער לעצטער ייִד, וואָס איז געבראַכט געוואָרן צו קבורה אויפן הר הזיתים, אונטער אַ האָגל פון אַראַבישע קוילן.

זיין זון, ר׳ שמואל אליהו, איז ביים אָפענעם קבר „געקרוינט״ געוואָרן פאָר דעם ממלא מקומו.

*

דער היינטיקער מאַדזשיצער רבי איז געבוירן געוואָרן אין יאָר 1906. ער האָט יונג חתונה געהאַט און איז אַן אייִדעם פון דעם גביר און למדן אין וואַרשע, ר׳ חיים משה קאָהן הי״ד, וועלכער האָט געשטאַמט פון גרויסן רבישן יחוס.

דער היינטיקער מאַדזשיצער רבי האָט געקראָגן היתר־הוראה פון פלאָנסקער רב, ר׳ צבי יחזקאל מיכעלזאָן. און וען ער האָט זיך באַזעצט אין תל־אביב אין יאָר 1935, גרינדעט ער דאָס ערשטע מאַדזשיצער שטיבל אין ארץ־ישראל. ער ווערט דערנאָך אַ מיטגליד פון בית־דין אין תל־אביב.

איצט, אַז ר׳ שמואל אליהו איז געוואָרן דער רבי פון די מאַדזשיצער חסידים, איז זיין איינציקער זון, ר׳ ישראל דן, געוואָרן אַ מיטגליד פון בית־דין אין תל־אביב.

היינט־צו־טאָג זענען פאָראַן מאַדזשיצער חסידים־שטיבלעך חוץ אין תל־אביב, אויך אין ירושלים און אין חיפה, איצט ווערט געפלאַנט צו שאַפן אַ מאַדזשיצער ישיבה אין תל־אביב, אָדער אין בני־ברק.

דער היינטיקער מאַדזשיצער רבי האָט שוין געשאַפן אַן ערך פון אַ צוויי הונדערט ניגונים.

דער טרייער חסיד פון מאַדזשיצער רבין, ר׳ בן־ציון שענקער, פון ברוקלין, האָט אַריינגעזונגען אין אַ גראַמאָפאָן פליטע מאַדזשיצער ניגונים, וואָס האָבן געמאַכט אַ שטאַרקן רושם אין דער מוזיקאַלישער וועלט. אינטערעסאַנט איז, אַז בן־ציון שענקער איז אַליין אַ פאַרפאַסער פון חסידישע ניגונים, לויטן מאַדזשיצער שטייגער. ער האָט לעצטנס אַריינגעזונגען אין אַ גראַמאָפאָן־פליטע זיינע אייגענע ניגונים, וואָס האָבן אין זיך דעם אמתן מאַדזשיצער טעם...

עס איז שוין אַ מנהג אין מאַדזשיצער הויף מעורר צו זיין די חסידים זיי זאָלן אַליין פאַרפאַסן חסידישע ניגונים.

אויך ביי דעם פריערדיקן מאַדזשיצער רבין זענען געווען עטלעכע חסידים, וואָס האָבן מחבר געווען ניגונים און דער רבי אַליין פלעגט זיי זינגען ביי די טישן. צווישן די חסידים קאָמפאָזיטאָרן איז באַקאַנט דער וואַרשעווער בעל־מנגן, ר׳ יידל אידלזאָן און ר׳ עזריאל דוד פאָסטאָג, וואָס מען האַלט, אַז ער האָט פאַרפאַסט דעם ניגון צו „אני מאמין״, וואָס איז געזונגען געווארן אין די פאַרשידענע נאַצישע טויטן־לאָגערן.

איבער פופצן הונדערט ניגונים האָבן די דריי רביים פון דער מאַדזשיצער גזע שוין געשאַפן.

עס וואָלט נאָר וויכטיק געווען, אַז די דאָזיקע ניגונים זאָלן דערשיינען אין דרוק אין נאָטן. זיי וואָלטן געווען אַ גאָר גרויסער ביישטייער צו דעם אוצר פון חסידישער נגינה.

מאַדזשיצער חסידות האָט הויפטזעכלעך געשטעלט דעם טראָפ אויף עבודת הבורא דורך נגינה...

זאָגט צו מיר אַ חסיד, בעת איך בין געשטאַנען ראש־השנה אין דעם מאַדזשיצער בית־המדרש אויף דער דיזענגאָף גאַס אין תל־אביב און געשוויצט צוזאַמען מיט די הונדערטער חסידים:

„דעם רבינס ניגון גייט אַריין אין האָרץ, וועט אַפילו איר פילט דאָס נישט איצט. וועט איר וועט אַהיים קומען און ווו איר וועט זיין, וועט אייך נאָכגיין דעם רבינס ניגון און ער וועט אייך נאָגן ביים האַרצן, איר וועט מוזן אים זינגען און קומען צו התלהבות״.

און מאַדזשיצער חסידים האָבן מיך געבעטן איך זאָל קומען מוצאי שמיני עצרת, וועט אין ישראל איז שוין אויס יום־טוב, און זען וויי דער מאַדזשיצער רבי האָט איינגע־פירט דעם מינהג צו מאַכן הקפות צום אָנדענק פון שמחת־תורה פון גלות...

מוצאי שמיני־עצרת קומען זיך צונויף יידן פון תל־אביב און פון אַלע אַרומיקע

ישובים. דער פאַרקער אויף אַלע אַרומיקע גאַסן וועלט אָפגעשלאָסן, יידן טאַנצן ביי די הקפות מיט די מאַדזשיצער ניגונים.

אויך האָט דער מאַדזשיצער רבי איינגעפירט, אַז די זעקסטע הקפה, „עוזר דלים" איז געווידמעט די זעקס מיליאָן קדושים, וואָס זענען אומגעקומען דורך די דייטשע רוצחים און אַנשטאָט די פריילעכע מאַדזשיצער ניגונים, זינגט מען דעם באַקאַנטן „אני מאמין" און דעם ניגון פון דעם פריערדיקן מאַדזשיצער, וואָס ער האָט מחבר געווען אויף „לא למענו".

איך האָב אַבער נישט געקאָנט מקיים זיין מיין צוזאָג דעם מאַדזשיצער חסיד, צו זיין שמיני עצרת ביים רבין און זען די פריילעכע גלות־הקפות, ווייל שמחת־תורה בין איך שוין געווען אין קראָקע אין רמ"אס שול און דאָס האַרץ האָט געווייטיקט, וועו מען האָט געזען די הקפות דאָרט. דערפאַר בין איך אַבער נאָך אַ מאָל געגאַנגען שבת צו שלוש סעודות, צום מאַדזשיצער און האָב געהערט צוזאַמען מיט די הונדערטער חסידים דעם רבין זינגען דעם פאַרדבקהטן חסידישן ניגון אויף „בני היכלא דיכסיפין".

און מוצאי שבת ביינאַכט, וועו די תל־אביבער יידן יאָגן זיך צום „היכל התרבות", צו אַ מאַדערנעם קאַנצערט, קומען חסידישע יידן אויף דער אַנדערער עק גאַס, פון דער דיזענגאָף גאַס, צום מאַדזשיצער רבין צו דער מלווה־מלכה צו הערן חסידישע ניגונים...

פון רבין ר' שמואל אליהו פון זוואָלין, דעם קוזמירער רבינס זון, וועלט נאָכ־געזאָגט אַזאַ וואָרט: אַ גרויס אַחריות נעמט אויף זיך דער מענטש, וואָס זינגט אַ ניגון, ווייל די נשמה פון אַ מענטש קאָן האָבן אַן עליה און אויך אַ ירידה דורך אַ ניגון, וואָס דער בעל־מנגן זינגט און ווי אַזוי ער זינגט דעם ניגון. דער ניגון קאָן דעם מענטשן דערהייבן אין די הויכע היכקייטן און אים אַראָפשלייִדערן אין שאול התחתית...

דער מאַדזשיצער רבי מיט זיין זינגען די חסידישע ניגונים דערהייבט די נשמה פון יעדן יידן...

(„אילוסטרירטע וועלט", נומ' 46, 47, 15.11.61, 22.11.61 — תל־אביב).

ממודז'יץ עד רחוב דיזנגוף...

ברחוב השתלט החולין זה מכבר. אורות הניאון בככר דיזנגוף מסנוורים את העיניים. תלים תלים מסתערים התל־אביביים על פתחי בתי הקולנוע, כדי להעיף עין על פניו הזועפים של מרלון ברנדו או על נתוניה האנטומיים של בריז'יט ברדו. בבתי־הקפה יושבים צעירים וצעירות ומשיבים נפשם עם צאת יום השבת הארוך בקפה אספרסו ובמנות גלידה גדושות. האוטובוסים מלאים עד אפס מקום נוסעים, שפניהם אל הטיילת שעל שפת הים כדי להפיג שם את חום היום.

אך חצר האדמו"ר ממודז'יץ, בפינת רחוב המלך ג'ורג', חוסה עדיין בצל כנפי השבת. ומחלונות בית־הכנסת החדש, משתפכים צלילים מלאי ערגה וגעגועים של „בני היכלה דיכסיפין"... אילמלא אורות החשמל הרבים, המאווררים החדישים והכיפות הסרוגות שעל ראשי הצברים הנמצאים כאן במספר ניכר, היינו עלולים לחשוב שנקלענו לעיירה מודז'יץ עצמה. בראש השולחן יושב האדמו"ר רבי שמואל אליהו טאוב, עטור זקן שחור, שזור חוטי כסף, לבוש גלימת משי כחולה וחבוש שטריימיל, עיניו סגורות וכל כולו שקוע בעולם הנגינה. מסביב יושבים החסידים, מהם בקפוטות שחורות ומהם בחולצות מעל המכנסיים, ובין ניגון לניגון מקשיבים בכוונה לדברי התורה וחוטפים את ה„שיריים" מהצלחת של הרבי. לאחר ניגון ההשתפכות של „בני היכלא", באים „שירי לכת" עליזים של „מזמור לדוד". ושוב ניגון של „התרפקות עד כלות הנפש" בפזמון „ידיד נפש" ועוד דברי תורה ושוב ניגון עליז וחוזר חלילה. מחוגי השעון מתקרבים לשמונה — אך קשה להיפרד מהשבת ומהנגינה...

*

את השערים לעולם הנגינה של שושלת מודז'יץ פתח רבי ישראל טאוב זצ"ל, סבו של האדמו"ר הנוכחי. הוא חיבר מאות ניגונים, שיצאו להם מוניטין ברחבי העולם. ידוע הסיפור על רבי ישראל, שסירב לקבל סם מרדים לפני ניתוח קשה. „אני אתחבא עם נפשי בעולם הניגון ואתם תוכלו לעשות בגופי כטוב בעיניכם" — אמר לרופאים הנדהמים. ואמנם הניתוח בוצע בלי הרדמה ור' ישראל לא הרגיש כל כאבים, שכן במשך שלוש שעות הניתוח חיבר את הניגון „אזכרה".

בנו, רבי שאול ידידיה זצ"ל, אביו של ר' שמואל אליהו, ירש את כשרונו של אביו. לדעת חוקרי הנגינה החסידית, אף עלה על אביו הן מבחינת כוח־היצירה, שעל אף מקוריותו הצטיין בחוש מוסיקלי מודרני (קטעים מיצירותיו אף עובדו לאופירות — למורת רוחו), והן מבחינת הביצוע, שכן נחן בקול טנור נפלא, והחסידים אינם מגזימים

בציינם שהוא היה בבחינת „פסנתר חי". מודז'יץ הפכה לבית היוצר לנגינה החסידית ואבן שואבת לאלפי „עולי רגל" שבאו להקשיב לנגינתו. נאספו ונרשמו קרוב לאלף ניגונים מפרי יצירתו.

*

ארבע פעמים עלה רבי שאול ידידיה לארץ־ישראל כדי להשתקע בה וכל פעם אירעו תקלות שונות שאילצוהו לחזור לחו"ל. בביקורו בארץ בשנת תרצ"ה השאיר כאן את בנו ר' שמואל אליהו „כדי להכות יתד בארץ". ר' שמואל אליהו השתקע בתל־אביב ואילו כל המשפחה חזרה למודז'יץ. כאשר פלשו גייסותיו של היטלר לפולין, הצליח ר' שאול ידידיה, ברגע האחרון, להימלט לווילנא ואחרי נדודים רבים הגיע לארה"ב, שם נתקבל בהתלהבות על־ידי המוני מעריציו, שבנו לכבודו דירת פאר וניסו להחזיר את עטרת הזוהר של בית מודז'יץ ליושנה. אולם משאת נפשו היתה ארץ־ישראל והוא השאיר אחרי גוו את כל הכבוד והיקר של אמריקה ועלה לארץ בעצם ימי המאבק שלפני הכרזת המדינה, בהחלטה נחושה לא לחזור עוד לגולה... הפעם הוגשמה שאיפתו — אך בצורה טראגית מאוד. רק ששה חדשים זכה להתבסם מאוויר הארץ ולהעניק לאלפי חסידיו ומעריציו מאונו ומגרונו, לפתע תקפה אותו מחלה קשה, ובאותו יום בו הדהדה ברחבי העולם החלטת האו"ם על הקמת המדינה, נדם קולו של גאון הנגינה החסידית. ר' שאול ידידיה השיב נשמתו והוא רק בן 61...

ואז הדהדו בחלל האוויר קולות הירי הראשונים של המרצחים הערביים. הדרכים נעשו בחזקת סכנה. אף על פי כן הורה ה„חזון איש" שמסע ההלוויה ייצא מתל־אביב לירושלים. ואכן ההלוויה עברה בשלום ורבי שאול ידידיה היה בין האחרונים שזכו להיטמן בהר־הזיתים. לפי מנהג החסידים הוכתר רבי שמואל אליהו שליט"א, ליד קבר אביו על הר הזיתים מול הר הבית, כאדמו"ר לבית מודז'יץ.

*

גם בר' שמואל אליהו פיעמה רוח הנגינה משחר ילדותו. עוד בחיי אביו התחיל לחבר ניגונים ואביו היה שר אותם. כשהושם כתר האדמו"רות על ראשו נפתחו אצלו מעיינות יצירה חדשים גם בתורת הנגינה וגם בתורת החסידות, וחסידי מודז'יץ ידעו שעוד נמשכת השרשרת...

הוא נהג בהצנע לכת והמשיך לגור בדירתו הקטנה ברחוב כפר גלעדי. רק לפני שנה הושלם, אחרי מאמצים רבים של חסידיו, הבנין החדש ברחוב דיזנגוף וחצר מודז'יץ באה לבסוף אל המנוחה ואל הנחלה. הבנין הוא בן שתי קומות. בקומה הראשונה

תּוּם לְמַנְגִּינַת הָרַבִּי מִמּוּדְזִיץ

שִׁיר הַמַּעֲלוֹת

אַ ניגון פון מאַדושיצער רבין

נעהערט פון פּאַרשריבן דורך א. ה י ה ש י ז

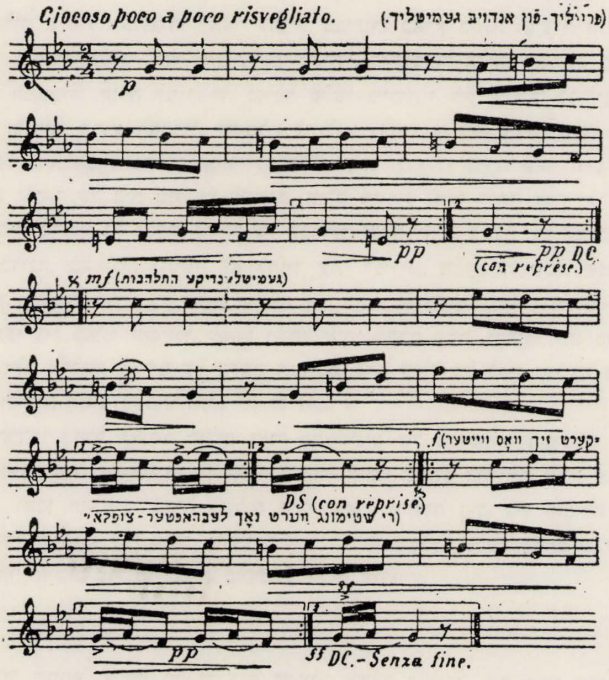

דאָ ווערט געגעבן אויגער פון מאַדושיצער רבינס אויסגעצייכנטע נגונים, פון אַ לעבהאפטן פרוילעכן זשאנר. קליין איז דער נגון אין כמות, אָבער אין איכות צעצויט ער זיך אויף „דריי הונדערט מיט צען וועלטן"... דאָס איז אויגער פון יענע נגונים, וואָס צייכענען זיך אויס מיט זייער עלאַסטישקייט אין דער פראַזע. מען קאָן אים טראָץ זיין באשטימטן „שיר המעלות-נאַטען צופאַסן צו צענדליקער פארשידענע תפילות, תהילים, זמירות וכדומה ווי צב"ש: אויף „יום ליבשה", „ישמח משה", „ישמחו במלכותך", „מנוחה ושמחה", „השומר שבת", „אסדר לסעודתא", „אזמר בשבחין", „מרן דבשמיא", „כראה כהן", „כי אנו עמך" וכדומה און אפילו בשעת הדחק אויף „שושנת יעקב"...

נמצא בית כנסת, מקווה־טהרה ותנור למצות ובקומה העליונה חדרי המגורים. בתחילה לא ראו השכנים האריסטוקרטיים בעין יפה את הפלישה החסידית לתוך תחומם. אך עד מהרה הלכו גם הם שבי אחרי הניגונים הנאים וקיבלו ברצון את השכנים החדשים.

ר' שמואל אליהו (כמו אביו וסבו) אינו יודע תווים ואף־על־פי־כן הוא זוכר את כל הניגונים הרבים שכבר הספיק לחבר נוסף לניגונים של אבותיו. לאחר ההבדלה שאלנו אותו בין השאר כיצד הוא עושה את ניגוניו ומהו סוד המשיכה שבהם. חיוך רחב התפשט על פני הרבי, באמרו: „אשיב לך את התשובה שאבי עליו השלום ענה לשאלה זו: הניגונים הם בבחינת דברים היוצאים מן הלב ולכן נכנסים אל הלב. ואימתי יוצאים הדברים מן הלב? כשהלב מלא ועובר על גדותיו"...

נ. בר־אורין („מעריב", ח' אלול תשי"ח, תל־אביב)

☆ ☆ ☆

ר' אברהם שמלצשטיין ז"ל

הגעתי ארצה בחורף 1932, דרך נמל יפו. הים היה סוער. מהאוניה הורדנו לסירות וסבלים ערביים נשאו אותנו על גביהם לחוף, ושם חכה לנו אוטובוס ואחראי מהסוכנות היהודית, ונסענו לבית עולים בתל־אביב ברחוב העליה. שם היינו כמה ימים, עד שבאו שליחים מהקיבוצים וחלקו אותנו. אותי שלחו לקיבוץ רמת־רחל בירושלים (גדוד עבודה).

בהיותי בתל־אביב, ניצלתי את ההזדמנות והלכתי לבקר את שתי המשפחות מדמבלין: משפחת אברהם שמלצשטיין ומשפחת דוד רוזנפלד. משפחת שמלצשטיין קיבלה אותי יפה מאוד. אברהם שמלצשטיין ז"ל היה איש אציל נפש, מאין כמוהו. אני זוכר כי כאשר ביקרתי אצלו בחנותו הקטנה בשכ' שפירא נכנס פועל וביקש בקבוק גזוז והוא התחנן לפניו, שלא יקנה, היות שבחוץ חם והגזוז קר והוא עלול להתקרר. כאשר הפועל עמד על שלו, אז הוא ביקש אותו שישתה את הגזוז לכל הפחות לאט לאט. ובין קונה לקונה כותב ספר „מצבת חיי"...

והוא הסביר לי, היות שלא נשאר לו הרבה זמן לחיות, אז לפני שיקימו לו מצבת־אבן, הוא מקים לעצמו מצבה חיה ובה יספר על קורות חיו. הוא הספיק להוציא את הספר — וזמן קצר אחרי זה נפטר.

אותי הוא כיבד מכל טוב, לא נתן לי ללכת, עד שאוכל אצלו ארוחת צהרים. הוא ואשתו קרוסה ז"ל התעניינו במצבי, שאלו ודאגו: מה אעשה בארץ בלי כסף ובלי מקצוע,

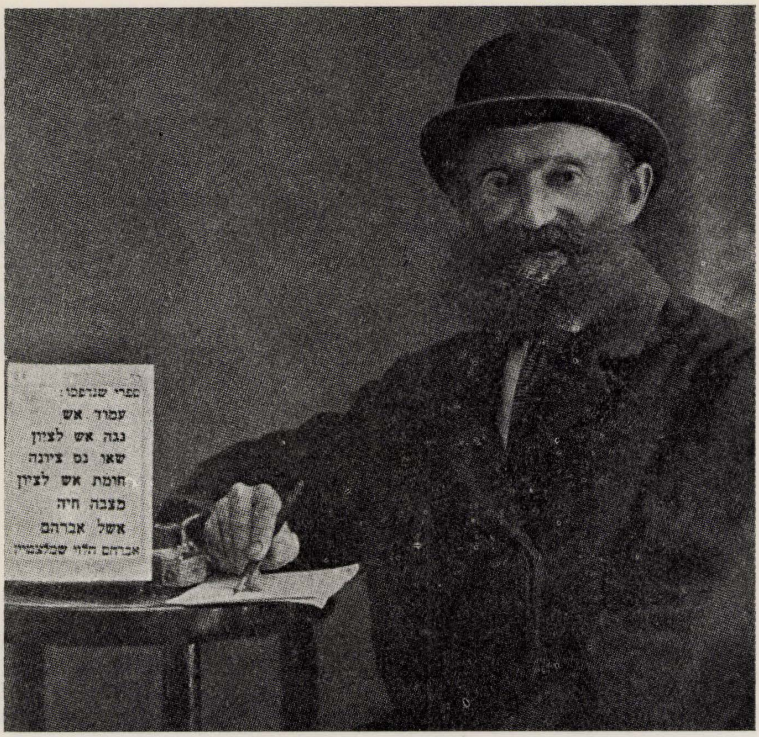

ר׳ אברהם שמלצשטיין ז״ל (דער „פורים־סוחר״)

היות והם הכירו אותי בתור בחור־ישיבה חלש, לא בריא לגמרי. עניתי להם, שלא ידאגו לי, באתי ארצה בתור חלוץ ואני הולך לקיבוץ גדוד עבודה רמת־רחל בירושלים. אותו הדבר היה שבאתי לבקר אצל משפחת רוזנפלד, שהיה גר בצריף ליד שפת הים בשכונת מחלול ועובד כנגר.

אריה בוקשפן / תל־אביב

☆ ☆ ☆

מכתבים ותגובות

להלן — קטעים מן המכתבים של ר׳ אברהם שמלצשטיין לד״ר בנימין זאב הרצל ותגובות בעתונו „די וועלט״, וגם מאמרים על ספרו של ר׳ אברהם ב„הצופה״ ו„המליץ״.

מכתב לד"ר הרצל:

כבוד החכם הנאור, רב החובל לאנית־ישראל, בנימין זאב הרצל.

מן העת שקראתי את ספרך „מדינת היהודים", ומן העת ששמעתי את בת־קולך המנהמת כיונה על חורבן האומה ואמרת להיטיב מצבה, ולהשיב נדחיה לארצה ציון, נקשרתי בקשר אמיץ להרעיון הציוני, כמו יד־נעלמה אחזתני בציצית ראשי לאמר: „זו הדרך לך בה".

לדאבוני ולדאבון ישרי לב; קמו בתוכנו מחרחרי ריב על הרעיון הזה, אבל לוא היו בטוחים בארצם לא להם. ולוא לא היו היהודים כנמלה הנדרסת תחת רגלי העמים, היה אולי הצדק אתם, אבל הה! אין ליהודים מקום בטוח בכל העולם, וכמו שאמרו חז"ל: בארצכם אתם יושבים לבטח, ואין אתם יושבים לבטח חוצה לה (ספרא בחקותי), ואמרו: נכסי חוץ־לארץ אין בהם ברכה (ב"ר ע"ג). הם ראו כבמחזה עוד לפני אלפים שנה את צרות עמם בגלותם. ההריגות וההתקפות על לא חמס עשו, ואף אם ימצאו יהודים באיזו מדינה מקום בטוח, אבל לא לעולם חוסן ומי יודע מה יילד יום. ואם לא ישמעו בעתיד קרוב מפי הממשלה את הקריאה הארורה „צאו מפה".

הנני מטיף לציון ומגרש את העבים השחורים מעל שמי הציונות, אבל גם אני לא נקיתי מאלה הנרגזים היורים בי זיקים וחיצי רעל. לכן הרהבתי עוז בנפשי להוציא לאור את ספרי „נגה אש לציון", להראות להם וגם להציונים, כי הציונות היא רפואת תעלה למחלת עמנו.

אוהב ישראל! ספרי הוא בשמו „נוגה אש לציון". הוא מאיר אור על שמי־הציונות ולכן נחוץ לחלקו בין הציונים והוא יעשה רושם כביר על לבם יותר מכמה מטיפים. ויען כי אינני יושב בצל הכסף לשלוח חנם את ספרי, לכן בין תבין את אשר לפניך. ואני אך אלקטה מבין השבלים לקט כדי שיהא סיפוק בידי להדפיס את יתר ספרי.

כתשובה על מכתבי נדפסה השקפה על ספרי בעתון־חודשי „די וועלט" בל"א.

איש המוקדש לרעיוננו ה' אברהם שמלצשטיין אשר משך אבירים בכוחו, הוציא לאור ספר מועיל ויקר בשפת עברית צחה, בשם „נוגה אש לציון", הספר הזה מכיל בקרבו דרשות יקרות ונחמדות, אשר החכם והמטיף א"ש דרש להציונים בעיר דמבלין. הדרשות האלה הורו להציונים את דרך הציונות האמתית. תקותנו תאמצנו, כי גם בדרשותיו אשר עודן תחת ידו בכתובים ברכה בהן.

השקפת העתון „הצפירה" על הספר „נוגה אש לציון" תר"ס גליון 227:

את תולדות הס' הנוכחי מספר לנו המחבר בהקדמתו... ואף אמנם נאמנו דברי המחבר, כי ספרו מסוגל באמת לעשות נפשות רבות לציון, ולנטוע את רעיון הציונות בלב הקורא. החכם המחבר אברהם שמלצשטיין הוא צנא מלא ספרים, ובמאמרים לאין

מספר הלקוחים מן התורה, ומן התלמוד והמדרשים, וכל ספרי דגולינו אחר חתימת התלמוד, יוכיח גודל הישוב באה"ק, וכי לא לנו לשבת בחיבוק ידיים ולחכות לניסים מן השמים, אך עלינו להשתדל לשוב לארץ קדשנו, בדרך הטבע, ברשיון הממשלות, בקנין קרקעות וביסוד מושבות וכו'.

ספרו יכול להיות למקור נאמן לכל המטיפים לציון, כי ישאבו ממנו כל המאמרים העלולים להעיר הלבבות, כל הפניניים אשר יש לשבצם בעטרת רעיון הציונות, כל מילי דאגרתא נחמדות ונעימות לשומעיהן ומשיבות נפש.

ועוד מעלה אחת גדולה מאוד לספר הזה: מחברו אינגו מוגבל בהשקפתו, הציונות היא בעיניו מושג כללי לכל מיני השלמות, הדרושים לעם החפץ להתעורר לחיים חדשים, הציונות דורשת מאחינו לא רק להגות בישוב הארץ, ובשיבת בנים אל חיק הורתם, אך גם יחיו בשלום יחד, יחנכו את בניהם לתורה, לחכמה ולמלאכה, יהיו בעלי נמוס וד"א, ייטיבו אורחותם, יקפידו על נקיון וכו'.

ועל הדבר הזה אפריון נמטי לו, ומי יתן וכמוהו ידרשו ויטיפו לעמנו כל יתר הדורשים לציון, המשכילים שכל טוב. כל דרשות הספר הנן כאמור טובות ויפות ועושות רושם כביר.

אכן ביותר התענגנו על שתי הדרשות האחרונות: „אם אין חכמה אין יראה" ו„עץ החיים". בראשונה יקח לו המחבר לנושא־דרשתו את המאמר הנפלא: אמר רבי אלעזר אדם הראשון מן הארץ עד לרקיע היה, וכיון שסרח הניח הקב"ה ידיו עליו ומעטו (חגיגה י"ב). ויבאר באורח חכמה את הפרשה קמ"ח מספר תהלים: הללויה הללו את ה' מן השמים וכו', וכל פסוק היה לו לאבן פנה לספורים מתולדות השמים וגרמיהם, הארץ והיקום, לפי חקירת החכמים, התוכנים והחוקרים, הנפלאות הגדולות אשר נראה בכל רחבי הטבע, בממלכת הדומם הצומח והחי, וביותר כאדם המדבר, בבנין גופו וכל כוחות נפשו, — וחותם דרשתו: כי האדם באשר הוא תור אדם המעלה, מחויב הוא להבין ולחקור את מסתרי הבורא ורזי עליון, ואז יראה תעלומות חכמה וכו', ולברך את הבורא הנפלאות וכו'.

ולדרוש האחרון: „עץ החיים" עוד יותר שאת, כי בו תטיף מלתו על מעלת הנקיון, ועל הנחיצות לאחינו לחיות בדרכי ההיגיינה, ובקחתו גם פה את מאמרי חז"ל לעזרה, יציג עיקרים אשר יזכור אותם האדם הישראלי וחי בהם: לשאוף אויר צח, ביתו יהיה נקי, ומאכלו ומשתהו נקיים, להתרחק מן האנשים המנוגעים (וחז"ל הזהירו מזה, כמו שאמר רבי יוחנן: הזהרו מזבובי בעלי האתן), וידור במקום שהשמש בוקע וזורח שם, ומלבושיו יהיו נקיים ולא יתן מקום להדאגה והיגון בנפשו, ויזהר מאכול דברים הקשים לעכול ובבתי הספר ינהיגו חלוץ עצמות וכל איש ירחץ במים וכו'.

ואחר כך ישא המחבר דעתו על יקרת החנוך החמרי והרוחני: ללמד את הנערים בסדר ומשטר, אשר לתורה — לתורה, ואשר לחכמה — לחכמה.

וחותם דרשתו: כי האדם מחויב להצטיין בכל מיני השלמות, שיהיה זהיר בנקיון ובטהרה, ויהיה משתדל בשני מיני החינוך, ויהיה זהיר ברוחו, ידע מה שעבר ויבין מה שעתיד להיות וכו'. גם יחונן את האביון, וזאת היא מטרת הציונות והם הם הדברים שהציונים שואפים אליהם.

הבו לנו עוד מטיפים כה' אברהם שמלצשטיין, ועוד ספרים מועילים ומחכימים כספר „נוגה אש לציון" ואז באמת אור גדול יגה על ציון ועל עמנו.

השקפת העתון „המליץ" על ספר „נוגה אש לציון", תר"ס, גליון 253:

הספר הזה — מספר המחבר בהקדמתו — הוא אוסף המאמרים והדרשות אשר דרש בעירו על אודות שיבת ציון, ויבאר להם מה הציונות דורשת מאתם ומטרתה היא: להיות אנשים נאמנים בעיני אלהים ואדם, כמו שהיינו לפנים בציון.

ובראותו כי דבריו עשו פרי, והרבה נתנו ידם לציון אמר: לא טוב היותם מונחים בקרן זוית, אעשה מהם עזר גם לאלה העומדים רחוק מהציונות וילמדו ללכת בדרך העולה קדימה, דרך החיים והשלום. לכן עת לטעת את המאמרים האלה בכרם־הספרות ולהוציאם לאור.

בששת הפרקים הראשונים יוכיח לנו המחבר — בהמון מאמרים רבים מכל ספרים הקדושים — את מצות שיבת ציון והחוב על בני ישראל, לעשות בכוחם הטבעי צעדי און קדימה על ידי השתדלות לפני המלכים, ולאסוף ממון הרבה, למען לפדות את הארץ הקדושה מידי זרים.

בנשאו מדברותיו על הציונות ועל הישוב באה"ק, איננו מתכוין בחוג צר להגות רק בישוב הארץ לבד, הציונות היא לעיניו מושג כללי לכל מיני השלמות לעם הקם לתחיה. הציונות מחייבת להמחזיקין בה: לחיות בשלום יחד, ולחנך את בניהם לתורה ולחכמה ולעבודה, ולהיות בעלי נמוס ודרך ארץ.

ביחוד הן אבנים יקרות שתי הדרשות האחרונות: „אם אין חכמה אין יראה" ו„עץ־החיים". בראשונה יתן השקפתו וידבר על גרמי שמים, הצמחים, והדוממים ובעלי חיים, לפי חקירת חכמי התכונה והטבע, ומוכיח כי האדם הנברא בצלם אלהים, צריך לחקור את חכמות ונפלאות אלהים ולתת שבח ותודה בעד חכמתו ונפלאותיו.

ואחרון אחרון חביב: בדרשתו האחרונה הוא מרחיב הטפתו על הנקיון, ומעורר את אחינו לחיות ע"פ חוקי שמירת הבריאות (היגיינה), ובדברים לקוחים מספרי חכמי הטבע, הוא מוכיח: כי העולם עומד על הנקיון והוא עיקר גדול לכל חי וצומח. ולכן הוא מציג עיקרים הנחוצים לאדם, להיות נזהר בהם. לשאוף אויר צח ונקי, להזהר

בנקיון מעונו, לדור במקום שהשמש זורח, להשגיח על נקיון מלבושו, להתרחק מן הדאגה ויגון, לבלתי אכול דברים קשים לעיכול, לקבוע זמן לסעודה, להנהיג חלוץ עצמות בבתי ספר, להימנע מקרוא בספר בין השמשות לאור הנר, להימנע מן הכעור ולרחוץ את בשרו במים.

אחרי כן מדבר המחבר על גודל מעלת החנוך החמרי והרוחני וגומר את דבריו: האדם מחוייב לציין את עצמו בכל מיני השלמות: שיהיה זהיר בנקיון ובטהרה, יהיה זהיר ברוחו, ידע מה שלפניו ומה שעתיד להיות. גם יחונן את האביון, וזאת הוא מטרת הציונות ואלה הדברים שהציונים שואפים אליהם. מי יתן ורבו מטיפים כאלה לציון.

וכך כתב ר' אברהם על מותו של בנו יעקב:

„בבוקר ובערב לימדתי את בני הבכור יעקב תנ"ך, תלמוד ואת השפה העברית. שפות לועזיות למד אצל מורה מומחה. הוא היה כה טרוד בלימודים עד כי קצר לו היום, ובן 17 שנה, היתה בינתו כשל בן 40 שנה. הוא היה תלמיד חכם אמיתי. אבל לדאבוני נסחף בזרם הסוציאליסטי אשר התפשט אז בין הצעירים שנרדפו על ידי הממשלה הרוסית בחרון אף על היותם חשודים בנטייה זו. רבים נהרגו, ורבים נשלחו לערי רוסיה הרחוקות. וירא בני פן יפול בידי השוטרים וישם קץ לחייו"...

הספד מר על מות בני יעקב

בני! גדלתיך בכשרון דעת
בשבת תחכמוני תמיד ישבת
בשפת עברית דברת בלי מגרעת
ואת אהלי־תורה מאד אהבת.

חסד ואמת בלבך נפגשו
צדק וישלום בך חברו
הוריך ראו כן עלזו וששו
תנחומות בך מצאו ונהרו.

פתאם רוח־קנאה עבר עליך
לחתור תחת אכזריות הממשלה
כי לא יכלת לסבול דכאון עמך
הה! שואה וקטב, פיד ותאלה.

כהוגה דעות ונבון לחש
חשבת להקל את מצב עמך
נפשך דרכה עז, ולבך רחש
אבל פעלת רק לשחת נפשך.

הה ! בני ! נפלת לדאבוני חלל
בנקיון כפים ובנפש זכה
לא רצחת ולא שללת שלל
אבל האמת מלבך הפכה.

הה ! נשבר הנר וכבה האור
באביב פרחו הקדימו המות
על האי שופרא דבלי בבור
אני בוכה ונפשי דואבת.

שמי־אשרי כסו בעבי־עופרת
ולשמשי אמר מלאך המות דם
זה המשחית, עינו לכל אדם שומרת
טרף אץ בני יעקב בן־יום.

הה ! בני ! חצבת לך קבר
עוד לא ראית טוב ונחת
אוי ! מה גדולים השאת והשבר
כי בעבורך ארד אבל שחת.

על שברי הגדול שבר־הלוחות
אין לי מנחם כי אם היושב שמים
אותך יאסוף בצל הרוחות
ואותי ינחם בתוך אבלי ירושלים.

המלבי"ד : אנדז'ה שמלצשטיין

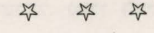

אבי אברהם הלוי שמלצשטיין

אבי אברהם הלוי שמלצשטיין, בן ישראל־יצחק ורבקה, נולד בעיר פילאב, ב־11 בדצמבר 1865 (נר ראשון לחנוכה). הוריו עסקו במסחר, והיו אנשים אמידים ויראי־שמים.

העיר פילאב היתה עיר־מחוז, מוקפת עיירות וכפרים רבים. מדי שבוע בשבוע נערך בה יריד ורבים מתושביה התפרנסו ממנו. גם אוניברסיטה שכנה בתוכה ונוער רב מהסביבה נהר אליה לקנות בה דעת והשכלה. רבים מבין הסטודנטים היו יהודים — נוער מעיירות סמוכות. אולם אבי, כרוב ילדי ישראל בימים ההם, ראשית תלמודו רכש ב„חדר" וכשבגר החל ללמוד בבית־המדרש. אך הוא לא הסתפק בלימודי קודש, כי שאף להשכלה רחבה יותר, להשכלה חילונית. בלי סיוע והדרכה כלשהם החל ללמוד השפה העברית, היסטוריה יהודית ולימודים חילוניים. לשם כך רכש ספריו בעיר הבירה ווארשה ושקד על לימודיו לילות כימים. לימודיו קירבו אותו במרוצת הזמן לרעיון הציוני והיה מראשוני חובבי־ציון בסביבה כולה.

בהגיעו לגיל 18 נשא לאשה את בתו של שמעון זילברמן תושב כפר סמוך לדמבלין. לאחר נישואיו שאף לעמוד ברשות עצמו, ב־1890 עקר ממקום מגוריו לדמבלין ושם פתח חנות מכולת. עד מהרה נהפך לאישיות מרכזית בעירו החדשה, סביבו החלו להתרכז משכילי המקום שכמוהו ביקשו להרחיב אופקי חייהם, לחרוג ממסגרות ואורחות חיים שכה החלו להעיק עליהם. אבי החל להתמסר לרעיון הציוני ולהטיף לו בין צעירי העיירה. אך הדבר לא נשא חן בעיני משפחת אשתו שהיתה אדוקה מאוד בדתה, עד שנתהווה קרע בינו ובין משפחת אשתו.

בשנת 1897 הוציא לאור את ספרו „עמוד אש", שחובר בשפה העברית. לאחר שייסד ב־1898 את האגודה הציונית הראשונה בעירו ונתמנה ליושב־הראש לה, החלו חיכוכים בינו ובין אדוקי העיירה. הרב של העיירה תבע להוציאו ואת כל הנוהרים אחריו מבית־הכנסת ואף להטיל עליהם חרם, עד כדי כך הם עויינו את הציונים ואת הרעיון הציוני. לא נותרה דרך אחרת לפני אבי וציוני העיירה אלא לייסד בית־כנסת משלהם, בו אבי נשא דרשות ונאומים מדי שבת בשבתו, על רעיון חיבת־ציון ויישוב ארץ־ישראל. פעילות ענפה פיתח אבא ז"ל לפני הקונגרס הציוני השני, מאז עמד בקשרי מכתבים עם מנהיגי התנועה הציונית, הד"ר ב. ז. הרצל, הרב יצחק יעקב ריינס, ב. אייזנשטאט ואחרים. בימים ההם הירבה לפרסם מאמרים ב„הצפירה", „די וועלט" ו„המליץ". בשנת 1899 הוציא לאור את ספרו השני „נוגה אש לציון" שהיה מוקדש לרעיון „חיבת־ציון" ויישוב ארץ־ישראל. ספרו השלישי „שאו נס ציונה", שהוא כעין

המשך לספרו הקודם הופיע בשנת 1902. במשך כל השנים האלה לא פסקו הוויכוחים והמריבות בעיירה. הריב התלקח בייתר־שאת, לאחר שאבי ייסד בית־ספר ובו שימש כמורה נח פרידהיים שהיה ידוע כחופשי בדעותיו. האדוקים לא עברו על כך בשקט, שכן ראו במינויו של מורה זה פריצת דרך לאפיקורסות ולשמד ילדיהם רח"ל. באחד הימים התאספו ואיימו להרוס את בית־הספר ואילו החופשים, קרי הציונים יצאו להגן עליו. היתה זו קטטה חריפה ושני הצדדים השתמשו בכל הבא ליד. העיירה נחלקה לשני מחנות יריבים: האדוקים שהיו הרוב והציונים שהיוו מיעוט בעיירה.

בחג הפורים פתח אבי את חנותו, כי אמר שפורים אינו חג בו חייבים לשבות מכל מלאכה. אולם אדוקי העיירה לא כך סברו ואף כי רבים מבין יהודי העיירה היו תמימי־דעים עם אבא, לא ההינו לפתוח חנויותיהם בפורים, מחשש האדוקים. אך אבא תקיף היה בדעתו ופתח את חנותו. לכן נדבק בו הכינוי „דער פורים סוחר" עד סוף ימיו.

בשנת 1903 מתה עליו אשתו יחד עם ילדה בלידתה. אבא נשאר אלמן ולו ארבעה ילדים קטנים. תקופה קשה עברה עליו בימים ההם. כעבור שנה נשא אבי את אשתו השנייה — היא אמי, קרוסה, שגידלה את ילדיו ואף ילדה לו שתי בנות ואותי, הצעיר במשפחה. אמי גם עזרה לו בעסקיו ככל שידה השיגה. ושוב פקד אותו אסון. בנו הבכור, יעקב בן ה־17 נסחף בזרם המהפכני ב־1907 כרבים מבני הנוער היהודי בימים ההם והממשלה הצארית רדפה אותם בחמת זעם. יעקב, מפחד שמא יפול בידי המשטרה הצארית שם קץ לחייו והוא אך נער בן י"ז שנים. גם שני בניו האחרים עזבוהו. ב־1911 היגר בנו חיים לאמריקה ובשנת 1913 הלך בעקבותיו הבן השני יצחק. המשפחה הלכה והצטמקה ואז פרצה מלחמת העולם הראשונה. תלאות רבות עברו על אבי בשנות המלחמה. הוא החל לנדוד מעיר לעיר, כשבזרועותיו ילדים רבים. עם סיום המלחמה הוא חזר לדמבלין, אך העיר היתה הרוסה, רכושו שדוד ושוב צריך היה להתחיל לבנות הכל מחדש. אט־אט שיקם את עצמו ואת משפחתו וביסס את פרנסתו, אז החל להתמסר לפעולה למען התנועה הציונית. אחרי מתן הצהרת בלפור, בשנת 1917, זכה הרעיון הציוני להכות שורשים בקרב יהודי העיירה, התנועה הציונית התפשטה ואבי נתמנה לראש ציוני דמבלין. ביתו נהפך מוקד לכל אוהדי הרעיון הציוני, לשמוע את דברי אבא והוא אף נשא נאומים רבים בבית־הכנסת בהם הטיף לרעיון תחיית העם בארץ־אבותיו. לאחר ועידת סן־רימו, בשנת 1920, בה אושר המאנדאט הבריטי על ארץ־ישראל, ייסד אבי את בית־הספר העברי הראשון בדמבלין, יחד עם המורה שינברג ששימש בו כמורה לשפה העברית.

בשנת 1924 פירסם אבי את ספרו הרביעי „חומת אש לציון".

עם ראשית העליה לארץ־ישראל החל אבי להרהר בהגשמת חלום חייו — לעלות

לארץ־ישראל. אולם שערי הארץ היו נעולים בפניו, שכן סרטיפיקאט לעלייה קיבלו רק אלה שיכלו להוכיח כי ברשותם סכום של 500 לי״ש או חקלאים ואילו אבי לא נמנה על שני הסוגים האלה. אולם בימים ההם ייסד נכדו של הרב מקוז׳ניץ, ישראל אליעזר הופשטיין מושבה „עבודת ישראל״, סמוך לחיפה. אבי רכש אצלו חלקת אדמה, כדי להתיישב עליה. הוא חיסל את כל עסקיו בדמבלין ובכ״ה ניסן תרפ״ה (1925) יצא אבא עם כל בני משפחתו את דמבלין ושם פעמיו לארץ חלומותיו — ארץ־ישראל, בה חי עד סוף ימיו. אבי נפטר בט״ז חשון תרצ״ט (3.11.1938).

שלום לעפרו!

אינז׳ זאב שמלצשטיין
ברזיל, סאן־פאולו

☆ ☆ ☆

בנימין דמבלין (טייטלבוים)

בנימין דמבלין (ששמו האמיתי הוא טייטלבוים), מן הפרוזאיקנים החשובים בלשון יידיש, יושב זה 44 שנים בארה״ב. מוצאו מדמבלין שבפולין, עיר שהיו לה גם כמה שמות נוספים: מודזשיץ, איבנגורוד, אירנה, פורטשטאט ועוד. בטרם הגיעו לגיל בר־מצווה, נטש בנימין הקטן את בית אביו, רוכל בבגדים ישנים, ועקר לראדום. „שניגו קורצנו מאותו חומר נוקשה״, נזכר ב. דמבלין, „ועל כן היו החיכוכים בינינו מכאיבים יתר על המידה״. הוא יושב שנתיים בראדום ובשנת 1911 מגיע הבחור בן הט״ו לווארשה ועד מהרה נעשה עסקן פועלים ונבחר למזכיר כללי ראשון של פועלי המחט היהודים בפולין. ב־1920 הוא נמצא בפאריס וביאנואר 1921 מגיע לאמריקה.

שנים רבות הרוויח את לחמו ככובען, עד שבשנת 1938 הוא מצטרף לצוות עובדי הג׳וינט והמגבית היהודית המאוחדת. בשנת 1947 הוא מתפטר ממשרתו זו כדי להתמסר למשלוח חבילות־סיוע ליהודים נצרכים בחלקי העולם השונים.

*

אימתי עסק בכתיבה? כל השנים. בשעות שלאחר העבודה, כמובן. ואכן, על שום כך החלו ספריו להופיע בעת שהסופר היה כבר בגיל מבוגר למדי.

מה דחפו ליצירה? התחושה, שאם לא נדאג להנציח את התקופה הגדולה של יהדות פולין, הכוח העיקרי של העם בדורות אחרונים — היא תשקע בתהום הנשיה. לא רק מן הבחינה ההיסטורית. רק יצירות ספרותיות רחבות־יריעה מסוגלות לשקף

הסופר בנימין דמבלין (טייטלבוים) ורעייתו
דער שרייבער בנימין דעמבלין (טייטלבוים) און זיין פרוי

את זרם החיים כהווייתו. אעפ״י שהחיים הרוסיים לא נכרתו וניתקו כמו שלנו, מן הנמנע היה להכירם כמו אלמלא הרומנים הגדולים כמו „מלחמה ושלום״. וכדברי חז״ל, „אם אין אני לי מי לי״, „הרי אנו האחרונים״ — אומר דמבלין בנימה אלגית. — ואכן בזאת אנו עוסקים: י. באשוויס, י. גלטשטיין, י. מצקר, אנוכי ואחרים בארה״ב; י. הופר, א. מ. פוקס, י. שפיגל, א. קרפינוביץ׳ ואחרים — כאן בישראל״.

יבולו הספרותי הוא לא רק משובח מבחינת האיכות והרמה, אלא גם רב הכמות: „אויפן שוועל״, הופיע בווארשה ב־1933, „ווסט סייד״, רומאן סוציאלי אמריקני על המשבר הכלכלי מימי הובר (הופיע ב„זאַמלביכער״ של אופאַטושו ולייוויק בשנת 1936. אז גם שינה הסופר את שמו לדמבלין, כי ביקש להנציח את שם עיירת־מוצאו אשר חש כי היא שוקעת). רומאן זה תורגם לעברית בידי שמשון מלצר והופיע כאן בשנת 1954. „צוויי און אַ דריטער״ — רומאן על נישואים פיקטיביים של חלוץ עם נערה למען תוכל לעלות לישראל. דמבלין ביקר בפולין ובדרכו בחזרה שהה בישראל בשנת 1933 ואז כתב את הרומאן, שהופיע בשנת 1939.

במרכז יצירתו עומדת סידרת הרומאנים „ערב נאַכט״, שהכרך הראשון שבהם, הנושא אותו שם, הופיע בישראל בשנת 1954 והוכתר בפרס לואי למד. ואילו הכרך השני „אויף אייגענעם באַראָט״ הופיע בשנת 1961, אף הוא בישראל. עתה מכין הוא

לדפוס את הכרך השלישי בסידרה זו „אין דער וועלט אַריין". אלה הם רומאנים אוטוביוגראפיים בהלקם, אשר הודות לרוחב יריעתם מקיפים הם תחומים גדולים — בשטח ובהיקף — של החיים היהודיים באירופה ובאמריקה. כמה כרכים תקיף הסידרה? — כמה שיספיקו הכוחות והזמן — אומר דמבלין. אלא שבינתיים משלב הוא גם כמה כרכים שמחוץ לסידרה: „די צאַנקנדיקע ליכט", „אַ רעפיוג'י אין ניו־אינגלאנד", „דער טאַטע איז געקומען", וקובץ הנובילות „אויף דריי קאַנטינענטן".

מרדכי חלמיש

(מתוך מאמרו ב„על המשמר"
„יהודי ארצות־הברית לא יתבוללו" — 6.9.1964).

ב. דעמבלין (טייטלבוים)

פונעם „לעקסיקאַן פון דער נייער יידישער ליטעראַטור", צווייטער באַנד (ג־ד), אַרויסגעגעבן פון אַלטוועלטלעכן יידישן קולטור־קאָנגרעס (פאַריניקט מיט „ציקאָ"). ניו־יאָרק, 1958.

געבוירן דעם 13טן סעפטעמבער 1897. פעלן־נאָמען פון יוסף־בנימין טייטלבוים. געבוירן אין מאַדזשיץ, פוילן. געלערנט אין חדר. צו 11 יאָר אַנגעהויבן לערנען אין בית־מדרש. נאָך פאַר בר־מצוה איז ער בשתיקה אַוועק פון דער היים קיין ראַדאָם, האָט זיך אַנגעדונגען אויף דער לער צו אַ היטלמאַכער. האָט געאַרבעט פון באַגינען ביז העט נאָך האַלבער־נאַכט, און דורכגעמאַכט אַלע צרות און פלאַגענישן פון אַ געזעל אין יענער צייט. אויפן געלעגער, נאָך אַ לאַנגן טאָג שוועראַר אַרבעט, ביי אַ גראַשנדיק ליכטל, האָט ער זיך געלערנט שרייבן און אַנגעהויבן לייענען די יידישע ליטעראַטור. אין די יאָרן פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, האָט ער געווויגט און געאַרבעט אין וואַרשע. סוף 1919, האָט ער זיך אַוועקגעלאָזט קיין פאַריז, ווו ער האָט געווויגט איבער אַ יאָר צייט. אין יאַנואַר 1921, האָט דעמבלין עמיגרירט קיין אַמעריקע. אַנגעהויבן שרייבן אַרום 1916, האָט אַפגעדרוקט דעמאָלט אַ מין רעפאַרטאַזש אין אַן אויסגאַבע פון די פראָפעסיאָנעלע פאַראיינען אין וואַרשע.

פון פאַריז האָט ער געשיקט אַ רעפאַרטאַזש אין „לעבנס־פראַגן", וואַרשע. האָט אין ניו־יאָרק געדרוקט סקיצן און דערציילונגען אין: „גערעכטיקייט", „פאַרשריט", „פרייַע אַרבעטער־שטימע", „פאַרווערטס", „צוקונפט" „אידישער קעמפער", „אונזער צייט", זאַמלביכער רעדאַגירטע פון ה. לייוויק און י. אַפאַטאַשו און אין פראַווינץ־

אויסגאַבעס. האָט אויך מיטגעאַרבעט אין „פאַלקסצייטונג", וואַרשע, „די פרעסע", בוענאָס־איירעס, „לעצטע נייעס", תל־אביב, א"א.

אין בוכפאָרם: „אויפן שוועל" (א. נ. בנימין טייטלבוים); וואַרשע, 1933, 256 ז'; „וועסט סיידּ", ניו־יאָרק, 1938, 201 ז'; „צוויי און אַ דריטער", ניו־יאָרק, 1943, 195 ז'; „ערב נאַכט" (ערשט בוך פון אַ טרילאָגיע), תל־אביב — ניו־יאָרק, 1954, 299 זייטן (פרעמירט געוואָרן דורכן לואיס לאמער פאָנד); „צאַנקענדיקע ליכט", ראָמאַן, ניו־יאָרק, 1957, 320 ז"ז. „וועסט סיידּ" איז אין 1954 דערשינען אין תל־אביב, אין דער העברע־ישער איבערזעצונג פון שמשון מעלצער. אין 1939—1943 האָט ער מיטרעדאַקטירט די זאַמלביכער „המשך" אין ניו־יאָרק.

אין פוילן איז ער געווען טעטיק אין „בונד" און אין די פראָפעסיאָנעלע פאַראיינען פון דער נאַדל־אינדוסטריע. אין יאָר 1938 — געווען סעקרעטאָר פון יידישן פען־קלוב אין ניו־יאָרק. 1939—1946 געווען אַן אָנגעשטעלטער אין „דזשאָינט" און געאַרבעט פאַרן פאַראייניקטן יידישן אַפּיל.

זיין ליטעראַרישער נאָמען שטאַמט פון דעם, וואָס זיין געבוירנשטאָט ווערט אויך גערופן דעמבלין. אָנדערע פסעודאָנימס: י. בורלאַק, יוסף וואַרשאָווסקי.

„ב. דעמבלין גהערט צו דעם מין פראָזע־שרייבער, וואָס פאַרדינען זיך ערלעך דעם שם־התואר סאָליד. ער פאָרמאָגט צמצום און דערביי אַ נישט־גהאַמעווענט אויס־פירלעכקייט. ער פאַלט זייער זעלטן אַריין אין אַ פאַשטישן טאָן, אָבער זיין סטיל האָט טעמפעראַמענט, הגם אָפט אַ צו איין און די זעלבע טעמפעראַטור" (שלמה ביקל).

„ב. דעמבלין איז גלייך אָנגעקומען מיט קרעפטיקע טריט — פון זיין ערשטן בוך אָן... האָט אַ שאַרף אויג פאַר סאָציאַלע ענדערונגען אין דער גרויסער אַמעריקע... ער איז דער פאַרזיכטיקער גייער, דער וואָס האַלט יעדן זאַץ זיינעם אונטער אַ שטרענגער השגחה" (י. גלאַטשטיין).

ב. דעמבלין ווויינט אין ניו־יאָרק.

בנימין טנא

טנא (מקודם טננבוים) בנימין (בן אריה־לייב ופרימט מבית ליכט, נולד בדמבלין 10.12.1914)

למד ונתחנך ב„חדר" ובגימנסיה העברית „חינוך" בווארשה. חניך השומר־הצעיר ובהכשרה בסלונים. עלה ב־1937, הצטרף לקיבוץ ארצישראלי בפתח־תקוה ועלה ב־1938 עם הקיבוץ להתיישבות באילון ועשה בו עד 1948. בשליחות בפולין (1947). מ־1948 עורך „משמר לילדים".

החל לפרסם שיריו בתרצ"ג (ב„השומר הצעיר" בווארשה) ומאז ב„העתיד" ובעתוני הארץ. ספרי שירה שלו: „מכורה" (תרצ"ט), „משא בגליל" (1941), „בחרט הדוי" (1945), „תמולים על הסף" (1947), „הזמיר — שירות מיער" (תשכ"ג) וספרי שירה לילדים: „דני דן ותלת אופן" (1952) ו„קציר הפלא" (תשי"ז). תרגומיו: „להבות" לס. בז'וזובסקי (א—ב. 1939—1940), „המנון נות" (תש"ב) ו„מלח הארץ" לי. ויטלין (תש"ג), „שירי הגיטו" (תש"ו), „שירים" (תש"ז), „קטינא והלויתן" (תשט"ז) ו„פלאי פלאים" לי. טובים (תשי"ח), „להבות באפר" לר. קורצ'אק — רוז'קה (1946), „אחד מעיר ושניים ממשפחה" — מבחר מאלף אבטוביוגרפיות של ילדי יהודים בפולין, פליטי השואה. ערי כה ותרגום (1947), „נרות שאוכלו" למ. שטריגלר (תש"ח), „כד הזהב" (מבחר אגדות וסיפורי עמים (תשט"ז), „קורות שנה אחת" לנ. נוסוב (תשי"ז), „ההר פתקה הגדולה" (תשי"ח) ו„לג'ונגל הידד" (תשי"ט) לי. בז'כווה, „היום השמיני בשבוע" למ. חלאסקו (תשי"ח), „מאה שנה פרוזה פולנית" (עם ש. הר־אבן. תשי"ט), „הזעם והלב" (מסיפורי הזמן הסוער. עם צ. ארד. 1959), „האינקוויזיטורים" (1961. נכלל תחילה בשם: „החושך יכסה הארץ" באסופה: „הזעם והלב"), „מדלג על ההרים" (1964) לי. אנדז'ייבסקי, „שעלול תעלול" על פי י. בז'כווה (1963), „ים החיים והמוות" לא. רודניצקי (1964), „אגדות לה. כ. אנדרסן (א—ב. 1964) ועם ה. פלג: „מחצית הדרך לירח" (סיפורים מסופרי בריה"מ. 1964). 1967 — „שירים ופואמות" — אסופת שיריו במשך 30 שנה. 1969 — תרגום „שירים ובלדות" מאת איציק מאנגר.

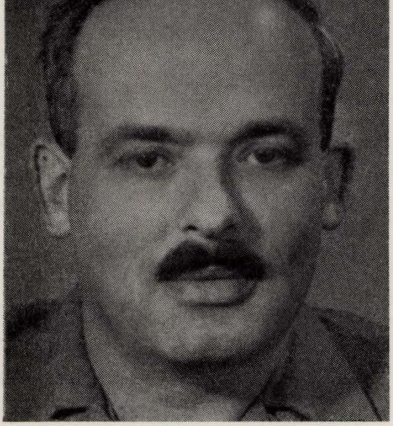

המשורר, הסופר והמתרגם בנימין טנא
דיכטער, שרייבער און איבערזעצער בנימין טנא

(ג. קרסל: לכסיקון הספרות העברית. ספרית פועלים, 1967)

✶

אח זאב — יושב בפאריס; אחות רבקה — יושבת בווארשה, אחות שרה — ניספתה באושוויץ יחד עם האב (הובלו מפאריס דרך דראנסי).

✡ ✡ ✡

חיים טראלער ז״ל

טוב שם משמן טוב. איך גלויב, אַז אויף חיים טראַלער איז צוגעפאַסט דער דאָזיקער פסוק, ווען מען דערמאָנט זיך דעם גרויסן עולם, וואָס איז געקומען אים באַגלייטן זיין לעצטן וועג.

אין דעמבלין האָט מען אים געוופן חיים איטשע פייסעכס. וועד אין שטאָט נישט געקענט זיין גאונישן פאַטער, איטשע פייסעכס? דאָס איז דאָך געווען אַ שם דבר, אייגער פון די בעסטע תלמודיסטן איז שטאָט. ווייל דעמבלין אין יענע יאָרן איז געווען אַ מקום־תורה.

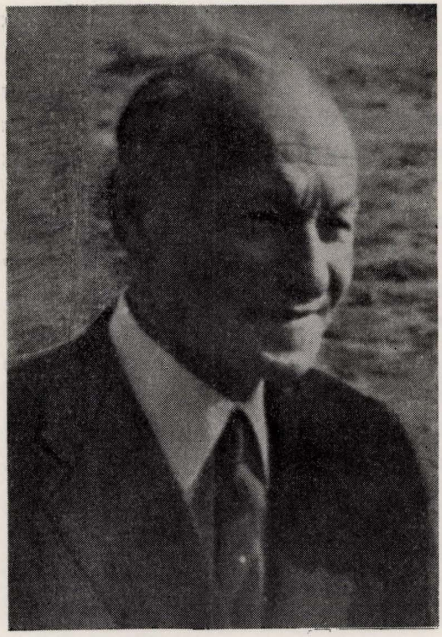

חיים טראַלער ז״ל

ווען מען האָט געבויט פאַרהערן אין לערנען אַ יונגנמאַן, האָט מען אים געפירט צו זיין פאַטער, איטשע פייסעכס; אויך ווען אַ יונגערמאַן האָט געוואָלט באַקומען סמיכה אַדער היתר הוראה, ווייל אין יענער צייט איז געווען אין דעמבלין אַ ישיבה, ווו עס האָבן געלערנט אייניקע הונדערט בחורים פון פאַרשידענע שטעט. דער פאַרהערער פון לערנען איז געווען איטשע פייסעכס און זיין ברודער שמואל פייסעכס.

חיים טראַלער ז״ל •

אונטער דער השגחה אַדער השפעה פון זיין גרויסן לומדישן טאַטן, האָט חיים געלערנט אין בית המדרש ביז 18 יאָר. איך גלויב, אַז דערפון איז ביי חיימען געבליבן די גרויסע ליבע צום יידישן וואָרט און יידישער קולטור.

שפעטער האָבן אָנגעהויבן צו בלאָזן נייע ווינטן, נייע אידייען. חיים איז אַוועק קיין וואַרשע און אָנגעהויבן אַרבעטן. אַזוי איז ער פאַרבליבן זיין גאַנץ לעבן אַן אַרבעטער.

דו, חיים, האָסט מקיים געווען דעם פסוק, וואָס דו האָסט געלערנט אין פרק,

אַז „וועז דו וועסט לעבן פון דעם, וואָס דיינע הענט וועלן שאַפֿן, וועסטו זיין גליקלעך אויף דער וועלט און אויף יענער וועלט".

דאָס ביסטו געבליבן טריי דיין גאַנץ לעבן, ביז דיינע לעצטע כוחות האָבן געאַרבעט.

עס ברעכט אויס די צווייטע וועלט־מלחמה, וואָס האָט אונדז, יידן, אַזוי טייער געקאָסט. מיר האָבן פֿאַרלוירן אַ דריטל פון אונדזער פֿאָלק. עס איז געוואָרן אָפּגעמעקט אונדזער שטאָט דעמבלין, וועלכע חיים האָט אַזוי ליב געהאַט.

ביים אויסברוך פון קריג, איז חיים אין פוילן. דער גורל האָט געוואָלט, אַז ער זאָל מיטמאַכן דעם ליידנס־וועג פון אונדזערע אומגליקלעכע ברידער. פון דאָרטן ווערט ער מגולגל קיין ראַטנפֿאַרבאַנד, ווו ער טרעט אַריין אין דער רויטער אַרמיי און קעמפט קעגן די באַרבאַרישע היטלעריש האָרדעס ימ"ש.

אָבער גלייכצייטיק געפינט חיים צייט און כוחות זיך אָפּצוגעבן מיט פֿאַרשידענע געזעלשאַפֿטלעכע און קולטור־אַרבעטן. ער געפינט אויך צייט זיך אָפּצוגעבן מיטן יידישן טעאַטער.

חיים איז געווען מיטגרינדער פון אונדזער לאַנדסמאַנשאַפֿט און קאָמיטעט־מיטגליד.

מיר געדענקען חיימס רעפֿעראַטן און זיין שיין רעציטירן אויף אונדזערע אָוונטן, ספּעציעל אויף אונדזערע יזכור־אָוונטן.

ער האָט שטענדיק דערמאָנט זיינע קינדער־יאָרן און זיין לערנען אין בית־המדרש און דאָס האָט אים געגעבן כוח און מוט צו אַרבעטן פֿאַר דער יידישער קולטור און פֿאַרן יידישן טעאַטער, ווו ער האָט אַוועקגעגעבן זיינע לעצטע כוחות.

וואָלף טענענבוים / פּאַריז

☆ ☆ ☆

פון אונדזערע געשטאַלטן:

ד"ר ירמיהו ווייניאַפּל (יערמע) ז"ל

ווי נעמט מען די פּעיקייט צו קענען באַשרייבן יערמען? געווען באַליבט ביי אַלע שיכטן פון דער באַפּעלקערונג. מ'האָט אים געשעצט אַלס דאָקטאָר און מענטש. אַלס דאָקטאָר איז ער געווען באַקאַנט נישט בלויז אין דעמבלין, נאָר אויך אין דער גאַנצער געגנט, ביי יידן און קריסטן. שטענדיק איז פֿאַר זיין טיר געווען פול מיט פּאַציענטן־

פּויערים פון די ווייטע דערפער. זיי האָבן אים געגלויבט, פשוט פֿאַרגעטערט, פֿאַר זיין מעדיצינישע הילף וואָס האָט זיי געזונט געמאַכט. דער לוין פֿאַר זיין אַרבעט האָט ער נישט גענומען ווי מען דאַרף פֿאַר אַזאַ אָנגעשטרענגטער אַרבעט, נאָר געווּסט און זיך גערעכנט ווּ און ביי ווּעמען — אָן אויסנאַם, יידן צי קריסטן. אַ סך מאָל — ערטיילט הילף אָן אַ גראָשן.

אַ דאַנק אים האָט עקזיסטירט אין שטאָט די לינת־הצדק. איר האָט ער אַוועק געגעבן פיל צייט און כוח. אַלס אָפשאַצונג פֿאַר זיין איבערגעגעבענער אַרבעט, איז ער אויסגעוויילט געוואָרן אַלס ערן־פֿרעזעס. מענטשן אין שטאָט האָבן געריעדט וועגן זיינע פֿאַרטיאישע אָנשויונגען, וואָס האָט נישט געשטערט זיין מענטשלעכע באַנעמונג צו יעדן קראַנקן און צו דער באַציונג פון די קראַנקע צו אים. אויך חלוצים האָט ער ערטיילט הילף אָן שום לוין (דער שרייבער פון די שורות, פֿאַר זיין אַוועקפֿאָרן קיין ארץ־ישראל, האָט פון אים באַקומען מעדיצינישע הילף — און ער האָט נישט געוואָלט נעמען דערפֿאַר קיין איין פרוטה. ער האָט זיך מיט מיר אינטערעסירט, געפרעגט איינצלהייטן וועגן הכשרה־קיבוץ און וועגן ארץ־ישראל). נישט געקוקט וואָס זיין פאָטער, זלמן וויינאַפּל ז״ל איז געווען אַ נאַציאָנאַלער יד, זענען אָבער די קינדער געווען ווייט פון דעם. זיי האָבן זיך אָבער באַצויגן צו יעדן מיט אַ וואַרעם יידיש האַרץ.

ירמיהו, ווי מען האָט אים ליבלעך גערופן — יערמע, האָט די וועלט מען זאָל אים געדענקען און באַערן פֿאַר זיינע מענטשלעכע מעשים.

נח ציגלמאַן ז״ל

אַ רעליגיעזער, בעל־הבתישער יד, אַ תלמיד־חכם. מען דערציילט, אַז ביי אַ הספד פון אַ מת, האָבן פון זיינע האַרציקע וועלטער וויניק באַגלייטער זיך געקענט אייַנ־האַלטן און נישט מיטווייַנען. געווען אַ בקי אין תורה און אין סוחרישע זאַכן. אַרייַנ־קומענדיק צו אים קויפן קנעפּלעך, שרייב־געציג און שניידער־צוגאַטן, האָט אַ גלעקל אַ קלונג געגעבן אין קיך. אָבער נישט אַזוי שנעל קומט ר׳ נח צו לויפן פון קיך אין געוועלב אַריין. זיינע באַשיידענע טריט און לאַנגזאַמע באַוועגונג, זיין באַציונג צום קונה — גיט אים צו יראת־הכבוד. דאָס געוועלב איז געווען גרויס. אַלע וועלט מיט פֿאַליצעס — באַלייגט מיט שעכטלען פון פֿאַרשידענע גרויסן און סתם פעקלעך. אַראָפּנעמענדיק אַזאַ פושקעלע מיט קנעפּ אָדער העקעלעך פֿאַר אַ קונה, האָט דער קונה געמוזט האָבן געניג געדולד צו וואַרטן, ביז ר׳ נח בינדט אויף פֿאַרזיכטיק דאָס פושקעלע,

אַז דאָס בענדעלע זאָל זיך נישט פאַרקניפן, אויך דאָס פושקעלע זאָל נישט באַקומען קיין קנייטש. אים אַרט נישט וואָס דער קונה יאָגט זיך, האָט ניט קיין צייט. ר׳ נח טוט זיין אַרבעט געלאַסן און פאַרזיכטיק. די קונים באַליידיקן זיך נישט — און קומען ווידער קויפן. הונדערטער פושקעלעך און פעקעלעך זענען געלעגן אויף די פאַליצעס, באַדעקט מיט שטויב. יאָרנלאַנג האָט קיין מענטשלעכע האַנט זיי נישט אָנגערירט. קוקנדיק אויף זיי, האָט מען געקענט מיינען, אַז זיי זענען צוגעוואַקסן צו די פאַליצעס. נאָר ר׳ נח זיך געגרויסט, אַז דאָרט זענען פאַראַן ממש אַנטיקן. מען בוצט זיי נישט איצט, אַבער זיי האָבן אַ גרויסן ווערט. בסך־הכל זענען דאָרט געווען קליידער־קנעפּ פון אונדזערע באָבעס, באַפוצעכץ צו חופּה־קליידער מיט דורות צוריק — און נאָך אַזעלכע אַנטיקן. נייגעריקע זענען געקומען קוקן, ווי ר׳ נח שטייט אויף זיין ספּעציעל לייטערל, סאָרטירט און פאַרצייכנט יעדעס פושקעלע, וואָס פון אַלטקייט איז דער צייכן אפּגעמעקט געוואָרן. אַלע האָבן באַוווּנדערט זיין לאַנגזאַמקייט און געדולד.

משה הללס אנגליסטער ז״ל

אַ גערער חסיד, אַבער נישט פון די בעלי־גאווהניקעס, אַן אָרנטלעכער ייד, נישט קיין פאַנאַטיקער. אַ קליינער בעל הכנסה, אַבער אַ שמח בחלקו. מלאכות האָט ער געהאַט אַ סך, פעיק געווען צו מאַכן אַלץ, נאָר שבת איז אים שווער געווען צו מאַכן... נישט געקוקט דערויף, איז ער שטענדיק געווען מלא שמחה, אַ „הוליע קבצן״, דערציילט חכמות און זיך גענויצלט. מ׳האָט אויף אים בכלל נישט דערקענט דאָס דחקות. די הויפּט־פרנסה זיינע איז געווען — מאָלן שילדן. אין אַזאַ קליין שטעטל ווי דעמבלין, איז דאָס געווען אַ שוואַכע פרנסה. געלעבט אַ גאַנצע וואָך בצמצום, געזאַמלט אַלע פאַרדינסטן, אַז לכבוד שבת און יום־טוב זאָל זיין אָנגעגרייט כיד המלך.

אַ חוץ זיין פרנסה פון שילדן־מאָלעריי, האָט ער אויך געגעבן לעקציעס פון יידיש שרייבן און רעכענען יענע קינדער, וועלכע זענען נישט געגאַנגען אין דער פאָוושעכנע שול צוליב רעליגיעזע טעמים. ר׳האָט זיך באַמיט, אַז די קינדער זאָלן נישט קענען ווייניקער ווי די שילער פון דער פאָוושעכנע שול. אַפילו נישט רעליגיעזע האָבן געהאַט הנאה מיט אים צו שמועסן נישט בלויז וועגן תורה, נאָר אויך וועגן וועלטלעכע ענינים. אויף אַלץ האָט ער געענטפערט זאַכלעך, נישט אָנגעוואָרפן קיינעם זיין מיינונג, אויך קיינעם נישט געמוסרט פאַר נישט זיין פרום. זיינע אייגענע זין, וועלכע זענען

משה הלל אנגליסטר ז״ל
ובניו

משה הלל אנגליסטער ז״ל
און זיינע צוויי זין

נישט געגאַנגען אין זיין וועג, האָט ער פאַרשטאַנען, נישט געפירט מיט זיי קיין מלחמה, ווי ס׳האָט פאַסירט אין אַנדערע שטובן.

הלל שטאַמלער ז״ל

אַן אַנגעזעענער בעל הבית, אַ גערער חסיד. ווייניק געפאַרן צום רבין, אָבער פון דערווייטנס געשטיצט אים ביד רחבה. זיין מאַטעריעלע לאַגע האָט אים דאָס דערלויבט. געווען איינער פון די עשירים אין שטאָט, וואָס מענטשן האָבן געזאָגט, אַז וויפל מען שאַצט אים — פאַרמאָגט ער נאָך מער. דאָך האָט ער קיין גאווה נישט אַרויסגעוויזן, נישט געבלאָזן זיך ווי אַנדערע גבירים אין שטאָט. זיין אַרט פירן זיך איז געווען אויס־

געראכנט, ווי דער נוהג פון אַ גביר, אַלץ בכבוד. נישט אָפּגעזאָגט צו זיין בייהילפיק די אַלע, וועלכע האָבן זיך געגייטיקט אין זיין הילף.

זיינע קינדער — פּרץ, חיים־ראובן, שלמה, שיינדל און ליפּע. אויף זיי האָבן יידן אין שטאָט געזאָגט, אַז ער דאַרף די „שטרויס־פּעדערן" (אַנטיקן) אַרויספירן קיין אויס־לאַנד, ווייל אין דעמבלין וועט ער קיין גרויס געלט פּאַר זיי נישט אָפּנעמען... דאָך האָט ער אַלע חתונה געמאַכט פּאַר רייכע כלות פון בכבודיקע משפּחות. אויך די זין זענען געווען גרויסע גבירים. די בנים זענען געווען ציוניסטיש געשטימט, האָבן געטראַכט וועגן ארץ־ישראל, אָבער ליידער — בלויז געטראַכט... דער זיידע ביאָמעלע ז״ל (אַפילו נישט די משפּחה האָט אים אַזוי געראפן מיט ליבשאַפט), איז נפטר געוואָרן בשיבה טובה, אין עלטער פון 105־6 יאָר.

זיינע קינדער האָבן געירשנט דעם סוד פון אַריכת ימים, אָבער דער גורל האָט זיין ירושה צו־נישט געמאַכט. די גרעסטע טייל קינדער און אייניקלעך זענען אומגעקומען דורך די נאַצישע רוצחים. גאַנצע משפּחות זענען אָפּגעמעקט געוואָרן. ליפּע — דער יונגסטער זון פון הללן — איז געווען טעטיק אין דער ציוניסטישער אַרגאַניזאַציע, געפּאָרן אין קיבוץ אויף הכשרה, אָבער נישט זוכה געווען צו פּאָרן קיין ארץ־ישראל. ווי מען גיט איבער, איז ער געפּאַלן פון די הענט פון די נאַציס, לויפּנדיק אויפן וועג קיין ריקע.

יעקל פּערלשטיין ז״ל

יעקל דער ריקער — האָט מען אים גערופן, ווייל ער איז געווען פון שכנותדיקן שטעטל ריקע. אַנקומענדיק קיין דעמבלין צוזאַמען מיט זיין ברודער, האָט ער געזוכט באַקאַנטשאַפט אין בית־המדרש. ביים גרינדן די ציוניסטישע אַרגאַניזאַציע, וועט ער איינער פון די אַקטיוסטע חברים. זיין פּעיקייט צו אַרגאַניזירן און רעדן, איז געווען אַ שב־דבר אין שטעטל. מען האָט אויף אים געזאָגט, אַז ער איז דער „מאַסאָוויעץ" (מאַסן־רעדנער). געהאָלפן די עלטערן אין פּרנסה, געפּאָרן אויף יאָרידים מיט דער שניט־קראָם. אָבער דאָס האָט אים נישט געשטערט זיך אָפּצוגעבן מיט דער אַרגאַניזאַציע, צו פּאָרן קיין וואַרשע אין צ. ק.. באַשטימט וועט ער אַלס דעלעגאַט צו אַלע קאָנפּערענצן. יעקל האָט זיך קיינמאָל נישט אָפּגעזאָגט פון קיין שליחות פון דער אַרגאַניזאַציע, אַפילו וועט דאָס איז געווען פּאַרבונדן מיט זיינע פּערזענלעכע אויסגאַבן. יעקל איז געווען דער ערשטער ביי אַלע ציוניסטישע אַקציעס, וועט אַפילו דאָס איז געווען

פֿאַרבונדן מיט קלעפּ. ער האָט זיך נישט געשראָקן פֿאַר קיינעם. „די הייליקע אַרבעט וועט מיך מציל זיין" — איז געווען זיין ענטפֿער. אויך נאָכן חתונה האָבן מיט דער אַקטיווער חברטע פֿון דער ציוניסטישער אַרגאַניזאַציע רבקה יום־טוב ע"ה, זעצן זיי ביידע פֿאַר די בשותפֿותדיקע אַרבעט אין דער באַוועגונג. זיי זענען אומגעקומען דורך די היטלעריסטישע רוצחים.

דוד גאָלדפינגער ז"ל

זיינע אַלע יאָרן געווידמעט דער ציוניסטישער טעטיקייט. כוח און געלט נישט געשפּאָרט. ביי אַלע קריזיסן און געלט־מאַנגל, איז דוד דער ערשטער וואָס גיט ביד רחבה. גייענדיק ביינאַכט פון דער אַרגאַניזאַציע, נאָך וועלכן צוזאַמענטרעף, איז דער וועג נישט אַהיים, נאָר צו דוד גאָלדפינגער אין געוועלב, עסן ליאָדעס אָדער טרינקען סאָדע־וואַסער מיט כאַלווע. דאָרט האָט מען נאָך דיסקוטירט ביז האַלבער נאַכט. דוד איז געווען טעטיק ביי אַלע אַרבעטן, זיך נישט אָפּגעשראָקן אָפּילו פון באַקומען קלעפּ פון קעגנער. ער פלעגט זיך באַרימען, אַז זיינע קענטענישן פון מאָכן ליאָדעס, וועט ער אויסנוצן אין ארץ־ישראל. ליידער, ער האָט נישט זוכה געווען דאָס צו פֿאַר־ווירקלעכן.

אברהם שילינגער ז"ל

אייניער פון די גרינדער פון דער ציוניסטישער אַרגאַניזאַציע אין יאָר 1929. הגם ער איז געווען פֿאַרנומען ביים העלפֿן זיינע עלטערן אין דער בעקעריי, געפינט ער צייט צו זיין אַקטיוו ביי אַלע ציוניסטישע אַרבעטן. איך האָב אים אַ מאָל געפרופֿן צו אַן אַקציע פֿאַר קק"ל, וועו ער איז געווען באַשעפטיקט אין דער בעקעריי. האָט ער מיר געזאָגט: „קוק צי דער פֿאָטער זעט נישט". וועו ער האָט פֿאַרלאָזט די בעקעריי, האָט דער פֿאָטער אים באַמערקט און נאָכגעשריגן: „אברהם, וווּ לויפֿסטו? איך אַליין וועל זיך נישט קיין עצה געבן אין דער בעקעריי". אברהם האָט זיך נישט געמאַכט הערן, גלייך ווי נישט אים מיינט מען. „די אַקציע קען מען נישט אָפּלייגן, און אין דער בעקעריי וועט ער שטענדיק קענען העלפֿן" — גיט ער מיר צו פֿאַר־שטיין.

אַזעלכע געטרייע חברים זענען ניט געווען אַ סך אין דער אַרגאַניזאַציע.

יעקל קאַמיען ז״ל

טוב שכן קרוב מאח רחוק (משלי)

יעקל איז געווען באַשעפטיקט מיט באַזאָרגן אַ האַלבע שטאָט מיט באַלאַנען סאָדע־וואַסער און ביר. אויך אין דער פּעסטונג האָט ער צוגעשטעלט געטראַנקען. צו דעם אַלעם, האָט ער געפונען צייט פאַרן מאַדזשיצער רבין זצ״ל. געווען אַ הייסער מאַדזשיצער חסיד, שטענדיקער בעל־שחרית אין די ימים־נוראים. חסידים מבינים האָבן אים שטאַרק געלויבט, יעדער האָט געהאַט הנאה פון זיין דאַוונען.

דאָס קליינוואַרג ווידער איז געווען צופרידן פון זיין באַרג אייז, וועלכער איז ווינטער געווארן צוגעגרייט פאַר די הייסע טעג. זומער האָט מען געהאַקט דאָס אייז און עס געליגט אַרום די באַלאַנען. די שטיקלעך וואָס זענען אַראָפגעפאַלן, האָבן די קינדער געכאַפט און געגאָגט אין מויל. יעקל שרייט און וואַרענט, נישט מיט כעס, ווייל ר׳איז בכלל נישט געווען קיין בייזער ייד — נאָר מיט ליבשאַפט: „קינדער, דאָס קען, חלילה, ברענגען אַ קרענק״. אָבער קליינוואַרג וויל נישט פאַרשטיין זיין געבעט. יעקל מאַכט זיך אַוועקקוקן, ער זעט נישט.

זיין זון, משה קאַמיען ז״ל, דער לאַנגיעריקער ציוניסט, האָט יאָרנלאַנג געחלומט איבערצופירן די סאָדע־וואַסער פאַבריק קיין ארץ־ישראל. צוליב פאַמיליע־סיבות, האָט ער דאָס נישט געקענט אויספירן.

נח גרשונס ז״ל

זיין וויין־און בראַנפן־געשעפט איז געווען באַקאַנט אין די ווייטע דערפער. אין מאַרק־טאָג, מיטוואָך, איז דאָס געשעפט פול געווען מיט פויערים, וועלכע האָבן געקויפט אַ פערציקסטל „וואָדקע״ און גלייך אויף דער שוועל פון געשעפט אויסגעלייגט, ווייל אין געשעפט איז געווען פאַרבאָטן צו טרינקען. אַ סך זענען שיכורעהייט גע־קומען צוריק קויפן נאָך אַ פלעשל — און שוין נישט געווסט ווו די טיר איז אויף צוריק.

נח איז געווען אַ בכבודיקער ייד, געטאָן טובות און געגעבן נדבות מיט אַ ברייטע האַנט. געווען אַ גרויסער בעל־פרנסה, אָבער נישט פאַריסן די אויגן מיט זיין רייכקייט. מ׳האָט אויף אים געזאָגט: אַ שטילער עושר. זיינע טובות פאַר אַנדערע געטאָן שטילערהייט.

מאָטל און יצחק שוחט ז״ל

די צוויי שוחטים פון שטאָט — שיינע בכבודיקע יידן, בעלי תורה און מיוחסים. געווען באַשיידן, נישט געגרויסט זיך. יעדער אין שטאָט האָט זיי ליב געהאַט, אַרויס־געווויזן גרויס דרך־ארץ, סיי פאַר זייער איבערגעבענער אַרבעט, סיי פאַר זייער מענטשלעכער באַנעמונג.

איך וואָלט געקענט אויסרעכענען אַ סך אַזעלכע גוטע יידן מיט ווייכע און רחמנותדיקע הערצער, שטענדיק גרייט יענעם צו העלפן. דעמבלין האָט געהאַט מיט וואָס זיך צו רימען. די אַלע יידן זענען אומגעקומען פון רוצחישע הענט.

חבל על דאבדין ולא משתכחין.

משה איגליצקי ז״ל

משה איגליצקי איז געווען דער ראש הקן פון דער יוגנט־אַרגאַניזאַציע „השומר הלאומי״. ער האָט געמאַכט אַלע אַנשטרענגונגען, אַז דער קן זאָל וואַקסן און האָבן וואָס מער מיטגלידער. ער האָט אויך געזאָרגט, אַז די יוגנט זאָל דאָרט באַקומען אַ געהעריקע קולטורעלע דערציונג און גוט פאַרברענגען. משה איז טעטיק אין דער אַרגאַניזאַציע נישט בלויז ביינאַכט, נאָר זיין אַרבעט, נאָר אויך בייטאָג זעט מען משהן זיך איילן, ווי אַ פרומען ייד צו אַ מצווה. „משה, ווו לויפסטו אַזוי שנעל?״ — פרעגט מען אים. „מען דאַרף צוגרייטן פאַר דער יוגנט אַן אויספלוג קיין קאַזשימיעזש״ — ענטפערט ער. זיין זאָרג פאַר דעם קן איז געווען גלייך ווי אַ פאָטער זאָרגט פאַר זיינע קינדער. דער קן איז אים געווען הייליקער פון אַלץ.

אַ סך מאָל באַקלאָגט ער זיך, אַז דער פאָטער וואַרפט אים פאָר, אַז ר׳האָט נישט קיין מעגלעכקייטן צו אַרבעטן אָן זיין הילף, אַז די פרנסה ווערט אַלץ שוואַכער. משה ענטפערט, אַז דאָס איז דער אידעאַל פון זיין לעבן, אָן דעם האָט זיין לעבן קיין שום ווערט. ער רעכנט זיך אויך נישט מיט די פאַרווורפן פון קעגנער, וועלכע פרוון אים מוסרן: „דו, אַרעמער האַרעפאַשניק, זאָלסט געהערן צו אַזאַ בורזשואָזע פאַרטיי? בעסער זאָלסטו העלפן דעם טאַטן דעם כאַלאַט פאַרענדיקן, עס זאָל זיין אויף שבת!״ אָבער משה ענטפערט נישט אויף אַזעלכע פאַרווורפן. געגנט, אַז די עלטערן פאַרשטייען אים. הגם זיינע טאַטע־מאַמע זענען געווען רעליגיעז, האָט ער אויך אין שבת געטאָן זיין אַרבעט: מאַרשירט מיט דער יוגנט נאָך מיטאָג, זיי געפירט אויסער דער שטאָט

אַפּצוהאַלטן אַ ציוניסטישן שמועס. ער האָט נישט מורא געהאַט פאַר קעגנער, נישט פאַר שקצים. אַלע פּקודות, ווי „שמאל־ימין־שקט", איז געווען אין עברית. מענטשן אין גאַס האָבן געקוועלט פון הנאה. אָט הערט מען אַ לשון קודש וואָרט... „זיי וועלן אונדז טאַקע פירן קיין ארץ־ישראל". צוריקפירנדיק די יוגנט פון אַזאַ פאַרזאַמלונג מיט געזאַנג, געפעלט דאָס נישט די קעגנער, און — הורא אויף די שומרים. אַבער משה פאַרטיידיקט זיין כעוורט טאַקע ווי אַ ראש הקן. אין אַ בריוו צום מחבר פון די שורות אין ארץ־ישראל, שרייבט ער: „די אַרגאַניזאַציע וואַקסט. עס קומען צו אַלץ מער חברים. דער ווילן און דראַנג צו פאָרן קיין ארץ־ישראל איז גרויס. ווען עס וועט קומען מיין רייַ עולה צו זיין — ווייס איך נישט, ווייל די אַר־גאַניזאַציע נייטיקט זיך אין מיר און אויף הכשרה קען איך נישט פאָרן".

בזה אנו ממלאים את ידי ה'
דערמיט בעפוי מאכטיגען מיר דעם ה'
להריק את קופסות הקרן הקימת לישראל
אויסצולייגען די פושקעס פון ק. ק. ל.
ב
אין
על הסכומים הנמצאים בקופסה צריך הוא
אויף די געלדער, וואס ווערען ארויסגענומען פון
לתת שוברות - אשר מתאימים של הקרן הקימת
דער פושקע, דארפען געגעבען ווערען ענטשפרעכ.
לישראל
קרן הקימת.
קרן קימת לישראל
הועתם
העדה המקומית ב
פורשה
ממונה על הקופסות
יום ב לחדש תר

אישור־הסמכה להרקת קופסות קק"ל בדמבלין
באַפּולמעכטיקונג אויסצולייזיקן די פּושקעס פון קרן קיימת

ליידער, ער האָט נישט זוכה געווען זיין טרוים צו פאַרווירקלעכן.

אליעזר פייגנבוים ז״ל

געוראפן האָט מען אים לאָזערל, נישט צוליב זיין קליינעם ווּוקס, נאָר טאַקע אויס ליבשאַפט פאַר זיינע מעשים. איז דען געווען אַן אַקציע פון דער ציוניסטישער אַרגאַניזאַציע, אַז לאָזערל זאָל זיך אין איר נישט באַטיליקן? נישט געקוקט אויף זיין עול פרנסה פאַר דער מוטער, ברידער און שוועסטער (דער פאָטער ישראל ז״ל איז נפטר געווארן פאַר דער צייט), האָט ער טעג און נעכט געוויידמעט דער ציוניס־טישער אַרבעט. ווען אַן אַדורכפאַרנדיקער חלוץ, אויפן וועג אין אַ הכשרה־קיבוץ, האָט זיך געגייטיקט אין עטלעכע גילדן, באַרגט קודם לאָזערל פון זיין אייגענער קשעשענע. שפעטער וועט מען שוין אָפּנעמען, און ווען נישט — איז ער אויך נישט ברוגז. מיט ליבשאַפט און קנאה באַגלייט ער די חברים, וואָס פאָרן קיין ארץ־ישראל. צוליב פאַמיליע־סיבות, האָט ער נישט די מעגלעכקייט זיין טרוים צו פאַרווירקלעכן. קעגנער האָבן אים באַוווּנדערט און... קריטיקירט. לאָזער, דער האַרעפאַשניק, וועלכער אַרבעט שוועך, גיט אַוועק אַזוי פיל צייט פאַר אַ בירגערלעכע אַרגאַניזאַציע — און וועט קיינמאָל נישט האָבן דערפאַר קיין באַצאָלונג. אָבער לאָזערל מיט זיין שמייכל, כדי קיינעם נישט צו דערבייזערן, ענטפערט רויק: „אויך איר וועט מיט דער צייט געהערן צו דער אַרגאַניזאַציע. אייערע חברים, וועלכע געפונען זיך אין רא־טאַן־פאַרבאַנד, האָבן נישט די מעגלעכקייט צוריק צו קומען...״ זיינע ווערטער זענען טאַקע מקויים געווארן. לאָזערל מיט זיין גוט האַרץ, ווילנדיק יעדערן העלפן מער ווי זיינע מעגלעכקייטן, זאָגט קיינעם נישט אָפּ צו טאָן אַ טובה. יעדער חבר וועלכער האָט עולה געווען קיין ארץ־ישראל, זאָגט לאָזערל אַן מיט טרערן אין די אויגן, אַז מען זאָל אין אים געדענקען, אויך אים אַ טובה טאָן... לאָזערל פאַרגעסט נישט די חברים נאָכן אָפּפאָרן און שטייט מיט זיי אין קאָנטאַקט. אין יעדן בריוו דערמאָנט ער מיט האָפענונג, אַז ער וועט מאָכן אַלע אָנשטענגונגען, כדי זיין לאַנגיעריקן טרוים צו פאַרווירקלעכן. נאָר ווי אַ סך אַנדערע איבערגעבענע חברים — אומגעקומען דורך די היטלער־מערדער.

שלום פוטערפלאָם ז״ל

דער חבר פוטערפלאָם איז געווען איינער פון די גרינדער פון דער ציוניסטישער אַרגאַניזאַציע, נאָך אין יאָר 1929. טרעפנדיק זיך אין וואַרשע מיט דעמבלינער חברים, וועלכע האָבן פאַרלאָזט זייערע היימען כדי צו זוכן אַרבעט אין דער גרויסער שטאָט,

האָט ער זיי אָנגעווייזן דעם וועג צום ציוניזם. נאָך דער אַרבעט, האָט ער מיט זיי באַהאַנדלט די פראַגע פון אויפשטעלן אַ ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע אין דער היימשטאָט. צוריקקערנדיק זיך אויף שבועות קיין דעמבלין, איז ער צוגעטרעטן גרינדן די אָרגאַניזאַציע. ער איז געוויילט געוואָרן אַלס פאָרזיצער און מורשה פון ק. ק. ל., אַ לאַנגע צייט טעטיק אויף די צווויי אַמטן. צוליב מאַטעריעלע סיבות, האָט ער געמוזט צוריק פאָרן קיין וואַרשע אַרבעטן, אָבער וועג ער איז געקומען אויף די ימים־טובים, פאָר־בלייבט ער אַ לענגערע צייט אין שטאָט, פאַרנאַכלעסיקט זיין פריוואַטע אַרבעט, כדי העלפן דער אָרגאַניזאַציע, און ספּעציעל ביים איינשטעלן די אַרבעט פון „השומר הלאומי". ער איז אויך געווען דער אָרגאַניזאַטאָר פון דראַמאַטישן קרייז ביים „השומר הלאומי". חברים האָבן באַוווּנדערט זיין ענטוזיאַזם און פעיקייט ביים דורכפירן פאַרשידענע אונטערנעמונגען.

פון דער קינדהייט אָן האָט אים געצויגן צום ציוניזם. הגם ר׳האָט געלעבט אין אַ שטוב פון פאַרשידענע אָנשויונגען, פון רעכטס ביז לינקס, איז ער געבליבן טריי זיין יוגנט־אידעע — דעם ציוניזם. בעת דיסקוסיעס מיט קעגנער, האָבן אַלע באַוווּנדערט זיינע טאַקטישע ענטפערס. אַ סך מאָל האָט ער פון זיינע קליינע פאָר־דינסטן געשפּענדעט פאַר דער אָרגאַניזאַציע פיל מערער ווי די פאַרמעגלעכע חברים. ליידער, האָט ער נישט זוכה געווען צו זען זיין טרוים פאַרווירקלעכט.

ד״ר זלמן וויינאָפּל ז״ל

זלמן, דער לאַנגיעריקער פעלדשער פון שטאָט, האָט געאָסן פון צוטרוי צו זיך און צו זיינע מעדיקאַמענטן. יעדער האָט אים געווינטשן אַן אייביק לעבן פאַר זיין גוטסקייט און יידיש וואָרעם האַרץ. ער האָט זיך געריכטעט מיט די מעגלעכקייטן פון קראַנקן, אָפט ערטיילט הילף אָן געלט. אויך זיינע זין האָבן דאָס געירשנט פון אים.

זלמן איז געווען אַ נאַציאָנאַלער ייד, געדאַווענט אין ציוניסטישן שטיבל, אינטע־רעסירט זיך מיט ציוניסטישער אַרבעט, געשטיצט אַלע קרנות מיט אַ ברייטע האַנט.

אַ חוץ זיין קענטעניש אַלס פעלדשער, ווי שטעלן באַנאָעס, פיאָווקעס, אַדערן האָקן, אדג״ל, האָט ער געהאָט אַ גרויסן אוצר מיט באַבסקע רפואות, ווי למשל: שפּיי־ווענס צו אַ שניט, כדי פאַרהאַלטן דאָס בלוט; זויערמילך צו אַ געשווייר; רומיאָנעק צו מאָגן־קראַנקייטן, מוטער־מילך צו אויער־וויי־טאָג אאַז״ו.

רעליגיעזע יידן האָבן זיך ניט געשטיצט בלויז אויף זלמנס רעצעפטן און באַבסקע רפואות, נאָר אויך באַנוצט זיך מיט אייגענע מיטלען, ווי אָפּשפּרעכן אַן עין הרע, זאָגן תהילים, ווייגען און בעטן ביי אָפּענע טירן פון ארון הקודש, רייסן קברים, אָדער פּאָרן צום רבין מיט אַ קוויטל אויסבעטן אַ רפואה שלימה. זלמן, אַליין אַ ייד אַ מאַמין, האָט אַ סך מאָל געראָטן זיך באַנוצן מיט רעליגיעזע מיטלען, ווען זייגע רפואות האָבן אַזוי שנעל נישט געהאָלפן.

זלמן האָט פון זיינע מעדיצינישע קענטענישן קיין פּאַרמעגן נישט געמאַכט, נאָר געהאָט אַן אינטערעס צו ראַטעווען דעם מענטש און פון דעם געווען צופרידן.

ער האָט געלעבט בכבוד, געגעבן די קינדער אַ גוטע דערציונג און דערמעגלעכט זיי צו שטודירן.

יונה בורשטיין ז״ל

געוופן האָט מען אים „יונהלע, דער לויפנדער ציוניסטישער עסקן״. צו אַלע אַקציעס איז ער געלאָפן, ווי אַ פרומער ייד צו אַ מצווה. יעדן טאָג איז ער געקומען אין דער אַרגאַניזאַציע, געמעלדן אויף זיך נייע פליכטן. דאָס וואָס פאַר אַ צווייטן איז געווען שווער, האָט יונהלע אויסגעפירט מיט דער גרעסטער איבערגעבנקייט. ער האָט באַפוצט דעם לאָקאַל מיט אויפשריפטן און לאָזונגען. ער האָט אויך געזאָרגט פּאַרן ציוניסטישן שטיבל. אַ סך כוח און צייט האָט ער, צוזאַמען מיט זלמן אַרלאָווסקי ז״ל, געווידמעט דעם שטיבל, כדי ס׳זאָל האָבן אַ שיינעם אויסזען. אַ סך מאָל האָט ער פון זיינע קלייניע פּאַרדינסטן געשפּענדעט פּאַרן שטיבל. ער האָט געזאָרגט, אַז די ציוניסטישע צייטונגען („היינט״ און „וועלט־שפּיגל״) זאָלן אָנקומען רעגולער צו די אַבאָנענטן. יעדן טאָג איז ער געלאָפן עטלעכע קילאָמעטער צו דער באַן־סטאַציע, כדי ברענגען די צייטונג. דערפון געצויגן פרנסה בדוחק. אָבער שטענדיק מיטן שמייכל. מיט יעדן זיך געוויצלט. נישט אַלע האָבן געווסט, אַז זיין פּרנסה איז אַזאַ שווערע. ער איז געווען דער שטענדיקער אָנטיילנעמער אין די דיסקוסיעס, ביי יוסף געליבטער ז״ל אין געשעפט. געווען קליין און שוואַך, אָבער מיט אַ סך ענערגיע און מוט. ביי אַלע וואַל־קאַמפּאַניעס געווען פּאַרנומען טעג און נעכט, געשריבן פלאַקאַטן און לאָזונגען, כדי דער ציוניסטישער ליסטע זיכערן דערפאָלג. אַ דאַנק דער אַקטיוורער אַרבעט פון אים מיט זיינע חברים, איז שמואל־נחום לוקסענבורג ז״ל געוויילט געוואָרן אַלס פאַרזיצער פון דער יידישער קהילה מצד דער ציוניסטישער אַרגאַניזאַציע.

יונהלע האָט מיט מסירות דערפילט זיינע אויפגאָבן פאַר דער באַוועגונג.

זלמן אַרלאָווסקי ז״ל

זלמן איז פון שעדליץ געקומען קיין דעמבלין. מ׳האָט זיך שנעל דערקענט אויף זיינע מעלות. ער האָט געדאַוונט אין גערער שטיבל, מיט זיין שוועך אברהמעלע פּעלדפּעבער ז״ל. דאָרט האָט מען אים געבעטן זיין בעל־קורא און אויך בעל־תּפילה. זלמן איז קיין גערער חסיד נישט געווען. וועז די ציוניסטן האָבן זיך אַפּגעריסן פון האַנטווערקער שטיבל און געעפנט אַ בית תּפילה פאַר זיך, ווערט דאָרט זלמן בעל תּפילה און בעל קורא. דאָס שטיבל איז שנעל קליין געוואָרן אויפצונעמען אַזוי פיל מתּפללים. אויך די נישט רעליגיעזע יוגנטלעכע פון דער ציוניסטישער אַרגאַניזאַציע זענען געקומען הערן זיין שיין דאַוונען און לייענען די תּורה. זלמן איז נישט געווען כאַראַטיש רעליגיעז, אָבער געווּסט און געקענט אַ סך, ווי אַן אמתער בּן־תּורה. מען פלעגט אויף אים זאָגן „דער זיידענער יונגערמאַן״. אברהמעלע פעלדפּעבער האָט זיך טאַקע געגרויסט מיט זיין איידעם.

די ציוניסטישע אַרגאַניזאַציע האָט זלמענען געווויילט אַלס פאַרזיצער נישט כדי צוטיילן אים כבוד, נאָר דערפאַר ווייל מ׳האָט אין אים געזען דעם פאַסיקסטן מענטש צו פּירן אין יענער צייט דעם אַרטיקן סניף. זיין איבערגעבנקייט איז געווען צו באַוונדערן. זייענדיק באַשעפטיקט ביי זיין פּריוואַטן מסחר, האָט ער נישט געשפּאַרט קיין צייט ביי יעדער אַקציע. די אַרגאַניזאַציע איז דעמאָלט שטאַרק געוואַקסן און שיין זיך אַנטוויקלט. זלמענען האָט יעדער געשעצט, אַפילו זיינע פּאַרטייאישע קעגנערס. ער האָט זיך באַמיט קיינעם נישט צו באַליידיקן. בלויז רויק אויפגעקלערט יענעמס נישט ריכטיקע מיינונג. האָט מען אים טאַקע פאַרשטאַנען, ווייל ער האָט געשעצט דעם צווייטנס מיינונגען און געפילן. דערפאַר האָט ער געדאַוונט מיטן שוועך אין גערער שטיבל, נישט געקוקט דערויף, וואָס ער איז נישט געווען קיין גערער חסיד. געווען אויך אַ בקי אין די קליינע אותיות, ווי אַ למדן. מען האָט אויף אים טאַקע געזאָגט: צו גאָט און צו לייט. מען דערציילט אויך וועגן זיינע גוטע מעשים פון געטאָ אין דעמבלין.

יוסף געליבטער ז״ל

יוסף האָט געהערט צו דער אַלטער ציוניסטישער גוואַרדיע, אַן אַקטיוויסט עסקן אין יענער צייט, אויך בעת דער גרינדונג פון דער אַרגאַניזאַציע אין 1929 דורך

די יונגערע חברים. נישט קענענדיק זיין אַקטיוו, האָט ער געדינט מיט עצות און אָנווייזונגען, כדי אַלע אַרבעטן זאָלן אַדורך מיט דערפאָלג.

זיין געשעפט פון סאָדע־וואָסער איז געווען דער טרעף־פונקט פון ציוניסטן און אויך קעגנער, אַזא מין „פאַרלאַמענט". מען האָט דאָרט געפירט פאַרטיי־דיסקוסיעס, געהערט נייעס פון דער גאַנצער וועלט. אַנגעפירט מיט דעם אַלעמען האָט יעקב פייגנבוים ז״ל, אַן אַקטיוויסט אין דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע. אַ דאַנק זיינע אָנווייזונגען און השפעה, איז די אָרגאַניזאַציע געוואָקסן אין פאַרלויף פון אַ קורצער צייט.

יוסף געליבטער, צוזאַמען מיט זלמן אָרלאָווסקי און יונהלע בורשטיין ז״ל, האָבן אין סאָדע־וואָסער געוועלבל צוגעגרייט דעם מאַטעריאַל פאַר דער לעבעדיקער צייטונג „דער אָבסערוואַטאָר", צום באַנקעט לכבוד דעם אָפּפאָר קיין ארץ־ישראל פונעם שרייבער פון די שורות (אין יאָר 1933).

יוסף איז געווען באַליבט אויך ביי נישט ציוניסטן. ער האָט יעדן גערן געגעבן אַן עצה, ווען מען האָט ביי אים געפרעגט. ער איז אָפט געווען אַ בורר צווישן סוחרים אָדער האַנטווערקער. מיט זיין שאַרפן קאָפּ האָט ער שטענדיק געפונען אַן אָנטשיידונג, אַז ביידע צדדים זענען אַוועק צופרידן. מען האָט אים געגעבן כבוד פאַר זיין מענטשלעכער באַציונג צו אַלעמען. אויף יוסף געליבטער האָט מען אין שטאָט געזאָגט, אַז ער איז דער פשרה־מאַכער. פון זיין געשעפט זענען נישט אַרויס־געגאַנגען קיין אומצופרידענע. דערפאַר האָבן אים אַלע געשעצט.

יהושעלע בעקער (שטאַמלער) ז״ל

זיין בעקעריי איז געווען באַרימט פון די געשמאַקע זעמל און ברויט. אַפילו קריסטן פון די וויטע דערפער זענען געקומען קויפן זיין געבעקס. ביים צוגרייטן די געפלאָכטענע חלות אויף שבת און ימים־טובים, האָט זיך אויסגעצייכנט די מומע בלומע ע״ה — יהושעלעס פרוי. געאַרבעט האָט זי אין דער בעקעריי צוזאַמען מיטן מאַן, מיין פעטער, און אַ סך מאָל — נאָך מער פון אים. וען יהושעלע האָט געענדיקט די אַרבעט אין געגאַנגען אין שול דאַוונען שחרית, איז זי נאָך געשטאַנען ביים אויוון און אַרויס־געמען די לעצטע אויסגעבאַקענע ברויט. מען האָט אויף איר געזאָגט, אַז זי איז פון די נשים צדקניות. אַחוץ וואָס זי האָט צעטיילט ברויט און חלות אָן געלט אויף

שבת פאַר נויטבאַדערפטיקע, האָט זי אויך געגעבן מתן בסתר און זיך דערמיט נישט געריבט.

אין די קינדער־יאָרן, בעת די הייסע זומער־נעכט, איז געווען אַ פאַרגניגן צו נעמען ביי יהושעלען די ליידיקע זעק פון מעל, זיך אויסבעטן אין הויף און כאַפּן אַ שלאָף ביז האַלבער נאַכט. ווינטער, ווען דער פראָסט און קעלט זענען געקראָכן אין די ביינער אַריין, האָבן יינגוואַרג זיך אַרויפגעכאַפּט אויפן פיעקאַליק פון יהושעלעס אויוון. אַז

משכחת ר׳ שיעלע שטמלר • די משפחה פון ר׳ שיעלע שטאַמלער

די מומע בלומע ע״ה האָט נאָך אַרויפגעגעבן אַ שטיק פאַפּלעניק (פלעצל) מיט אַ גע־ בראָטענע קאַרטאָפל, גוט אויסגעבאַקן פון אויוון — איז טאַקע געווען טעם גן־עדן.

ביים רייניקן דעם קוימען פון דער בעקעריי דורכן קוימענקערער, האָבן מיר, קינדער, זיך צוגעקוקט מיט אינטערעס, ווי דער קוימענקערער איז אַרויף אויפן דאַך, דעם שטריק מיט דער אייזערנער באָמבע אַרומגעוויקלט אַרום דעם האַלדז — און צוויי בעזעמס אין די הענט. יהושעלע איז געשטאַנען און מיט שרעק אים נאָכגעקוקט, ס׳וואָל, חלילה, נישט זיין קיין מכשול. נאָכן פאַרענדיקן די מלאכה, האָט יהושעלע פאַרבעטן דעם פאַרסאַזשעטן קוימענקערער צו זיך אין שטוב און אים מכבד געווען מיט אַ שנאַפּס. אויך אַנטעקל פּיאַק, וועלכער האָט די גאַנצע שטאָט פאַרזאָרגט מיט ווייסן זאָמד צו

די פאַדלאָגעס (דער מינהג איז געווען, אַז נאָכן אָפּוואַשן די הילצערנע פאַדלאָגעס און אויסטריקענען, האָט מען אויף זיי געשיט ווייסע זאַמד), האָט פאַר יהושעלע בעקער אפגעשיט אין קאַמער אַ גאַנץ וועגעלע מיט דער „סחורה". דערפאַר האָט ער באַקומען, אַחוץ געלט, אויך אַ גוטן טרינק בראַנפן. ער האָט טאַקע געפרעגט, ווען ברענגען נאָך אַ וועגעלע.

פרייטיק פאַרנאַכט, ביים אַריינרוקן די טשאָלנטער אין אויוון, האָט יהושעלע זיך אונטערגעברומט אַ רוסיש לידל (ער האָט געדינט אין רוסישן מיליטער 3 יאָר, געווען אַפילו אין געפאַנגענשאַפט). אים איז דעמאָלט לייכטער געווען ווי ביים אַרויסנעמען די טשאָלנטער שבת נאָכן דאָוונען. דעמאָלט זענען אַלע קינדער און פרויען געקומען אָפּנעמען די טעפּ. אַלע סימנים, ווי די קאָליר פון פּאַפּיר, אַדער צייטונג, דאָס שטריקל, צי בענדל — אַלץ איז געווען פאַרברענט. איז טאַקע געווארן אַ געשריי, אַ געפילדער. מען דערקענט נישט די דינ׳צעס און טעפּ. נישטאָ קיין עצה, נאָר מסכים זיין אויף יהושעלעס פאַרשלאָג: אַראָפּנעמען די שטערצלעך פון אַלע טעפּלעך און זען דעם ריכטיקן סימן, צי איז אינעווייניק פאַראַן אַ לאָקשן־קוגל, אַ חלה־קוגל, אַדער אַ געפילטע קישקע. פאַרשטייט זיך, אַז מען נעמט אַראָפּ די שטערצלעך — איז עס די בעסטע געלעגנהייט פאַר נייגעריקע פרויען צו זען וואָס עס טוט זיך ביי יענער אין טעפּל... טראָץ אַלע סימנים, טרעפט פאָרט, אַז מען פאַרטוישט עטלעכע טשאָלנטער און מען ברענגט זיי אים צוריק. יהושעלע האָט שוין נישט קיין הנאה פון זיין שבתדיקן מאָלצייט.

איין מאָל, אין מיטן פאָרוקן דאָס טשאָלנט, פאַלט אַריין משה הלוס אַ פאַרסאָפּעטער און זאָגט: „יהושעלע, טו מיר אַ טובה און באָרג מיר... נו, ווי הייסט דאָס — אַ טאָטש־קע!" יהושעלע שטייט ביים אויוון און וויל ענדיקן מיטן טשאָלנט, קוקט ער אויף אים מיט גרויס פאַרוווּנדערונג און פרעגט: „משה, ביסט חסר דעה, אַדער ווילסט מיר סתם פאַרדרייען דעם קאָפּ? פרייטיק פאַרנאַכט, וועז איך דאָרף ענדיקן מיטן טשאָלנט, דערנאָך גיין אין מקווה, קומסטו מיר דולן אַ ספּאָדיק מיט אַ טאָטשקע, צי וואָס דאָרפסטו זי איצט, פרייטיק פאַרנאַכט?" „כ׳דאָרף אַריינפירן דעם שבת" — איז זיין ענטפער. יהושעלע האָט פאַרשטאַנען דעם רמז... ער לאָזט שטיין די טשאָלנטער און זאָרגט שוין, אַז אַלץ וואָס מען דאָרף, זאָל זיין ביי משה הלוס אויף שבת.

די יערלעכע סעודה פון דער חברה קדישא האָט ער ליב געהאַט מען זאָל מאַכן מיט גרויס פאָמפּע און רעש. ער האָט זיך שטאַרק געפאָרעט ביים העלפן צוגרייטן די סעודה, ווי אויך ביים פאַרטיילן די פאָרציעס, וואָס יעדער מיטגליד אין דער חברה קדישא האָט באַקומען אין שטוב אַריין. אויף אַ־אַ יערלעכער סעודה, איז געווארן

אַנגעגרייט עסן און טרינקען כיד המלך. אַ גרויסער טייל מענטשן האָבן אויף דעם געקוקט מיט אַ בייז אויג. דאָך האָט יעדער געבעטן, אַז זיי זאָלן מאַכן מער סעודות און וויניקער קבורות...

אין אַזאַ טאָג שטראַלט שיעלע פון שמחה, ווייל אַ גאַנץ יאָר האָט ער דאגות און ערגערונג, די פרנסה ווערט שוואַכער, קריסטלעכע בעקערייען אַנטשטייען אין די דערפער, די קינדער גייען נישט אין די וועגן ווי ער וויל, די טאָכטער דאַרף מען חתונה מאַכן. דערפאַר אָבער אין טאָג פון דער סעודה פון דער חברה קדישא — איז ער מלא שׂמחה.

ביים אָפּפאָר פון זיין עלצטן זון שמואל נ״י מיט זיין פאַמיליע קיין ארץ־ישראל, האָט ער געטראַכט, אַז אויך ער וועט אַ מאָל קומען אין לאַנד פון די אָבות. אָבער דער גורל האָט געוואָלט אַנדערש. ער, זיין פרוי בלומעלע, דער זון אברהם מיט זיין פאַמיליע, רחל מיט איר פאַמיליע, רייזל און לייבעלע — אַלע זענען אומגעקומען דורך די נאַצישע רוצחים.

דוד וואַסערמאַן ז״ל

ר׳ דודל — אַזוי האָט מען אים גערופן מיט גרויס ליבשאַפט, ווייל ער האָט געהערט צו די שענסטע געשטאַלטן אין שטעטל. זיין אויסזען און האַלטונג האָבן דערוועקט דרך־ארץ. אַ באַשיידענער און צוריקגעהאַלטענער. אַ מאָדזשיצער חסיד, דערצו אייגנער פון די בעסטע בעלי־מגנים. געדאַוונט אין מאָדזשיצער שטיבל, נאָר אויף די ימים־נוראים האָט ר׳ גרשון ראַבינאָוויטש איינגעלאַדן ר׳ דודלען ער זאָל דאַוונען אין בית־המדרש, וואָס פלעגט דעמאָלט זיין איבערפולט, ווייל דער עולם האָט זייער ליב געהאַט צו הערן זיין חזנות. זיין שטאַרקע, לירישע שטימע האָט אַפּגעקלונגען אין אַלע ווינקעלעך. באַזונדערס זענען אים דאַנקבאַר געווען די פרויען, ווייל זיין נגינה איז דערגאַנגען אויך אין דער עזרת נשים.

ר׳ דודל איז געווען אַן אָנהענגער פון ציון־געדאַנק און ניט איין מאָל געפרעגט די דעמבלינער יידישע יוגנט: „וואָס זיצט איר דאָ? פאָרט קיין ארץ־ישראל, לעבט אויף דאָס לאַנד״ — און דערביי אַליין געשטרעבט עולה צו זיין. ווען די ערשטע גרופּע חלוצים פון דעמבלין האָט עולה געווען, האָבן מיר פון אים דערהאַלטן בריוו, אין וועלכע ר׳האָט געבעטן אים העלפן קומען קיין ארץ־ישראל.

ווי איך געדענק, האָט ער שבת געערעדט נאָר לשון־קודש. ר׳איז אויך געווען

טעטיק אין דער חברה קדישא און געגרינדעט נאָך אַ חברה תהילים. יעדער שבת פאַרטאָג, זומער און ווינטער, פלעגט ר׳ דודל זיין פון די ערשטע אין בית־המדרש צום לערנען. דאָקעגן אין שבועות, נאָכן עסן, האָט ר׳ דודל געזונגען אין בית־המדרש די שענסטע מאָדזשיצער ניגונים — און דער גאַנצער עולם האָט מיטגעזונגען.

מיין פאָטער פלעגט דערציילן, אַז פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה, איז ר׳ דודל געווען דער גרעסטער לעדער־סוחר אין שטאָט, געהאַט אויך צוויי הייזער. נאָר ווען די רוסן האָבן פאַרלאָזט די שטאָט, איז אַלץ געוואָרן אָפגעברענט — אויך זיין פאַרמעגן.

דודלס פרוי, שרהלע ע״ה, האָט געשעמט פאַר די האַרציקסטע פרוי אין שטאָט. געשטיצט נויטבאַדערפטיקע מיט אַ ברייטער האַנט — נאָר קיינער זאָל ניט וויסן.

ניט געקוקט אויף דער פאַראַרעמונג ווען זייער פאַרמעגן איז אַוועק מיטן רויך, האָט דאָס פאַרפאַלק וואַסערמאַן געלעבט מיט בטחון און — געגרייט זיך צו קומען קיין ארץ־ישראל, נאָר די מלחמה וואָס איז אויסגעבראָכן דעם 1טן סעפטעמבער 1939, האָט צעשטערט אַלע פלענער.

אויך אין געטאָ האָט ר׳ דודל געדאַוונט פאַרן עמוד. אין יום־כיפור 1941, ווען ר׳ דודל האָט אָפגעזונגען און אויסגעוויינט כל נדרי, איז דער עולם געווען געירירט און מיטגעריסן מיט דער דביקות פון זיינע תפילות. אַ סברה, ער האָט געפילט, אַז ס׳איז דאָס לעצטע מאָל וואָס ער דאַוונט — און די הייליקע תפילה איז אַדורך אין טרערן און געוויין.

דעם 6טן מאַי 1942 האָט דער מאָדזשיצער בעל־מנגן געטיילט דעם טראַגישן גורל פון דער עדה דעמבלינער יידן — און אַוועק זיין לעצטן וועג.

יהי זכרו ברוך!

בנימין זילבערמאַן / חולון

שמואל (אוראליס) רובינשטיין

יהודי ירא שמים, תלמיד חכם ולמדן מופלג, היה שמואל אוראליס (רובינשטיין). התעניין בלימוד התורה בלבד, משחר עד ערב היה יושב בשטיבל של חסידי גור ולומד.

אשתו מכלה זקנה היתה, עסקה במשק ביתה וניהלה חנות למכירת סיד, על מנת לפרנס את שניהם. לא פעם התפלאתי כיצד אשה חולנית כמוה, שידיה וראשה רעדו

בעווית משונה, השתלטה על קונים כה רבים והצליחה לנהל את החנות בתבונה רבה. פעמים בימי השוק, (בימי רביעי בשבוע) הייתי עוזר לידה בחנות מלאה קונים. במקרה וחלתה אי פעם, היתה החנות סגורה משום שבעלה היה שקוע בלימודיו. מדי יום ששי נוהג היה שמואל אוראליס ללכת למקווה ולהתכונן לקבלת שבת. מאחר ועל פי אמונתו היה אסור לו לראות פני אשה, היה מסתובב אל הקיר וצועק „אַ העמד, אַ האַנטעך" („כותונת", „מגבת") — עד שהיה מקבל את מבוקשו.

אצל יהודי זה למדנו, גיסי יעקב רוזנברג, אני ועוד כמה בחורים תורה. מלמד היה אותנו היות והיינו בחורים בעלי שם טוב בלימודים — ומאותו ה„שטיבל" מגוּר. וכל זאת, שלא על מנת לקבל שכר, אלא לשם שמים בלבד.

בנו אלתר, יצא ל„תרבות רעה" והיה אפיקורס מוחלט לפי מושגי אביו. נתפס לרעיון הקומוניסטי, ורצה להביא את הגאולה לעולם, בו בזמן שלא מצא את הגאולה לעצמו. בתחילה נסע לבראזיל, שם ניסה לכתוב בעתון בשפה האידית ועבד בכמה מקצועות, אך הדבר לא עלה יפה. הוא נשא לאשה את חנה ציגלמן, חברה פעילה בתנועת „פועלי ציון שמאל", ועמה עבר לדמבלין.

נערי דמבלין למדו את צעדיהם הראשונים בתורה אצל יהודי בשם ר' זיידל. הלה היה מלמד בעזרת מגלב־עור ובשיטת „העמדות בפינה". לאחר מכן המשיכו ולמדו תחת חסותו של ר' לייביל. נוהג היה לבחון את תלמידיו על־ידי הבאתם בפני נכבדי העיר שהיו מציגים להם שאלות ואם אכן הצליחו לעמוד בבחינות בלימודי השבוע, הרי שזכו בכל טוב. הנערים המבוגרים יותר המשיכו ללמוד אצל ר' סאנה מלמד. הוא היה מלמד את הבחורים תלמוד תורה ואשתו נהגה להסתייע בתלמידי בעלה לשיפור משק הבית. כל המלמדים הללו התגוררו ליד בית הכנסת הגדול. מצד ימין של בית־הכנסת — ר' זיידל, מצד שמאל — סאנה ובאמצע ר' לייביל.

משה היללס (אנגליסטר), יהודי נעים הליכות, בעל כשרון לכל דבר מלבד לפרנס את בני ביתו. אמן בעשיית פיתוחים, קישוטי עץ ועבודות נגרות בכלל. שלט היטב ברזי הציור והיה אף מורה לעברית ולחשבון אך למרות זאת חי בדוחק רב, אך מזלו היה שהסתפק במועט.

אריה בוקשפן / תל־אביב

צום אָנדענק פון מיינע נאָענטע און טייערע

זכרונות וועגן שטעטל מיינט קודם־כל — דערינערונגען וועגן אירע מענטשן, די טייערע האַרציקע יידן, וועלכע די היטלער־רוצחים האָבן אַזוי אַכזריותדיק אומגעבראַכט.

די ווייטערדיקע שורות וויל איך טאָקע ווידמען דעם אָנדענק פון מיינע נאָענטע און טייערע — משפחה און פריינד פון די יוגנט־יאָרן.

מיין מאַמע חנה שאַפּירא האָט געהאַט ווינציק מזל אין איר לעבן. צו 30 יאָר איז זי געבליבן אַן אלמנה מיט זיבן קינדער — און ווען די דייטשע רוצחים האָבן פאַר־גומען דעמבלין, האָט זי באַדאַרפט צוזען דעם אומקום פון אירע קינדער און אייניקלעך, ביז זי אַליין איז געפאַלן אַ קרבן פון דער היטלערישער בעסטיע. דעם זעלבן טראַגישן גורל האָט געהאַט מיין ברודער מיט זיין פרוי, קינדער און אייניקלעך; דער ברודער משה מיט זיין פרוי בלומטשע, די גוטע גאָלדע, ווי אויך מיין קלוגע שוועסטער יהודית מיט איר יינגעלע.

מיין מאַמע חנה שאַפּירא האָט געהאַט ווינציק מזל אין איר לעבן. צו 30 יאָר איז מיר פאַרלאָזט דעמבלין און עמיגרירט קיין פראַנקרייך. הגם מיט פרנסה איז ניט געווען אַזוי לייכט, האָבן מיר זיך דאָך געפילט ווי פרייע מענטשן אַנטקעגן דעם וואָס ס׳איז געווען אין פוילן. מיטן אויסברוך פון צווייטן וועלט־קריג, האָט מיין מאַן זיך צוגעשטעלט פרייוויליק אין דער פראַנצויזישער אַרמיי און ר׳איז אַריינגעפאַלן אין דער דייטשער געפאַנגענשאַפט. נאָכן באַפרייען אים, איז ער ניט לאַנג געווען מיט אונדז. דעם 14טן מאַי 1941 האָט מען אים צוגענומען מיט די ערשטע 5 טויזנט יידן פון פראַנקרייך און נאָכן אָפהאַלטן אים 14 חדשים אין אַ לאַגער, איז ער דעם 27סטן יוני 1942 דעפּאַרטירט געוואָרן קיין אוישוויץ און דאָרט אומגעקומען. איך בין פאַרבליבן מיט צוויי קינדער: פון 5½ יאָר און פון 15 טעג. און ס׳האָט אַוודאי מיט אונדז געטראָפן אַ נס, וואָס אַלע דריי זענען געבליבן לעבן, נאָך פיל צרות און נויט אין יענער שרעקלעכער תקופה.

איך דערמאָן אויך אַ ריי חברטעס און חברים פון אונדזער יוגנט, מיט וועלכע מ׳האָט צוזאַמען געקעמפט, געטרוימט און געהאָפט — אין פראָפ־פאַריין, אין דער ביבליאָטעק, אַרגאַניזאַציע, דראַמאַטישן קרייז: יערמע וויינאָפעל, מלכה בייטשמאַן, פריידע אייני־שידלער, די בייגעלמאַנס, ישראל יום־טוב, דוד כאַלעווינסקי, יאַנקל בוביס, הינדעלע בירנצווייג, אברהם ראָזענזאָפט, די אָפּעלהויטס, שלמה מעקלער, בן־ציון קאַמינסקי, נח און חייה זאַמדנער, הדסה און סוכער ראָפאָפּאָרט, צדוק יום־טוב.

כבוד זייער אָנדענק!

ביילע שאַפּירא־בראַנדשפּיגעל / פּאַריז

נח עקהייזער ז״ל

„נח איש צדיק תמים היה״ — איז ווי אֶפּגעמאַסטן פּאַר אונדזער בן־עיר, איינע פון די ליכטיקסטע געשטאַלטן אין יענער פּינצטערער תקופה פון אומברענגען אונדזער

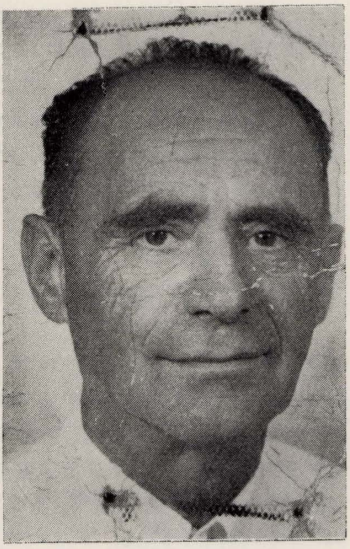

נח עקהייזער ז״ל

פּאָלק. זיין האַלטונג אין די לאַגערן אין דעמב־לין און אין טשענסטאָכאָוו און זיין גרייטקייט צו העלפן, האָבן באַוויזן, אַז אויך אין די וויסטע באַדינגונגען פון פּאַרשקלאַפונג און רציחות, טאָר מען ניט פּאַרלירן דעם צלם אלהים... די טומאה פון יענער צייט האָט אויף אים ניט געהאַט קיין ווירקונג.

די אַלע אומווירדיקייטן און עוולהס אין לאַגער האָבן אים טיף גערירט און אויפגע־טרייסלט, הגם ער פערזענלעך איז ניט געווען דער געליטענער. אים האָט ווי געטאָן פּאַר אַנדערע. דערפּאַר האָט ער פּרובירט אַרויסצוּ־ווייזן ווידערשטאַנד, טרייסטן די וועלכע האָבן זיך געפונען אין אַ צרה, מוטיקן מיט אַ גוט וואָרט די רעזיגנירטע און פּאַרצווייפלטע.

ווי נאָר עס איז געווען דערצו די מינ־דעסטע געלעגנהייט, האָט נח סאַבאָטירט די אַרבעטן פּאַר די דייטשן און צוגעזעדט אַנ־דערע דאָס צו טאָן. כדי ראַטעווען אַ יידישן יוגנטלעכן פון אַ זיכערן טויט אין לאַגער, האָט ער אַליין מיטן לעבן ריזיקירט. זיינע מענטשלעכע האַנדלונגען זענען נישט אַלעמען געפעלן געווארן און זיינע מעשים זענען דערגאַנגען צום אונטער־אָפּיציר קאטינגער. דער רוצח האָט איינמאָל אין דער פּרי, וועו די קאָלאָנע אַרבעטער האָט שוין געהאַט פּאַרלאָזט דעם טויער פון לאַגער אויפן וועג צו זייער אַרבעטס־פּלאַץ, אָפּגעשטעלט אַלעמען, צוגעגאַנגען גלייך צו נחן און מיט זיין נאַהייקע אים אַנגעהויבן שלאָגן איבערן פּנים און קערפּער. דאָס גלייכע שטיין פון נחן, זיין ניט געבן קיין פּינטל מיטן אויג און זיין שטאַלצער שווייגן — האָבן נאָך מער אַרויסגעפּירט פון די כלים דעם דייטשן סאַדיסט, וועלכער האָט זיך באַרויקט ערשט דעמאָלט, וועו נח איז שוין אַ צעבלוטיקטער און צעשלאָגענער

געלעגן אויסגעצויגן אויף דער ערד. די דאָזיקע קלעפּ האָבן געלאָזן קענטיקע שפּורן אויפן געזונט און געמיט פון נחן אויפן גאַנצן לעבן. ער האָט תמיד געליטן פון קאָפּווייטיק.

אין טשענסטאָכאָוו בין איך ווידער געווען מיט נחן צוזאַמען. דעם 15טן יאַנואַר 1945 האָט די רויטע אַרמיי זיך דערנענטערט קיין טשענסטאָכאָוו און די דייטשן האָבן אָנגעהויבן עוואַקואירן אונדזער לאַגער. דער קראַנקער נח האָט געוואָגט צו אַנטלויפן אין אַ ברענעדיקער פראָסט — און מיט 2 טעג שפּעטער באַפרייט געוואָרן דורך די רוסן.

ער איז עולה קיין ישראל. ווען די דייטשן האָבן באַווילקט צו געבן אַנטשעדיקונג די קאָצעטלער פאַר זייערע יאָרן פון שקלאַפן־אַרבעט און פיין — איז נח פון די איינציקע פון דער דעמבלינער שארית־הפליטה, וועלכער זאָגט זיך אָפּ צו גענעמן פון דייטשע געלטער. ער האָט געטענהט, אַז דער בלויזער נאָמען פון די אַנטשע־דיקונגען — „ווידערגוטמאַכונג" — איז גענוג, אַז אַ ייד זאָל זיך פון דעם אָפּזאָגן. עס האָבן ניט געהאָלפן קיין שום אַרגומענטן און טענות. ער איז געבליבן אַנטשלאָסן און דעצידירט ניט צו גענעמן פון דער „ווידערגוטמאַכונג".

דאָס אָרט פון זיין טויט איז אויך געווען סימבאָליש און צוגעפאַסט צו זיין אָרט לעבן. ער איז נפטר געוואָרן אין בנין פון ישראלדיקן העכסטן געריכט (בית משפט גבוה לצדק) אין ירושלים, כ"ו אלול תשכ"ד. פלוצום דערפילט זיך שלעכט און אויסגעהויכט זיין ליכטיקע נשמה.

כבוד זיין אָנדענק!

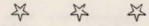

שמעון "דער הייזעריקער"

אַז מען האָט זיך אַמאָל דורכגעשפּאַצירט איבער דער לאַנגער, מיט שטיינער אויס־ברוקירטער וואַרשעווער גאַס, וועלכע האָט זיך געצויגן פון איין עק שטאָט ביז דער צווייטער, האָט מען געזען פון ביידע זייטן הילצערנע הייזלעך, ווי אין אַ גרויסן קריזי. אין יעדער הייזל האָט מען געקענט אַרייַנקוקן און גענוי אויסרעכענען אין וועלכן פון זיי עס ווויינען די פייגעס, די סמעטענעס, די ספאָדניצעס, די שטשאָרעס, די לאָקשן,

די מויצעס, די קאַלעקאַצעס, די פּעגעס, די אָגערס אאַז"וו. זיי אַלע זענען געווען וווילע, אָרנטלעכע יידן, אַרבעטזאַמע מענטשן. דער צונאַמען האָט גאָרנישט פּוגע בכבוד געווען. בעצם, האָט יעדער אין שטעטל געהאַט זיין צונאַמען, לויט וועלכן מ'האָט אים געקענט, אַזוי אויך געוויסן זיינע קינדער און אייניקלעך. פון וואַנען דאָס שטאַמט — האָט מען לרוב נישט געוווסט. פונקט ווי מען האָט נישט געוווסט, פאַר וואָס גאַנצע שטעט און שטעטלעך האָבן צונעמען. אַזוי צ. ב. זענען וואַרשעווער געווען פּרעסערס, כעלעמער — נאַראַנים, קאַצקער — באַלוואַנעס, קאָריווער — קריכערס, ריקער — שליאַכעס, באַראַ־נאָווער — קוגלשאַרבנס אאַז"וו...

אין איינער פון אָט די הייזקעס האָט געווינט שמעון דער הייזעריקער. געוויסן האָט מען אים נישט דערפאַר ווייל דער ייד איז טאַקע געווען אַזוי הייזעריק, אַז ר'האָט קיין וואָרט נישט געקענט אַרויסריידן. פאַרקערט, שמעון האָט געהאַט אַ ריין, לויטער קול. אַז ער פלעגט שבת זיך אַוועקשטעלן אין בית־המדרש תהילים זאָגן, איז געווען אַ פאַרגעניגן אים צו הערן. שמעון איז געווען אַ גרויסער ענין. אַז מען פלעגט זיך איבער עפּעס שפּאַרן, פירן אַ וויכוח, איז שמעון נישט געווען פון די וועלכע האָבן ליב געהאַט זיך אַריינצומישן. ער האָט געהערט און... געשוויגן, מיט קיין איין וואָרט זיך נישט אָנגערופן. אַזוי איז ער געבליבן ביי זיין צונאַמען — „שמעון דער הייזע־ריקער".

שמעונען האָט גאָט געבענטשט מיט דריי לייטישע זין און מיט אַ קלוגע, געראָטענע בת־יחידה. ווען זי איז אַ ביסל אונטערגעוואַקסן, פלעגט זי שרייבן פאַר אַלע וויבער פון שטאָט בריוועלעך צו זייערע קרובים אין אַמעריקע. אירע בריוו זענען בעסער געווען ווי פון בריוונשטעלער.

קיין עסן צו דער זעט האָט פאַר זיי שמעון קיינמאָל נישט געהאַט. פון וואַנען האָט ער געקענט האָבן, אַז זיין גאַנצע פּרנסה איז באַשטאַנען דערפון, וואָס יעדן זומער פלעגט ער ביי עפּעס אַ פויער אָפּדינגען אַ סעדל, אַרויפלאָדענען דאָס ביסל זאַכן אויף אַ וואָגן, אַרויפזעצן דאָס וויב מיט די קינדער, און אויף אַ גאַנצן זומער זיי אַהין אַוועקגעפּירט. דאָרט האָבן זיי געווינט אין אַ שטרוי־ביידל אין די גרעסטע רעגנס, ווען עס האָט געדונערט און געבליצט. זיי זענען פון דאָרט נישט אַוועק, ביז מען האָט אַלץ אַראָפּגענומען. דאָס איז געווען בערך ערשט צו די ימים־טובים.

ווען מען פלעגט מיט שמעונען רעדן, האָט ער קיינמאָל זיך נישט באַקלאָגט אויף זיין שווער לעבן. צו גאָט קיין טענות נישט געהאַט. דאָס איינציקע וואָס ער פלעגט זיך באַקלאָגן, איז געווען, אַז ער קען קיינמאָל נישט, ווי אַ ייד איז דאָס מחוייב,

אָפּדאָוונען מיט כוונה, ווייל אַלע שקצים פון דאָרף האָבן שוין געווּסט, אַז ווען דער ייד שטעלט זיך אַוועק דאָוונען, מעג דעמאָלט די גאַנצע וועלט אונטערגיין, וועט ער זיך פון אָרט נישט רירן... וועז שמעון איז אין טלית־און־תפילין געשטאַנען שמונה־עשרה ביי אַ בוים, זענען די שקצים ווי פון אונטער דער ערד אויסגעוואַקסן און ווי די היישעריקן דעם סאָד באַפאַלן. וויפל שמעון האָט זיך אַלץ נישט באַמיט צו דאָוונען מיט כוונה, פלעגן ביי אים אַלעמאָל די געדאַנקען אָפּגעוונדעט ווערן — און ער האָט זיך דערפון שטאַרק מצער געווען.

וועז די קינדער זענען אונטערגעוואַקסן און אַוועק מעבר לים; וועז דאָס סעדל וואָס ער האָט געפלעגט דינגען האָט מען אויסגעהאַקט — איז שמעון געבליבן מיט זיין ווייב און טאָכטער, און אויך — אַן פרנסה. יעדן אין דער פרי, זומער און ווינטער, איז ער מיט זיין ווייב קריינדל געגאַנגען אין דאָרף אַריין ברענגען צוויי קאַנען מילך, צו פאַרקויפן זיי אין שטאָט.

אַ מאָל אין דער פרי, וועז זיי זענען ביידע מיט די קאַנען מילך דורכגעגאַנגען דורכן וועלדל נעבן די סטאַווּעס, האָט אַ פּוילישער אָפּיציר מיט עטלעכע באַוואָפנטע זעלנער זיי אָפּגעשטעלט מיטן אויסרייד, אַז זיי זענען שפּיאָנען. מ׳האָט זיי אויסגעטאָן נאַקעט, באַזוכט, די מילך אויסגעגאָסן און אין די קאַנען געזוכט. זיי האָבן, פאַרשטייט זיך, גאָרנישט געפונען. דאָך האָט מען דעם פאַרפאָלק שמיץ געגעבן, סאַדיסטיש געפּייניקט און אָפּגעלאָזט.

פון דעמאָלט אָן איז שמעון קראַנק געוואָרן און געלעגן אין בעט — ביז זיין פטירה. אַ מאָל איז קריינדל אַריינגעקומען צו אונדז אין שטוב אַ פאַרווייינטע און גערופן מיין פאָטער צו איר מאָן. עס זענען אַריין נאָך עטלעכע שכנים, און שמעון, וועלכער האָט קוים געקענט רעדן, האָט מיט זיי נאָכגעזאָגט די ווידוי און באַלד דערנאָך אויסגעהויכט זיין ריינע נשמה...

צבי אייכנבערנער / תל־אביב

די משפחה סענדיוויטשער

די משפחה סענדיוויטשער איז געווען איינע פון די באַווסטע משפחות אין דעמבלין. אַלע מענער — פרומע און געלערנטע יידן. דער כעלעמער רב ר׳ גמליאל האָט געשטאַמט פון דער משפחה.

מיין פאָטער האָט געהייסן גדליהו, די מוטער — ראַשע. דער ברודער הערשל איז געווען אַ צווילינג מיט מיר, אַ שוועסטער דוואָשקע און אַ יונגערער ברודער יצחק. מיין פאָטער האָט געהאַט אַ שוועסטער לאָה. און איר מאַן — הערשל. איך האָב געהאַט אַ באַבען רייזל און דעם זיידע הערשל.

פון די אַנדערע משפחה־מיטגלידער: דער רב גמליאל האָפמאַן, זיין ברודער שלום און זיין פרוי רייזל מיט די קינדער מייטל, גמליאל, פסח און אַ צווילינג הערשל און פאָפי; משה מיט זיין פרוי און די זין גמליאל און יאַנקל, אַ טאָכטער אידיס. זיי האָבן געהאַט צוויי זין: יונה און יאָסל, וועלכער איז געשטאָרבן אין אַמעריקע. דער אַנדערער ברודער מרדכי איז געשטאָרבן אין יאָר 1938.

פון דער גאַנצער משפחה זענען געבליבן: איך, דער איינציקער פון גדליהוס קינדער; יאנקלס פרוי דאָברע — ווּוינט אין אַמעריקע מיט אַ זון גמליאל און אַ טאָכטער נעמי; שלומס צוויי טעכטער טויבע און לאה, משהס צוויי טעכטער עלקע און ראשקע — אין אַמעריקע.

מענדל גאָלדשטיין / רחובות

ר׳ דוד בן־שמעון זילבערמאַן (פאקערס) ז״ל

אַ רעליגיעזער, בעל־הבתישער ייד, וועלכער האָט בכבודיק און ערלעך געצויגן חיונה פון זיין שפייז־קראָם. קיינמאָל ניט אָפגעזאָגט צו געבן אַ שיינע נדבה אַ ייד אַ נצרך. אויך געזאָרגט פאַר פראָדוקטן פאַרן קאָזשעניצער רבין. זייענדיק אַליין אַ קאָזשעניצער חסיד, האָט ער זיך פאַרנומען מיט די פון דער פרעמד צוגעפאָרענע חסידים, וועלכע זענען געקומען צום רבין אויף אַ יום־טוב, צי סתם אין אַ וואָכנטאָג.

זיין ווייב שרהקע, וועלכע האָט געפירט די ווירטשאַפט מיט דעם געשעפט אין זיין אָפוועזנהייט, האָט אויך געפונען צייט צו העלפן אַנדערע, אָדער שאַפן פאַר אַן אָרעמע כּלה דאָס נויטיקסטע — און קיינמאָל ניט געקלאָגט זיך, אַז ס׳איז איר שווער.

הגם זיינע קינדער זענען דערצויגן געוואָרן אין רעליגיעזן גייסט, שטערט דאָס ניט זיי צו זיין די גרינדערס און אַקטיוע טוערס אין דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע. אמת, דער פרומער ר׳ דוד קוקט טאַקע מיט ביטול אויף דער ציוניסטישער טעטיקייט פון זיינע קינדער און דריקט זיך אַפילו אויס, אַז „משיחן וועט איר ניט ברענגען פאַר דער צייט און מיט אייערע גראָשנס פאַרן קרן־קיימת וועט איר ארץ־ישראל ניט אויס־לייזן". נאָר געשטערט האָט ער זיי ניט — און ווען דער יינגסטער זון, בנימין, איז עולה קיין ארץ־ישראל און אין יאָר 1934 פאָדערט ער אָראָפ דעם טאַטן, איז ר׳ דוד אַוועק צום רבין אַן עצה האַלטן — און דער רבי גיט זיין הסכמה.

שפּאַצירנדיק איבער די תל־אביבער גאַסן, האָט ר׳ דוד באַוווּנדערט די יידישע אָרבעטער ביים בוי, אין פאַבריק און ווי אַ נייע וועלט וואָלט זיך פאַר אים אָנטפּלעקט. די זעלבע יונגעלייט פון די יידישע שטעטלעך אין פּוילן, שאָפן און בויען אין זייער לאַנד, באַאָרבעטן פעלדער, טרוקענען אויס זומפּן. ער האָט אייגעזען, אַז ער, ווי אַ סך יידן פון זיין שטייגער, האָבן געלעבט אין אַ טעות.

זיין שטרעבונג איז געווען צו זיין מיט די קינדער צוזאַמען און העלפן עולה זיין דער טאַכטער לאהן מיט איר מאַן און דעם קינד שרהלע, ווי אויך דעם עלטסטן זון חיים — נאָר צום באַדויערן, זענען אַלע זיינע באַמיונגען ניט געלונגען. ער פאָרט צוריק קיין פּוילן, כדי דאָרט אַלץ טאָן, אַז די גאַנצע משפּחה זאָל זיין צוזאַמען אין ארץ־ישראל. נאָר דער אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה האָט צונישט געמאַכט זיינע טרוימען — און ער קומט אום פון די נאַצישע רוצחים.

כבוד זיין אָנדענק!

משה וואַסערמאַן

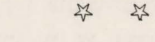

איר לעבנס־וועג — בלויז מעשים טובים

(צום אָנדענק פון מיין אומפאַרגעסלעכער מוטער מרים אמיץ)

אויף יעדן אָרט, וווּ נאָר ס׳האָט זיך געהערט אַ קרעכץ פון אַ הונגעריקן, נויט־באַדערפטיקן, צי קראַנקן ייד — האָט מרים זיך באַוויזן און טאַקע געברענגט מיט זיך ממשותדיקע הילף, אַ גוט וואָרט, אַ טרייסט. אין זכות פון איר גוטהאַרציקייט און איבערגעבנקייט צו ליידנדיקע מענטשן, האָט מען זי גערופן פאַרצויגן און מיט ליבשאַפט — מ א ר מ ו.

איך געדענק דעם בלינדן יוסף מיט זיין פאַמיליע. מיין מוטער ע״ה האָט פאַר זיי געזאָרגט אַזוי פיל, אַז מ׳האָט זיי באַטראַכט ווי אַ טייל פון אונדזער משפחה. זיינע קינדער און פרוי פלעגן טעג און נעכט זיין אין אונדזער שטוב. וועלן וועט פון די קינדער איז געווארן קראַנק (דאָס איז ביי זיי געשען אָפטער, ווי זיין געזונט), איז מאַרימו געלאָפן ברענגען זלמן פעלדשער, דערנאָך זיין זון ירמיהו, געזאָרגט אויך פאַר אַ רעצעפט און פאַר אַ לעפל געקאכטס.

בדרך כלל האָט מיין מאַמע אַליין אויפגעזוכט די אַלע, וואָס האָבן זיך געגייטיקט אין הילף. נאָר יענע קראַנקע און הונגעריקע וועגן וועלכע זי האָט נישט געווסט — האָבן זי שוין אויסגעפונען, וויסנדיק, אַז דער דאָזיקער מענטש וועט ניט אַנטוישן.

עס זענען געקומען די יאָרן פון מלחמה, געטאָ, פאַרפאַלגונגען און אומבאַשרייב־לעכער נויט. אין יענער שרעקלעכער תקופה, האָט מיין מוטער געלעבט נאָר פאַר אַנדערע. זי האָט זיך געשאָפן אַ גרויסן טאָש און פון דער פרי געגאַנגען אין די מער פאַרמעגלעכע הייזער בעטן עפעס עסן פאַר די הונגעריקע און אומגליקלעכע.

נאָך דער אַקציע, וועו דאָס געטאָ איז געווארן אויסגעלידיקט, האָט מיין מוטער באַדאַרפט זאָרגן איבערצופירן זיידע־באָבע אין לאַגער, ווייל שוין אַ וואָך צייט, אַז זיי זענען געווען אויסבאַהאַלטן אין אַ קעלער אין פוסטן געטאָ. מאַרימו איז געווען דערשלאָגן צוליבן אומקום פון מאַן בעת דער אויסזידלונג, פון דעסטוועגן האָט זי נישט געוואָלט לאָזן אויף הפקר דאָס אַלטע פאַרפאַלק, וועלכע ס׳איז געלונגען צו ברענגען אין לאַגער. אַ דאַנק די באַמיונגען פון מיין מוטער ביי פוילישע אַרבעטער, וואָס זענען געווען באַשעפטיקט אויפן פלי־פעלד, האָט זי כּמעט אַ הויכן אָפּצאָל געראַטעוועט זיידע־באָבע. צוליב זייער עלטער, זענען זיי ניט געווען מסוגל צו אַרבעטן און דערפאַר ניט באַקומען קיין צוגעטיילט עסן. האָט מיין מוטער באַדאַרפט זאָרגן, אין באַדינגונגען פון לאַגער, זיי צו דערנערן. מיר, די שוועסטערן, האָבן אויך געהאָלפן. טייל מאָל איז אונדז געלונגען צו ברענגען אַ ביסל קאַרטאָפל, צי גרינוואָרג.

דער זיידע איז געשטאָרבן אין לאַגער זומער 1943. דאָקעגן די באָבע האָט זוכה געווען די באַפרייונג. אויב זי, פונקט ווי מיר, זענען געבליבן לעבן — איז עס אין אַ גרויסער מאָס צו פאַרדאַנקען דער ענערגיע און מי פון מיין גאָטזעליקער מוטער. אין יענער צייט איז מיין שוואָגער קראַנק גיוואָרן אויף טיפוס און נאָר אַ דאַנק דעם מסירת־נפש פון מיין מאַמען, האָט ער זיך צוריק געשטעלט אויף די פיס.

נאָך דער מלחמה, האָט דער גורל איר פאַרגיטיקט פאַר די יאָרן פון ליידן און פיין. זי האָט זיך באַזעצט אין ווין און אויך דאָרט ניט געזעסן מיט פאַרלייגטע הענט. געווען טעטיק אין דעם רוב יידישע געזעלשאַפטלעכע ארגאַניזאַציעס און אינסטי־

טוציעס און אויך געזאָרגט פאַר די דעמבלינער אין פוילן און ישראל. זי האָט צוויי מאָל באַזוכט דאָס לאַנד.

זי איז נפטר געוואָרן אין ווין דעם 6טן מערץ 1965 — און איר גאַנצער לעבנס־וועג איז געווען אַ לאַנגע קייט פון בלויז מעשים טובים.

זהבה אמיץ

☆ ☆ ☆

צום אָנדענק פון אלתר און בינע־רחל פרידמאַן

ביי אלתר פרידמאַן דער שוחט און זיין פרוי (מיין טאַטנס שוועסטער) בינע־רחל — איז תמיד געווען אַן אָפענע שטוב מיט אָפענע הערצער, פאַר אָרעמע, ווי פאַר רייכע. אַ הונגעריקער, וואָס האָט איבערגעטרעטן די שוועל פון זייער היים, איז שוין אַוועק אַ זאָטער און אויך אַ צופרידענער. פון דער שחיטה איז ניט געווען צופיל פרנסה, האָט די ווייב געהאָלפן מיט נייַען וועש. די דאָזיקע הילף איז געווען ניט נאָר פאַר דער אייגענער משפחה, נאָר אויך פאַר פרעמדע, גוויטבאַדערפטיקע דעמבלינער יידן.

זיי האָבן געהאַט זעקס קינדער — פינף זין און איין טאָכטער און פיל אייניקלעך. דריי זין האָבן איבערגענומען דעם פאָטערס פראָפעסיע און געוואָרן שוחטים. די טאָכטער רויזע־מינדל איז געשטאָרבן פאַרן אויסברוך פון קריג און פאַריתומט צוויי קינדער, טובה און חייה. דער עלטסטער זון שמואל, ווי אויך יעקב, בערל און מאָטל זענען אומגעקומען בעת דער אויסזידלונג. דער יינגסטער, ניט פאַרהייראַטער זון ישראל, איז איבערגעפירט געוואָרן אין דעמבלינער לאַגער, ווו ר׳האָט געאַרבעט ביז דער לעצטער נאַכט פאַר דער באַפרייונג. דערנאָך האָבן דייטשע רוצחים אים אָפּטראַנספאָרטירט קיין דייטשלאַנד און דאָרט איז ער אומגעקומען. אַזוי האָט מען אומגעבראַכט אַ גאַנצע משפחה. כבוד זייער אָנדענק!

חייה גאָלדפאַרב / תל־אביב

☆ ☆ ☆

ר׳ יעקב אַפּעלהאָט הי״ד

אין שטאָט האָט מען אים געוופן „יעקל סראָלישעס״ (יעקב בן ישראל). אַ גרויסער תלמיד־חכם. נישט געקוקט אויף זיין „קנאות״ פאַר יידישקייט, איז ער געווען באַליבט

אויך אין יענע קרייזן פון דער יידישער יוגנט, וועלכע איז אַוועק פון די טראַדיציאָנעלע יידישע וועגן — און דאָס צוליב זיין חכמה, טאַקט און ערלעכקייט.

די בית־המדרש יוגנט, וועלכע איז באַאיינפלוסט געוואָרן פון זיין פערזענלעכקייט, האָט אים מיט רעספעקט געופן „בעל מידות". ווען ער האָט זיך געטראָפן מיט יוגנט־לעכע, וועלכע זענען אַוועק פון בית־המדרש, האָט ער געבעטן: „געדענקט כאָטש עפעס מיטצונעמען פון בית־מדרש אויף אייערע נייע וועגן. דער „עפעס" וועט אייך אַפהיטן און שיצן פון אַנטוישונגען.

זיין אינטערעסירן זיך מיט אַרעמע און ליידנדע פון אַלע שיכטן איז געווען אין לשער.

שבת, ערב, פסח 1940, האָט אַ דייטשער סאָלדאָט דערשאָסן זיין 17־יעריקע טאָכטער אסתר הי"ד, אַ זייער געראָטן און שיין מיידל, בעתן שפּאַצירן מיט איר חברטע, די טאָכטער פון ישראל־דוד זוסמאַן. די חברטע איז פאַרוווּנדעט געוואָרן. יעקב אַפּעלהויט האָט זיין צער אויסגעדריקט מיט נאָך גרעסערער טעטיקייט פאַר אַרעמע און אומ־גליקלעכע פליטים פון וואַרשע און פולאַוו, וועלכע האָבן זיך באַזעצט אין אונדזער שטעטל.

אין די יאָרן 43־1942 זענען דורך די דייטשן דערמאָרדעט געוואָרן אויף דער דעמבלינער באַן־סטאַציע צענדליקער יידן, וועלכע האָבן געפרווּוט זיך אַרויסשמוגלען פון וואַרשע. יעקב אַפּעלהויט האָט זיך מתעסק געווען מיט זייער קבורה.

אָנהייב 1942 איז אַרעסטירט געוואָרן אַ געוויסער הערש פייערשטיין, וויל ער האָט נישט געוואָלט געבן אַזאַ סומע געלט ווי דער יודענראַט האָט פאַרלאַנגט פון אים. צו מאָרגנס איז ער דורך די דייטשן דערשאָסן געוואָרן. דאָס איז, דוכט זיך, געווען דער ערשטער פאַל פון דערשיסן אַ ייד ביי אונדז אין שטאָט, אויף דער אָנווייזונג פון יודענראַט.

עס איז דעמאָלט געפופן געוואָרן אַן אַסיפה פון בערך 20 יידן אין הויז פון יחזקאל רובינשטיין. ס'איז געווויילט געוואָרן אַ דעלעגאַציע מיט יעקב אַפּעלהויט בראש, וועלכע איז אויפגענומען געוואָרן דורכן פאָרזיצער פון יודענראַט. ר' יעקב האָט פאַרלאַנגט פון יודענראַט, זיי זאָלן זיך אָנגעבן אין דעמיסיע, וויל לויט ווי דער רמב"ם פסקנט, דאַרפן יידישע פירער זיך פילן שולדיק, ווען עס קומען פיל צרות אויף יידן, און זיי קענען די גזירות נישט מבטל זיין.

ער האָט קיינמאָל נישט נושא כבוד געווען צו רייכע אָדער תקיפים. ער האָט שטענדיק אויסגעדריקט זיין אמת אַן פחד און מורא.

פאַרן קריג, פלעגט ער איין מאָל אין יאָר פאָרן צום רבין קיין סאָקאָלאָוו (אַן

אייניקל פון אַלטן קאַצקער רבי). קומענדיק אַהיים, האָט ער געזאָגט: „איך האָב מיך פאַרזאָרגט מיט אַ יאָר, אמת״.

דעם 6טן מאַי 1942, י״ט אייר תש״ב, איז ער צוזאַמען מיט פיר טויזנט יידן פון אונדזער שטעטל אַוועקגענומען געוואָרן קיין סאָביבאָר און דאָרט אומגעקומען. הי״ד.

יצחק אַפּעלבאָם / פּראַנקרייך

ירמיהו ווייניאַפּעל (ירמה)

ער איז געווען אַן איבערבלייב פון פריערדיקן דור, אָבער אַ פאָרויסגייער מיט זיין סאָציאַליסטישער איינשטעלונג. אַ מענטשן־ליבהאָבער ביז מסירות־נפש, נישט פאַרלאָגנט קיין כבוד און קיין באַצאָלונג פאַר זיין געזעלשאַפטלעכער טעטיקייט.

ירמיהו איז געווען אַ זון פון זלמן פעלדשער, וועלכער האָט ערטיילט מעדיצינישע הילף דער באַפעלקערונג אין דעמבלין אין משך פון 50 יאָר. ער איז געשטאָרבן אין די דרייסיקער יאָרן. אין זיין לויה האָט זיך באַטייליקט די גאַנצע יידישע באַפעלקערונג פון שטאָט, אויך פיל קריסטן, וועלכע ער האָט געהיילט.

זיין זון ירמיהו, וועלכער האָט זיך בלויז געקענט באַנוצן מיטן טיטול „פעלדשער״, איז מיט זיין מעדיצינישער רום געווען באַקאַנט אין דער גאַנצער געגנט. איך האָב געווווסט פון פאַלן, ווען ער איז אַרויסגערופן געוואָרן פון מיליטערישן דאָקטאָר, מאַיאָר פשעגולינסקי, אויף מעדיצינישע באַראַטונגען, ווען אין דעמבלין זענען שוין געווען עטלעכע דאָקטוירים, מיליטערישע און ציווילע. ער האָט גענאָסן פון העכסטן צוטרוי און פאַרערונג בייַ יידן, ווי בייַ קריסטן, צוליב זיין גוטהאַרציקייט, צוגעלאָזנקייט, פאָלקסטימלעכקייט און ממשותדיקער מאַטעריעלער הילף פאַר יעדן נויטבאַדערפטיקן קראַנקן.

ירמיהו ווייניאַפּעל איז געווען אַן אינסטיטוציע פאַר זיך. זיינע באַזוכן בייַ קראַנקע, צו וועלכע ער האָט זיך באַצויגן מיט דער גרעסטער ערנסטקייט, האָבן משפיע געווען אויף דער גאַנצער פאַמיליע. אַרעמע קראַנקע (און אַלע אַרעמע קראַנקע זענען געווען זיינע פאַציענטן), האָבן אויסער מעדיצינישע הילף, באַקומען פון אים געלט אויסצוקויפן די רעצעפטן אין אַפטייק, און נישט איין מאָל — אויך אַ פאַר זלאָטעס אויף... שיך. אויב ער האָט באַזוכט אַן אָרעמען קראַנקן, האָט ער קיינמאָל נישט געווארט מען זאָל

אים אַ צווייטן מאָל רופן, נאָר צו מאָרגנס איז ער געקומען געוואָר ווערן דעם קראַנקנס מצב. ער האָט זיך אינטערעסירט וועגן מאַטעריעלן מצב פון דער משפחה, אויב ס׳איז נייטיק געווען הילף, האָט ער איבערגעלאָזט געלט. אַזוי האָט ער זיך באַצויגן צו יידן און קריסטן, אָן אונטערשייד. גרויס און קליין האָבן דערמאָנט זיין נאָמען מיטן גרעסטן רעספעקט.

קורץ פאַרן אויסברוך פון קריג, איז ער דורך דער פוילישער מאַכט פאַרשיקט געווארן קיין קאַרטוז־בערעזע (קאָנצענטראַציע־לאַגער), זעט אויס, צוליב אַ מסירה אין אַנגעהעריקייט צו קאָמוניזם. ער האָט זיך מער קיין דעמבלין נישט אומגעקערט.

ש. פערלמוטער

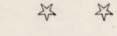

אברהם אַבראַמאָוויטש און יוסף־נטע כאָלעווינסקי

צוויי יידישע בחורים, אייגער אַ היטלמאַכער און דער צווייטער אַ שוסטער בן שוסטער. ביידע זענען אויסגעוואַקסן ביי אַרעמע אַרבעטנדיקע עלטערן, וועלכע האָבן געהאַט אַ סך קינדער און וויניק עסן. ביידע האָבן שווער געאַרבעט ביים העלפן צו דער פרנסה. פון גאָר יונג זענען ביידע אַריינגעוואַקסן אין דער אַרבעטער־משפחה און דעמבלין. ביידע זענען זיי געווען פילבאַר אויף מענטשלעכע עוולות. ביידע האָבן גע־חלומט וועגן אַ בעסערן מאָרגן — פון סאָציאַלער גערעכטיקייט און פרידלעכן צוזאַמענ־לעבן צווישן מענטשן און פעלקער.

מיט לייב־און־לעבן האָבן זיי זיך איבערגעגעבן דעם קאַמף מיט די רעגירער פון פאַרמלחמהדיקן פוילן. ביידע געהערן פון די יונגע יאָרן צו דער קאָמוניסטישער באַוועג־גונג. ביידע זענען זיי געווען די ערשטע אַרעסטאַנטן פון אונדזער שטעטל. ביידע האָבן דערפילט אויף זייער אייגענער הויט די אכזריות פון דער געהיים־פאָליציי אין פולאַוו און שפעטער אין לובלינער טורמע. ביידע זענען שטאַרק באַליבט געווען ביי די אַרבע־טער פון דעמבלין און אומגעגנט. גאָנץ אָפט האָבן זיי זיך געמוזט אויסבאַהאַלטן, נישט נעכטיקן ביי זיך אין דער היים, כדי אויסצומיידן אַרעסט. די צוויי שוואָכע יינגלעך האָבן אויסגעטראָגן אויף זייערע פלייצעס אַ גרויסן טייל פון דער פראָפעסיאָנעלער און קולטורעלער אַרבעט אין שטעטל. ביידע האָבן זיי נישט זוכה געווען צו באַקומען די מינימאַלסטע בילדונג — אָבער מיט האַרץ־גבורה און לעבנס־חכמה (אין בעסערן זין

פון וואַרט), זענען זיי ענלעך געווען ווי צוויי צווילינג־ברידער. זייער וואַרט איז שטענ־
דיק אויסגעהערט געוואָרן מיט דער גרעסטער אויפמערקזאַמקייט און יראת־הכבוד.
כמעט צוויי צענדליק יאָרן האָבן זיי געלעבט און געווען טעטיק אין אונדזער רַאַיאָן.

אברהם אברמוביץ׳ (השני משמאל) מפעילי האיגוד המקצועי בדמבלין

אברהם אַבראַמאָוויטש (צווייטער פון לינקס), טוער פון די פּראָפּ־פּאַריי־נען אין דעמבלין

ביים אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־קריג, איז אברהם אַבראַמאָוויטש אַוועק קיין רוסלאַנד — דאָרט איבערגעלעבט, צוריק געקומען קיין לאָדזש. אין 1950 איז ער נפטר געוואָרן פון אַ האַרץ־אַטאַק. איבערגעלאָזט צוויי זין. יוסף־נטע כאַלעווינסקין האָבן די דייטשע רוצחים אומגעברענגט אין ביאַליסטאָק.

כבוד זייער אָנדענק!

חיים גאָלדבערג / רמת־אביב

לזכר די קדושים פון דער משפחה שטאַמלער

ביזן 1טן סעפטעמבער 1939, זענען מיר געווען אַ גרויסע משפחה אין דעמבלין — אַ שיינער בוים מיט אַ סך צווייגן און צווייגעלעך... ביז עס האָט זיך אַראָפגעלאָזט די נאַצישע, פינצטערע נאַכט — און דער דאָזיקער בוים איז אויסגעריסן געוואָרן מיטן

וואָרצל. בלויז יחידים פון דער בריט־פאַרצווייגטער פאַמיליע זענען ניצול געוואָרן אַ דאַנק דעם, וואָס נאָך אין יאָר 1935 האָבן אַ טייל עולה געווען קיין ארץ־ישראל, אַנדערע האָבן אויסגעוואַנדערט מעבר לים און יחידי סגולה איז געלונגען צו רעטעווען זיך פון די דייטשישע, רוצחישע הענט.

אונדזער משפחה איז באַשטאַנען פון די עלטערן און זיבן קינדער. דעם טאַטן ע״ה האָט מען געוופן יהושע שטאַמלער, גיכער באַקאַנט אַלס שיעלע בעקער, ווייל אונדזער בעקעריי איז געווען פון די עלטסטע אין שטאָט — און דאָרט זענען געווען באַשעפטיקט די מאַמע און די שוועסטערס. דער טאַטע איז בדרך כלל געווען פאַרנומען מיט קהלישע ענייניס — סיי אַלס דאָזאָר אין דער קהילה, פאַרוואַלטונגס־מיטגליד אין דער חברה קדישא און פרעזעס פון דער לינת הצדק און גמילות חסד קאַסע, פאַרזיצער פון האַנט־ווערקער־פאַריין. אַ געראַר חסיד, האָט ער געטרויעט וועגן ארץ־ישראל.

די מאַמע ע״ה האָט מען געוופן בלימעלע — אַן אשה צדקנית, איבערגעגעבן בלב ובנפש איר מאַן, די קינדער און פול מיט זאָרג פאַר אַנדערע. זי האָט אַלע קונים „געהאַט אויפן קאָפּ״ און ספעציעל פרייטיק, געווויסט ווער עס האָט שוין געמומען געבעקס אויף שבת און ווער נישט, אויב אַ קונה האָט זיך נישט באַוויזן ביז פאַרנאַכט, איז זי אַליין אַוועק צו אים אַ היים מיט חלות און ברויט, ניט וועלנדיק, אַז אַ יידישע משפחה זאָל, חלילה, הונגערן אין שבת. זי האָט געווויסט, אַז אַזאַ ייד, צי יידענע, האָבן זיך געשעמט צו נעמען אויף באָרג, אַדער ווידער הייסן פאַרשרייבן אין בוך... אַ סך מאָל פלעגט די מאַמע אויך מיך שיקן צו אַזעלכע שעמעווידיקע קונים, ווייל זי האָט ניט תמיד באַוויזן אַליין אַלעמען צו באַזוכן. איך וויל אונטערשטרייכן, אַז די יידישע דעמבלין האָט געהאַט אַ סך אַזעלכע פרויען און מענער.

דער עלטסטער ברודער שמואל געפינט זיך מיט זיין משפחה אין ישראל. דער צווייטער ברודער, אברהם ז״ל, מיט זיין פרוי און דריי קינדער — זענען אומגעקומען פון די דייטשע רוצחים. די שוועסטער רייזל ע״ה איז געווען גאָנצע בעל־הביתטע אין שטוב. אַ גוטהאַרציקע פרוי, אַן אַרבעטסזאַמע. אומגעקומען בעת דעם היטלעריסטישן מבול. אויך די שוועסטער רחל מיט איר מאַן און קינד זענען אומגעקומען אויף קידוש־השם. מיין ברודער בנימין האָט זיך אָפּגעראַטעוועט פון דעמבלינער לאַגער — און לעבט איצט אין ישראל. דער ברודער יצחק איז אַנטלאָפן קיין רוסלאַנד, וועו ס׳איז אויסגעבראַכן די צווייטע וועלט־מלחמה. דריי און אַ האַלב יאָר געקעמפט אין די רייען פון דער רויטער אַרמיי קעגן דער נאַצישער בעסטיע. געפינט זיך היינט אין ישראל מיט זיין משפחה.

דעם יינגסטן אין דער משפחה שטאַמלער, האָט מען געוופן לייבעלע ע״ה. זייענדיק

באַשעפטיקט ביי צוואַנגס־אַרבעט אויף דער באַן, האָט אַ דייטש אים אַראָפגעווואָרפן פונעם גייענדיקן צוג — און ס׳האָט אים אָפגעשניטן אַ פוס. מעגלעך, אַז וועט נישט דער טראַגישער פאַל, וואָלט ער געבליבן לעבן.

אָזאַ איז דער טרויעריקער סך־הכל פון דער משפחה יהושע און בלומע שטאַמלער און זייערע זיבן קינדער.

מיר וועלן תמיד געדענקען אונדזערע קדושים!

יצחק שטאַמלער / תל־אביב

יחזקאל שולמאַן ז״ל

אַ פאַראייביקונג מיינע עלטערן, שוועסטער און ברידער

איך האָב אין דער פריס־טער יוגנט פאַרלאָזט מיין געבורטס־שטעטל דעמבלין־מאַדזשיץ און דעריבער גע־דענק איך זייער ווייניק וועגן געזעלשאַפטלעך־פאַר־טייאישן לעבן דאָרטן. דער־פאַר אָבער זענען טיף אייַ־געקריצט אין זכרון מיינע עלטערן (די מאַמע — וויי־ניקער, ווייל זי איז נפטר געוואָרן זייער יונג) און די שוועסטער־ברידער.

מיין מוטער איז גע־שטאָרבן, ווען איך בין נאָך אַ קינד געווען. נאָר איך

געדענק זי אַלס שיינע פרוי און גוטהאַרציקע מאַמע צו אירע קינדער און צו פרעמדע. מיין פאַטער ז״ל איז ניט געווען קיין גביר, נאָר אַ בכבודיקער און באַשיידענער מענטש, מיט אַ סך פשטות און חכמה, געשמט מיט זיין אויסערגעווײנלעכער טריישאַפט צו די קינדער. ער האָט געשטרעבט, אַז בײַ די קינדער זאָל תמיד הערשן אחדות און איבערגעבנקייט אײנער פאַרן צווייטן.

נאָכן טויט פון מײַן מוטער, איז ער געבליבן מיט פינף יונגע קינדער — דאָך האָט ער נישט חתונה געהאַט צום צווייטן מאָל, ניט ווילנדיק אַז דאָס קליינוואַרג זאָל ליידן פון אַ שטיפמאַמע. ער איז געווען אַן אָפטער אײנגעייער בײַם מאַדושיצער רבין, מיט וועלכן ער האָט זיך באַראַטן אין פיל פראַגן. איך דערמאָן זיך, אַז ווען אויף די ימים נוראים זענען צום רבין געקומען פיל חסידים פון אַנדערע ערטער, פלעגט דער טאַטע, אונדז קינדער, שיקן שלאָפן צו שכנים, כדי מכניס אורח זײַן די צוגעפאָרענע חסידים, זײַנע פריינד.

דער טאַטע האָט געוואָג שווער זיך געראַנגלט פאַר פרנסה — אָבער ניט אויפגעהערט זאָרגן אויך פאַר אַנדערע. וועג אין שטוב איז ניט געווען אָנגעגרייט אויף שבת ווי עס דאַרף צו זײַן, האָט מײַן פאַטער דאָך פאַרבעטן אַן אורח צום טיש. זײַן היים איז געווען אָפן פאַר יעדן איינעם. וועג ער איז נפטר געוואָרן, האָט אין דער לווייה זיך באַטייליקט די גאַנצע שטאָט יידן, אויך די קינדער פון דער תלמוד־תורה.

איך געדענק ניט צו פיל וועגן מײַנע שוועסטער און ברידער. וואָס איך דערמאָן זיך יאָ, אַז מײַן ברודער סראָלקע (ישראל) איז געווען אַ גוטער, פרומער בחור — וואָס האָט מײַן פאַטער פאַרשאַפט פיל נחת. פון די שוועסטערן געדענק איך גוט די עלטערע, ברכה, וועלכע איז אייגנטלעך געוואָרן מײַן דערציערין נאָכן טויט פון דער מוטער. בדרך כלל זענען די קינדער געווען זייער איבערגעגעבן אײנער דעם צווייטן — און אין מײַן זכרון זענען טיף אײנגעקריצט די נעמען פון: סראָלקי, רחל־לאה, אסתר, ברכה, מרים, ביילע מיט זייערע פאַמיליעס.

ערע דעם אַנדענק פון די טרייע, אומפאַרגעסלעכע קדושים!

אברהם שולמאָן / בריסל, בעלגיע

אלכסנדר קסטנבאום (ערמון) ז"ל

אַלכס נולד בדמבלין, פולין, ב־31.3.1941. הימים, ימי מלחמת העולם השנייה ופולין גרמסת תחת מגפי הקלגס הנאצי. שלוש שנות ילדותו הראשונות עשה עם משפחתו במחנה. ב־1945 — יצאה משפחתו מן המחנה והחלה בונה חייה מחדש. ב־1950 עלה עם משפחתו ארצה. ולאחר שנים אחדות בתל־אביב הצטרף אל קבוצת „אילה" במוסד החינוכי בקיבוץ גן־שמואל.

בסיימו חוק לימודיו התגייס לצה"ל ושירת חמש שנים בחיל־האוויר. בתום השירות חזר למשקו ועבד בפרדס.

נפל במלחמת „ששת הימים" בשמי סיני ביום הראשון לקרבות 5.6.1967. הניח במותו אשה — עדה ובת — עופרית.

*

טייס אלכסנדר ערמון (קסטנבאום) ז"ל
דער פליער אלכסנדר ערמון (קעסטענבאום) ז"ל

גן־שמואל היתה תחנתו האחרונה, ביתו. בצל עצים בגר, מבין כתליה פרץ למרחב, ותחת שמיה רקם שנים, קודם שנפל, חלום לפרוש כנפיים. שקוף וגבוה קרא אותו אליו הרקיע, והוא בא. נער בצפור פלדה. כנפיים דורסניות היו לו שהיטיבו לסמן גבולה

של ארץ. ושריקתו הרועמת היתה לה לחומת מגן. אבל הוא משוטט היה במרומים, משחק באור הזרוע וצוחק לצבעם הכחול, הבהיר. אחר־כך קדרו השמים והאפירו, ונפרשו ממעל מאיימים. וכשרעם הצו הוא יצא לדרך, באלם, בקול דממה דקה. רכוב בשמים, שמיה הרחבים של הארץ שקמה ללחום על חייה. נושם אוויר פסגות מלוא ריאותיו, פרץ את גבולה להלום באויב. עם שחר, קרא את קריאת התגר, ועם אור הוא ירק עוד אש. ויותר לא ביקש. כשחזר, כבר נחתם גורלו. חולות המדבר בהקו בלובנם ושמש גדולה עלתה. לרגע אימצה אותו האדמה אל חיקה — אחר־כך שבה וכיסתה עפרו לעולמים. חבריו לא הביאוהו אל קבר. הוא נאסף אל אבותיו אי־שם במרחביו הבהירים והשקטים של מדבר סיני.

(„על המשמר")

☆ ☆ ☆

דאָס מאַרטירער־קינד אַלעק קעסטענבוים

צווישן די בערך נייניציק קינדער, וואָס זענען אין יענע פינצטערע און אכזריותדיקע צייטן געווען פאַרשפאַרט אין דעמבלינער לאַגער, האָבן זיך אויך געפונען דעם דאָקטאָר קעסטענבוימס דריי קליינע קינדער. דער יינגסטער פון זיי, אַלעק, איז דעמאָלט אַלט געווען אפשר דריי יאָר. דאָס ערשטע מאָל האָב איך געזען דאָס קינד אין זומער 1943, אין פערטן יאָר פון דער מלחמה.

אונדזער שרעקלעכע לאַגע איז וואָס אַמאָל געווארן ערגער און האָפנונגסלאָזער. די ידיעות וואָס זענען צו אונדז דערגאַנגען — שרעקלעכע און אויפשוידערנדיקע. די צוויי גרויסע לאַגערן טראוניק און פאַניאַטאָוו זענען ליקווידירט געווארן, באַזאַמען מיט די פיל טויזנטער יידן, וואָס זענען אין געציילטע טעג אומגעבראַכט געווארן אויף אַן אכזריותדיקן אופן. ווי שטענדיק אין אַזאַ צייט, האָט דאָס האַרץ געצאַפלט פון שרעק. מיר האָבן שוין דאַן געווסט, אַז אַלע יידן ווערן אומגעבראַכט. די טויט־שרעק איז געווען אַזוי גרויס, אַז יעדע רגע האָט זיך געדאַכט, אַט, אַט, וועט אויך אונדזער לאַגער ווערן אַרומגערינגלט און ליקווידירט. ווען מיר זענען פאַרצווייפלטע געאַנגען צוריק פון דער אַרבעט, מיט דער סטעזשקע וואָס איז געווען ביים לאַגער, האָבן מיר אינעוויניק געזען שטיין דעם קליינעם אַלעקן, ווי ר׳האָט אַרויסגעשטעקט זיין קעפל דורך די שטעכל־דראָטן. פאַרזיכטיק האָבן מיר באַפרייט דעם קינדס קעפל פון צווישן די שפיציקע דראָטן און וויטער זיך געגאַנגען אונדזער וועג. ווען מיר זענען אָפגעגאַנגען עטלעכע טריט, האָבן מיר באַמערקט, אַז דאָס קינד האָט וויידער אַרויסגעשטעקט דאָס קעפל פון צווישן די דראָטן — אויף דער דרויסנדיקער זייט.

דאָס צווייטע מאָל, האָב איך געזען דעם קליינעם אַלעקן אין יולי 1944, ווען די

רויטע אַרמיי איז אַריבער דעם טייך בוג און אַן אויפהער געיאָגט די אָפּטרעטנדיקע אין בהלה דייטשע חילות, וועלכע האָבן געוואָלט זיך אַריבערקריגן אויף דעם אַנדערן ברעג ווייסל. די רוסן האָבן פאַרנומען לובלין און דערגאַנגען ביז דעם שטעטל קאָריוו, 35 קילאָמעטער פון אונדזער לאַגער. עס איז נישט איבערצוגעבן די שפּאַנונג, וואָס האָט דאַן געהערשט אין לאַגער. מיר האָבן געמיינט, אַז מיר ווערן גערעטעוועט. דער גרעסטער טייל פון אונדז, האָט אין יענער נאַכט ניט געלייגט זיך שלאָפן. מען האָט געוואַרט אויף דער גרויסער מינוט, ווען די רוסן וועלן אַריינקומען. אַרום צוויי ביינאַכט האָט זיך אָבער די שיסעריי אָפּגעשטעלט, עס איז געוואָרן שטיל. אַ גאַנצע נאַכט און צומאָרגנס כמעט אַ גאַנצן טאָג, האָט אַנגעהאַלטן די שטילקייט. ערשט אַרום פינף פאַרנאַכט האָט זיך באַנייט די קאנאַנאַדע פון האַרמאַטן. אין גרויס איילעניש האָבן די דייטשן באַווייזן אַריינצוטרייבן די יידן פון אונדזער לאַגער אין וואַגאָנען. טראָץ דער שטאַרקער באַוואַכונג, האָבן דאמאָלט באַווייזן צו אַנטלויפן אַ 70 מענטשן, אָבער נאָך אַ „יאָגד", וואָס די פּוילישע נאַציאָנאַליסטן און א.ק. האָבן אויף זיי איינגעאָרדנט, זענען פון די 70 געבליבן לעבן בלויז פיר. אַ טייל האָבן זיי דערהרגעט מיט העק.

צוליב די פאַרלייגטע באַן־ליניעס, פלעגט אונדזער צוג בלייבן אָפט שטיין אויף באַן־סטאַציעס אַ לאַנגע צייט. מיר זענען געווען אין די האַלב אָפענע וואַגאָנען צונויפגעקוועטשט און צוזאַמענגעדריקט, אָפט אויסגעוויקט ביז צום מאָרך פון די ביינער בעת די רעגנס. דעם גאַנצן וועג זענען מיר געווען שטרענג באַוואַכט דורך סאָלדאַטן. כאָטש מען האָט נאָך אין דעמבלין געזאָגט, אַז מען פירט אונדז אויף אַרבעט קיין טשענסטאָכאָוו, האָבן מיר זיך געשראָקן, אַז מען פירט אונדז גאָר קיין אוישוויץ. ביינאַכט איז וויידער אונדזער צוג שטיין געבליבן אויף אַ גרויסער, נישט באַלויכטענער סטאַציע, וואָס איז געווען אָנגעפּאָקט מיט עשאָלאָנען מיליטער און ציווילע, וועלכע האָבן זיך עוואַקויירט אויס מורא פאַר די רוסן. כמעט אַ גאַנצע נאַכט זענען מיר אַזוי געשטאַנען אויף דער באַן־ליניע און זיך ניט געריט פון אָרט. כדי מען זאָל ניט באַמערקן, אַז דאָ ווערט געפירט אַ טראַנספּאָרט מיט יידן, זענען מיר לאַנגע שעהן געזעסן שטיל, צונויפגעדריקטע אין די וואַגאָנען, ביז מיר זענען אַזוי, אונטער אַ געדיכט פּאָלנדיקן רעגן, אייגעשלאָפן. מיר האָבן זיך אויפגעכאַפּט, דערזענדיק דאָס ליכט פון די לאָמטערן, וואָס עמיצער האָט געהאַלטן איבער אונדזערע קעפּ. אין דער שוואַכער שיין פון לאָמטערן, וואָס איז האַלב־פאַרטונקלט געווען, האָבן מיר דערזען, אַז דאָס שטייט איבער אונדז איינער פון די פּוילישע באַן־אַרבעטער.

— „זשידקי?" — האָט ער שטיל אַ פרעג געטאָן, ווי ער וואָלט מורא געהאַט, עמיצער זאָל ניט הערן.

— יאָ, — האָבן מיר מיט דער זעלבער שטילקייט אים געענטפערט.

— פון וואַנען?

— פון דעמבלין.

— איך זע, אַז עס זענען נאָך ביי אייך קינדער פאַראַנען — האָט ער זיך געווונ־דערט. — עס איז אייך, ווייזט אויס, אין דעמבלין ניט שלעכט געגאַנגען, — האָט ער בייסיק אַ זאָג געטאָן. ער האָט אַראָפגענומען די לאָמטערן און אַ זאָג געטאָן: — נו, מען דאַרף שוין גיין, באַלד דאַרף דער צוג מיט אייך אָפּפאָרן.

— פון וואַנען וווייסטו דאָס? — האָב איך אים געפרעגט.

— פון וואַנען איך וויס? ווייל איך בין דער מאַשיניסט, איך פיר דעם צוג. איצט האָב איך אים איבערגענומען.

— אפשר קענסטו מיר זאָגן וווּ מען פירט אונדז?

— קיין טשענסטאָכאָווּ — האָט ער געענטפערט.

עס איז זיך ניט פאַרצושטעלן די פרייד פון אונדזערע, ווען מיר האָבן דערהערט דאָס וואָרט „טשענסטאָכאָווּ". מיר זענען געוואָרן מער האָפּערדיק. אַ פרוי, וועלכע איז געזעסן אויף דער פּאָדלאָגע, איינגעהילט אין אַ דעקע, האָט אים אַ פרעג געטאָן, צי ער וווייסט ניט אַמאָל אין וואָס פאַראַ פאַבריק אַריין מען פירט אונדז. דער מאַשיניסט האָט געפרעגט אַ פאַרוווונדערטער: — איר מיינט טאַקע אויף אַן אָמת, אַז מען פירט אייך אויף אַרבעט? אויפן צמענטאַזש פירט מען אייך.

— צו וואָס אויפן צמענטאַזש? — האָט די פרוי אַ ציטערנדיקע געפרעגט.

— כדי פון אייך מאַכן קאָטלעטן! — האָט דער מאַשיניסט געזאָגט און איז אַוועק.

דעם גאַנצן וווייטערדיקן וועג איז שוין די שרעק פון אונדז נישט אָפּגעטראָטן אויף קיין איין מינוט. אונדזער צוג איז פאָמעלעך אַריינגעפאָרן אין טשענסטאָכאָווּ און געבליבן שטיין צווישן אַ לאָנגע ריי אוקראינער מיט אָנגעצילטע ביקסן, ווי צום שיסן, פון ביידע זייטן ליניעס. דאָס איז געווען גענוג, אַז מיר זאָלן באַלד פאַרשטיין, אין וואָס פאַר אַ שרעקלעכן נייעם גיהנום מיר זענען אַריינגעפאַלן.

ווען עס האָט זיך דערהערט דער רוצחישער אויסגעשריי: „אויסשטייגן!" — איז באַלד געווואָרן אַ גרויסע בהלה. דער גרעסטער טייל פון אונדז, וואָס האָט מיטגעפירט מיט זיך אַ ביסל זאַכן, האָט אַלץ איבערגעלאָזט אין די וואָגאָנען. מען האָט אונדז שנעל אַריינגעטריבן דורך אַ טויער פון אַ הויכן געמויערטן פאַרקאַן, מיט שאַרפע אייזערנע שפּיצן אין דער הייך. ביי דער זייט איז געפלאָסן אַ בריייטער טייך. אינעוויניק האָבן מיר דערזען אויף די דעכער צעשטעלטע אוקראינער מיט מאַשין־ביקסן, געצילט אין אונדז. אויפן פּלאַץ, וווּ מען האָט אונדז צונויפגעטריבן, האָט פאַליציי געגומען אונדז

סאַרטירן, געשלאָגן און געזידלט. פאַמיליעס זענען באַלד צעשיידט געוואָרן. מענטשן האָבן זיך געבעטן, מען זאָל זיי איבערלאָזן אויף דער אַנדערער זייט, צו זייערע נאַענטע, זיי האָבן אָבער באַקומען געשלאָגן מיט שטעקנס און ביקסן־קאָלבעס.

אינמיטן פלאַץ, איז דער מערדער בארטעלשלאגער געשטאַנען אויף עפּעס אַ פאָדיום און מיט אַ הויכן קול באַפּויליז: „אַלע פאַכלייט אַרויסטרעטן!" פיר הונדערט מענער האָבן זיך באַזונדער אויסגעשטעלט אין רייען, צום אַוועקשיקן. יעדעס מאָל האָט דער מערדער געטרונקען פון אַ זילבערנעם בעכער, וואָס אַ יידישער פאָליציאַנט וועלכער איז לעבן אים געשטאַנען, האָט אים אָנגעגאָסן פון אַ פלאַש און דערלאַנגט.

פלוצלונג איז דער פלאַץ פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ נאַך גרעסערן און שרעק־לעכערן גיהנום ווי פריער. פרויען האָבן ספּאַזמירט, געוויינט, געריסן זיך די האָר און דאָס פנים. איינע האָט זיך ווי אין קאָנוואולסיע אַ וואָרף געטאָן אויף דער ערד און זיך געשלאָגן מיט די פויסטן אין קאָפּ.

— וואָס איז געשען? — האָב איך אַ פרעג געטאָן ביי משה עקהייזער, וואָס איז אַ פאַרצווייפלטער געשטאַנען און זיך געבראָכן די הענט.

— דו האָסט ניט געהערט דעם אומגליק? — האָט ער כמעט אַ ווייַנענדיקער אויסגעשריען. — די קינדער וועלן אַלע אַוועקגענומען צום אויסשיסן. די צוואנציק קינדער פון ערשטן טראַנספּאָרט, וואָס מען האָט מיט אַ וואָך צוריק געבראַכט אַהער פון דעמבלין, לעבן ניט פון לאַנג. גיי, וועסטו זען. ביי דעם דאָקטאָר קעסטענבוים האָט מען שוין אַלע קינדער אַוועקגענומען. דאָרט זיצן זיי! — האָט ער מיר מיט דער האַנט אַ ווייַז געטאָן.

וועג איך האָב זיך אַרויסבאַקומען פון דער פאַרצווייפלטער און צונויפגעדריקטער מענטשן־מאַסע, האָב איך דערזען דעם דאָקטאָר קעסטענבוים פאַרביילויפן אַ צעפלאַמטן, אַ צעדולטן. איך האָב אים געפרעגט, צי דאָס אַלץ וואָס עקהייזער האָט דערציילט, איז אמת, האָט ער מיר אפילו ניט געקענט ענטפערן. ער האָט בלויז מיט זיינע פאַר־טרערטע אויגן אַ קוק געטאָן אויף מיר, אַ ווייַז געטאָן מיטן בליק אויף דער ערד — און איז אַוועק געלאָפן. אויף דער ערד, אויף אַן אויסגעשפרייטער דעקע, האָב איך באַמערקט דעם קליינעם אַלעקן, וועלכער האָט אויסגעזען ווי אַ יונג, נאָקעט פייגעלע... אַן אייַנגעבויגענער, מיט אַראָפּגעלאָזטע הענטעלעך, ווי אַראָפּהענגענדיקע, נישט באַוואָקסענע פליגעלעך. ער איז געזעסן אויף דער ערד, צוזאַמען מיט זיין עלטער ברודערל און שוועסטערל — אַלע דריי איבערגעלאָזט, גרייט צום אַוועקנעמען. זיי האָבן געניט פאַרשטאַנען, וואָס זיי דערוואַרט. איז מען געזעסן ציטערנדיקע פון טויט־שרעק...

מיך האָט מען דעם זעלבן טאָג איבערגעפירט אין אַ צווייטן לאַגער. ווי איך האָב זיך שפּעטער דערוווסט, האָט מען דאמאָלט אַלעקן, צוזאַמען מיט אַלע אַנדערע קינדער און אונדזער טראַנספּאָרט, אָפּגעזונדערט פון די עלטערן און געהאַלטן פּאַרשפּאַרט עטלעכע טעג אין אַ באַראַק. נאָך דעם האָט מען זיי געזאָלט אַוועקפירן אויף דעם בית־הקברות. אָבער אַזוי ווי אין דער צייט פון גרויסע שוידערלעכע פּאַרברעכנס, זענען אויך געשען גרויסע אומגלויבלעכע נסים, אַזוי איז מיט פיל געלט און בריליאַנטן פון די רייכע עלטערן, געלונגען איבערצוקויפן דעם מערדער באַרטעלשלאגער. אַלעק, צוזאַמען מיט די אַנדערע קינדער, זענען צוריק געבראַכט געוואָרן צו זייערע עלטערן אין לאַגער — און אַזוי זענען זיי אָפּגערעטעוועט געוואָרן.

*

דאָס דריטע מאָל האָב איך געזען אַלעקן מיט צוואנציק יאָר שפּעטער — אין יאָר 1965, אין רמת־גן.

איין מאָל האָב איך אָנגעקלונגען אין דער ווויונג פון ד״ר קעסטענבוים, וועלכער האָט מיר געעפנט די טיר און אַרייַנגעבעטן אין שטוב. איך האָב דאָרט דערזען אַ יונגן, שיינעם און סימפּאַטישן אָפּיציר פון ישראלדיקן לופט־פלאָט. עפּעס בין איך באַהערשט געוואָרן פון אַן אויסטערלישן געפיל, געבליבן שטיין, ניט אַראָפּגענומען די אויגן פון דעם יונגן אָפּיציר. „איז דאָס ניט אַמאָל אייַנער פון דעם דאָקטאָרס זין?״ — האָב איך אַ טראַכט געטאָן. דער דאָקטאָר, וועלכער האָט באַמערקט מיין ניט זיכערקייט, האָט צו מיר אַ זאָג געטאָן:

— דאָס איז דאָך מיין אַלעק.

— אַלעק, אַ פּליער? — האָב איך אַן איבעראַשטע, ווי צו זיך אַליין אַ זאָג געטאָן.

— יאָ, יאָ, — האָט דער דאָקטאָר געענטפערט. — אַזוי האָט ער געוואָלט.

ווי שטענדיק, ווען עס טרעפן זיך געוועזענע קאָנצענטניקעס, האָבן מיר באַלד אָנגעהויבן צו רייַדן וועגן יענע פינצטערע צייטן. אַלעק איז געזעסן שטיל, אָן אַ וואָרט אויסצורייַדן, נאָר אויפמערקזאָם זיך צוגעהערט צו אונדזער יעדער וואָרט. און יעדעס מאָל, ווי ער וואָלט דאָס אַלץ נאָך אַמאָל איבערגעלעבט, פלעגן זיך ביי אים פון צייט צו צייט ענדערן די גרימאַסן און די קאָלירן אויפן פּנים. ליידער, האָב איך דאמאָלט ניט געווווסט, אַז דאָס זע איך אים שוין דאָס לעצטע מאָל.

מיט צוויי יאָר שפּעטער, אין 1967, האָבן די אַראַבישע מדינות, אונטער דער אָנפירונג פון מצרים, געדראָט מיט פאַרניכטן ישראל, אָפּמעקן זי פון דער ערד. אַלעק, וועלכער איז נאָך פון זיין קינדהייט געווען אָנגעזאָפּט מיט שנאה צו

פעלקער־פאַרניכטער, האָט יענעם פרימאָרגן פון 5טן יוני 1967, זיך אַ הייב געטאָן מיט זיין עראָפלאַן אין דער לופטן. ער איז געפלויגן איבער דעם שונאס טעריטאָריע, זיך באַטייליקט אין די געפערלעכסטע קאַמפן, פיל שלאַנגען־נעסטן חרוב געמאַכט.

כמעט אין דער לעצטער מינוט פון דער זעקס־טאָגיקער מלחמה, וועז דער שונא איז שוין געלעגן אַ צעשמעטערטער, איז דער פאַמיליע קעסטענבוים מיטגעטיילט געוואָרן די שרעקלעכע ידיעה: אויפן צוריקוועג, נאָך דעם אויספירן אייניע פון די וויכטיקסטע אויפגאַבן, איז אַלעקס עראָפלאַן געטראָפן געוואָרן, ערגעץ־וווּ אַראָפ־געפאַלן און צעשמעטערט געוואָרן.

אַזוי האָט אַלעק, דאָס קליינטשיקע קאַצעט־קינד, מקריב געווען מיט צוויי־און־צוואַנציק יאָר שפעטער, זיין יונג לעבן בייַם פאַרטיידיקן דאָס יידישע לאַנד, ער איז אומגעקומען מיט אַ העלדישן טויט.

הדסה אייכנבערענער / רמת־גן

☆ ☆ ☆

אוניברסיטה בר-אילן
המכון לחקר יהדות הגולה

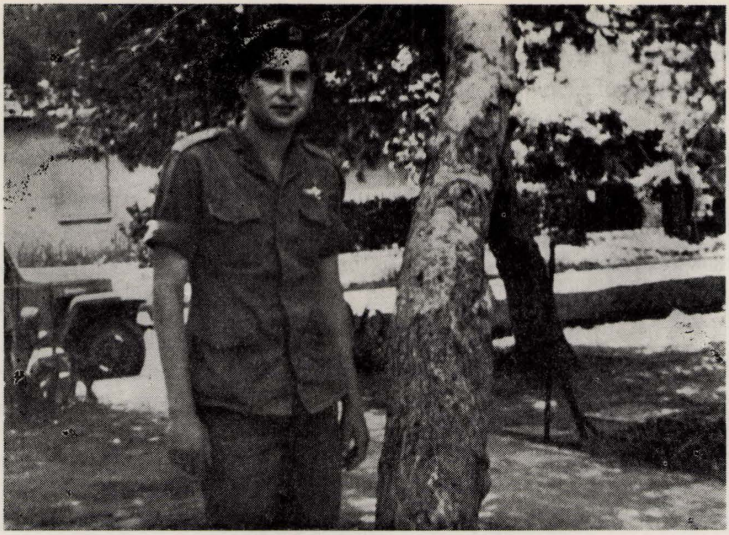

הצנחן שמאי שאייביץ׳ ז״ל

נולד ב־18 באפריל 1948. נפל על משמרתו בפעולה בעמק בית־שאן ב־19 בספטמבר 1968. בוגר בית־ספר תיכון ט׳ (בהצטיינות) ביד־אליהו, תל־אביב. השתתף במלחמת ששת הימים, בפעולת כראמה ובעוד מבצעים צבאיים ממדרגה ראשונה. בצה״ל — כמו על ספסל הלימודים, הצטיין במסירותו ואחריותו.

כתלמיד כתה ה׳ כתב כמה חיבורים. אחד מהם — על חנה סנש. כאות הוקרה קיבל מתיאטרון „הבימה״ כרטיס־חנם לשנה.

אנו מביאים להלן חיבורו „המתמיד אינו אומלל בעיניו הוא״, שפורסם בחוברת מס׳ 32 „הארץ שלנו״ בשנת 1960:

עובר אורח מתהלך ליד בית המדרש ורואה את המתמיד בלימודיו. הוא חושב: מדוע לו לילד הצעיר בשנותיו הרכות, לייגע את מוחו בלמוד התורה? כמוהו חושבים גם רוב הבריות. אך המתמיד לא כך חושב. הוא משבח את עצמו על שהוא לומד בשקידה, הוא אינו רואה את החיים החילוניים שמסביבו, ואינו שומע את מה שמתרחש מסביבו. המתמיד רואה את אותיות התורה המאירות לו והמושכות אותו אליו כאילו בחבלי קסם. הוא שמח בחלקו, הוא מצפה ליום בו יסתיימו שנות למודיו והוא ישוב הביתה וכתר התורה לראשו.

שמאי שיביץ, כתה ו׳ בי״ס צבי שפירא.

אונדזער זון שמאי שאַיעוויטש ז״ל

מיין ליב, טייער יינגעלע שמאי׳לע איז געבוירן דעם 18טן אַפּריל 1948, אין תל־אביב, אין דער צייט פון מלחמה־אַקציעס אין יפו.

געלעבט האָט אונדזער טייער יינגעלע נאָר צוואַנציק און אַ האַלב יאָר. דעם 19טן סעפּטעמבער 1968, איז ער אַוועק אויף אַן אַקציע אין דער געגנט פון בית־שאן, וואָס האָט געברענגט אַן אומגליק אויף דער גאַנצער פאַמיליע.

אונדזער שמאי׳לע איז געווען זייער אַ גערעטן קינד. הויך, שיין אַנטוויקלט. יעדער האָט אים באַוווּנדערט. מיר האָבן געהאַט פון אים נחת. ער איז געווען אַ גוטער תלמיד, איינער פון די בעסטע. וועמען האָט ביי אונדז געפּענט אַ נייע שול, האָט אונדזער ליב קינד דעקלאַמירט און באַגריסט די לערער מיט די קינדער. וועמען אין שול זענען פּאַרגעקומען פּאַרשטעלונגען, האָט שמאי׳לע תמיד געשפּילט די וויכטיקסטע ראָלן.

וועמען אונדזער שמאי׳לע איז געגאַנגען אין כתה ה׳, האָט ער געשריבן אַן אַרטיקל אין צייטונג, דערנאָך געשריבן אַ חיבור וועגן חנה סנש, פאַר וועלכן ער האָט באַקומען אַן איינטריט־קאָרטע אין טעאַטער „הביכה״, אויף אַ גאַנץ יאָר, אַלס אַנערקענונג. פון משרד החינוך (בילדונגס־מיניסטעריום) האָבן מיר דערהאַלטן אַ דאַנק־בריוו מיט פיל לויב־ווערטער פאַר דעם גערעטן קינד. איצט דאַרפן מיר וועגן דעם אַלעמען שרייבן — וועמען ס׳איז שוין פאַרגאַנגענהייט...

וועמען שמאי׳לע איז אַלט געוואָרן 13 יאָר האָבן מיר אים געמאַכט אַ בר־מצווה אין אַ זאַל מיט אַן אָרקעסטער. עס זענען געווען פיל מענטשן. שמאי׳לע האָט געזאָגט אַ דרשה און שיין געזינגען. נאָך דעם ווי אונדזער יינגעלע האָט אין שול געזאָגט די הפּטורה, איז צו אים צוגעגאַנגען איינער פון די מתפּללים און געזאָגט, אַז ר׳האָט דריי זין, אַלע האָבן געמאַכט זייער בר־מצווה אין שול, אָבער אַזוי שיין זאָגן די הפּטורה האָט ער נאָך ניט געהערט.

וועמען אונדזער קינד האָט געענדיקט די פאַלקס־שול, איז ער אַריין אין גימנאַזיע מיט אַ צייגעניש פון בלויז „פינפן״ און צוויי „אויסגעצייכנט״.

אין דער פעריען־צייט האָט ער געאָרבעט. וועמען מיר האָבן אים איינגעשריבן אין דער מיטלשול, האָט ער געגעבן צושטייער צו די לימודים פון זיין אָפּגעשפּאַרט געלט.

אין יאָר 1962 איז אונדזער קינד אַריין אין תיכון ט׳, יד־אליהו, תל־אביב. ער האָט מיט הצלחה געענדיקט די גימנאַזיע, באַקומען מאַטורע און אַנגעהויבן רעדן וועגן מיליטער־דינסט. אונדזער שמאי׳לע האָט נאָר געוואָלט גיין אין נח״ל.

אין מיליטער איז אונדזער זון געווען צוויי יאָר. ער האָט דורכגעמאַכט די זעקס־

טאָגיקע מלחמה. געווען אין עכו, וועו ס׳איז דאָרט פאָרגעקומען אַן אויפרייס. דער זייגער איז אים פאַרברענט געוואָרן, אָבער ער איז געבליבן לעבן. ער האָט זיך באַטייליקט אין דער כראמה־אַקציע און אַרויס גאַנץ. אויך באַטייליקט זיך אין אַנדערע אַקציעס.

זומער 1968 איז אונדזער קינד, כמעט יעדן שבת, טיילמאָל אויך אין מיטן וואָך, געווען אין שטוב. דאָס לעצטע מאָל איז ער געווען אין דער היים דעם 16טן סעפטעמבער 1968, דינסטיק פרי. — און וועו האָט זיך געקענט פאָרשטעלן, אַז אונדזער קינד וועלן מיר מער נישט זען?

דאָנערשטיק, דעם 19טן סעפטעמבער 1968, נאָך מיטאָג, וועו איך מיט מיין מאַן מיכאל און אונדזער טאָכטער דינהלע זענען געווען אין שטוב, זענען פלוצלינג אַריין צוויי פאָרשטייער פון צה״ל און געברענגט די שרעקלעכע בשורה וועגן שמאי׳לען. אונדזער גאַנצע וועלט איז געבליבן פאַרפינצטערט. מיר האָבן געחלשט.

איך געדענק, אַז מיר זענען נאָך אַ לאַנגע צייט געווען צעמישט און דערשיטערט — און זאָלן נישט לאָזן דויערן אונדזערע ליידן און אונדזער בענקשאַפט.

מיר קענען נישט לעבן אָן אונדזער טיירן שמאי׳לע.

מיר לעבן אין ליידן און אין פיין. זאָל נאָר די לאַגע זיך ענדערן צום גוטן. זאָל זיין שלום — דאָס איז אונדזער פאַרלאַנג.

די ליידנדיקע עלטערן מיכאל און שרה־לאה
און די שוועסטער דינה׳לע שאייעוויטש

„פלינקער פון אַן אָדלער, שטאַרקער פון א לייב״...

(צום אָנדענק פון געפאַלענעם פאָראַשוטיסט שמאי שאיעוויטש ז״ל)

שמאין האָב איך געקענט וועו ער איז נאָך אַ קינד געווען, אין פאָלקס־שול געגאַנגען. דערנאָך, וועו ער האָט מיט מיין יינגערן זון געלערנט אין גימנאַזיע, איז שמאי געווען אַן אָפטער אייגנייער אין אונדזער שטוב. דער שיינער שלאַנקער בחור האָט מיט זיין שטילער האַלטונג, שטענדיקער פאָרטראַכטקייט אויף דעם סימפּאַטישן געזיכט מיט די אייַדעלע שטריכן, איבערגעלאָזט אויף אַלעמען דעם בעסטן אייַנדרוק, געצויגן אויף זיך אַלעמענס אויפמערקזאַמקייט.

זיינע חברים האָבן אים תמיד געלויבט, געוופן אים „דער פלינקער קאָפּ״. ער האָט

מיט דערפאַלג זיך באַטייליקט אין די שמועסן און פאַרשטעלונגען וועלכע זענען פאַר־געקומען אין שול. זיך אויסגעצייכנט ביי באַגריסונגען. ער האָט געהערט צו דער סקויטן־אַרגאַניזאַציע („הצופים").

נאָכן פאַרענדיקן די מיטלשול, טרעט ער אַריין אין נח"ל און ווערט דערנאָך אייַנער פון די בעסטע סאָלדאַטן אין צה"ל. מיטן אויסברוך פון דער זעקס־טאָגיקער מלחמה, ווערט ער געשיקט אויפן סיריישן פראָנט, נעמט אָנטייל אין די שווערע קאַמפן צו באַפרייַען רמת הגולן. ווי נאָר די קריג ענדיקט זיך, מעלדעט זיך שמאי פרייוויליק צו זיין אַ פאַראַ־שוטיסט.

די נייַע מיליטעריש פאַרמאַציע גיט אים אַ געלעגנהייט צו באַטיילִיקן זיך אין פאַרשידענע קאַמפס־ און רעוואַנזש־אַקציעס קעגן די אַראַבישע רוצחים, וועלכע קומען פון יענער זייט גרענעץ מאָרדן ישראלדיקע פרויען און קינדער. ער נעמט אָנטייל אין דער באַרימטער אַטאַקע פון די ישראל־כוחות אויף דעם ירדנער שטעטל קעראַמע, די וויכטיקסטע באַזע פון אַראַבישע דיוואַרסאַנטן און מערדער.

נאָכן פאַרענדיקן דעם פאַראַשוטיסטן־קורס, וויל מען אים איבערפירן אויף אַרבעט ביים שרייבטיש, נאָר שמאי וויל נישט דערפון הערן, ער פאָדערט קאַטעגאָריש אים וווייטער לאָזן אין זיין קאַמפס־אייַנהייט. מען טוט אים צוליב — און ער באַטיילִיקט זיך אין רוב אַקציעס קעגן די דיוואַרסאַנטן אויף יענער זייט גרענעץ און אויך פון דער זייט ירדן.

וועגן זיין פאַטריאָטישקייט איז צו זען פון דעם וואָס עס דערציילט דער פאַר־יתומטער און צעבראָכענער פאָטער פון שמאין — מיכאל שאיעוויטש:

„איין מאָל, וועט שמאי איז געקומען אַ היים אויף אורלויב, האָט ער, ווי דער שטייגער, געליגט זיך שלאָפן — אַ מידער און דערשעפטער. נאָר פריער אַנגעזאָגט, אַז מ'זאָל אים אויפוועקן ערשט אין דער פרי. נאָר אין מיטן נאַכט האָב איך דערהערט אַ פאַרדעכטיק געריוש פון זיין צימער. ווען כ'בין אַראָפּ פון בעט און צו זיין חדר, האָב איך דערזען ווי אַ האַלב־פאַרשלאָפענער האָט ער אַ כאַפּ געטאָן די ביקס, גלייך ווי ער וואָלט געוואָלט זיך לאָזן ערגעץ לויפן... איך האָב גלייך פאַרשטאַנען וואָס מיט אים קומט פאָר, מיט ביידע הענט אים אַרום געגומען, באַרויִקט. ווען ר'איז צו זיך געקומען, איז ער ווידער איינגעשלאָפן".

„יעדעס מאָל, ווען ער פלעגט קומען אַ היים אויף אַ טאָג, האָט ער זיך געאיילט, געוואָלט שוין זיין צוריק אין דער איינהייט. קיינמאָל נישט געהאַט קיין צייט". — דער־ציילט מיט איינגעהאַלטענער רויִקייט די מוטער זיינע שרה־לאה.

אַמאָל האָב איך אים געפרעגט פאַר וואָס ער איילט זיך אַזוי צוריק: „ביסט דאָך

נאָר וואָס געקומען?" זיין תשובה איז געווען ווי אַן אויסמיידנדיקע: „איך קום אייך נאָר זען, זאָגן שלום". די ציטעריקע מאַמע האָט דעמאָלט ניט געוווסט, אַז איר בן יחיד איז גרייט יעדער מאָמענט זיין יונג לעבן אַוועקגעבן פאַר זיין פאָלק און לאַנד, אַז שמאי איז מסוגל זיך מקריב צו זיין, אויף דער עקדה זיך ברענגען...

דעם 16טן סעפטעמבער 1968 האָט זיך שמאי געזעגנט מיט אַלע שטוביקע און אַוועק אין זיין איינהייט. צומאָרגנס, אין די ראַדיאָ־נייעס פון 10 ביינאַכט, האָט דער ספּיקער פון „שידורי ישראל" איבערגעגעבן, אַז אין אַ צוזאַמענשטויס מיט דיווערסאַנטן זענען געפאַלן זעקס חיילים.

...מיט צוויי טעג שפּעטער האָבן מיר געלייענט אין די צייטונגען, אַז „בעכטן זענען אויפן מיליטעריש טייל פונעם תל־אביבער בית הקברות קרית שאול אויסגעגראָבן געוואָרן דריי פרישע קברים פאַר דריי געפאַלענע פאַראַשוטיסטן, וועלכע האָבן געקעמפט אַקסל ביי אַקסל, צוזאַמען אַטאַקירט און צוזאַמען געפאַלן. אין דער לווייה האָבן זיך באַטייליקט טויזנטער מענטשן, פיל הויכע אָפיצירן פון צה"ל און דער שר הבטחון משה דיין".

אין איינעם פון די קברים האָט געפונען זיין אייביקע רו דער אומפאַרגעסלעכער שמאי שאיעוויטש, אויף וועלכן מ'האָט געמעגט זאָגן דעם פסוק: „מנשרים קלו מאריות גברו"...

צבי אייכענבערענער / רמת־גן

אריה אגסי ז"ל

נולד בקיבוץ גבת בשביעי לפסח תש"ז להוריו חנה ואלימלך אגסי (רוזנברג) מדמבלין־מודז'יץ. למד בכיתה א' עד לעקירה לקיבוץ יפעת. ביפעת סיים שתיים עשרה שנות לימוד בביה"ס האיזורי העמק המערבי.

עם סיום הלימודים בביה"ס, הלך, במסגרת ש.ש.ש. (שנת שרות שלישית) מוקדמת, להדרכה בקן הנוער העובד בכפר־סבא. כעבור מספר חודשים עבר להדרכה בקן הנוער העובד בקרית בו־רוכוב ברמת־גן. בתפקידיו אלה שימש במשך שנה והדריך עשרות חניכים: מהם הלכו לגרופית ואח־רים מהווים גרעין הכשרה המיועד להשלים את מש־מר דוד (כיום הם ביפתח).

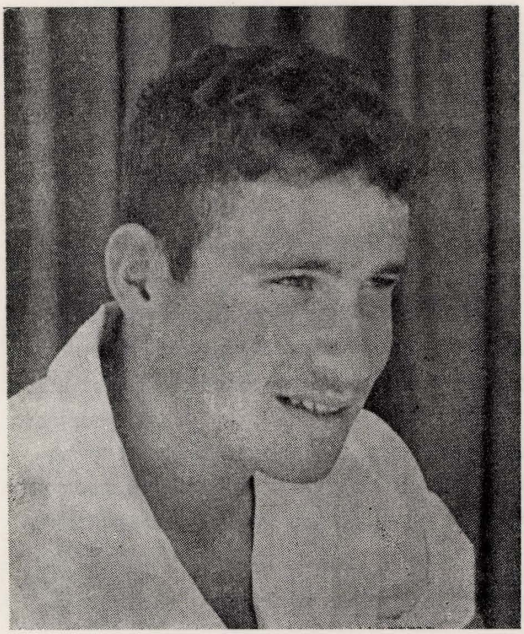

לפני שנתיים וחצי, עם תום שליחותו ב־ש.ש.ש. התגייס לצה"ל. מראשית התגיסותו התנדב לסיירת הצנחנים. לאחר שנה לע־רך, היה בקורס מ.כ. ול־אחר מכן, פעל יחד עם יחידתו בפעולות שונות (כארמה, מארבים ומרד־פים) כשהוא משמש כסמל מחלקה.

בימי החופשות, היה בא הביתה ליפעת ויוצא לעבודה במטע, כפי שהסכין עוד מימי הילדות.

במרדף אחר חולית חבלנים ב־11.6.69 בשעה 2 אחה"צ, נכנס, יחד עם פיקודיו ומפקדיו, בקרב עם החבלנים, בו נפל. הוא היה בן 22 במותו.

מעתון „מעריב" מיום ו' 13.6.69

אתמול נודעו גם פרטים נוספים על המירדף, שנערך בבקעה ובו נהרגו שלושה מחיילי צה"ל וחוסלו שמונה מחבלים. המירדף נערך בואדי בעל צמחיה סבוכה, כ־11 ק"מ בקו אויר מן הירדן. המגע עם החבלנים נוצר ב־2 אחה"צ, מטווחים של 6—10 מטרים.

סמל אריה אגסי גילה ראשון את החבלנים וצעק: „חברה זהירות, פתחים. לתפוס עמדות!" אותה עת גילו אנשי „פתח" את אנשינו והתפתח קרב ממטרים ספורים — כשראשוני היחידה שלנו ואנשי החבלה משליכים רימונים.

שלושת ההרוגים היו הקרובים ביותר לאנשי „פתח". הם ניהלו עמם קרב קצר. סגן שהרבני, שנפצע קשה, המשיך להלחם ועל פי החקירה שנערכה אחר־כך, נסתבר כי הספיק להטיל שני רימונים על אנשי „פתח" שהיו קרובים אליו. רימונים אלה גרמו למותם של שלושה או ארבעה חבלנים. — — —

דברי פרידה על קברו של סמל אריה אגסי ז"ל

אריה אגסי יקירי —

הגעת ליחידה מפוארת. אחרי תקופת אימונים קצרה הצבנו אותך לתפקיד מפקד כתה. אני זוכר את התלבטויותך עם קבלת התפקיד. אני יכול לומר לך עכשיו שכל אשר עשית נעשה על הצד הטוב ביותר. הגעת עם חייליך להשגים מרשימים. גילית הבנה לנפש חייליך ותושיה. בהתקלויות שמרת על קור רוח ולימדת את כולנו מהי שליטה עצמית ודבקות במשימה. בכל מגעיך ומעשיך שמרת על רוח טובה עם בת שחוק קבועה על השפתיים.

במרדף האחרון היית בכוח החוד. כשדאי מעולה הצלחת להבחין באויב למרות קשיי השטח, נתת פקודת התראה וע"י כך חסכת נפגעים. אבל את עצמך לא הצלת.

היום, ליד קברך, אני נפרד ממך בשם מפקדי וחיילי היחידה — ביגון וגאון.

רס"ן ישי יזהר, סמג"ד

מדברי מפקדו של אריה אגסי ליד הקבר הפתוח

הגעת אלינו מיחידה אחרת לקבל עליך תפקידי פיקוד. אני יודע שחששת מתפקידי פיקוד אלה. דברתי אתך הרבה על כך. כאן, לפני כל הנאספים לידך, אני יכול לומר שמלאת את כל שהוטל עליך במסירות ובהצלחה. גלית תושיה ואומץ רוח בכל המבחנים וההתקלויות. אני זוכר את החיוך שלך, הלבבי והטוב ואני יכול להבטיח לך כאן, שאנחנו נמשיך מהמקום שהפסקת.

אנחנו נפרדים ממך ונמשיך ללכת בדרכים בהן הלכנו יחד אתך.

ג.

ה ש ו א ה
דער אומקום

ילדי דמבלין במחנה־עבודה בצ'נסטוכוב.
חלק מהם ניצלו, אחרים — ניספו.

קינדער פון דעמבלין אינעם אַרבעטס־לאַגער אין טשענסטאָכאָוו.
אַ טייל האָט זיך געראַטעוועט, די אַנדערע זענען אומגעקומען.

ילדות*

הָיְתָה הַיַּלְדוּת מְרֻבַּע אוֹר בָּהִיר,
עַמּוּד אֶבֶן־פָּז מִסְתַּחֲרֵר בָּאֲוִיר,
וּפֶרַח שֶׁל כְּפוֹר, בַּחֲלוֹן נִתְלַבְלֵב,
וְיֵלֵל מְמֻשָּׁךְ שֶׁל מָטָר הַדּוֹלֵף.
תִּקְתּוּק הַשָּׁעוֹן מְנַסֵּר בַּלֵּילוֹת
וּפְחָדִים מְרֻבִּים בְּפִנּוֹת אֲפֵלוֹת.

הָיְתָה הַיַּלְדוּת צִוָּאר רַךְ שֶׁל אֵם,
מִפְלָט מִמּוֹרָא וּמִסַּעַר רוֹעֵם.
הָיְתָה הַיַּלְדוּת שִׁרְתָהּ בְּלִי מִלִּים,
נוֹגָה עַד עַתָּה אֵי בַּלֵּב בְּצִלְיִלִים.
רַחֲמִים לְצִפּוֹר שֶׁקְּפָאָה עֲרֻמָּה,
בַּגַּן הַחֲרִפִּי לָהּ כָּרִינוּ גוּמָה.

וּבְכִי עַל יוֹסֵף בֵּין אֹרְחָה מִדְיָנִית,
וְצַהַל: קַרְנוֹ הֵן תָּרוּם עוֹד שֵׁנִית!
וּשְׂחוֹק עַל בִּלְעָם שֶׁאָבָה לְקַלֵּל:
מַה יָּקֹב, מַה יִּקֹּב – וּבְפִי שִׁיר־הַלֵּל!
הָיְתָה הַיַּלְדוּת אַף מַחְסוֹר וְרָעָב,
בְּלֵילוֹת אֲרֻכִּים תְּפִלָּתוֹ שֶׁל הָאָב.

בְּכִיוֹ עַל שְׁכִינָה תִּתְגּוֹלֵל בַּגָּלוּת,
עַל בֵּית רֵיקָן שֶׁהוֹמָה בּוֹ דַּלּוּת,
עַל אֵיד וְחָרְבָּן מִשֶּׁכְּבָר הַיָּמִים,
וְיוֹם מַה־קָּרוֹב שֶׁפָּנָיו נִוְעָמִים.
קוֹלוֹ נִתְמַשֵּׁךְ כֹּה בָּכֹה וְגָנוֹן –
לָמְדָה הַיַּלְדוּת עֲרָגוֹן וְגָנוֹן.

שֶׁבַּץ בַּיַּלְדוּת כַּחֲמָה הָעוֹלָה
אֱלֹהִים אַדִּירִים וְיָדוֹ הַגְּדוֹלָה.
דִּבֵּר אִתּוֹ אַבָּא פָּנִים אֶל פָּנִים
בְּכָל עֵת צוּקָה וָחֳלִי שֶׁל בָּנִים.
הִפְצִיר, הֶעְתִּיר – וּמְצָחוֹ מְעֻנָּן
הִגִּיהַּ אַט־אַט, כִּי יָדַע שֶׁחָנָּן.

הָיְתָה הַיַּלְדוּת גַּן לֵב וַהֲמִית
וּשְׂחוֹק וּדְמָעוֹת בָּהּ חָבְרוּ לְתָמִיד.
אֶרֶאנָּה עַתָּה: זִיו רֹאשׁוֹן, אֲבִיבִי,
אֹשֶׁק אֶת זִכְרָהּ בְּשׁוּלֵי נְתִיבִי.
רְחוֹקָה הוֹי שֶׁלִּי, אֵי אוֹרֵךְ שֶׁנִּגְנַז?
יַלְדוּתִי מִשֶּׁכְּבָר כַּמָּה דַל הוּא מֵאָז!

יוֹסֵף בְּשִׁבְיוֹ שׁוּב קַרְנוֹ לֹא תָּרוֹם,
בָּזוּי הוּא עַתָּה, זָב־דָּמִים וְעֻלַּם.
וּבִלְעָם – הוּא יִקֹּב וָאָר וַיְקַלֵּל,
וְחוֹרְכוֹת אָלוֹתָיו מִשְׁכְּנוֹת יִשְׂרָאֵל.
לֹא צִפּוֹר שָׁם קָפְאָה וּכְנָפֶיהָ מְטוֹת –
כִּי גְוִיּוֹת אַחְיוֹתַי מְעֻנּוֹת וּשְׁחוּטוֹת.

וְאֵין עוֹד הָאָב שֶׁפָּנִים אֶל פָּנִים
יִקְרַע גְּזַר הַדִּין שֶׁנֶּחֱרַץ עַל בָּנִים,
וְאֵין אֱלֹהִים שֶׁיִּשְׁמַע וְיִרַחֵם –
אַיֵּכָה עַתָּה, הוֹי צַוָּאר רַךְ שֶׁל אֵם?
נוֹתַר לִי הַשִּׁיר הַמְנַסֵּר בַּלֵּילוֹת
וּפְחָדִים מְרֻבִּים וְזוָעוֹת אֲפֵלוֹת.

---

* מתוך הספר „שירים ופואמות".

מיר שטעלן אייך אַ לעבעדיקן מאָנומענט

משה וואַסערמאַן

מיין טייער שטעטעלע דעמבלין, ווי זאָל איך דיך אויף אַ רגע פאַרגעסן? איינגע־באַקן ביזטו אין מיין האַרצן, ווי אין די הערצער פון די אַלע ניצול געווארענע יידן, וואָס זענען געבוירן געווארן און אויסגעוואַקסן אויף דיין ערד — און פון אירע זאַפטן זיך גענערט.

ווער האָט ניט געהערט פון דעמבלין־מאַדזשיץ, דאָס שטעטל פון תורה, חכמה און געזאַנג? די „מאַדזשיצער דינאַסטיע" איז דאָך באַרימט געווען אין גאַנץ פוילן און אויסער אירע גרענעצן. דאָס זיסע געזאַנג פון די מאַדזשיצער חסידים, האָט טויזנטער הערצער מיט פרייד אָנגעצונדן, ביז די פינצטערע היטלער־נאַכט האָט זיך אַראָפגעלאָזט איבער דער מדינה פוילן, ווו עס האָט געבליט אַ טויזנט־יאָריק יידיש לעבן. מיט פייער און שווערד האָבן די היטלעריש ע וואַנדאַלן באַפאַלן דאָס פוילישע לאַנד, און דער ערשטער און גרעסטער קרבן איז געפאַלן דער יידישער ישוב דאָרט, וועלכער איז אָפגעווישט געווארן פון דער ערד. צוזאַמען מיט אַלע שטעט און שטעטלעך, איז אויך אונדזער טייער שטעטעלע דעמבלין חרוב געווארן, דער יידישער קוואַרטאַל — פאַר־ברענט, די יידן — דערמאָרדעט, פאַרשניטן אונדזערע הייליקע צניעותדיקע שוועסטער, טעכטער און פרויען; געשענדעט און פאַרפיניקט אונדזערע אומשולדיקע קינדערלעך.

די היטלעריש ע מערדער האָבן די קראַנקע יידן פון די בעטן אַרויסגעשלעפט און אויפן מאַרק־פלאַץ דערשאָסן. פינצטער איז געווארן אין ליכטיקן מאַי־טאָג פון יאָר 1942, וועו 480 יידן זענען אויפן אָרט דערשאָסן געווארן און די אַנדערע האָט מען מיט קלעפ פון ביקסן־קאָלבעס און שטעקנס, געטריבן צו דער באַן און מיט ווילדע, רוצחישע געשרייען און הונט־בילעריי זיי פאַרשפאַרט אין די מיט קאַלך אויסגעשיטע וואַגאָנעס אָן ברויט, אָן אַ טראָפן וואַסער, אָן לופט. אין מוראדיקער ענגשאַפט, זענען די אום־גליקלעכע קרבנות אַוועק געפירט געווארן אויף זייער לעצטן וועג קיין סאָביבאָר, פון וואַנען קיינער איז שוין ניט צוריק געקומען. טויב זענען געווען די דייטשישע מערדער צו די צאַנקענדיקע מענטשן, וועלכע האָבן זיך געבעטן:

— האָט רחמנות! גיט אַ טראָפן וואַסער, מיר גייען אויס! דערבאַרעמט זיך אויף די פיצלעך קינדער!

אָנשטאָט וואַסער, האָבן די אויסוווּרפן אַריינגעשאָסן אין די וואַגאָנעס־פענצטערלעך, ווי נאָר ס'האָט זיך באַווייזן אַ פנים.

וועו מ׳האָט אין לאַגער געעפנט די וואַגאָנעס, האָט מען פון דאָרט אַרויסגענומען מער טויטע ווי לעבעדיקע יידן. און קיינער ווייסט ניט אפילו, ווו זייער געבליבן איז אַהינגעקומען.

היינט פרעגן מיר, די ניצול־געווארענע יידן פון דעמבלין־מאַדזשיץ: ווו געפינען זיך די קברים פון אונדזערע טאַטעס און מאַמעס, שוועסטער און ברידער, פרויען און קינדער, זיידעס און באָבעס? די פאַרגאַזטע, פאַרברענטע און דערשאָסענע? ווו געפינט זיך דער קבר, דאָס אַש פון אונדזערע טייערע קדושים, געמאַרדעטע, געשענדעטע און פאַרפיניקטע דורך די דייטשישע רוצחים?

וואָלט כאָטש אַ בערגל ערד נאָך זיי געבליבן, וואָלטן מיר יעדער געקומען זיך אויסווייענען און אויסשרייען אונדזער צער און צאָרן:

— פאַר וואָס? פאַר וואָס האָט מען אייך אומשולדיקע, לויטערע נשמות, אומגעבראַכט, פאַרברענט לעבעדיקעהייט? פאַר וואָס איז אייך געקומען אַזאַ טויט? פאַר וואָס?

די דייטשישע מאַסן־מערדער האָבן ניט איבערגעלאָזט קיין קברים, קיין סימנים פון זייער גרויליקן פאַרברעכן. זיי האָבן פאַרווישט אַלע שפורן, כדי פאַרלייקענען זייערע בלוטיקע מעשים... דערפאַר קענען מיר, די לעבנגעבליבענע, נישט קומען אויף די קברים פון אונדזערע נאָענטסטע און טייערסטע, כדי אויסצושרייען אונדזער פיין און וויי. זיי האָבן געוואָלט, אַז די לעבנגעבליבענע זאָלן וואָס גיכער פאַרגעסן דאָס גרויליקע פאַרברעכן. אָבער — ניין! מיר וועלן קיינמאָל ניט פאַרגעסן די הימל־שרייענדיקע עוולה און מוראדיקן פאַרברעכן, וואָס די רוצחים זענען באַגאַנגען לגבי אונדזער פאָלק.

אויף קיין איין מינוט קאָנען מיר נישט פאַרגעסן דאָס אומשולדיק־פאַרגאָסענע בלוט, דאָס געשריי און געוויין פון די אומגליקלעכע קרבנות.

דאָס שוידערלעכע בילד פון די דערשאָסענע אויפן דעמבלינען מאַרק־פלאַץ, וועט אונדז באַגלייטן ביזן לעצטן אָטעם־צוג.

מיט יראת־הכבוד וועלן אונדזערע שפעטערדיקע דורות דערמאָנען אייער פיין אוּן ביטערן גערעכנגל, וואָס איר האָט געפירט קעגן די נאַצישע פאַרברעכער — פאַרן כבוד פון פאָלק.

איר וועט שטענדיק זיין אונדזער יחוס און שטאָלץ; אייערע לעצטע ווערטער וועלן שטענדיק זיין פאַר אונדז אַ הייליקע צוואה, אַז מיר זאָלן קיינמאָל ניט פאַרגעסן דאָס מוראדיקע פאַרברעכן! קיינמאָל נישט פאַרגעסן און קיינמאָל נישט פאַרגעבן!

מיר שטעלן אייך אויף אַ לעבעדיקן מאָנומענט — אַ יזכור־בוך, וואָס וועט אָפּ־שפיגלען אייער רומפול לעבן, שאַפן, הערשן און טראַגישן אומקום!

זכור

אריה בוקשפן / תל־אביב

זכור!

זכור את עדת קהילת יהודי דמבלין־מודז'יץ! דלים ועשירים, יראי שמים וחילוניים, חסידים ומתנגדים, מתקדמים ושמרנים, זקנים, נוער, נשים וטף, אשר בהיחרב העיירה על־ידי חיות הטרף הגרמניות, רוכזו על־ידי הרוצחים בגיטו, ושם עונו למוות ברעב ובמגיפות והובלו להשמדה על קידוש השם והעם;

זכור!

זכור את השרופים, הטבוחים, המעונים בכל מיני מיתות משונות אשר ב„שמע ישראל" ו„עם ישראל חי" על שפתיהם הובלו להשמדה, באין נשק בידם לגונן על נפש ילדיהם ועל נפשם.

זכור!

זכור את החללים ביערות ובשדות מאנשי עירנו אשר בנשק שבידם הגנו על כבוד העם וכבוד האדם!

זכור!

זכור את קורבנותיה הראשונים של העיירה אשר נפלו עם כיבוש העיירה על־ידי הנאצים הרוצחים, ושמותם היה האות לרצח יהודי דמבלין־מודז'יץ.

זכור!

זכור את האמהות היהודיות האומללות, האמיצות והגיבורות אשר בחירוף־נפש ובהקרבה עילאית הגנו על עולליהן יולדיהן לבל יפלו בידי הנאצים הצמאים לדם של תינוקות וילדים טהורים וזכים!

זכור!

זכור את המשפחות היהודיות בני דמבלין־מודז'יץ מדורי דורות המכובדות, המיוחסות והפשוטות.

יזכור לאחותי פראנדיל ורחל אשר נפלו יחד עם משפחתם ומשפחות אחרות, בשואה איומה שבאה על עמנו.

לזכרם נרכין את הראש ונשבע!

לזכור ולעולם לא לשכוח את רוצחי עמנו! אל דמי לנו!

לא לשכוח!

דוד שולמן / תל־אביב

ברטט של חרדה וקדושה, אנו פותחים את מגילת־החורבן של קהילת יהודי דמבלין. בנ״ה־העדה צעדו את מצעדם האחרון בנתיב ההשמדה והכליון. הנס לא ארע והיד הטמאה לא נגדעה. בקריאת „שמע־ישראל״ שנישאה על שפתותיהם ובאמונה שלימה בביאת הגואל, יצאה נשמת הקדושים. את כל אשר להם הורישו הללו לניצולים אחריהם, הממשיכים לחיות ולזכור את צוואתם: „זכור את אשר עשה לך עמלק״!

אַל נשכח לעד את בני עירנו, פשוטי־העם, חוטבי העצים, שואבי המים, בעלי־האומנויות, בעלי בתים, סוחרים ובעלי־עגלות. נזכור את חסידי מודז׳יץ, חסידי הרבי מגוּר וחסידי רדזין. נקים מצבת־נצח לאמהות ולפעוטות האומללות, שנלקחו באכזריות לדרכם האחרונה. במותם ציוו לנו את החיים והעניקו לנו את המולדת הניכספת.

מי יתן ויעמוד לנו הכוח ונצא לשליחות זו, שצוויגו בראש גאה ונעמוד בה בהצלחה. נמשיך ונספר מדור לדור את ההשמדה האיומה, שהיתה נחלת יהודי דמבלין. נכריז בקול על הליכתם הזקופה לקראת המוות, על שמירת צלם היהודי שבהם עד לרגע מותם ועל לחימתם העיקשת כפרטיזנים מול הצוררים הנאצים. גברים, נשים, זקנים וטף נלקחו ללא הבדל לעבר נתיב המוות, שלרבים היה הנתיב הגואל מיסורי תופת. הם צעדו בסך ובאו אל השער בו יעברו הצדיקים.

זכור נזכור ולעולם לא נשכח!

חורבן דעמבלין

יעקב עקהייזער / תל־אביב

(באַאַרבעט און איבערזעצט פון פּויליש,
לויט די גביית־עדות נומ׳ 3—2548/36,
פון „יד ושם״ אין תל־אביב)

וועגן זיך און מיין משפּחה

איך בין געבאָרן אין יאָר 1905, אין דאָרף גראָבאָווצע דאָלנע. מיינע עלטערן האָבן דאָרט געהאַט אַ פּאָלוואַרק. די יונגט־יאָרן האָב איך פּאַרברענגט אין דעם דאָרף אין גאַרוואָלינער פּאָוויאַט, צווישן וועלדער, פעלדער און וואַסער, ווייל אין פּאָלוואַרק זענען אויך געווען סטאַוון מיט פיש.

מיטן אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה (1914), ווי נאָר די דייטשן זענען אַריין, האָבן זיי אונדז פאַרברענט אַלע בנינים מיט דער מיל. מיר זענען אַוועק ווּוינען אין דערבייאיקן שטעטל ריקי, ווו מ׳האָט איבערגעלעבט די מלחמה־יאָרן, כדי שפּעטער זיך אומקערן אין דער צוריק אויפגעבויטער ווירטשאַפט. דאָ האָבן מיר געווּוינט ביזן צווייטן מלחמה־אויסברוך, אין סעפּטעמבער 1939.

איך און מיין עלטערער ברודער משה האָבן געענדיקט די גימנאַזיע אין בריסק א/בוג אין יאָר 1926. ביידע האָבן מיר דערנאָך שטודירט אויפן יוּרידישן פאַקולטעט פון וואַרשעווער אוניווערסיטעט. אַזוי ווי ס׳איז נאָכן פאַרענדיקן דעם שטודיום שווער געווען צו באַקומען אַ פּאַטראָנאַט, האָב איך אַדורכגעמאַכט אַ קורס פאַר העברעיש־לערער אין וואַרשע, אויף דער פּיענקנע גאַס. איך האָב זיך באַזעצט אין דעמבלין, ווו מיין גאַנצע פאַמיליע האָט געווּוינט אין די ווינטער־חדשים, און זומער — אין פּאָלוואַרק. דאָ באַקומען דעם פּאָסטן פון רעליגיע־לערער אין אַ מלוכהשער שול („פּאָוושעכנע״). אויף די אָוונט־קורסן האָב איך געלערנט מאַטעמאַטיק און היסטאָריע.

אַזוי ווי כ׳האָב געענדיקט אוניווערסיטעט, האָט מען מיר דערלויבט צו פירן אַ ביוראָ צו שרייבן ביטעס. געהאָלפן אין דער ביוראָ האָט מיר מיין ברודער יוסף ז״ל.

יידיש לעבן אין דעמבלין ביזן 39טן יאָר

די ערשטע יידישע שול אין שטאָט איז געגרינדעט געוואָרן דורך צוויי יידישע אָפּיצירן פון דער עסטרייכישער אַרמיי, וועלכע האָט אָקופּירט די שטאָט אין יאָר 1917: קאַנאַריענפאָגעל פון לעמבערג און אַ געוויסער ה׳ יוסף. נאָך דעם ווי פוילן איז געוואָרן אומאָפּהענגיק, האָבן זיי זיך אומגעקערט קיין דעמבלין, דער ערשטער האָט אפילו

בדרכם האחרונה... • דער לעצטער וועג...

חתונה געהאַט מיט אַ דעמבלינער יידישע טאַכטער. די דאָזיקע פּריוואַטע יידישע שול האָט עקזיסטירט ביזן יאָר 1923, וועו זי איז פֿאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ פּוילישער, מלוכהשער פֿאָלקס־שול, ווייל די יידישע שול איז נישט געווען בכוח אַליין זיך אויסצוהאַלטן. קאַנאַריענפֿאָגעל האָט ניט געוואָלט מער זיין לערער און אויך זיך געעפּנט אַ ביורא צו שרייבן ביטעס און שפּעטער פֿאַרנומען דעם אַמט פון דירעקטאָר פון דער קאָאָפּעראַטיווער באַנק אין דעמבלין, וועלכע ס׳האָט געהאָלפֿן גרינדן דער אַנדערער לערער — יוסף. געוועון אין שטאָט נאָך אַ באַנק — די האַנטווערקער־באַנק, וועלכע איז געשטיצט געוואָרן דורך דער צענטראַלע אין וואַרשע.

דער אייגנטליכער נאָמען פון אונדזער ישוב איז ניט געווען דעמבלין. אַמאָל, ביים צאַר, האָט דאָס אָרט געהייסן איוואַנגראָד, צוליב דער פעסטונג וואָס איז אויפגעבויט געוואָרן אויפן נאָמען פון אַ צאַר, אָדער אַ רוסישן פּירשט איוואַן. די פעסטונג האָט זיך געפונגען אַ קילאָמעטער פונעם ישוב, וועלכער האָט געהייסן אירענא — אויפן נאָמען פון דער פרוי פון אַ געוועראַל, וועלכער האָט באַקומען די געגנט אַלס מתנה פון צאַר. די יידן איז אָבער געווען אַמנאָנטסטן צום האַרץ דער דריטער נאָמען פון אונדזער שטעטל — מאָדזשיץ, צוליב דער באָרימטער מאָדזשיצער דינאַסטיע פון גדולי התורה און שעפער פון די חסידישע ניגונים. איך ווייס ניט ביזן היינטיקן טאָג, פֿאַר וואָס די חסידים האָבן דווקא „געקלעפּט״ אין דעם נאָמען מאָדזשיץ.

דאָס אָרט האָט ביי פוילנס צייטן געהאַט אַ גרויס פּלי־פּעלד און אַ באַן־קנופּ. די פֿאַרשטעט פון ישוב האָבן געהייסן סטאוואָרקא און באָבראָוויקי, וווּ ס׳האָבן געווויינט אַ 30 יידישע משפּחות. אין גאַנץ דעמבלין, מיט די פּעריפּעריעס, האָבן געווויינט אַ 8 טויזנט תושבים, דערפון אַ 80% יידן אין צענטער שטאָט, בעת אין די פֿאַרשטעט האָבן געווויינט דער רוב פּאָליאַקן.

אונדזער שטעטל האָט געהאַט כמעט אַלע יידישע אינסטיטוציעס און אָרגאַניזאַציעס ווי אין די יידישע ישובים אין פוילן צווישן בריידע וועלט־מלחמות. די ערשטע ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע איז אַנטשטאַנען אין די צוואַנציקער יאָרן, מיט אַלע אירע אָפּנויגן: פּועלי־ציון, רעוויזיאָניסטן, החלוץ און אַנדערע. נאָך פריער, אין 18טן יאָר, האָט שוין עקזיסטירט דער „בונד״ און דער רוב יידישע יוגנט האָט באַלאַנגט צו דער באַוועגונג. געווען אַ קולטור־פֿאַריין, אַ ביבליאָטעק און לייענ־זאַל. שפּעטער איז די יוגנט געוואָרן ראַדיקאַל און לינק געשטימט. האָט מען דערפאָר געראדפט. אין יאָר 1924, וועו די רויטע פענדלעך האָבן צו אָפּט זיך באַוויזן אויף די טעלעפֿאָן־דראָטן, צי בנינים, איז דער קולטור־פֿאַריין און ביבליאָטעק געשלאָסן געוואָרן. בלויז די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציעס איז דערלויבט געווען צו פירן אַ טעטיקייט. אין 34טן יאָר איז געגרינדעט

געוואָרן אַ יידישער ספּאָרט־קלוב. דוכט זיך, אַז „אירענקא" איז געווען זיין נאָמען. זיי האָבן געשפּילט פוטבאָל־מעטשן מיט פּוילישע קלובן און מיטן מיליטער. אין דעמבלין איז געווען אַ סך פּויליש מיליטער, אַ פּליער־שול אדג"ל. פּרעזעס פון „אירענקא" איז געווען אהרון ווייגאָפּעל ז"ל.

פון די פּילאַנטראָפּישע אינסטיטוציעס געדענק איך „ביקור חולים", בראש פון וועלכער ס'איז געשטאַנען יעזשי ווייגאָפּעל (אהרונס ברודער). ער איז געווען אַ פּעלדשער, מ'האָט אָבער פון אים געהאַלטן אפשר מער ווי פון אַ דאָקטאָר. „ביקור חולים" האָט אַרויסגעגעבן רעצעפּטן אָן אַן אָפּצאָל. דאָס שטעטל האָט פאַרמאָגט פאַרשידענע חסידישע „שטיבלעך". בראש פון דער יידישער קהילה איז לעצטנס געשטאַנען לוקסעמבורג. מיין ברודער יוסף ז"ל איז געווען סעקרעטאַר פון דער יידישער.

אין די דרייסיקער יאָרן איז אין דעמבלין געשאַפן געוואָרן אַ פּוילישע מלוכהשע גימנאַזיע, אָבער דאָרט האָבן געלערנט זייער ווייניק יידישע קינדער. די יוגנט אין שטעטל איז געווען אַ באַווּסטזיניקע, אינטערעסירט זיך מיט אַלגעמיינע און יידישע פראָבלעמען. וועג דער אַנטיסעמיטיזם אין פּוילן איז געוואָרן פאַרשאַרפט און די עקאָנאָמישע לאָגע פון די יידן — אַ שווערע, האָבן אַ סך יידישע יוגנטלעכע פאַרלאָזט דעמבלין אוון געזומען זוכן אַרבעט און עקזיסטענץ אין ווארשע, לובלין, ראַדאָם און אַנדערע ערטער.

איך מיין, אַז אַ 30% פון דער יידישער באַפעלקערונג האָבן געהערט צו די פאַרמעגלעכע: אייגנטימער פון הייזער, געשעפטן, אונטערנעמונגען. אַ 20% — מיטל־שטאַנד: האַנטווערקער, כאַלופּניקעס, יאָריד־פאָרער. ביי אַ 100 יידישע דאָראָזשקאָזשעס האָבן באַדינט דעם גרויסן באַן־קנופּ און די סטאַציע דעמבלין מיט אירענא. קיין יידישע פאַבריקן זענען ניט געווען, סיידן אויסרעכענען דאָס פאַבריקל פון סאָדע־וואַסער פון יוסף געליבטער און ראָזענמאַנס טאָרטאָק. קאָמיסקיס בעקעריי האָט געליפערט געבעקס פאַרן מיליטער. אַזוי ווי אין דעמבלין האָט סטאַציאָנירט דער 15טער פולק פוסגייער און אין זאָיזשעזשע דער 28טער אַרטילעריע־פולק אוון דאָס פלי־פעלד, פלעגן די פרויען פון די אָפּיצירן קומען אין שטאָט אינקויפן, וואָס האָט באַלעבט דעם מסחר, אויך דעם יידישן. אין שטעטל האָבן געצויגן חיונה עטלעכע יידישע משפחות פון ליפערונגען פאַר דער אַרמיי. דער וויכטיקסטער פון זיי איז געווען פנחס שטיינבוך, וועלכער האָט אויך געהאַט אַן אָפּענע האַנט און הארץ פאַר אַרעמע.

פון די כלי־קודש דערמאָן איך זיך: דער רב (ראַבינאָוויטש), זיין שמש, צוויי שוחטים, אַ חזן און משגיח אויף דער מקוה.

אַ 350—400 יידישע קינדער האָבן געלערנט אין די שולן. אין די קלאַסן האָבן זיך געפונען פוילישע און יידישע קינדער, כמעט העלפט אויף העלפט. אַנטי־יידישע אַרויסטרעטונגען אין די שולן זענען נישט געווען.

די ערשטע טעג פון קריג

ווען די דייטשן האָבן אַטאַקירט פוילן אין סעפטעמבער 1939, האָב איך זיך געפונען אין אונדזער גיט אין גראַבאָוויץ און דאָרט שוין פאַרבליבן אַ דריי וואָכן. אויף אַ וואָגן איז מיר געלונגען צוריק צו קומען קיין דעמבלין, וועלכע האָט שוין געלעבט אין גרויס פחד. באַלד דעם ערשטן טאָג פון קריג, איז דאָס פלי־פעלד שטאַרק באָמבאַרדירט געוואָרן. העכער אַ האַלבע שטאָט איינווינער איז דעריבער אַנטלאָפן קיין ריקי. דאָס באָמבאַרדירן מיליטערישע אָביעקטן האָט ניט אויפגעהערט. ווען די דעמבלינער פליטים האָבן באַשלאָסן זיך צוריקקערן, איז דער שאָסיי ריקי—דעמבלין אַזוי שטאַרק באָמבאַרדירט געוואָרן, אַז אַ 400 אונדזערע תושבים זענען דעמאָלט אומגעקומען.

אַז די דייטשן זענען אַריין אין שטאָט, האָט צומערשט פאַרוואַלטעט מיט איר די ווערמאַכט און אַ מיליטערישער קאָמענדאַנט. ווינטער, אָנהייב 1940, איז געקומען אַ באַפעל, אַז די דאָזאָרעס פון דער יידישער גמינע דאַרפן זיך צושטעלן קיין זאַרוואָליז. אַ סך האָבן געפרעגט: יאָ פאָרן, ניט פאָרן? דאָרט האָבן זיי פון דער דייטשער מאַכט באַקומען אַ באַפעל: פירן צוריק זייער טעטיקייט, נאָר אונטער דער קאָנטראָל און פולשטענדיקער אָפהענגיקייט פון די דייטשן. אין אַ וואָך אַרום האָט מען אָנגעהויבן כאָפן צו דער אַרבעט אויף דער גאַס און פון די שטובן. צוריק איז מען געקומען שפעט בייניאַכט, שטאַרק צעשלאָגן און דערשעפט. אַנדערע גרופן פלעגן אָפט זיך אומקערן מיט ברויט און אפילו דערציילט וועגן גוטער באַהאַנדלונג.

די ערשטע קרבנות אין שטעטל איז געווען אַ מאַן און אַ פרוי, וועלכע זענען אַוועק אין די נאָענטע דערפער עפעס קויפן. זיי זענען דערשאָסן געוואָרן.

ביזן קריג האָט דעמבלין געהערט צום גאַרוואָלינער פאָוויאַט, נאָר ביי די דייטשן איז זי צוגעטיילט געוואָרן צום פולאָווער פאָוויאַט. און דאָ הייבט זיך אָן אונדזער טראַגעדיע.

עס ווערט געשאַפן אַ יודענראַט, בראש מיט לייזער טייכמאַן, אייגנטימער פון אַ געשעפט פאַר עלעקטרישע זאַכן. צום יודענראַט האָבן געהערט נאָך אַכט יידן. כדי אויסמיידן די „לאפאנקעס" (כאַפן צו דער אַרבעט), האָט דער יודענראַט פאַרגעלייגט די דייטשן: גיט אונדז פריער אַ רשימה וויפל און ווו שיקן אַרבעטער — וועלן מיר

עס טאָן. האָבן אָנגעהויבן קומען דייטשע „באַשטעלונגען": דאָ 20 מענטשן, דאָ פופציק אאז"וו. אַזוי ווי מ'האָט אָנגעהויבן צוריק אויפשטעלן דאָס באָמבאַרדירטע פלי־פעלד, איז גרויס געווען די באַדערפענישׂ אויף אַרבעטס־הענט. אַ ייד וואָס האָט געהאַט אַן אַרבעטס־קאָרטע, האָט זיך געפילט זיכערער. מיטן אַרבעטס־אַמט אין דעמבלין (אַ קליינטשיקע געבוידע מיט צוויי צימערן), האָט אָנגעפירט לוקסעמבורג, דער זון פון פאַרמלחמהדיקן פרעזעס פון דער יידישער קהילה.

אין די ערשטעווינטער־חדשים פון יאָר 1940, האָבן אויפן פלי־פעלד געאַרבעט ביי אַ 400 יידן. זיי האָבן באַקומען באַצאָלט גראָשנס, אָבער דער וועכנטלעכער פאַרדינסט האָט געקאָנט סטייען צו דערנערן אײַן פערזאָן. וויכטיקער איז אָבער געווען דאָס קאָנען אַרויסגיין אויסער דער שטאָט. אַזוי האָט געדויערט כמעט דאָס גאַנצע יאָר 1940. אין דער פרי איז מען אַוועק צו דער אַרבעט, דורכגעאַנגען דעם ספּעציעלן טויער מיט דער דייטשער וואַך — און אין אָוונט געקומען צוריק אַהיים. קיין קלעפ האָבן די דייטשן ניט געזשאָלעוועט. אַזוי האָט איין מאָל באַפּוילן אַ דייטש, אַז אַ ייד זאָל אַראָפּ נעמען דאָס היטל. נאָך נישט באַווײַזן אויפצוהייבן די האַנט, כּדי אויספירן דעם באַפעל — און ער האָט באַקומען געשלאָגן מיטן שפּיצרוט. אַ צווייט מאָל האָט אַ ייד באַקומען קלעפ דערפאַר, וויײל ער האָט יאָ אַראָפּ גענומען דאָס היטל... איך געדענק אויך אַ פאַל, אַז אַ דייטש האָט געכאַפּט אַ יידיש יינגל און אים אַריינגעווארפן אין אַ פּאַס וואַסער. דאָס איז געשען אין ווינטער, בעת אַ גרויסער פראָסט. נאָר בדרך כלל האָט מען בעת דער אַרבעט גופא ניט פאַרפאָלגט.

פאַרשטייט זיך, אַז די פאָליאַקן האָבן באַקומען 4 מאָל אַזוי פיל באַצאָלט פאַר דער זעלבער אַרבעט וואָס מיר יידן האָבן געטאָן. אויך איך האָב געאַרבעט ביי די דייטשן, כ'האָב געמוזט ליקווידירן מיין ביורא צו שרייבן ביטעס. די שרייבמאַשין אַפּגעגעבן די דייטשן. יידן האָבן ניט געטאָרט זיך פאַרנעמען מיט אַזעלכע פראָפּעסיעס.

געטאָ און אויסזידלונגען

ווינטער 1940, האָט מען באַזייטיקט די יידן פון די גאַסן וואַרשאָווסקע, אַ טייל אָקולנע, פאָטשטאָוע, און באַזאַמען מיט די יידן פון אַנדערע ערטער, געהייסן זיך באַזעצן אין סטאַרווווקע. די פאָליאַקן פון סטאַרווווקע האָבן זיך אַריינגעקליבן אין די דירות פון די פאַרטריבענע יידן. אין פאַרלויף פון צוויי וואָכן, האָבן אַלע יידן אין שטאָט זיך באַדאַרפט געפינען אין דעם אויסגעטיילטן ראַיאָן. עס איז נאָך געווען מעגלעך, ביים אויסטויש פון די דירות צווישן די קריסטן און יידן, אַז די לעצטע, מער פאַר־מעגלעכע, זאָלן פאַר זייער דריי־אָדער פיר־צימערדיקע דירה, דאַרפן צוצאָלן דעם

פֿאַליאַק אויף סטאַרוווקע פֿאַר אַ צימערל מיט אַ קיך... אַזוי אַרום האָט מען צונויפֿ־געקוועטשט די יידן אויף אַ טייל פון דער אָקולנע גאָס און אויף סטאַרוווקע.

די עקאָנאָמישע לאָגע אין געטאָ איז פון טאָג צו טאָג געוואָרן ערגער. די אַזוי אויך ווינציקע זאָפֿאָסן האָבן זיך געענדיקט. פֿאַליאַקן פלעגן פֿאָרן אויסער דער שטאָט אויף האַנדל און ברענגען, אומלעגאַל פֿאַרשטייט זיך, און פֿאַר גרויסע געלטער, אַ ביסל פֿראָדוקטן פֿאַר יענע געטאָ־איינוווינער, וועלכע האָבן געהאַט פֿאַר וואָס צו קויפֿן. דער יודענראַט האָט איינגעפֿירט אַ קאָרטן־סיסטעם און די דייטשן האָבן צוגעטיילט מעל, מאַרמעלאַד, קאָרטאָפֿל, מאַרגאַרין, זייף, צוקער. פֿאַר דער איינציקער יידישער בעקערייַ האָבן זיך געשאָפֿן לאַנגע רייען נאָכן קוויטל־ברויט. עס האָבן זיך אָנגעהויבן מערן קראַנקהייטן.

מיטן אויסברוך פון דייטשיש־סאָוויעטישן קריג, איז די לאָגע פון די יידן געוואָרן אַ סך ערגער. די דייטשן זענען געווען שיכור פון די ערשטע נצחונות, וועלכע זיי האָבן אָפֿגעהאַלטן אין רוסלאַנד — און פֿאַר פרייד מערער געפֿיניקט די יידן. אַזוי ווי זייערע זעלנער זענען אַוועק פון דעמבלין אויפֿן פראָנט, איז געבליבן נאָר די דייטשע ציווילע אַדמיניסטראַציע און געסטאָפּאָ. דער שטאָט־קאָמיסאָר איז אויסגעהאַלטן געוואָרן דורכן יודענראַט. דערפֿאַר האָט מען אַלע מאָל אַרויפֿגעלייגט פֿאַרשידענע באַשטייערונגען. דאָס האָט דערוועקט אָפּטמאָל קנאה ביי די יידן גופא: פֿאַר וואָס דאַרף ער צאָלן 100 זלאָטעס, בעת דער שכן — נאָר 20 זלאָטעס? אויך מיטן שיקן אויף אַרבעטן האָט מען געשטעלט ענלעכע פראָגן. דעם אמתן מאָטעריעלן צושטאַנד פון די געטאָ־איינוווינער האָט מען נישט געווואָסט. דער גאַנצער יידישער מסחר, מלאכה און אַרבעט האָט דאָך אויפֿגעהערט. געווען נאָר צוואַנגס־אַרבעט פֿאַרן אָקופּאַנט. אָבער אויך פון דעם סאָרט אַרבעט האָט מען פֿאַר אויסקויף־געלט זיך געקאָנט באַפֿרייען, אָדער שיקן אַן אַנדערן, פֿאַר באַצאָלט. נאָר דער געדונגענער אַרבעטער, הגם ער האָט געלעבט אין גרויס נויט און זייער באַדאַרפט האָבן די עטלעכע זלאָטעס, איז ניט גרייט געווען צו אַרבעטן אויף אַזאַ פּלאַצווואָק, ווו סאַדיסטישע דייטשן פלעגן שלאָגן און פיינקן די אומגליקלעכע יידן. ניט שטענדיק האָט דער יודענראַט געקאָנט צושטעלן די נייטיקע צאָל אַרבעטער, ווי די דייטשן האָבן דאָס געפֿאָדערט, און דערפֿאַר געמוזט אַליין זיך פֿאַרנעמען טיילמאָל מיט „לאפאנקעס"...

ביז דער ערשטער אויסזידלונג, איז קיין פֿאַקטיש געטאָ ניט געווען. ביזן עק פון עטלעכע גאָסן, האָט מען געמעגט זיך באַוועגן. נאָר אָן שטעכלדראָט, צי ספּעציעלע פֿאַרצוימונגען מיט טויערן. די לאָגע איז געוואָרן ערגער, וועג מיט די שטאָטישע ענינים האָבן פֿאַרוואַלטעט די זשאַנדאַמעריע, ס.ס. און געסטאָפּאָ.

איין מאָל האָט מען 50 יונגעלייט אַוועק געשיקט קיין בעלזשעץ אויף אַרבעט. מיר האָבן געמיינט, אַז זיי וועלן שוין ניט קומען צוריק. אַ קאָנטאָקט מיט זיי איז יאָ געווען. אַלע מאָל איז ווער פון יודענראַט געפאָרן אַ הין מיט געלט, פאַרשטייט זיך, אַז מיט אַ ספּעציעלער „פּשעפּוסטקע" (דורכלאָז־שיין) פון דער לאָקאָלער דייטשער מאַכט. אַזאַ פאַפּירל אַרויס נעמען האָט געקאָסט אַ סך געלט. די פּופּציק בחורים האָבן נאָך עטלעכע וואָכן זיך אומגעקערט, נאָר שטאַרק דערשעפּט, דערשלאָגן און אָפּגעשוואַכט.

געווען פאַרשידענע קלאַנגען וועגן אויסזידלונגען און ליקווידאַציע. אייניקע האָבן פרובירט אַנטלויפן אין די וועלדער — אָבער אויפהאַלטן זיך דאָרט איז געווען אומ־מעגלעך ניט נאָר צוליבן לעבן אין באַדינגונגען פון אַ גערודפטער חיה, נאָר אויך דערפאַר וואָס די אַנטיסעמיטישע פּאָליאַקן, אפילו די וואָס האָבן געפּירט אַן אונטער־ערדישן קאַמף מיטן אָקופּאַנט, האָבן פאַרפאָלגט און גענאַרדעט יידן אין די וועלדער.

דעם 6טן מאַי 1942, איז פאַרגעקומען די ערשטע אויסזידלונג. דער יידישער קוואַרטאַל איז געווען ארומגערינגלט. „ראוס, ראוס" — האָבן צעיושעטע דייטשן געשריען און געטריבן די אומגליקלעכע פון זייערע היימען. אַלע האָבן געמוזט זיך צושטעלן אויפן גרויסן שטאָטישן פּלאַץ.

איך האָב יענעם טאָג זיך געפונען מיט אַן אַרבעטס־גרופּע פון 150 יידן אויפן פּלי־פּעלד. אַהין האָבן מיר באַקומען אַ טעלעפאָנישע ידיעה וועגן דער אויסזידלונג. מיר וועלן צעטומלט. אויך די דייטשן האָבן שוין געווּסט. אונדזער אויפזיכטער, אַ פאָלקס־דייטש, באַאַרויקט אונדז, הייסט אויסשטעלן צו פיר און אָפּמאַרשירן אַ היים. עס וועט אונדז גאָרנישט געשען.

אַנקומענדיק אין שטאָט אַריין, האָט זיך פאָר אונדזערע אויגן אַנטפּלעקט אַ שרעקלעך בילד. ערשטנס, מיטגלידער פון יודענראַט האָבן נאָך אַרויס געזומען פון די צונויפ־געטריבענע יידן אייניקע מענטשן. דער האָט געזאָגט, אַז דאָס איז זיין פרוי, אַ קוזין, אַ ברודער... אויף אַ באַזונדער אָרט אויפן פּלאַץ האָט מען צונויפגעזאַמלט די קראַנקע, קאַליקעס, אינוואַלידן, קינדער — און ווען עס זענען אַנגעקומען פורן, האָט מען זיי אַוועק געפּירט צו דער סטאַציע, באַזאַמען מיט אַ העלפט יידישע איינוווינער. דאָס אַלץ איז פאָרגעקומען אין דער באַגלייטונג פון קלעפ מיט קאָלבעס פון די ביקסן, נאַהייקעס, שטעקנס פון צעיושעטע דייטשן. מען האָט אויך געשאָסן.

שפּעטער האָבן מיר זיך דערוווּסט, אַז דער דאָזיקער ערשטער טראַנספּאָרט איז אַוועק געפּירט געוואָרן קיין סאָביבור. פון מיין משפּחה זענען כמעט אַלע געבליבן נאָך דער ערשטער אויסזידלונג, ווייל זיי האָבן צוזאַמען מיט מיר געאַרבעט אויפן פּלי־פּעלד.

אָרום פיר פֿאַרנאַכט איז שטיל געווארן. אַ העלפט הייזער זענען געווען אויסגע־ליידיקט, נאָר אויך אין די הערצער פון די פֿאַרבליבענע האָט געהערשט אַ פוסטקייט. דער יודענראַט איז געזעסן און באַטראַכט די מעגלעכקייט פון איינאַרדענען דורכן פוילישן אַרבעטס־אַמט, וועלכער האָט פונקציאָנירט אין שטאָט, נאָך אַ ביסל יידן, כדי אַזוי אָרום זיי אָפּראַטעווען. ווייל די וואָס זענען געווען באַשעפטיקט ביי די דייטשן, האָבן נאָך געהאַט אַ האָפענונג ניט אָוועק געפירט צו ווערן בעת די ווייטערדיקע אויסזידלונגען.

אויפן אָרט פון די אָוועקגעשיקטע, איז אָנגעקומען אַ טראַנספּאָרט יידן פון פרעש־בורג (סלאָוואָקיע). נאָך פריער האָט מען געבראַכט קיין דעמבלין יידן פון ווין (עסטרייך). די לעצטע האָט מען איינגעאָרדענט אין באַראַקן אויפן פלי־פעלד, ווו זיי האָבן געאַרבעט. דאָס איז בעצם געווען דער יסוד פֿאַרן שפּעטערדיקן אַרבעטס־לאַגער אויפן אעראָדראָם. דאָקעגן די יידן פון פרעשבורג האָט מען געמוזט איינאָרדענען אין גטאָ. ווידער ענגשאַפּט, צרות, נויט און די אָפּטע פראַגן: פאַר וואָס האָט מען זיי געשיקט צו מיר אין שטוב, ניט ערגעץ אַנדערש? נאָר אַלע האָבן זיך איינגעאָרדענט.

אין יענער צייט איז אין גטאָ אויסגעבראָכן די טיפוס־עפּידעמיע און יעדער טאָג זענען געווען קרבנות פון דער מוראדיקער קראַנקהייט, וועלכע האָט אויך אָנגעריט עטלעכע דייטשן. האָט מען שוין פאַרבאָטן די אַרבעטער אויפן פלי־פעלד זיך אומקערן אויף ביינאַכט אַהיים אין גטאָ. די איזאָלאַציע איז געווארן אַ שטרענגע. לעבן דער באַן־ליניע האָט מען אויסגעלייקט אַ הויז פון אַ פאַליאַק און דאָרט איינגעאָרדענט אַ שפּיטאָל פאַר די אָנשטעקנדיקע קראַנקע. ווי איך דערמאָן זיך, איז פעלדשער אין דעם שפּיטאָל געווען זאָלצוואַסער (הייַנט — דאָקטאָר אין ביילינסאָן־שפּיטאָל אין פּתח־תקוה). אויך אין סטאַרווקע, ד.ה. אין גטאָ, איז געווען אַ שפּיטאָל אויסגעהאָלטן דורכן יודענראַט. אין די צווי שפּיטאָלן האָבן געאַרבעט: ד"ר קאווא, ווייל ער האָט געהאַט משפּחה אין דעמבלין און דאָ זיך באַזעצט בעת דער מלחמה, ווי אויך אַ דאָקטאָר פון לובלין, וועמענס נאָמען איך געדענק ניט. זיי האָבן אין שווערע באַדינגונגען געפירט זייער אַרבעט — אָן מעדיקאַמענטן און נייטיקע מכשירים. ביידע שפּיטאָלן זענען געווען פֿאַרפולט. מען דאַרף ניט פאַרגעסן, אַז ניט נאָר פון ווין און פרעשבורג האָט מען געבראַכט יידן אין דעמבלינער גטאָ — נאָר אויך פון די אַרומיקע שטעטלעך און דערפער.

ד"ר קאווא איז אַליין קראַנק געווארן אויף טיפוס, נאָר זיך אַרויסגעדרייט פון דער קראַנקהייט. ער איז שפּעטער אומגעקומען בעת דער צווייטער אויסזידלונג, אין אַ לאַגער הינטער ראַדאָם, ווו ר'איז פאַרשיקט געווארן.

אין אָקטאָבער 1942, בעת די יומטובים, איז פֿאָרגעקומען די צווייטע אויסזידלונג. איך האָב דעם טאָג געאַרבעט מיט אַ גרופּע פֿרעשבורגער יידן אין דער פּעסטונג. אַ דייטשער אָפּיציר, דער לייטער פון אונדזער אַרבעטס־פונקט, עצהט אונדז ניט גיין צוריק אין געטאָ. אַזוי ווי אין דער פּעסטונג האָבן זיך געפונען שטאַלן, וועלכע זענען אויפגעבויט געוואָרן נאָך ביי די צאַרישע צייטן, זענען מיר דאָרט פֿאַרבליבן אויף ביינאַכט. דער אָפּיציר האָט אונדז דערלויבט איבערנעכטיקן, אויף די ברעטער, פֿאַרשטייט זיך. מיר האָבן נאָך באַקומען שוואַרצע קאַווע — און זיך דערוואַרט ביז אין דער פרי.

איך בין גלייך אַוועק אין שטאָט, לויף אויף דער סטאַרוווקע — מען זעט ניט דאָרט קיין לעבעדיקן ייד. עטלעכע טויטע קערפּערס ליגן ביי דער שול, וועלכע איז פֿאַרברענט געוואָרן נאָך אין יאָר 1939. אומעטום — דערשאָסענע מענער, פרויען, קינדער. איך גיי אַריין צו אונדז אין שטוב — קיינער נישטאָ. כ׳גיי צוריק אין דער פּעסטונג, צום אַרבעטס־פּלאַץ, מיט אַ פֿאַרקלעמט האַרץ און טיפּע זאָרג: ווו איז אַהין געקומען מיין משפּחה?

אין לאָגער

איך קום צוריק אין לאָגער אין דער פּעסטונג, מיט וועלכן עס האָט אָנגעפֿירט דער ווינער ייד וועניקארט. ביים טויער שטייט אַ יידישער וואַכמאַן, וועלכער קען מיך — און אין דעם זכות גייען אַריין אין לאָגער נאָך צוויי אַנטרונענע פון דער אויסזידלונג: איגנאַץ בוביס און אַן אומבאַקאַנטער ייד. דאָ האָב איך געטראָפֿן מיינע שוועסטער און ברידער: אסתר (קינד), גיטל, נפתלי, צבי, משה און יוסף־נח.

אויפן צווייטן טאָג זענען די רוצחים געקומען אין לאָגער און אַוועק געפירט 200 קרבנות. שפּעטער האָבן מיר זיך דערוווּסט, אַז אַזאַ צאָל האָט זיי צוגעפּעלט צום „קאָנטיגענט" פון דער לעצטער אַקציע.

אין אולענזש האָט זיך געפונען אַ קליינער דייטשער פּלי־פּלאַץ, ווו איך, מיין ברודער משה און דאָס ייגל ראָזענבערג, זענען געשיקט געוואָרן אויף אַרבעט. אומקערנדיק זיך אַהיים אויף אַן אויטאָ, האָבן מיר געזען הונדערטער יידן מיט קינדער אויף די העכט, באַלאָדענע מיט פּעקלעך און זעק, וועלכע מ׳האָט געטריבן אויפן וועג. מיר דערענטערן זיך צו דעם טרויער־צוג און דערקענען באַלד, אַז דאָס ווערן די יידן פון ריקי אַוועק געפירט אין זייער לעצטן וועג. די רוצחים האָבן זיי באַפוילן גיין צו פיר אין אַ ריי — און דערביי זינגען... פון אונטען זענען נאָכגעפֿאָרן וועגענער, אויף וועלכע מ׳האָט אַרויפגעוואָרפן די טויטע, וואָס זענען געפאַלן אַדער דערשאָסן געוואָרן.

די קראַנקע און שוואַכע האָט מען אַוועק געזעצט אויף די וועגענער, צוזאַמען מיט די טויטע.

איך האָב דאָס אַלץ געזען פונעם אויטאָ, וועלכער האָט אונדז געפירט קיין דעמבלין, צוריק אין לאַגער. מיט אַמאָל האָב איך באַמערקט צווישן די מאַרשירנדיקע מיין ברודער דוד. אונדזער שאָפער, אַ קאַפראַל, האָט באַקומען באַפֿאַלט, ער זאָל פאַרלאַנגזאַמען דאָס פאָרן און דערביי געגעבן אַ צייכן מיין ברודער, ער זאָל זיך אַרויפכאַפּן אויפן אויטאָ. ר׳איז אָבער געווען אין גאַנצן דעזאָריענטירט און צעטומלט (דאָס איז געווען אַ ייד אין די פופציקער יאָרן) — און אַוועק מיט די אויסגעזידלטע אויף אומקום.

אונדזער לאַגער אויפן אראַדראָם אין דעמבלין האָט אָנגעהויבן פונקציאָנירן אַלס אַרבעטס־לאַגער פון דייטשן מיליטערישן לופט־פלאָט. דעריבער זענען דאָ די באַדינ־גונגען געווען דערטרעגלעכע. אמת, אַ שטרענגער רעזשים, שווערע אַרבעט, אָבער אָן יענע ענויים, אויסהונגערונג, דערנידעריקונג און יסורים, וועלכע עס האָבן געמוזט אויסשטיין אינטערנירטע יידן אין די טויט־לאַגערן. גאַנץ פרי איז מען אויפגעשטאַנען, באַקומען קאַווע צו טרינקען און נאָכן אָפּעל איז מען אַוועק אין אַרבעטס־ביוראָ אויפן פלי־פעלד. דאָ האָט מען אונדז צעטיילט אויף פאַרשידענע גרופּן צו 50, 20 און 10 מענטשן. דער לאַגער איז געווען אַרומגעצוימט מיט שטעכלדראָט, ביים טויער איז געשטאַנען אַ יידישער וועכטער, נאָר אַנטקעגן דעם טויער האָט געווינט אַ דייטש, דער פאַראַנטוואַרטלעכער פאַר דער שמירה און דערפאַר האָט ער געהאַט אַ שטענדיקע קאָנטראָל אויפן טויער.

די פרויען האָבן געאַרבעט אין פעלד און אין גאַרטן פון דער אַמאָליקער פּוילישער אַגראַר־שול. די מענער זענען געווען באַשעפטיקט ביים פלאַסטערן וועגן צום לאַנדן און סטאַרטן פון עראָפלאַנען, אויפשטעלן בנינים, אויסלאָדן קוילן און בוי־מאַטעריאַלן. עס זענען אויך געווען באַשעפטיקט פאַכלייט: עלעקטריקער, שוסטערס, שנייידערס. די האָבן געאַרבעט אין די דייטשע מאַגאַזינען אויפן אָרט. אין אַוונט האָבן זיך אַלע אומגעקערט אין זייערע באַראַקן מיט פריטשעס, אייגע איבער דער אַנדערער. געגעסן האָבן מיר פון אַן אייגענער קיך, פראָדוקטן האָט מען אונדז צוגעטיילט פונעם דייטשן מיליטעריש גאַרניזאָן אויפן אָרט. כל־זמן דער לאַגער איז נישט אָנגעפירט געוואָרן דורך ס.ס.־לייט, זענען די באַדינגונגן, ווי געזאָגט, געווען פיל־ווייניק דערטרעגלעכע.

מיר האָבן אפילו געהאַט אַן אייגן באַד און איין מאָל אין וואָך האָט מען אָבליגא־טאָריש געמוזט זיך דאָרט אויסבאָדן. אין די ווינטער־טעג האָבן מיר אפילו באקומען קוילן צו באַהייצן די קאַלטע באַראַקן. די אַלע דערגרייכונגען זענען געווען מעגלעך

אַ דאַנק די גוטע פֿאַרבינדונגען (און כאַאַר), וועלכע וועקאַרט האָט געגעבן די דייטשן.

אפילו אַ שפּיטאָל איז געווען אין לאַגער, אָנגעפּירט פונעם ריקער דאָקטאָר קעסטענבאום און ד״ר ראָזענבליט („דער געלער״). אויפן סמך פון זייערס אַ באַשטעטיקונג, האָט מען געקענט בלייבן אַ טאָג־צווויי ליגן אויף דער פּריטשע און ניט אַרויסגיין צו דער אַרבעט. אין יענער תקופה האָבן אויך ניט געפּעלט קיין מעדיקאַמענטן, אַ טייל פון זיי האָבן מיר באַקומען אויך פון דער יידישער אַליינהילף פון קראָקע.

אויגוסט 1944, וועו די רוסן האָבן זיך אָנגעהויבן דערנענטערן צום פראָנט פון דער ווייסל, האָבן זיך פֿאַרשפּרייט קלאַנגען, אַז מען וועט אונדז אויסזידלען. די באַציונג פון די דייטשן האָט זיך פֿאַרערגערט. אויך מיטן עסן איז שוין ניט געווען אַזוי פויגלדיק. די פּרויען, וועלכע האָבן געאַרבעט אין פעלד, פלעגן גנבענען קאַרטאָפל און ברענגען אין לאַגער. פֿאַר אַ העמד האָסטו געקאָנט באַקומען אַ שטיקל פלייש, פעטס, זייף. אייניקע יידן האָבן געהאָט ערגעץ פֿאַרשטעקט אַ ביסל צירונג און געלט — האָט מען דערפֿאַר געלעבט בעסער.

סוף 1943 האָט די ס.ס. איבערגענומען דעם לאַגער. נאָר גראָד אין די באַדינגונגען פון זייער פֿאַרשאַרפטן רעזשים און אויסהונגערונגס־פּאָליטיק, איז אין לאַגער געפּירט געוואָרן אַן אונטערערדישע טעטיקייט, דער עיקר פון אַ גרופּע אינטערנירטע פּאָליאַקן, אין וועלכער אויך מיר איז אויסגעקומען צו שפּילן אַ געוויסע ראָל.

ווידערשטאַנד

אין יענער תקופה האָב איך געאַרבעט אַלס עלעקטריקער, צוזאַמען מיט נאָך אַ ייד, פישפּעלד. אונדזער אויפגאַבע איז געווען אויך צו פֿאַריכטן די ראַדיאָ־אַפּאַראַטן. אַ גענויסן טאָג, וועו די דייטשן זענען אַוועק עסן מיטאָג, האָט פישפּעלד אָנגעשטעלט איין אַפּאַראַט אויף לאָנדאָן און געהערט וועגן דער לאַגע אויף די פראָנטן. שפּעטער, וועו איך בין געווען אין דער שלאָסעריי עפּעס פֿאַריכטן (דאָ האָבן געאַרבעט בלויז פּאָליאַקן), האָב איך אַ געוו. פּוילישן אָפּיציר, וועלכן כ׳האָב געקענט פון פאָר דער מלחמה, קיזלאָבסקי, איבערגעגעבן די מלחמה־נייעס. די פּאָליאַקן האָבן אין לאַגער אַרויסגעגעבן אַן אומלעגאַלן ביולעטין — און צומאָרגנס איז דאָרט געווען איבערגעגעבן די לאַגע אויף די פראָנטן, אויפן סמך פון מיין אינפֿאָרמאַציע. אַז אַזאַ בלעטל איז אַריינגעפאַלן אין דייטשע העגט, זענען זיי ווילד געוואָרן פון כעס. מ׳האָט כסדר אַדורכגעפּירט רעוויזיעס, געריסן די פּאָדלאָגעס און וועגט, געזוכט און געגישטערט, כדי אָנטדעקן דעם געהיימען ראַדיאָ־אַפּאַראַט.

אַז די דייטשע אַרמיי האָט אָנגעהויבן זיך צוריקציען, איז אויפן דעמבלינער פּלי־

פעלד איינגעשטעלט געווארן אַן עלעקטרישער אונטערהער־און אַלאַרם־סיסטעם. אויף דעם פונקט האָבן זיי ניט געוואָלט האַלטן קיין פאַליאַקן, נאָר גראָד יידישע אַרבעטער. איך בין דאָרט געווען באַשעפטיקט ביי די פאַרשידענע מכשירים. אויפן וואַנט האָט געהאָנגען אַ גרויסע מאַפּע מיט פענדלעך, וועלכע האָבן געוויזן דעם מצב אויף די פראָנטן. איך האָב מיין באַקאַנטן פאַליאַק דערציילט ווי אַזוי די פענדלעך אויף דער מאַפּע האַלטן אין איין איבערוקן זיך אויף מערב — און ער האָט דאָס ווידער פאַר־עפנטלעכט אין דער געהיימער אויסגאָבע פון דער אונטערערד. די דייטשן האָט דאָס געמאַכט משוגע. אונטערן אויסרייד פון זוכן געלט, האָט מען אויף אַן אַפּעל אַדורכ־געפירט אַ ענויע רעוויזיע. קיין ראַדיאָ־אַפּאַראַט האָט מען נישט אַנטדעקט — אָבער די יידן האָבן דערביי פאַרלאָרן זייער לעצט ביסל געלט און ווערטזאַכן. מ׳האָט דאָס פריער אַליין אַוועקגעוואָרפן, ווייל געפונען עס האָט געהייסן — אומקום...

אַ גרוויסן טאָג איז אויפן פלי־פעלד אַוועק מיטן רויך אַ באַראָק, מיט אַ סך בוי־מאַטעריאַל. מעגלעך, אַז ס׳איז געווען אַ צופעליקע שריפה, און מעגלעך אויך — אַ סאַבאָטאַזש־אַקט. די ס.ס. האָבן צונויפגעטריבן די אַרבעטער, יידן און פאַליאַקן. מיר זענען געווען זיכער, אַז איצט קומט אַלעמענס סוף. זיי האָבן געגומען שלעפן פון פאַרשידענע גרופן צו איינעם און מערער מענטשן צום דערשיסן. צומאָרגנס האָט מען זיי אַוועק געפירט הינטער דער שטאָט און אומגעבראַכט 9 יידן — אַ קאַלעקטיווע שטראָף, לויטן דייטשן סיסטעם, פאַרן פאַרברענטן באַראָק.

דער דערמאָנטער פאַליאַק האָט מיר איין מאָל זיך אָנגפאַרטרויט, אַז אויפן פלי־פעלד האָבן פוילישע אָפיצירן, אין סעפטעמבער 1939, באַהאַלטן אַ קעסטל געווער און אַמוניציע. דאָס אָרט געפינט זיך לעבן אַ באַראָק. איך האָב אויסגעגראָבן דאָס קעסטל און שפּעטער האָט אַ צווייטער פאַליאַק פון מיר צוגענומען. איך מיין, אַז די פוילישע אונטערערדישע גרופּע האָט געהערט צו דער א. ק. („אַרמיאַ קראַיאָווא"), וועלכע איז געווען פאַרבונדן מיט דער עמיגראַנטישער פוילישער רעגירונג אין לאָנדאָן.

אויך אַ טייל פון אונדזער יוגנט אין לאָגער האָט נישט געוואָלט זיך פאַרלאָזן אויפן דייטשס חסד. 14 בחורים און איין מיידל זענען אַמאָל אַוועק אַרבעטן אין דערבייאיקן וואַלד — און מערער זיך ניט אומגעקערט אין לאָגער. זיי האָבן נאָך באַוויזן פון פריער צוגנבענען פון אַן עראָפלאַן טאָשמעס קוילן צו אַ מאַשינגעווער.

צו יענער צייט האָט אין וואַלד זיך געפונען אַן אָנדערע יידישע פאַרטיזאַנער־גרופּע. אַ פאַרטיזאַנער פון ריקי, וועלכער האָט געוואָלט נקמה נעמען אין אַ פאַליאַק, ווייל ער האָט זיין שוועסטער אויסגעליפערט צו די דייטשן, איז מיט זיין גרופּע באַפאַלן דעם פויערס כאָטע און איינעם פון דער משפחה דערשאָסן. די א.ק. האָט זיך

דערוווסט, אַז יידישע פּאַרטיזאַנער פירן אַקציעס אויף אייגענער האַנט און נעמען נאָך ביי די פּויערים עסן אויף כּוח — האָט מען זיי אַרומגערינגלט און אומגעבראַכט.

די באַפרייונג

אויגוסט 1944 האָט מען ביי אַ העלפט מענטשן פון אונדזער לאַגער (400), אַרײַנגעשטויסן אין וואַגאָנען. ווו פירט מען אונדז אַצינד? אָפּטימיסטיש האָט מען נישט געקאָנט זיין, בלויז דערפאַר, וואָס אויפן אָרט האָט מען דערשאָסן 30 קינדער, וועלכע האָבן זיך אויפגעהאַלטן מיט אונדז אין לאַגער.

מיר זענען געפאָרן אין אָפענע וואַגאָנען. ביינאַכט. עס רעגנט. אַזוי האָט געפלייצט פון הימל גאַנצע צוויי טעג. נאָר איידער דער לאַגער האָט זיך עוואַקויִרט, זענען אַ סך פון דאָרט אַנטלאָפן. די וואַך איז ניט געווען אַזאַ שטרענגע. אויך איצט, פון די וואַגאָנען, איז מען געלאָפן, וויל ס׳איז נאָר געווען דערצו אַ מעגלעכקייט. מיר זענען אָנגעקומען קיין טשענסטאָכאָוו. מיר האָבן דעמאָלט געשמועסט, אַז די עוואַקואַציע איז, בעצם, וועגן קאַרטס פאַרדינסט. ער האָט פאַרשטאַנען, אַז אויב מיר בלייבן אין דעמבלין, וועלן די דייטשן אונדז אויסמאָרדן. און אויב נישט זיי — וועט די מלאכה געטאָן ווערן דורך דער א.ק. (נאָך דער מלחמה האָב איך זיך דערוווסט, אַז אין טאָג פון אונדזער עוואַקואַציע, זענען אַ 20—30 יוגנטלעכע אַנטלאָפן פון לאַגער. אַ געוויסער פּייגנבוים אלי איז אָפּגעלעגן אין דער תבואה, אין פעלד 2 טעג. די רוסן האָבן אים כאַפּרייט און ר׳איז אַוועק קיין לובלין. ווויניט היינט אין רמת־גן. איין יונגערמאַן פון קאָזשעניץ און איינער פון ווארשע, האָבן נאָך דער באַפרייונג זיך אומגעקערט אין לאַגער, זיי האָבן דאָרט געהאַט עפּעס פאַרגראָבן — האָט זיי די א.ק. געכאַפּט און דערמאָרדעט).

אונדזער אָנקומען אין טשענסטאָכאָווער לאַגער איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַן אמתן גיהנום. ביים אויסשטייגן פון די וואַגאָנען, האָבן דייטשע זשאַנדאַרן און יידישע אויפזעער געשלאָגן מכות רצח און דערביי צוגענומען אַלץ וואָס מ׳האָט פאַרמאָגט. ביי אַ טייל אפילו אַראָפּ געצויגן די פּאַלטאָס, מאַנטלען, מאַרינאַרקעס און שטיוול. מ׳האָט אונדז אַרײַנגעשטופט אין שמוציקע באַראַקן, ווו די ענגשאַפט איז געווען אומגעהויער. אַנשטאָט עסן — קאַטאַרגע־אַרבעט, קלעפּ, אָפּטע אַפּעלן. אַזוי האָט געדויערט ביזן 16טן יאַנואַר 1945, וועו די רוסן זענען אַריין קיין טשענסטאָכאָוו און מיר זענען באַפרייט געוואָרן.

פון די ערשטע מאַמענטן פון דער באַפרייונג, געדענק איך:

אַרום 5 פאַרנאַכט איז די עלעקטראָ־סטאַציע אין טשענסטאָכאָוו באַמבאַרדירט

געווארן. אַ פינצטערניש האָט געהערשט אין שטאָט. דער פאַרטרעטער פונעם לאַגער־קאָמענדאַנט איז מיט אַ רעוואָלווער אין האַנט אַריין אין בארַאַק און געזומען רעווען „ראוס! ראוס!" אַלע האָבן אין פחד פאַרלאָזט דעם בארַאַק. אין איין בארַאַק, ווו עס זענען געווען פרויען, צווישן זיי מיינע שוועסטערס, האָט איין פרוי און מיין שוועסטער גוטשע זיך געווארפן מיט אַ מעסער אויפן דייטש. ער האָט אויסגעשאָסן און אַנטלאָפן. אָבער מערער נישט געקומען.

מיר האָבן געזען, ווי די וועכטער באַהאַלטן זיך אויף די דעכער. אַרום 9 אָוונט איז שוין געשאָפן געווארן אַ יידישער קאָמיטעט אין לאַגער (צו וועלכן אויך איך האָב גענהערט). מיר זענען אַוועק אין די מאַגאַזינען נאָך געווער, יעדער האָט זיך גענומען וואָס ר׳האָט געוואָלט. באַוואָפנטע, זענען מיר צו צום הויפּט־טויער פון לאַגער. קיין לעבעדיק נפש. איין גרופּע בלייבט היטן ביים טויער, אַ צווייטע לויפט אַרום איבערן לאַגער און שרייט „מיר זענען פריי, הוררא!". אין דער געביידע פון דער קאָמענדאַטור האָבן מיר געפונען שנאַפּס. מיט די ליכט אונטערגעצונדן די געביידע. דערנאָך געטאַנצט און געזונגען פאַר פרייד, געגעסן און געטרונקען.

אין דער פרי זענען פאַליאַקן געקומען צום לאַגער מיט וועגענער, זעק און וואַליזעס, כדי צונעמען פון דאָרט אַלץ („שאַברעווען" — אויפן דאמאַלטיקן לשון). די מאַגאַזינען זענען געווען פול. אונדז האָט עס אָבער נישט געאָרט. וויכטיק איז געווען — די פרייהייט.

איך, צוויי שוועסטערס, אַ שוועגערין מיטן קינד און אַ שוועסטערס טאָכטער, זענען אַוועק הינטער דער שטאָט. אָנגעקומען אין אַ דאָרף און געוואָלט אַרייַנגיין צו אַ פויער — זענען אָנגעקומען צוויי פון דער א. ק. און געפאָדערט גיין צום סאָלטיס זיך לעגיטימירן. מיר האָבן פאַרשטאַנען, אַז זיי ווילן אונדז אומברענגען. אויך די פויערטע האָט אַזוי פאַרשטאַנען און געזומען שרייַען „וואַן סטאַנד" (אַוועק פון דאָנען"). דאָס איז געווען אונדזער גליק, ווייל אין דעם דאָרף האָט די א.ק. געמאַרדעט די ניצול־געווארענע יידן. מיר זענען אַוועק קיין ראַדאָם, פון דאָרט — קיין דעמבלין. אונדזער ווויננונג איז געווען פאַרנומען. אויך דער פאָלוואַרק אין גראַבאָוויץ האָט געהערט צו אַ פאַליאַק. מיר פאָרן איבער קיין לאָדזש.

דעם 7טן פעברואַר 1950 בין איך אָנגעקומען אין מדינת ישראל.

יהודי דמבלין בימי הכיבוש הגרמני

סטמפיאן פידליס / דמבלין־זאַייז'יז'ה

המחבר של העבודה שלפנינו, הוא פולני, תושב פרברה של דמבלין־זאייז'יז'ה. לפני כשלוש שנים פנתה מערכת הספר בבקשה לעיריית דמבלין לספק לה חומר תיעודי על קורות יהודי דמבלין. הגיעתנו תשובה, כי העיירה מינתה את הא' פידליס לאיסוף החומר המבוקש. ואכן, מר פידליס לא איכזב אותנו. הוא המציא לנו תעודות היסטוריות רבות על תולדות העיר ויהודיה, אך הישגו העיקרי הם — עשרות התצלומים של משפחות יהודיות מדמבלין מלפני השואה ששלחם לנו וכן תצלומים בעלי־ערך ציבורי מהימים ההם.

הוועד והעורך מסתייגים מאי־אלה מסקנותיו והערכותיו של המחבר בנוגע לחיי היהודים, אולם לא שינו את דבריו, בהניחם לקורא ולהיסטוריון לעתיד לבוא להסיק את מסקנותיהם.

הפרק על תולדות יהודי דמבלין בשנים 1918—1939, פרי עטו של המחבר, מתפרסם, בתרגום לאידיש, בעמ' 103.

1

חודש אוגוסט שנת 1939 היה שרבי אך הדור־נאה. הימים היו שטופי זוהר, ללא עב־ענן בלילות — נוגה הירח וצבא הכוכבים במרום גרשו את החשכה. בלילות שכאלה זורם הדם ביתר חום בעורקים, הלב הולם ביתר עוז ונפשו של האדם מפוייסת. בלילות שכאלה כמהה ליבו לאהבה, געגועים ממלאים את נפשו לחום, לאמונה, לאהבה. בלילות שכאלה פועמים הלבבות בתום ובאהבה איש לרעותו. ואולי לא היה הולם־לב אחרון זה אלא הולם של פרידה, וגופות האנשים הכמהים לאהבה, התרפקו איש על חברתו למצות עד תום, עד כלות את רגעי שכרון החושים, לספוג לתוך דם הלב את התשוקה, החדווה ולחרות את השעות האלה בלב, בתקווה כי נכונו להם עוד ימים של אהבה. אולם לא רבים זכו, כי העם לא ידע כי אלה הם ימי חייו האחרונים. רבים אחרים קיוו לשובם תוך יגון, יסורים דם ודמע ומשבאו ימי הגאולה לא היתה עוד אהבה בלבם.

את ימי השלווה והפיוס האלה תעכיר קריאה אחת שנישאה מקצה ועד לקצה של מדינת פולין — „גיוס!" לבבות מלאי אהבה, גופות בוערים מתשוקה וחמדה נרעדו והנפש נפחדה מאוד ונזדעזעה. „מה נושא יום המחרת בחובו?" — שאלו הבריות. „מה יעלה בגורלנו?!" אולם השאלות נשארו תלויות בחלל האוויר, ללא מענה.

גדודי הצבא שחנו בדמבלין יצאו את קסרקטיניהם ופנו מערבה להגן על גבולות המדינה. רבים בהם היו החיילים היהודיים שיצאו לקראת החיה הנאצית הטורפת. החיילים פנו מערבה לעצור את הפולש, אך בארץ פנימה לא חשב איש על הגנה, לכן

יכלו מטוסי הלופטוואפה הנאצי לטוס בשמי פולין באין מפריע ולצלם תחת שמי דמבלין מטרות צבאיות ולהפציצן ללא כל התנגדות. נגד מטוסי הרוצחים לא התרומם אף לא אווירון פולני אחד! שום יריה לא נורתה לעברם, אף לא תותח אחד הופנה נגדם! בתוך הבהלה והמבוכה שאחזה את פולין כולה לא השכילה המפקדה הצבאית הפולנית להוציא פקודות הגנה כלשהן! לכן, לא ייפלא מדוע טסו המטוסים הגרמניים בבטחון רב כזה תחת שמי ארצנו.

הימים בטרם מלחמה היו ימים של מבוכה ומבוקה. אך במיוחד חשו בכך היהודים, המסחר קפא כליל ואת האוכלוסיה היהודית אחז פחד גדול נוכח השמועות הרעות שהילכו. אמנם סחר תוצרי התעשיה קפא, אך לעומת זאת גבר המסחר במצרכי מזון כמו סוכר, מלח, קמח, שמנים וכד'. מי שהפרוטה היתה מצוייה בידו אגר ככל יכולתו, במחסנים, בחביות, באדמה ובכל מקום שניתן היה. לאחר אגירת מזון נתנו אנשים את דעתם על בדק הבית, שיהיה במצב תקין. אולם דלת־העם לא היה לאל ידה לאגור, כי את כל רכושה היא נשאה על גבה.

הכיבוש הגרמני

באחד בספטמבר 1939, בשעה שש בבוקר נופלות הפצצות הגרמניות הראשונות על שדה־התעופה בדמבלין. ההתפוצצויות מגרשות את האנשים ממיטותיהם. כבר מתמרים תמרות עשן ואבק מעל שדה־התעופה, רעש ונהימת מנועי המטוסים זורעים פחד ואימה בלבות האנשים. ולאחר שנעלמו המטוסים התגלה קציר־המוות הראשון שלהם — קורבנות בני־אדם — חיילים, ילדים, פקידים. מהדף האוויר התנפצו שמשות בבתים רבים, גגות הועפו. דמבלין עברה את טבילת־האש הראשונה. מעתה, מהראשון ועד השביעי בספטמבר פוקדים המטוסים הגרמניים יום־יום את עירנו. מטרותיהם הם שדה־התעופה, המבצר, תחנת־הרכבת, גשרים, פרט לרחוב פוצ'טובה לא נפלו פצצות על רחובות העיר.

משפחות יהודיות רבות עזבו את העיר בימי המלחמה הראשונים, בהמלטם ליערות ולכפרים הסמוכים. הרחובות נדמו, הבתים עמדו אבלים, רק על המדרכות נערמו ערמות של זכוכית מנופצת וטיח בתים שנשר, שלטי החנויות נקרעו ממקומם ועתה תלויים על בלי־מה, זכר לסערת־דמים שפקדה את העיר. רק החתולים חומקים בין הבתים, מיללים בעצב מרעב.

בשמיני לחודש נטש הצבא את המבצר, גם שדה־התעופה נדם כליל. רק בסטאווי עדיין ניצב משמר חיילים, כדי עם מתן הפקודה לפוצץ את מחסני הנשק המצויים שם. ואכן באחד־עשר בספטמבר מועלים המחסנים באש והחיילים נסוגים מזרחה. למחרת

היום, ב־12 בספטמבר 1939 כובשים הגרמנים את דמבלין כדי לשלוט בה עד ל־29 למארס 1944.

2

לאחר שהגרמנים השתלטו על דמבלין החלה חוזרת אליה האוכלוסיה הפולנית והיהודית שנמלטה קודם־לכן מהעיר. כולם אחוזי אימה ופחד. בראשית ימי שלטונם לא התנכלו הגרמנים באכזריות לאוכלוסיה. אך על היהודים כפו עבודות כפיה שונות כגון איסוף גוויות חללים ונבלות החיות שהתגוללו ברחובות. האוכלוסיה היהודית הוכרחה לנקות את הרחובות ממכיתות ושברים שהצטברו ברחובות, גם את שדה־התעופה חויבו היהודים לנקות מכל שברים וגרוטאות. וכל זאת ללא כל תמורה כספית.

אין הגרמנים אוסרים על הסוחרים היהודיים לפתוח את חנויותיהם. החנויות אמנם נפתחו, אך האיצטבות כבר היו ריקות מכל סחורה ולמלאותן שוב לא היה מניין. מצוייה עדיין סחורה כלשהי, אך גם היא נעלמת חיש מהר...

הקונים רבו גם בימים ההם אך סחורה בבל ימצא. הגרמנים עצמם החלו לרכוש סחורות שונות, כדי לשלחן לבתיהם בגרמניה. המטבע הולך ומאבד את ערכו והתוצרת שעד כה רכשת יום־יום ללא הגבלה בשוק מחירה הולך ומאמיר ללא הרף. הכובשים הגרמניים מוציאים מהמחזור את המטבע הפולני ובמקומו מזרימים מטבע משלהם. איש אינו נותן אימון במטבע שלהם ואינו מוכן לקבלו כתמורה לסחורתו. המחירים מאמירים, עבודה אין והאוכלוסיה הפולנית מתחילה לעסוק במסחר ובהברחה.

האוכלוסיה עטתה אבל. אין בית שלא יחסר בו אחד מבני המשפחה — והצפוי ליקירים אין איש יודע. ב־26 בספטמבר מתחילים לחזור, תחילה יחידים — הפליטים ובעלי צוו־גיוס אשר לא הגיעו ליחידותיהם, כי הן התפוררו. עדיין לא חזרו החיילים במדים. עוד הם מגינים על ווארשה, מודלין, עוד הם נערכים לקרבות. נכנעת ווארשה, מודלין נופלת והחייל הפולני עדיין עומד על משמרתו. הגנרל קלברג מלכד את היחידות הנסוגות, מארגן מחדש ומתגונן ביערות קוצק. פלוגותיו של הגנרל קלברג המזויינות במעט נשק נאלצות לבסוף להכנע, למרות גילוי הגבורה שלהם. החל מהשביעי באוקטובר נופלים חיילי הגנראל לשבי הגרמני. המבצר הדמבליני מתמלא שוב חיילים פולנים, הפעם הם — שבויים. האוכלוסיה מקבלת אותם בחוסר אונים, כי אין ביכולתה להושיט להם כל עזרה. קלגסי הנאצים הבוטחים בעצמם מפזרים את האוכלוסיה הצופה בטורי החיילים, בצעקות ובמכות ואינם מניחים להתקרב לשורות השבויים. אולם לא חייל אחד ביכר את החופש על השבי, חמק מהשורה ונמלט לאחד הבתים בו האזרחים סיפקו לו מיד בגדים אחרים. גם היהודים החביאו חיילים ונתנו להם את בגדיהם האזרחיים. במצוקה

התקרבו הלבבות והצרה המשותפת איחדה אותם. נפלו המחיצות בין יהודי לפולני, כולם היו אחים לגורל, הכל היו פולנים. אולם לאחר חודשים ארוכים של הכיבוש, טירור, ותעמולה ארסית ללא־הרף החל הרעל האנטי־יהודי לפעפע בין שכבות רחבות של האוכלוסיה. הנבונים בין הפולנים לא נתנו אימון בתעמולת הכזב של הגרמנים והיהודי היה קרוב להם כמקודם.

החל מ־15 באוקטובר שבים החיילים, לבושים בבגדים משונים למדי. חוזרים ברי־המזל, אלה שהצליחו להמלט מצפורני הנאצים ואימי השבי. האוכלוסיה חשה לעזרתם, אולם הסיוע הגדול ביותר הושיטו היהודים. בלי חשבון הם מעניקים עזרה חומרית, מזון ומספקים בגדים. ואם נמנע מישהו לקבל העזרה ללא תמורה, הרי שומע הוא דברי ניחומים אלה: „עם גמר המלחמה — נתחשבן". תחילה מגיעים לבתי היהודים חיילי צבא־הקבע, כאן הם מבקשים תמיכה, ידיעות על משפחותיהם ועל המתרחש בעיר כולה. המשפחות היהודיות הן הראשונות לתמוך, לסייע, כי חשים הם יפה־יפה את גורל האדם הנתון במצוקה. יען כי תמיד המצוקה היא בת־לוויתם הקבועה בדרך חייהם. לא עת בכי ויאוש היא עתה — כל שעבר לא יחזור. לדמעות ולמכאוב — זמנם יבוא. לדאוג מראש? — חבל, עתה עת למעשים ולאומץ־רוח.

הבה נאזין לסיפור נדודיו של קצין צבא מן הגדוד ה־15, פר. יינדז'ייבסקי: „לדמבלין חזרתי — מספר הוא — במחצית נובמבר. ברחוב פגשתי את מזכיר הקהילה, בלאז'ייסקי, שכן הגרמנים חוקרים ושואלים ללא הרף על קציניים ומש"קים מצבא הקבע הפולני, המסתתרים בדמבלין. למען דעת יתר פרטים הלכתי לביתו של יעקב רוזנברג ושם לנתי. את הימים הבאים ביליתי אצל פנחס שטיינבוך קאמיין ואצל לנה שטרן. איש מהם לא עסק עוד במסחר. השיחות נסבו כל הימים סביב המלחמה ועל השאלה „מה יביא יום המחר"? „איזה גורל צפוי לנו?" לא היה מענה בפי איש על שאלותינו.

עוד אין הגרמנים מבצעים מעשי רצח, אבל המסחר נאסר. האוכלוסיה היהודית כדי להחזיק מעמד, מוכרת בסתר תוצרים תעשייתים תמורת מצרכי מזון לפרנס את נפשותיהם. „המלחמה לא תארך ימים רבים" — אומרים הבריות. האנגלים והצרפתים טרם נכנסו לקרב ויש תקווה כי הגרמנים לא ינצחו — כך טוענים אלה המאזינים לשידורים מחוץ־לארץ. רוצים הם להתנחם, לבל יפלו ברוחם.

3

בשלהי 1939 גוזרים הגרמנים על מסירת מקלטי־ראדיו ומצלמות. „פולקסדויטשה", ענודי סרטי צלב־הקרס עוברים על הבתים ועורכים חיפושים. כביכול מחפשים הם

מכשירים אסורים, אך נוטלים אתם כל שלבם חפץ. זהו מעשה כפייה ראשון נגד האוכלוסיה הפולנית והיהודית כאחת.

בדצמבר 1939 נפוצה חיש הידיעה על רצח המוני של מאה פולנים בוואוער הסמוכה לווארשה, כנקמה על הריגת גרמני שהתפרץ באחד מבתי־המרזח. גברים נצודו בבתים, בקרונות־רכבת, ברחובות והובאו למגרש ושם בוצע הרצח ההמוני. מעשה רצח זה זעזע עד היסוד את האומה כולה, כי טרם הסכינו הבריות לזוועות הנאצים ודעתם לא יכלה לתפוס טראגדיה כזאת, כי תחת גרמני אחד יירצחו מאה אנשים חפים מפשע, ללא כל משפט. האוכלוסיה נדמה, מביטה סביבה בפחד ובאי־אימון ואילו הגרמנים מתכוננים לרציחות חדשות שלא יהיו להן קץ.

היהודים עדיין ממשיכים לגור בבתיהם, רק את הבנינים רחבי־הממדים הם החרימו למטרותיהם. המסחר והמלאכה גוועו אט־אט, חנויות נעולות מתרבות מדי יום ביום. החל משנת 1940 אין היהודים מקבלים עוד רשיונות להחזקת חנויות או בתי־מלאכה ושירותים שנועדו לכלל האוכלוסיה. רק חנויות, סדנאות ושירותים שנועדו ליהודים בלבד הותרו להם. הגיטו טרם הוקם ואף מניחים עוד ליהודים לצאת מחוץ לעיר. ואכן מנצלים הסוחרים ובעלי־מלאכה יהודיים את האפשרות הזאת, פונים הם לכפרים סמוכים לעיר ותמורת תיקון נעלים או תפירת בגד כלשהו מביאים הם לביתם מעט מצרכי מזון כדי שלא יגוועו ברעב. אף כי טרם פורסמו צווים שנועדו להצר ולהשפיל את היהודי, הרי בהתקלם בגרמני, בעיקר בז'אנדארמריה הגרמנית חשים הם יפה את נחת־זרועם. הם סופגים מכות ומעט המזון שהם נושאים בשקם על גבם, נרמס ונשחת במגפי הרוצחים. היהודים יראים מאוד מהתקלויות כאלה ומשתדלים להמנע מהם ככל האפשר. האוכלוסיה הפולנית מזהירה לא אחת את היהודים ומחביאה אותם בפני פגישה עם גרמנים, וכשהגרמני עבר־חלף רומזים הם ליהודי כי הדרך פנוייה.

במחצית 1940 יצא צו מטעם השלטונות הגרמניים המחייב כל יהודי לשאת סרטים על זרועותיהם וסמל מגן־דוד על בגדם. ענידת הסרט הקשתה עליהם מאוד לנוע מחוץ למקום מגוריהם. אולם הם סיכנו עצמם, היו מורידים את הסרט מזרועם ויוצאים לדרך לשחר כל טרף לבני־ביתם. נהגו לעשות כן יהודים שקלסתר־פניהם לא העיד בהם על מוצאם. בשנה ההיא קיבל לידיו היונדראט שנוסד על־ידי הגרמנים את ספרי מרשם התושבים היהודיים, ואת רישום הפטירות. ספרים אלה הושמדו עם הגירוש האחרון ואין לדעת כיום את מספר האוכלוסין היהודיים בימים ההם.

בראשית שנת 1940, כאשר ניתן עוד ליהודים להתנועע בחופשיות, עזב את העיר הרב עמנואל רבינוביץ' עם כל בני־משפחתו לכיוון בלתי־ידוע ואת מקומו מילא סגנו.

במחצית הראשונה של חודש נובמבר 1940 מרכזים הגרמנים את האוכלוסיה היהודית בכמה רחובות העיר בלבד: ברחוב באנקובה, אוקולנה, סנאטורסקה, וויאטראצ'נה, נייצאלה ופשכודניה. את בתיהם של היהודים המגורשים מוסרים הם לפולנים שהועברו לשם מרחובות אחרים. כך, על ידי ריכוזם של כל היהודים ברחובות אלה בלבד הקימו הגרמנים את הגיטו בעיר. הגיטו לא היה מגודר, דבר שהיה בעל חשיבות רבה ביותר ליהודים, שכן המקח־וממכר יכול היה להימשך הלאה, אף כי באורח חשאי. תושבי העיר הפולניים ביקרו תכופות בגיטו, עד שיצא האיסור להיכנס אליו וכל מי שיתפס דינו — מוות. ואכן התושבים נרתעו נוכח כמה פסקי־דין מוות, שבוצעו בגלל זה, אעפ"כ חדרו לשטח הגיטו בחשאי. על היהודים נאסר באיסור חמור לצאת מתחום הגיטו אלא ברשיון מיוחד או בקבוצות עבודה בלבד. יהודי שנתפס מחוץ לתחום הגיטו ואין בידו רשיון, נורה במקום ללא כל משפט. אלפי היהודים שנדחסו לשטח הגיטו ושנטלו מהם כל אמצעי קיום, כי לא סופקו להם מצרכי מזון, מים, תרופות וחמרי הסקה אין חייהם קרויים עוד חיים, ואין זה סוף־פסוק. גזרה רודפת גזרה המגבילות את החופש ומערערות את יסודות הקיום הפיסי.

בימי הכיבוש הגרמני • בעת דער דייטשער אָקופאַציע

אסור על היהודים להמצא ברחובות המיושבים על־ידי הפולנים, אסור להם לקנות תרופות בבית־מרקחת, אסור להמצא בשוק בימי הירידים ולרכוש מצרכי מזון מידי האיכרים. אולם הגיטו כאמור לא היה מגודר, כי הרחובות אוקולנה וסנאטורסקה

גבלו עם השוק ויהודים בעלי העזה סיכנו את נפשם ונכנסו לתוכו, באין גרמנים בסביבה וקנו שם אצל האיכרים תרנגולת, תפוד״ים ומצרכים אחרים. גם האיכרים שבדרכם ליריד נאלצו לעבור דרך הרחובות אוקולנה או או פשכודניה היו משאירים שם מצרכי־מזון שונים, אם הגרמנים לא השגיחו בהם והחשבון נערך לאחר־מכן במקום ובזמן אחר. בין איכרי הכפר והיהודים שררו יחסים תקינים לפני פרוץ המלחמה ולא הורגש כל אנטאגוניזם ביניהם ואף עזרו ליהודים ככל שיכלו, כי השתתפו בצערם ובמצוקתם.

הגרמנים גייסו את השוטרים ששרתו בה לפני המלחמה. הם הפקידו אותם על שמירת הגיטו לבל יכנסו אליו פולנים ועל היהודים שלא ינהלו מסחר בשטחו. אך השוטרים הזהירו את היהודים בראותם גרמני מופיע בקרבת מקום. הודות ליחסה האוהד של כל האוכלוסיה לא חשו היהודים רעב, הדבר אמור כמובן ביחס לשכבה האמידה יותר בין תושבי הגיטו. ברחוב אוקולנה פעלה מאפיה שסיפקה לחם לתושבי הגיטו בלבד. הלחם סופק לפי הכרטיסים אולם המאפיה אפתה וסיפקה לחם גם בלי כרטיסים כאלה. לחם לפי כרטיס ניתן רק לאלה שהיו רשומים כעובדים, אך היתה זו מנת לחם זעומה שלא הספיקה לקיים את הגוף ולא הניחה למות ברעב.

מדי חודש בחודשו הנהיגו הנאצים חידושים. על הקהילה הם הפקידו קומיסר — אוקראיני. את דמבלין העיר הכריזו לעיר מחוז שמושלה היה וסייען לו הקומיסר ולעזרתו עמדו „זונדרדינסט״, ז׳אנדרמריה, משטרה לענייני פליליים ומשטרה „השחורה״ וכן „ארבייטסדינסט״. בתחנת דמבלין היו ז׳אנדארמים ו„באַנשוץ״. צוות הז׳אנדארמים מורכב היה מה־ס.ס. מאַן יוהאן פטרסון, אבעל, שולץ, וה„פולקסדויטשה״, אדווארד ברוקופ, אדק המפורסם, פולני אחד מכפר סטריציה וקירש. המשטרה הפלילית מורכבת היתה משני אנשים — הקומנדאנט גראבארצ׳יק ושוטר נוסף. היתה „משטרה כחולה״ וכן היו גם ז׳אנדארמים אחרים, אולם את אלה לא אזכיר כי לא התנכלו לאוכלוסיה.

אחר שאירגנו את מנגנון הדיכוי ניגשו הגרמנים לבצע את הוראותיהם הפליליות. הנאצי הממונה על ה„ארבייטסאמט״ הורה ליודנראט להכין רשימת יהודים הכשרים לעבודה. מהרשימה בחר את מספר האנשים לעבודה בשדה־התעופה, במבצר, להחזקת דרכים ולמחצבות. עובדים אלה קיבלו כרטיסי מזון שניתן בכמות כה זעומה שבשום פנים לא הספיקה להשקיט את הרעב. נחמא־פורתא היתה העבודה מחוץ לגיטו, כי שם יכלו היהודים לבוא במגע עם פועלים פולניים שסיפקו ליהודים מצרכים שונים שהוזמנו על־ידם. יהודים שלא הועסקו בעבודות כלשהן, חיו כאילו בשולי הגיטו, שכן להם לא הוענקו שום כרטיסי מזון.

החנויות היהודיות ברחוב ווארשבסקה חוסלו כליל. חנויות אחדות נמסרו לידי ה„פולקסדויטשה" — לפורטון, קובלסקי ואחרים. בחנויות אחרות שדדו הנאצים את הסחורות והעבירון לחנויות גרמניות. בידי היהודים נותרו אך „חנויות" עלובות בתוך הגיטו. הבאנקים היהודיים, לייתר דיוק היו אלה קופות גמילת־חסד חוסלו עוד בשלהי 1939. היודנראט ישב בבנין באנק ברחוב באנקובה. חבריו היו: קאנאריינפוגל, קורסט, טייכמן, אקהייזר, שטיינבאך פינחס, שולמן, פרייס, ווינברג ויעקב רוזנברג. תפקיד היודנראט היה לייצג את היהודים כלפי השלטונות הגרמניים וכן לשמור על הסדר והבטחון בתוך הגיטו. אולם לאמיתו של דבר הגרמנים היו מעונינים בקיומו של היודנראט, ששימש להם צינור להעברת גזרותיהם נגד היהודים ולביצועם על ידו. היודנראט הקים משטרה יהודית, שהוטלו עליה תפקידים שונים: שמירת הסדר בגיטו, נקיונו, שמירה לבל ייצאו מתחומיו ועל פולנים לבל יחדרו לתוכו. תפקיד נוסף הוטל על המשטרה — ריכוז והבאת היהודים למקומות עבודתם. ממקומות ריכוז אלה נבחרו היהודים על ידי פועלים פולניים, פולקסדויטשה, חיילי הוורמאכט וה„סונדרדינסט" לעבודות הכפיה השונות. אנשי ה„זונדרדינסט" מכונים היו גם „השחורים" בגלל כובעיהם השחורים. היו אלה בעיקר פולקסדויטשה ולאומנים אוקריאינים, סוטים ובריונים פליליים מהסוג הגרוע ביותר. הם לא ידעו גבול להתעללות ביהודים שנפלו תחת מרותם, על כל „עבירה" פחותה ביותר ספגו היהודים מכות אכזריות וצליפות פרגולי עור בכל חלקי גופם. בהובילם את היהודים לעבודה פקדו עליהם לשיר ולרקוד לקצב שירתם. מילות אחד השירים הלגליים היו: „בימי המרשל רידז־שמיגלי ידענו בטלה אך היטלר מנהיגנו ילמדנו עבודה". השחורים עקבו בשימת־עין מרובה אחר השרים והיה כי אחד היהודים לא פצה פיו הונחתו עליו צליפות פרגוליהם, מכות בקתות רובה ולא אחת אף נרצח במקום. על רצח יהודי לא תבע אותם איש לדין, איש לא שאל מדוע רצח הוא את היהודי ולא נדרש להצטדק. יחסם ליהודים גרוע היה מיחס אל החיה. אחד הז'אנדארמים שרגיל היה לרצוח מדי יום יהודי, בראותו עגלון מצליף בשוטו בסוס מפגר הוציא מידו את השוט בחרפו על שום מה הוא מתאכזר לבהמה חסרת מגן. זוהי רחמנותו של ז'אנדארם גרמני!

עקב צפיפות הדיור, חוסר גיהות, מים, חומרי־הסקה ומאור, כי בתי היהודים נותקו מזרם החשמל, החלו להתפשט בקרבם מחלות שונות: גרדת, כנים, אדמת ,דיזנטריה וכד'. למען מנוע התפשטות המחלה מחוץ לתחומי הגיטו הירשו הגרמנים ליודנראט לפתוח בית־חולים, בבית ז'יילינסקי סמוך לפסי הרכבת מול הפארק. זה היה בחודש יוני שנת 1944. רופא בית־החולים היו הד"ר קאווה ועזר לידו הפלדצ'ר ווייגאפל. לבית־החולים הובילה דרך רחוב וורשבסקה, אולם הרופאים והאחיות, בבקשם למנוע מעבר ליד

המשרדים הגרמניים, כדי לא להתקל בז'אנדארמים ופקידים גרמניים הלכו דרך הרחובות נייז'וויצקה, קושצ'יילנה לרחוב ווארשבסקה. על היהודים נאסר לצעוד על המדרכות והותר להם ללכת רק על הכביש ואם פגשו בדרכם גרמני חייבים היו להוריד את הכובע בפניו. כדי למנוע השפלה זו ביכרו הם ללכת בדרך ארוכה יותר, להלך על המדרכה ולא להוריד את הכובע בפני נאצי נאלח. על מילוי הוראות משפילות אלה הקפידו בעיקר הז'אנדארמים, הגיסטפו וקומיסארים ואילו חיילי הוהרמאכט וקציניהם לא נתנו דעתם על יהודים שעברו לידם ברחוב ולא התנכלו להם. אולם אין דבר זה חל על החיילים. כי אנשי הס.ס. שהקפידו על מילוי ההוראות כלפי היהודים התנכלו להם ככל שיכלו והאוכלוסיה היהודית נרמסה תחת מגפיהם.

5

אחרי כיבוש צרפת התמלאה דמבלין המון חיילים גרמניים. המבצר נתפס על־ידי חיל־רגלי ושדה־התעופה על־ידי הטייסים. מבוקר עד ערב הדהדו פקודות, טרטור מנועי המטוסים ושירה גאוותנית הייל... הייל... נשאה בחלל. צבא רב הופקד על שמירת הגשרים והדרכים והאוכלוסיה תחת עול הכובש נלחצה ביתר חוזקה. עגלות והולכי־רגל נבדקים ומבוקרים על כל צעד ושעל ומצרכי מזון שונים — בשר, קמח, חמאה, ביצים וכו' — מוחרמים. האיכר כמעט שנמנע ממנו להביא תוצרתו העירה, הגרמנים מחרימים ירקות, וכל פרי האדמה, המשמרות משגיחים מאוד ומחרימים כאוות־נפשם. גם מהעיירה ריקי אי־אפשר להביא דבר ובתחנת הרכבת של דמבלין עומדים משמרות של ז'אנדארמריה ושומרי המסילה — אלה ה„באנשוצמאנים" — פורצים לתוך קרונות הרכבת, מחפשים בצרורות ומחרימים כל שהנוסעים מובילים באמתחותיהם. מעתה תיקרא דמבלין בפי הנוסעים „גולוצ'ין" („קרחים"), כי כאן „גילחו" הגרמנים את הנוסעים. מצב זה נמשך עד לשחרורה של פולין. אולם בדמבלין לא חסרו מצרכי־מזון, אף אם לפולנים קשה היה להשיגם. תארו לעצמכם מה היה מצבה של האוכלוסיה היהודית הלחוצה בתוך הגיטו בלי לבוא ולצאת? היהודים האמידים יותר לא סבלו חרפת־רעב, אולם דלת־העם שלא היה בידה פרוטה לפורטה וכל רכושה הוא זוג ידים המוכנות לעבודה, מנת לחמה הצטמצמה מיום־ליום. חוורון־פניהם והרזון ששולח בגופם העיד על מצבם. גם היודנראט לא היה ביכולתו לעזור, אולם השתדל שחלוקת המצרכים תהיה הוגנת כדי למנוע חרפת־הרעב במידת היכולת. חלוקת המנות לעניים לא הועילה הרבה לרעבים, כי מיום ליום נוספו על שורותיהם רעבים חדשים, ביניהם יהודים שגורשו ממחוזות פויזן, שנאסר עליהם ליטול דבר למקומם החדש, פרט לכלי־מיטה. כך נאלצה דלת־העם המקומית לחלק את מנת מזונם עם הפליטים שגורשו לעירם. בין הפליטים שהגיעו לדמבלין היה

גם הד"ר קאווצה ורעייתו שהיוו מעין תגבורת לצוות הרופאים היהודיים הצנוע. היודנראט הושיט לו עזרה רבה ברכישת הציוד הרפואי הדרוש ותמורת זאת טיפל ד"ר קאווצה בחולי העיר ולא רק בחולים יהודים. ממומחיותו הרפואית של הד"ר קאווצה נהנו גם פולנים רבים, ביניהם בני משפחתי. הוא התגורר ברחוב פשכודניה 13 בביתו של ראייבסקי.

כאמור לעיל, תזונתם של היהודים היתה בכי־רע והמצב נעשה גרוע מיום ליום. משפחות פולניות רבות — שמצבן היה טוב יותר, כי יכלו לנוע ממקום למקום ביתר חופשיות — תמכו בידידיהם היהודיים, אולם יחסי ידידות בין משפחות יהודיות ופולניות לא היו חזיון נפרץ, כי המלחמה הפרידה ביניהן. רבים היו בשבי ורבים התחבאו בפני השבי. המשפחות שנותרו, עשו ככל שהיה ביכולתן, אולם היא לא היתה רבה, שכן בעצמן חסרו את החיוני ביותר. ובכל זאת רבים היו הפולנים שהושיטו עזרה לידידיהם, והיתה זו הוכחה לקשרים שקשרו את הפולנים ליהודים.

תושביה הקבועים של דמבלין, שחיו והכירו איש את רעהו מילדות לא נטשו ולא שכחו את שכניהם בעת צרה ומצוקה ובכל הזדמנות תמכו בהם. ועם זאת יצויין: בימי מלחמה, בימי דיכוי וכיבוש, בימים של תעמולה אנטישמית שלא היתה כדוגמתה לאכזריות, לשפלות שלא ידעה כל מעצור נגד היהודי צמח טיפוס חדש של אדם. היה זה אדם ללא שמץ של רחמים לזולתו, ללא מעצור ומצפון — אדם־זאב. אנשים אלה עסקו במסחר שלא היה אלא הברחה ותמורת כסף רב, בייחוד זהב ותכשיטים סיפקו מצרכי־אוכל. אבל אין להתפלא על יחסי אנוש אלה, שהרי הגרמנים הוציאו להורג כל מבריח שהיה ברשותו קילוגרם אחד של קמח או חמאה או שומן־חזיר וכד'. הם הוציאו להורג כל נוצרי שבא במגע עם יהודים. לכן רב היה המחיר, כי יקרים היו החיים. מאידך היו שכבות בחברה שהשתדלו למנוע מהסוחרים האלה את הגזל כלפי היהודים. בעיקר לחמו נגדם אנשי המחתרת שהיו שרויים במאבק גם נגד בוגדים ומשתפי־פעולה, אנשים אמיצים שהכריזו בקול כי אכן הם פולנים, כי צריך להתאחד למאבק נגד הפולש — נאסרו ונכלאו והוצאו להורג. הטירור של הנאצים החל להשתולל גם בדמבלין.

באוקטובר שנת 1940 נתמנה למחסנאי בצרכניית הפועלים קצין פולני, פראַנצ'ישק יינדז'ייבסקי. המחסן שכן בחצר ברחוב וואַרשבסקה מול רחוב באנקובה וברחוב זה במרתפי הבנק לשעבר היה מחסן נוסף של סוכר ותוצרי סוכר. שם דרוש היה סבל לעבודה. המנהלה ולייתר דיוק היו"ר לומוד ויינדזייבסקי פנו בתיאום עם היודנראט ל„ארבייטסאמט" לשלוח אליהם את הסבל היהודי יוסקה (את שם משפחתו לא הצלחתי לברר). משהחל יוסקה הסבל לעבוד במחסן אצל יינדז'ייבסקי החל גם להעביר ידיעות לידידים ומידידים. יינדז'ייבסקי אירגן במחסן נקודת איסוף של מצרכי מזון בשביל

הגיטו. הוא רכש את המצרכים אצל איכרי הסביבה וכן אצל בעל החווה פרדז׳ייבה. המצרכים כללו תפו״דים, כרוב וירקות אחרים, לעתים גם ביצים. כל אלה נמכרו לגיטו במחיר שנקנו אצל האיכרים ללא כל תוספת תיווך. בשעת הקניות נמצא תמיד בן אחותו של שטיינבוך, יצחק גולדברג. אם כמות המצרכים היתה גדולה יותר או־אז הטעין אותם יוסקה בשק ועל כתפיו העביר אותם לגיטו, אם־כי כלפי חוץ נשא את השק כאילו למחסן ברחוב באנקובה. אולם מצרכים בכמויות קטנות יותר היה מעביר לגיטו איציק גולדברג בעצמו. בהסכם עם יו״ר הצרכניה היה יינדז׳ייבסקי מעביר לגיטו מלח, קפה, קטניות ומצרכים אחרים שלא נכללו בכרטיס המזון של היהודים אבל הם היו חיוניים.

יוסקה הסבל נטל על עצמו את העברת המצרכים לאנשי הגיטו ואילו גולדברג היה איש־הקשר בין יינדז׳ייבסקי והיודנראט. השמירה היהודית שניצבה במוצא רחוב באנקובה לא הערימה מכשולים בדרכו של גולדברג בצאתו את הגיטו ושמרה לבל ייתקל בגרמני בדרכו. תמיכתו זו של יינדז׳ייבסקי בתושבי הגיטו נמשכה עד לחיסול הגיטו, כלומר עד ל־14 באוקטובר 1942.

6

הגיע ה־22 ביוני 1941 — יום פלישת הנאצים לברית־המועצות. משדה־התעופה של דמבלין ממריאים בלי הרף מטוסים של הלופטוואפה לעבר אדמת ברית המועצות. מרחוק נשמעת התפוצצות פצצות ולאחר שני ימים נדם הכל. לא נשמע עוד טרטור מנועי המטוסים ורעמי התותחים נאלמו. אולם יומם וליל חולפים על פני העיר טורי צבא גרמני, טאנקים ומשוריינים — מזרחה. פעמיים ביום מודיעים הגרמנים על נצחונותיהם דרך רמקול שהציבו בכיכר השוק. האנשים מאזינים לחדשות ועל פניהם הבעת כאב וצער. לא לחדשות כאלה ציפו, לא לנצחונות הגרמנים הם ציפו, רוצים הם לשמוע על תבוסתם. אולם משאלות אלה יאחרו לבוא.

ב־10 ביולי לערך, מגיעים לדמבלין השבויים הסובייטיים הראשונים שנכלאו במבצר העיר. ימים רבים זורמים שבויים רוסיים והמבצר כבר מלא אותם. אז יכלאו אותם בקסרקטינים שברחוב ביאלובה ובצריפים של הגדוד ה־28 לשעבר. הנאצים מרעיבים אותם והם גוועים בהמוניהם. אף על מקרים של קאניבאליות בסטאלאג סופר. שבויים שעודם חיים אוכלים בשר חבריהם המתים. הכנים והרעב גורמים למגפות — טיפוס הבטן וטיפוס הבהרות ואדמת. אבל המגפות אינן נעצרות במחנה השבויים בלבד — הן מתפשטות על פני כל האזור. כמובן, תנאי הגיטו הם קרקע נוחה להתפשטות טיפוס הבהרות ומחלה זו מפילה חללים רבים ואין בית שאין בו חולה. אבל גם לתוך האוכלוסיה הפולנית חודר הטיפוס ואז מתירים הגרמנים, מפחד שהם עצמם יידבקו במחלות אלה,

פתיחת בית־חולים לפולנים בבית־הספר מס׳ 1 ברחוב סוחאצקי ובשביל היהודים בסטארובקה בבית פומיינובסקי.

בבית־החולים הפולני היו תרופות מעטות ואילו בביה״ח היהודי הן חסרו לחלוטין, דוא לא קיבל שום תרופות ואף לרכש אתם בכסף לא יכל היה, שכן שום בית־מרקחת לא העז למוכרם ליהודי. המלאי הצנוע שהיה ברשות בית־החולים אזל וחדש לא הישג. והרי אין לרפא חולים בלי תרופות, לכן פנה אלי הד״ר קאווה בבקשה להשיג תרופות כלשהן בשביל בית־החולים. אני הייתי מפקח תברואתי, הכרתי יהודים רבים: יעקב רוזנברג, פנחס שטיינבוך, איציק גולדברג, צווייגנברג, קאמינסקי ובתו פולה וברשותי היה רשיון כניסה לגיטו לצורך עבודתי. את פנייתו של הד״ר קאווצה קיבלתי והתחלתי לטפל בהשגת תרופות בבתי־מרקחת. לשם כך התקשרתי עם בית־מרקחת בווארשה, ברחוב פולבסקה והודעתי לבעליה איזה תרופות ולאיזה מטרות הן דרושות לי. אפשר היה להשיג בבית־מרקחת זה כל תרופה ואם חסרה היה הרוקח מזמינה ומקבלה ללא דיחוי. אולם אני אישית לא יכולתי לעזוב את דמבלין לעתים קרובות, לכן עסקה אשתי בקניית התרופות. בעיקר היו אלה: קארדיוסול, קוראמיד, קוראמין, סטריכנין וכד׳. לאחר קבלת ההזמנה מהרופא או מגולדברג נסעתי לווארשה, קניתי את שהוזמן והזמנתי חדשים. אך ייצור התרופות היה מיועד קודם כל לצרכי הצבא הגרמני, המלאי הלך ואזל והשגתן היתה קשה מאוד. רק בתי־מרקחת „נור פיר דויטשה״ היו מצויידים היטב, אך אלה כמובן עמדו לשירות הגרמנים בלבד. לאחד מבתי־המרקחת האלה, ברחוב קראקובסקיה־פשדמייישצ׳ה נכנסה אשתי ובהיותה מצויידת במכתב המלצה לאחת הרוקחות שעבדה שם, קיבלה היא שם את שביקשה. בחודש מאי 1942 שככה מגפת הטיפוס ולא נזקקו עוד לתרופות אלה והקשר עם בתי־המרקחת נותק.

בחורף שנת 1941/1942 הטילו הגרמנים על האוכלוסיה לספק לצבא מיכסה מסויימת של מעילי חורף וכסתות. ההוראה הזאת חלה בעיקר על התושבים היהודיים ואצלם ביצעוה הגרמנים במלא החומרה. הם ערכו חיפושים בבתי היהודים בהחרימם כרים, מעילים, פרוות. היהודים וכן הפולנים היו מסתירים הפרוות או האדרות בפני הגרמנים אולם כנראה שפקודה זו, על מסירת הפרוות והמעילים לא הגיעה לכולם ובאחד מימי החורף העזים הגיעו לדמבלין שני בעלי חוות לבושים אדרות־חורף. בדרכם נתקלו שניים אלה בז׳אנדרמים גרמניים ואלה ציוו עליהם להסיר מיד את פרוותיהם, אך כדי שלא יתקררו בכפור העז ששרר הרביצו בהם הנאצים מכות אכזריות כדי שייחם להם. בעלי־בתים אלה לא המתינו עד שהגרמנים כילו בהם את חמתם, הם קפצו על עגלותיהם ונמלטו לבתיהם. מאותו יום ואילך לא הופיע איש באדרת חורפית בדמבלין.

כליאת היהודים בגיטו היוותה לגרמנים הסדר נוח. הגטו היה פרוץ בשביל כל

ז׳אנדארם, איש גיסטאפו או קומיסאר נאצי. בכל שעות היום והלילה היו פורצים לבתי היהודים עורכים חיפושים או גוררים את תושביהם לעבודות כפייה שונות, בעיקר לעבודות אצל הגרמנים וכתמורה קיבלו — מכות. תושבי הגיטו היו לנאצים פרה חולבת שחלבו אותה עד כלות הכוחות ואחר רצחוה. ככל שמעמדו של הנאצי היה נכבד יותר כן היו דרישותיו מהיהודים כבדות יותר. כתמורה ל„הקלת" תנאי החיים דרשו הם מהיודנראט זהב ובלית־ברירה עשה היודנראט כל המאמצים כדי לספק את דרישותיהם. נאצים מן השורה שדדו את בתי היהודים במו ידיהם וכשיהודי עיוות את פניו בראותו כיצד נשדד מעט רכושו הם כיבדוהו במכות קתות הרובים או בצליפות. לא אחת נרצחי יהודי בשעת שדידת ביתו. היהודים היו מפרפרים בין החיים והמוות, אבל עוד הם נאבקים בשארית כוחותיהם להתקיים ולבלות את הרוצח. הן המלחמה טרם נסתיימה, עוד נערכים קרבות בערבות רוסיה ובמדבריות אפריקה! תחנות השידור הבריטיות מעודדות את רוח הפולנים, להחזיק מעמד — המלחמה קרבה לקיצה ותבוסתו של היטלר וודאית — מכריזות הן. אבל בכיכרות וברחובות העיר מתנוססות כרזות גרמניות מעוטרות בסימן V גדול המכריזות על נצחונות הצבא הגרמני ברוסיה ובאפריקה, והרמקולים שהוצבו בכיכר השוק אינם פוסקים לצרוח בלי הרף על כיבושים נוספים בברית־המועצות ובאפריקה. כל אלה נוסכים רעל בנפש האוכלוסיה ומערערים את האימון בנצחון בנות־הברית.

ודמבלין גופה נהפכה לגיא של רצח המונים, לבית־קברות חסר ממדים של בני־אדם נטולי ישע. במבצר העיר גוועים ברעב רבבות רבות של שבויים סובייטיים. בתחנת־הרכבת ובקרונות נערכים חיפושים ואם יימצא אצל אחד הנוסעים קורטוב של שומן, קמח, טבק או ביצה — דינו מאסר ומכות רצח. החשודים נכלאים במרתף הגיסטאפו כדי להעמידם לקיר ולרצחם. כמובן שרוב החשודים שנעצרו הם יהודים, אבל אלה אפילו לא זכו לכליאה במרתף, כי ישר הועמדו לקיר ונורו. והיו גם מקרים שאפילו מסכנים אלה לא הובלו לקיר כי הרצח בוצע בו במקום, ליד קרון הרכבת. עגלת המתים של הקהילה פועלת ללא הרף ומסלולה הוא — תחנת הרכבת — בית קברות. עשרות גוויות מועמסות על עגלה אחת — יהודים שנרצחו על נסיונם להביא פת לחם לילדיהם.

יהודי כי ייתפס מחוץ לגיטו נהפך לשעשוע בידי הרוצחים. תחילה מענים אותו הרוצחים לשעשע את הנפש וכשהקרבן מוטל לרגליהם חסר־הכרה וחסר רוח־חיים כמעט, הם מחסלים אותו ברציצת גולגלתו. שלושה תליינים שאכזריותם עברה כל שדמיון אנושי מסוגל לתאר היו בדמבלין — ז׳אנדארם הס.ס. יוהאן פטרסון, ז׳אנדארם הפולקסדויטשה אדק־אדווארד ברוקופ ושוטר המשטרה הפלילית גראבארצ׳יק. פטרסון היה רוצח וגובהו הגיע לשני מטרים. תמיד היה מלווה בכלב מאולף לטרוף אנשים. כלב זה אם תפס

בן־אדם, ופטרסון לא מנע זאת ממנו, היה נושך את צווארו קורבנו עד צאת נשמתו. פטרסון ברחוב — משמעו מוות! ולא עבר יום, בטרם שבתו לסעוד ארוחת־בוקר שלא קדם לה רצח אדם חף מפשע. בעיקר היו קורבנותיו יהודים אולם אם נקרה בדרכו פולני הרי גם בו לא מאס. לכן אם עזב פטרסון את משמרתו היו האנשים שעקבו אחריו מודיעים מיד לכל על הסכנה המתקרבת. ואם המוזהרים הספיקו להמלט חיש לבתיהם, היה רוצח זה אורב לקורבנותיו מאחורי קיר, או מתיישב ליד החלון בבית־הקפה „נור פיר דויטשה" ומחכה לקרבנו. ואם ראה מרחוק יהודי, היה ניתר ממקומו ויורה מיד לעבר קורבנו ואם החטיא וקורבנו לא נפגע, שיסע בו את כלבו שתקע בו את שיניו ולא הרפה ממנו עד שאדונו שם על הקרבן את כפו. ואז בא מותו של היהודי אם על־ידי יריה בעורפו ואם בהיותו טרף לשיני הכלב.

בעקבותיו הלכו האחרים. אלה אמנם פחות ירו, אבל ידיהם לא היו פחות מגואלות בדם. אדק וגראבארצ'יק התחרו ביניהם במספר הרציחות והמחתרת הוציאה עליהם גזר־דין מוות אולם המארבים שארבו על רוצחים אלה לא הרעילו והדבר עורר יותר את זעמם של התליינים ובאכזריות רבה יותר הוסיפו לרצוח אנשים.

7

במחצית השנייה של חודש מארס 1942, הובאו על־ידי הגרמנים יהודים שגורשו מצ'כיה. רובם היו אנשי אינטליגנציה — רופאים, משפטנים, מהנדסים, וכו'. בצ'כיה נאמר להם, כי בשטחי הכיבוש חסר כוח־אדם איטליגנטי, אנשי־תרבות ומומחים בתחום התמחותם, לכן נוכחותם שם תיראה בעין יפה. הם הורשו לקחת אתם בגדים, כלי־מיטה וחפצי־עזר אחרים. מטענם, מזוודות, ארגזים וסלים — נאמר להם — יובלו בקרונות־משא, ובידי היהודים נותרו אך תעודות המאשרות את הרכב מטענם. לדמבלין הם הגיעו בקרונות רכבת של נוסעים אך הופקדה עליהם שמירה.

בהגיעם לתחנת־הרכבת בדמבלין נודע לנוסעים יהודיים אלה, כי כאן סוף מסעם. וכאן, בתחנת־הרכבת של דמבלין פנו הבאים למשמרות שליוו אותם בבקשה לקבל את מטענם, אך אנשי המשמר ענו להם כי בטעות ניתק קרון־המשא שהוביל את מטענם מהרכבת וכי אחרי פנייה הם יקבלו איש־איש את חפציו, ואילו עתה לא נותר להם אלא להשתכן בבתים שהוכנו להם. הם נמסרו לידי היודנראט ובידם לא נותרה אלא פיסת־נייר תמורת כל רכושם שלא ראוהו עוד בימיהם. הם שוכנו בגיטו, שהיה צפוף ללא נשוא ועתה הוטל על הגיטו לקלוט מאות אנשים נוספים חסרי כל — בגד ללבוש, כלי־מיטה וציוד ביתי כלשהו. על כתפי היודנראט הוטל עול כבד ביותר — פרנסת מאות קורבנות נוספים.

צוותי הרופאים הקימו אגודה רפואית באחת הדירות הנטושות כדי תמורת ייעוץ רפואי להרוויח את לחמם. אך מי חשב בימים ההם על ריפוי ובמה אפשר היה לרפא? רופאים אמנם היו בנמצא אך תרופות חסרו. האוכלוסיה היהודית נפגעה אנושות במגפה הנאצית, אך תרופה נגדה לא היתה בידי הרופאים.

יהודי צ'כיה פשטו מעליהם את בגדיהם היקרים ורכשו תמורתם לחם לקיים את נפשם. עתה לא היו שונים עוד משאר בני עמם, תושבי הגיטו בדמבלין, כמוהם רעבו ללחם, כמוהם לבשו סחבות וגורלם היה כגורל ילידי דמבלין. אולם יהודי צ'כיה היו פחות מחוסנים מאחיהם בפולין, הם לא הסכינו ללכלוך, ולחוסר תנאי־חיים שציפו להם.

עד מהרה החלו המחלות להתפשט בקרבם ובית־החולים העלוב ברחוב פשכודניה התמלא יהודים צ'כיים. שניים־שניים שכבו הם במיטות ועם זאת בית־החולים לא יכול היה להכיל את כל הנזקקים לו. ואף כי מעטים היו מקרי מוות בין תושבי הגיטו הוותיקים הרי בין החדשים, שזה מקרוב באו קצר המוות קציר רב ביותר. יהודי צ'כי בנופלו למשכב לא קם עוד ממיטת חוליו. צוות הרופאים והעובדים הרפואיים על־אף מסירותם לא יכלו להועיל להם הרבה. במסירות וברצון טוב בלבד לא סגי, באין התרופות החיוניות ביותר אין להציל ממוות. הם לא חסכו כל מאמץ, האמן האמינו כי הסיוט לא יאריך ימים, כי יתרחש נס ועוד תזרח להם השמש ומאבק־אדם שוב יהיו בני־חורין. האמונה נסכה בהם כוחות לשאת את האימים ביתר קלות, לקוות לחיים. אבל הימים הלכו והתקדרו לאין קץ.

האביב הגיע, השמש שוב זרחה בחדווה אך קץ הייסורים מהם והלאה. ב־19 באפריל 1943 נפוצה ידיעה שנמסרה מאיש לאיש, כי בגיטו ווארשה פרץ מרד מזויין וכי תושבי הגיטו אחזו בנשק נגד מעניהם ורוצחיהם. המורדים אמרו, אם נגזר עליהם למות, יהא זה מות גיבורים, מוות של כבוד. יום־יום וידיעותיו המקפיאות הדם בעורקים על אכזריות הגרמנים, על שריפת אנשים חיים בתוך בתיהם, על הריסת בתים על תושביהם המוצאים את מותם תחת עיי המפולת. איש אינו נמלט מצפורני החיה הנאצית הטורפת. בשורות איוב אלה שוברים אף את רוחם של האמיצים ביותר. יהודי דמבלין יודעים עתה כי כגורל יהודי ווארשה יהיה גורלם. אולם כאן, אצלנו עדיין לא הגיעו הדברים למצב אכזרי זה, אין עוד רצח־המוני. היהודים הנדרסים תחת המגף הנאצי חיפשו מפלט לנפשם ולמעט רכושם שנותר להם. אך ראש דאגתם הם ילדיהם. „אנו לא נזכה להשאר בחיים, אך ילדינו חייבים לחיות" — אומרים האבות והאמהות היהודיים. הם התחילו למסור את ילדיהם ואת רכושם, אם היה להם, לשמירה אצל שכניהם הפולניים. בעת ההיא החלו הגרמנים לגרש המוני פולנים לעבודות בגרמניה, אמנם הפולנים לא ברצון נסעו, אבל בשביל היהודים היתה העבודה בגרמניה מעין עוגן

הצלה בפני השמדה פיזית. לכן עשו מאמצים רבים להיכלל ברשימת העובדים שיישלחו לשם. תפקיד נכבד ביותר בשליחת אנשים לעבודה במקום ולגרמניה מילא ה„ארבייטס אמט" שבראשו עמד הגרמני קובלסקי, שהשפה הפולנית היתה שגורה על פיו, אף כי הוא עצמו לא הודה בכך. שמועות הלכו ועדיין הן מהלכות בעיר, כי קובלסקי לא היה אלא קצין הצבא הפולני, מאחד הגדודים באיזור פוזן. מכל מקום האיש קובלסקי, גם בימי האימים ההם, התגלה כאיש שצלם האדם לא נמחק ממנו ויחסו היה אנושי למדי. קשה לקבוע היום אם בשולחו את המועמדים הצעירים לעבודה התעלם במתכוון מהצעירים היהודיים שניצבו לפניו או שחושיו קהו ולא נתן את דעתו למועמדים. פקידי ה"ארבייטסאמט" היו ברובם קציני־צבא לשעבר ועתה — חברי המחתרת, לכן ידע הציבור את המתרחש בו ולפני מצוד היו האנשים מסתתרים, חברי מחתרת אלה קיבלו הוראות לשלוח ככל שיוכלו נוער יהודי לגרמניה, כדי להצילם מהשמדה. וכך נהגו גם בשליחת יהודי המקום לעבודות שונות בדמבלין גופא — לעבודות בשדה־התעופה או למוסדות אחרים בעיר. אולם פעולתם של פקידי ה„ארבייטסאמט" נתגלתה והם נאלצו לברוח ליערות, לפארטיזאנים. קרוב לוודאי, כי את הכיבוש עבר רק אחד מהם, השאר נפלו בקרב נגד הנאצים.

8

השביעי ביוני היה היום הראשון לגירוש יהודי דמבלין, ריקי ובוברובניק. בשעות הבוקר גורשו כל התושבים היהודיים מבתיהם לכיכר השוק. לא הניחו להם לקחת דבר, פרט לצרור קטן ביד. המגורשים הוצבו בשתי קבוצות — הצעירים והבריאים לחוד והזקנים והילדים לחוד. האנשים סודרו בשורות ואחריהן נסעו עגלות איכרים שהובילו את הזקנים והילדים ועגלות שנערמו עליהן גופות אנשים מומתים. היחס ליהודי בוברובניק היה אנושי יותר, כי שמרו עליהם חיילי הוורמאכט, אך לא כן היה מצבם של יהודי ריקי. אותם גירשו „השחורים". עוד בהיותם בדרך נרצחו אחדים וכל שהתרחש בדרך לא תספר עט סופר ואין הדמיון האנושי מסוגל לתארו. את הזקנים והילדים שלא היה בכוחם לשמור על קצב הליכת הטורים רצחו במקום ואת המפרפרים, שעוד הנשמה היתה בקרבם העמיסו האיכרים על עגלותיהם יחד עם גוויות המומתים. לא כולם גוועו מיד, הם שכבו תחת גופות המתים וגססו אט־אט תוך יסורים על־אנושיים.

והרי תיאור אחד מעדי־הראיה בשעת גירוש יהודי ריקי: „נורא מכל היה לראות את יהודי ריקי בשעת גירושם. מוקפים שחורים ואוקראינים נעו הם תחת להט השמש, אגלי זיעה ניגרים על גופותיהם, פיותיהם פעורים ובקושי כבר נשמו אוויר לריאותיהם. על כתפי הנחשלים ניתכים צליפות פרגולים ומכות קתות של הרוצחים, המפגרים

נורו ללא שהייה. שלושה איכרים אספו מיד את המתים לעגלותיהם, יותר מעשרה עגלות היו ואלה נתמלאו עד־מהרה זקנים, ילדים, נשים. היה זה מראה מזווע ומלא אימים שאין לתארו, ועוד היום, לאחר עשרות שנים, בהזכרי במראה עיני צמרמורת עוברת בכל אברי גופי".

בשעה שתיים אחר־הצהרים ערכו הגרמנים סלקציה בין יהודי דמבלין. אלה שנועדו לגירוש הוקפו ב„שחורים", אוקראינים וחיילים שהריצו אותם דרך רחוב ווארשבסקה לעבר תחנת הרכבת. אולם הבה אחזור לתיאור ראשית גירוש יהודי עירנו. עם בוקר, כמדי יום ביומו, יצאו היהודים הבריאים לעבודתם בחברות הגרמניות ולכל עבודות בהן עבדו. אך בשעה 8 בבוקר הוקף הגיטו מכל עבריו לבל יימלט ממנו איש. יחידות אחרות חדרו פנימה והחלו לגרש את תושביו לכיכר השוק. בכיכר נכחו מנהל ה„ארבייטסאמט", נציגי חברות גרמניות וו'אנדארמים. בגירוש נטלו חלק השחורים והאוקראינים. מעברו השני של השוק ניצבו קצין גסטפו והקומיסאר לענק. קצין גרמני דיווח להם כי יהודי דמבלין רוכזו כולם בכיכר השוק, פרט לחולים ששוכבים במיטותיהם בבית־החולים. בשומעו דברים אלה, פנה הקצין לעבר בית־החולים ברחוב פשכודניה בלוויית אחד השחורים, פרץ פנימה ובו במקום הרג שבעה חולים במיטותיהם. לאחר מעשה הרצח שב לשוק, קרא אליו את זקני היודנראט ולפי רשימה שהיתה בידיו החל להוציא את היהודים הכשרים לעבודה, שהופנו לעבר רחוב אוקולנה. היתר כאלפיים איש במספר צורפו ליהודים שהובאו מריקי ובוברובניק אשר רוכזו שם. כל אלה הוצעדו לעבר רחוב ווארשבסקה. את גוויות המתים מבין יהודי ריקי הניחו האיכרים ליד תחנת מכבי האש ובעודם מצטלבים נמלטו מהמקום, מאימת השטן של המאה העשרים, לבוש מדים מצוחצחים והנושא על אבזמו הכתובת „גוט מיט אונז". איזה לעג! שמו של אלוהים חרות על חגורותיהם ובתוך הגוף שוכן שטן צמא דמים חפים ונקיים.

לאחר שהנועדים לגירוש עזבו המקום, הותר לשאר היהודים לשוב לבתיהם. גם היהודים הבריאים מריקי ובוברובניק שוכנו בצריפים שגודרו בחוטי תייל, בשדה. הבחורות הצעירות מבוברובניק וריקי שוכנו במחנה ליד הכביש לשדה־התעופה במגמה לעבוד שם.

בשעות הערב חזרו היהודים מעבודותיהם. הם ידעו על הגירוש שבוצע בעת היותם מחוץ לבית, אולם בליבם התגנב זיק של תקווה ואשליה, כי הגורל המר פסח על יקיריהם. אך בפותחם את דלת ביתם ראו כי הבית ריק, איש אינו נמצא בו והמטלטלים השונים פזורים על הרצפה, אז הבינו כי יד הרוצחים השיגה גם אותם. בכי תמרורים פרץ מגרונם והבכי נהפך ללילה וזעקה מרה קורעת־לב של אנשים מעונים ונרצחים. הבכי נישא מבתים יהודיים רבים, גם מבתי יהודים שחזרו מכיכר השוק, אך איבדו

שם רבים מיקיריהם וידידיהם, אלה שהרוצח־החיה הטורפת גזר עליהם כליה. הגיטו כולו עטה אבל כבד, יגון קודר הציף את הנותרים בו.

את המגורשים דחסו הגרמנים לתוך קרונות משא, עד שהכלואים בו לא יכלו להניע אבר. הילדים נזרקו על ראש העומדים בקרון. בקרונות נזרה סיד בטרם נדחסו בו האומללים והאבק שלו נדבק לגופות המיועזים, צרב את עורם ואת עיניהם בהסבו להם כאבים נוראים. החום מעשרות הגופות הנדחסים בתוך הקרון היה ללא נשוא והקרון אטום ולא היה אוויר לנשימה. האומללים התעלפו ומתו בעמידה ואיש לא יכול היה לקרב אליהם, אף לא יד אחת הושטה אליהם ברחמים, לנחמם, להגיש להם טיפת מים. הקרונות היו חתומים על מנעול ובריח, מסביב ניצבו חיות־הטרף הגרמניות ששמרו מכל עבר. כל מי שניסה להתקרב נורה במקום.

מי שלא ראה במו עיניו את מראות הזוועה לא יבין לעולם את הטרגדיה הנוראה שהתרחשה שם ביום ההוא. דמיונו של מי, עטו של איזה סופר ישכיל לתאר את הידים המושטות, המתחננות והזועקות לעזרה ולרחמים, את העינים היוצאות מחוריהן מאימה ופחד, את פכירת הידים מיאוש אין־סופי ואת אנחות קורעות־לב של הנידונים, ביודעם כי זו שעתם האחרונה. על האוכלוסיה הפולנית נאסר להמצא ברחוב, אך היתה עדה פאסיבית לנעשה בהסתכלם מבעד לחרכי החלונות וראו את מצעד שכניהם הצועדים לקראת מותם. לא מלב אחד פרצה קללה שתחול על ראש הרוצחים ותרדפם עד דור אחרון. למעונים, לנדונים לכליה אפשר היה להביע רק השתתפות בצער, אך לא הצלה. הטירור הנאצי השתולל בכל אימתו, המוות היה צפוי על כל גילוי עזרה פעוטה ביותר. האנשים פחדו ולא נתנו אמון איש ברעהו. לא ידעת מי ידידך ומי שונאך ומלשין. אצל חלושי־אופי עורר הפחד ביתר שאת את אינסטינקט ההגנה־העצמית, הם נהיו משרתי הנאצים ובוגדים בעמם. אמנם לא רבים היו משרתי הנאצים בדמבלין אבל רבים הרעו לעשות. בגללם, בגלל הלשנתם רבים מצאו את מותם ורבים מבני העם הפולני נכלאו במחנות הסגר והשמדה. אף־על־פי־כן, למרות הטירור, הבוגדים והמלשינים לא כולם נכנעו, עוד היו לבבות אנושיים, כואבים שהתמסרו והושיטו עזרה לחלכאים והנדכאים. בשעת הגירוש הראשון, נכלא הסבל יוסקה, הנזכר לעיל, במחסן וחבריו לא הניחו לו לצאת ממנו, אף־כי הוא עצמו ביקש ללכת לכיכר השוק. את אשתו ואת בתו חטפו הרוצחים והוא נותר לבדו ביגונו וצערו. יום־יום היה מופיע לעבודה ובפיו קינה על אשתו ועל בתו... רק את שם אשתו ובתו מילמל ולא יסף, כאילו שכח שפת בני־אדם, כאילו הדבר ניתק מפיו. הוא לא היה אדם חלוש אופי, אך תוך לילה אחד נשבר האיש, והיה לשבר־כלי בדמות אדם. כל אשר התרחש סביבו לא נגע בו עוד, הוא לא ירא עוד את המוות, אדרבה, לאנשים מסוגו המוות גואלם ממצוקתם ויאושם.

לא בלבד יוסקה קונן על יקיריו. לא היה בית ללא מת, הקינה, הצער והיגון משותפים היו לכל בית ישראל. קרוב לוודאי, כי ביום ההוא איבד כל בית יהודי לפחות אחד מיקיריו, אחד מאהובי נפשו. אבל לא שעת קינה ובכי היתה השעה הזאת, זו היתה שעת מאבק נגד החיה הנאצית, כדי לבלות את הגיהינום הגרמני. הניצולים מהגירוש נכונו למאבק, כדי להציל רבים מגורל דומה. הוחל בהסתרת והברחת ילדים ונוער, בבריחה לכפרים לבקש שם מחסה ורבים הצטרפו לפארטיזאנים ביערות.

8

יומיים לאחר הגירוש נפגשתי עם פ. שטיינבאך אשר אמר לי כי אחד היהודים הזקנים מבקש לראותני. שטיינבאך מסר לי את כתובתו של האיש שגר ברחוב אוקולנה פינת רחוב וואַרשבסקה. בהכנסי לביתו עמד האיש בתפילה עטוף טלית ותפילין. בידו הצביע על כסא, הזמינני לשבת, והוא המשיך בתפילתו. בסיימו את התפילה פרצה אנחה עמוקה מלבו. הוא נשק את הסידור, התיר את רצועת התפילין מזרועו, הוריד את התפילין של־ראש ושפתיו מילמלו תפילת „אל מלא רחמים". אז הושיט ידו לברכני, התיישב לידי ליד השולחן ועיניו העמוקות והחכמות הסתכלו בי שעה קלה ואז פנה אלי ואמר: „המליצו עליך בפני, אדוני, לכן אדבר אליך גלויות וקצרות. כפי שידוע לאדוני גורשו משפחותינו לפני יומיים לכיוון בלתי־ידוע לנו. התסכים אדוני לנסוע בעקבותיהם ולהיוודע לאן הובלו. מובן שכל הוצאות הדרך נכסה אנחנו. יהרהר אדוני בהצעה ויתן תשובתו כעבור יומים, ואם יקבל כבודו את הצעתנו נמסור לו הכספים להוצאות הדרך וברכת אלוהינו תלווה אותו". הוספנו לשוחח שעה קלה, אך הרגשתי כי כל מילה נוספת על נושא זה מגבירה את יגונו ונפרדתי ממנו חיש.

כעבור יומיים, חזרתי ליהודי, שהיה סגנו של הרב, והודעתי לו, כי מקבל אני את הצעתו לנסוע ולמצוא את מקום גירושם של יהודי דמבלין. הוא הודה לי מאוד על רצוני הטוב, אך הוסיף, כי הנסיעה כבר מיותרת, שכן מעובדי תחנת־הרכבת נודע לו שם המחנה והוא — מחנה סוביבור, והוסיף כי אם יזדקק שוב לשירותי ולעזרתי וודאי יזכור את נכונותי לעזור.

לכאורה, לאדם שלא ידע את האימה והטראגדיה המתחוללת בגיטו, נדמה היה כי החיים זורמים בשיגרתם. יום־יום התייצבו האנשים במקום הריכוז, הופיעו גרמנים והיו בוחרים מבין הנאספים את העובדים הרצויים להם והיתר חזרו על עקבותיהם לבתיהם. לא היו עוד חיים בגיטו, היה רק מאבק להתקיים, לחיות.

באחד מימי הקיץ, בחודש יולי, היה כנראה הקומיסאר הגרמני במצב־רוח עכור. הוא קרא את כל אנשי היודנראט להתייצב לפניו בקהילה. כולם הופיעו כאיש אחד,

הסתדרו בשורה, פניהם מופנות כלפי חומת הבניין, מול השמש. הם עמדו גלויי ראש, השמש קפחה על ראשיהם והזיעה נגרה ממצחיהם, איש לא ביקש מחסה בפני קרני השמש, כל אחד רעד מפחד ועל שפתי כל תלויה היתה השאלה „מדוע קרא לנו?" רוזנברג ראה כי בחדר ועד הקהילה יושב הפקיד יאקובשק, ייתכן כי ביקש לשואלו לשם מה עומדים הם כאן וייתכן גם כי ביקש מחסה מפני השמש הלוהטת. הוא יצא מהשורה ופנה למשרד. אך נכנס רוזנברג לבניין, פרץ מתוכו הקומיסאר לענק בלוויית שחורים אחדים והחל לחרף ולגדף את היהודים שעמדו בפניו ופקד על השחורים לערוך לקורבנותיו „תרגילי התעמלות". בריונים־רוצחים אלה הבינו כוונתו של לענק ובתאווה פראית החלו לענות את קורבנותיהם. בצעקות וצווחות פקדו עליהם ללא־הרף „קום, פול, קפוץ, שכב" וכך במשך שעה ארוכה. והמסכנים התגלגלו בעפר, פלגי זיעה ניגרה מכל גופם, נשמתם התקצרה, רגליהם כשלו, ורבים צנחו באפיסת־כוחות על האדמה. אז כנראה נמאסה על המענים עינוי קורבנותיהם ופקדו על האומללים לחזור לבתיהם. הם לא השתהו אפילו שנייה וכל עוד הנשמה בקרבם, ואף כי רגליהם כשלו, החלו לברוח מפני שטנים אלה והרוצחים כדי להפחידם ירו אחריהם יריות. באימה ופחד הגיעו היהודים לגיטו ונעלמו לתוך בתיהם. אולם רוזנברג לא הספיק לצאת מהבניין כי התחבא מאחורי ארון יחד עם הפקיד יאקובאשק וסכנת מוות היתה צפוייה לשניהם, אילו היו מתגלים בבניין, כי אסור היה ליהודי להמצא בתוכו.

מנהל העבודה בשדה־התעופה היה המנדס שניידר, ממוצא אוסטרי. אליו פנו אנשי היודנראט שיקבלם לעבודה, תחת חסותו וכתמורה יתנו לו זהב ותכשיטים. מהנדס זה נהג בהגינות, הוא קיבלם לעבודה ותמורת הזהב שקיבל גונן עליהם בהודיעו לממונים עליו, כי יהודים אלה הם חיוניים לעבודה בשדה־התעופה, כי יש ביניהם בעלי מקצוע רבים. השלטונות לא סרבו לו, כי העבודה היתה חיונית, שכן המלחמה עדיין נמשכה.

כולם ביקשו דרכים להנצל, היו שפנו במישרים לגרמנים שונים וביקשו הגנה בהעניקם להם זהב, תכשיטים ודברי ערך אחרים והיו שחיפשו דרכים זולות יותר ובטוחות יותר. היו שפנו לפראנצ'ישק ינדז'ייבסקי שישתדל למענם כי יישלחו דרך ה„ארבייטסאמט" לעבודה בגרמניה. ואכן ה„אַרבייטסאמט", תודות למאמציו של יינדז'ייבסקי שלח לגרמניה את אריה שטיינבך, שלמה שטרן, את בתו של צווייגנברג ואחרים. אולם הם לא נסעו כיהודים אלא כפולנים. לכן צריך היה לציידם בתעודות המעידות על מוצאם הפולני ועל דתם הרומית־קאתולית. אף לתעודות כאלה דאג יינדז'ייבסקי.

לאחר הגירוש, נותרו יתומים רבים ששוטטו בלא בית ובלי אב ואם. אחדים ניצלו, אך רובם לא מצאו לעצמם מחסה, והוסיפו להתגלגל ממקום למקום רעבים ומוכים,

כחיות נר״פות עד שנפלו בידי הגיסטפו. הם חקרו אותם מי הסתיר אותם, מי האכילם וכו׳ ולאחר החקירה אם לא גילו דבר נרצחו ביריות.

ביולי 1942 יצאו ממחנה המשטרה שני ילדים קטנים כבולים בידיהם ואחריהם פסע פטרסון בלווית כלבו. הילד שהובל היה כבן שתים־עשרה והילדה — כבת תשע שנים, כל הדרך שיסע בהם את כלבו ובהגיעו לכיכר השוק הוא ירה בהם בעורפם.

כאשר הגרמנים החלו לנחול תבוסות בחזית — בסטלינגראד, בחזית במזרח, באפריקה, כאשר מלחמת הפארטיזאנים החלה להתפשט ולגבור בשטחי הכיבוש — הגבירו הגרמנים את הטירור שלהם נגד האוכלוסיה שהיתה נתונה תחת ידיהם. אז גם בדמבלין התרבו החללים והדם. אבל הנרצחים לא זכו להיקבר עוד בבית־קברות, עתה קוברים אותם מחוץ לעיר, בכל מקום, בלי להציב אפילו ציון לזהותו ומוצאו של הנרצח.

בין יהודי צ׳כיה שהגיעו לדמבלין היו גם שתי נשים יפות מאוד, אחת מבוגרת יותר, שאמרו כי היא אמה של הצעירה. שתיהן היו נשים יפות, תמירות־גוו ואלגנטיות מאוד. אמרו כי מוצאן מיוגוסלביה והן התהלכו בחופשיות ברחובות העיר ולא התגוררו בגיטו. הן היו אורחות־יו הקבועות של קצין גיסטאפו אחד שגר בביתו של הד״ר קודריאצב ברחוב וואַרשבסקה. ייתכן שביקרו אצלו תכופות לצורך סידור ענינים שונים וייתכן כי עם הצעירה הוא התנה אהבים. אולם באחד מימי ספטמבר 1942 מצאו את עצמן שתי הנשים בתחנת הז׳אנדרמר׳ה, יחד עם פולה קאמינסקה ועוד שתי יהודיות בלתי מזוהות ושישה גברים יהודים. כל אחד־עשר איש אלה הועלו על אוטו משא והובלו בלווית הז׳אנדארם אדוואַרד ברוקופ, קירש ועוד אחד לעבר בית־הקברות. שם הם הורדו מהאוטו, הובלו משמאל לכביש ונורו. שם גם נקברו.

9

ב־15 באוקטובר 1942 החלו הגרמנים לחסל את הגיטו. מבעוד בוקר הוקף הגיטו בפלוגות „גולגלות־המוות״, אוקראינים וחיילי הס.ס. הגיטו נהפך לגיהינום, אנשים יצאו מדעתם בעת שהרוצחים הנאציים החלו להתפרץ לבתים ולגרש תוך מכות וקללות את היהודים. את החולים הם המיתו במקום. היהודים שראו כי מלאך־המוות בא לקחתם החלו לחפש מיסתור. רבים נטרפה דעתם עליהם, רבים ברחו ישר לרחוב ושם מצאו את מותם ללא שהיות. אלה שלא מילאו את הפקודה בחפזון — ילדים, זקנים ונשים — נורו במקום, השאר התייצבו בכיכר השוק. רבים מהאוכלוסיה הפולנית הזילו דמעה למראה עיניהם, רבים והם האדוקים בדתם — הצטלבו והתפללו לאלוהים שהאדמה תבלע את הרוצחים חיים. ומול בניין הקהילה, בשוק עמד אחד השטנים השחורים, בשוויון נפש, אף שריר בפניו הרצחניים לא זע ובעינים צמאות דם הסתכל ברצח ובזוועה שידיו חוללו.

הרחובות אוקולנה, סנאטורסקה וכיכר השוק מלאים היו חללים חפים מכל עוון. הקיץ הקץ על קהילת יהודי דמבלין.

וכאשר רוכזו כל יהודי העיר הוחל במיונם. נשים נקרעו מבעליהן, ילדים מאמהותיהן ותוך מכות אכזריות חולקו האנשים לקבוצות. במרחק־מה ניצבו סוחרי כוח־העבודה וציפו לעבדים שיקבלום ללא כל תמורה. אז יצאו ה„מאושרים" לגורלם — מי לשדה־התעופה, מי למחנה־עבודה או לתחנת־הרכבת וצרור קטן בידיהם. לא הניחו להם להפרד מבני משפחותיהם ואף זמן לא היה להם. השאר הוצעדו בשורות ותוך מכות וצליפות הובלו דרך רחוב ווארשבסקה. בכי, יללות ואנחות נישאו משורות הצועדים למותם ותפילה הדהדה בחלל האוויר — יגן אלוהי ישראל על עמו המובל לטבח: אולם תפילת הנטבחים לא הבקיעה את שמי הנחושת, יד חופשית נתן האלהים לשטן לכלות את עמו הנבחר, את עמו ישראל. וגם אדמת דמבלין נהפכה לתופת. האנשים שבעוד שעה קלה לא יוותר מהם אלא אפר, צעדו אט־אט בדרכם האחרונה, עיניהם הדומעות נישאו לחלונות הבית כאילו ביקשו הצלה מהם. אולם בחלונות הבתים לא ניצב איש, איש לא יכול היה להציל את האומללים , איש לא יכול היה לשאת מבטי תחנוניהם. את הזעקה, את הזוועה, לה היו הם עדים. גם האוכלוסיה הפולנית נתונה היתה לטירור, גם היא נתקפה אימת־מוות, רק צווחות ואנחות וירויות ליוו את יהודי דמבלין בדרכם האחרונה, מעירם בה חיו אבות־אבותיהם. הנחשלים נורו במקום. ליד הנהר, פיגר אחר הטור, יהודי צ׳כי זקן שבתו אחזה בידו, לכן ירה בו אחד השחורים. הוא נפל על המדרכה, אז חטפה הבת את הרובה מידי הרוצח וכמו מטורפת רצתה להתנפל על רוצח אביה, אבל כנראה נבהלה על מעשה שהיא עמדת לעשות והשתהתה כהרף עין ואז רוצח אחר, כיוון לעברה את רובהו והרגה במקום.

אוכלוסית דמבלין ימים רבים לא יכלה להתאושש ממראה־עיניה ותמונת הזוועה שלא היה כמותה עדיין מרחפות לנגד עיני אנשי העיר עד היום הזה.

הגירוש השני חיסל כליל את הגיטו. נסתם הגולל על אחרוני יהודי דמבלין. את היהודים כלאו הגרמנים בשלושה מחנות: בשדה־התעופה, ליד בית־הספר החקלאי, המחנה השני היה בכביש בין שדה־התעופה והמבצר והמחנה השלישי במחנה המיטענים. את הנותרים כ־15 אלף איש בערך הובילו הנאצים למחנה ההשמדה במיידאנק, להמתה בתאי הגזים. היחס בעת הגירוש עלה באכזריותו מהגירוש הקודם.

לאחר הגירוש הורו הנאצים על היודנראט לאסוף את כל ההרוגים סמוך לבית־הכנסת. למחרת היום באו האיכרים בעגלותיהם, אספו את ההרוגים וקברו אותם בבית־הקברות בבוברובניק. את גוויות הנרצחים העמיסו על העגלות אנשי היודנראט והשוטרים היהודיים שהושארו בגיטו לנקותו מגוויות המתים שהנאצים הותירו אחריהם. הם גם

היו נוכחים בעת קבורת המתים. אבל גם אני הייתי נוכח שם, מטעם תנועת המחתרת, כדי לדעת כל מה שהגרמנים עוללו ליהודים. כדי לא לעורר חשד הגרמנים ביקשתי מאת המוכתר הנצ'ארסקי לאשר לי תעודה כי נוכחותי בבית־הקברות חיונית כדי להשגיח על קבורה נכונה לבל יתפשטו מחלות. אכן השגתי אישור כזה וכל עת הקבורה נוכחתי ורשמתי כל אשר ראו עיני. איכרי בוברובניק חפרו קבר אחים משותף, עמוק די הצורך ובו קברו את המתים. עזרו לידם ארבעה שוטרים ועל העבודה כולה השגיחו גרמנים מ„גולגלות המוות" וה„באנשוצה". הם דרשו מהקברנים שיפשיטו את המומתים מבגדיהם, אולם האיכרים ביקשו לשחררם מפעולה זו והגרמנים נענו להם. כך נקברו הנרצחים בבגדיהם בהם מצאו את מותם. אבל לא כולם נקברו באותו יום, שכן ירד הלילה. נשארנו — היהודים, האיכרים ואני — ללון בלילה ההוא בבוברובניק, כדי לסיים את העבודה למחרת היום. בזמן הקבורה פנה אלי אחד היהודים בבקשה לפנות לרוצחים, לאפשר לו לקבור את בנו הקטן, שגילה בין ההרוגים, בקבר לחוד. הגרמנים נעתרו לבקשתו והבן הקטן נקבר לחוד. בגירוש זה שהיה חיסול הגיטו רצחו הגרמנים 215 איש. אולם היום איני יכול לקבוע את המספר המדוייק של הנשים והגברים שנרצחו, כי הרשימות שרשמתי בעת הקבורה אבדו יחד עם תעודות אחרות של הארמיה קראיובה.

שני ילדים — איזיו ואידה רוזנמאן הצליחו לברוח מהגירוש. מצא אותם יאן טאריי, מפקד מכבי־האש והוא אספם לביתו. לאחר שהתקשר עם הורי הילדים שהיו כלואים במחנה ליד שדה־התעופה הוא העבירם באמצעות הפולקסדויטשה, וישנייבסקי לידי הוריהם.

10

לאחר הגירוש החלו הגרמנים לשדוד את בתי היהודים שרצחו. הם עברו על כל הבתים ושדדו כל חפצי ערך, ולאחר השדידה הורו הגרמנים לראש־העיר לנעול את הבתים על חותם. לפעולה זו הועידו את פיטר פלונקה ואת גזבר הקהילה צ'סלאב סטפאנסקי ואותי מטעם שירות התברואה. הממונים עלינו היו ז'אנדארמים והשחור רובייצ'ניק ומטעם היודנראט שטיינבוך. קבוצה אחת שמה חותמים על הבתים בסטארובקה ואנו ברחוב באנקובה וחלק מרחוב אוקולנה. בבניין הראשון ברחוב באנקובה, מצד וארשבסקה ישבו זוג זקנים ליד השולחן והתפללו. כאשר ראם השחור, דעתו כאילו נטרפה עליו מרוב חימה, הוא החל להשתולל לצווח ולהכותם בקת רובהו ובמכות ובדחיפות גירש תחילה את הזקנה מביתה ובמרחק כ־20 מטר משם רצחה נפש ואחר רצח את בעלה שצנח ליד אשתו. לא יכולנו להסתכל ברצח זקנים חסרי־מגן וחפים מכל פשע והסתתרנו בבית סמוך. עברנו על בתים אחרים, כולם היו ריקים מאדם, רק באחד המרתפים, ברחוב אוקולנה הגיע לאוזני הז'אנדארמים רחש כלשהו. הוא הורה לי ללכת בכיוון הרעש

ולבדוק את סיבתו. ואכן בהסתכלי פנימה לתוך המרתף גיליתי יהודי מתחבא מאחורי הבית. היהודי ראה גם אותי. רמזתי לו ביד לבל יפחד ובשימי עצמי מגרש חתול חזרתי לז'אנדארם. סיפרתי לו, כי את הרעש הקים החתול שזה עתה הברחתיו. דיברתי אליו בקול רם, כדי שדברי יגיעו לאוזני היהודי המסתתר וישמע כי לא גיליתי את מחבואו. בדרך סיפרתי על היהודי שגיליתי לשטיינבוך, כדי שיעזור לו להגיע למחנה בשדה־התעופה. ואכן בפגישה הבאה עם שטיינבוך נודע לי כי היהודי הנ"ל הצליח להגיע למחנה.

לאחר הראשון בנובמבר 1942 הריקו הגרמנים את כל בתי היהודים, את מבני־העץ היהודיים פרקו ובחומריהם השתמשו להסקה בימי החורף. שאר הבתים שנשארו במצב תקין הם החרימו לצורכי מגוריהם ואחדים מהם מסרו לפולנים למגורים.

כפי שהוזכר לעיל הקימו הגרמנים בדמבלין ארבעה מחנות עבודה. שנים מהם שכנו בשדה־התעופה, אחד בין העיר ומוז'ווייצ'קה ואחד ליד תחנת המיטענים. היהודים שנכלאו במחנות ליד שדה־התעופה עבדו בחברה של המהנדס הגרמני שניידר, בתחזוקת שדה־התעופה ובסדנאותיו. המחנה ששכן סמוך לעיר וכן המחנה השני ליד התחנה הועסק בעבודות הרכבת בעיקר בטעינה ובפריקה של קרונות־משא. המחנות היו מגודרים בגדרי־תייל ושמירה של אוקראינים הופקדה עליהם. המחנה ליד תחנת המשאות לא היה מבודד אבל גם הוא נשמר על־ידי אוקראינים. במחנה זה היו כלואים מכרי הטובים: הד"ר קאווה ורעיתו וכן איצק גולדברג ורעיתו. מחנה זה מנה כ־120 איש, המחנה ליד העיר היה גדול יותר והיו בו קרוב לוודאי כ־200 איש. את המחנה ליד הרכבת ביקרתי לעתים תכופות ובזה שליד העיר — פעם בלבד ומשום שלא היה לי בו מכרים, לא היתה תכלית לביקורי בו, כי אף אם הייתי אומר את האמת כולה, איש לא היה מאמין לדברי, מן הטעם הפשוט כי אסור היה לפולנים להמצא בשטח המחנות. בצריפי העץ של המחנות היו מותקנים דרגשים, אלה על גבי אלה ועליהם מפוזר היה מעט קש, שדמה יותר לזבל. רק לד"ר קאווה הוענקו תנאים מיוחדים, ואכן הוא נהנה ממגורים לחוד. במחנה של הרכבת היה ליהודים מטבח לחוד, בו הכינו מעין „קפה" ו„מרק" והיות ומחנה זה לא היה מגודר יכלו האסירים להשיג ביתר קלות אי־אלה מצרכי־מזון, כמובן במחירים גבוהים מאוד, כדי לפרנס את עצמם... לא כן היה המצב במחנה מאחורי העיר, בו היו כלואים יהודים מריקי, בוברובניק וממקומות אחרים. האוכלוסיה הפולנית לא הכירה אותם והם לא הכירו את התושבים הפולניים. החסכונות הכספיים שהביאו אתם אזלו עד מהרה והם גוועו ברעב. בבקרי במחנה זה בקיץ 1943 רבים מהם היו כבר על סף המוות ולא היו עוד כשרים לעבודה. בראשית יולי 1943 חיסלו הגרמנים את המחנה ליד אירנה.

המחנה ליד התחנה עדיין המשיך להתקיים, אבל שוכניו ידעו יפה כי הגרמנים

לא יניחו להם להחזיק מעמד עד הסוף. הם ידעו היטב על קיומם של מחנות ההשמדה במיידאנק, סוביבור, טרבלינקה ואושביץ. הם האמינו כי רק נס יוכל להצילם. לא אחת ניברתי על לבם של הד"ר קאווצה וגולדברג לברוח ליערות ולהצטרף לפרטיזאנים, אולם הם נמנעו מלעשות כן, משום שלא רצו לנטוש את נשותיהם ואילו הנשים לא נטו ללכת ליער, לבלתי־ידוע.

במארס 1943 חלו הד"ר קאווה ואשתו בטיפוס הבהרות — כפי שסיפר לי גולדברג — ומתו, מצבם הפיזי התשוש מנע מהם סיכויי הבראה.

בסתיו 1943 חיסלו הגרמנים את המחנה ליד הרכבת. את מקום גירושם לא הצלחתי לוודא, כי בזמן ההוא חיסלו הנאצים כל המחנות הקטנים יותר — בפולאבי, קונסקאוולה ופומיאטוב.

למחנה בשדה־התעופה לא הצלחתי לחדור, שכן הגרמנים לא העניקו לי רשיון כניסה לתוכו בטענה כי המחנה מבודד וכי מצוי בו שרות תברואי משלו. לכן, איני יודע כמה ומי היו האנשים שנכלאו בו. לפי אומדן בלתי מבוסס מנה מחנה זה כ־500 איש, אך לוודא את המספר יוכלו רק האנשים שניצלו ממנו.

לאחר כמה שבועות, החלו להגיח ממחבואיהם, יהודים — מזי־רעב, שלדי־אדם שאך בקושי הזכירו יצורים אנושיים. הנאצים תפסו אותם ללא מאמץ רב, בעזרת פולנים־רנגאטים. את החטופים כלאו ולאחר חקירה הם נורו בחצר הקהילה או בבית עזוב ברחוב סנאטורסקה. בחקירה וברצח עסק אדק, שכן בהיותו פולקסדויטשה היתה השפה הפולנית שגורה על פיו. רוצח זה רצח במו־ידיו כ־300 יהודים וכ־50 פולנים. גם מידי מייצ'יסלאב סברין נפלו יהודים ופולנים רבים. המחתרת הפולנית הוציאה עליו ועל אחרים פסקי־דין מוות. לפי החלטת הארמיה־קראיובה הומת סברין במארס 1944. במארס 1942 הומת לפי החלטת הארמיה־קראיובה טאדיאוש טארצ'ינסקי, שעבד שנים רבות אצל שטיינבוך על שמסר לגרמנים שמות של יהודים עשירים ועזר בחיסולם. ב־1943 השיגה יד הצדק את מפקד המשטרה גראבאצ'ניק. המוות מצא אותו בדירת אהובתו ברחוב סטארומייסקה. היד הנוקמת השיגה גם את הארכי־רוצח פטרסון, במארב ששמה לו המחתרת הפולנית באיזור הכפר קראסנוגלינה, בעת שחזר ממוזצ'אנקי.

אך בחיים נשארו על אדמת פולין, הרוצחים אדוורד ברוקופ, אדק וקירש.

המחנה בשדה־התעופה התקיים עד ראשית שנת 1944 ועם התקרבות צבאות הצבא האדום לאיזור, העבירו הגרמנים את היהודים לאיזור צ'נסטוכוב, שם מיתקפת החורף הרוסית הביאה להם את החופש והשיחרור.

את תיאור חיי היהודים לפני מלחמת העולם הראשונה ביססתי על מקורות מ„מוביון ווייקי" וכן על עדויות של מנהל בית־ספר מס' 2 לשעבר, קוסיק ועל סיפורם מפי זקני התושבים של העיר.

את תיאור חיי היהודים בין שתי מלחמות־עולם שאבתי מעדויות אנשים רבים ובפרט מעדותו של מזכיר הקהילה לשעבר הא' בלאז'ייצ'יק ומפקיד הקהילה והיום פ.מ.ר.נ. בדמבלין, הא' ווידאלה וכן מרשימותיו של מר יינדז'ייבסקי ועל סמך הסתכלויותי האישיות.

את תקופת הכיבוש הגרמני תיארתי על סמך עדויותיו של הא' יינדז'ייבסקי, קוסיק, בלאז'ייבסקי, ווידאלה ויאקובשק, ומילאתי בזכרונות אישיים.

7.2.1967.

אַזוי איז אומגעקומען די יידישע דעמבלין

צבי אייכנבערענער / תל־אביב

(פון די מאַטעריאַלן פון יד ושם,
תל־אביב. נומער א — 2681/191)

1

ווינטער 1941, בין איך מיט מיין פרוי און קינד אַנטלאָפן פון וואַרשעווער געטאָ. נאָכן פאַרן אַ גאַנצע נאַכט אין אַ פינצטערן וואַגאָן, צוזאַמען מיט קריסטן, זענען מיר אין אַ פראָסטיקן פרימאָרגן, נאָך פיל סכנות, ענדלעך אָנגעקומען קיין דעמבלין. די שטאָט האָט מיט איר אויסזען געמאַכט אויף מיר אַ שרעקלעכן און טרויעריקן אייַנדרוק. דאָס פאַרברענטע בית המדרש, וואָס די דייטשן האָבן עס באַלד ביי זייער אַריינקום אונטערגעצינדן, האָט צוגעגעבן דער גאַס און סביבה אַ מוראדיקן אויסזען. די פוסטע און טויטע שטילקייט אין שטאָט, די פאַרמאַכטע געשעפטן און וואַרשטאַטן, דער נעבעכדיקער און אַרעמער הולך פון די מענטשן, וועלכע האָבן שוין פיל געליטן פון די דייטשן — האָט געווירקט אויף מיר דערדריקנדיק. פון די יידנס אויגן האָט אַרויס־געקוקט פחד און אומרו. יעדן אין דער פרי זענען זיי הונגעריקע, אָפגעריסענע און אויסגעמאַטערטע, געטריבן געוואָרן צו צוואַנגס־אַרבעט אויפן פלי־פלאַץ און אַנדערע ערטער. אָפט פלעגן זיי נאָך אַ גאַנצן טאָג אַרבעט, זיך צוריקקערן צעמזיקטע און

צעבלוטיקטע. צוליבן הונגער און שווערע באַדינגונגען, האָבן זיך אין שטאָט פאַרשפרייט פאַרשידענע עפּידעמיעס. דער טויט האָט געבושעוועט אין יידישע הייזער.

ניט געקוקט אויף דעם אַלעמען, איז נאָכן וואַרשעווער געטאָ־גהינום, וווּ איך בין געווען צוזאַמען מיט הונדערטער טויזנטער יידן ווי לעבעדיק באַגראָבן צווישן די הויכע געטאָ־מויערן, האָב איך אין די ערשטע טעג פון אונדזער אָנקומען קיין דעמבלין אַ ביסל לייכטער אָפּגעאָטעמט. דאָ האָבן מיר כאָטש געזען די וועלט פאַר די אויגן, געזען די גאַנצע געגנט אַרום, ווי ווייט דאָס אויג האָט נאָר דערגרייכט, די ווייס־פאַרשנייטע פעלדער, דעם ריקער וואַלד, די אַרומיקע דערפער, די קליינע פּויערישע הייזקעס מיט די שפּיציקע דעכלעך, וועלכע האָבן געבלענדט פון דער ווייטנס מיט זייער ווייסקייט.

דאָ האָבן יידן זיך נאָך געקענט באַוועגן. קיין געטאָ איז נאָך ניט געווען. מען האָט געקענט פאָרן פון איין שטאָט אין דער אַנדערער, גיין אין דאָרף אַריין. געווען אויך אַ קאָנטאַקט צווישן דעם שטאָט־קאָמיסאַר און זשאַנדאַמעריע מיט דעם יודענראַט, וועמענס פרעזעס, לייזער טייכמאַן, אַן אָרענטלעכער קלוגער מאַן, האָט געווּסט מיט וועמען ער האָט צו טאָן און זיך געפירט מיט די דייטשן מיט גרויס פאַרזיכטיקייט, ניט באַשמוצנדיק זיין געוויסן. ער האָט געהאָט אַ צוגאַנג צו די זשאַנדאַרן און קאָמיסאַר, זיי אונטערגעקויפט מיט די טייערסטע זאַכן, שיך און קליידונג, כדי אַזוי אַרום, ווי ווייט מעגלעך, לייכטער מאַכן אונדזער ביטערן גורל. דאָס כסדרדיקע כאַפן צו דער אַרבעט האָט זיך אָפּגעשטעלט, ווייל דער יודענראַט האָט צוגעשטעלט אַרבעטער און פאַכלייט לויט אַ ליסטע. וועגן אַן ס.ס.־אָפיציר, אָדער אַן אָנדערער דייטשער גדול האָט געדאַרפט קומען אין שטעטל אַריין, האָט דער יודענראַט פון פריער דערפון געווּסט און געהעריק זיך צוגעגרייט. וועגן ס׳איז געשען אַן אומגליק און וועלכער ייד איז אַריינגעפאַלן אין די הענט פון דער זשאַנדאַמעריע, האָט דער יודענראַט אַלץ געטאָן, כדי דעם ייד צו ראַטעווען.

איך האָב געווּוינט מיט מיין פרוי און קינד אינעם קליינעם, האַלב־איינגעזינקענעם פון אַלטקייט הייל פון מיינע עלטערן, וואָס איז געשטאַנען אָנטקעגן דעם אָפּגעברענטן בית המדרש. באַלד ביים אַריינגאַנג, אין דער רעכטער זייט פון דער קיך, אינעם קליינעם ענגן אָרט צווישן אויוון און דער וואַנט, האָט מען קוים אַ בעט אַריינגעפּאַקט, מיט אַ דעק פאַרהאָנגען — דאָרט איז געווען מיין „צימער". אין דער זעלבער שטוב האָבן געווּוינט, אויסער מיין פאָטער אַהרון חיים־יידלס און מוטער ראכמע, די לעקעך־בעקערין, אויך מיין שוועסטער זלאָטע, אַן אלמנה מיט צוויי קליינע קינדער.

אין דער שטוב האָט מען אויך אַריינגעשטעלט אַן אָפּגעראַטעוועטן פון דער שריפה

ארון־הקודש מיט צוויי ספרי־תורה. יעדן אין דער פרי און פאַרנאַכט, פלעגן דאָ אַריינקומען פאַרצווייפלטע און געשענדעטע יידן, אַרומגעבינדן דאָס פנים מיט אַ פאַטשיילע, מען זאָל זיי די אָפּגעשוירענע באָרד ניט אָנזען. דאָ האָט מען מיט אַ שוועד געמיט און גרויס שרעק געדאַוונט מיט מנין. דאָ האָט מען זיך אויך איבערגעגעבן אַלע נייעסן און געשענישן.

אין אונדזער שטוב זענען אויך געזעסן די אַלטע שניידערס פון דער חברה־קדישא, מיט בלייכע איינגעפאַלענע פנימער און אָנגעשוואָלענע אויגן, פון וועלכע עס האָט אַרויסגעקוקט יאוש און אָפּאַטיע. זיי זענען געזעסן איבערגעבויגן איבער די אַלטע וועיסע ליילעכער, האָבן אויסגעזוכט מתים, וועלכע זענען פון די קברים אויפגעשטאַנען. זיי האָבן ענגייט תכריכים פאַר זייערע שוועסטער און ברידער — די קדושים.

גבאי פון דער חברה־קדישא איז געווען אַ צוגעריזטער, עלטערער ייד פון דער פרעמד, געקומען אַהער בעת דער מלחמה. אַ הויכער, מיט אַ דיק ברייט פנים, גראָבע פיאות, אַ קורץ גרוי בערדל, מען האָט אים גערופן דער גראָבער חיים. וועגן אַלע ענינים פלעגט מען צו אים זיך וועגדן. ער, ווי ר׳וואָלט קיין מאָל ניט מיד געוואָרן, האָט אין די שוועסטע מאַמענטן אַלץ דערלייַדיקט שנעל און פלינק, יעדן איינעם געמוטיקט. עס האָט יאָ געטראָפן, אַז ער האָט אויף דער לאַנגער באַנק, נעבן די שניידער זיך אַוועקגעזעצט, זיינע גרויסע וואַסערדיקע אויגן צוגעמאַכט — האָט עס נאָר איין מינוט געדויערט. באַלד איז ער ווידער צוריק געשטאַנען אויף די פיס.

דאָ האָט די טיר זיך ניט צוגעמאַכט אַ גאַנצן טאָג. יידן ווי שאָטנס, צעבראָכענע און אויסגעמאַטערטע, וואָס אויף זייערע פאַרחושכטע פנימער און האַלב־אויסגעלאָשענע אויגן איז געלעגן דער צער פון דער גאַנצער וועלט, האָבן מיט די לעצטע כוחות דערציילט פון דעם אומגליק, וואָס האָט זיי געטראָפן. דאָ אַהער, וועג דאָס אומגליק איז גרעסער געווען, האָט מען דאָס ערשטע צו וויסן געגעבן וועגן די וואָס האָבן זיך געפונען אין אַ צרה און געוואָלט דאָס לעבן זיך ראַטעווען.

יידן זענען פאַרצווייפלטע געלאָפן פון איין שטאָט אין דער צווייטער. אין דעמבלין האָבן די דייטשן זיי אַראָפּגענומען פון דער באַן. ערשט נאָכן פייניקן זיי מיט די ערגסטע עינויים און אָנרייצן אויף זיי ווילדע הינט, וועלכע האָבן פון זיי געריסן שטיקער לעבעדיקערהייט, האָבן די מערדער זיי דערשאָסן. די צעהאַקטע און צעקאַלעטשעטע טויטע קערפערס, האָבן זיי אויף אַ פורל געשיקט אין שטאָט אַריין.

שרעקלעך איז געווען דער וועג פון די יידן, וועלכע זענען דעמאָלט אָנטלאָפן פון וואַרשע און פון אַנדערע שטעט. אָבער נאָך שרעקלעכער און מוראדיקער איז געווען דאָס וואָס זיי האָבן דערציילט פון געטאָ. הגם אין דעמבלין איז נאָך ניט געווען קיין

געטאָ, האָבן אָבער די פינצטערע בשורות אויך פאַר אונדז ניט אָנגעזאָגט קיין גוטס. די פאַרצווייפלונג איז געוואָרן וואָס אַ מאָל גרעסער. יעדער האָט זיך געשראָקן פאַר דעם שרעקלעכן און אומפאַרמיידלעכן.

מען האָט מיר דערציילט, אַז מ׳האָט געברענגט פון דער סטאַציע אַ טויטן ייד, וועלכער איז פאַרנדיק אויף דער באַן, געשטאָרבן דאָרט פון שרעק. ביז זונטיק אין דער פרי, האָט אים דער יודענראַט דערווייל אַריינגעלייגט צו משה אברהמטשעס אין שטוב. עס איז שוין געווען שפעט פאַרנאַכט, ווען איך בין אַרייַנגעקומען צו משהן. די שטוב איז געווען שבתדיק צוגערויכט. אויפן טיש האָבן געברענט צוויי קלייַנע ליכטעלעך, אָנגעטריפטע אויף אַן אַלט קאָנסערוון־פושקעלע. משה מיט זיין פרוי און די קינדער האָבן זיך אַרומגעדרייט אין שטוב, ווי דאָרט וואָלט קיין שום ספעציעלס ניט געווען. די ליימענע פאָדלאָגע איז געווען אויסגעשיט מיט זאַמד.

אויף דער ערד, נעבן פענצטער, מיטן פנים צו דער וואַנט, איז געלעגן דער טויטער, אָנגעטאָן אין אַ ברוינעם אַנצוג און אין שיך. דאָס פנים איז אפילו ניט געווען צוגעדעקט.

2

שנעל האָט זיך איבער דער שטאָט פאַרשפרייט די שרעקלעכע ידיעה, אַז מען האָט דערמאָרדעט דעם פרעזעס פון יודענראַט, לייזער טייכמאַן. אונדזער מצב איז פון טאָג־צו־טאָג ערגער געוואָרן. עס איז ניט אַדורך קיין טאָג, מען זאָל פון דער באַן ניט האָבן געברענגט דערשאָסענע יידן.

עס האָט ניט לאַנג געדויערט און דאָס שטעטל איז ווידער אויפגעשוידערט געוואָרן פון אַ נייעם, אכזרויתדיקן מאָרד. דאָס מאָל האָט די זשאַנדאַמעריע געפאָדערט פון יודענראַט, אַז אַלע יידן, וועלכע זענען געקומען קיין דעמבלין פון אַנדערע געטאָס און שטעט, זאָלן אין פאַרלויף פון אַ קורצער צייט זיך צושטעלן. פאָליציי איז אַרום־ געלאָפן איבער דער שטאָט מיט אַ ליסטע און די אומגליקלעכע געשלעפט פון די שטובן. די זשאַנדאַמעריע האָט די צום טויט דערשראָקענע קרבנות אַוועקגעפירט אין אַ פאַרמאַכטן אויטאָ אין ריקער וואַלד און דאָרט זיי דערמאָרדעט.

ביים אַריבערטרעטן איין מאָל די שוועל פון אונדזער שטוב, האָב איך דערפילט, אַז ס׳איז שוין ווידער געשען עפעס אַ ניי אומגליק. ווי שטענדיק, האָט דאָס האַרץ געגומען האַסטיקער קלאַפן. מיין מוטערס אויסגעדאַרט לענגלעך פנים איז בלאַסער ווי שטענדיק. אַ טייל פון די שניידערס זענען געלעגן מיט די גראָע קעפ אונטערגעלענט אויפן טיש, ווי זיי וואָלטן געדרימלט. אפילו דער גראָבער חיים, וועלכער האָט שטענדיק

אחת הקרבנות של הרוצחים הגרמניים בדמבלין • איינער פון די קרבנות פון די דייטשע מערדערס אין דעמבלין

אויסגעזען צו זיין גלייכגילטיק צו אַלעמען, איז געזעסן אויף דער באַנק, מיטן פנים צווישן ביידע הענט און מיט די שטאַרע אויגן געקוקט אין דער ווייטקייט. וועמ־ צווייפלטע און צעבראָכענע יידן זענען געקומען בעטן מען זאָל זייערע מתים קובר זיין, האָבן זיי ניט געהאַט צו וועמען צו רעדן.

פון לייביש בייגלמאַן האָב איך זיך דערוווּסט, אַז היינט האָט מען ווידער געברענגט פון דער באַן אַ משפחה פון 9 מענטשן. ווי שטענדיק, האָב איך אויך איצט ניט געקענט באַהערשן דעם אינערלעכן דראַנג צו גיין זען די מתים. איך בין אַוועק צום אָפּגעברענטן בית־המדרש, נעבן דער באָד, ווו מען פלעגט ברענגען פון דער באַן אַלע הרוגים.

פאַר מיינע אויגן האָט זיך באַוויזן אַן אויפשוידערנדיק בילד. אויף דער ערד זענען געלעגן די קרבנות פאַרשטאַרטע און אויסגעצויגענע, אייניער נעבן אַנדערן. נאָר אייניער, וועמענס פנים און די אויסגעדאַרטע פינגער זענען געווען שוואַרצער פון די ערד, איז דערמאָרדעט געוואָרן מיט אַ „געווינטלעכן" שאָס — אונטערן אויער. ביי די אַנדערע האָט מען אונטער זייערע לייטישע, הגם צעפליקטע קליידער, געזען אויפן גאַנצן קערפער בלוטיקע וווּנדן פון הינטישע ציין. די קעפ און די פנימער האָבן אויסגעזען ווי בלוטיקע קלימפערס. קיין צורה פון קיין מענטש האָט מען ניט דערקאַנט. ביי די קינדער זענען די הענט און פיס געווען צעבראָכן, ביי זיי האָט מען קיין סימן פון קיין שאָס ניט געזען, ווי זיי וואָלטן מיט עפעס אַ טעמפער כלי צעהאַקט געוואָרן.

יענעם טאָג זענען יידן, פריער ווי שטענדיק, געקומען צום דאָווענען. יעדער איז געווען זיכער, אַז עפעס וויכטיקס איז געשען, ווייל אַ גאַנצע נאַכט האָט די זשאַנדאַ־ מעריע געהוליעט. מען האָט געהערט כסדרדיקע יובל־אויסגעשרייען פון זייערע טריפהנע העלדזער. יידן, וועלכע האָבן געווינט אויף דער וואַרשעווער גאַס, האָבן אַ גאַנצע נאַכט קיין אויג ניט צוגעמאַכט פון שרעק. די אומרויקייט איז פון מינוט צו מינוט געוואַקסן. אַלעמענס אויגן זענען געווען געוענדעט צו יעדן ניי־אַריינגעקומענעם, צי וועט ער, חלילה, ניט דערציילן עפעס שלעכטס. און אפשר — עפעס גוטס? ביי גאָט איז דאָך אַלץ מעגלעך, אפילו אין דער לעצטער מינוט...

עס איז אַריינגעקומען דוד יערמעס, דער קצב. ער האָט די מזוזה אַ קוש געטאָן, די הענט אין עמער געוואַשן. נאָך איידער ער האָט די פאַרבינדענע פאַטשיילע פון דער פאַרשטעלטער אָפּגעשוירענער באָרד אַראָפּגענומען, האָט ער אַ זאָג געטאָן:

— מען רעדט עפעס וועגן אַ שלום אין גאַס...

די יידן מיט די בלייכע, דערשראָקענע פנימער, אין טלית און תפילין, זענען געבליבן שטיין פאַרגאַפט.

— רבונו של עולם! — האָט זיך דערהערט דאָס בעטנדיקע קול פון מיין מוטער, וועלכע איז אַ קראַנקע געלעגן אין בעט. — בייַ דיר איז דאָך אַלץ מעגלעך. אַ נס, נאָר אַ נס וואָלט געקענט ראַטעוועט די קינדער. עס איז שוין די העכסטע צייט. באַו מיר עד נפש!

צוויי יידן האָבן זיך מיט די בליקן פון זייערע אויגן באַגעגנט. איינער איז געווען דער פרומער און אָפּגעהיטענער ייד, דער בעל תפילה דודל וואַסערמאַן, וועלכער פלעגט שבת קיינמאָל אויף זיינע ליפּן קיין דברי־חול אַרויסברענגען. ער האָט ביז דער לעצטער מינוט פון זיין לעבן אָפּגעהיטן מיט גרויס סכנה זיין גאָלד־בלאָנדן בערדל, וואָס האָט שוין אַנגעהויבן גראָ צו ווערן. דער צווייטער איז געווען דוד פוקס, אַ גערער חסיד, מיט אַ צוריק געוואַקסענער גראָער באָרד, וואָס האָט אויסגעזען ווי אַ שטעכעדיק־אָפּגעשניטן תבואה־פעלד.

— אין שלום לרשעים, — האָט נאָך אַ מינוט שטילשווייגן שטיל און פאַרטראַכט אַ זאָג געטאָן דודל. און מיט דער זעלבער פאַרטראַכטקייט האָט ער צוגעגעבן:

— מיט אַזעלכע רוצחים, וועלכע האָבן אַזוי בלוט פאַרגאָסן, קען ניט און וועט ניט זיין קיין שלום. הלוואי זאָל איך ליגנט זאָגן. איך האָב מורא, אַז זייער פרייד איז אונדזער טרויער.

די לעצטע רייד פון די צוויי יידן, זענען ווי שווערע שטיינער געפאַלן אויף מיין האַרץ. איך בין אַוועק צו בערל שערמאַן. ער האָט פון דער ערשטער מינוט זינט די דייטשן זענען אַריין, געאַרבעט בייַ דער זשאַנדאַמעריע. שטענדיק האָט ער געווויסט אַלע נייעסן. בייַ אים וועל איך אפשר זיך דערוויסן עפּעס.

3

איך בין ניט געווען דער אייניציקער, וועלכער האָט געוואַרט אויף בערלען. איך האָב שוין דאָרט געטראָפן נאָך יידן — פאַרטראַכטע און פאַרזאָרגטע. אפילו איינער פון יודענראַט האָט אויך געוואַרט עפּעס צו הערן. די געשפּאַנטקייט איז געווען אַזוי גרויס, אַז מיר האָבן קיין איין וואָרט צווישן זיך ניט אַרויסגערעדט. וועז מיר האָבן בערלען געזען דורכן פענצטער, האָט דאָס האָרץ געטומען קלאַפן ווי מיט האַמערס. די ערנסטקייט אויף זייַן פּנים, וואָס איז ניט געווען זיין טבע, איז אונדז ניט געפעלן.

וועז ער איז אַריין אין שטוב, האָבן מיר אין דעם אויסמיידנדיקן בליק זייַנעם דערקענט, אַז ס׳איז ניט גוט. קיינער האָט פון אים די אויגן ניט אַראָפּגענומען, ניט געהאָט דעם מוט אים צו פרעגן. דאָס וואָרטן האָט אויסגעזען ווי אַן אייביקייט. ענדלעך

האָט בערל, ניט קוקנדיק קיינעם אין די אויגן, שטיל און פֿאַרצווייפלט, ווי ער וואָלט אַלע זיינע כוחות צוזאַמענגענומען, אַ זאָג געטאָן:

— זייער שלעכטע נייעס האָב איך פֿאַר אייך.

אין שטוב איז אַזוי שטיל געוואָרן, אַז מען האָט געהערט נאָר דאָס קלאַפּן פון די אָנגעשטרענגטע הערצער.

— היטלער, — האָט ער ווייטער געזאָגט, — האָט נעכטן פֿראָקלאַמירט די טאָטאַלע פֿאַרניכטונג פון אַלע יידן. די פֿרייד ביי די רוצחים איז גאָרניט איבערצוגעבן. אַ גאַנצע נאַכט האָבן זיי צוליב דעם געפֿרעסן און געזאָפֿן. די בעסטע געטראַנקען האָבן זיי אין זייערע טריפהנע העלדזער געגאָסן.

וועג אברהמעלע ראָזענבערג האָט געגעבן צו פֿאַרשטיין, אַז דאָס מיינט מען להשמיד ולהרוג, האָט קיינער מער ניט געקענט אויף די פיס זיך האַלטן. מ׳האָט דאָס ניט אַרויסגערעדט, נאָר יעדער האָט פֿאַרשטאַנען, הלמאי די דייטשן יאָגן זיך אַזוי מיטן אויפשטעלן די געטאָס.

די שוואַרצסטע נאַכט פון אַלע צייטן האָט זיך אַראָפּגעלאָזט. יאוש און פֿאַרצווייפֿלונג האָט געגעסן די אויסגעמאַטערטע און דערשעפּטע יידן פון דעמבלין. יעדער האָט מיט שרעק געוואַרט אויפן ביטערן גורל. אַמיינסטן האָט געבלוטיקט דאָס האַרץ פון די עלטערן. עס איז זיך ניט פֿאַרצושטעלן און איבערצוגעבן דעם צער און וויטאָג וואָס מיר האָבן געליטן, וועג מיר האָבן געקוקט אויף די קליינע אומשולדיקע קינדער, וואָס האָבן נאָך גאָרניט פֿאַרשטאַנען און מוזן אַזוי יונג אומקומען מיט אַ גרויזאַמען, אכזריותדיקן טויט.

דער יודענראַט האָט געמאָלדן, אַז לויט אַ פֿאַראַדנונג פון דער דייטשער מאַכט, וועט כמעט די גאנצע שטאָט, מיט דער וואַרשעווער הויפּט־גאַס און ביידע עקן רינעק, העט אַראָפּ ביז נאָך דער סאַמאַצקיעגאָ־גאַס — ניט געהערן צום געטאָ. אין פֿאַרלויף פון זייער אַ קורצער צייט, האָבן אַלע יידן וואָס האָבן דאָרט געווויינט, געמוזט פֿאָר־לאָזן און אַריין אין געטאָ, וואָס איז באַשטימט געוואָרן פון דער העלפט אָקולנע, מיט די קליינע האַלב איינגעזינקענע הייזלעך, אַרום דעם אָפּגעברענטן בית המדרש, און אויף דער אַלטער פֿאַרשטאָט, וווּ פריער האָבן דאָרט יידן ניט געווויינט.

אין שטאָט האָט זיך געטאָן חושך. נאָך דער אַרבעט, זענען די אויסגעמאַטערטע יידן געלאָפן ווי בעת אַ שריפה. איינגעבויגענע, מיט פּעק אויף די פּלייצעס, שרעק און פּחד אין די אויגן. דאָס לעצטע ביסל כוח פון זיך אַרויסגעיאָגט. שוועכע שענק, בעטן, טישן און אַנדערע זאַכן, האָבן זיי אויף זיך געטראָגן. מען האָט זיך אַריינגעפּאַקט אין קליידער שטובלעך, צו קרובים אַדער באַקאַנטע, אפילו צו סתם פרעמדע.

רייכערע האָבן מיט איינגעבויגענע קעפ, פאַרשעמטע, זיך אַראָפּגעלאָזט אין די נידעריקע גוויישע הייזלעך און פאַרגעלייגט צו טוישן זיך מיט זייערע שיינע, באַקוועמע ווינונגען אויף דער וואַרשעווער גאַס. די פאַליאַקן האָבן זיך ניט געאיילט. זיי האָבן געהאַט צייט. וויפל יידן האָבן זיי ניט פאַרגעלייגט — איז אַלץ געווען ווינציק. זיי האָבן זיך געהייסן איבערלאָזן דאָס מעבל. „אייך איז דאָך אַלץ איינס, איר וועט סיי ווי דעם קריג ניט איבערלעבן" — האָבן זיי געזאָגט. כאָטש דאָס רייצן זיך האָט שטאַרק וויי געטאָן, ווי מיט מעסערס געשניטן, האָבן אָבער יידן קיין ברירה ניט געהאַט און נאָכגעגעבן. אַלץ וואָס די קריסטן האָבן געוואָלט, האָבן זיי אויסגעפירט.

4

דערנידעריקטע, אָפּגעריסן פון דער דרויסנדיקער וועלט, צוזאַמענגעקוועטשטע אין כוראדיקער ענגשאַפט, אָן אַ ביסל לופט צום אָטעמען, פשוט דערשטיקט צו ווערן — האָבן יידן געווינט צו עטלעכע משפחות צוזאַמען אין איין שטוב. ווי אויף עמעצנס אַ וווּנק, האָט דער פאַליאַק, וועלכער פלעגט אַרומפאָרן מיטן לאַנגן הילצערנעם פעסל אויסשעפן די קלאָזעטן פון שטאָט, אויפגעהערט קומען אין געטאָ. די פול־געוואָרענע קלאָזעטן האָבן אָנגעהויבן איבערצוגיין, אויף די הייף זיך אויסגיסן. די לופט איז פאַרעיפושט געוואָרן פון דעם געשטאַנק. בערגער מיסט זענען געלעגן אין די קאַסטנס, אין די הייף און פלעצער. הונגעריקע קעץ האָבן גאַנצע טעג דאָרט געגישטערט און געזוכט. פון טאָג צו טאָג איז דער יקרות געשטיגן, ווייל די פויערים, ווי אין יעדער מלחמה, האָבן אויך איצט געהאַט פון אַלעם גוטן. זיי האָבן אויפגעהערט צו קומען מיט זײַערע פורלעך אין שטאָט אַריין און ברענגען פראָדוקטן. אַראָפּכאַפּן זיך אין דאָרף אַריין האָבן יידן ניט געוואָגט, ווייל פון אַלע זייטן האָט געדראָט אַ געפאָר. טייל פאַליאַקן פלעגן אייגנוויליק זיך יאָגן נאָך אַ ייד און אים איבערגעבן דער זשאַנדאַמעריע. דער הונגער איז דערפאָר געווען זייער גרויס. אין אַ סך שטובן איז גאָנצע וואָכן קיין שטיקל ברויט ניט געווען. אפילו אַ ביסל שיטערע זופ איז געווען אַ זעלטנהייט. אַממייסטן האָבן יידן זיך דערנערט מיט רויען בריקעוו. דערפאָר זענען זיי אויסגעדאָרט און געשוואָלן געוואָרן פון הונגער, און געפאַלן ווי די פליגן.

„טיפוס־געפאָר! אַריינגיין פאַר דייטשן שטרענג פאַרבאָטן!" — אַזוי האָבן גרויסע פלאַקאַטן, וועלכע זענען געווען אויפגעקלעבט אויף די הייזער אַרום דעם געטאָ, געוואָרנט די דייטשן.

אין דער אמתן האָבן אין געטאָ געבושעווען אָנדערע קראַנקייטן, ווי צ.ב. דעזינ־טעריע, פון וועלכער עס זענען געווען ניט וויניקער קרבנות. ווי פון טיפוס. קיין מאָל

וועט מען ניט קענען איבערגעבן (און די וועלט וועט עס ניט וויסן) דעם גרויסן צער און וויי־טאָג פון די אומגליקלעכע און פֿאַרצווייפלטע יידישע מאַמעס, וועלכע זענען געזעסן ביי די בעטן פון זייערע קראַנקע קינדער און מיט מער גאָרניט געקענט זיי העלפן, ווי מיט אַ קאַלטן קאָמפּרעס אויפן שטערן, אָדער מיט אַ ביסל קאַלטע וואַסער די פֿאַרשרפטע ליפּן צו באַנעצן.

שווער איבערצוגעבן וואָס פֿאַר אַ מוראדיקע פוסטקייט עס האָט אַ גאַנצן טאָג געהערשט אין געטאָ. זעלטן האָט מען וועמען פון די מענער געזען בייטאָג אין גאַס. גאַנץ פרי האָבן אַלע געטא־איינוווינער געמוזט אַוועק צו דער אַרבעט. אפילו 12יעריקע קינדער האָבן ניט געטאָרט בלייבן אין געטאָ. ערשט פֿאַרנאַכט פלעגן זיך די מענטשן צוריקקערן מידע און צעבראָכענע, אָפּטמאָל צעבלוטיקטע און צעמזיקטע. אין דרויסן איז שוין געווען פינצטער. אַ גאַנצן טאָג האָט יעדער הינטער זיך געפילט דעם שאָטן פון טויט. אָבער נאָך שרעקלעכער האָט אויסגעזען די נאַכט אין געטאָ. נאָך 7 האָט קיין שום מענטש ניט געטאָרט זיך געפונען אין גאַס. טיר־און־לאָדנס זענען געווארן פֿאַרמאַכט, פון אינעווייניק איז אַלץ געווען פֿאַרהאָנגען און פֿאַרשטעלט, עס זאָל, חלילה, דער מינדעסטער ליכט־שטראָל זיך ניט אַרויסזען. אין אַזאַ חשכות איז דעמבלין קיין מאָל ניט געווען איינגעהילט. די קליינע געטא־הייזלעך זענען אין דער פינצטער געווארן נאָך קלענער און אייגנעשרומפענער. מען האָט זיי קוים באַמערקט. עס האָט אויסגעזען, ווי אַ ריזיקער טייוול וואָלט איבער דער שטאָט געהויערט און מיט זיינע שוואַרצע אויסגעשפרייטע פליגל דעם הימל פֿאַרשטעלט, וויל אַלץ און אַלעמען פֿאַרלענדן. אַן אימהדיקע בית־עולם־שטילקייט האָט אין די נעכט געהערשט אין געטאָ. יעדער טריט פון אַ מיליטעריסן שטיוול, האָט אין דער טויטער נאַכט־שטילקייט מוראדיק אָפּגעהילכט איבערן גאַנצן געטאָ, אַז דאָס האָרץ איז שיעור ניט פון שרעק אָפּגעשטאָרבן. אויב די טריט האָבן זיך ראָפּטום הינטער וועמענס פענצטער פֿאַרהאַלטן, האָט זיך ביי די מענטשן אין שטוב אַלץ אָפּגעשטעלט. און די נעכט, ווי דער שטייגער, האָבן זיך ווי אַן אייביקייט געצויגן.

אַ חוץ די זשאַנדאַמעריע, האָט אין געטאָ געהערשט אויך די זאָנדער־דינסט. דאָס זענען געווען אויסגעשולטע רוצחים, וועלכע האָבן אויף זייער היטל געטראָגן דעם אָפּצייכן פון אַ טויטן־קאָפּ. מען האָט זיי טאָקע אַזוי גערופן: „די טויטן־קעפּ". ווייַ איז געווען צו דעם, וועלכער איז אַריינגעפאַלן אין זייערע הענט.

ניט נאָר מיט הונגער און אַנדערע צרות האָבן די דייטשע רוצחים אונדז פֿאַר־פייניקט. זיי האָבן זיך שטענדיק באַמיט וואָס מערער פיזישע און גייסטיקע פיין צו פֿאַרשאַפן. זיי פלעגן אָנרייצן ווילדע הינט אויף זייער קרבן, אָדער מיט אַ גראָבן שטעקן

איבערן קאָפּ און איבערן גאַנצן קערפּער אַזוי שלאָגן, אַז פון ווייטאָג און יסורים פֿלעגט דער קרבן זיך בעטן זיי זאָלן אויף אים רחמנות האָבן און דערשיסן. כדי אונדזער לעבן נאָך מער צו פֿאַרפּינצטערן און מיר זאָלן זען וואָס פֿאַר אַ שרעקלעכער סוף אונדז דערוואַרט, פלעגן זיי דעם צעהאַקטן און דערשאָסענעם קערפּער אויף אַ פּירל אַרויפלייגן און אין געטאָ אַריינשיקן. יעדן טאָג האָבן די אויסגעמאַטערטע יידן אַנדערע קלעפּ און נייע גזירות באַקומען. די קומענדיקע טעג זענען געווען אַלץ שוועראר און שוועראר.

5

אַ חוץ די פֿאַרשידענע פלאַצווקעס וווּ יידן האָבן געאַרבעט, איז אין דעמבלין אויך געווען אַ בוי־לייטונג, וועלכע האָט געהערט צום גרויסן מיליטעריש־פלי־פלאַץ. וועג איך בין אַנגעקומען אויף אַרבעט אין די שוסטער־ און שניידער־וואַרשטאַטן, וועלכע האָבן געאַרבעט פֿאַר די דייטשן, איז שוין דעמאָלט געווען אויפן פלי־פלאַץ אַ לאַגער, אַרומגעצוימט מיט שטעכלדראָט. אין דעם לאַגער האָבן מיר, שוסטערס און שניידערס, געווויינט אין אַ באַזונדער קעמערל, וועלכער איז געווען אָפּגעטיילט פון דעם הילצערנעם באַראַק מיט אַ דין וועגטל. וועג מיר האָבן געוואָלט, האָבן מיר געקענט גיין אין שטאָט, אפילו נעכטיקן בייַ אונדזערע פֿאַמיליעס. אינעם לאַגער זענען געווען אַ פֿאַר הונדערט יידן פון וואַרשע. דער רוב — יוגנט, בלומען פון פֿאָלק. זיי זענען געווען באַשעפטיקט בייַ פֿאַרשידענע עפּנטלעכע אַרבעטן. בייַ אַ טייל זענען די קליידער געווען אַזוי צעריסן, אַז מען האָט זייער נאָקעט לייב אַרויסגעזען. בייַ דער אַרבעט פלעגן זיי באַקומען מערדערלעך געשלאָגן. עס האָט ווייַ געטאָן דאָס האַרץ צו זען, ווי אַזוי מ׳איז זיך מיט זיי באַגאַנגען.

כל זמן מיטן לאַגער האָט אַנגעפירט אַ פּשוטער יונגערמאַן, אַ געוויסער יחיאל לאַקסענבערג, האָבן די מידע, הונגעריקע שקלאַפֿן, מער־ווייניקער געוואָרט נאָך דער אַרבעט, געהאַט אַ מעגלעכקייט, נאָך דער שוועראַרבעט האַרויאַניץ, אויף דער האַרטער פּריטשע דאָס בינטל ביינער אַוועקלייגן. אויך ניט געהאַט אויסצושטיין אַזוי פיל דערנידעראונגען. וועג אַבער די דייטשן האָבן פון אָפּאָל געבראַנגט די ווינער יידן אין דער בוי־לייטונג, האָט זיך די לאַגע פיל פֿאַרערגערט. צווישן זיי איז געווען הערמאַן וועקאַרט. הויך און דיק, מיט אַ רויטער, לענגלעכער, שמאָלער נאָז, אויף וועלכע ער האָט דיקע בריל געטראָגן. ער האָט געהאַט אַ געשליפענע צונג, מיט וועלכער ר׳האָט געקענט אַ וועלט פֿאַררעדן. ער איז ניט געווען איבערקלויבעריש אין מיטלען. פֿאַר יעדן דייטש, אפילו ער האָט דאָס ניט פֿאַרלאַנגט, האָט ער זיך גלייך

געשטעלט. קיין מאָל זיך ניט צוריקגעהאַלטן פון זיינע פלענער. אַזוי איז אים שנעל געלונגען די אָנפירערשאַפט פון לאַגער אַרויס צו רייסן פון לאַקסענבערגן. ער האָט באַלד איינגעפירט אַ לאַגער־רעזשים מיט אַלע פינקטלעכקייטן. בעסער האָבן זיך אָפּילו די דייטשן ניט געווינטשן. ער האָט באַשטימט אַ יידישן קאָמענדאַנט מיט יידישע פּאָליציי, כאָטש קיינער האָט זיי צו דעם ניט געצווינגען. אָממיינסטן זענען דאָס געווען האָרצלאָזע יינגען, אָן אַ פונק מענטשלעכקייט, אָן בושה און געוויסן. סתם מוסרים, וועלכע האָבן וועקאַרטן ווי די הינט געחנפהט, שטענדיק זיך באַמיט אים צו געפעלן, שמייכלען צו אַלע זיינע רייד. געווען אויך אויסנאַמען, אָבער גאָר ווייניק.

אָט דער ווינער ייד, וועלכער האָט געשטאַמט פון גאַליציע און ביים רעדן שטענדיק דעם ליבן גאָט דערמאָנט, יעדן פּסח דעם סדר אָפּגעריכט און הויך די הגדה געזאָגט — האָט חוץ אַנדערע פּיין, אויך שמיץ אייגעפירט. לויטן פסק־דין פון אונדזער לאַגער־פירער הערמאַן וועקאַרט, האָט די יידישע פּאָליציי געמאַכט דאָס ניט ערגער ווי די אַנדערע רוצחים. וועק דער קרבן איז אויף אַ באַנק געלעגן, באַדעקט דעם קאָפּ מיט אַ קאָלדרע און זיך געקאַרטשעט פון יסורים, האָט די יידישע פּאָליציי געלאַכט און גראָב־יונגעריש זיך געוויצלט. געווען פאַלן, וועק דער געשמיסענער האָט פון וויטאָג זיך פאַראומרייניקט. אַ פאָר טעג האָט געדויערט, ביז דער געשמיסענער האָט זיך געקענט אָוועקזעצן.

6

...פונעם פלוצומדיקן אויפכאַפן זיך, בין איך אין דער ערשטער רגע אַזוי צעמישט געוואָרן, אַז כ׳האָב מיט אָפענע אויגן געקוקט אויף די פיר־קאַנטיקע ווייסע שטיקער אַסבעסט פון סופיט און ניט געקענט תופס זיין, ווו איך געפין זיך. ערשט וועק די געדאַנקען האָבן זיך צוריקגעקערט, האָט אַ געווייַן וואָס האָט זיך אין דרויסן געהערט, ראַפּטום פון די פריטשע מיך אויפגעריסן. איך בין אַרויס אויפן הויף פון לאַגער און דאָרט דערזען אַ שוידערלעך בילד.

אויף אַ באַנק, אַקעגנאיבער דעם בארַאַק, איז געלעגן אויסגעצויגן, מיטן פנים אַראָפּ, אין דער בלויזער אונטערוועש, אַ יונגער לאַגערניק, וועלכן מען האָט מיט עטלעכע טעג צוריק געכאַפּט אין גניעוואַשאָוו. נעבן אים, אַרומגערינגלט מיט עטלעכע פּאָליציאַנטן, איז געשטאַנען דער קאָמענדאַנט מיט אַ קאַנטשיק אין האַנט און געשלאָגן דאָס יונגל. מיט אַמאָל האָט ער דערהערט מיין געשריי, ער זאָל אויפהערן שלאָגן. ער האָט זיך צו מיר אויסגעדרייט. זיין פנים איז פון כעס געווען ווייס ווי די וואַנט, ענלעך צו אַ חיה, וועלכער מ׳האָט פלוצלינג פון אירע נעגל דעם רויב צוגענומען.

ער האָט מיט צוריקגעהאַלטנקייט צו מיר אַ געשריי געטאָן: „ער האָט דאָך נאָך האַוזע געוואָלט, דער פאַרברעכער. מען האָט אים פון וועג צוריק געבראַכט".

עס איז נאָך גוט פרי געווען. דער זייגער האָט געוויזן פיר. דער גאַנצער אָרום איז אין אַ זומערדיקער, פאַרטאָגיקער גראָער שטילקייט געלעגן. די מידע שקלאַפן זענען נאָך אין די באַראַקן, אויף די האַרטע פריטשן געלעגן און געשלאָפן. אַ לאָמער לאָגערניק, איינגעהילט אין אַ גראָער דעק, איז הינקענדיק צוגעגאַנגען צו די הילצערנע קלאָזעטן, וועלכע זענען געשטאַנען אין צווייטן עק פון לאָגער, ביי די שטעכל־דראָטן. ער האָט קוים זיין קראַנקן פוס געשלעפט. דער פרימאָרגן איז געווען אַ קילער און טריבער. דער פאַרוואָלקנטער הימל האָט געוויזן אויף אַ נאָענטן רעגן. אויפן פעלד — אַ פויערס ווייסע פערד, וואָס האָט אַ גאַנצע נאַכט אויף דער לאָנקע נעבן לאָגער זיך געפאַשעט. דאָס קליינע לאָשיקל, וואָס פלעגט גאַנצע טעג זאָרגלאָז אויפן פעלד אָרומבריקעווען, און די פאַרשפאַרטע קינדער פלעגן מיט קנאה און נייגיריקייט שטענדיק אויף אים קוקן — האָט זיך צו דער מוטערס בויך געטוליעט. ביידע זענען מיט אַראָפגעלאָזטע קעפ געשטאַנען, צו דעם פייכטן גראָז זיך ניט צוגעריט. אַ געדיכט דראָבנע רעגנדל האָט אָנגעהויבן טריפן. אַ געשענדעטע וועלט האָט דעמאָלט געווויינט.

צומאָרגנס, זונטיק, ווען איך בין אויף דער אַלטער פאַרשטאָט געגאַנגען, האָב איך פלוצלינג געזען אַן אָנגעלויף פון מענטשן, וועלכע האָבן געקוקט אין דער ריכטונג פון בריקל. איך בין דאָרט צוגעלאָפן און דערזען פון דערווייטנס דעם יונגן גמליאל פערעלע האָכמאַנס, מיט אַ האַלבן זאַק קאָרטאָפל אויף די פלייצעס. נעבן אים איז געשטאַנען אַ זשאַנדאָר מיט אַ רעוואָלווער אין האַנט. דערנאָך איז ער אויף אַ רגע פאַרשווונדן אין אַ פויערשע כאָטע ביים שאָסיי און באַלד זיך צוריקגעקערט מיט אַ קלאָניצע, מיט וועלכער ער האָט געגומען שלאָגן גמליאלן איבער די הענט און גאַנצן קערפער. זיין ווייגען און ווערן זיך האָט גאָרניט געהאָלפן. לסוף האָט דער זשאַנדאָר געגעבן גמליאלן עטלעכע זעץ איבערן קאָפ, און ווען ער איז געפאַלן, אַ באַגאָסענער מיט בלוט, האָט אים דער זשאַנדאָר דערשאָסן.

ווען מיר האָבן שפעטער זיין קערפער, מיטן צעהאַקטן אַראָפהענגענדיקן קאָפ, וואָס האָט אויסגעזען ווי אַ שטיק פאַרגליווערטע מאַסע, פון דער פור אַראָפ געגומען, האָב איך מיך דערמאָנט, ווי דער פאָטער זיינער האָט אים דאָס ערשטע מאָל, אַן איינגעהילטן אין טלית, אין חדר אַריין געטראָגן...

7

נאָך יענע שרעקלעכע נייעס צוליב וועלכע די זשאַנדאַמעריע האָט אַ גאַנצע

נאַכט אָן אויפהער געהוליעט, האָט קיינער אין געטאָ ניט געקענט מער קומען צו זיך. אַ שוועדע לאָסט האָט אויף יעדן געדריקט און דער פונק פון שרעק, וואָס האָט שטענדיק ביי יעדן אין האַרץ געטליעט, האָט זיך מיט אַ מאָל אין אַ גרויסן, מוראדיקן פלאַם צעגליט און פאַרברענט יעדער האָפענונג זיך צו ראַטעווען. יידן, אַליין פול מיט יאוש, האָבן זייערע לעבעדיקע קינדער באַווייגט. דער גראָבער חיים האָט די שניידערס פון דער חברה קדישא, וועלכע זענען גאַנצע טעג געזעסן אייגעבויגן איבער די אַלטע ווייסע ליילעכער און גענייט תכריכים, געהאַלטן אין איין מונטערן און דער־ מאָנען, אַז ברענגען אַ מת צו קבר ישראל — איז אַ גרויסע מצוה, בפרט היינט, ווען די רוצחים מאָרדן יעדן טאָג און אויף די וועגן וואַלגערן זיך טויטע, וועלכע ווערן פון הונט און אַנדערע חיות אויפגעפרעסן.

ווי נאָר ער האָט זיך אויף דער באַנק אַוועק געזעצט און מיט זיינע וואָסערדיקע גראָע אויגן אין איין פונקט פאַרטראַכטערהייט זיך פאַרקוקט, האָט זיך פאַמעלעך די טיר אויפגעעפנט און אַ פרוי איז אַריינגעקומען. זי איז געגאַנגען אייגעבויגן, אַנגעטאָן אין אַן אַלטן געלאָטעטן גראָבן שפענצער, וועלכן זי האָט מיט די דאָרע הענט צוגעהאַלטן. די האַלב גראָע האָר אויפן קאָפּ, זענען ביי איר געווען ווילד צעפלאָשעט און אויפגעשטעלט. לויט דער בלאַסקייט פון פנים, און די מידע, האַלב אויסגעלאָשענע אויגן, האָט מען דערקענט, אַז די שעהן פון איר לעבן זענען געציילטע. ווי נאָר זי האָט געוואָלט די שווער איבערטרעטן, איז זי אויף דער האַלב איינגעזונקענער פאָדלאָגע אומגעפאַלן און געבליבן ליגן אַ פאַרחלשטע. מען האָט זי אָפּגעראַטעוועט און אויף אַ באַנק אַוועקגעזעצט. זי האָט זיך ביטער צעווייַנט. האַלטנדיק זיך פאָר איר צעווייטיקט האָרץ, האָט זי געזומען אייגטענהן:

— פאָר וואָס האָט איר מיך ניט געלאָזט שטאַרבן? — האָט זי האַרצרייסנדיק געקלאָגט. — פאָר וועמען דאָרף איך זיך נאָך מאַטערן? פאָר מיין קינד, וואָס איך אַליין בין שולדיק אין זיין טויט? פאָר וואָס קומט מיר אַזוי פיל צו ליידן? וועמען האָב איך דען שלעכט געטאָן? וואָלט דען ניט בעסער געווען, וען איך וואָלט צוזאַמען מיט מיין מאַן אונטער די חורבות פאַרשיט געווארן? איך זאָל ניט דאַרפן צוזען ווי מיין אייניציק קינד ווערט מיר פון היץ פאַרברענט? ער איז דאָך אין גאַנצן 2 טעג קראַנק געווען — און איז מער נישטאָ. וועג כ'בין אין דער פרי צו דער אַרבעט געגאַנגען אוז געבעטן לאהן זי זאָל אויף אים אַכטונג געבן, איז דאָס קינד, ווי מיט אַ טאָג פריער, אין בעט געזעסן אוז מ'האָט אין אים קיין שום שלעכטס ניט געזען. אָבער ווי נאָר איך בין צו דער אַרבעט געקומען, בין איך באַלד שטאַרק אומרויק געווארן. דער מאַמעס האַרץ האָט אַנגעהויבן צו צאַפלען אוז שרעקן. איך האָב זיך קיין אָרט

ניט געפונען. אפילו ניט געפילט די קלעפ פונעם מערדער, וועלכער האָט אַלעמען געממיתט. איין פֿאַרלאַנג האָב איך געהאַט: דערלעבן עס זאָל שוין זיין נאַכט. צו מיין אומגליק, האָט אונדז דער מערדער געהאַלטן לענגער ווי שטענדיק. איך קען גאָרניט פֿאַרשטיין, פון וואַנען עס האָט זיך צו מיר געקומען, נאָר אַ שווערן טאָג אַרבעט, אַזוי פיל כוחות צו לויפן אַזוי שנעל אַ היים. וואָס נענטער איך בין צו דער שטוב געקומען, אַלץ גרעסער איז ביי מיר געוואָרן די שרעק. מיט האַרץ קלאַפענדיש האָב איך די טיר געעפנט. וועג איך בין אין שטוב אַריין, האָב איך געזען אַז מיין וועלט איז מיר אונטערגעגאַנגען, די זון איז אויסגעלאָשן געוואָרן. אין שטוב איז מרה־שחורהדיק שטיל געווען. דאָס קינד, וואָס נאָר צוליב אים האָב איך כוח געהאַט די אַלע פיין און יסורים אויסצוהאַלטן, איז געלעגן אין בעט, אַרומגעבונדן דעם קאָפּ מיט אַ נאַסן טוך. מיר איז פינצטער געוואָרן אין די אויגן. דאָס שטיקל ברויט וואָס איך האָב אין דער פרי איבערגעלאָזט — איז געלעגן אומבאַרירט. זיינע ליפּן זענען שוואַרץ געווען ווי קויל. די ליכטיקע אויגן — פאַרמאַכט. דאָס קינד איז געווען איין שטיק פייער. „די מאַמע איז דאָ" — האָב איך זיך ביי אים געבעטן, און געוואָלט אַז ער זאָל אויף מיר אַ קוק טאָן. אָבער ניט מער ווי צוויי טרערן האָבן פון די אויגן ווינקלען געמומען רינען, און באַלד אויפגעהערט. „געוואָלד, וואָס טוט מען?" — האָב איך צו זיך אַליין גערעדט. „ווו איז לאה?" באַלד האָט זיך די טיר געעפנט, לאה איז אַ פאַרסאָפּעטע אַריינגעקומען מיטן דאָקטאָר קאַווע.

— דאָקטאָר, ראַטעוועט מיר מיין קינד, האָב איך געשריגן.

דער דאָקטאָר האָט ניט געענטפערט, איז גלייך צוגעגאַנגען צום בעט. די גאַנצע צייט וואָס דער דאָקטאָר האָט דאָס קינד באַטראַכט, האָט מיין האַרץ ווי מיט האַמערס געזעצט.

דער דאָקטאָר האָט אַ קוק געטאָן אויפן זייגער, און געזאָגט:

— עס איז שוין באַלד 7. מען טאָר מער אין גאָס ניט גיין. מען קאָן דערפאָר ביז אין דער פרי גאָרניט טאָן. אויף קיין איין מינוט זאָלט איר ניט אויפהערן צולייגן צום קאָפּ קאַלטע קאָמפּרעסן.

ער איז שנעל אַרויס. איך האָב דערפילט, אַז דער ביטערער גורל האָט זיך צו מיר ווידער אַ נעם געטאָן. די היץ האָט ניט נאָכגעלאָזט. דאָס קינד האָט וואָס אַ מאָל מער געגליט. איך האָב זיך די האָר פון קאָפּ געריסן און שטיל געווויינט. צו וועמען האָב איך דען ניט געבעטן? צו מיין פאָטער, וועמען די דייטשן האָבן דערשאָסן אַן איינגע־הילטן אין טלית און אין תפילין, צו מיין טויטן מאַן. די נאַכט האָט זיך ווי אַן אייביקייט געצויגן, עס האָט אויסגעזען, אַז זי וועט זיך שוין קיין מאָל ניט ענדיקן.

פלוצלינג האָט דאָס קינד, ווי אַן אַלטער מאַן אַ זיפץ געטאָן, אויף אַ רגע די אויגן געעפנט און זיי צוריק פאַרמאַכט. אַן אויסגעלאָשענער טויטער בליק איז דאָס געווען. אַלץ אין מיר האָט מיט אַ פאַרנעפלטער אומקלאָרקייט געמומען שרייען: „וואָס קומט דאָ פאָר? דער פאָטער דערשאָסן, אייזיק איז אין וואַרשע אונטער די חורבות פאַרשיט, איך בין אין דעמבלין אין אַ געטאָ פאַרשפאַרט. ערשט מיט 2 טעג צוריק איז דאָס קינד געזונט געווען. איצט זיץ איך איינע אַליין ביי זיין בעט. אַלע שלאָפן און איך קוק זיך צו ווי מיין קינד ווערט מיר פון היץ פאַרברענט — און איך שווייג, טו גאָרניט". איך בין אויפגעשטאַנען. די גאַנצע שטוב האָט זיך געדרייט מיט מיר. איך בין צו צום פענצטער. נאָך אַ מאָל דורך די שפאָרעס פון לאָדן אַרויסגעקוקט. אין דרויסן איז געווען שטאָק־פינצטער. מען האָט אין גאַנצן קיין הימל ניט געזען. שוואַרץ און חושך — ווי ביי מיר אויפן האַרץ. אַן אימהדיקע טויטע שטילקייט, אַן אויסגייענדיקע וועלט. געוואַלד, וואָס טוט מען? וועט ווער שוין טאָג ווערן? איך בין ווידער פון פענצטער אַוועק. וועט איך בין צוריק צום בעט, האָב איך דאָס קינד געזען ליגן מיט אַ פאַרוואַרפענעם קאָפּ און אָפּן מויל. איך האָב געמומען זיך רייסן די האָר פון קאָפּ, געשריען געוואַלד. אַלע זענען דערשראָקענע פון די בעטן אַראָפּ, געבעטן ביי מיר איך זאָל זיך באַרויקן, ווייל עס קען נאָך אַן אומגליק געשען. באַלד האָט זיך טאָקע געהערט אַ דראָענדיק שרייען: אויפמאַכן! עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ זעצן מיט די ביקסן אין טיר. צוויי זשאַנדאַרן זענען אַריין געקומען. זיי האָבן דאָס טויטע קינד אין בעט געזען, האָט איינער מיט חוזק אַ זאָג געטאָן: „וואָס שרייסטו אַזוי, דו פאַרפלוכטע, אַלע וועט איר דאָך ווי די הינט קראָפּירן". יאָ, יאָ, זאָל עס שוין געשען, איז מיר אַ געדאָנק איינגעפאַלן. „שיסט מיך" — האָב איך זיך ביי זיי געבעטן. — „איך ווייל שטאַרבן צוזאַמען מיט מיין קינד. איך קאָן שוין ניט מער" — האָב איך זיך ביי זיי רחמים געבעטן.

— וואָס? שטאַרבן ווילסטו? — האָט איינער פון די מערדער געפרעגט. — ניין, ניט איצט. דעמאָלט ווען וועסט וועלן לעבן, וועלן מיר דיך דערשיסן — האָט ער מיט אַ שמייכל אויף די ליפן צוגעגעבן.

— אַזאַ גיכע בראָך — האָט די פרוי שטיל־העשנדיק געזאָגט. — נאָר איך בין שולדיק אין דעם טויט פון מיין קינד. איך האָב עס ניט געטאָרט איבערלאָזן אַליין — האָט זיך די פרוי געמאַכט פאַרווירפן.

וועז די פרוי איז אַרויס געגאַנגען, בין איך צו צו לייביש בייגלמאַן, וועלכער איז די גאַנצע צייט געזעסן אויף דער באַנק און זיך אויפמערקזאַם צוגעהערט צו דער

פרויס אָפרעדן זיך פון איר ביטער האַרץ. איך האָב אים געפרעגט, וויפל מתים זענען געווען פאַר דער מלחמה במשך איין יאָר.

— יאָ, — האָט לייביש אַ זיפץ געטאָן. — איך פאַרשטיי, הערשל, וואָס דוווילסט וויסן. עס האָט אַ מאָל געטראָפן, אַז במשך דאָס גאַנצע יאָר איז געווען אַ צוועלף מתים. האָט עס אַ שוואַרץ יאָר געהייסן. היינט, אַז עס איז ניטאָ אין טאָג מער ווי 15 מתים, איז עס אַ גוטער טאָג געווען. עס איז גאָרניט דאָ קיין פאַרגלייך צו אונדזער גרויס אומגליק — האָט ער וויטער מיט גרויס צער געזאָגט. — יידן פאַלן נעבעך ווי די פליגן. קומען אום פון אַלערליי מיתות משונות. און פאַר די דייטשע רוצחים איז אַלץ ווייניק. אַזעלכע רשעים ווי די דייטשן, זענען נאָך ניט געווען.

אַ מוראדיק געקלאָגעריי האָט זיך פון דרויסן דערהערט, איז מיט יעדער רגע אַלץ נענטער און העכער געוואָרן, און האָט לייבישעס רייד איבערגעריסן.

8

וועג איך בין פון שטוב אַרויס, האָב איך דערזען אַ בילד וואָס עס האָט דאָס פאַרשטיינערטסטע האַרץ געקענט צעברעכן. אַרום דעם פאַרנדיקן שמאָלן וואָגן מיטן אויסגעדאַרטן, האַלב געפגרטן פערדל, אויף וועלכן מען פלעגט שטענדיק די דער־מאָרדעטע אין שטאָט אַריין ברענגען, האָבן זיך כמעט נאָכהענגענדיק, מיט די הענטלעך, געקלאַמערט אַ 8—7 קינדער באָרוועסע און אין צעריסענע שמאַטעס אָנגע־טוענע. הייזעריקע פון ווייניגן, האָבן זיי מיט די לעצטע כוחות געיאָמערט און געקלאָגט, געשריגן: „טייערע מאַמע, ווו לאָזטו אונדז איבער?" די מוטער, וועלכע איז בעת דער מלחמה געווען די איינציקע באַשפייזערין אין שטוב, איז באַלד אין דער פרי דערמאָרדעט געוואָרן, וועג זי איז פון דאָרף צוריק געגאַנגען מיט אַ ביסל קאַרטאָפל אויף די פלייצעס. זי איז געלעגן אויף דער פיר איבערגעדעקט מיט אַ שמאַטע, מען האָט נאָר געזען אירע פאַרשטאַרטע, באָרוועסע פיס. זייער פאָטער, קיווע־לע, אַ קליינער און אויסגעמאַטערטער, מיט אַ פאַרווייַנט פנים שוואַרצער ווי די ערד, האָט אין גאַנצן אַ צעבראָכענער זיך אָנגעהאַלטן אין דער אונטערשטער קלאָניצע פון וואָגן, קוים זיך נאָכגעשלעפט.

וועג די פיר איז צוגעקומען צום סוף פון געטאָ, זענען די קולות דערגאַנגען ביזן הימל. עס האָט ביים האַרץ געשניטן זיך צוצוקוקן, ווי מען האָט די קליינע קינדער געמוזט מיט כוח אַוועקרייסן פון זייער טויטער מוטער. פאַרבייגייענדיקע קריסטן האָבן זיך אויף אַ רגע אָפגעשטעלט און זיך געפרעגט ווער מען פירט דאָ. מיט באַדויערן דעם קאָפ אַ שאָקל געטאָן — און וויטער אַוועק זייער וועג.

שוצלאָז, רעזיגנירט און האָפענונגסלאָז, אַרומגערינגלט פון מיליאָנען בלוטיקע תליינים, וועלכע האָבן זיך ניט געקענט אָנזעטיקן מיט אונדזער אומגליק און האָבן אַלץ געטאָן, אַז אפילו קיין איין אַנטלויפנדיקער ייד זאָל ניט אַנטרונען ווערן פון זייערע הענט; אין האַרץ פון דער פאַרשקלאַפטער אייראָפּע, וועלכע די באַרבאַרן האָבן אין אַ דזשונגל פאַרוואַנדלט, און וווּ ס'איז פאַרגעקומען אַ שנעלע און פולקאָמע פאַרניכטונג פון יידן — אין אַזאַ מצב איז ניט געווען קיין שום אויסזיכט אַז מיר זאָלן דעם קריג איבערלעבן, סיידן דורך עפּעס אַ נס, אָדער אַז אומגעריכטע, שנעלע הילף. אָבער פון וואַנען האָבן מיר געקענט האָפן אויף אַזאַ הילף? פון ענגלאַנד זענען דערגאַנגען אַזעלכע טרויעריקע ידיעות, אַז אונדז איז נאָך מער פינצטער און ביטער געוואָרן. מער ווי בלוט און טרערן, האָט דעמאָלט טשערטשיל אַליין ניט געהאַט וואָס צוצוזאָגן זיין פאָלק. אַמעריקע האָט געדאַרפט זיין גרייט ערשט אין יאָר 1943. אפשר פון רוסלאַנד? אָבער שוין דאָס צווייטע מאָל זענען גרויסע אָפּטיי־ לונגען מיט מיליטער פון פאַרשידענע פאַרמאַציעס געפאָרן טאָג און נאַכט דורך אַלע וועגן, און ווי מען האָט געשמועסט, האָט זיך עס אין דער ריכטונג צו דער רוסישער גרענעץ באַוווּיגן. אַ טייל פאָליאָקן וועלכע האָבן שוין אַ צייט זיך ניט געמאַכט זען זייערע יידישע באַקאַנטע, האָבן זיך מיט זיי ווידער אָנגעהויבן צו באַגריסן. מיינער אַ גוטער פריינד האָט גנביש און דיסקרעט מיט אַן אייגל אַ ווינק געטאָן און געזאָגט: „טשימאַי שיען, יוזש ניע דלוגאָ" („האָלט זיך, שוין ניט לאַנג"). מען האָט אַפילו געשמועסט, אַז ביינאַכט, ווען עס איז שטיל, און מען לייגט צו אַן אויער צו דער ערד, הערט מען פון צייט־צו־צייט אַ טעמפּן אָפּהילך פון אַ ווייטער האַרמאַטן־שיסעריי. אַ פונק פון האָפענונג האָט פאַן אונדז אויפגעשיינט. יידן האָבן אין די צייטונגען געלישטערט, געזוכט אַ רמז. יעדן טאָג זענען געווען אָפּלייקונגען פון די רוסן. עס האָט טאַקע ניט געדויערט לאַנג און דאָס מיליטער האָט אָנגעהויבן צוריק פאָרן. אָלץ איז געבליבן ווי פריער. פינצטערער און האָפענונגסלאָזער איז געוואָרן אונדזער לאָגע. יעדן טאָג — ווידער נייע קרבנות.

דער טייוולאָנישער פּלאָן פון די רוצחים איז געווען פון אַזאַ אכזריותדיקן פאַרנעם, אַז אונדז איז געגאַנגען אין עפּעס מער ווי בלייבן לעבן. יעדער האָט פאַר זיין טויט געוואָלט נקמה נעמען, זייער מפּלה דערלעבן. דעריבער, ווען יידן האָבן געהערט אַז די דייטשן האָבן פאַרגרעסערט דאָס פערסאָנאַל פון די שניידערס, געמומען יאָגן מיטן אויפנייען פאַרטונקלונגס־פאַראָאַנגען, און אָנגעהויבן איבערצומאָלן אַלע מיליטערישע געבייַדעס אויף גרין — האָבן זיי זיך אין דעם אָנגעכאַפּט ווי אַ טרינקענדיקער אין אַ ברעט אינמיטן צעשטורעמטן ים.

וועו די אויסגעמאַטערטע, בלייכע געטאָ־יידן האָבן די נייעסן אין דער פרי ביים דאָוונען געהערט, האָבן זיי זייערע מידע, האַלב־אויסגעלאָשענע אויגן צום הימל אויפגעהויבן און מיט אַ האַרץ רייסנדן זיפץ אָנגעהויבן זאָגן „מה טובו אהליך יעקב". יעדן טאָג זענען טאַקע אָנדערע נייעסן געווען, און אַלע מאָל האָבן יידן ביים דאָוונען געקרעכצט און געזיפצט.

9

פלוצלינג האָבן די דייטשן אַלע מיליטעריש אויטאָס און געביידעס איבער־געצויגן מיט גרינע און גראָע מאַסקיר־נעצן. די עלעקטרישע גאַסן־לאָמפן האָבן זיי פאַרשטעלט און באָפוילן, אַז די פענצטער פון די הייזער זאָלן פאַרטונקלט ווערן, אין די הייף זאָל מען שוץ־גראָבנס צוגרייטן. איצט איז שוין יעדער געווען זיכער, אַז עפעס וועט געשען. אפשר וועלן מיר זיך נאָך ראַטעוון. דאָס האַרץ האָט געצאַפלט און ניט געגלייבט. און אפשר גרייטן זיך גאָר די דייטשן צו געווינטלעכע איבונגען קעגן לופט־אַטאַקעס, ניט קענן די רוסן — און מיר האָבן זיך ווידער אָפגענאַרט? די ספיקות האָבן ניט אויפגעהערט מאַטערן. באַלד אָבער האָט די פעלד־זשאַנדאַמעריע אָנגעהויבן צו פאַטרולירן אין שטאָט, גרויסע, מאָטאָריזירטע מיליטער־אָפּטיילונגען האָבן ווי אַ לאַווינע פאַרפלייצט אַלע וועגן און מיט דעם גרילצעריי פון זייערע שטאָלענע קייטן די אויערן פאַרטויבט. די שאָסייען זענען ווי צעאַקערט געוואָרן. 2 וואָכן, טאָג און נאַכט, האָט געשטראָמט מיליטער. די שויבן פון די הייזלעך האָבן געציטערט, שיעור ניט אַרויסגעפאַלן פונעם גערויש פון די שוועכע האַרמאָניקעס. קיינער האָט ביינאַכט קיין אויג ניט צוגעמאַכט, ניט געקענט שלאָפן. דער מידער אָנגעשטרענגטער קאָפּ האָט ניט אויפגעהערט צו טראַכטן, צי קען נאָך אַזעלכעס מעגלעך זיין? שווער געווען צו גלויבן, אַז ס׳איז נאָך דאָ אַ הילף פאַר אונדז. וועט ניט אַ מאָל די שלאַנג, איידער זי וועט אומגעברענגט ווערן, ניט באַווייזן פריער איר גיפט אַרויסצולאָזן? צי האָבן זיי אונדז ניט צוליב דעם אין די געטאָס פאַרשפאַרט?

וועו די טאַנקן האָבן אויפגעהערט צו פאָרן און עס איז ווידער שטיל געוואָרן, זענען בלאַסע און דערשראָקענע יידן ארומגעגאַנגען ווי משוגע. צוויי טעג האָט געדויערט די שטילקייט. אין די נעכט, זענען שוועכע באַמבאַרדיר־עראָפלאַנען געפלויגן איבער דער שטאָט, אין דער ריכטונג קיין מזרח, דעם הימל אין די גאַנצע געגנט פאַררוישט. איצט האָט מען געזען בולטע צוגרייטונגען צו אַ מלחמה, וועלכע וועט אַ לייַדע מינוט אויסברעכן.

יידישע טעכניקער, וועלכע האָבן געאַרבעט ביי דייטשע ראַדיאָ־אַפּאַראַטן, האָבן

זייער לעבן איינגעשטעלט, כדי צו הערן וואָס מאָסקווע זאָגט צו דעם אַלעמען, וואָס פאַר אַ שטורעם קומט דאָרט פאָר. אָבער — שאַ־שטיל, גלייך עס וואָלט גאָרניט געשען. אויסער מוזיק, פאַרנעמט זיך גאָר דער ספּיקער מיטן לויבן עפּעס אַ קאָלכאָזניצע, וועלכע האָט אַ סך קי אויסגעמאָלקן. ווידער זענען מיר געוואָרן אומרויק און דערשלאָגן. ווייזט אויס, אַז אַזאַ איז שוין דער גורל פון אונדזער אומגליקלעכן דור. וואָלטן מיר כאָטש געווּוסט, אַז די מערדער וועלן טייער באַצאָלן פאַר דעם אַלעם.

נאָך אַ גאַנצער נאַכט ניט שלאָפן, בין איך אויפגעשטאַנען מיט אַ שווער אָן ביטער געמיט און זיך געקליבן צו גיין צו דער אַרבעט. אַ ייד איז געקומען צום דאָווענען, געקלאָפט אין דער פאַרמאַכטער טיר. איך בין אַריין אין פאָדערהויז, כדי אויפמאַכן די טיר. אינעם הוסטן האָב איך דערקענט, אַז דאָס איז ישראל־יאנקל, דער בעקער.

— דו שלאָפסט גאָר? — האָט מיר דער ייד שטיל געזאָגט, — ווען עס זענען דאָ אַזעלכע גוטע נייעס?

— וואָס פאַר אַ גוטע נייעס? — האָב איך געפרעגט און שנעל די טיר אויפגעמאַכט.

— דו ווייסט גאָרניט? מען שלאָגט זיך שוין! — האָט דער ייד, וועלכער האָט געהאַלטן דעם טלית אונטער דער קאַפּאָטע, שטיל, מיט אַ פאַרשטיקט קול און מיט טרערן אין די אויגן, מיר אַ זאָג געטאָן:

— ווער שלאָגט זיך? — האָב איך אַן איבערראַשטער געפרעגט.

— דו ווייסט גאָרניט ווער עס דאַרף זיך שלאָגן? — האָט זיך דער ייד געווונ־דערט. — דער מלאך הגואל מיטן מלאך המוות. מען שמועסט, אַז נאָך היינט וועלן דאָ זיין די רוסן — האָט ער מיט אַן ערנסט פנים אַ זאָג געטאָן.

באַלד זענען זיך נאָך עטלעכע יידן צוזאַמען געקומען. כמעט אַלע האָבן שוין געווּוסט פון דער נייעס. לאַנג האָבן זיי זיך ביים דאָווענען ניט פאַרזוימט. יעדער האָט געוואָלט וואָס פריער זיין אין דער היים. ערנסטער ווי שטענדיק, זענען זיי דעמאָלט געשטאַנען פאַרהילטע אין די טליתים ביז איבערן קאָפּ, פאַרטיפט אין פאַרשידענע געדאַנקען. „אוי, רבונו של עולם" — האָט אַלע מאָל אַן אַנדערער אַ קרעכץ געטאָן.

וועז איך בין אַרויס אין דרויסן, איז געווען אַ שיינער זומערדיקער פרימאָרגן. דער הימל לויטער און דורכזיכטיק, אַן דעם קלענסטן וואָלקנדל. דער גאַנצער אָרום איז געלעגן איינגעהילט אין פאַרטאָגיקער שטילקייט. די אויפגייענדיקע זון האָט זיך לאַנגזאַם איבערן הימל־ראַנד אויפגעהויבן, אירע ערשטע שטראַלן אויף דער ערד געשיקט. מען האָט אין דער גאַנצער שטאָט קיין דייטש ניט געזען, זענען יידן אויף

די הייף געשטאַנען, ביז די רוסן וועלן אַהער קומען. יידן האָבן זיך געווונדערט, וואָס איז עפעס אַזוי שטיל. דער פראָנט איז דאָך פון דאַנען אין גאַנצן עטלעכע צענדליק קילאָמעטער. וועז די סירענע האָט זיך פלוצלינג הויך צעוואַיעט, האָבן יידן גאָר אַן אַנדערע מורא באַקומען. ניט אין די שוץ־גראָבנס איז מען געלאָפן, נאָר געבליבן שטיין אויפן אָרט, געקוקט אויפן הימל, ווייל זיי האָבן מער פאַר די דייטשן מורא געהאַט, ווי פאַר די רוסישע באָמבעס.

— אפשר איז גלייכער היינט צו דער אַרבעט ניט צו גיין, און ווי עס זאָל זיך ניט מאַכן, בעסער זיצן אין דער היים? — האָבן זיך יידן געפרעגט. קיינער האָט ניט געווויסט וואָס צו ענטפערן. דערנאָך, וועז מען האָט געזען אַז אינער גייט — זענען אַלע געגאַנגען. אויפן וועג האָט מען כסדר געקוקט אויפן הימל. מען האָט געטראַכט, אפשר אויף דער אַרבעט וועט מען זיך עפעס דערוויסן. אָבער אויך אויף דער אַרבעט האָט מען קיין דייטש ניט געזען. די שטימונג איז געווען אַ הייטערע. מען האָט שוין אַפילו פאַרשידענע אויסרעכענונגען געמאַכט, וועז וועלן דאָ זיין די רוסן. ביי קיינעם האָבן זיך די הענט ניט געלייגט צו דער אַרבעט. עפעס האָט יעדער מיט אַ מאָל אָנגעווויירן דאָס געדולד. אַלע ווייל האָבן מיר וועמען מיט אַן אויסרייד געשיקט צו די דייטשן אין דער בוי־לייטונג, אַ שנאַפּ טאָן, אָדער ביי דער פּוילישער דינערשאַפט זיך עפעס דערוויסן. אַלץ איז געווען אומזיסט. מען האָט ביי קיינעם גאָרניט געקענט דערגיין.

וועז עס זענען אַזוי אַדורך אַ פּאָר שעה און ס׳האָט זיך גאָרניט געענדערט, ס׳איז ווייטער שטיל געווען, האָבן פאַרשידענע געדאַנקען, איינער ערגער ווי די אַנדערע, געמוטמען מאַטערן. די נערוון זענען געווען אָנגעצויגן. קיינער האָט זיך מער קיין אָרט ניט געקאָנט געפונען. אַלע געדאַנקען האָבן זיך עפעס מיט אַ מאָל צום שלעכטן איבערגעדרייט. די גוטע זענען ווי צעריסן געוואָרן.

עס איז שוין געווען באַלד מיטאָג־צייט, וועז מיר האָבן געזען איינעם פון די דייטשן גיין צו אונדז. ער איז געווען אַ מענטש איבער די זיבעציק. מיר האָבן זיך שנעל אַוועקגעזעצט, גלייך ווי מיר וואָלטן געאַרבעט. דאָס האָרץ האָט אָנגעהויבן קלאַפן האַסטיקער, ווייל אין דעם אַלטנס ריטמישן גיין און צופייפן זיך, איז קיין גוטער סימן ניט געווען. ווי נאָר ער האָט איבערגעטרעטן די שוועל פון וואַרשטאַט, האָט ער שטאַלץ זיין קאָפּ אויפגעהויבן און געזאָגט:

— יאָ, מיינע הערשאַפטן, דאָס וואָס איך וועל אייך איצט דערציילן, וועט אייך פיל פאַרגעניגן ניט פאַרשאַפן. די רוסן האָבן שוין אין קראַגן באַקומען.

ער האָט מיט זיינע ממזרישע אויגן פון אונטער די דיקע ברילן יעדן איינעם צון אונדז גוט אָבסערווירט. דערנאָך האָט ער געזאָגט:

— יאָ, איך ברענג אייך היינט מיין אַנצוג צום ביגלען. איר מאַכט עס מיר. ניכט וואָר? — באַלד איז ער אַרויס.

מיין האַרץ האָט זיך ווי אָפּגעריסן. אַלע זענען בלאַס געוואָרן ווי די וואַנט. יעדער איינער איז געבליבן זיצן אויפן אָרט. בליץ־שנעל האָבן די דייטשן די פּינצטערע ידיעה פאַרשפּרייט. באַלד איז איינער פון ביוראָ צו אונדז געקומען, געדרייט זיך איבער דער שטוב ווי אַ משוגענער.

— איר האָט געהערט די נייעס? די דייטשן האָבן דאָך שוין פאַרנומען ביאַליסטאָק — האָט ער כמעט ווי געווויינט. וועז איינער האָט אים געפרעגט צי עס איז אמת, האָט ער אַ געשריי געטאָן:

— מען גייט דאָך שוין אַוועק שיקן פון אונדז אַ פּאָר הונדערט יידן אַהין.

טרויעריק, ביטער און פינצטער איז יעדערן געוואָרן. מען האָט שוין די טויטע מקנא געווען. ווי אויף צו להכעיס, ווייל מיר זענען ווי געליימט געוואָרן, ניט געקענט קיין וואָרט אַרויסרעדן, איז פּונקט ווי מען האָט פריער קיין דייטש ניט געזען, אַזוי האָבן זיי איצט די טיר ניט פאַרמאַכט. דערלאַנגט זייערע אַנצוגער און שיך, צו ברענגען אין אָרדענונג, גלייך זיי וואָלטן זיך צו אַ פּאַראַד געגרייט. דערביי יעדן גוט אָנגעקוקט און געשטאַנען לענגער ווי שטענדיק.

10

זיכערע אין אַ שנעלן נצחון, זענען די דייטשן נאָךווילדער געוואָרן. יידיש בלוט האָט זיך געגומען גיסן נאָז מער ווי פריער. ביי דער אַרבעט, האָבן די דייטשן אַרויס געצויגן פון זייערע שקלאַפן דעם לעצטן אָטעם, דערצו נאָך — מערדערלעך געשלאָגן. צעבראָכענע און פאַרצווייפלטע, זענען יידן נאָך דער אַרבעט צוריק געגאַנגען אין געטאָ, קיינער האָט זיך מער ניט געפרעגט אויף קיין נייעס. גאַנצע טעג האָבן די דייטשע הילכערס וואָס זענען גענוען צעשטעלט אין אַלע גאַסן, פאַרטייבט די שטאָט מיט זייערע נייעסן און רעדעס. „מיר האָבן דעם קאָמוניזם" — האָבן זיי זיך באַרימט — „דעם גרעסטן פיינד פון דער מענטשהייט — אַ צעשמעטערנדיקן קלאַפ געגעבן. מיר וועלן אים אין גאַנצן פאַרניכטן און אויסראָטן". אַ צווייט מאָל האָט דער גרעסטער רוצח געדאַנקט דעם אַלמעכטיקן גאָט דערפאַר, וואָס ער האָט אים באַשטימט אייגצופירן אויף דער וועלט אַ טויזנט־יעריקן פרידן. „אָכט הונדערט טאַנקען, 1400 עראָפלאַנען און טויזנטער האַרמאַטן, אַ גאַנצע אַרמיי און אַ שלל וואָס מיר האָבן נאָך ניט באַוויזן

איבערצוציילן, האָבן מיר אין די ערשטע טעג געזומען" — האָט דער לאָמער קריפל געבעלט, דער דייטשער פראָפאָגאַנדע־מיניסטער, ווי אַ ווילד־צעריצטע חיה, ספּאַז־מאַטיש זיך געריסן אין ראַדיאָ. יעדן טאָג האָבן די צייטונגען דערציילט וועגן נייע, גרויסע דייטשע נצחונות. דאָס האָרץ האָט געבלוטיקט צו קוקן אויף די פאַרעפנטלעכטע מאַפּעס, וועלכע האָבן געוויזן פראָנט־אָפּשניטן מיט די פאַרנומענע שטעט און שטעטלעך, ווו ס׳האָבן געווינט צענדליקער טויזנטער יידן. ווידער האָט אין געטאָ געהערשט יאוש. ווידער איז פאָר אונדז דאָס לעבן אַ גיהנום געוואָרן. מוראדיקע קאָשמאַרן און שלאָפלאָזע נעכט האָבן געמאַטערט — און גרויזאַמע ווירקלעכקייט, ווי נאָר מיר האָבן די אויגן געעפנט.

ביידע האָבן מיר זיך אין יענע טעג געטראָפן אין דער פרי, אויפן וועג צו דער אַרבעט. מיר זענען צוזאַמען געגאַנגען די גאַנצע צייט. איך און גמליאל האָכמאַן, אַ קוזין פון יענעם גמליאל, וועגן וועלכן איך האָב פריער דערציילט. גמליאל איז געווען אַ יונגערמאַן פון איבער צוואַנציק, מיט אַ פול, ערנסט און איידל פנים. פון הינטער די ברילן, האָבן אַפּירגעקוקט אַ פאָר גוטמוטיקע, פאַרטראַכטע און קלוגע אויגן. בייַ גמליאלן האָט דאָס האָרץ געקענט איבערגיין פון ביטערקייט, אָבער אויסערלעך האָט מען בייַ אים גאָרניט באַמערקט. די שוואַרצע שטיוול מיט די הויך־געפאַסטע כאָלעוועס, זענען שטענדיק געווען אויסגעפוצט און געגלאַנצט. דער אַלטער איבער־געניצעוועטער אַנצוג — שטענדיק אויסגעפרעסט, ריין און זויבער, אָן אַ מינדעסטן פלעק. אפילו דער ווייס־לייוועטענער אָרעמבאַנד מיטן בלאָען מגן־דוד, וועלכן יעדער ייד האָט געמוזט טראָגן אויפן לינקן אָרעם (און מען האָט זיך באַמיט, אַז ער זאָל זיין וואָס מער צעקנייטשט און שמאָל, כדי מען זאָל אים ווייניקער אָנזען), איז בייַ גמליאלן געווען שטענדיק אויסגעפרעסט און ציכטיק. גמליאל האָט ווייניק געריידט און אַ סך פאַרשטאַנען. אָבער כאָטש ער איז געווען בטבע אַ שווייגער, ווייזט אויס, אַז אַזוי שטאַרק האָבן אים געפייניקט די געדאַנקען, אַז ער האָט דעם גאַנצן וועג געריידט וועגן דעם פרישן אומגליק און נייעם גיהנום. וועגן די רוסישע פאַרנומענע געביטן און די מאַסן שחיטות איבער דעם שוצלאָזער יידישער באָפעלקערונג, וועלכע האָט ערשט מיט אַ פאָר טעג צוריק געלעבט רויק און צופרידן. ווען אויטאָס מיט מיליטער זענען אדורך געפאָרן אויפן שאָסיי צום פראָנט, האָט גמליאל זיי נאָכגעקוקט און געזאָגט: „פאַרט, פאַרט, צוריק וועט מען אייך פירן צעהאַקטע און פאַרקריפלטע, אָן הענט און אָן פיס".

מיר זענען אַזוי געגאַנגען, ביז מ׳איז אָנגעקומען צום אַרייננאַנג פון פּלי־פּלאַץ. דאָרט איז געשטאַנען אַ באַוואָפנטער סאָלדאַט מיט אַ שטאָלענעם העלם אויפן קאָפּ.

מיר האָבן אים אונדזערע אויסווייזן געווּיזן, וועלכע האָבן געדינט אַלס דערלויבניש צום אַרײַנגיין. מיר האָבן געוואָלט ווייטער גיין, אָבער דער דייטש האָט זיך עפּעס ניט געאיילט מיטן צוריקגעבן אונדזערע אויסווייזן. ער האָט אויף גמליאלן געקוקט און זיינע פּאַרזשומערטע אויגן ניט אַראָפּגענומען. איך בין אומרויק געוואָרן און דאָס האָרץ האָט ענומען קלאָפן האַסטיקער.

דער דייטש האָט שווער אָפּגעאָטעמט און סאַדיסטיש־שטיל געזאָגט צו גמליאלן:

— דו ביסט יודע, וואָס?

— יאָ — האָט גמליאל געענטפערט.

— וואָרום נעמסטו ניט די מיצע אַרונטער? דו ביסט בעסערער לויטע, ניכט וואָר? — האָט דער דייטש סאַרקאַסטיש און מיט חוזק געזאָגט.

ערשט דעמאָלט האָב איך באַמערקט, אַז גמליאל טראָגט דאָס היטל אויפן קאָפּ. „מסתמא האָט ער פאַרגעסן" — האָב איך אַ טראַכט געטאָן. „ער וועט עס אוודאי באַלד אַראָפּנעמען און מיר וועלן ווייטער גיין". צו מיין גרויס דערשטוינונג, האָב איך ניט געזען אַז גמליאל זאָל זיך צורירן צום היטל.

— וואָס? — האָט דער דייטש אָנגעהויבן שרייען. ער איז רויט געוואָרן פון כעס. — דו דרעקזאַק איינער, ווילסט פאַר אַ דייטש ניט אַרונטער נעמען די מיצע? דו יודין־שוויין. פון מיר וועסטו ניט שפּאַסען. איך וועל דיר זאָפּאָרט צייגן!

ער האָט זיך געכאַפּט פאַר דער ביקס.

— הער, — האָט ער נאָך אַ מאָל געזאָגט — ביז דריי וועל איך ציילן, און ווען דו נעמסט ביז דאַן די מיצע ניט אַרונטער, וועסטו זען וואָס מיט דיר געשעט.

איך האָב אַ קוק געטאָן אויף גמליאלן. בלאַס און אומבאַוועגלעך האָט ער אויף דעם דייטש געקוקט, אפילו ניט קיין פינטל געטאָן מיטן אויג. איך האָב געזען, אַז גמליאל איז אויף אַלעמען גרייט און וועט זיין שטאַלץ ניט בייגן.

— איינס! — האָט דער דייטש אָנגעהויבן ציילן. — צוויי — האָט ער געצויגן דאָס וואָרט און אַ דענערווירטער געקוקט אויף גמליאלן. נאָך אַ מינוט וואַרטן, האָט ער אַ געשריי געטאָן „דריי!" — און גמליאלן, וועלכער איז געשטאַנען אַ פאַרגליווערטער, האָט ער מיט דער האַנט אַ וואָרף געטאָן דאָס היטל פון קאָפּ. דער דייטש האָט אונדז די אויסווייזן צוריק געגעבן און הויך אַ געשריי געטאָן:

— קאָמט וועק פון היער, איר שוויינען!

דעם גאַנצן ווייטערדיקן וועג האָבן מיר כמעט ניט גערעדט. ווען מיר זענען אַריין אין וואַרשטאַט, דערציילט פון אונדזער פאַסירונג און מיט אַ שווער געמיט זיך אַוועק געזעצט צו דער אַרבעט, האָט זיך געעפנט די טיר און אַ סאָלדאַט (פון פאַך —

אַ שניידער) איז אַריין געקומען. ער פלעגט ביי אונדז אָפט נייען פאַר דייטשע אָפּיצירן, האָלבע טעג ביי אונדז אָפּזיצן און קיין וואָרט ניט אַרויסריידן. אָבער דאָס מאָל, וועו זייער פרייד פון די נצחונות האָט אונדז געשטאָכן, איז ער ווי אויף צו להכעיס געקומען פריער ווי שטענדיק. פונעם הויכן „גוט מאָרגן" וואָס איז גאָר ניט געווען זיין טבע, האָבן מיר פאַרשטאַנען, אַז אונדזערע אויסגעמאַטערטע און דער־שעפטע נערוון וועלן פון זיין הייַנטיקן וויזיט דאַרפן פיל ליידן.

ר׳האָט זיך אַוועקגעזעצט און אומגעפרעגט אָנגעהויבן מיט פרייד דערציילן וועגן די קאָלאָסאַלע זיגן פון די דייטשן אויפן מזרח־פראָנט. „מיט רוסלאַנד פאַרענדיקן מיר זייער שנעל!"

די גאַנצע צייט וואָס דער דייטש האָט געריידט, האָט גמליאל ניט געגייט. דאָס פנים איז ביי אים געווען בלאַסער ווי געווייַנטלעך. ער האָט געקוקט אומבאַוועגלעך אויפן דייטשס צעפלאַמטן פון פרייד פנים און צעשטראַלטע אויגן. מיר אַלע האָבן געזען, אַז גמליאל האָט דעמאָלט עפעס שרעקלעכעס איבערגעלעבט, נאָר אַז ער האָט אַלץ זיך גוט אייַנגעקריצט אין זכרון — האָבן מיר זיך ערשט מיט אַ צייט שפּעטער דערוווּסט.

עס איז ניט מעגלעך איבערצוגעבן דעם ווייטאָג וואָס מיר האָבן אין יענע טרויעריקע און שרעקלעכע טעג איבערגעלעבט. וואָס ווייטער די דייטשן זענען געגאַנגען פאָרויס, אַלץ טיפער איז די בלוטיקע וווּנד געוואָרן אין אונדזער האָרץ.

11

אין געציילטע וואָכן איז די היטלעריסטישע אַרמיי שוין געשטאַנען הינטער מאָסקווע.

זייענדיק זיכער אין זייער נצחון, האָבן די צווייפיסיקע חיות זיך אַנטפלעקט אין זייער גאַנצער אכזריותדיקייט. פונעם שטראָף־לאַגער וועלכן זיי האָבן אויפגעשטעלט פאַר די יידן אין שטאָט, האָט מען געהערט אין די נעכט האַרצרייסנדע געוואַלדן פון די געפייניקטע. אין די ערשטע טעג האָט מען פון דאָרט געברענגט דעם ערשטן קרבן — דעם יידישן ציזיק, וועלכן זיי האָבן פאַרשמיסן צום טויט. דאָס גאַנצע לייב איז ביי אים געווען אַ צעהאַקטע, קלעפּיקע מאַסע. מען האָט אויך געדעדט וועגן אויס־זידלען די יידן פון געגנראַל־גוווערנעמענט אין די פאַרנומענע רוסישע געביטן. מיר זענען געווען אין גאַנצן אָפּגעשניטן פון דער וועלט, ניט געווווסט וואָס אין אַנדערע שטעט טוט זיך. ווי אין אַ פאַרמאַכטער שטייג, זענען יידן געלאָפן פון איין שטאָט אין דער אַנדערער. אַמייסטנס פון די גרויסע שטעט — פון וואַרשע קיין לובלין, צי ערגעץ

אַנדערש. אַז ס׳איז געווארן שלעכט אין לובלין, איז מען געלאָפן קיין ווארשע. געווען זענען עס לרוב רייכע פאַמיליעס, וועלכע האָבן געוואָלט זייער לעבן ראַטעווען. אויף דער דעמבלינער סטאַציע האָט מען זיי דערקענט, אַראָפגענומען פון באַן, באַרויבט, געפיניקט און דערמאָרדעט.

מיט דער צייט זענען די פּלאַקאַטן וועגן דייטשלאַנדס זיג אויף אַלע פראָנטן, ביסלעכווייז פאַרשווינדן. די צייטונגען האָבן געמוען שרייבן וועגן שווערע קאַמפן און גרויסע פאַרלוסטן פון די רוסן. די דייטשן זענען מער ווילד געוואָרן, געשלאָגן ביי דער אַרבעט און געשריגן, אַז די יידן האָבן דעם קריג געמאַכט.

ווידער האָבן מיר זיך געמוען אינטערעסירן מיט די לעצטע נייעס. ווידער זענען אונדזערע דערשפּעטע נערוון געשפּאַנט געוואָרן. מיר האָבן געהאָפט, אַז אויב עס וועט זיך פאַרציען ביזן ווינטער, און אין רוסלאַנד וועלן זיך אַנהייבן די גרויסע פרעסט און שניי־זאַווייערוכעס, וועלן די דייטשן בלייבן שטיין. דערביבער איז אונדזער פרייד געווען גרויס, ווען עס האָט אָנגעהויבן פאַלן שניי — און די דייטשן זענען נאָך אַלץ געשטאַנען ביי מאָסקווע. מיר האָבן געווּסט, אַז די דייטשן זענען צו די רוסישע פרעסט ניט צוגעווּוינט און אַלס זיגער וועלן זיי פון דאָרט ניט צוריק קומען.

יעדער פיצל פוטטערוואָרג האָבן יידן געמוזט אַוועקגעבן. פאַר ניט אָפּגעבן די פוטערס, האָט געדראָט טויט־שטראָף. ווילד פאַרן ניט גלעונגענעם „בליץ־קריג" מיט רוסלאַנד, האָבן די מערדער מיטן גאַנצן סאַדיזם זיך געוואָרפן אויף דער יידישער באַפעלקערונג, אַלץ געטאָן, כדי אונדז אין דעם שווערן ווינטער צו פאַרפיניקן, געהייסן אפילו צעשטערן אַלע אויוונס אין געטאָ, ווו עס איז נאָר מעגלעך געווען עפּעס צו באַקן.

דער ווינטער איז געווען אַ שווערער, מיט שטאַרקע פרעסט און זאַוויערוכעס. ווו עס איז נאָר מעגלעך געווען צו דערווישן אַ שטיקל האָלץ, האָט מען עס צעהאַקט און פאַרברענט. צום ערשט האָט מען צענומען די הילצערנע פאַרקנס, דערנאָך די קאַמערן. קוילן, וועלכע די קריסטן האָבן פון די וואַגאָנען געגנבעט, האָט מען מורא געהאַט צו קויפן, ווייל אַז מען האָט אַזאַ פאַליאַק געכאַפּט, האָט מען אים געצווינגען צו זאָגן וועמען ער האָט עס פאַרקויפט. האָט ער דערציילט, אַז ער האָט פאַרקויפט די קוילן צו יחזקאל דייטשערס פרוי. מען האָט זי אַרעסטירט, געשלאָגן מיט ריטער איבערן הוילן קערפער, אַז זי האָט דריי טעג זיך געפונען צווישן לעבן און טויט.

אַז הונגער און קעלט האָבן זיך די הענט דערלאַנגט, האָט דער מלאַך־המוות ניט געהאַט קיין שווערע אַרבעט. די פאַרפיניקטע יידן זענען שטיל, אָן אַ קרעכץ, איינגע־שלאָפן אויף אייביק. עס האָבן אָנגעהויבן אויספעלן ליילעכער אויף תכריכים. ווי אזוי

אַ ייד האָט אַזאַ געפערלעכן וועג געקאָנט דורכמאַכן פון וואַרשע ביז דעמבלין — איז ניט צו פאַרשטיין. איך האָב אַ מאָל געפרעגט אַזאַ אָנגעדראָלענעם ייד, מיט פאַר־וויקלטע שמאַטעס אויף די געשוואָלענע פיס, וועלכער איז שוין געווען בלאַסער ווי די וואַנט: ווי אַזוי האָט ער אַזאַ ריזיקאַלישן וועג אונטערגענומען צו גיין צו פוס, ווען אויף יעדן טריט און שריט האָבן געדראָט ניט נאָר דייטשן, נאָר אויך פּאָליאַקן. האָט ער מיר געענטפערט מיט אַ שוואַך קול:

— איז דען פאַראַן עפעס שרעקלעכעס ווי דער טויט פון הונגער?

אין צוויי טעג שפעטער, ווען די פראָסט וואָס האָט אָנגעהאַלטן כמעט אַ גאַנצע וואָך האָט אָפגעלאָזט, האָט מען דעם ייד מיט נאָך עטלעכע מתים אַוועק געפירט אויפן בית־הקברות קיין באָברעניק.

12

אין יענע שווערע ווינטער־טעג, האָבן די דייטשן פלוצלינג קאָנפֿירט אַלע פאַכלייט פון דער בוי־לייטונג. מיר האָבן מער ניט געטאָרט גיין אין שטאָט אַריין. שוין העכער 6 וואָכן ווי מיר זענען געווען אָפּגעריסן פון דער שטאָט, שטאָרק געזאָרגט זיך וועגן אונדזער היים. אויפן האָרץ איז געווען שווער. די פּאָליאַקן האָבן כסדר געערעדט וועגן אַן אויסזידלונג. האָבן מיר באַשלאָסן זיך אַ היים כאָפּן, זען וואָס עס הערט זיך — און באַלד צוריק קומען.

מיר האָבן דאָס באַשטימט אויף פאַרנאַכט, ווען אַלע גייען פון דער אַרבעט, אין דרויסן איז שוין פינצטער, וועט אפשר געלונגען אויסצומיידן די וואַך, ווייל מיר האָבן ניט געהאַט קיין דערלויבענישן. מיר זענען געגאַנגען מיט זייטיקע וועגן, ביז אין דער העלפט — אין שניי. דעם גאַנצן וועג האָבן מיר צוליב שרעק קיין וואָרט צווישן זיך ניט אַרויסגערעדט, ביז מיר זענען בשלום אַריין אין געטאָ.

ווען מיר האָבן אויפגעמאַכט די טיר און אַריין אין שטוב, האָט אונדזער שוועסטער זיך שטאַרק צעווויינט. זי האָט אונדז די גאַנצע צייט ניט געזען, און אין איר האָרץ האָט זיך אָנגעזאַמלט אַ סך פאַרביטערטקייט. די שטוב איז ניט געווען געהייצט. אויף די שויבן איז געלעגן אַ דיקע, פראָסטיקע ווייסקייט, דער סופּיט איז געווען שוואַרץ פון קעלט און פייכטקייט. די שטוב — האָלב באַלויכטן, אומעטום אויסגעשפרייט אומהיימ־לעכקייט און אומעט. די מוטער, וועלכע האָט געליטן פון אַסטמע, איז געזעסן אין בעט, אָנגעטאָן אין שמאַטעס. איר אויסגעדאָרט פנים איז פון הוסטן און קעלט געווען בלאָ און שוואַרץ. ווען זי האָט אונדז דערזען, האָט זי ניט געריעדט קיין וואָרט, נאָר מיט באַדויערן געקוקט מיט אירע האָלב־אויסגעלאָשענע אויגן.

וועז זי האָט געהערט, אַז מיר זענען אַוועק פון לאַגער אין אַ דערלויבענישׂ, איז זי געוואָרן בלאַס און אָנגעהויבן שטאַרק צו הוסטן. זי האָט זיך געבעטן מיר זאָלן וואָס שנעלער צוריקגיין. זי האָט זיך ניט געקאָנט באַרויקן. אין שטאָט איז די שרעק געווען גרויס. עס זענען אַרומגעגאַנגען קלאַנגען, אַז די רוצחים גרייטן זיך אין די גרעסטע פרעסט אויסצוזידלען די יידן. מיר האָבן די פּאָר אָפּגעשפּאָרטע שטיקלעך ברויט איבערגעלאָזט אין שטוב.

ביי דעם אַוועקגיין, האָב מער ווי אַ „זייט געזונט" ניט געקאָנט זאָגן, ווייל די טרערן האָבן געשטיקט אין האַלדז. די מוטער האָט מיט אירע אויסגעדאַרטע הענט זיך געווישט די פּאַרווייגטע אויגן און ביז מיר זענען ניט אַרויס פון שטוב, האָט זי ניט אַראָפּ געזומען פון אונדז איר הילפסלאָזן בליק פון אַ פּאַרלאָזענער, קראַנקער מוטער אין אַזאַ אכזריותדיק־שרעקלעכע צייט.

אינעם מיליטערישן שפּיטאָל פון דער פעסטונג, וואָס איז פול געווען מיט פּאַרוווּנדעטע, האָט מען יעדן טאָג געברענגט דייטשע זעלנער מיט אָפּגעפרוירענע הענט און פיס. דער שמייכל אויפן פנים פון דעם דייטשן מיליטערישן שניידער איז שוין פון לאַנג פאַרשוווּנדן. ער פלעגט ווידער, ביים נייַען די מונדירן, זיצן האַלבע טעג ערנסט און שווייגן. אויך מיר זענען געזעסן פאַרטראַכטערהייט און פאַרשידענע מוראדיקע געדאַנקען האָבן געמאַטערט. די פרעסט וועלכע מיר האָבן געהאַלטן פאַר אונדזערע פאַרבינדעטע, און אויף זיי גרויסע האָפענונגען געלייגט, האָבן כסדר אָנגעהאַלטן און געוואָרן שטאַרקער. דעמאָלט האָט מען פון אונדז אַראָפּגענומען די קאָשאַרירונג — און מיר האָבן ווידער געקענט נעכטיקן אין שטאָט. אין דער פרי ביים דאַוונען, וועז איך האָב געזען די יידן אויסגעמאַטערטע און אָפּגעריסענע, ציטערנדיק פון קעלט, האָב איך זיי כמעט ניט דערקענט, אַזוי האָבן זיי זיך פאַר דער קורצער צייט געענדערט. מיט זייערע בלאַסע און אויסגעדאַרטע פנימער האָבן זיי אויסגעזען ווי מתים.

אַזאַ וויסטע קעלט ווי אין יענער נאַכט — איז נאָך אין שטוב ניט געווען. די דיקע שנייַ־שיכט אויף די שויבן און די דורכגעזעצטע פראָסט אויף די וועלט און סופיט, האָבן געגלאַנצט ווי זילבער. דאָס וואַסער אין עמער איז פאַרפרוירן געוואָרן. כאטש אין דרויסן האָט שוין לאַנג געטאָגט, איז געווען שטיל. אַפילו די קראָען, וועלכע פלעגן אין די גרויסע פרעסט קומען אין שטאָט און אויף די פאַרפרוירענע בערגלעך מיטן שנאַבל פון אונטערן שניי אַרויסגעוואָרפענעם ביין אַרויספּיקען — האָבן שוין פון לאַנג אויפגעהערט זוכן עסן אין די ערטער, ווייל מער ווי אַ ביסל שמוציק וואַסער האָט קיינער ניט געהאַט וואָס אויסצוגיסן. אין די וועלדער דאַקעגן איז געווען אַן

אַ שיעור טויטע קערפערס פון דערמאָרדעטע, וועלכע זיי האָבן געקענט אומגעשטערט פרעסן. „ניין", האָב איך צו מיר געזאָגט, „אַזעלכע פרעסט וועלן די דייטשן אויפן רוסישן פראָנט ניט אויסהאַלטן. זיי וועלן זיך מוזן איינבערעכן". די שטימונג איז ביי מיר געווען אַ גוטע.

ווי נאָר עס איז אין דרויסן געווארן ליכטיק, האָב איך זיך שנעל אָנגעטאָן און אַרויס פון שטוב. אין דרויסן — אַ קנאַקעדיקער פראָסט, די עלעקטרישע דראָטן באַדעקט מיט ווייסן שניי. די רויטע אויפגייענדיקע זון האָט נאָך אַ גרעסערע פראָסט אָנגעזאָגט. אַ צעפרידענער, האָב איך זיך אַ כאַפּ געטאָן פאַר די אויערן, וועלכע האָבן אַ ברי געטאָן. „אַיי, איז דאָס גוט! אַזעלכע פרעסט דאַרף מען היינט האָבן" — האָב איך געטראַכט.

וועג איך בין צוגעקומען צום שאָסיי וואָס פירט צום שעכט־הויז, בין איך געבליבן שטיין אַ דערציטערטער. אויפן הילצערנעם בריקל, נעבן סאָד פון דער אַלטער אַפּטייק, האָב איך געזען שטיין מאיר בארטיק, מיטן היטל אין דער האַנט. ער איז געווען אַלט, אויסגעמאַטערט. נעבן אים איז געשטאַנען דער טרויעריק באַרימטער זשאַנדאַר עדעק, וועלכער איז געווען באַקאַנט מיט זיינע מערדערייען און אכזריותן אין דער גאַנצער געגנט. זיין בלויז באַווייזן זיך האָט אַרויס גערופן שרעק. נאָך דעם ווי ער האָט דעם יידס טלית פון אונטער דעם בוזעם אַרויסגעצויגן און אים אין פנים געווארפן, האָט ער זיך פלוצלינג אַ דרייַ אויס געטאָן און איז אַריינגעלאָפן אין איינעם פון די פאַדער־הייזלעך. נאָך אַ קורצער ווייל איז ער פון דאָרט אַרויס מיט אַ האַק און אַן עמער. וואָס גייט ער מיט אים טאָן?

אייַדער איך האָב באַווייזן פון אָרט זיך צו רירן, איז דער רוצח אַראָפּ געלאָפן צום פאַרפרוירענעם טייכל און מיט דער האַק געגנומען האַקן דאָס אייז. באַלד איז ער פון דאָרט מיט אַ פולן קאַלטן עמער וואַסער געקומען צוריק און געגאָסן אויף דעם אַלטן, אויסגעמאַטערטן ייד, וועלכער האָט זיך געווארפן פון קעלט, דאָס וואַסער דורכ, אויפגעשטעלטן קאַלנער אַריינגעגאָסן. דער ייד האָט איינגעבויגענערהייט געזומען לויפן — און איז באַלד אומגעפאַלן. וועג דער מערדער איז אַוועק, האָט מען ז'עם ייד אַריינגעטראָגן אין אַ דערבייאיקער שטוב.

13

די שטאַרקע פרעסט און שנייען האָבן דעם ווינטער אָנגעהאַלטן לענגער ווי שטענדיק. יעדער האָט שוין אויסגעקוקט די ערשטע זון־שטראַלן וואָס זאָלן דעם אויסגעפרוירענעם קערפער אַ ביסל אָנווארעמען.

דערווייל האָבן די דייטשן יעדן טאָג אַנדערע אכזריותדיקייטן אויסגעפירט, וואָס האָבן דאָס בלוט אין די אָדערן געמאַכט גליווערן. די מערדער האָבן געכאַפט דעם איידעם פון געלן משה ביי אים אין הויף, ווי נאָר ער איז אַרויס פון שטוב. זיי האָבן אים מערדערלעך געשלאָגן, די הענט און פיס אים צעבראָכן. די געשרייען זענען געווען אַזעלכע מוראדיקע, אַז עס האָט אויסגעזען, ווי די מערדער וואָלטן פון זייער קרבן לעבעדיקע שטיקער געשניטן. ערשט ווען די שרעקלעכע געוואָלדן האָבן אויפגעהערט, האָט אין דער פינצטערער נאַכט אָפּגעהילכט אַ שאָס — און אין געטאָ איז ווידער שטיל געווארן.

טרויעריקע ידיעות זענען צו אונדז דערגאַנגען. אין גאַנצן גוווערנעמענט ווערן יידן אויסגעזידלט. דערביי טוען די דייטשן אכזריותדיקע פאַרברעכנס אָפּ. אַלטע און קראַנקע ווערן אָפּט דערשאָסן אויפן אָרט, די יונגע און געזונטע ווערן באַזונדערט און מערדערלעך געשלאָגן. דערנאָך ווערן זיי אונטער אַ האָגל פון קוילן אין דער גרעסטער בהלה געטריבן אין פאַרמאַכטע וואַגאָנען מיט פאַרקראַטעווועטע קליינע פענצטערלעך, אַזוי ענג צוזאַמענגעקוועטשט, אַז אפילו שטייענדיק, איז ניט מעגלעך זיך אַ ריר צו טאָן. קיין עסן און טרינקען, קיין לופט צום אָטעמען, זייערע באַדערפענישן מוזן זיי שאָן אין די פאַרמאַכטע וואַגאָנען. אָפט ווערן זיי אויף עטלעכע טעג אויף אַ זייטיקער ליניע אַוועקגעשטעלט, און די מערדער, ווי זיי וואָלטן קיין הערצער ניט געהאַט, הערן זיך צו צום געווייַן פון די פאַרשמאַכטע פרויען און קינדער, וועלכע בעטן אַ ביסל וואַסער. מיטן גרעסטן צער און וויטאָג קוקן זיך צו די יידישע מאַמעס, אייַדער די גשמות גייַען זיי אויס, צו די פיין און ליידן פון זייערע פאַרפיניקטע קינדער. ערשט ווען די האַרצרייסנדיקע געווייַנען הערן אויף און די קרבנות ליגן דערשטיקטע און פאַרפיניקטע, אין די וואַגאָנען ווערט שטיל ווי אין אַ קבר — ווערט צוגעטשעפעט אַ לאָקאָמאָטיוו און זיי ווערן ווייטער געפירט.

אַ בריוו, וועלכן אַ קריסט האָט געברענגט צו אַ דעמבלינען ייִד פון זיינעם אַ קרוב פון אוקראינע, האָט אונדז אין גאַנצן דערשיטערט. ער שרייבט צו זיין פעטער וועגן גאָר מוראדיקע זאַכן, ממש אומגלויבלעך. „עס איז סוף פון דער וועלט, אַז מענטשן זענען פעיק צו אַזעלכע מעשים. איך וואָלט דאָס ניט געגלויבט, ווען איך וואָלט דאָס ניט געזען מיט מיינע אייגענע אויגן. אַ גאַנצע שטאָט מענער, פרויען און קינדער ווערן געפירט אין וואַלד און נאַקעטע ווערן זיי אַריינגעשאָסן אין גרויסע גריבער. וואָס דאָרט טוט זיך אָפּ — זאָל גאָט שומר און מציל זיין. די געוואַלדן און געשריייַן קאָנען דעם הימל שפּאָלטן. אַ פאַרוווונדעטער, האָב איך זיך פון גרוב אַרויסבאַקומען, דריי טעג האָב איך אַ נאַקעטער הינטער אַ מצבה אויפן בית־עולם זיך באַהאַלטן.

ראַטעוועט אייך, כל־זמן איר קענט. געדענקט אין גאָט. איר זאָלט דעם דייטש ניט גלייבן".

די נאַענטסטע שטעטלעך קאַריוו, מאַרקושאָוו און אַנדערע, זענען שוין אויסגעזידלט געוואָרן, דאָרט ניט געבליבן מער קיין יידן. דאָס פייער האָט זיך צו אונדז אַלץ מער דערנענטערט. עס איז דעמבלינגס לעצטע טעג, די לעצטע מינוטן. די רוצחים האָבן זיך אַרומגעדרייט מיט גראָבע דרענגער אין די הענט און געשלאָגן. אַלע זענען צוריק געקומען פון דער אַרבעט צעבלוטיקטע און צעמזיקטע. שמואל נחמיהס האָט מען מיט אַן איבערגעהאַקטן קאָפּ פון דער אַרבעט אַוועקגעטראָגן.

פון די דייטשן וועלכע פלעגן צו אונדז קומען אין וואַרשטאָט (מיר האָבן צו זיי געהאַט מער צוטרוי), האָבן מיר געוואָלט עפעס געוואָר ווערן וועגן גורל פון די אויסגעזידלטע. מיר האָבן פון אַלע באַקומען דעם זעלבן ענטפער — אַז זיי ווערן געשיקט קיין אָסטן צו אַרבעט. זיי האָבן געזאָגט, אַז די דעמבלינער יידן ברויכן זיי דאָ. די לעצטע ווערטער וואָס דער יידּ האָט אין זיין בריוו געשריבן, אַז מיר זאָלן די דייטשן ניט גלייבן, האָבן עפעס ווי געוואָרנט. דאָס האַרץ האָט כסדר געשראָקן פאַר דער שרעקלעכער מינוט.

14

דאָס איז געווען אינעם שיינעם פרילינג־טאָג פון 6טן מאַי 1942. מיר האָבן נאָר באַווייזן אָפּצוגעבן ביי דער אַרבעט דעם פרישטיק — אַ שטיקל שוואַרץ ברויט, ווי די טיר האָט זיך געעפנט און אייַנער פון אונדז, וועלכער האָט געהאַט עפעס אָפּצוטראָגן צו די דייטשן אויף דער בוי־לייטונג, איז אַריין געקומען, און אַ פאַרצווייפלטער אַ זאָג געטאָן:

— מיר זענען פאַרלוירן. אין שטאָט איז אַן אויסזידלונג.

— פון וואַנען ווייסטו דאָס? — האָבן מיר דערשראָקענע געפרעגט.

— די טריניטשעווסקא האָט מיר דערציילט. זי איז נאָר וואָס געקומען פון שטאָט.

הגם די פינצטערע בשורה איז ניט געווען פאַר אונדז אומדערוואַרטעט, זענען מיר דאָך אין גאַנצן צעמישט געוואָרן. דורכן פענצטער האָבן מיר געזען די טריניטשעווסקאַ, אַן עלטערע קריסטלעכע פרוי, וואָס מען האָט שטענדיק געדאַרפט אויף אירע הענט קוקן; אויך איר זונדל איז קיין גרויסער צדיק ניט געווען. ווי נאָר זי איז צו אונדז אַריין געקומען, און מיר האָבן אפילו נאָך ניט באַווייזן צו פרעגן איר וואָס עס איז אין שטאָט, האָט זי זיך שטאַרק צעווייַנט און אָנגעהויבן דערציילן:

— אוי, פּאַנאָוויע, וואָס דאָרט טוט זיך אָפּ?! אַ סך פורמאַנקעס זענען זיך צוזאַ־

מענגעפֿאַרן. די גאַנצע שטאָט איז פול מיט געסטאַפּאָ און זשאַנדאַמעריע. אַלע יידן האָט מען אויפן מאַרק צונויפגעטריבן. מען שלאָגט, מען הרגעט. עס איז אַ געשיסעריי פון אַלע זייטן. איך בין קוים פון דאָרט מיטן לעבן אַנטלאָפֿן. אוי גאָט, אוי גאָט! — האָט זי עטלעכע מאָל כליפּענדיק איבערגעחזרט. — מוראדיקע זאַכן טוען זיך דאָרט אָפּ. אוי, פֿאַנאַוויע, — האָט זי איילנדיק געזאָגט, — איר וועט מיר אַנטשולדיקן, איך מוז צוריק לויפֿן. איך בין נאָר געקומען זאָגן מיין זון, אַז ער זאָל זיך היינט פון דער אַרבעט באַפרייַען. איך דאַרף אים האָבן אין דער היים.

זי איז שנעל אַוועק. מיר האָבן ניט געווויסט וואָס צו טאָן. געשיקט איינעם אין דער בוי־לייטונג פרעגן, וואָס מיר האָבן צו טאָן. דער פֿאַרטרעטער, אַ יונגער דייטש, האָט געמאַכט דעם אָנשטעל ווי די גאַנצע זאַך וואָלט פּאָר אים געווען אומפּאַרשטענדלעך און ניט אמת. ער האָט ערשט נעכטן, האָט ער געזאָגט, באַקומען אַ פּאַראַדענונג פון די עס־עס פון לובלין, צוצוגרייטן פּראָוויאַנט און אַן אָרט פּאַר טויזנט יידן. אויף יעדן פּאַל, וועט ער זיך באַלד טעלעפֿאָניש פֿאַרבינדן מיטן לאַנדס־קאָמיסאַר. ער האָט אונדז געהייסן קומען אין 20 מינוט אַרום.

מיר האָבן זיך אין זיין ענטפער אָנגעכאַפּט ווי אַ טרינקענדיקער אין אַ שאַרף מעסער. אָבער באַלד האָט ער אונדז געמאָלדן, אַז ער קאָן זיך מיטן לאַנדס־קאָמיסאַר ניט פֿאַרבינדן. עס איז קיינער ניטאָ ביים טעלעפֿאָן. „איך וועל נאָך אַ מאָל פּרווון. קומט ווידער אין אַ 15 מינוט". דריי מאָל האָט זיך די זאַך איבערגעחזרט. ער האָט אונדז געהייסן וואַרטן — און ווידער קומען אין 15 מינוט.

פֿאַרלויפֿיק זענען מיר געווען אויסער יעדער סכנה, אָבער פּאַר אונדזערע אויגן איז געשטאַנען די ברענענדיקע שטאָט. איך האָב געזען מיין קינד אין מיטן דעם פּייער, ווי עס זוכט מיך, פּרעגט דער מוטער אויף מיר, זיין פֿאָטער, וועלכער דאַרף זיין זיין היטער. „ניין, איך וואַרט ניט מער" — האָב איך צו זיך געזאָגט. איך האָב געכאַפּט מיין רעקל. אַלע האָבן זיך אויפגעהויבן פון זייערע ערטער און זענען אַוועק אין שטאָט אַריין.

פון שטאָט האָט זיך כסדר געהערט אַ שיסעריי. וועג מיר זענען אָנגעקומען אויף דער פֿאָסט־גאַס, איז זי געווען ליידיק. אַ פֿאַרביילויפֿנדיק פּויליש יינגל האָט צו אונדז אויסגעשריגן:

— ווישעדלאַיאָן וואָס!

נאָכן אָפּגיין עטלעכע מינוט, האָט דאָס געטאָ וואָס מען האָט געזען פון דער שמאָלער פֿאָסט־גאַס — געהאַט אַ שרעקלעכן אויסזען. אין אַלע הייזער פון ביידע זייטן פון דער אָקולנע גאַס, זענען אַלע טירן־פענצטערס און לאַדנס געווען פֿאַרהאָקט.

קיין לעבעדיקן נפש איז ניט געווען צו זען. פון דאָרט זענען מיר צוגעקומען צום אַלטן מאַרק און דערזען ווי היטלערס טייוולאַנים האָבן אין מיטן העלן טאָג אויסגעפירט זייערע באַרבאַרישע מעשים.

די גאַנצע יידישע באַפעלקערונג פון דעמבלין און אַרומיקע דערפער — מענער און פרויען, אַלט און יונג, געזונטע און קראַנקע — האָבן באַלד אין דער פרי, אין דער גרעסטער בהלה, אונטער דער דראָונג פון טויט, געמוזט אין געציילטע מינוטן פאַרלאָזן זייערע ווינונגען. צו פינף אין אַ ריי, צוזאַמענגעקוועטשט, זענען זיי געשטאַנען אויפן גרויסן חזירים־מאַרק. הונדערטער מערדער אין פאַרשידענע אוניפאָרמען האָבן זיך אַרומגעדרייט באַוואָפנטע מיט ביקסן און אויטאָמאַטן, ווי אויף אַ שלאַכט־פעלד, זיי האָבן מיט נאַהייקעס געשלאָגן איבער די קעפ די יידן, וועלכע האָבן זיך קוים אויף די פיס געהאַלטן.

אַ יידישער פאָליציאַנט האָט אונדז דערזען, צוגעפירט צו דער גרופע יידישע אַרבעטער פון דער בוי־לייטונג, וועלכע זענען געשטאַנען לענגאויס די אַמאָליקע יידישע יאַטקעס, כמעט ביז צו דער אָקולנע. דאָ זענען אויך געשטאַנען די פאַמיליעס פונעם יודענראַט און פון דער פאָליצייַ.

ווייַזט אויס, אַז אַ טייל מענטשן האָבן פון פריער געווווסט, אַז ניט אַלע יידן וועלן וועלן אַוועקגעשיקט. טויזנטער אויגן האָבן אין אונדזער זייט געקוקט מיט קנאה. אַ פרוי, וועלכע האָט געוואָלט צו אונדז אַריבערלויפן און איז שוין כמעט געווען בייַ אונדזערע ריייַען, זענען 2 זשאַנדאַרען איר פאַרלאָפן דעם וועג און געמוזט שלאָגן מיט אַ רציחה, אַז זי איז באַלד אומגעפאַלן. וועג זי איז אויפגעשטאַנען, האָט זי זיך געהאַלטן כּאַרן פאַרבלוטיקטן פנים און ניט געזען וווּ ווייטער צו גיין.

באַלד דערנאָך איז אַ זשאַנדאַר באַפאַלן דעם יידּ יצחק יאַמאַוויטש. ער האָט, ווייַזט אויס, אַרומגעזוכט זיין פרוי און קינדער, פון וועלכע ער איז בשעת דער בהלה צעשיידט געוואָרן. דער זשאַנדאַר האָט אים מיט אַ שטעקן מערדערלעך געשלאָגן איבערן קאָפּ און פנים. דער יידּ האָט אויסגעהאַלטן די קלעפ און ניט אומגעפאַלן. די גאַנצע צייט מיט די הענט זיין פנים באַשיצט. ער איז שטאַרק צעשלאָגן געוואָרן, אָבער די אויגן האָט ער זיך אָפּגעראַטעוועט.

הינטער מיר, אין דער צווייטער ריי, איז געשטאַנען אליעזר בוימאַן. ער האָט מיט אַ קלאָג־ניגון כסדר איבערגעחזרט: „אוי וויי איז מיר, איך וועל דאָך ניט האָבן צו וואָס אַ היים צו קומען...“

— וואָס איז געשען? — האָב איך אים געפרעגט.

— וועג איך בין נאָך געשטאַנען אויף דער שוועל פון מיין שטוב, וווּ איך האָב

געהאַט אַ ביסל שפּייז, האָבן די גויים, פֿאַר מיינע אויגן, דעם שליסל פון דער טיר אַראָפּגעריסן. וועג איך האָב געפֿרוווט ניט לאָזן, האָבן זיי מיך אויף דער ערד אומגע־ווארפן און מיט די פיס געטראָטן. דאָס ביסל שפּייז וואָס איך האָב געהאַט, האָבן זיי צעריבט. וואַלטן זיי כאָטש ניט געווען מיינע באַקאַנטע.

— וואָס דאַרף איך רעדן? — האָט אַ צווייטער ייד, יידיל ביקס, אַ זון, וועלכער האָט געווינט אין דאָרף באָברעניק נעבן דעמבלין, אָנגעהויבן צו ווייגען און צו העשען.

— וואָס האָט מען אייך געטאָן? — האָב איך געפרעגט מיט פֿאַרדרוס. — ווי שעמט איר אייך ניט צו ווייגען? איר האָט איצט געזען ווי מען האָט שיעור ניט אַ מענטש צום טויט דערהרגעט, און ער האָט אפילו ניט קיין פּיפּס געטאָן. אַ ביסל שטאַלץ דאַרף מען דאָך האָבן.

— הלוואי וואַלטן זיי מיך אין גאַנצן דערהרגעט — האָט דער ייד ניט אויפגעהערט צו ווייגען. — נאָר זעט, — האָט ער געוויזן אויף זיין רעקל וואָס איז געווען באַפלעקט מיט בלוט. — היינט גאַנץ פרי זענען עטלעכע זשאַנדאַרן פלוצלינג צו אונדז געקומען און צונויפגעטריבן די עטלעכע פאַמיליעס וואָס האָבן געווווינט אין דאָרף. די עלטערע מענטשן האָבן זיי באַלד אויפן אָרט דערשאָסן. דער פאָטער מיינער, אַן עלטערער מענטש, האָט נעבעך אין גאַנצן פאַר שרעק געציטערט, און פון שטוב ניט געקאָנט אַרויסגיין. האָב איך אים אויף די פלייצעס געכאַפט און מיט אים אַרויס צו דעם אָרט, וווּ אַלע זענען געווען פאַרזאַמלט. איך האָב ענעמען לויפן מיט אַלע כוחות. עס האָט זיך דערהערט אַ זאַלפ פון אַ ביקס און איך האָב פלוצלינג דערפילט אַ וואַרעמע קלעפּיקע פליסיקייט איבערן פנים, דערזען בלוט. דאָס איז געווען בלוט פון מיין טייערן פאָטער. אויף מיינע פלייצעס האָבן זיי אים דערשאָסן — האָט דער ייד געווויגט.

איך האָב כסדר געקוקט פון דער ווייטנס צו דער גרויסער מאַסע מענטשן, וועלכע האָבן פאַרפולט דעם גרויסן פּירקאַנטיקן חזירים־מאַרק. אַ חוץ די מערדער אין די מיליטערישע מונדירן, האָב איך פון דערווייטנס קיינעם ניט דערקענט. וויפל איך האָב זיך געפרעגט ביי די אָרומיקע אויף מיינע נאָענטסטע, האָט קיינער ניט געווסט וועגן זיי. ערשט פון אַ פאַליציאַנט וועלכער האָט זיך נעבן אונדז אָרומגעדרייט, האָב איך זיך דערווסט, אַז מיין פּרוי שטייט אין דער זעלבער אָפּטיילונג וואָס מיר. ער האָט מיר געווינן וווּ. איך האָב מער ניט געקענט איינשטיין אויף מיין אָרט, געטראַכט ווי אַזוי זיך אַהין צובאַקומען. איך האָב געוואָלט כאָטש זיך מיט איר געזעגענען.

נעבן אונדז האָבן זיך אָרומגעדרייט פיל דייטשן, וועלכע האָבן זיך צוגעקוקט צום בלוטיקן ספּעקטאַקל. איך בין פאָרזיכטיק פון דער ריי אַרויס, און ווי איינער פון זיי, טריט ביי טריט, כדי עס זאָל ניט זיין פאַרדעכטיק, בין איך לענגאויס די רייען

געגאַנגען און געזוכט. אַזוי האָב איך דערזען מיין פרוי און בין צו איר צוגעגאַנגען. זי איז געשטאַנען אין איינע פון די ערשטע רייען. דאָס קינד האָט זי בכוונה געשטעלט הינטער אירע פלייצעס, כדי מען זאָל עס ניט אַרויסזען. איך האָב זיך אַוועקגעשטעלט נעבן איר, אין דער ריי. זי האָט דערציילט, אַז מיין מוטער און שוועסטער, לאה טעמע, זענען אויך דאָ געשטאַנען, און אַז אַ זשאַנדאַר איז צוגעקומען און געזאָגט צו מיין מוטער: „אַלטע, דו קאָמסט אַוועק". ער האָט זי צוגענומען. מיין שוועסטער מיטן קליינעם קינד, וועלכעס זי האָט אויף דער האַנט געהאַלטן, איז אויך געגאַנגען מיט איר. זי האָט מיר אויך דערציילט, אַז זי האָט מיט זיך מיטגענומען אַ פעקל מיט עטלעכע זאַכן פאַרן קינד, האָט עס ביי איר אויפן וועג צו דער אויסזידלונג, אַ שייגעצל פון אירע הענט אַרויסגעריסן.

15

מיר זענען געשטאַנען נעבן דעם שאָסיי, וואָס האָט זיך געצויגן אין דער בריט פון דער שטאָט פון דער לאַנגער הויפט־גאַס, אַקעגנאיבער דער קאַנצעלאַריע, דורכן מיטן מאַרק — ביז צום בית־המדרש. מיר זענען געשטאַנען פנים־אל־פנים דער צונויפ־געדרענגטער מאַסע יידן פון דער שטאָט. נאָר געציילטע שריט האָט אונדז פון זיי אָפגעטיילט. טויט־שרעק האָט אַרויסגעקוקט פון זייערע מידע צעשראָקענע אויגן. יעדער האָט געוווסט, אַז עפעס ערגערס ווי ביז איצט דערוואַרטן זיי, אָבער אַז אַלע ווערן איצט אין גאַז־קאַמערן געטריבן, ווז זיי וועלן פריער דערשטיקט און דערנאָך פאַר־ברענט ווערן — איז קיינעם אָפילו ניט איינגעפאַלן.

דאָס לעצטע מאָל האָב איך דאָ געזען מיין פעטער יוסף און דעם „גראָבן" חיים. אין דער זייט, אויף אַ ספּעציעל פריי־געלאָזענעם אָרט אַנטקעגן דוד מענקיס הויז, איז געלעגן אַ גרויסער שטויס מיט פּעק, וואָס מענטשן האָבן באַוויזן צו פאַרכאַפּן מיט זיך אין דער בהלה און פאַרן אַריינגיין אויפן מאַרק — געמוזט עס דאָ אַוועק ווערפן און איבערלאָזן. ניט ווייט פון די פּעק איז געזעסן די אַלטע, קראַנקע, גרייז־גראָע און אויסגעדאַרטע לאה זיסאַן. דער עלטסטער איז בענטער צו איר צוגעגאַנגען און אַ געשריי געטאָן:

— צום טייוול, וואָס מאַכסטו דאָ? — ער האָט מיט דער האַנט אויף דער קופּע געוויזן און מיט חוזק געפרעגט: — איז דאָס אַלעס דיין?

די מערדער אַרום האָבן זיך הויך צעלאַכט.

— ניין, מיין הער — האָט לאה מיט בעטנדיקע אויגן צו אים אַרויפגעקוקט און געענטפערט: איך בין אַן אָרעמע קראַנקע פרוי. — זי האָט זיך ביטער צעווייַנט. איך

קען מיך ניט אויפשטעלן אויף מיינע פיס. לאָזן זי מיך היער בלייבן. איך בעט אין...

— גוט, — האָט דער מערדער אַ זאָג געטאָן. — דו קענסט דאָ בלייבן.

ער האָט געזופן אַ זשאַנדאַר, וועלכער האָט נאָר וואָס אַן עלטערן ייד פון דער ריי אַרויס געזומען, און צו אים געזאָגט:

— די אַלטע בלייבט דאָ.

ער האָט אָנגעוויזן אויף לאהן. דער זשאַנדאַר האָט דעם ייד צוגעפירט צו זיין אָרט, אַרויסגענומען זיין רעוואָלווער און צו דער אַלטער פרוי צוגעגאַנגען. ביי לאהן זענען די אויגן פון שרעק דאָפּלט גרעסער געוואָרן. וועז דער זשאַנדאַר האָט אויף לאהן געצילט, האָט זי ניט געקאָנט ניט שרייען, ניט אויפשטיין, נאָר מיט ביידע הענט זיך דאָס פנים פאַרשטעלט, ווי צום ליכט בענטשן. וועז אין דער לופט האָט אָפּגעהילכט אַ שאָס, האָט זי ראַפּטום ביידע הענט אין דער הייך פאַרוואָרפן, און געפאַלן אַ טויטע. אַ שמאָל שטראָמל בלוט האָט זיך באַוויזן אויף איר שטערן און באַלד איבערן גאַנצן געזיכט צוגאָסן. שרעקלעך איז געווען צו קוקן אויף איר פנים. יעדער האָט דאָרט זיין אייגענעם, טרויעריקן סוף געזען.

נאָר דער שטאַרקער דראַנג צום לעבן האָט געקענט האַלטן אויך די אויסגעמאַטערטע יידן, וועלכע זענען פון דער פרי אַן געפייניקט געוואָרן מיט דעד גרעסטער מאַס סאַדיזם. די רוצחים זענען אַרומגעלאָפן צווישן די קרבנות און געהאַלטן אין איין סאָרטירן. כדי מער די מענטשן פייניקן און דאָס גיהנום פאַרגרעסערן, האָבן די מערדער פאַרשידענע טיוולאָנישע שטיק צוגעטראַכט. זיי האָבן ספּעציעל צעשיידט פאַמיליעס. זיי פלעגן איינעם פון דער ריי אַרויסנעמען און הויך, כדי די אַנדערע זאָלן הערן, אַ געשריי טאָן: „דו בלייבסט!" אים האָבן זיי איבערגעפירט אין אַ צווייטער גרופּע. און אַזוי ווי יעדער האָט זיך געוואָלט ראַטעוון, זענען מענטשן געלאָפן פון איין ריי צו דער צווייטער. מען האָט ריזיקירט און געלאָפן. די מערדער האָבן דאָס טאָקע דערוואַרט. זיי האָבן די לויפנדיקע אין מיטן וועג אַרומגערינגלט, און זיי אַזוי לאַנג מיט שטעקנס איבער די קעפ געשלאָגן, ביז די קרבנות זענען געבליבן ליגן אויף דער ערד.

אין דער זעלבער צייט וואָס זיי האָבן מיט יידיש לעבן זיך ניט גערעכנט, האָבן זיי געברענגט צו פירן אַ דעמבלינער ייד, וועלכער איז געלעגן אין אַ שפּיטאָל אין פּולאָוו, נאָך אַן אָפּעראַציע. זיי האָבן אין אים ניט פאַרגעסן. אויף אַ פּויעריש פּירל האָבן זיי געברענגט דעם קראַנקן לייבעלע קאַמאַשנמאַכער. דאָס פּירל האָט זיך אַראָפּגעדרייט צום חזירים־מאַרק און געבליבן שטיין נעבן דעם באַרג פּעק, וווּ די דערמאַרדעטע לאה איז געלעגן. דער באַוואָפנטער זשאַנדאַר, וועלכער האָט אים געברענגט, איז

צוגעגאַנגען צום עלטסטן און מיט אים עפּעס געריידט. די גאַנצע צייט האָט לייבעלע, מיטן אויסגעדאַרטן פּנים און דערשראָקענע אויגן, אויף קיין רגע ניט אויפּגעהערט צו קוקן אויף דער טויטער לאהן. דער זשאַנדאַר איז צוגעגאַנגען און עפּעס געזאָגט דעם פּויער, וועלכער האָט געפּירט דאָס פּירל. לייבעלע האָט זיך אַ כאַפּ געטאָן מיט ביידע אויסגעדאַרטע הענט פּאַרן קאָפּ. דער פּויער האָט די לייצן אַ צי געטאָן, איז אַוועק געפּאָרן אין דער ריכטונג צום בית־המדרש. דער זשאַנדאַר איז נאָכגעגאַנגען פּון אונטן, מיט דער ביקס אין האַנט.

פּלוצלינג האָט אַנגעהויבן צו פּאַלן אַ רעגן, אַלץ איז געוואָרן אָפּגעשטעלט. עס איז אויף אַ מאָל שטיל געוואָרן, נאָר פּון געטאָ האָבן זיך געהערט אייַנצלנע שאָסן. דער רעגן האָט ניט לאַנג אָנגעהאַלטן. די זון האָט ווידער געגומען שיינען.

דער עלצטער האָט אַ געשריי געטאָן:

— אַכטונג! אויב ווער פּון אייך וועט זיין פּוס רעכטס אָדער לינקס שטעלן, אָדער גאָר הינטערשטעליק בלייבן, דער וועט גלייך אויפֿן אָרט דערשאָסן ווערן. איך פּאָדער פּון אייך פּולע מיליטעריש אָרדענונג. פּאַרשטאַנען? אָפּמאַרשירן!

די שלאַנג האָט איר גיפּט געלאָזן. פּיר טויזנט פּאַרפּיניקטע און פּאַרמאַטערטע נפשות, מענער און פּרויען, גרויס און קליין, יונג און אַלט, מאַמעס מיט זייערע פּיצלעך קינדער אויף די הענט — אַלץ, אַלץ, די גאַנצע שטאָט יידן, זענען לעבעדיקערהייט געגאַנגען צו זייער אייגענער לוויה. זייער לעצטער וועג צו די פּאַרקראַטעוועטע טויטן־וואָגענען.

אומדערוואַרטעט, איז דער אַרבעטס־אינספּעקטאָר, אַ דיקער הויכער דייטש, ווי פּון אונטער דער ערד אויסגעוואַקסן און מיט אַן אויפּגעהויבענער האַנט געגעבן אַ צייכן, אַז מיר זאָלן ווייטער שטיין אויף אונדזערע ערטער און זיך ניט רירן. געהאָרכזאַמע, זענען מיר געבליבן אויף די ערטער און פּון דער ווייטנס זיך צוגעקוקט ווי אונדזערע טאַטעס און מאַמעס, שוועסטער און ברידער, פּרויען און קינדער, אַלץ, אַלץ — די יידן פּון אונדזער גאַנצער שטאָט, האַלב טויטע און פּאַרמאַטערטע, האָבן קוים די פּיס געשלעפּט. לענגאויס פּון ביידע זייטן שאָסיי, זענען גענגאַנגען די באַוואָפנטע רוצחים. אַלץ איז אַוועק פּון מאָרק, ער איז געוואָרן ליידיק.

— זייט אונדז מוחל, — האָט מיין שוועגערין רבקה, אַ בלאַסע ווי די וואַנט. געזאָגט, ווען זי האָט אירע עלטערן געזען אַדורכגיין. — זייט אונדז מוחל — האָט זי געפּליסטערט.

אַלץ און אַלעמען האָבן די וואָגאָנען אין זיך איינגעשלינגען. אַרעמע און רייכע, די שיינע, איידעלע יידן, צוגלייך מיט די פשוטע בעלי־מלאכהס און קרעמערס, דראָזשקאָשעס און טרעגערס. די גאַנצע קהילה קדושה, וועלכע דעמבלינער יידן האָבן אין משך פון הונדערטער יאָרן געבויט פון דור צו דור. די יידישע דעמבלין איז אויסגעגאַנגען, איר יידיש ליכט איז אויסגעלאָשן געוואָרן.

אין פאַרלויף פון אַ שעה איז דעמבלין געוואָרן אַ שטילער בית־הקברות. נאָר אונדז, אַ ביסל טעכטער און זין פון דעמבלינס לעצטן אומגעברַאכטן דור, האָבן די באַרבאַרן איבערגעלאָזט פאַר זייערע צוועקן, צו דינען זיי אַלס שקלאַפן. זיי זענען געשטאַנען אין מיטן פון אַ חרוב געוואָרענער שטאָט. ווען דער דיקער אַרבעטס־אינספעקטאָר האָט אונדז דערלויבט זיך פונאַנדערגיין, האָבן מיר ערשט געזען וווּ מיר זענען. אַ טויט־שטילקייט האָט איצט געהערשט אין געטאָ. מיר האָבן ווי צעדולטע געגנומען אַרומלויפן אין אויסגעליידיקטן געטאָ. מען האָט געזוכט קרובים, אפשר איז דאָך ווער געבליבן. אין פאַרלויף פון געציילטע שעהן האָבן מענטשן, וועלכע האָבן געהאָט גאַנצע משפחות, זיך דערזען איינזאָם און עלנט ווי אַ שטיין.

ביי מיין מוטער אין שטוב, ווּ כ׳האָב געווינט, האָב איך קיינעם ניט געטראָפן. אַלע זענען אַוועק: די מוטער, ביידע שוועסטערס מיט די קינדער. נאָר איין ייִנגל פון אַ יאָר 12, וועלכער איז די גאַנצע צייט פון דער אויסזידלונג געשטאַנען נעבן מיין פרוי — איז געבליבן. איך האָב ניט געקענט איינזיצן אין שטוב און בין ווי יעדער איינער אַרומגעלאָפן פרעגן, אפשר איז ווער פון מיינע נאָענטסטע געבליבן. וועט איך בין צוגעקומען צו דער שטוב פון מיין שוועגערין רבקה, בין איך אן אויפגעציטערטער געבליבן שטיין. נעבן דעם פאַדערהויז, אין אַ קאַלוזשע בלוט, איז געלעגן אַ דערשאָסענער ייִד — מ׳ייִן פעטער יוסף. מיך האָט אַ קאַלטער שווייס באַדעקט. איך האָב געפילט, אַז מיין האַרץ שטעלט זיך אָפּ. „ווי אַזוי איז דאָס אומגליק געשען?״ — האָב איך געטראַכט. איך האָב דאָך אים אַליין געזען צווישן די אַוועקגייענדע, אין דער ערשטער ריי, צוזאַמען מיטן גראָבן חיים? וועט איך האָב זיך איבער דעם טויטן קערפער איינגעבויגן, און גוט אַנגעקוקט, האָב איך דערקענט, אַז דאָס איז גאָר דער בעל־עגלה שמואל מאַנישעס.

איבערן פוסטן און אויסגעליידיקטן געטאָ, האָט זיך אַראָפגעלאָזט די פינצטערע נאַכט, מיט אַ מוראדיקן טרויער און אימה. מיר האָבן ניט געקענט זיך געפונען קיין רוּ אין די פוסטע היימען. נעכטיקן איז מען געגאַנגען איינער צום אַנדערן. נאָכן שרעקלעכן טאָג, האָב איך ניט געקענט זיך האַלטן אויף די פיס. דער פאַרמאַטערטער און מידער

קאָפּ האָט ניט אויפגעהערט טראַכטן איין זאַך: וווּ האָט מען זיי געפירט? וויפל גיהנומדיקע ליידן האָבן זיי שוין היינט געהאַט אויסצושטיין אין די פאַרמאַכטע וואַגאָנען? מיך האָט אָנגעהויבן מאַטערן אַ געפיל פון שולד אין מיין מאַמעס אַוועק־שיקן. איך האָב מער אין דער לוידיקער שטוב ניט געקענט אַרויינגיין.

ווי נאָר איך האָב זיך אַוועקגעלייגט, בין איך באַלד אין אַ האַרטן שלאָף פאַר־זינקען. אַ שוידערלעך געווויין האָט מיך אויפגעוועקט. דאָס האָט געווייַנט ישראל צעצעכאָווער. ער האָט געשיקט אַ באַן־אַרבעטער זען וואָס קומט פאָר אויף דער סטאַציע. דער אַרבעטער איז געקומען צוריק און דערציילט, אַז אַ גאַנצע נאַכט האָבן די מערדער געהאַלטן די קרבנות אונטערן פריייַן הימל, ערשט פאַרטאָג זענען זיי אַריינגעפאָקט געוואָרן אין פראַכט־וואַגאָנען און זיי ערגעץ אַוועק געפירט. אַ רעזיגנירטער איז ישראל, איינער אַליין, געגאַנגען איבער די גאַסן, אַן אַ ציל, נאָר מיט אַ יאָמערלעך געווויין זיין פרוי און קינדער באַקלאָגט.

אין דרויסן האָט נאָך אויסגעזען זייער פרי. אויפן גראָען הימל איז אפילו קיין שפּור פון זון־אויפגאַנג ניט געווען. די איינצלנע מענטשן, וועלכע זענען געבליבן — איז ניט געווען צום דערקענען, ווי זיי וואַלטן איבער נאַכט אַלט געוואָרן. צו דער אַרבעט איז נאָך געווען פרי, בלייבן אין שטוב איז אויך ניט געווען מעגלעך, האָב איך געוואָלט צוגיין צו מיינע ברידער, וועלכע האָבן געווויינט אויף דער אַלטער שטאָט. אפשר וועל איך דאָרט עפעס געוואָר ווערן. אויפן וועג בין איך אַריין צו משה מרדכי מעלאָווער, אַ שנייידער, וועלכער האָט געאַרבעט מיט מיר צוזאַמען. ווי נאָר איך האָב די שוועל איבערגעטראָטן, בין איך געבליבן שטיין אַ פאַרציטערטער. עס איז ניט די זעלבע שטוב, ווי מיט אַ טאָג פריער. די פענצטער אויפגעפראַלט, די בעטן מיט די שעניקעס איבערגעדרייט און צעוואָרפן. די קליידער האָבן זיך געוואָלגערט אויף דער פאָדלאָגע. אין מיטן שטוב איז געשטאַנען משה־מרדכי ביי אַ באַליע און געוואַשן וועש, וועלכע זיין פרוי האָט ניט באַוויזן צו פאַרענדיקן.

איך האָב שוין חרטה געהאַט וואָס איך בין צו אים אַריין. עס איז אָבער שוין געווען צו שפּעט. משה מרדכי האָט מיך דערזען — און געזאָגט:

— דו קוקסט אויף מיין אומגליק, וואָס ס'איז פון מיין שיינער שטוב געוואָרן? ווען איך זאָל דיר קענען ווייַזן וואָס עס טוט זיך דאָ?! (ער האָט מיט דער האַנט אויפן האַרץ אָנגעוויזן), — 17 יאָר בין איך אַ פאָטער געווען. ערשט נעכטן אין דער צייט, האָב איך אַ פרוי מיט 3 קינדער געהאַט, היינט איז אויס מיט אַלעמען. אויס פרוי, אויס קינדער. איינער אַליין. פוסט און ליידיק, וויסט און פינצטער, נאָר אַ צעבלוטיקט האַרץ איז געבליבן. נאָ, גיב אַ קוק, — האָט ער פלוצלינג אַרויסגענומען

פון דער באַליע אַ קינדעריש העמדל, שנעל עס אויסגעקוועטשט, מיט ביידע הענט אין דער לופטן אַ צעשאָקל געגעבן, צעשפרייט עס און אַ לענגערע ווייל פאַר מיינע אויגן געהאַלטן. — דו זעסט? — האָט ער צו מיר געזאָגט — דאָס איז מיין מאירלס. דאָס האָב איך אים צו זיין געבורטס־טאָג געמאַכט. אפשר צווי מאָל האָט ער עס געטראָגן...

אַ לענגערע ווייל איז ער אַזוי געשטאַנען אומבאַוועגלעך מיט די פאַרפרעסטע בלאַסע ליפן און מיט זיינע אויסגעלאָשענע אויגן געקוקט אויף דעם העמדל.

— ווי איז מיר, — האָט ער ראַפּטום ספּאַזמאַטיש און האַרצרייסנד זיך אויפן בעט געוואָרפן. ער איז געלעגן מיטן פנים אין קישן און געיאָמערט. — מיין גרויסע בראָך, מיין גרויס אומגליק...

דעם גאַנצן וועג וואָס איך בין געגאַנגען צוריק, האָט מיך דאָס שוידערלעכע געווויין באַגלייט. פון יעדער אָפענער טיר און פענצטער האָט זיך מיר געדאַכט, אַז איך הער משה מרדכיס קלאָגן און וויינען.

17

עס איז פאַר אונדזערע אויגן נאָך געשטאַנען דער גאַנצער קאָשמאַר פון דער אויסזידלונג, און שוין האָבן מיר זיך געשראָקן פאַר אַ פרישער אַקציע. געווען איז דאָס אַרום מיטאָג־צייט, וועו דער שיינער אויטאָ פון בויליייטער איז אַריין געפאָרן אין הויף. באַלד איז דער שאָפער, אַן עלטערער פאָליאַק, אַריין צו אונדז, פאָרזיכטיק זיך אומגעקוקט, און געזאָגט:

— פאַנאָוויע, די ריקער יידן וועלן איצט אויסגעזידלט. ווייזט אויס, זיי וועלן דורך דעמבלין צו דער באַן געטריבן. איך האָב זיי געזען, וועו איך בין מיטן אויטאָ נעבן ריקער וואַלד אַדורכגעפאָרן.

ווי פאַרשטיינערט זענען מיר געבליבן זיצן אויף אונדזערע ערטער. וועו מיר זענען אַ ביסל צו זיך געקומען, האָבן מיר ניט געקענט פאַרשטיין, פאַר וואָס האָבן זיי די יידן ניט געפירט גלייך פון דער ריקער באַן־סטאַציע, וועלכע איז נענטער כמעט מיט אַ 10 קל״מ? אונדז איז אייגנעפאַלן אַ שרעקלעכער געדאַנק: אפשר ווילן זיי די איבערגעבליבענע יידן פון דעמבלין צוזאַמען מיט זיי אַוועק פירן?

איך האָב מער ניט געוואָלט מאַכן דעם זעלבן פעלער ווי בייַ דער ערשטער אויס־זידלונג און באַלד אַוועק אין שטאָט אַריין, צו מיין פרוי און קינד. דעם גאַנצן וועג בין איך געלאָפן שנעל, אַן אָטעם. וועו איך בין געווען נאָענט צו די פעלדער, האָב איך פלוצלינג געהערט אַ שיסעריי. איך האָב זיך אינסטינקטיוו אָפּגעשטעלט, כדי בעסער

צו הערן. עס איז אַבער באַלד שטיל געוואָרן. ווייזט אויס, אַז צוליב מיין צעשראָקענער פאַנטאַזיע, האָט זיך מיר געדאַכט — האָב איך זיך געוואָלט איינרעדן. איך בין ווייטער געגאַנגען, געוואָלט וואָס פריער אָנקומען אין שטאָט. כמעט געוואָגן שוין ביים טויער — האָב איך ווידער געהערט אַ שיסעריי, נאָר דאָס מאָל הויך און דייטלעך, אַז עס האָט אויסגעזען צו זיין גאָר נאָענט.

דער דייטש, וועלכער האָט קאָנטראָלירט די אויסווייזן, האָט זיך ניט געאיילט. ביים טויער זענען אַ חוץ מיר, געשטאַנען אויך עטלעכע פאָליאַקן מיט זייערע אויס־ווייזן. איך האָב זיי געוואָלט אויסמיידן, זיי האָבן אָבער מיך דערזען. וועג מיר האָבן זיך שוין געפונען אויף דער צווייטער זייט פון טויער, האָט איינער פון זיי מיט חוזק צו מיר געזאָגט:

— מען טרייבט איצט אייערע יידעלעך פון ריקע, מען וואַרצלט אייך אויס — האָט ער בייסיק אַ זאָג געטאָן.

— דו פרייסט זיך? — האָט אַ צווייטער פאָליאַק אים געענטפערט. — וואַרט, וואַרט, די מלחמה איז נאָך ניט געענדיקט. וועט זיי וועלן זיך אָפּפאַרטיקן מיט די יידן, וועלן זיי זיך צו אונדז אַ נעם טאָן. די שוואַבעס וועלן אויך אין אונדז, פאָליאַקן, ניט פאַרגעסן.

איך האָב זיך ניט צוגעהערט מער צו זייערע רייד, נאָר ווייטער געלאָפן. דאָס שיסן האָט זיך איצט אָפּטער איבערגעחזרט, געוואָרן שטאַרקער.

אין שטאָט בין איך געקומען כמעט אין דער זעלבער צייט, וועט דער טראַנספאָרט ריקער יידן איז דאָרט אַריין. וועט איך בין אַריבער דעם שאָסיי אויף דער צווייטער העלפט פון מאַרק, האָב איך זיי געזען פון דער ווייטנס. כ׳האָב ניט געקענט ווייטער גיין. אָפּגעשטעלט זיך ביי אַ גרופּע יידן, וועלכע האָבן געאַרבעט ביים אָפּריינקן די חורבות פון די אָפּגעברענטע הייזער. פאַרשטויבטע פון וועג, מיט פאַרשוואַרצטע פנימער, פון וועלכע עס האָט אַרויסגעקוקט טויט־אַנגסט און פחד, זענען אַלע ריקער יידן, מענער, פרויען און קינדער, געלאָפן מיט די לעצטע כוחות. זשאַנדאַרן האָבן זיי פון בייד זייטן שאָסיי באַוואַכט, און כסדר געשאָסן פון זייערע ביקסן, געצילט אין אַלטע מענטשן און אין די, וועלכע האָבן זייערע פיצלעך קינדער אויף די הענט געטראָגן.

אין פאַרלויף פון געציילטע מינוטן, איז דער גאַנצער וועג באַדעקט געוואָרן מיט אַ סך טויטע קערפערס. ניט נאָר לויפן האָבן די מערדער געצווינגען, נאָר אויך באַפוילן — צו זינגען. עס איז אוממעגלעך איבערצוגעבן דאָס שרעקלעכע בילד פונעם וויינענדיקן און סאַפּענדיקן געזאַנג פון טויזנטער לויפנדיקע און אויסגעמאַטערטע יידן. די אויסזידלונג פון ריקע האָט מיט איר סאַדיזם דאָס בלוט אין די אָדערן פאַרגליווערט.

אויף פויערישע פורלעך זענען געלעגן אַ סך הרוגים פון מענער, פרויען און קינדער, מיט נאַכהענגענדיקע הענט, פיס און קעפ.

דאָס שרעקלעכע גיהנום־געלויף האָט זיך פלוצלינג אָפגעשטעלט. איך האָב געזען, אַז איך טאָר ניט מער בלייבן אויפן אָרט און בין גלייך אַוועק. אין געטאָ האָט געהערשט אַ טויטע שטילקייט. מען האָט קיין לעבעדיקן נפש ניט געזען, ווי אַלע וואָלטן אין דער לעצטער מינוט געוואָלט זיך ערגעץ ראַטעוועז, באַצייטנס אַנטלויפן...

אַ פאַרצווייפלטער, בין איך שטיין געבליבן נעבן מיין ווויינונג. אויף דער פאַר־מאַכטער טיר האָט געהאָנגען אַ שלאָס. אין שטוב איז קיינער ניט געווען. איך בין אַוועק אויף דער אַלטער פאָרשטאָט און דאָרט געטראָפן מיין פרוי מיטן קינד ביי דער שוועגערין. אַלע זענען פון שרעק ווי צעמישטע געווען. אומעטום, ווו מען האָט זיך באַהאַלטן, האָט אויסגעזען צו זיין ניט גוט און ניט זיכער. עטלעכע מאָל זענען מיר אַנטלאָפן מיט די קינדער פון איין אָרט צו אַ צווייטן: אין קלאָזעטן, אויפן פעלד, צווישן בייַמער זיך באַהאַלטן. כדי מען זאָל אונדז ניט באַמערקן, איז מען געלעגן צוגעדריקט צו דער ערד. פאַר יעדן אייגעם, וועלכן מיר האָבן פון דערווייטנס געזען, האָבן מיר זיך געשראָקן. מקנא געווען דאָס פערד וואָס האָט זיך פריי געפאַשעט אויף דער לאָנקע. יעדע מינוט איז פאַר אונדז געווען אַן אייביקייט. ערשט דעמאָלט ווען מיר האָבן געזען די ערשטע צוויי יידן אָנקומען פון שטאָט, האָבן מיר דעם קאָפ פון גראָז אויפגעהויבן — די ריקער יידן זענען שוין אין שטאָט ניט געווען. די מערדער האָבן זיי געטריבן צו דער באַן. נאָר עטלעכע הונדערט יידן איבערגעלאָזט צו שקלאַפן־אַרבעט.

צו מאָרגנס האָט מען לענגאויס ביידע זייטן שאָסיי, פון דער שטאָט ביז דער באַן, צונויפגעקליבן ביי אַ 300 הרוגים און זיי קובר געווען אויפן דעמבלינער בית הקברות.

18

עס איז שוין דער פערטער טאָג נאָך דער אויסזידלונג. אַלע אונדזערע באַמיונגען עפעס געוואָר צו ווערן וועגן גורל פון די אַוועקגעפירטע — האָבן קיין שום זיכערע ידיעות ניט געגעבן. מיר האָבן גוט באַצאָלט מען זאָל ברענגען עפעס ידיעות וועגן זיי, אָבער מען האָט אונדז נאָר אָפגענאַרט. אַ פאַליאַק האָט דערציילט, אַז ער האָט דעם צוג מיט די יידן נאָכגעשפירט, ביז זיי זענען די גרענעץ אַריבער געפאָרן. פון די דייטשן וועלכע זענען צו אונדז אין וואַרשטאָט געקומען, האָבן מיר אויך ניט געקענט עפעס זיך דערוויסן.

טאָג און נאַכט איז די גרויזאַמע שווערד פון פאַרניכטונג געהאַנגען איבער

אונדזערע קעפּ. מיר האָבן אויף קיין אײַן מינוט ניט אויפּגעהערט צו טראַכטן, ווי אַזוי ראַטעוועז אונדזערע קינדער. מיין ברודער מאיר האָט זיך געוואָנדן צו אַלע זיינע פּוילישע פרײַנד און באַקאַנטע, געוואָלט זיי אַוועקגעבן אַלץ וואָס ר׳האָט פאַרמאָגט, זיי זאָלן כאָטש איינעם פון זיינע דריי קינדער אויסבאַהאַלטן. קיין איינער האָט אָבער ניט מסכים געווען, אַלע האָבן מורא געהאַט. ווידער האָט מען געערעדט וועגן אונדזער קאָשאַרירונג. דאָס האָט געהייסן, אַז מיר זאָלן גאָרניט וויסן וועגן אונדזערע משפחות.

מאיר האָט פאַרגעלייגט צו וועגדן זיך צום בויִ־לייטער ער זאָל געפונען באַשעפּטיקונג פאַר אונדזערע פרויען. אויב דאָס זאָל געלונגען, וואָלטן מיר דערנאָך זיך באַמיט אויך וועגן אונדזערע קינדער. גראָד האָבן מיר, די שנייִדערס, געגייט אַן אַנצוג פאַרן בויִ־לייטער (טילע האָט ער געהייסן). מען האָט עס שנעל צוגעגרייט צום פּאַסען און מאיר איז דערמיט אַוועק צום בויִ־לייטער, כדי בעתן מעסטן, אַ שמועס טאָן וועגן אונדזערע פרויען. ער איז באַלד געקומען צוריק און פון זיין פריילעכער מינע האָבן מיר דערקענט, אַז ער האָט עפּעס גוטס צו דערציילן. די זאַך איז ניט לייכט אַנגעקומען. דאָס געשעפט האָט אין אַנהייב אים ניט געלוינט. דער בויִ־לייטער, אַ פּשוטער דייטש, האָט ניט געקענט פאַרשטיין, וואָס פאַר אַ באַשעפּטיקונג איז עס פאַר פרויען ביי שוועָרע בויִ־אַרבעטן. ערשט וועָן מאיר האָט אים געגעבן צו פאַרשטיין, אַז אין דער קיך, צו וואַשן פּאָדלאָגעס אין די באַראַקן און ענלעכע אַרבעטן, וועלן פרויען קענען דאָס מאַכן בעסער ווי מענער — דעמאָלט האָט ער מסכים געווען און געהייסן די פרויען קומען.

וועָן מאיר איז מיט אים פאַרטיק געוואָרן וועגן איין ענין, האָט ער באַשלאָסן מיט אים צו ריידן וועגן ברענגען אונדזערע קינדער אין לאַגער. אַז דער דייטש האָט געהערט אין וואָס עס גייט, האָט ער געזאָגט מיין ברודער:

— יאָ, איך פאַרשטיי, אָבער ווי אַזוי מאַכט מען דאָס? פון די ס.ס. באַקומען מיר שפּייז נאָר פאַר די אַרבעטס־פּעיקע — און ווו וועלן מיר נעמען עסן פאַר די קינדער?

וועָן מיין ברודער האָט געזען, אַז ער איז מיט אים אויף אַ דרך, האָט ער געמומען ריידן צו זיין געוויסן:

— זי זענען דאָך אַ פאָטער, וויסן זי דאָך וואָס אַ טאָטע איז אומשטאַנד פאַר זיינע קינדער צו טאָן. מיר וועלן מיט אונדזער פאַרפלעגונג זיך טיילן מיט אונדזערע קינדער.

— גוט, — האָט דער פּשוטער דייטש געזאָגט, — זי קאָנען די קינדער אין לאַגער ברענגען. מיר זענען שוין אין גאַנצן פאַררוקט. ביי 1000 פערזאָן שפּילט אַ ראָל פּינף קינדער אויסצוהאַלטן?

קאָן זיין, אַז אין יענעם מאָמענט האָט דער פֿשוטער דייטש דעצידירט איבער דעם גורל און לעבן פון קנאַפּע הונדערט קינדער, ווייל אין אַ פּאָר חדשים שפּעטער, האָט דער זעלבער דייטש, וועמען די שטאָט איז אין גאַנצן ליקווידירט געוואָרן, דערלויבט די עלטערן מיטנעמען מיט זיך די קינדער אין לאַגער.

שפּעטער איז ער אפילו אַליין געקומען צו אונדז אין וואַרשטאַט און געזאָגט, אַז ער וועט פּאַראַדענען דעם לאַגער עלטסטן וועגקאַרטן אויפשטעלן פּאַר די קינדער אַ ספּעציעלע קיך, און הייסן קאָכן פּאַר זיי אַ בעסערע זופּ. עס האָט טאַקע ניט לאַנג געדויערט, און מיר האָבן דורכן פענצטער געזען וועגקאַרטן, ווי ער גייט שנעל צו אונדז. זיין דיק פּנים, מיט דער רויטער לענגלעכער נאָז, האָט אויסגעזען צו זיין בייז און פּאַרכמורעט. ער איז צו אונדז אַריין, אפילו זיין געווײַנלעכן „גוט מאָרגן, מיינע הערשאַפטן", ניט געזאָגט. ער איז באַלד אַרויס מיט אַ געשריי:

— מיין גאָט, איר האָט דאָך, צום טייוול, מיין גאַנצן פלאָן קאַפּוט געמאַכט.

מיר האָבן אים אָנגעקוקט דערשראָקענע, ניט פּאַרשטאַנען וואָס ער מיינט דערמיט. נאָר איידער מיר האָבן באַוויזן אים עפּעס צו פרעגן, האָט ער פון זיין טעקע אַרויס געזוכט אַ בויגן פּאַפּיר און געזאָגט:

— זעט וואָס פּאַר אַ שוויינערייַ איר האָט געמאַכט, היער האָב איך אַ ליסטע פון פרויען, וואָס איך האָב געוואָלט אַריינגענעמען אין דער בוי־לייטונג — און איבער אייערע פרויען, וועלכע ווערן דאָ באַשעפטיקט, איז פון אַלעם גאָרניט געוואָרן. איצט ווילן זיי פון דעם אפילו ניט הערן.

ער איז אַרויס און מיט כעס פאַרהאַקט די טיר.

19

ווי שרעקלעך איז געווען אונדזער לאַגע, אַז מיר האָבן זיך אַליין געבעטן אין קאָנצענטראַציע־לאַגער. נאָך דעם אַוועקגיין פון וועגקאַרטן, איז אונדזער אומרויקייט געוואָרן נאָך גרעסער. צו מאָרגנס האָבן אונדזערע פרויען באַקומען די פּאַראַדענונג דורך דעם יודענראַט זיך צוצושטעלן צו אַרבעט אין דער בוי־לייטונג. זיי זענען מיט די קינדער געקומען אין לאַגער.

מען האָט אַווינקל פונעם גרויסן הילצערנעם באַראַק, ווו עס האָבן געווויינט אַ פּאָר הונדערט לאַגערניקעס, אָפּגעטיילט מיט אַ דין וועגטל און אַ קליין פענצטערל ביי דעם סופּיט. אַרום די וועגט זענען געשטאַנען דאָפּלטע, הילצערנע פּריטשן, איינע אויף די אַנדערע. דאָרט האָט מען געמאַכט אַ באַזונדערן איינגאַנג פּאַר אונדז

. און אַלע באַשעפטיקטע שניידערס און שוסטערס האָבן מיט זייערע פרויען און קינדער געלעבט צוזאַמען, אין גרויס ענגשאַפט.

באַלד אין ערשטן טאָג, ווען מיר זענען פון דער אַרבעט געגאַנגען צו מיטאָג אין לאַגער אַריין, האָבן מיר דורך די שטעכלדראָטן געזען ווי מיין ברודערס יינגעלע, דער יונגסטער לאַגערניק, 3 יאָר אַלט, איז געזעסן אין זאַמד און זיך געשפילט. גראָד איז צוזאַמען מיט אונדז אויך אָנגעקומען אין לאַגער וועגקאָרט מיט אַ דייטשן אונטער־אָפיציר קאטינגער, וועלכער האָט געווויזט צוזאַמען מיט אונדז, אויף דער צווייטער זייט טויער, כדי אַכטונג געבן אויף אונדז בייטאָג און ביינאַכט. ער האָט געהאַט אַ גרויסן שוואַרצן הונט, „לאמפי", מיט וועלכן ער פלעגט שטענדיק אַרומגיין. ווי נאָר ער פלעגט וועמען פון די לאַגערניקעס שלאָגן מיט זיין שפּיצרוט, אַדער מיטן רעוואָלווער, פלעגט דער הונט מיט גרויס אימפעט זיך וואַרפן אויף דעם קרבן און זיינע ציין אינעם אומגליקלעכנס לייב איינבייסן.

וועגקאָרט מיט דעם אָפּיציר זענען אַרויס געגאַנגען פון אַ באַראַק. ווי נאָר וועגקאָרט האָט געזען דאָס קינד שפילן זיך אין זאַמד, האָט ער זיך צעשריגן מיט זיין ריזיקער הויכער שטימע:

— דאָנערוועטער, וואָס מאַכט דען דער יונגע אין דרויסן? וואָרום האַלטן זי אים ניכט אין די באַראַקע?

מיין ברודער האָט פאַרשטאַנען, אַז דאָס שרייען איז דערפאַר, וויל ער וויל זיך אין אונדז נוקם זיין וואָס מיר האָבן אַן זיין הילף איינגעאָרדענט אונדזערע פאַמיליעס אין לאַגער. ער האָט אים געפרעגט, צי ר׳האָט פון וועמען באַקומען אַ פאַראָרדענונג, אַז די קינדער מוזן אַ גאַנצן טאָג זיך געפונען אין פינצטערן באַראַק, אָן לופט? צי איז זיי פאַרוועהרט אַ ביסל צו געפונען זיך אינעם לאַגער־הויף?

וועגקאָרטס פנים איז רויט געוואָרן פון כעס און אין דער אָנווועזנהייט פון אונטער־אָפּיציר אַ געשריי געטאָן:

— מאַכן זי בעסער אירן מונד צו. קינדער דאַרפן איבערהויפט ניט געפונען זיך היער.

צווישן די פאָר הונדערט באַשעפטיקטע ביי לאַנדווירטשאַפט, וואָס לרוב זענען דאָס געווען פרויען און קינדער, האָט אויך געאַרבעט מיין שוועסטערס יינגל, פנחס, כמעט נאָך אַ קינד געווען. דאָר און אויסגעמאַטערט, קוים 12 יאָר אַלט. נאָך דער אויסזידלונג איז ער געבליבן אַליין, אָן עלטערן. ער האָט געטאָן שווערע אַרבעט. איך האָב וועגן אים געהאַט אַ שלעכט פאָרגעפיל. דאָס האַרץ האָט מיך געשראָקן און איך האָב באַשלאָסן ניט גיין פריער פאָר אים צו דער אַרבעט.

קיין מאָל איז נאָך ניט געווען אַזוי פיל מענטשן ביים יודענראַט, ווי יענעם אין

דער פרי. אַ שטופּעניש און געדראַנג, עס האָט געוויסט ווי אין אַ בינשטאָק. אַפילו די גאָר קראַנקע מענטשן, מיט געשוואָלענע פיס, זענען געשטאַנען און זיך געבעטן מען זאָל זיי שיקן צו אַרבעט. מיט טרערן אין די אויגן האָבן זיי זיך געבעטן ביי דער פאָליציי מען זאָל אויף זיי רחמנות האָבן און נעמען צו דער אַרבעט. די יידישע פאָליציאַנטן, וועלכע האָבן פון אַ ליסטע אַרויסגעלייענט די נעמען פון מענטשן וואָס דאַרפן גיין צו דער אַרבעט, האָבן זיך ניט געקענט קיין עצה געבן.

— מיר וועלן זיך אַליין אַריינשטעלן אין אַ גרופּע — האָבן געשריען די וועלכע מ׳האָט ניט אויסגערופן. דער פאָליציאַנט האָט דאָס דערהערט און חוצפהדיק אַ געשריי געטאָן:

— דאָס וואָלט איך טאָקע געוואָלט זען, דו הונט! וועסט שוין צו דער אַרבעט מער ניט גיין — האָט ער אַ געשריי געטאָן צו דעם וואָס האָט געדראָט.

יעדעס מאָל האָט זיך ווער פון יודענראַט באַוויזן אין דער אָפענער טיר און באַלד צוריק פאַרשווינדן. איינער נאָך דעם אַנדערן זענען די שקלאַפן אַוועק צו דער אַרבעט און דאָס גיהנום אין הויף איז ניט קלענער געוואָרן. די עטלעכע דייטשן, וועלכע פלעגן קומען אין דער פרי נעמען די מענטשן צו דער אַרבעט, האָבן געניט געווּסט און פאַרשטאַנען וואָס דאָ קומט פאָר און יעדעס מאָל זיך איבערגעוויינקען מיט אַ שמייכל, ווי געזאָגט: „זעט, ווי די יידעלעך רייסן זיך צו דער אַרבעט...״

איך האָב געזען, אַז פנחס בלייבט. הגם איך האָב פיינט צו בעטן זיך, בין איך צוגעגאַנגען צום פאָליציאַנט און אַנגעהויבן רעידן צו זיין געוויסן.

— איך קאָן גאָרניט העלפן, — האָט ער מיר געענטפערט. — איך באַקום אַ ליסטע און טאָר זי ניט ענדערן. וועגדע זיך צו אים, ער האָט איבער אַלץ צו זאָגן — האָט ער מיט דער האַנט אַנגעוויזן אויף איינעם פון דעם יודענראַט.

כאָטש די שאַנסן זענען געווען זייער שוואַכע, בפרט ביי דעם פאַרשוין, וועלכער איז געווען אַן אויפגערעגטער און מלא רציחה, האָב איך אַבער קיין ברירה געהאַט, ווייל די לעצטע גרופּע האָט שוין אַנגעהויבן אַוועק צו גיין. איך בין צו אים צו, אַנגעהויבן פאַרזיכטיק צו רעדן. פונעם בייזן בליק, מיט וועלכן ער האָט מיך אָפּגעמאָסטן, האָב איך באַלד פאַרשטאַנען מיין דורכפאַל. ער האָט טאָקע אַ געשריי געטאָן: — האַק מיר ניט אין קאָפּ אַריין! — און זיך אויסגעדרייט צום אַוועקגיין. איך האָב אַבער נאָך אַ מאָל געפרוווט מיט אים רעדן, אפשר וועט ער מיך דאָך אויסהערן. נאָך איידער איך האָב באַוויזן אַ וואָרט צו זאָגן, האָב איך פון אים באַקומען מיט דער פויסט אַזאַ זעץ אין פנים, אַז כ׳בין שיער ניט אומגעפאַלן. איך האָב זיך מער ניט געקענט באַהערשן. צופיל געוועלן געשפּאַנט בין איך די לעצטע טעג. איך האָב אַרויסגעריסן

ביי פנחסן זיין קריגל מיט די עטלעכע קאַרטאָפל וואָס ער האָט זיך צוגעגרייט צו נעמען צו דער אַרבעט און געזומען דערמיט דערלאַנגען דעם יודענראַטלער איבערן פּנים און קאָפּ. עס איז געווארן אַ צוזאַמענלויף, די פּאָליציי האָט אונדז פונאַנדער־געריסן.

— ווי אַזוי רופט מען אים? — האָט דער יודענראַטלער געשריען.

ער האָט, ווייזט אויס, זיך ניט געריכט אויף אַזאַ חוצפּה, דערצו אין אַ צייט, וען יידיש לעבן איז געווען הפקר.

— ווארט, ווארט, — האָט ער צו מיר געשריען — איך וועל דיך אָנלערנען, וועסט מיך האָבן צו געדענקען. — אַן אויפגערעגטער איז ער צוריק אַריין אין יודענראַט.

— איך בין דיך ניט מקנא — האָט מיר געזאָגט דער פּאָליציאַנט — איך האָב מורא, אַז ער וועט דיך שיקן אין שטראָף־לאַגער.

ווי איך האָב זיך שפּעטער דערוווסט, האָט ער מיר גאָרניט געקענט טאָן, ווייל מיר איז בייגעשטאַנען דאָס וואָס איך האָב געאַרבעט אינעם וואַרשטאַט פון דער בוי־לייטונג. אַ דאָפּלטער נס איז מיר דעמאָלט געשען, ווייל מיט אַ פּאָר מינוט שפּעטער, וען דער טומל האָט זיך איינגעשטילט, אין דער גרעסטער רוצח פון די זשאַנדאַרן געקומען אין יודענראַט. ער פלעגט שטענדיק אַרומגיין מיט אַ נאַהייקע אין האַנט, באַגלייט מיט אַ גרויסן, ווילדן וואָלף־הונט, וועלכער האָט ביי דעם מינדעסטן וווּנק פונעם מערדער, מאָמענטאַל זיך געוואָרפן אויף דעם קרבן.

20

אַלץ פּוסטער און ליידיקער איז געווארן דאָס געטא. די יידן וועלכע האָבן געאַרבעט אין דער בוי־לייטונג, זענען געווארן קאַשאַרירט. נאָר זונטיק, נאָך דער אַרבעט אין די נאָך־מיטאָג־שעהן, האָבן זיי לויט אַ ספּעציעלן אויסווייז, געקענט אויף אַ קורצער צייט זיך אַ היים כאַפּן און אַ קוק טאָן אויפן ביסל אָרעמקייט וואָס זיי האָבן נאָך דאָרט געהאַט. באַלד האָבן זיי זיך געמוזט אומקערן אין לאַגער אַריין.

נאָר מיר, די שניידערס און שוסטערס, זענען געווען אַן אויסנאַם, ווייל מיר האָבן באַדאַרפט באַזאָרגן פאַרשידענע צוגאָבן און מאַטעריאַלן צו אונדזער אַרבעט. מיר האָבן אויך ווייטער באַקומען חודשלעכע אויסווייזן און צו יעדער צייט געמעגט גיין אין שטאָט אַריין.

יעדן טאָג פלעגט מען דעמאָלט זען אין דער פרי אייגצלנע פרעמדע מענטשן, וואָס זענען ביינאַכט געקומען פון ערגעץ אין דעמבלינער געטא. אונדזער אומגליק איז געווען אַזוי גרויס, אַז אויף אַזאַ איינעם האָט מען זיך ניט אומגעקוקט, ניט

געפרעגט פון וואַנען ער קומט? ווייל צו וואָס האָט ענגוצט דאָס פרעגן זיך, אַז מיר האָבן אַזוי אויך געווּוסט. מען האָט אים באַלד דערקענט — אינעם בלאַסן, אָפּגעצערטן פּנים, אינעם האָפענונגסלאָזן און צעשראָקענעם בליק, צוליבן פירן אַ פאַרצווייפלטן גערַאַנגל פאַר יעדער שעה, פאַר יעדער מינוט פון זייער לעבן. דאָס קוקן אַזוי מיט מורא האָט אַנגעוויזן, אַז אַזאַ איינער איז אַנטלאָפן פון די מערדערס הענט בעת אַן אויסזידלונג, אָדער פון אַ פאַרמאַכטן צוג אַראָפּגעשפרינגען אין מיטן וועג.

אַ מאָל אין דער פרי האָב איך באַגעגנט אַזאַ איינע — אַן אַלטע ייִדישע פרוי. מענטשן זענען צו דער אַרבעט געגאַנגען און זי איז געשטאַנען ביים שאָסיי, וואָס האָט געפירט צום שכטהויז, מיט ביידע הענט אָנגעלענט אויף אַ הילצערנעם פאַרקנדל פון אַ פויערישער כאַטע. זי האָט קוים זיך געהאַלטן אויף אירע פיס. זי האָט מיר דערציילט, אַז פון איר גרויסער פאַמיליע, זין און טעכטער, און אפילו אוראייניקלעך, איז קיינער ניט געבליבן. זי האָט געהערט, אַז אין דעמבלין זענען נאָך דאָ יידן, האָט זי מיט די לעצטע כוחות געוואַנדערט אין די נעכט דורך פעלדער און וועלדער און קוים אַ לעבעדיקע געקומען אַהער. ליידער, דאָ האָט זי געזען דאָס זעלבע אומגליק ווי אומעטום. זי האָט שוין ניט געהאָט ווו צו גיין. אַזוי איז זי דאָ געשטאַנען אייניג אַליין, רעזיגנירט, געקוקט סתם אין דער וועלט אַריין, ניט וויסנדיק וואָס ווייטער מיט זיך צו טאָן.

ניט געקוקט אויף דעם וואָס מיר האָבן שוין גוט געקענט די דייטשע רוצחים, האָט זיך פאַרט ניט געוואָלט גלויבן, אַז אַ גאַנצע שטאָט מענער, פרויען און קינדער וועלכע זיי האָבן אַוועקגעפירט, זאָלן וועלן אומגעברענגט. אַ פונק פון האָפענונג האָט נאָך געטליעט אין אונדזערע הערצער. ביז איינעם אַ טאָג, איז אויך דער לעצטער פונק אויסגעלאָשן געוואָרן. אַ קריסט האָט געברענגט צו איינעם פון אונדזער לאַגער אַ בריוול פון זיינס אַ קוזין פון אַנדערער שטאָט. „מיינע אומגליקלעכע ברידער און שוועסטער פון דעמבלין", האָט ער געשריבן, „צינדט אַן ליכט און זאָגט קדיש נאָך אייערע פאַמיליעס, וועלכע די דייטשן האָבן אַוועק געפירט דעם 6טן מאַי פון אייער שטאָט. קיינער פון זיי לעבט שוין ניט. הלוואי וואָלט איך אין דעם אַזוי ניט זיכער געווען. הלוואי וואָלט איך כאָטש דעם מינדסטן ספק אין דעם געהאָט, וואָלט איך אייך אַזאַ ביטערע בשורה ניט געשריבן".

גרויס איז דעריבער געווען אונדזער איבערַאַשונג, ווען אינעם 9טן טאָג נאָך דער אויסזידלונג, האָבן מיר דערהערט, אַז די דייטשן האָבן געברענגט אין שטאָט אַריין אַ פּאָר טויזנט יידן פון טשעכאָסלאָוואַקיי. מיר האָבן אין דעם אַזוי געזען אַ גוטן סימן. מיר האָבן אָנגעהויבן צו האָפן, אַז אויך מיט אונדזערע וועט געשען דאָס זעלבע.

מיר האָבן אַ ביסל לייכטער אָפּגעאָטעמט. איך האָב מער ניט געקענט איינזיצן אויף מיין אָרט. דער נייגיר צו זען די טשעכישע יידן, האָט אין מיר געברענט. אפשר וועל איך זיך ביי זיי עפּעס דערוויסן וועגן גורל פון די פּוילישע יידן — און בין באַלד אַוועק אין שטאָט אַריין.

דער גאַנצער ליידיקער פּלאַץ ביים אָפּגעברענטן בית המדרש, פּונעם אָרט ווו דער שטאָטישער פּלומפּ איז געשטאַנען, ביז העט־אַראָפּ, צו דער לאַנקע צו, איז געווען פּול געפּאַקט מיט יידן. אַזעלכעס האָט מען שוין לאַנג ניט געזען אין דעמבלין. די אַנגע־קומענע זענען ציכטיק אַנגעטאָן און ריינע, האָבן גוט אויסגעזען, גלאַט אָפּראַזירט, אין שיינע ספּאָרט־אַנצוגער און שיך פון פּאַרשידענע קאָלירן, און מיט הויכע שקאַרפּעטן, ביז אונטער די קניען. צווישן זיי איז אַנגעגאַנגען אַ הויך גערעדעריי אויף פּאַרשידענע שפּראַכן: טשעכיש, אונגאַריש, דייטש און יידיש. אַ גרויסער טייל פון זיי איז געווען אַרטאַדאָקסיש געקליידעט. די קינדערלעך — בלוט און מילך, פול מיט יידישן חן, רויטע קיילעכיקע בעקעלעך און שוואַרצע אייגעלעך. די יינגעלעך — מיט קיילעכיקע היטעלעך און לאַנגע בריטע פּיאות. מען האָט באַלד דערקענט, אַז די מענטשן האָבן אין דער היים איבערגעלאָזט אַ האָב־און־גוטס. זיי האָבן געהאַט מיט זיך אויך פיל שפּייז, די בעסטע ווורשטן, אַזעלכע וואָס מיר האָבן שוין לאַנג ניט געזען; פּאַרשידענע פּושקעס קאָנסערוון. די דייטשן האָבן זיי געגעבן ספּעציעלע וואַגאָנען צו פירן די זאַכן. אפילו קינדער־וועגעלעך האָבן זיי מיטגענומען.

אין סאַמע פראָנט פון דער גרויסער און געדיכטער מענטשן־מאַסע, זענען געשטאַנען צוויי עלטערע יידן און גערעדט. איינער — אַ שלאַנקער אַ הויכער, דער צווייטער — אַ נידעריקער זקן. מיט זייער אָרט רעדן און אייַדעלער האַלטונג, אין די לאַנגע זיידענע זשופּיצעס מיט די פלושענע, בריט־ראַנדיקע קאַפּעליושן, האָבן זיי געצויגן מיין אויפמערקזאַמקייט. איך האָב פּאַרשטאַנען, אַז דאָס זענען רבנים. עס איז מיר נאָר איין זאַך ניט געווען פּאַרשטענדלעך: דאָס גלאַט אָפּראַזירטע פּנים, ווי ביי אַלע אַנדערע. איך בין צו זיי ניט דרייסט צוגעגאַנגען און געפרעגט, צי דאָס האָבן די דייטשן זיי אַזוי די בערד אָפּראַזירט?

— וואָס, איר האָט געצוויפלט אין דעם? האָט דער זקן מיט פּאַרוווּנדערונג מיך צוריק אַ פּרעג געטאָן, און זיינע קלוגע אויגן גוטמוטיק אויף מיר אָנגעשטעלט. און ווי ער וואָלט מיך געוואָלט איבערצייגן, האָט ער זיינע ציטערדיקע פינגער צו זיין גאָמבע צוגעלייגט, און געזאָגט:

— נאָט, זעט וואָס זיי האָבן פון מיר געמאַכט.

— איר זעט רבי, — האָט דער יונגערער געזאָגט צום אַלטן, — וואָס מיר האָבן

דערלעבט? מען איז אונדז גאָר חושד, אַז מיר האָבן זיך אַליין אָפּראָזירט. דער רבונו־של־עולם וואָלט שוין געמעגט רחמנות האָבן אויף זיינע יידן — האָט ער טרויעריק פאַרענדיקט.

— זייט אייך ניט מצער — האָט דער זקן געטרייסט. — אַז מיר וועלן עס נאָר וועלן זיין, וועט השם יתברך העלפן און אין פאַרלויף פון אַ האַלב יאָר וועלן צוריק זיין אונדזערע שיינע בערד.

דאָס איז געווען דאָס ערשטע און לעצטע מאָל וואָס איך האָב געזען דעם אַלטן פּרעשאָווער רב. דעם יונגערן האָב איך דערנאָך יאָ געזען, מיט אַ פּאָר חדשים שפּעטער, אַ פּאַרנאַכט. דעמאָלט איז אים שווער געווען צו דערקענען. געווען אין גאַנצן אַן אויסגעדאַרטער, אָנגעטאָן אין אַ קורץ רעקל, פון וועלכן מען האָט די לאַנגע אויסגע־דאַרטע הענט אַרויסגעזען, ביז די עלנבוגנס. אויפן קאָפּ האָט ער געטראָגן אַ גרויסע פּוילישע „מאַטשעיווקע", וואָס איז אים איבער די אויערן אַראָפּגעפאַלן. ער איז געלאָפן פון איין הויף צום צווייטן, אויסצומיידן צוויי זשאַנדאַרן, וועלכע האָבן דעמאָלט געמאַכט זייער שפּאַציר איבערן געטאָ — און וויי איז געווען צו דעם, וועמען זיי האָבן אויף זייער וועג געטראָפן.

כאָטש מיר האָבן פון די פּרעשאָווער יידן גאָרניט געקענט געוואָר ווערן וועגן די פּוילישע יידן, וויל זיי האָבן ניט געזען און ניט געהערט, אַז מען זאָל האָבן געברענגט פּוילישע יידן קיין טשעכיען — האָבן מיר דאָך געהאָפט, אַז אונדזערע לעבן ערגעץ וווּ...

21

דערווייל האָט דאָס געטאָ צוריק אויפגעלעבט. דער יודענראַט איז געווען פאַרנומען מיטן איינאָרדענען אין דירות די פּרעשאָווער יידן. זיי האָבן נאָך ניט געהאַט אַזוי פיל געליטן פון די דייטשע מערדערס און ניט געריכט זיך אויף דעם וואָס זיי האָבן איצט דערזען. וועג זיי האָבן באַדאַרפט אַרײַן אין די בלאָטיקע הייף און ליידיקע, קליינע, האַלב־איינגעזינקענע הייזלעך, פול מיט שמוץ, האָבן זיך אָפּגעשפּילט טראָגיש־קאָמישע סצענעס. פרויען האָבן ניט געוואָלט אַרײַן דאָרט, מיט דער טענה, אַז די דייטשן האָבן זיי צוגעזאָגט, אַז דאָרט וווּ זיי פאָרן, וועלן זיי אַלץ האָבן, מען דאָרף גאָרניט מיטנעמען. איצט האָבן זיי געהאַט טענות צו זייערע מענער, גלייך יענע וואָלטן געפאָרן אַהער פון אייגענעם ווילן. די מענער האָבן געטרייסט, אַז די מלחמה וועט שוין לאַנג ניט דויערן, העכטנס אַ 6—5 חדשים, דאָן וועט גאָט העלפן און מען וועט פאָרן צוריק.

אין געטאָ איז ווידער געווארן ענג. צו 3—2 משפּחות האָבן זיך צוזאַמענגעקוועטשט אין אַ קליין שטיבל, אָן אַ ביסל לופט צום אָטעמען. דער יקרות איז געוואַקסן.

די פּרעשאָוער יידן האָבן געאַרבעט זייער שווער — ביי די אייזנבאַן־ליניעס פון דער פּירמע שולץ. די פּרויען און קינדער פון 12 יאָר אָן — ביי לאַנדווירטשאַפּטלעכע אַרבעטן. ביי דער אַרבעט האָט מען פּאַר דער קלענסטער עבירה געשלאָגן און אָפט — אויך דערשאָסן. נאָך אַ שווערן טאָג אַרבעט, טיילמאָל אַ גאַנצן מעת־לעת, האָבן זיך די שקלאָפן געדאַרפט צוריקקערן אין געטאָ מיט געזאַנג. די מענטשן האָבן זיך אין משך פון אַ קורצער צייט אַזוי געענדערט, אַז זיי איז שווער געווען צו דערקענען. די ערשטע צייט האָבן די פּרעשאָוער יידן אויספּאַרקויפט די פּאַרשידענע ווערשטן און קאָנסערוון, אייגנטוישנדיק זיי אויף ברויט און קאַרטאָפל. זיי האָבן אויך, ווי לאַנג די דייטשן האָבן דערלויבט, באַקומען געלט און בריוו פון זייערע פריינד אין טשעכיין. מען האָט אויך אין דער ערשטער צייט ניט געזען די זשאַנדאַרן אין געטאָ. מען האָט אויפגעהערט כאָפן צו דער אַרבעט. ווי נאָר די דערהאַלטענע בריוו פון די פּרעשאָוער האָבן זיך גענוג פּאַשפּרייט אין טשעכיין, אַז זיי לעבן און געפונען זיך אין פוילן — האָט מיט אַמאָל אַלץ זיך געענדערט. די זשאַנדאַרן, וועלכע זענען געווען ערגעץ אויף אַ קורס, זענען צוריק געקומען — און דאָס גיהנום האָט זיך ווידער אָנגעהויבן.

אין איינעם אַ זונטיק (דאָס איז געווען באַלד נאָכן אומקערן זיך פון די מערדערס), בין איך מיט מיין יונגערן ברודערל יידל געקומען אין געטאָ. די גאַסן זענען געווען פוסט און ליידיק, מען האָט מורא געהאַט פּאַר די זשאַנדאַרן, וועלכע האָבן אויף די קורסן זיך פּאַרפולקאָמט אין זייערע רציחות. מען איז געגאַנגען נאָר דורך די הייף.

ווען מיר זענען אַריין אין אונדזער מוטערס שטוב, ווו עס האָבן געווויינט פּרעשאָוער יידן, האָב איך געטראָפן די פּרוי כהן — אַ הויכע, דאַרע, ליגן אין בעט. (זי האָט געהאַט אַכט קינדער). דאָס בלאַסע, לענגלעכע פּנים, איז ביי איר געווען בלוי־און־בלאָ. איך האָב זי געפרעגט, וואָס איז געשען. זי האָט מיט איר שוואַך קול מיר דערציילט:

— מיט 2 טעג צוריק איז צו איר געקומען אַ יידישער פּאָליציאַנט און איר טאָכטער, וועלכע האָט זיך ערשט פון דער אַרבעט צוריק געקערט, ווידער גערופן אויף אַרבעט. איך האָב זיך ביי אים געבעטן ער זאָל איר לאָזן עפּעס אָפּעסן. איז ער אַריינגעפאַלן אין רציחה און גענומען שרייען: „וואָס ווילט איר, איך זאָל איבער אייך מיט מיין קאָפּ באַצאָלן?" מיטן גראָבן שטעקן וואָס ער האָט געהאַט אין האַנט, האָט ער מיר דערלאָנגט אַזאַ שטאַרקן זעץ, אַז איך בין באַלד אויף דער ערד אומגעפאַלן און קאָן ביז היינט זיך ניט אויפשטעלן.

די פּוסטקייט אין געטאָ האָט אונדז אַזוי געשראָקן, אַז מיר האָבן געוואָלט וואָס פריער זיין צוריק אין לאַגער. ווען מיר זענען שוין געווען ביים טויער און געוואָלט אַרויסגיין, האָבן מיר אויפגעציטערט. מיר האָבן פלוצלינג געהערט פון הויף אַ האַרצ־

רייסנדן געשריי, ווי מען וואָלט פון עמעצן לעבעדיקערהייט געריסן שטיקער פלייש. מיר זענען צוגעלאָפן און דערזען אַן אויפשוידערנדיק בילד: מיט דער פלייצע צו דער אַקעגנאיבערדיקער וואַנט פון אַ קאַמער, איז געשטאַנען לייבל דייטשערס איידעם, מיט אַ בלוט באַגאָסענעם פנים, צווישן צווי זשאַנדאַרן, וועלכע האָבן אים פון ביידע זייטן ווי אין אַ קלעם צוזאַמענגעפרעסט און מיט די בלאָנקענדיקע באַגנעטן אים געהאַקט איבערן קאָפּ. ער האָט זיך ביי זיי געבעטן מיט די לעצטע כוחות: „מיינע הערן, איר זעט דאָך — איך בין שוין טויט..."

— שווייג, מאַך ניט קיין געשריי — האָבן די סאַדיסטן אויף אים געשריגן, און אים ווייטער מיט די באַגנעטן געהאַקט. — מיר ברויכן נאָך היינט פיל שווייגען ווי דו קאָפּוט מאַכן.

וועג דער קרבן איז פון זיינע פיס געפאַלן ווי אַן אונטערגעהאַקטער בוים, ערשט דעמאָלט האָבן זיי אים צורוּ געלאָזט, געגאַנגען זוכן אַן אַנדערן קרבן. יענעם טאָג האָבן זיי אַזוי אומגעברענגט ניין יידן.

22

דעם נאָענטסטן זונטיק בין איך ווידער אַוועק אין געטאָ. וועג איך בין אַדורכ־געגאַנגען די באַן־ליניע, האָב איך דאָס ערשטע מאָל געזען די פרעשאָווער יידן בייַ דער אַרבעט. מיט צעשפרייטע פיס און הויכע שוואַרצע שטיוול, איז געשטאַנען דער דייטש רודאָלף, דער גרעסטער אכזר און מערדער פון דער פירמע שולץ. אין מיטן פון דער וועקסל־ליניע, האָבן אויסגעדאַרטע, אָפּגערישענע פרעשאָווער יידן, געשלעפט רעלסן פון איין אָרט אויפן צווייטן. רודאָלף איז געשטאַנען מיט אַ לאַנגע רוט אין דער האַנט און מיט אַן אָנגעצינדן פּנים פון רציחה געריעוועט ווי אַ חיה. די רוט האָט ער כסדר געהאַלטן אין דער לופטן, איבער די קעפּ פון די אויסגעמאַטערטע שקלאַפֿן, וואָס בייַ אַ טייל פון זיי איז שוין דאָס פּנים און דער קאָפּ געווען צעהאַקט ביז בלוט פון זיינע שמיץ. יעדעס מאָל איז אַן אַנדערער געפאַלן צו דער ערד פון זיינע קלעפּ, נאָר באַלד זיך אויפגעשטעלט און ווייטער געאַרבעט.

אַ געוויסן פאַרנאַכט האָבן מיר געזען אַ געדיכטן רויך פון דער ריכטונג פון פלי־פלאָץ. עפּעס האָט דאָרט געברענט. צו מאָרגנס, וועג מיר זענען צו דער אַרבעט געקומען, האָבן מיר זיך דערווויסט, אַז אַ באַראַק מיט אַסבעסט איז פאַרברענט געוואָרן. מיר האָבן ניט געלייגט אויף דעם קיין אַכט, פאַרגעסן אין דער גאַנצער זאַך. אָבער מיט אַכט טעג שפּעטער, אַ זונטיק, וועג יעדער איז געשטאַנען אין דער ריי צו באַקומען דאָס ביסל שיטערע זופּ, האָט מען געהערט ווי די פאָליציי רופט „אייגנטרעטן!" יעדער

האָט איבערגעלאָזט די מענאַשקע מיטן עסן און געזומען שנעל לויפן צום „אייַנ־טרעטס־פלאַץ". דאָרט האָבן שוין געוואָרט עטלעכע זשאַנדאַרן און אונטערגעטריבן, געשלאָגן מיט שטעקנס איבער די קעפ. וועלן אַלע זענען שוין געווען אויסגעשטעלט, זענען די מערדער געלאָסן געגאַנגען צווישן די רייען, יעדערן גוט אָנגעקוקט, גלייך ווי זיי וואָלטן עמעצען געזוכט, דורכגעשפיזט מיט זייערע מערדערישע אויגן, אַז דאָס האָרץ איז שיעור ניט פון שרעק אָפגעשטאָרבן. נאָכן אָפשטיין אַ לאַנגע צייט (מיר זענען קוים אויף די פיס געשטאַנען), האָבן זיי פון אַ ליסטע אַרויסגערופן זיבן מאַן, וועלכע האָבן אין טאָג פון דער שריפה געאַרבעט ביים אָפּגעברענטן באַראַק — און זיי פון די רייען אַרויסגענומען. די מערדער האָבן זיי ערגעץ אַוועק געפירט. שפּעטער האָט מען דערציילט, די רוצחים האָבן זיי אין ריקער וואַלד דערשאָסן.

23

עס זענען אַדורך נאָך אַ פּאָר חדשים און מיר האָבן ניט געקענט זיך דערווייסן וואָס ס'איז געשען מיט די אַוועקגעפירטע דעמבלינער יידן. אַ מאָל האָט מען יאָ געריידט, אַז שלמהלע בייצמאַנס אַ יינגל, וועלכער איז צוזאַמען מיט זיי אַוועק, איז מיט אַ צייט שפּעטער געקומען אין לאַגער און דערציילט, אַז מען האָט אַלע דעמבלינער יידן אומגעבראַכט, אַז ער אַליין האָט מיט זיינע אייגענע הענט קובר געווען זיין פאָטער. דאָס יינגל איז באַלד נעלם געוואָרן.

אַ צווייט מאָל האָט מען געכאַפט פאָליאַקן און זיי געהאַלטן הינטער שטעכלדראָטן, אויף דער אַנדערער זייט, וווּ עס האָט געווווינט דער אונטער־אָפיציר קאָטינגער. איך האָב זיך מיט אייניעם פון זיי פונאַנדערגערעדט און געפרעגט וואָס מען שמועסט אין זייער געגנט, אפשר וווייסט ווער פון זיי וווּ מען האָט די יידן איבערגעזידלט. האָט ער מיר געענטפערט, אַז מען דערציילט, דאָס די יידן ווערן ערגעץ אין די וועלדער אַוועקגעפירט אויף ספּעציעלע ערטער. דאָרט ווערן אַלע אויסגעהרגעט און פאַרברענט. מען לאָזט ניט צו יענער געגנט קיין מענטש זיך דערנענטערן. טאָג און נאַכט פילט מען פון דער ווייטנס דעם ריח פון פאַרברענטן מענטשן־פלייש. מיר האָבן ניט געקענט גלייבן, אפילו אין אַזאַ אכזריותדיקע צייט, אַז זיי זענען פעיק צו פאַרברענען מענער, פרויען און קינדער. מיר האָבן געמיינט, אַז די פאָליאַקן טראַכטן דאָס אויס, כדי אונדז נאָך מער וויי טאָן, כדי פאַרגרעסערן אונדזערע ליידן. אָבער ווי עס זאָל ניט זיין, איז פון אַזאַ ענטפער פינצטער געוואָרן אין די אויגן...

עס איז געווען ימים־נוראים צייט. די טעג זענען געוואָרן קלענער, און אויפן האָרץ אומעטיקער — מיך האָט געצויגן צו גיין אין שטאָט אַריין. געזומען מיין

אויסווייז און בין אַוועק. ניט באַוויזן אָפּצוגיין קיין העלפט וועג, האָט מיך געטראָפן אייגער, וואָס איז שנעל געלאָפן פון שטאָט. ניט אָפּשטעלנדיק זיך, האָט ער צו מיר אויסגעשריגן:

— גיי שוין צוריק, אין שטאָט איז איצט אַן אויסזידלונג. — ער האָט מיר געוויזן אויף דער באַן־ליניע, ווו אַ צוג מיט פּאַרקראָטעוועטע קליינע פּענצטערלעך האָט זיך לאַנגזאַם געירט, געשטופט פון אַ לאָקאָמאָטיוו צו דער באַן־סטאַציע. איך האָב זיך שנעל אויסגעדרייט און געגומען גיין צוריק אין לאַגער.

דאָ איז שוין געווען אַ גרויס צעמישונג און בהלה. אַלע האָבן געווּסט פון דער אויסזידלונג. דאָס טויער איז באַלד פאַרמאַכט געוואָרן, מען האָט קיינעם ניט אַרויס־געלאָזן. מענטשן זענען דערשראָקענע געשטאַנען נעבן טויער און געוואַרט אויף ידיעות. די וועלכע האָבן עמעצען געהאַט אין שטאָט, אָדער אויף אַנדערע פלאַצווואָקס, האָבן זיך געבראָכן די הענט און געווײַנט.

עס האָט זיך באַלד אין לאַגער פאַרשפרייט אַ קלאַנג, אַז מען וועט אויך יידן פון אַ טייל פלאַצווואָקס אַוועקשיקן. אַ פּאַביאַניצער יונגערמאַן וועלכער האָט געאַרבעט ביי אַ דייטש, האָט ביי אים געפּועלט, מען זאָל זיין פּאָטער און ברודער, וועלכע האָבן זיך צופעליק געפונען אין שטאָט בעת דער אויסזידלונג, צוריק ברענגען אין לאַגער. ער איז די גאַנצע צייט ניט אָפּגעטרעטן פון טויער און זיי אויסגעקוקט. וועלן ער האָט ענדלעך געזען ווי אַ יונגער, דייטשער סאָלדאַט האָט זיי ביידע צום טויער צוגעפירט, האָט ער ביידע הענט און די שיינע, שוואַרצע און פאַרטרעטע אויגן אויפגעהויבן פרום צום הימל און אויך אויפן קול געדאַנקט גאָט פאַרן גרויסן חסד וואָס ער האָט מיט זיי געטאָן. דערנאָך דעם אַלטן פּאָטער אויפן האַלדז אַרויפגעפאַלן און זיך צעווײַנט ווי אַ קליין קינד. שפּעטער זיך דערמאָנט אין דעם סאָלדאַט, וועלכער האָט זיי געברענגט און אים געדאַנקט. האָט דער סאָלדאַט געזאָגט צום פּאָטער, ווי ער וואָלט זיך פאַרענטפערט:

— גלויבן זי מיר, איך האָב קיין איין יודע ביי דער אויסזידלונג ניט דערשאָסן.

כאָטש דעם דייטשס ווערטער זענען דעמאָלט געווען פאַר מיר אומפאַרשטענדלעך, זענען זיי אָבער אין יענעם מאָמענט געפאַלן אויף מיין האַרץ ווי שווערע שטיינער.

עס איז שוין מער קיינער ניט געקומען פון שטאָט. אַ גאַנצן טאָג זענען די נערוון געווען אָנגעשטרענגט. דאָס שרעקלעכע גיהנום האָט נאָך אַלץ געדויערט. יעדע מינוט האָבן מיר מיט שרעק געקוקט צום שאָסיי, צי מען קומט ניט אונדז נעמען. מיר האָבן גאָרניט געווּסט וואָס אין שטאָט טוט זיך און צי מען האָט שוין פון דאָרט די יידן אַוועקגעפירט. ערשט פאַרנאַכט, וועו די זון האָט אָנגעהויבן אונטערצוגיין, האָט מען

פונעם גאַנצן וועג וואָס האָט געפירט פון דער שטאָט ביז צו דער באַן־סטאַציע (בערך אַ 2 קילאָמעטער), געהערט אַ כסדרדיקע שיסעריי פון ביקסן. מיר האָבן פאַרשטאַנען, אַז איצט פירט מען די יידן צו דער באַן. די וועלכע האָבן זייערע נאָענטע ניט געהאַט אין לאַגער, האָבן זיי הויך אויפן קול באַקלאָגט.

שפּעטער זענען עטלעכע מענטשן געקומען צו לויפן צום לאַגער און מיט שרעק דערציילט, אַז מען האָט די מענטשן פון זייערע פלאַצוווקעס צוגענומען. די פאַניק איז געוואָרן נאָך גרעסער. מען האָט מורא געהאַט, אַז מען וועט אויך די מענטשן פון לאַגער אַוועקשיקן. דאָס זענען געווען די שרעקלעכסטע און גרוילעכסטע מינוטן וואָס עס איז גאָרניט מעגלעך איבערצוגעבן, די געפערלעכסטע מינוטן צווישן לעבן און טויט.

עטלעכע מאָל בין איך אַוועק צו זיך אין דער „סעפּאַראַטקע" און ווי כ'וואָלט עפּעס פאַרגעפּילט — ווידער אַרויס צום טויער. עס איז שוין לאַנג געווען נאַכט. ביים טויער זענען ווייניק מענטשן געשטאַנען. יעדער האָט געמיינט, אַז עס איז שוין נאָך אַלעמען, די אויסזידלונג איז שוין פאַרענדיקט. פלוצלינג האָב איך אָבער פון דערווייטנס דערזען אין דער פינצטער דאָס שרעקלעכע פאַר וועלכן איך האָב אַזוי אַ גאַנצן טאָג מורא געהאַט. צוויי ס.ס.־לייט זענען שנעל צוגעקומען אויף ראַווערן צום טויער פון לאַגער.

— ווו זענען די פאָליציאַנטן? — האָט זיך איינער פון זיי אַ פרעג געטאָן.

— היער — האָט געענטפערט דער יידישער פאָליציאַנט, וועלכער איז געשטאַנען ביים טויער.

— וואָס? — האָט דער ס.ס.־מאַן נאָך אַ מאָל געפרעגט. — וואַרען ניכט היער קיין דייטשע פאָליציי? — ניט וואַרטנדיק אויף קיין ענטפער, האָבן זיי זיך אויס־געדרייט און מיט דער זעלבער שנעלקייט געגומען צוריק פאָרן.

ד. מאיר, אַווינער ייר, הערמאַן וועגקאַרטס פאַרטרעטער, האָט פון פאַרצווייפלונג אַ פאַטש געטאָן מיט ביידע הענט און צו די, וועלכע זענען נעבן אים געשטאַנען, אַ געשריי געטאָן:

— מיין גאָט, איר מאַכט דאָך אונדז אומגליקלעך. קאָמט פון דעם טויער אַוועק.

אין דעם מאָמענט האָב איך געזען אַ גאַנצע אָפּטיילונג מיליטער מאַרשירן פון שאָסיי צום לאַגער. איך בין מאָמענטאַל אַריין צו זיך אין דער „סעפּאַראַטקע", און אָלע וועלכע זענען דאָרט געווען, מיט די פרויען און קינדער, האָבן זיך געלאָזט צו די דראָט־פאַרצוימונגען, מיט די הענט עטלעכע שטעכל־דראָטן איבערגעבראָכן, איינער נאָכן אַנדערן זיך דורכגעשטופט און געגומען לויפן אין פעלד, אין דער ריכטונג צו דער בוי־לייטונג. שטיל און פון שרעק האָבן מיר אין הויף ביי די דייטשן איינער

הינטערן אַנדערן זיך געשאַרט ביי די וועגט, ביז מיר זענען צוגעקומען צום וואַרשטאַט, ווו מיר האָבן בייטאָג געאַרבעט. פאַרזיכטיק, די דייטשן זאָלן ניט הערן, האָבן מיר די טיר אויפגעמאַכט און אַריין אינעווייניק. מיר זענען געלעגן אַלע צוזאַמענגעקוועטשט אין אַ קופע, די פרויען מיט די קינדער אין אייןווינקל.

פלוצלינג האָב איך זיך דערמאָנט, אַז אין דער בהלה און איילעניש, האָבן מיר פאַרגעסן אין דעם קליינעם פנחסן און אים איבערגעלאָזט אין לאַגער. איך בין צוריק אַריין, באַוויזן אים אויפצוזוכן און פון לאַגער אַרויספירן.

ווען איך בין מיט אים געקומען צוריק, האָט שוין דאָס עלעקטרישע ליכט פונעם שיינעם עס־זאָל אַרויסגעשלאָגן דורך די פענצטער, און באַלויכטן דעם פריער פינצטערן הויף. איך האָב אינעווייניק אַריינגעקוקט און געזען ווי די דייטשן זיצן און עסן רויק, ווי עס וואָלט גאָרניט געשען. ביי די ווייס־געדעקטע טישן זענען אַן ערך 15 רוצחים געזעסן ביים אָונט־ברויט.

24

מיר זענען געזעסן אין דער פינצטער און געגוי געווויסט וואָס פאַר אַ שרעקלעכער סוף אונדז דערוואַרט, אויב דער לאַגער וועט אין גאַנצן אַוועק פונדאַנען. אפילו די קינדער, האָבן פונקט ווי דערוואַקסענע, דערפילט די גרויסע געפאַר און שטילערהייט, ווי זיי וואָלטן שוץ געזוכט, געטוליעט זיך צו זייערע עלטערן. דאָס זענען געווען איינע פון די שרעקלעכסטע מינוטן. יעדער פון אונדז האָט געפילט די אויפגעהויבענע שוועדד איבערן קאָפּ. גראָד אין דער גלייכגילטיקייט פון די דייטשן, האָבן מיר געזען אַ שלעכטן סימן. „אינטערעסירט זיי ניט וואָס די יידן פון לאַגער ווערן אַוועק געפירט? און אפשר וויסן זיי ניט פון דעם און מען דאַרף זיי צו וויסן געבן?" — האָט זיך עמעצער פון די פאַרצוויפלטע שטיל געפרעגט.

מיר האָבן זיך אָנגעכאַפּט אין דעם געדאַנק — און מאירן געשיקט צו די דייטשן. איך בין מיט אים מיטגעגאַנגען, ביז ער איז אַריין אין קיך און פאַרמאַכט הינטער זיך די טיר. איך בין פון דערווייטנס געשטאַנען און מיט האַרצקלאַפעניש געוואַרט.

איך האָב אַריינגעקוקט דורכן פענצטער און עס האָט ניט לאַנג געדויערט, ווי איינע פון די יונגע פוילישע מיידלעך, אין אַ וויים פאַרטעך, איז אַריינגעקומען פון קיך, איז צוגעגאַנגען צום ערשטן דייטש, וועלכער איז ביי דער טיר געזעסן, צו אים זיך אָנגעבויגן און עפעס געזאָגט. דער דייטש האָט זיך באַלד אויפגעשטעלט, איז צוגעגאַנגען צום בוי־לייטער און מיט אים אָנגעהויבן צו רעדן. אַלע דייטשן האָבן זיך אויפמערקזאַם צוגעהערט צו זייער געשפרעך.

אַלץ, אַלץ, אפילו די בילדער אויף די וואנט מיט די פירער פון דריטן רייך, האָבן אין מיינע אויגן גענאַכט אַן אינדרוק ווי אַ גוט איינרעזשיסירטער טעאַטער, ווו די אַרטיסטן שפילן גלענצנד זייערע ראָלן מיט געמאַכטער רויקייט. ווייל ווי קאָן זיין אין דער ווירקלעכקייט אַזאַ מערדערלעכע קאָלטבלוטיקייט, וואָן מען ווייסט, אַז ניט ווייט פון דאָנען, אין גאַנצן עטלעכע שריט, ראַנגלען זיך און צאַפלען זיך הונדערטער מענטשן אין די נעגל פון טויט?!

ערשט נאָך דעם ווי זיי האָבן געענדיקט עסן, האָט זיך דער ערשטער אויפגעהויבן זער בויליייטער, נאָך אים די אַנדערע און זענען אַרויס פון זאָל. די ליכט איז באַלד כאַראַקשן געוואָרן און אין הויף איז ווידער געוואָרן פינצטער. די דייטשן האָבן זיך געלאָזט אין דער ריכטונג פון לאַגער. איך האָב שוין ניט געקענט מער זיך געפונען קיין אָרט, בין אומבאַמערקט אַרויס פון הויף און פון דאָרט — צוריק אין דער „סעפאַראַטקע". עס האָט ניט געהאַט קיין שום ציל דאָ צו זיצן און מיר האָבן באַשלאָסן צוריקגיין אין לאַגער.

איינער נאָכן אַנדערן זענען מיר דורכן שטעכלדראָט געקראָכן צוריק אין לאַגער אַריין. אינעווייניק איז געווען שטיל און פינצטער. מען האָט קיינעם ניט געזען. פון די הילצערנע שוואַרצע באַראַקן, מיט די גוט פאַרמאַכטע פאַרמאַסקירטע פענצטערלעך, האָט זיך ניט אַרויס באַקומען קיין ליכט־שטראַל. דערשפּעטע פונעם שרעקלעכן טאָג, זענען מיר אַוועקגעפאַלן אויף דער האַרטער הילצערנער פריטשע און איינגעשלאָפן.

ערשט צו מאָרגנס אין דער פרי, האָבן מיר דערזען אונדזער פרישע בראָך. אין לאַגער האָבן געפעלט אַ פאָר הונדערט מענטשן פון דער קוילן־שטעלע. „נאָר געזונטע און קרעפטיקע מענער ברויכן מיר" — האָבן די מערדער, נאָך אין דער לעצטער מינוט, גענאַרט די קרבנות. נאָר איין־און־איינציקער פרוי, וועלכע האָט זיך ניט געוואָלט שיידן מיט איר מאַן, האָבן זיי דערלויבט מיטצוגיין. אויך דער פאַביאניצער יונגערמאַן, וועלכער האָט געדאַנקט גאָט פאַרן צוריק ברענגען זיין פאָטער פון געטאָ — איז שוין אויך ניט געווען. אין פאַרלויף פון געציילטע שעהן, זענען מיר נאָך מער פאַריתומט געוואָרן און דער יאוש האָט נאָך שטאַרקער דערשלאָגן.

מענטשן פון שטאָט זענען געקומען און דערציילט, אַז אַלע יידן זענען אַוועק געשיקט געוואָרן, אויסער דעם יודענראָט און די יידישע פאָליציי. אַ סך זענען איצט געשטאַנען בייַם טויער און זיך געבעטן מען זאָל זיי אַרייַנלאָזן אין לאַגער. אין שטאָט זענען געבליבן הונדערטער הרוגים און ס'איז ניט געווען וואָר עס זאָל זיי קובר זיין.

מער ווי שטענדיק האָט מיך געצויגן אין שטאָט אַריין, צו זען מיט מיינע אייגענע אויגן דאָס גרויסע פאַרברעכן וואָס די דייטשן האָבן אָפּגעטאָן. אין אַ טויטער, אויסגע־גאַנגענער שטאָט בין איך אַריין געקומען. אַ שרעקלעכער פחד האָט מיך אַרומגעכאַפּט אין מיטן העלן טאָג — פון דער טויטער שטילקייט, פון די פאַרלאָזטע הייזער, פון די פאַרמאַכטע טירן און לאָדנס. אומזיסט האָב איך פון דער ווייטנס געניטשטערט און געזוכט. אויסער הרוגים, וועלכע זענען געלעגן צעווארפן איבערן גאַנצן מאַרק — האָב איך קיין לעבעדיק נפש ניט געזען. אפילו קיין פאַליציאַנט. איך האָב זיך געלאָזט צו דער אָקולנע גאַס, וווּ דער שטאָטישער פלומפּ איז געווען. אויף דער אַנדערער זייט פון שאָסיי האָב איך געזען אַן אָפענע טיר פון אַ יידיש געוועלב. דאָ האָט משה קאַמין (וועלכער האָט אין יודענראַט אָנגעפירט מיטן אַרבעטס־אַמט) געהאַט זיין רעס־טאָראַנדל. איך בין דאָרט אַריין. ביי אַ קליין טישל ביים אַריינגאַנג זענען געזעסן עטלעכע יונגעלייט מיט בלאַסע פנימער, ניט־אויסגעשלאָפענע. איך האָב געוואָלט צוריק אַרויסגיין, האָט מיך איינער פלוצלינג געפרעגט:

— זאָג מיר, ביסט שוין געווען אין געטאָ?

— ניין, איך גיי ערשט — האָב איך אים געענטפערט.

— אַז דו גייסט איצט, גיב זשע פריער אַ זופ פון דעם, — האָט ער געוויזן אויף אַ פלאַש. — אָן דעם איז ניט מעגלעך היינט צו לעבן. טרינק, וועט דיר אויך גרינגער זיין צו שטאַרבן, אַז עס וועט אויסקומען.

מיט אַ מוראדיקן פאַרגעפיל פון פחד און צער פאַר די שרעקלעכע דערוואַרטונגען, בין איך איינער פון די אומגליקלעכסטע פון אונדזער גרויזאַמען גורל, געגאַנגען זען דעם שרעקלעכן סוף, דעם אכזיותדיקן אומקום און אויסראָטונג פון אונדזערע יידן. וווּ עס האָבן נאָר מיינע פיס געטרעטן און וווּ מיינע אויגן האָבן דערגרייכט — אין הייף, גאַסן, אויף די אַרומיקע פעלדער, זענען אין נאָך ניט איינגעזאַפּטע קאַלוזשעס בלוט געלעגן אומגעקומענע יידן. אויף טייל ערטער — גאַנצע משפחות, אָנגעלייגט איינער אויפן אַנדערן. אין טייל הייף איז ניט געווען מעגלעך דורכצוגיין. איך האָב כסדר געמוזט אַריבערשפרינגען איבער טויטע קערפערס און איבער קאַלוזשעס בלוט. די גאַנצע שטאָט אויסגעזען ווי אַ שעכטהויז.

פלוצלינג האָב איך אין דער בית־הקברות שטילקייט דערהערט אַ געקלאָגעריי, ווי פון אַ קבר אַרויס. וועג איך בין צוגעקומען צום אָרט, האָב איך געזען אַ שוועסטער מיט אַ ברודער, ביידע נאָך יונגע מענטשן, בלאַסע ווי די וואַנט, וועלכע האָבן זיך קוים געהאַלטן אויף די פיס. כדי ניט אומפאַלן, האָבן זיי זיך אָנגעלענט איינער אויפן

אַנדערן. זיי האָבן ביטער געווײַנט און באַקלאָגט די יונגע פרוי, וועלכע איז אַ פאַר־שטאַרטע געלעגן אויף דער ערד, באַדעקט דאָס פנים מיט אַ שמאַטע. יעדעס מאָל האָט דאָס מילדע ווינטל אַ באַווע געטאָן דעם גאָלד־בלאָנדן לאָק אירן וואָס אונטער דער שמאַטע, ווי ער וואָלט דעם פאַרברעכן פון דעם יונג־פאַרשניטענעם לעבן געוואָלט אַלעמען ווײַזן.

וועג איך בין אַוועק פון דעם אָרט, האָט ניט לאַנג געדויערט און דאָס געקלאָגערײַ האָט אויפגעהערט — און ווידער אַ טויטע שטילקייט ווי פריער.

גאָר שרעקלעך האָט אויסגעזען ביי דעם אָפּגעברענטן בית המדרש. דאָ זענען געלעגן גאַנצע קופעס הרוגים, איינע אויף די אַנדערע. אַהער האָבן די סאַדיסטן געברענגט מאַסנווײַז זײערע קרבנות, כדי זיי ווײַזן פאַרן סוף דעם שרעקלעכן, אײגענעם טויט. זיי האָבן געצווינגען די האַלב־טויטע און דערשפּטע אַרויפצוקריכן אויף דער קופּע — און ערשט דאָרט זיי דערשאָסן. פון דאָנען, אַזוי האָט מען דערציילט, האָט מען געהערט די געוואָלדן און געשרייען פון די אומגליקלעכע.

איך האָב לגמרי ניט געוווסט און ניט געפילט אַז איך שטיי שוין אַזוי פון לאַנג וי אַ פאַרשטיינערטער ביי דעם באַרג הרוגים, מיט פאַרבלוטיקטע קעפּ און פאַרשטאַרטע, אויסגעצויגענע פיס און הענט. ערשט וועג אַ גרויסע טשאָטע שוואַרצע וואָלענעס זענען אַדורכגעפלויגן איבער מיין קאָפּ, האָב איך אויפגעציטערט און זיך אויפגעכאַפּט פון די טרויעריקע און פינצטערע מחשבות. איך האָב געזען, אַז די זון איז שוין אונטער־געגאַנגען. עס איז דעמאָלט געווען אָנהייב האַרבסט. די טעג זענען שוין געווען קלענער — די עשרת־ימי־תשובה. די נאַכט איז שנעל צוגעפאַלן, איבער דעם אויסגע־הרגעטן געטאָ און דעם גאַנצן אָרום האָט זיך אויסגעשפרייט אַ טונקעלע, אומעטיקע מרה־שחורה. מיך איז באַפאַלן אַ פחד און מיט שנעלע טריט געלאָזט זיך גיין צוריק אין לאַגער.

וועג איך בין געווען ניט ווייט פון אָפּגעברענטן בית המדרש, נעבן צוויי בערגלעך מיסט, איז פון דאָרט אָרויסגעשפרינגען אַן איבערגעשראָקענער שוואַרצער הונט און געזומען שנעל לויפן. נאָר באַלד האָט דער הונט זיך אָפּגעשטעלט און געקוקט צום אָרט פון וואָנען ר׳איז אָנטלאָפן. איך האָב פאַרשטאַנען, אַז דער הונט האָט עפּעס דאָרט, דערפאַר וויל ער דאָס אָרט ניט פאַרלאָזן. וועג איך בין צוגעגאַנגען נאָענט, האָב איך דערזען אויף דער ערד אַ דערמאָרדעטן מאַן, מיט אַ צעזעצטן קאָפּ. איך האָב אויפגעהויבן אַ שטיין און געוואָרפן אויפן הונט. אַ געטראָפענער, איז ער שנעל אַוועק, אָבער באַלד זיך אָפּגעשטעלט, ווי ער וואָלט געווווסט, אַז ניט ער, נאָר איך דאַרף מורא האָבן. ער טאָר זיך מער ניט געפונען אין שטאָט. אַז ניט ער, נאָר איך דאַרף מורא האָבן. ער

האָט געגומען אויף מיר בייז בילן, אַז מען האָט אין דער גאַנצער שטאָט געהערט. איך האָב געזען, אַז כ'טאָר ניט מער בלייבן אויף דעם אָרט. דער הונט האָט זיינס אויסגעפירט. איך בין אַוועק. די הרוגים זענען הפקר געבליבן פאַר די היגט און די קראָען — ווי זיי זענען געווען הפקר ביים לעבן פאַר די דייטשע חיות...

26

צו מאָרגנס האָב איך געגומען מיין קליין זונעלע, איטשעלע, וועלכער איז געווען מיט מיר אין לאַגער — און בין אַוועק מיט אים אין שטאָט אַריין. זאָל דאָס קינד זען מיט די אייגענע אויגן דעם גרויסן, בעסטיאַלישן פאַרברעכן פון די דייטשע רוצחים. „אפשר וועט אים דאָך געלונגען די שרעקלעכע מלחמה איבערצולעבן" — האָב איך געטראַכט, — „זאָל ער קענען דערציילן פאַר דער וועלט פונעם גרעסטן און אומפאַר־גלייכלעכן באַבאַריזם, וואָס אין צוואנציקסטן יאָרהונדערט האָט דאָס קולטורעלע און ציוויליזירטע דייטשע פאָלק געטאָן במשך עטלעכע יאָר פאַר די אויגן פון דער גאַנצער וועלט".

אין שטאָט האָט זיך גאָרניט געענדערט. ווי מיט אַ טאָג פריער, איז נאָך דאָרט פאַרבליבן דאָס שוידערלעכע בילד און שטילקייט. אפילו די פאָליאַקן, האָבן נאָך דער נעכטיקער שיסעריי מורא געהאַט צו גיין אין שטאָט אַריין. ערשט היינט האָט דער יודענראַט באַקומען פאַראַרדענונג וואָס שנעלער אויפרוימען די טויטע, כדי ניט אַרויסרופן קראַנקייטן. צווישן יונגלייט, איינער פון וואַרשע, סעווערק, און דער צווייטער ברוכל שערמאַנס זון, כמעט נאָך אַ קינד, זענען געווען די איינציקע, וועלכע מען האָט געפונען אין דער אויסגעלייגטער דעמבלין. איצט זענען זיי אַרומגעפאָרן אויף אַ וואָגן מיט צוויי גרויסע אייזערנע רעדער און אַ לאַנגן דישעל אינמיטן און פון די הייף, פון די גאַסן, פון די אַרומיקע פעלדער — צונויפגעקליבן אַלע טויטע, זיי אַוועק געפירט צו עקיבהלע מאַנישעס גרויסן גאַראַזש. יעדעס מאָל, ווען איינער פון זיי האָט צווישן די הרוגים דערזען אַ באַקאַנטן, האָט ער צו דעם אַנדערן אַ געשריי געטאָן:

— זע נאָר וועמען איך האָב דאָ געפונען, ווער עס ליגט דאָ!

ווען איך האָב אַריינגעקוקט אין דעם גאַראַזש, איז ער געווען איבערפולט מיט טויטע, וועלכע זענען געלעגן אין רייען, איינע אויף די אַנדערע. אינדרויסן, נעבן גאַראַזש, זענען געלעגן גאַנצע שטויסן מיט דאָקומענטן און פאָטאָגראַפיעס. העכער 500 טויטע האָט מען צונויפגעקליבן אין די ערשטע טעג נאָך דער אויסזידלונג אין דעמבלין. מען האָט זיי אַלע באַגראָבן אין עטלעכע גרויסע גריבער אויפן בית הקברות.

נאָך עטלעכע טעג שפּעטער האָט מען יעדן טאָג אַנטדעקט נאָך געשאָסענע, פון וועלכע מען האָט פריער ניט געווּסט. מען האָט זיי געפונען אין שטובן און אין אַנדערע ערטער, ווו זיי האָבן געוואָלט זיך ראַטעוונען. גאַנצע משפחות האָט מען געפונען דערשאָסענע.

נאָך דער אויסזידלונג, האָט זיך שוין גאָרניט געענדערט אין שטאָט. זעלטן האָט מען געזען אַ ייד. ביינאַכט איז גאָר קיין רייד ניט געווען, אַז אַ ייד זאָל זיך ווייזן. די מערדער האָבן מער ניט געברענגט קיין יידן אין שטאָט אַריין פון אַנדערע ערטער.

ניט געקוקט דערויף וואָס עס האָט אויסגעזען צו זיין דעמבלינס לעצטער חורבן, און איר לעצטער ערב יום־כיפור, האָב איך אָבער נאָך געהאַט דאָס ביסל עקשנות, אַז כל־זמן עס קלאַפּט אַ יידיש האַרץ אין שטעטל, זאָל די טראַדיציע פון דורות ווּאָס האָט עקזיסטירט אין דעמבלין — ניט אויסגעלאָשן ווערן. איך האָב וועגן דעם געדעדט מיט דודל יחזקאלס.

— עס איז דאָך אָבער שוין ניטאָ מיט וועמען, עס וועט דאָך שוין קיין מנין ניט זיין, — האָט דער ייד מיר געענטפערט מיט אַן אַראָפּגעלאָזטן קאָפּ, אַ פאַרביטערטער.

— עס וועט זיין — האָב איך אים ווייטער צוגעדעדט.

27

ביי פאַרמאַכטע טירן און לאָדנס און גוט פאַרשטעלטע פענצטער, האָט דוד יחזקאלס, וועלכער האָט שוין זיין פרוי און קינדער ניט געהאַט, זיך אָנגעטאָן אין דער יומטובדיקער קאַפּאָטע, זיך אַרומגעוויקלט מיטן גאַרטל און אַן איינגעהילטער אין טלית ביז איבערן קאָפּ, זיך אַוועקגעשטעלט דאַוונען דעם יום כיפורדיקן מעריב. צוויי קליינע, אָנגעטריפטע ליכטלעך האָבן געברענט. נאָר עטלעכע יונגע מענטשן זענען געווען. מיט אַ פאַרשטיקט וויינענדיק קול און צעבראָכן האַרץ, האָט ער געזאָגט דעם לעצטן „כל נדרי". שטיל, רעזיגנירט און כמעט ניט געשאָקלט זיך, זענען געשטאַנען די פּאָר געבליבענע יידן מיט איבערגעבויגענע קעפּ איבער די מחזורים, און ווי צום לעצטן מאָל, געלאַסן געזאָגט וואָרט ביי וואָרט „על חטא" און שטיל זיך געקלאַפּט מיט דער האַנט אין האַרץ. די גאַנצע צייט פון דאַוונען, זענען פאַר מיינע אויגן געשטאַנען אונדזערע נאָענטע, די אויסגעהרגעטע און אַוועקגעפירטע יידן און די אַלע קאָשמאַר־בילדער פון דער גאַנצער צייט, די פּוסטע לייַדיקע שטאָט, די מיט בלוט און טרערן אויסגעווייקטע געטאָ.

נאָכן דאַוונען, וען אייַנער האָט סתם אַזוי, ווייל עס איז יום כיפור געווען, געווינטשן אַ גוט יאָר, האָט בערישׂ, דודלס יונגסטער ברודער, וועלכער האָט נאָך

דעמאָלט זיין פּרוי מיט די קינדער געהאַט, ביים געבן אים די האַנט, געווייגט און געבעטן, מען זאָל אים ווינטשן אַז ער זאָל חלילה ניט צעשיידט ווערן מיט זיין משפּחה.

וועג מיר האָבן נאָכן דאָוועגען אייגציקווייז, שטיל און מיט טויט־שרעק געשאַרט זיך ביי די וועגט אין פּינצטערן הויף, האָט זיך די לבנה אַ פּולע און אַ בלייכע געוקט צווישן די וואָלקנס, ווי זי וואָלט עפּעס געזוכט אין דער ליידיקער און אויסגעהרגעטער שטאָט. אפשר די יידן וואָס האָבן געפּלעגט מקדש לבנה זיין — און באַלד איז זי ווידער אונטער די וואָלקנס פּאַרשוווּנדן...

בגיטו ובמחנות

אנדז'ה טופולסקי

כאשר כל יהודי דמבלין רוכזו בגיטו בשנת 1941 בטוחים היינו כי הגיעה שעת השמדתנו על־ידי הרוצחים הנאצייים. אולם הגרמנים החליטו כי חלק מיהודי העיר יועסקו בעבודות שונות — בשדה־התעופה הסמוך, בעבודות חקלאיות שונות וכו'. הראשונים שנבחרו לעבודות אלו היו בני־המשפחות של אנשי היודנראט. למזלנו, הודות להשתדלויותיה ומאמציה הרבות של אמנו הצלחנו להכלל ברשימת המשפחות העובדות. הייתי אז ילדה כבת עשר שנים, ולמרות גילי הרך עבדתי בשדה־התעופה 8—10 שעות ליום ככל המבוגרים. אולם מצב זה לא האריך ימים רבים. הנאצים החליטו, כי דמבלין חייבת להיות „יודנריין". הגיסטאפו הקיף את הגיטו והחל לגרש את כל היהודים שנמצאו בתוכו למגרש הריכוז. רק ביהודים שהיו במקומות עבודתם השונים טרם נגעו. אני ומשפחתי, אף כי היו לנו רשיונות עבודה היינו אותו יום בבית ולא בשדה־התעופה. בהגיע אלינו השמועה כי הגרמנים מגרשים את היהודים מבתיהם ניסינו לחדור לשדה־התעופה, שם עבדנו. אולם לא יכולנו להגיע לשם, כי משמרות כבר הקיפו את הגיטו מסביב ולא הניחו לנו לעבור. היינו מיואשים ואובדי־עצות מבלי לדעת מה לעשות. לא היתה לנו ברירה אלא להצטרף לכל האומללים שנידונו לכליה ב„מארש־אפעל" שלהם. הגרמנים פירסמו הודעות ברחובות, כי כל יהודי שייתפס יירה במקום. צעקות ובכי תמרורים של אמהות ואבות מילאו את חלל הגיטו. „שמע ישראל" מילמלו שפתי כל יהודי ומושיע — אין. גם אני, אמא ואחותי הקטנה התייצבנו ל„מארש־אפעל" בדרכנו להשמדה. צעדנו ארבעה בשורות לאורך הרחוב ווארשבסקה ושכנינו הנוצרים עומדים בצדי המדרכה, מסתכלים בנו שבעי־רצון, כאילו עברה לידם תהלוכה חגיגית.

בגיטו דמבלין • אין דעמבלינער געטאָ

הלכנו לקראת מותנו, לבנו מתפלץ, עינינו יבשו מדמעות וכולנו — זעקה אין־אונים. אנו הולכים לקראת כליוננו — ילדים, ילדות, חפים מכל עוון, אמהות ואבות הרואים כיצד מובלים הם וילדיהם להשמדה ומושיע אין. ואנו צועדים ואנשי ס.ס. שומרים עלינו מכל עבר.

אנו קרבים לקצה הרחוב ווארשבסקה, עוד מעט נגיע לתחנת־הרכבת, שתביאנו למחנה השמדתנו. לפתע גילתה אותי אמי, היא קרבה אלי ולוחשת לי כי אנסה לברוח מהשורה, קלסתר־פני הוא כשל נערה נוצריה — היא אומרת. „ברחי" — לוחשת לי היא שנית, עוד עלינו לעבור ליד כמה בתים, תוכלי להמלט לאחד מהם, חושי, חושי! הצילי עצמך! אנו מתקרבים לתחנת־הרכבת ואז לא יהיה עוד מפלט!"

אולם לבי לא נתן לי לעשות כן, לא יכולתי לראות את אמי ואת אחותי הקטנה בת הארבע ממשיכות בדרכן ואני אברח מהן? אמרתי לאמא שתנסה היא לברוח תחילה ואחריה אנסה אני לברוח. וכך היא עשתה. אמא, בעודה אוחזת ביד אחותי הקטנה התחמקה מהשורה ומהכביש עליו צעדו וקפצה לתוך בית סמוך של נוצרי מוכר לנו. אשתו של בעל הבית הרשתה לאמא להתחבא בעליית הגג ובעוד אמא עולה היא שומעת צעדים של אשה אחרת שאף היא ברחה מהשורה ורצה בעקבות אמא. אולם הגרמנים הבחינו בה וכבר היו בעקבותיה. בראות אמא את הנאצים, התחמקה

כהרף־עין ונבלעה שוב בתוך השורות הצועדות לכליונן. ואני עדיין צועדת בתוך השורות. בראותי את אמא התחלפנו במטפחות ראש שלנו לבל יכיר אותה הרוצח. אבל אמא שוב ניסתה להשפיע עלי לנסות את מזלי. וכך עשיתי — בקצה הרחוב וארשבסקה, ליד החורשה לפני תחנת־הרכבת יצאתי את השורה ונעמדתי על המדרכה ליד הצופים הפולניים שהסתכלו בשוויון־נפש במצעד היהודים להשמדתם. אט־אט התחלתי להתרחק לעבר הכביש הפולובי. הלכתי, הלכתי ולא ידעתי לאן רגלי נושאות אותי. הגעתי לביתה של אשה נוצריה שהיתה מוכרת לי, אולם היא נעלה בפני את הדלת, לא הניחה לי להכנס לביתה אפילו לשעה קלה. היא גרשה אותי ואיימה שתביאני לתחנת הרכבת. שוב יצאתי לכביש, הערב ירד ומסביבי — אפלה. הלכתי דרך שדות שמעולם לא עברתי דרכם וחשבתי לאן יובילוני רגלי? בודדה אני, נידחה ועלובה. מה יעלה בגורלי? ואם אתפס מה אומר?

לפתע ראיתי את אמא אוחזת בידה את אחותי הקטנה. החילותי לצעוק לעברה, אך היא בריצתה לא שמעה את קולי ונעלמה מעיני. חשבתי בלבי, כי אך דימיתי, כי לא היתה זו אמי. מיואשת הלכתי הלאה. פתע פגשתי בדרכי אשה נוצריה בשם קובוסובה ושאלתיה אם לא ראתה את אמי בדרכה. היא ענתה כי אכן ראתה את אמא בשדה הזה וכי היא התחבאה בבית־שימוש העומד שם. התחלתי לרוץ לעבר הכיוון שציינה הנוצריה ובהתקרבי שמעתי את קולה של אמא: „אנדז'ה, בואי הנה מהרי"! בהתקרבי אליה חיבקה אותי אמא בכל חום לבה ומלבדה ואחותי הקטנה ישבה שם אשה זרה לי.

ישבנו שם עד שעה מאוחרת בלילה ומרחוק מההדהדות יריות ששמו קץ לחיי יהודים. באמצע הלילה יצאה אמא לבדה ממחבואה וניגשה לבית של פולני אחד וביקשה ממנו ללכת לעיר, תמורת תשלום גדול ולראות מי מהיהודים נותר בחיים ולשאול את השוטרים היהודיים אם אפשר יהיה להגיע לחווה חקלאית, שם היינו רשומים כעובדיה. האיש הסכים ללכת העירה ואנו אחרי מאמצים נואשים הצלחנו לחזור לעבודתנו החקלאית הקודמת ולהצטרף למחנה העבודה בדמבלין. במחנה מצאנו את יתר בני משפחתנו, שם עבדנו כארבע שנים עד שהועברנו למחנה צ'נסטוכוב. במחנה זה, שתנאיו היו ללא נשוא נשארנו כחצי שנה. והנה הגיע היום המר והנמהר — אבינו ז"ל נשלח מאתנו למחנה בוכנוואלד ולא ראינו אותו עוד בחיים. גם אותנו אמרו לשלוח למחנה זה אך הגרמנים לא הספיקו לבצע זממם, כי בו בערב נשמעו הדי יריות בעיר צ'נסטוכוב — הצבא הרוסי הגיע לעיר והגרמנים נמלטו על נפשם. אולם לא היתה שמחה בלבנו, כי הרי יום אחד בלבד לפני השחרור נשלח אבא ז"ל להשמדה ולא זכינו לראותו עוד. ת.נ.צ.ב.ה.

ווי אזוי מיר האָבן געלערנט, דערמוטיקט און געראטעוועט יידישע קינדער פון דעמבלין

אידאַ מילגרוים־ציטרינבאום / רמת־גן

(באַאַרבעט לויט דער גביית־עדות פֿאַרן „יד ושם" אין תל־אביב, נומ' 6/—2541/178, איבערזעצט פון פוילישׁ).

מיינע עלטערן, ידידיה און הינדע מילגרוים, זענען געבוירענע אין דעמבלין און מיין פאָטער איז יאָרן־לאַנג געווען לאַוניק אין דער אַרטיקער גמינע. מאַטעריעל האָט זיך אונדז געלעבט גוט, ווייל מיין פאָטער, אַ סוחר, האָט אויך געהאַט עטלעכע הייזער מיט אַ סך לאָקאַטאָרן. פֿאַרן קריג האָב איך געענדיקט אין וואַרשע אַ לערער־סעמינאַר. אין יאָר 1933 איז מיין פאָטער געשטאָרבן. אַזוי ווי די עלטערע קינדער האָבן שוין חתונה־געהאַט, בין איך מיט דער מוטער געבליבן אין דער היים.

א

מיטן אויסברוך פון קריג אין יאָר 1939, האָבן מיר ביידע, צוזאַמען מיט אַנדערע, אַדורכגעמאַכט פֿאַרשידענע אויסזידלונגען, וואַנדערונגען און נע־ונד. נאָך אַ סך שוועריקייטן, האָבן מיר זיך אומגעקערט קיין דעמבלין, ווו עס האָבן שוין געהערשט דראַקאָנישע אַנטי־יידישע געזעצן, ווי אויך דער פֿאַרבאָט פֿאַר אונדזערע קינדער צו לערנען אין שולן. פון דעסטוועגן האָב איך, אין פֿאַרשטענדיקונג מיט עטלעכע מוטערס, געפֿירט ביי אונדז אין שטוב אַ פֿריוואַטע שול פֿאַר גרופּן קינדער, יעדער טאָג צוויי שעה. די גרופּן האָבן זיך געביטן און די לימודים האָבן געדויערט פון 8 פֿרי ביז 5—6 אָוונט. שפּעטער איז דאָס זעלבע פֿאַרגעקומען אין געשאַפענעם געטאָ.

אַזאַ אומלעגאַל פֿירן אַ יידישע שול, דערצו נאָך פֿאַר קליינע קינדער פון 7—8 יאָר ביז 14—15, איז געווען פֿאַרבונדן מיט אַ סך געפֿאַרן. בפֿרט נאָך, אַז די צאָל תלמידים איז טיילמאָל דערגאַנגען ביז 70, 80 און אפֿילו — 100. געלערנט האָב איך לויטן שול־פּראָגראַם, ניט דווקאַ יודאיסטישע לימודים. די לעקציעס זענען געפֿירט געווארן אין דער פוילישער שפּראַך און די שילערס זענען עקזאַמינירט געווארן דורכן געוו. לייטער פון דער פוילישער פאָלקס־שול, דער פאָלאַק מיקולסקי (אויב כ׳געדענק ריכטיק זיין נאָמען). ער האָט אפֿילו אַרויסגעגעבן שול־צייגנישן, נאָכן

פֿאַרענדיקן אַ קלאַס. געטאָן האָט ער דאָס אין געהיים, נאָר פֿאַר באַצאָלט. כ׳האָב קיינעמען ניט געהאַט צו הילף, אַליין געטאָן די דאָזיקע שוועריקייטן, פֿאַראַנטוואָרטלעכע און ריזיקאַלישע אַרבעט.

אַז די דייטשן האָבן זיך דערוווסט וועגן דעם, האָב איך געמוזט אַ געוויסע צייט זיך אויסבאַהאַלטן — אַבער ווייטער אָנגעגאַנגען מיט מיינע לעקציעס אין פּריוואַטע שטובן, אַלע מאָל אויף אַן אַנדער אָרט.

אין יענער תקופה איז אונדז געלונגען צו ברענגען פונעם וואַרשעווער געטאָ מיין שוועסטער מיטן קינד. דאָרט האָבן ביידע געהונגערט. מיין יינגערע שוועסטער האָט נאָכן אָנקומען קיין דעמבלין געעפנט אַ פּרעבל־שול. איך האָב איר צוגעהאָלפן.

ב

דעם 6טן מאַי 1942, איז פּאָרגעקומען די ערשטע אויסזידלונג. מ׳האָט אַלעמען אַרויסגעטריבן פון די היימען און דערביי געשלאָגן, געפּיניקט און געשאָסן. מיין מאַמע איז דעמאָלט אומגעקומען. איך מיט דער שוועסטער און קינד האָבן זיך אָפּגעראַטעוועט. אונדזער שול־אָרבעט האָט זיך געענדיקט, ווייל ביידע האָבן געמוזט באַזאָמען מיט אַלע, אַרויסגיין יעדער אין דער פּרי צו די פּאַרשידענע קאָטאָרגע־באַשעפטיקונגען, וועלכע רוצחישע דייטשן האָבן צוגעטראַכט פֿאַר יידן. דאָס קינד איז געבליבן אויפן גאַס, האָבן מיר באַשלאָסן עס איבערשיקן קיין וואַרשע, ווו מיין שוואָגער האָט געווינט. אַ פּוילישער טראַמווייַ־אָרבעטער האָט דאָס קינד גענומען מיט זיך אין דער הויפּטשטאָט, און ווען דער טראַמווייַ איז אַדורכגעפֿאָרן דאָס געטאָ, האָט ער אָראָפּגעלאָזט דאָס יינגעלע, וואָס האָט שוין אַליין געפּונען דעם וועג צום טאַטן.

ווען מיין שוואָגער איז קראַנק געוואָרן אויף טיפוס, איז מיין שוועסטער צו אים געפֿאָרן קיין וואַרשע און דאָרט שוין פֿאַרבליבן אין געטאָ.

דעם 15טן אָקטאָבער 1942 איז פּאָרגעקומען די צווייטע אויסזידלונג און מיר איז ווידער געלונגען צו אַנטלויפן פונעם שחיטה־פּלאַץ. בעת די קרבנות פון דער ערשטער אויסזידלונג, אַ צוויי טויזנט יידן, זענען געשיקט געוואָרן קיין סאָביבור, איז דער טראַנספּאָרט פון דער צווייטער אַקציע אַוועק קיין טרעבלינקע. אויפן אָרט, בעתן צונויפזאַמלען די אומגליקלעכע, זענען דערשאָסן געוואָרן אַ 60 פּערזאָן ביים פּרווון אַרויס באַקומען זיך פונעם פּלאַץ אויף יענער זייט פֿאַרצוימונג.

אין דעמבלינער געטאָ האָט מען יענעם יאָר געבראַכט אויך יידן פון אַנדערע מקומות. איך געדענק אַזאַ טראַנספּאָרט פון פּרעשאָוו, טשעכאָסלאָוואַקיע, אויפן אָרט

פון די אויסגעזידלטע דעמבלינער יידן פון דער ערשטער אַקציע. אין מיין דירה האָב איך אַרײַנגענומען די דריי־פערזאָניקע פאַמיליע פרידמאַן פון פרעשאָוו.

די טשעכישע יידן האָבן געליטן די זעלבע צרות און נויט ווי מיר און געמוזט אַרבעטן אין שטאָט און אין לאַגערן אין דער סביבה.

איך בין מגולגל געוואָרן אין אַ לאַגער בײַ דער באַן־לינײַע, צוזאַמען מיט עטלעכע טויזנט מענער, פרויען און קינדער. לאַגער־עלטסטער איז געווען דער ווינער ייִד וועגקארט. אויסער דער דראָט־פאַרצוימונג איז געשטאַנען אַ באַראַק, אין וועלכן ס׳האָט געוווינט דער שעף פון לאַגער, אַ דייטשער אונטער־אָפיציר קאטינגער. ס׳איז געלונגען קינדער איינצואָרדענען אויף אַרבעט צוזאַמען מיט די דערוואַקסענע און די קליינטשיקע זענען געהאַלטן געוואָרן אין לאַגער גופא. בעת אַן אומגעריכטער וויזיט פון דייטשן, זענען די קינדער פאַרשטעקט געוואָרן אונטער די נאַרעס.

ג

דאָס איז געווען אונדזער ערשטער לאַגער און דערפאַר האָט מען נאָך געהאַט מיט זיך אַ ביסל זאָכן און געלט, וואָס האָט דערמעגלעכט איינצוקויפן ביי די פאַלאַקן פאַרשידענע פראָדוקטן, וועלכע זיי האָבן געברענגט ביז דער דראָט־פאַרצוימונג. נאָר אַ דאַנק דעם אונטערקויפן קאַטינגערן, איז נאָך מעגלעך געווען אַזאַ אַטמאָספער און באַציונגען אין לאַגער.

פאַר דעם וואָס איז דאָרט ניט געווען, קלינגט אומגלויבלעך די מעשה מיט די אויסבאַהאַלטענע קינדער. עס בלייבט אַבער אַ פאַקט, אַז אפילו די דריי־יעריקע שוואַלבן האָבן געווּסט אינסטינקטיוו צו באַהאַלטן זיך און ליגן שטיל ווי די מייז, ווען די געפאַר איז געווען נאָענט. אַז דער לאַגער־עלטסטער וועגקארט האָט זיך דערווּסט אַז כ׳בין פון באַרוף אַ לערערין, האָט ער מיך באַפרייט פון די שווערע אַרבעטן און באַפוילן צו פאַרנעמען זיך מיט די קינדער. אנשטאָט די ביטערע האָרוואָניע אין פעלד, בין איך איצט געבליבן מיט מיינע באַליבטע שילערס און שילערינס. דער עיקר האָב איך זיך פאַרנומען מיט יענע קינדער, וועמענס עלטערן זענען אַרויס אויף אַרבעט — די פרויען צו גראָבן קאַרטאָפל און די מענער — צו טראָגן וואַסער, סאַרטירן אַלט אייזן און לייגן באַן־רעלסן.

פון קיך האָב איך באַקומען ספעציעל עסן פאַר די קינדער, מיט זיי זיך פאַרנומען און אָנגעהויבן לערנען. אַוודאי איז דאָס אין יענע באַדינגונגען ניט געווען קיין גאַרמאַלע שול, כ׳האָב זיך אָבער באַמיט איינפלאַנצן אין זיי אַ ביסל באַווּסטזיין, בילדונג, צו קענען אונטערשיידן צווישן גוטס און שלעכטס, דערציילט זיי פון ביכער

פֿאַרשידענע מעשיות און געזונגען לידער, צווישן וועלכע ס׳האָט ניט אויסגעפעלט קיין אייגענע פֿאַרפֿאַסונגען וועגן לעבן אין לאַגער.

אין גאַנצן לאַגער איז געווען איין וועכטער, מן הסתמא אויך אַן אונטערגע־קויפֿטער. די געפֿאַר, ווי געזאָגט, איז געווען נאָר בעת אַן אומגעריכטער קאָנטראָל.

די פֿאַרשידענע לאַגער־לידלעך האָב איך פֿאַרפֿאַסט. אין יידיש:

שאַ, שטיל, מאַך ניט קיין ערודער,
ס׳איז אין לאַגער אַ קאָנטראָל ווידער.
שאַ, שטיל, מאַכט ניט קיין געוואַלט,
די קאָנטראָל קומט אַהער באַלד.
און אַז די קאָנטראָל קומט, איז דאָך ווייַ און ווינד.
מען דאַרף אין לאַגער ניט זען קיין קינד...
שאַ, שטיל, מאַכט ניט קיין געוואַלט,
די קאָנטראָל קומט אַהער באַלד.

די קינדער זענען געווען זייער געהאָרכזאַמע און דיסציפּלינירטע, פֿאַרשטאַנען די לויערנדיקע געפֿאַרן. אפֿילו דאָס יונגסטע האָט געוווּסט, אַז אַ סך זאַכן דאַרף עס ניט זען און הערן... וועגן זיי זענען געלעגן פֿאַרשטעקט אונטער די פּריטשעס, האָט יעדער געוווּסט צו ליגן שטיל, אָן באַוועגונג. אויך וועגן דעם האָט מען צוגעטראַכט אַ לידל:

אין לאַגער געשען נסים, ווייסט דאָך יעדער אייניער.
פֿאַראַן אַ הונדערט קינדער, ביי אַ קאָנטראָל זעט נישט קיינער.
רעפֿריין: נסים נסים, נסים, נסים ונפלאות —
נסים, נסים, נסים, נסים ונפלאות...

אין ערשטן טאָג חנוכה איז אַ נס געשען,
מיר האָבן באַקומען טשאָסטעס — דאָס האָבן אַלע געזען!
רעפֿריין: נסים, נסים אאז״וו.
מען רעדט איצט וועגן רייזקייט, פֿון פּרי ביז נאַכט.
טאָקע נאָך צוויי וואָכן, האָט עס וואַלטער גוט געמאַכט.
רעפֿריין: נסים, נסים אאז״וו.

ד

מיט דער הילף פון די צוגעטראַכטע לידער, האָבן מיר אַרויס געבראַנגט אונדזער קריטיק, פראָטעסט און פאַרביטערונג קעגן די באַדינגונגען אין לאַגער. אויב מען האָט נישט געוואָלט שבעל צוגעגרייט צו באָד פאַר די קינדער, אָדער ניט געגעבן גוטע מאָלצייטן, איז עס געווען צו געלעגנהייט צו קריטיקירן מיט נאָך צו ליד די פאַראַנטוואָרטלעכע:

אַז מען גיט מיטאָג, עסן אַלע קינדער.
געפינסטו אַ קאַרטאָפל, איז אַ גרויס וווּנדער.
רעפריין: נסים, נסים, נסים, נסים ונפלאות...

אין לאַגער איז היינט אַ יומטוב, דער ערשטער זינט אָקטאָבער.
די פרויען קאָכן נישט, ווייל זיי מאַכן זויבער...
רעפריין: נסים, נסים אאז"וו.

הער וועגקארט, מ'גרייט אַ באַראַק, מיט פרישטיקער פאַר קינדער.
אויב ס'איז טאַקע אַמת, איז דאָס דער גרעסטער וווּנדער.
רעפריין: נסים, נסים אאז"וו.

אוודאי איז זיך צו וווּנדערן, וואָס אין דעם לאַגער איז פאַרהעלטניסמעסיק געווען רויק, בפרט נאָך — מיט אַזוי פיל אויסבאַהאַלטענע קינדער. אָבער דאָס אַלץ איז אוודאי צו פאַרדאַנקען אונדזערע פראָדוקטן, גאָלד און געלט, מיט וועלכע מ'האָט אונטערגעקויפט די דייטשן.

געווען אָבער אויך באַזונדערס שווערע תקופות פאַר די קינדער, וועו די קלענסטע פון זיי האָבן געמוזט זיין באַשעפטיקט ביי שווערע אַרבעטן, ווי האָלץ האַקן, טראָגן קוילן, גראָבן אין די פעלדער. אויף דער טעמע איז געבוירן געווארן אַ ליד:

די אַלע קינדער וואָס שטייען פאַר אייך — זענען אַלע גלייך,
נישטאָ קיין אָרעם און קיין רייך.
אויך פאַר אונדז איז דאָס לעבן שוין ניט לייכט.

פון דער היים אַוועק געריסן, מיט חדשים לאַנג,
מיר אַרבעטן מיט גרויסע מענטשן — האָבט ביי האַנט.
פאַרטאָג, פאַרטאָג, די אַרבעט פאַנגט זיך זיבן אוּר אַן.

מען פרעגט זיך צי ס׳איז שיין, מען מאַכט אין לאַגער ריין.
מיר העלפן געהן, באַלייִדיקט דאַרף קיינער ניט ווערן.
מען קערט די גאַסן, מען גראָבט אין גאָרטן,
מיר האַקן האָלץ, טראָגן וואַסער און קוילן — און זענען שטאָלץ...
ווייס׳ לאַגער ווייס׳ לאַגער, ווייס׳ לאַגער — איז אונדזער היים!

א טייל פון דעם קליינוואַרג האָבן א סך מאָל זיך אָפּגעריסן פון דער אַרבעט און צוגעגרייט עסן פאַר די עלטערן, וועלכע פלעגן מידע און צעבראָכענע זיך אומקערן יעדן פאַרנאַכט פון זייערע קאַטאָרגע־אַרבעטן.

ה

מיר האָט געהאָלפן מאַרישאַ לאָרבערבאום פון ריקי. צוזאַמען האָבן מיר געלערנט די קינדער לייענען, שרייבן, דערציילט זיי פאַרשידענע געשיכטעס און אַלץ דער־קלערט אין פויליש. דאַקעגן אין א פורים, צי חנוכה, האָבן מיר זיי דערציילט די באַדייטונג פון די יומטובים און אפילו באַמיט זיך צוגרייטן ספּעציעלע מאַכלים. אַזוי אַרום האָבן די קינדער פאַרגעסן אויף עטלעכע שעה אין זייער טרויעריקער לאַגע.

מיר האָבן ניט אויפגעהערט פאַרנעמען זיך מיט די קינדער, אפילו איינגעאָרדענט פאַרשטעלונגען. די קליינטשיקע אַרטיסטן האָבן געטאַנצט, געזונגען און רעציטירט פאַר די דערוואַקסענע, ווען זיי האָבן אין די אָוונט זיך אומגעקערט פון דער שווערער אַרבעט. אַזוי האָבן זיך געצויגן די טעג און נעכט ביז יולי 1944, ווען די רוסן האָבן זיך דערנענטערט צו אונדזערע מקומות. נאָר אין יענער צייט האָבן די דייטשן אָנגעהויבן ליקווידירן די לאַגערן.

ו

אָנהייב יולי האָבן זיי א טייל פון אונדזערע יידן אַרויס געשיקט אין לאַגער אין טשענסטאָכאָוו, באַזאַמען מיט 15 קינדער. אין עטלעכע טעג אַרום האָט מען אויך די פאַרבליבענע אָפּטראַנספּאָרטירט קיין טשענסטאָכאָוו. ווי נאָר מיר זענען אָהין אָנגע־קומען, האָט מען זיך דערווויסט, אַז פון ערשטן טראַנספּאָרט פון דעמבלין האָט מען באַלד צוגענומען די 15 קינדער פון זייערע עלטערן און דערשאָסן.

מיר האָבן זיך באַמיט די עלטערע קינדער מיטנעמען מיט די דערוואַקסענע, נאָר ליידער — 38 קינדער זענען געבליבן אויסער די דראָטן, אָפּגעטיילט פון טאַטע־מאַמע.

באַנדיטישע אוקראינער, באַוואָפנט מיט רעוואָלווערן און נאַהייקעס, האָבן געהיטן די קינדער.

אין טשענסטאָכאָוו זענען מיר אָנגעקומען אין אַ ריזיקן לאַגער, אַרומגעצוימט מיט שטעכלדראָט. מען האָט אונדז אַריין געטריבן אין שמוציקע באַראַקן. אין דעם לאַגער האָבן זיך געפונען טויזנטער שקלאַפן־אַרבעטער פון דער ריזיקער דייטשער אַמוניציע־פאַבריק. מיר האָט מען געגעבן אַן אַנדערע אַרבעט, נאָר כ׳האָב זיך געבעטן צו זיין באַזאַמען מיט די קינדער, וויסנדיק אַ וואָסער גורל זיי דערוואַרט. כ׳האָב געוואָלט זיי טרייסטן און פאַרלייכטערן אין די לעצטע שעהן. נאָר ווייזט אויס, אַז ס׳איז באַשערט געווען צו לעבן נאָך אַ שטיקל צייט, ווייל די דאָזיקע קינדער האָט מען ניט באַלד ליקווידירט ווי די ערשטע גרופּע. וועג מ׳האָט זיי געברענגט עסן אין אַ קעסל, האָט קיינער ניט געוואָלט זיך צורירן צו דער זופּ, הגם דער הונגער איז געווען גרויס. זיי האָבן מורא געהאַט, אַז מען וויל זיי אָפּסמען. האָב איך די ערשטע פאָרזוכט פונעם קעסל — און די קינדער האָבן שוין אויך געוואָלט עפּעס נעמען אין מויל אַריין, אָן פּחד.

די מאַמעס און טאַטעס האָבן פון זייער אָפּגעצוימטן אָרט אין לאַגער געזען וואָס עס קומט פאָר ביי די קינדער, אָנגעשטרענגט די בליקן, געוואָלט דערזען דאָס אייגענע קינד. זיי האָבן איבערגעלעבט שרעקלעכע יסורים, זייענדיק זיכער, אַז זייערע זין און טעכטער דערוואַרט דער טויט. אַזוי האָט עס געדויערט עטלעכע טעג. איך בין געווען דער איינציק דערוואַקסענער מענטש צווישן דעם קליינוואַרג. פון צייט צו צייט פלעגט זיך באַווייזן אַ יידישער לאַגער־פּאָליציאַנט. צוזעענדיק די יסורים פון די עלטערן, איז מיר געלונגען איבערצורעדן צוויי יידישע פּאָליציאַנטן, זיי זאָלן דערלויבן אייגציק־וויייז יעדער קינד צו געזעגענען זיך מיט די עלטערן. הגם דאָס האָט געדראָט מיט אומקום פאָר אונדז אַלע דריי, האָבן די פּאָליציאַנטן אַזוי אַרגאַניזירט, אַז יעדער מאַמע האָט באַזונדער זיך צוגעשאַרט צום טויער און איך האָב צוגעשיקט אַהין איר קינד. מען איז זיך געפאַלן אין די אַרעמס, שטאַרק זיך צעקושט און דאָס קינד איז באַלד געקומען צוריק. אפילו דאָס קלענסטע האָט געווּסט ווי אַזוי זיך האַלטן — אַזוי איז עס געווען פאַרגעבריים.

ז

בראש פון אונדזער לאַגער איז געשטאַנען דער דייטש מיטן רוצחישן בליק, באַרטנשלאַגער. מיט אַ סך גלעט און ביזשוטעריע איז געלונגען אים איבערצוקויפן, ער זאָל דערלויבן די קינדער בלייבן אין לאַגער. הגם יעדער טאָג זענען געווען

רעוויזיעס, קאַנטראָלעס און פייניקונגען, איז אין משך פון זעקס חדשים געלונגען דאָרט צו האַלטן די קינדער.

אַזוי האָט עס געדויערט ביזן 16טן יאַנואַר 1945 יאָר. די רוסן האָבן שוין געהאַט אַרומגעריגלט טשענסטאָכאָוו און די דייטשן האָבן אונדז געוואָלט אַרויס פירן קיין טיף דייטשלאַנד. מיר האָבן באַשלאָסן ניט רירן זיך פון אָרט. ווען די מערדער זענען געקומען אונדז אָוועקנעמען, האָבן זיי זיך דערשראָקן פון אונדזער פעסטער האַלטונג און אַליין זיך אָפגעטראָגן, וויסנדיק, אַז די רוסן זענען שוין כמעט אין שטאָט. צומאָרגנס טאָקע האָט זיך באַוויזן אין לאָגער אַ סאָוויעטישער טאַנק — און מיר זענען געווען פריי!

נאָכן פאַרלאָזן דעם לאָגער, האָב איך אין טשענסטאָכאָוו געטראָפן מיין שוואָגער, דעם מאַן פון מיין שוועסטער רות. ער האָט מיר דערציילט, אַז פון מיין גרויסער משפחה, זענען אַלע אומגעקומען: מיין שוועסטער רות מיטן מיידעלע ניושא, אומגעקומען אין מיידאַנעק. די שוועסטער רחל, איר מאַן ישראל כוואַט און טאָכטער העלא. (די עלטערן — אין פלאשאָוו, די טאָכטער — אין שטוטהאָף). די שוועסטער אַנדזשע און איר מאַן משה בלאָנדאָווסקי מיט זייערע טעכטער רוזשע און העלע, ווי אויך דער ברודער יעקב, זיין פרוי מאַרישע און דער זון יורעק; דער ברודער מיעטשיסלאָוו, זיין פרוי אסתר און זייער טאָכטער פאַניע.

אין דעם לאָגער אין טשענסטאָכאָוו איז געווען מיט מיר אונדזער שכן פון דעמבלין, הענריק־צבי ציטרינבוים. אין יאָר 1945 האָבן מיר חתונה געהאַט אין דעמבלין. נאָר בלייבן אין שטאָט איז געווען אוממעגלעך צוליב די רציחות פון די פאַליאַקן איבער די ניצול־געוואָרענע יידן. מיר זענען אַנטלאָפן קיין לאָדזש און דאָ געטראָפן אַן אָפגעראַטעוועטע טאָכטער פון מיין שוועסטער. פון לאָדזש איז מען אַנטלאָפן קיין דייטשלאַנד און אין מערץ 1949, זענען מיר מיט דער טאָכטער איילה אַנגעקומען קיין ישראל.

קאָרעוו — מאָדזשיץ — בוכנוואַלד

חיים שטאַמפאטער

ביז דעם חורבן

געווען אַ ייד מיטן נאָמען אריה קאָרעווער, אַ מלמד אין מאָדזשיץ. געשטאָמט האָט ער פון שטעטל קאָרעוו. פון וואַנען קומט ער קיין מאָדזשיץ? ווען קאָרעוו איז אָפּגעברענט געוואָרן, האָט ער געדונגען אַ פור, אַרויפגעלייגט אויף איר דאָס ביסל אָרעמקייט — און אַוועק קיין מאָדזשיץ.

ער האָט געהאַט דריי יינגלעך: חיים־יצחק, לוזער, שייע. געווען אַ גרויסער אָרעמאַן. קיין פאַרמעגן האָט ער קיין מאָדזשיץ ניט געברענגט. אָפּגעשטעלט זיך אין מיטן מאַרק, ניט געהאַט קיין אָרט ווו דעם קאָפּ אַוועקצולייגן, קיין טעפּל אין וואָס עפּעס אָפּצוקאָכן. זענען מיר געשטאַנען אין אונדזערע אָפּגעריסענע בגדים אַרום דעם וואָגען. וועט ס׳איז דורכגעגאַנגען, האָט זיך אָפּגעשטעלט און געקוקט אויף אונדז. וועט זענען די ציגיינער, וועלכע רעדן יידיש? איינער האָט געזאָגט, אַז מן הסתם האָבן זיי געווויינט צווישן יידן און זיך אויסגעלערנט יידיש...

דער פאָטער איז געגאַנגען זוכן פאַר אונדז אַ דירה. קיין געלט האָט ער ניט געהאַט.

איז געווען אַ ייד מיטן נאָמען שמואל וואַסיטש, אַ שוסטער. זיין ווייב האָט געהייסן שרה קאַליקאָף. ער האָט געהאַט אַ פאָדער־הייזל, האָבן מיר זיך דאָרט אַרייַנגעצויגן. דאָס איז געווען באַלד נאָך פסח.

וואָס טוט מען ווייטער? אַזוי ווי מיין פאָטער איז געווען אַ גערער חסיד, איז ער אַוועק צו די חסידים פרעגן וואָס ער זאָל טאָן. מען דאַרף דאָך עסן. האָבן זיי אים געעצהט, ער זאָל ווערן אַ מלמד. מ׳האָט טאָקע צוזאַמענגעשלעפּט אַכט יינגלעך, תלמידים. אָבער ווו לערנט מען מיט די קינדער? האָט דער בעל־הבית, שמואל וואַסיטש, געזאָגט, אַז ער מעג לערנען ביי אים אין שטוב. ניט געמומען דערפאַר קיין געלט, נאָר געטאָן עס צוליב רחמנות און לשם מצווה.

אָבער פון אַכט קינדער קאָן מען ניט האָבן קיין פרנסה. איז געווען אַ בעקערין, שרה־ליבע, האָט זי געדאַרפט אַ מענטש צום קנעטן ברויט און חלות, איז מיין מאַמע געגאַנגען צו איר אַרבעטן און פאַרדינט ברויט און חלות אויף אַ גאַנצע וואָך.

דאָך איז די אָרעמקייט געווען גרויס. שטעלט אייך פאָר, אַז ביז 11 יאָר, האָב איך ניט געהאַט קיין מאָל קיין נייע זאַך אויף מיין לייב. אַלץ איז געווען איבערגעמאַכט פון אַלטע זאַכן.

געווען אין שטעטל אַן אַלטער שוסטער, שמעיה כאלינאָווסקי. ביי 80 יאָר אַלט געווען. האָט ער מיר יעדן פּסח געמאַכט פון אַלטע זעלנערישע שטיוול אַ פּאָר קינדער־שיכעלעך. עסן איז אויך ניט שטענדיק געווען אין שטוב. אַ גאַנצע וואָך האָט מען ניט געזען קיין שטיקל פלייש. אַז מען האָט אויף שבת געקויפט אַ קעלבערנעם קאָפּ, איז אין שטוב געווען אַ שמחה.

די מאַמע פלעגט זאָגן צום טאַטן:

— אריה, זע נאָר ווי די קינדער זענען אויס.

האָט ער געזאָגט:

— שאַדט ניט, די וועלט איז נאָר איבערצוקומען. ווער עס האָט אויף דער וועלט, האָט ניט אויף יענער וועלט.

ער האָט איר צוגעזאָגט דאָס גן־עדן. מיך האָט ער נאָר געיאָגט לערנען. אַזוי ווי איך בין געווען תמיד הונגעריק, האָב איך ניט געקאָנט לערנען. האָט ער מיך אַוועקגעגעבן פּאָר אַ בעלפּער צו פּסח מלמד. איך האָב געגעסן טעג. איך האָב שוין פּאַרשטאַנען דאָס לעבן, ביי מיינע 13 יאָר, אַז דאָס איז אַ שנאָרער־פּרנסה. האָב איך ניט געוואָלט גיין זאָגן מיט די קינדער קיין ברכה, האָט ער מיך אָפּגעשאָפט.

איך בין געגאַנגען זיך לערנען אַ פּאָך. אַריין צו אַ סטעלמאַך. ער האָט געהייסן מאיר־יחיאל סטעלמאַך. וועט מיין פּאָטער האָט זיך דערווּוסט אַז איך בין געוואָרן אַ בעל־מלאכה, איז ער געווען אויסער זיך. איך האָב אים פּאַרשעמט, געמאַכט אַ פלעק אין דער משפּחה. ניט געווען קיין בעלי־מלאכות אין דער משפּחה. מער ווי אַ יאָר האָט ער מיט מיר ניט געריידט. ביז איך האָב אָנגעהויבן אַ היים ברענגען אַ רובל אַ וואָך, האָט ער זיך דערנאָך איבערגעבעטן.

זיין עסן איז געווען אַ נעבעכדיקס. צווישן אַ זייגער האָט ער געגעסן אַ שטיקל ברויט מיט ציבעלע, אַ זייגער פּיר — אַ ביסל קליסקעלעך מיט אַרבעס. אַ גאַנצן טאָג האָט ער געלערנט מיט די קינדער. וועט איך בין געקומען פון דער אַרבעט, האָט ער געלערנט מיט מיר.

דער סטעלמאַך האָט געהאַט אַ שוועגערין, די זעלבע יאָרן ווי איך. האָט מען געשמועסט, אַז זי וועט זיין מיין כלה. האָט מיין מוטער געזאָגט, אַז דערפּאָר וואָס איך האָב אַליין אויסגעקליבן, פּאַסט עס ניט פּאָר איר — און איך האָב זי געפּאָלגט. ערשט וועט איך האָב פּאַרדינט פּינף רובל אַ וואָך, האָט דער שידוך צוריק אויפגעלעבט.

איך האָב אָנגעהויבן לייטיש פּאַרדינען, דעם טאַטן באַשטעלט אַן אַטלאַסענע קאַפּאָטע, דער מאַמען — אַ קלייד. אין שטוב אַריינגעגעבן דריי רובל אַ וואָך. דער „פּלעק פון דער משפּחה" איז אָפּגעווישט געוואָרן.

דערנאָך האָב איך חתונה געהאַט. מיר איז געווען גוט. איך האָב אָפגעקויפט דאָס הויז פון לייבקעלע קאָניעך. דערנאָך זיך געמאַכט אַ פאַבריק. אַלץ איז אַוועק אויף אַ דרך — — — ביז דער מערדערישער דייטש איז געקומען.

ביי די רוצחישע דייטשן

מיין פרוי איז פאַרוווּנדעט געוואָרן פון אַ שראַפנעל. די דייטשן האָבן זי געגנומען אין שפּיטאָל קיין ראַדאָם. זי איז געלעגן אין שפּיטאָל פיר חדשים. דערנאָך אין דער היים — אויך פיר חדשים, און געזונט געוואָרן. אָבער שפּעטער האָט מען זי אַוועק געפירט קיין סאָביבאָר און פאַרברענט, צוזאַמען מיט די פינף קינדער פון דער שוועסטער.

אַלץ וואָס איך האָב פאַרמאָגט, האָבן די פאַליאַקן צוגענומען, צערויבט.

אין לאַגער האָב איך געאַרבעט צוזאַמען מיט 60 יידן. מיך האָט מען צוזאַמען מיט נאָך אייניעם באַשטימט פאַרן פאַרנטוואָרטלעכן איבער אַלע יידן.

איין מאָל האָט מען געדאַרפט אַרבעטן צוויי שעה מער, ווי אַלע טאָג. האָבן די יידן געזאָגט, אַז זיי ווילן ניט אַרבעטן און זענען אַוועק אַהיים. צו מאָרגנס איז געקומען דער מייסטער, אונדז ביידע אַריינגערופן אין ביורא און געפרעגט: „פאַר וואָס האָבן די יידן נעכטן ניט געאַרבעט? וואָס פאַר אַ סאַבאָטאַזש טרייבן זיי דאָ? הייַנט איז קריגס־צייט. איר וועט דערשאָסן ווערן. איר זענט פאַרנטוואָרטלעך פאַר די יידן." האָבן מיר אָנגעהויבן צו ווייַנען. אים האָט דאָך עפּעס געירט און ער האָט אונדז געזאָגט, אַז אויב עס וועט נאָך אַ מאָל אַזעלכּעס געשען, וועלן מיר באַצאָלן דערפאַר מיטן לעבן.

דערנאָך האָט מען די יידן אַרויסגעטריבן פון וואַרשטאַט. מען האָט אַלע געשיקט קיין טשענסטאָכאָוו, אין אַן אייזן־הוטע. דאָרט האָבן די מייסטערס כסדר געשלאָגן און געפּייניקט. דערנאָך האָט מען אונדז געשיקט קיין בוכנוואַלד, דאָרט איז גאָר געווען ביטער. יעדע נאַכט האָט מען אַרויסגענומען אַ 40 טויטע. מען האָט זיך געלייגט — און מער ניט אויפגעשטאַנען.

פאַרנדיק פון טשענסטאָכאָוו קיין בוכנוואַלד, האָט מען אונדז אַריינגעזעצט אין פאַרמאָכטע וואַגאָנען מיט פאַרדראָטענע טירן מיט קלייניע פענצטערלעך. אַנשטאָט 50 מענטשן, האָט מען אַריינגעזעצט 150. עס איז ניט געווען קיין לופט צו אָטעמען. מען האָט געמוזט טאָן אַלע באַדערפענישן אין וואָגאָן. ווער ס׳האָט געקענט — האָט אויסגעהאַלטן, און ווער ניט — איז געשטאָרבן. וווייניק האָט מען אַרויסגענומען לעבעדיקע. אויף די דעכער זענען געשטאַנען דייטשן מיט מאַשינגעוועהר. געפירט האָט מען אונדז 8 טעג.

וועֶן מיר זענען אַנגעקומען קיין בוכענוואַלד, האָבן אונדז אויפגענומען דייטשע פֿאַליציי מיט גרויסע הינט. פֿאַר דעם טויער האָט מען אַלעמען געהייסן זיך אויסטאָן און אַלץ צוגענומען, אָפּראַזירט די האָר פון גאַנצן קערפּער און מיט אַ בארשט אָנגעשמירט עפּעס אַ שמירעכץ. דאָס האָט געברענט ווי פייער. דערנאָך האָט מען אונדז אַראָפּגעפּירט אין אַ קעלער, דאָרט האָט מען געלאָזט אויף אונדז קאַלט ווַאסער און הייסע. דערנאָך האָט מען אונדז אַרײַנגעטריבן אין אַ ברונעם און ווידער מיט עפּעס באָשמירט. עס האָט געברענט ווי פייער. מען האָט אונדז געגעבן לאָגער־קליידער און אָווּעק געפּירט אין די באַראַקן, ווו ס׳האָבן זיך שוין געפונען 2600 מאַן. יעדן טאָג האָט מען אַרויסגעטראָגן 40 טויטע.

איין מאָל בין איך געלעגן אויף דער נארע מיט נאָך צוויי אונגאַרן, און מיר האָבן געערעדט צווישן זיך. איז געקומען אַ וועכטער מיט אַ שטעקן און געשלאָגן איבער די פּיס. ער האָט מיר געטראָפן אין דער קני, וועלכע איז געשוואָלן געוואָרן. מען האָט מיר געגעבן אַ צעטל אין שפּיטאָל אַריין. איך האָב געדאַרפט ליגן 14 טעג. איך בין געגאַנגען צוזאַמען מיט אַ פראַנצויז. זענען הייסט מען מיך, דעם פראַנצויז גיט מען אַ בעט. מיך האָט מען אַרויפגעלייגט אויף אַ האַרטע באַנק. צוויי האָבן מיך געהאַלטן ביי דעם קאָפּ, צוויי ביי די פיס און מען האָט מיר אַ שטאָך געטאָן אין די קניען. איך האָב געמאַכט אַ געוואַלד, גיט ער צו מיר אַ געשריי:

— דו פאַרפלוכטער יודע, דיין גאַנץ לעבן האָסטו ספּעקולירט, און איצט שרייסטו? האַלט דעם פּרעס, ווען ניט ביסטו באַלד טויט.

ער האָט מיר אַרומגעוויקלט די קני מיט אַ פּאַפּירענעם באַנדאַזש, געגעבן אַ קאָפּע אין היגטן אַריין און אַרויסגעוואָרפן פון שפּיטאָל. דערנאָך האָט מען מיך געמומען אין שפּיטאָל צוזאַמען מיט מענדל וויאַטראָקס זון. ער איז די זעלבע נאַכט געשטאָרבן. נאָר ער איז טויטערהייט געלעגן מיט מיר נאָך צוויי טעג, ווייל די באַדינער האָבן געמומען זיין פּאָרציע, אַזוי איז מען געווען הונגעריק...

די קינדער האָבן מיר מער ניט געזען...

דבורה רעזניק

בעת דער ערשטער אויסזידלונג, דעם 6טן מאי 1942, איז מיין מאַן יידל געווען אויפן פלי־פלאַץ ביי דער אַרבעט, איך מיט מיינע צוויי קינדער — אין שטוב. מען האָט אונדז אַרויסגעיאָגט אין גאַס, ווו עס זענען שוין געשטאַנען אַ סך מענטשן. איך האָב בכיוון זיך געשטעלט אין די אונטערשטע ריייען. איך האָב געזען, אַז מען קלויבט מענטשן צום איבערלאָזן און געטראַכט וואָס טאָן, אַז איך זאָל קענען בלייבן. פלוצלונג איז אויסגעוואַקסן נעבן מיר אַ קריסטין, אונדזערס אַ קונה, איך האָב זיך שנעל אַריינטירט און געבעטן די קריסטין, אַז זי זאָל צוגיין צום אוקראינער (די עס־עס לייט זענען געגאַנגען פאַרויס) און זאָגן, אַז זי האָט ביי מיר שיך וואָס זי מוז זיי האָבן. דערפאַר וועל איך אים געבן מיין זייגערל און איר — אַ פינגערל. דער אוקראינער האָט אונדז געזומען פירן. איך האָב געהייסן גיין אין דער אַלטער פאַרשטאָט, ווייל דאָרט האָב איך געהאָט אַ באַקאַנטן פאָליאַק. דער אוקראינער איז אַוועק.

מיר זענען צו צום קריסט, האָט ער ניט געוואָלט אַריינלאָזן. מיר זענען געווען צעטומלט, ווייל אַ סך פוילישע קינדער זענען אונדז נאָכגעלאָפן.

איך בין דערנאָך אַריין צו מיין באַלעבאָסטע. זי האָט מיך אַרייַנגעלאָזט, איבער־געטאָן און אַוועק געפירט צו אירס אַ פרייַנדין. איך האָב דאָס אַלץ באַוויזן צו טאָן, ווייל די מערדער זענען צו שטאַרק געווען פאַרנומען מיט שיקן צו דער באַן אונדזערע טייַערע ברידער און שוועסטער. די איבערגעבליבענע יידן האָבן זיי נאָך געדאַרפט אויסגרוצן און אונדז געלאָזט צוריק אַהיים.

שפעטער איז געווען אַ צווייטע אויסזידלונג. מיין מאַן איז געווען ביי דער אַרבעט. אויך איך האָב געדאַרפט זיין ביי דער אַרבעט, נאָר איך האָב באַצאָלט אַ מענטש, כדי איך זאָל קענען זיין מיט די קינדער — און איך האָב זיי טאָקע גערעטעוועט.

ענדע 1942 זענען מיר אַריין אין דעמבלינער לאַגער, ווו מיר זענען געווען ביז סוף יולי 1944. לאַגער פירער איז געווען וועגקארט. פון טשענסטאָכאָוו איז דאמאָלט געקומען אַן עס־עס מן באַרטענשלאגער — און דער מערדער וועגקארט האָט אונדז מיט נאָך פאַמיליעס אויסגעקליבן אַוועק צו שיקן קיין טשענסטאָכאָוו. מיר האָבן זיך ביי אים געבעטן ער זאָל אונדז ניט שיקן, ווייל מיר האָבן קינדער, אָבער ער האָט ניט געהערט. איך געדענק ניט, צי עס זענען געווען 12 אָדער 14 קינדער. ווען מיר זענען אָנגעקומען קיין טשענסטאָכאָוו, האָט מען אונדז די קינדער צוגענומען. די

דייטשן האָבן אונדז אָפגענאָרט. זיי האָבן געזאָגט, אַז די קינדער מוזן אונטערזוכט ווערן באַזונדער. מער האָבן מיר די קינדער ניט געזען.

פאַרשאָלטן זאָל זיין וועגקארט, דער יידישער מערדער. וועגן די דייטשע מערדער — איז ניטאָ פאַר זיי קיין געגוגענדע שטראָף.

באַפרייט זענען מיר געוואָרן דעם 16טן יאַנואַר 1945.

זכרונות פון היטלעריסטישן גיהנום

רודע לינדאָווער / בת־ים

ניט אַלץ וואָס איך האָב מיטגעמאַכט און געזען וועל איך באַשרייבן, ווייל ביי מיין געזונט־צושטאַנד, טאָר איך ניט צופיל זיך אָנשטרענגען. איך וועל בלויז שילדערן די שפּעטערע תקופה.

די ערשטע אויסזידלונג איז געווען אין יאָר 1942, אין חודש מאַי. די גאַנצע משפּחה איז נאָך געווען צוזאַמען: מיין מאַן, מיינע עלטערן, די שוועגערין מיט אַ קינד. שוין ביי דער ערשטער אויסזידלונג, האָבן די באַנדיטן זיי פאַרשיקט קיין סאָביבאָר. דער טאָג פון 6טן מאַי האָט זיך מיר גוט אײַנגעקריצט אין זכרון, צוליב די שרעקלעכע געשעענישן וואָס זענען דעמאָלט פאָרגעקומען. גאַנץ פרי איז מיין גאָטזעליקער מאַן אַרויס אין גאַס זען וואָס עס קומט פאָר. ער האָט שוין ניט געקאָנט צוריקגיין, ווייל דאָס שטעטל איז געווען אַרומגעשטעלט מיט פורן און באַוואַכט פון עס־עס און פאָליציי. מענטשן זענען אַרומגעלאָפן ווי משוגענע. ווו אַהין לויפט מען? ווו גייט מען?

מיין מאַן און מיין ברודער האָבן געזוכט ווו זיך צו באַהאַלטן. זיי האָבן געשיקט אַ שליח אונדז אָנזאָגן, אַז מיר זאָלן ניט אַרויסגיין אויפן מאַרק, נאָר זיך באַהאַלטן ביי אַ קריסט. אפשר וועט אונדז ווער אַריינלאָזן. מיינע עלטערן האָבן ניט געוואָלט הערן וועגן באַהאַלטן זיך. זיי האָבן צו מיר געזאָגט, אַז איך בין נאָך יונג, כ'זאָל זיך ראַטעוון. אַליין זענען זיי אַרויס אין מאַרק. מיט זיי איז געגאַנגען מיין שוועגערין און איר קינד.

איך בין אַריין צו אַ קריסטלעכן שכן און אים געבעטן ער זאָל מיך לאָזן איבערזיצן, ביז די מערדער וועלן פאַרלאָזן דאָס שטעטל. פאַרשטייט זיך, אַז איך האָב אים באַלד אַוועקגעגעבן אַלץ וואָס איך האָב געהאַט מיט זיך. ער האָט מיך געלאָזט זיין ביי זיך

אַזוי לאַנג, ביז די דייטשע באַנדיטן האָבן געמוסען אַרומלויפן איבער די שטובן זוכן יידן. ער האָט מיך גלייך אַרויסגעטריבן און געזאָגט, אַז ער האָט מורא, קוים וועלן זיי מיך ביי אים געפונען.

איך בין אַרויס, פֿאַרבייגעגאַנגען די זשאַנדאַרמעריע, בין ווייטער געלאָפֿן. צום גליק האָבן מיך די רוצחים ניט דערקענט אַז איך בין אַ יידישע. דאָס גאַנצע שטעטל יידן איז שוין געווען אויסגעשטעלט אויפן מאַרק צום אַוועקגיין. איך בין געלאָפֿן צו דער סטאַציע, אפשר וועל איך קענען פֿאָרן אין אַ שטעטל, ווו עס געפונען זיך נאָך יידן. אויפן וועג האָט מיך דערקענט אַ סערזשאַנט פון פּעסטונג, וועלכער איז געווען מיינס אַ קונה אין געשעפט. ער האָט מיך געמוסען צו זיך אויפן בוידעם און אויסבאַהאַלטן. אין זעלבן הויז האָט געווינט משהלע צווייגנבוים, אַ שניידער.

אויפן בוידעם איז געווען אַ פענצטערל וואָס איז אַרויס אויף דער גאַס. פון דאָרט האָט מען אַלץ געזען. איך האָב געהערט די יאָמערלעכע געוויינען אויפן מאַרק, די שיסעריייען פון די באַנדיטן. שפּעטער, אַרום 6 אַוונט, האָט מען דעם גאַנצן טראַנספּאָרט אַדורכגעפירט דורך דעם וועג, ווו איך בין געווען באַהאַלטן. איך האָב געזען מיינע טייערע עלטערן מיט דער שוועגערין. מיין מוטער האָט געטראָגן דאָס קינד אויף דער האַנט. אַזוי ווי די טערערן האָבן זיך געגאָסן פון די מענטשנס אויגן, אַזוי האָט פון הימל געפלייצט אַ רעגן. די מענטשן האָבן באַקומען געשלאָגן פון די באַנדיטן מיט זייערע ביקסן, ווייל זיי האָבן ניט געקענט גיין שנעלער.

וען איך האָב דאָס געזען, האָב איך געוואָלט אַראָפּגיין און זיך צושטעלן צום טראַנספּאָרט, האָט מיך דער גוי פֿאַרשלאָסן. האָב איך מיט איין זעץ אויפגעריסן די טיר און בין אַראָפּ. אָבער זיי האָבן מיר פֿאַרשטעלט דעם וועג און ניט געלאָזט גיין, ביז עס וועט ווערן גוט פינצטער. ערשט דעמאָלט בין איך אַרויס אויף דער גאַס, ניט געטראָפֿן קיין איין ייד. ווו לויפט מען ווייטער, אַז אַלע זענען אַוועק? בין איך געגאַנגען אַ היים. צו וועמען? צוקומענדיק צו דער שטוב, האָב איך געטראָפֿן מיין גאָטזליקן מאַן מיט מיין ברודער, ווי זיי קלאַפֿן די קעפּ אָן די וועגט פֿאַר פֿאַרצווייפלונג וואָס אַלע זענען אַוועק. אויף מיר האָבן זיי זיך אויך ניט געריכט, אַז כ׳זאָל זיך האָבן אויסבאַהאַלטן.

אין שטוב איז שוין גאָרניט געווען, ווייל די גויים האָבן שוין געהאַט אַלץ אויסראָבירט. זענען מיר געגאַנגען זוכן יידן. מיר האָבן געטראָפֿן נאָך אַ ביסל יידן, וועלכע האָבן זיך אויך געהאַט אויסבאַהאַלטן. אַזוי זענען מיר נאָך געווען אין שטעטל ביזן 12טן מאַי. דערנאָך זענען מיר אַריין אין דעמבלינער לאַגער. די אַנדערע יידן זענען נאָך געבליבן אין שטאָט, ביז דער צווייטער אויסזידלונג.

געגנט וועלכע זענען דורכגעגאנגען דעם גרעסטן חורבן, זענען אויך דאָרט נישט אויפגעבויט געוואָרן. אין ווילנע, למשל, איז נישט אויפגעבויט געוואָרן דער אַלטער ייִדישער ראַיאָן, וואָס איז אַמאָל געווען דער גרעסטער ייִדישער ראַיאָן אין אייראָפּע. אין ווילנע

געזעצט אין וואַגאָנען, כדי זיי שיקן קיין דייטשלאַנד. 3 טעג שפעטער האָט מען די פרויען אַרויס געטריבן פון די באַראַקן, געהייסן זיך אויסשטעלן צום אָפמאַרשירן קיין דייטשלאַנד. אַזוי זענען מיר אָפגעשטאַנען שעהן לאַנג אויף דער גרויסער פראָסט, ביז עס זענען אָנגעפלויגן רוסישע עראָפלאַנען. אונדזער געבעט איז געווען, אַז זיי זאָלן אויף אונדז ווארפן באָמבעס, איידער די דייטשע באַנדיטן זאָלן אונדז אומברענגען.

דעם 16טן יאַנואַר 1945, זענען מיר באַפרייט געוואָרן דורך די רוסן. מיין מאַן האָט דאָס ניט דערלעבט. די מענער האָט מען געפירט קיין בוכענוואַלד. פירנדיק מיין מאַן צו דער אַרבעט, האָט ער ניט געקאָנט שנעל גיין, האָבן זיי אים דערהרגעט.

פון מיין גאַנצער משפחה, האָב איך זיך גערעטעוועט מיט אַ שוועסטער, וועלכע געפונט זיך איצט אין אויסטראַליע. איין ברודער מיט זיין פרוי האָבן זיך גערעטעוועט אין רוסלאַנד. זיי געפונען זיך אויך אין אויסטראַליע.

בדרכם האחרונה

בנימין שטמלר / רמת־גן

עם פרוץ קלגסי היטלר לפולין, פרצה מלחמת־העולם השניה ואני אז חייל בצבא פולין. נשלחתי לחזית, אך להלחם לא הספקתי משום נסיגת צבאות פולין מפני הצבא הגרמני. אחרי חודש של נדודים מפרכים חזרתי מהשבי בדצמבר 1939 לדמבלין. הגרמנים, שכבשו את המקום, עסקו בשיקום שדה־התעופה הגדול בדמבלין, שנחרב כליל בהפצצותיהם. להפתעתי הרבה מצאתי שם מאות מיהודי דמבלין שעסקו בעבודות השיקום של שדה התעופה, תמורת קיום מינימלי. תחת שלטונם של רידז־שמיגלי והשר בק האנטי־שמיים, לא ניתנה ליהודים עבודה שכזו.

מכרים וידידים יעצו לי להשיג עבודה בשדה התעופה. גם ידידי ראש היודנראט, מר לייזר טיכמן, יעץ לי לעשות כן. התיצבתי לעבודה כחשמלאי בעל דיפלומה מקצועית. יחד עם מנהל פולני, קבלתי קבוצת אנשים עמם עבדתי, ומדי ערב היינו חוזרים ללון בבתינו בעיר.

גם יהודי העיר שלא עבדו בשדה התעופה, הסתדרו מבחינה כלכלית. סבלנו אמנם מהחרמות, מכופר נפש, ומעונשים כספיים, שהוטלו על יהודי העיר וכל מיני עלבונות. זכור לי במיוחד, העונש על אי מילוי מכסת האנשים לעבודות הנקיון ברחובות העיר.

במקרה זה אספו הגרמנים את אנשי היודנראט בשוק שבמרכז העיר והכריחו אותם לרכב אחד על גבי השני וכך לשעשע את הקלגסים הנאציים.

עם הקמת הגיטו בדמבלין, בסוף שנת 1941, ותחילת ההסתערות הגרמנית על רוסיה שהצטרפה לבנות הברית, הוחמר מצבם של יהודי העיר. הקרבן הראשון, שנרצח על ידי הנאצים היתה אשתו של עקיבא רוטשילד, וזאת באמתלא כאילו עזבה את הגיטו.

ראש מחלקת האספקה, נאצי בשם גידה, שהיה ידוע לשימצה וישב בפולאבי היה מופיע מדי פעם בדמבלין ומחרים מכל הבא ליד, דבר שפגע קשות ביהודי העיר. בבואו פעם כדי להחרים סחורות אצל בנימין איציק נודע הדבר למר לייזר טיכמן. הלה מיהר לז'נדרמריה של דמבלין, שם היתה לו השפעה, וגילה אזנם כי מחרימים סחורות ללא ידיעתם ושבודאי יהיו מקופחים בביזה. הגרמנים, אנשי הז'נדרמריה, מיהרו למקום החיפוש וגרשו את הנאצי גידה מדמבלין.

לאחר מספר ימים כינס הנאצי גידה את אנשי היודנראט מהסביבה שהיו תחת שיפוטו ולאחר שמסר להם כמה הערות מינהליות, ציוה עליהם לשוב למקומותיהם, פרט למר טיכמן שעליו נאסר לחזור לדמבלין. הוא הועבר לעיירה סמוכה ושם רצח אותו גידה לעיני כל מתוך ידיעה שלטיכמן היה חלק בגירושו מדמבלין. יהודי העיר התהלכו אבלים וחפויי ראש. במיוחד הרגישו בחסרונו של טיכמן, אלה שהזדקקו לסעד, להם דאג מר טיכמן במסירות רבה. היה בעל חוש בריא לפעילות ציבורית למרות שבמשך כל השנים הללו היה רחוק מכל מפלגה. הוא ניהל את דרכי הקהילה במיטב תבונתו והשתדל לפעול לטובת הקהילה על כל פלגיה.

אנשי דמבלין קיימו את חייהם כרגיל מבלי לדעת מה צופן העתיד. ואז בא היום המר — חמישי במאי 1942. היה זה יום אביבי. השמים הבהירים והתכולים הסתירו מיהודי דמבלין את העתיד לקרות להם ולמשפחותיהם. באותו יום, עם עלות השחר, פשטו שמועות אימים, שאנשי אס.אס. הקיפו את העיר מכל עבריה. לא ידענו מה עלול להתרחש בעיר ואנו מלאי חששות לגורל קרובינו שנשארו שם. כשהגענו לעבודה, רוכזנו שלא כרגיל ליד שער מיוחד ולאחר זמן קצר הודיע לנו הממונה על המחנה, שעלינו להתיצב יחד עם שאר יהודי העיר ברחבת השוק, מול ביתו של ר' זלמן החובש (פעלטשער).

שמנו פעמינו לעבר מקום הריכוז כשליבנו חרד. כשהגענו, מצאנו כבר את רוב יהודי דמבלין ערוכים בשלשות, גברים לחוד ונשים לחוד, כשהם מוקפים באנשי אס.אס. חמושים. תפסתי לי מקום בקצה השורה, ליד הכביש המוביל לבית־המדרש, כדי שאוכל לראות ולאתר את בני משפחתי ולהצטרף אליהם. הכל היה לשוא — לא הצלחתי לגלות איש מהם.

באותה עת ראיתי כיצד הסנדלר לייזר צוקר התכופף כדי להרים את כובעו שנשמט כשהוא אוחז בידו מזוודה. משהבחין בו הרוצח גידה, הצליף בו במגלב ובעט בו במגפיו המסומרות, עד שהמזוודה נשמטה מידו על כל תוכנה: שק טלית, תפילין וכיכר לחם. בנסותו להרים את הטלית והתפילין, המשיך גידה להכות בו עד מוות.

כך עמדנו בצפיה לפקודה לזוז. במשך כל הזמן נשמעו קללות, הצלפות ושאר מיני עינויים. כנראה, למרות שאנו לא ידענו זאת, השתדלו האחראים על מחנה־העבודה שהיו מעונינים בבעלי־מקצוע חיוניים, שלא לשלחנו. במשלוח זה הוצאו כמה אנשים וביניהם אותי מהשורה והוחזרנו למחנה־העבודה שבשדה התעופה. שאר יהודי העיר וביניהם אבי, אמי, אחי ויתר קרובי משפחתי נשלחו לתחנת הרכבת מבלי דעת מה גורל צפוי להם.

מיד כששבתי למחנה, נחפזתי לרכבת ובדרך פגשתי יהודים שסיפרו לי על הזוועות הנעשות שם. הדרך לרכבת היתה גדושה חיילים ואנשי אס. אס. חמושים. התקרבתי לקרונות במטרה להציל מישהו מבני משפחתי אך לשוא. שמעתי את הצעקות והיללות של האומללים, צווחות הגרמנים ונביחת הכלבים ששוסעו ביהודים.

שבור ורצוץ שבתי למחנה וסיפרתי את כל הזוועות שראיתי. את אחי ואבי ראיתי רק מרחוק, עת צעדו יחד עם יהודי דמבלין לדרכם האחרונה. את אמי ואחותי לא יספתי לראות.

(נרשם ע"י ישראל רוזנווין)

דעמבלינער יידן דערציילן וועגן חורבן

מיר ברענגען ווייטער, אין אַ פֿאַרקירצטער פֿאָרם, די גבֿיית־עדות פון עטלעכע לעבן־געבליבענע יידן פון דעמבלין, דער־וואַקסענע, יוגנטלעכע און קינדער, וועלכע האָבן אין די יאָרן 1946 און 1947 איבערגעגעבן זייערע זכרונות פֿאַר מיטאַרבעטער פון דער היסטאָרישער קאָמיסיע בײַם צענטראַל־קאָמיטעט פון די באַפֿרייטע יידן אין דער אַמעריקאַנער זאָנע אין דײַטשלאַנד. אָבֿ, זענען די דאָזיקע דערציילונגען (ענטפֿערס אויף פֿראָגן פון אַן אַנקעטע־בויגן), פול מיט סתירות און אומפֿינקטלעכקייטן, אָפּט־מאָל — קעגנזעצלעך די אמתע היסטאָרישע פֿאַקטן און געשענישן. אויף וויפֿל די אַלע מאַטעריאַלן זענען צוגעשטעלט געוואָרן פון „יד ושם" אין ירושלים, האָבן מיר באַשלאָסן דאָך זיי צו פֿאַרעפֿנטלעכן אין אונדזער ספֿר, הגם אין אַ באַאַרבעטער און רעדוצירטער פֿאָרם.

1. די דערציילונג פון פּעלא געמביצקא:

דעמבלין איז אַן אַלטער ישוב, וועלכער ציילט הונדערטער יאָרן געשיכטע. ביזן אויסברוך פון קריג האָבן דאָרט געוווינט 6000 יידן. די הויפּט־מקורות פון פֿרנסה זענען געווען: מסחר און האַנטווערקערײַ. אין שטאָט האָבן זיך געפֿונען: 1 שול, 1 בית־המדרש, 1 בית־הקברות, אַ דראַמאַטישער קרײַז, אַ תּרבות־שול, אַ האַנדלס־באַנק, פֿאַרשידענע פּאָליטישע אָרגאַניזאַציעס. בעת דער דײַטשער אָקופּאַציע, איז די שול מיטן בית־המדרש צענומען געוואָרן. די ציגל און אַנדערע בוי־מאַטעריאַלן פון די צעשטערטע בנינים, האָבן די דײַטשן פֿאַרנוצט פֿאַר זייערע בוי־צוועקן.

פון די וויכטיקסטע געשעענישן אין שטאָט פון אָנהייב מלחמה (1טער סעפּטעמבער 1939), געדענק איך:

עטלעכע טעג נאָכן אויסברוך פון קריג, זענען די דײַטשן אַריין אין שטאָט. זייער ערשטע אָנטי־יידישע פֿאַראָרדענונג איז געווען, אַז מיר זאָלן טראָגן ווײַסע אָרעמבענדער מיט אַ בלויען מגן־דוד. מ׳האָט אויך געמוסן צו צוואַנגס־אַרבעט, ווי אָפּלאָדן קויל, צענעמען דאָס בית־המדרש מיט דער שול, רייניקן די גאַסן, אַרבעטן אויפן פּלי־פּלאַץ אד״ג. פרויען האָבן געאַרבעט צוזאַמען מיט די מענער.

אין שטאָט האָט מען אויפגעשטעלט אַ שטראָף־לאָגער. ווער ס׳האָט זיך פֿאַרשפּעטיקט צי דער אַרבעט, איז אויף אַ טאָג צי עטלעכע טעג, אָפּגעשיקט געוואָרן אין דעם דאָזיקן שטראָף־לאָגער, ווו מ׳האָט זייער געשלאָגן. געווען אַ פֿאַל, אַז אַ יידישער יוגנטלעכער איז דאָרט באַשטראָפט געוואָרן מיט 80 שמיץ איבערן בלויזן לייב. ביים לעצטן קלאַפּ — האָט ער אויסגעהויכט די נשמה.

אַ פּאַרשפּעטיקטן, אָדער אַזעלכן וואָס האָט זיך ניט צוגעשטעלט צו דער אַרבעט, האָבן די דייטשן אַרויס געפֿונען. איז ער ניט געקומען — האָט מען אויף זיין אָרט גענומען אַ צווייטן און געפּייניקט אין לאַגער אַזוי לאַנג, ביז דער שולדיקער האָט זיך ניט צוגעשטעלט. ערשט דעמאָלט האָט מען דעם „ערובניק" אַרויס געלאָזט.

די דייטשן פֿלעגן אַדורכפֿירן רויבערייען אין יידישע געשעפטן און ווּוינונגען. צוגעפֿאָרן מיט אַן אויטאָ — און געגנומען וואָס זיי איז געפֿעלן געוואָרן, ווי בעטגעוואַנט, מעבל, שטאָפֿן, מלבושים. ס׳איז אַרויפֿגעלייגט געוואָרן אַ קאָנטריבוציע אויף אַ סומע פֿון 80 טויזנט זלאָטעס, אויסער אין גאָלד.

אָנהייב 1941 האָבן די דייטשן אַדורכגעפֿירט די קאָנפֿיסקאַציע פֿון גאַנצן יידישן פֿאַרמעגן. אָבער נאָך פֿריער, נאָכן אָקופֿירן די שטאָט, האָבן זיי געגנומען פֿאַר זיך די שענסטע יידישע ווּוינונגען, וועלכע מ׳האָט פֿאַר זיי באַדאַרפט באַפֿרייען און צוגרייטן. ביי די אַרבעטן האָבן זיי געשניטן בערד ביי די יידן, אָפּטמאָל זיי אַרויס געריסן מיט דער האָנט און געשלאָגן מכות־רצח.

סוף 1940 האָט מען די יידן פֿון פּולאַוו איבערגעזידלט קיין דעמבלין, אויף וועגענער. צוליב די קעלטן און פֿרעסט, זענען אַ סך קינדער און עלטערע פֿאַרפֿרוירן געוואָרן אויפֿן וועג.

אָנהייב 1941 איז אין דעמבלין געשאַפֿן געוואָרן דער יידישער קוואַרטאַל. דעם 3טן מאַי 1942 איז פֿאַרגעקומען די אויסזידלונג פֿון איבער טויזנט יידן, וועלכע זענען אַוועק געשיקט געוואָרן קיין סאָביבאָר. נאָך דער אָקציע האָט מען אין שטאָט געבראַכט אַ טראַנספּאָרט יידן פֿון טשעכאָסלאָוואָקיי. אין יעדער שטוב האָט מען אַריינגעגעבן אַ טשעכישע פֿאַמיליע. מיט 3 חדשים שפּעטער איז פֿאַרגעקומען די צווייטע אויסזידלונג קיין פּאָניאַטאָוו. אין דער אָקציע האָט מען אַוועק געפֿירט כמעט אַלע פֿאַרבליבענע יידן. איבערגעלאָזט האָט מען נאָר די אַרבעטער אין דער לאָנדווירטשאַפֿט, אויפֿן פּלי־פּלאַץ, יידישע פּאָליציי און יודענראַט.

אין נאָוועמבער 1942 איז דעמבלין געוואָרן „יידן־ריין". בלויז די אַרבעטער פֿון פּלי־פּלאַץ האָט מען פֿאַרשפּאַרט אין אַ לאַגער אין שטאָט, אַ מין אָפּטיילונג פֿון מיידאַנעק. אויף דעם פּלי־פּעלד האָבן די יידן געאַרבעט צוזאַמען מיט פּוילישע אַרבעטער, וועלכע פֿלעגן די יידן יאָ העלפֿן צוביסלעך. נאָר די פּוילישע אויפֿזעער האָבן זיך שלעכט באַצויגן צו די יידן.

עטלעכע טעג פֿאַרן באַפֿרייען דעמבלין, אין יאָר 1944, האָט מען אַלע יידן פֿון שטאָט איבערגעפֿירט אינעם טשענסטאָכאָווער לאַגער „וואַרטא", און אַ סך מענער — אין לאַגער ראַקאָוו. פֿון דעמבלין זענען אַוועק קיין טשענסטאָכאָוו צוויי טראַנספּאָרטן

מיט יידן. פון ערשטן טראַנספּאָרט איז געלונגען איבערצוקויפן מיט געלד און גאָלד די ס.ס.־אויפזעער און די קינדער זענען געבליבן, נאָר באַהאַלטן אונטער די פּריטשעס. נאָכן אָנקומען קיין טשענסטאָכאָוו, האָט מען אַלע געשיקט אין באָד און דערבייַ צוגענומען די זאַכן וואָס זיי האָבן מיט זיך געבראַכט.

אין לאַגער ווארטא האָבן אַלע געאַרבעט אין דער אַמוניציע־פאַבריק, אונטער דער אויפזיכט פון אוקראינער און יידישער אָרדענונגס־דינסט, וועלכע האָט זיך אויפגעפירט ניט בעסער פון די דייטשן. דאָס זענען געווען דער רוב יידן פון קראָקע. דער קאָמענ־דאַנט אימערגליק, זיין פּאַרטרעטער פּרענקעל, די וועכטער פּרעקל און שליווינסקי, האָבן זיך אויסגעצייכנט מיט שלאָגן זייערע ברידער־יידן בעת דער אַרבעט, אָדער בעת די אָפּעלען, וועו מ'איז ניט געשטאַנען אָזוי גלייך.

אין דעם לאַגער זענען אַ סך דעמבלינער יידן געשטאַרבן פון הונגער, אָדער זיי פלעגן פאַרשוווּנדן אַן אַ שפור, נאָך דעם ווי מ'האָט זיי ערגעץ אַוועק געזומען פאַר כלומרשט באַגאַנגענע עבירות. געווען אַ פאַל, אַז מ'האָט איינעם געהאָנגען דערפאַר, וואָס ער האָט געגנבעט אַ ביסל עסן.

אין וואַרטאַ האָט מען געאַרבעט אַ זעקס חדשים. פאַר דער באַפרייונג האָט מען פון וואַרטאַ און ראַקאָוו צונויפגענומען אַ טויזנט מאַן און זיי געטריבן קיין דייטשלאַנד. אויפן וועג איז אפשר אַ העלפט אומגעקומען. די אַנדערע מענטשן פון וואַרטאַ זענען באַפרייט געוואָרן דורך דער סאָוויעטישער אַרמיי דעם 18טן יאַנואר 1945. זיי האָט אָפּגעגליקט צו פאַרבלייבן אין טשענסטאָכאָוו, ווייל די דייטשן האָבן ניט באוויזן זיי צו עוואַקואירן.

די ניט־יידישע באַפעלקערונג אין דעמבלין האָט זיך שלעכט באַצויגן צו די יידן און געהאָלפן די דייטשן אין זייערע אַנטי־יידישע אַקציעס. אַן אַרגאַניזירטער יידישער ווידערשטאַנד איז ביי אונדז אין שטאָט ניט געווען. די צאָל לעבן־געבליבענע יידן שאַץ איך אויף אַ 800. די לאַגערן האָבן דורכגעמאַכט אַ 500. איינצלנע פערזאָנען האָבן זיך געראַטעוועט.

(אנסבאַך, 6.8.1947. פראָטאָקולאַנט: הענ"ג).

2. די דערציילונג פון משה מלאָווער ז"ל:

דער יידישער ישוב אין דעמבלין, גאַרוואָליניער קרייז, רעכנט זיך פון יאָר 1872. געלעבט האָבן דאָרט אַ 6000 יידן, וועלכע האָבן זיך פאַרנומען מיט האַנדל און מלאכה.

אין שטאָט האָבן זיך געפונען אַ 20 שטיבלעך צום דאַוונען, 1 שול, אַ בית־הקברות, 3 יידישע בענק, אַ לינת־הצדק, 2 גמילות־חסדים קאַסעס. אַ ביבליאָטעק, אַ שול,

אַ דראַמקרייז, אַ האַנטווערקער־פאַריין, אַ פראָפעסיאָנעלער פאַריין, פּאָליטישע פּאַרטייען.

עטלעכע וואָכן נאָכן אַריינמאַרש פון די דייטשן אין שטאָט, האָט מען אונטערגעצונדן די שול. עס זענען דאמאָלט פאַרברענט געוואָרן אַ סך ספרים. צומאָרגנס האָט דער דייטשער קאָמענדאַנט געהאָפן צו זיך דעם פרעזעס פון יודענראָט און אים געפרעגט, ווער ס׳האָט אונטערגעצונדן די שול...

די מצבות אויפן בית־הקברות, וואָס האָט זיך געפונען 3 קילאָמעטער הינטער דער שטאָט, אין באַראָווניקי, זענען אַרויסגעריסן געוואָרן און מ׳האָט מיט זיי געפלאַסטערט טראָטוּאָרן — מיט די אותיות אַרויף.

די דייטשן זענען אַריין קיין דעמבלין דעם 20טן סעפטעמבער 1939 און גלייך זיך גיינומען צום רויב פון די יידישע געשעפטן, אַרויס געוואָרפן פון דאָרט די סחורות. אַ טייל געגנומען פאַר זיך, אַ טייל פונאַנדערגעטיילט צווישן דער פוילישער באַפעל־קערונג. דאָס האָט אָבער ניט געשטערט, אַז אַ צאָל יידן זאָלן זיך אומקערן צוריק אין שטאָט, נאָך דעם ווי זיי זענען מיטן אויסברוך פון קריג, אַוועק זיך אויסבאַהאַלטן אויף פאַרשידענע ערטער. די דאָזיקע יידן האָבן די דייטשן געכאַפט אויפן גאַס און זיי אַוועק געפירט קיין ראָדאָם, פון וואָנען נאָר דריי זענען געקומען צוריק. די אַנדערע זענען דאָרט אומגעקומען.

מען האָט אָנגעהויבן כאַפן צו דער אַרבעט אַלע יידן און דערביי געשלאָגן, געפּיניקט און געשניטן די בערד. אַ געוויסן טאָג האָט מען אַלע יידן באַפוילן זיך צונויפזאַמלען אויפן מאַרק־פּלאַץ און דער זשאַנדאַרמעריע־שעף האָט פאַר זיי געהאַלטן אַ רעדע ווי אַזוי יידן דאַרפן זיך פירן. ערשטנס — אָפּגעבן די ראַדיאָ־אַפּאַראַטן, אין קעגנפאַל ווערט מען דערשאָסן. (ביים לעצטן וואָרט האָבן די אָנווועזנדיקע פּאָליאַקן אַפּלאָדירט..). דערנאָך האָבן זיך אָנגעהויבן קאָנפיסקאַציעס פון יידישן פאַרמעגן.

סוף 1939 האָט מען פאַראָרדענט די יידן צו טראָגן ווייסע אַרעמבענדער מיט בלויע מגן־דוד־ס. כמעט טאָג־טעגלעך זענען פאַרגעקומען רעוויזיעס אין יידישע היימען, וווּ מ׳האָט צוגענומען וווערטפולע זאַכן. אַ קאָמיסיע פון פּאָליאַקן האָט פאַרוואָלטעט מיט די יידישע קאָנפיסקירטע יידישע הייזער און געשעפטן. ענדע 1940 איז פאַרגעקומען די „גאָלד־און פּעלצן־אַקציע", ביי וועלכער ס׳האָט געדראָט טויטשטראָף דעם יידן, וועלכער האָט ניט פרייוויליק אָפּגעגעבן די געפּאָדערטע זאַכן.

אָנהייב 1941, איןווינטער, איז געשאָפן געוואָרן די געטאָ, אַ ניט אָפּגעשלאָסענער קוואָרטאַל. אַהער האָט מען געבראַכט די יידן פון פולאַוו. די יידן זענען געווען באַשעפטיקט אויפן פלי־פעלד, אויף דער באַן־סטאַציע, לאַנדווירטשאַפט אויסער דער שטאָט, געלאָדנט קוילן און אין דער פירמע „שולץ".

דעם 6טן מאַי 1942 איז פֿאַרגעקומען די ערשטע אויסזידלונג. איבער געלאָזט האָט מען די אַרבעטער פון פּלי־פּעלד, פון דער באַן־אינספּעקציע און פון דער פּירמע „שולץ". נאָך דער אויסזידלונג, איז אויפן פּלי־פּעלד געשאָפן געוואָרן אַ לאַגער, ווו מ׳האָט אַהין געשיקט די פֿאַרבליבענע אַרבעטער. דער רעזשים אין לאַגער איז געווען אַ שטרענגער. שפּעטער האָט מען געגרינדעט נאָך צוויי לאַגערס פֿאַר די אַרבעטער: פון דער באַן און פון שולצן.

דעם 22טן מאַי 1942, נאָך דער אויסזידלונג, האָט מען קיין דעמבלין געבראַכט 2000 יידן פון פּרעשאָוו (טשעכאָסלאָוואַקיי) און זיי באַזעצט אין אויסגעליידיקטן געטאָ. אַ טייל פון די סלאָוואַקישע יידן זענען געוואָרן באַשעפטיקט ביי די שוועריסטע אַרבעטן אין די לאַגערס, בעת דער אַנדערער טייל האָט געלעבט אין געטאָ אין די שוועריסטע באַדינגונגען. דעם 15טן אָקטאָבער 1942 איז פֿאַרגעקומען די צווייטע אויסזידלונג, וועלכע ס׳האָבן אדורכגעפּירט אַ קליינע צאָל זשאַנדאַרן מיט דער הילף פונעם גאַרניזאָן פון דער וועהרמאַכט פונעם פּלי־פּלאַץ. די אויסגעזידלטע יידן האָט מען אַוועק געפּירט קיין טרעבלינקע *.

פונעם פּריערדיקן דעמבלינער געטאָ זענען נאָר פֿאַרבליבן די יידישע פֿאַליציי און דער יודענראַט. זייער אויפגאַבע איז געווען אויפּרוימען די טויטע קערפּערס און פּירן די דייטשן איבער די ליידיקע יידישע היימען און זיי וויזן כלומרשט אויסבאַהאַלטענע פֿאַרמעגנס... אין לאָקאַל פון דער געוועזענער יידישער באַנק האָט מען צונויפּגעזאַמלט דאָס יידישע פֿאַרמעגן וואָס איז פֿאַרבליבן נאָך דער צווייטער אויסזידלונג.

אין אַ פּאָר טעג אַרום האָט מען די יידישע פֿאַליציאַנטן און די יודענראַטלער פֿאַרטיילט אין 3 לאַגערס. אין אַ צייט אַרום האָט מען ליקווידירט צוויי לאַגערס, געבליבן איז נאָר דער אויפן פּלי־פּלאַץ. דאָ האָט מען געהאַלטן אַ טויזנט יידן — ביזן 22טן יולי 1944. מיטן דערנענטערן זיך פון דער רויטער אַרמיי, האָט מען די אַרבעטער אַרויס געפּירט אין די אַרבעט־לאַגערן אין טשענסטאָכאָוו, אין דער אַמוניציע־פאַבריק וואַרטע־ווערק, ווו מ׳האָט געאַרבעט אין זייער שוועכע באַדינגונגען ביז דעצעמבער 1944. דערנאָך האָט מען אַ טייל יידן אַוועק געפּירט קיין בוכענוואַלד. דעם 5טן יאַנואר 1945 האָט מען אַן אַנדערן טייל יידן איבערגעפּירט קיין דייטשלאַנד. אַ קליינער טייל פון די דעמבלינער יידן (300—400), וועלכע האָבן געאַרבעט אין די לאַגערן וואַרטע אין ראַקאָוו, זענען געבליבן אין טשענסטאָכאָוו, וויל די דייטשן האָבן שוין

---

* אין דער פּריערדיקער גבֿיית־עדות פון פּ. געמביצקא וועלט אַנגעגעבן — סאָביבאָר. מיר לאָזן די דאָזיקע סתירות, ווי זיי זענען אין אָריגינאַל — רעדאַקציע.

ניט באַוויזן זיי צו עוואַקואירן. די יידן זענען באַפרייט געוואָרן דורך דער סאָוויעטישער אַרמיי.

די קריסטלעכע באַפעלקערונג האָט זיך שלעכט באַצויגן צו די יידן אין די אָקופּאַציע־יאָרן. אַזוי אויך האָבן זיי זיך אויפגעפירט נאָך דער באַפרייונג.

קיין אַרגאַניזירטער וויידערשטאַנד איז ניט געווען. דער רוב יידן פון דעמבלין האָבן אַדורכגעמאַכט די דייטשע קאָנצענטראַציע־לאַגערן. אָפגעראַטעוועט האָבן זיך בערך אַ 600 יידן. דערפון אַ קליינער טייל, וועלכער איז צוריק געקומען פון רוסלאַנד, ווו זיי זענען אַנטלאָפן אין יאָר 1939.

*

פון די אָנגעזעענע פערזענלעכקייטן אין שטאָט איז מיר באַקאַנט דער ערשטער פרעזעס פון יודענראַט אין יאָר 1939, לייזער טייכמאַן. ער איז דעמאָלט אַלט געווען 44 יאָר, אַ כלל־טוער נאָך פון פאַר דער מלחמה. שטענדיק פאַרטיידיקט די יידישע באַפעלקערונג אין דעמבלין. מיט דער הילף פון זיין סעקרעטאַר, אַדוואָקאַט קאָנאַרינ־פאָגעל (40 י.אַ.), האָבן זיי זיך באַמיט יעדן צו העלפן. דאָס איז ניט געפעלן די דייטשן. אין יאָר 1940 האָט מען זיי אַרויס געפירט אין שטעטל וואָנוואָלניץ, לעבן פולאַוו און דאָרט אומגעבראַכט.

ד״ר קאָנשטערן איז געווען באַקאַנט אין שטאָט אַלס פילאַנטראָפ און כלל־טוער. מיטן אויסברוך פון קריג אין יאָר 1939, איז ער אַוועק קיין רוסלאַנד, געווינט אין אוקראינע. וועו די דייטשן זענען אָנגעפאַלן אויפן ראַטנפאַרבאַנד, אין 1941, איז אים געלונגען זיך אומצוקערן קיין דעמבלין, נאָר די פּאָליאַקן האָבן אים אויסגעליפערט דער דייטשער זשאַנדאַמעריע.

ד״ר ווייגאָפּעל ירמיהו איז געווען באַקאַנט אַלס געזעלשאַפטלעכער טוער. די פּאָליאַקן האָבן אים בשעתו באַשולדיקט אין שפּיאָנאַזש און אים פאַרשיקט אין קאָנ־צענטראַציע־לאַגער קאַרטוז־בערעזע. אַז די דייטשן זענען אַריין קיין קאַרטוז־בערעזע, האָבן זיי אים מיט זיין פרוי, וועלכע איז דאָרט געווען, אומגעבראַכט פון די ערשטע.

שטאָט אַנסבאַך, פאַרצייכנט: ל. העניג, 22.11.47

פאַרזיצער פון דער היסטאָרישער קאָמיסיע: א. קאָסטעצקי.

4. די דערציילונג פון וואלף ראזענזאן:

דער יידישער ישוב אין דעמבלין האָט עקזיסטירט פיל הונדערטער יאָרן. ביזן קריג האָבן דאָרט געווינט אַ 6000 פאַמיליעס, וועלכע האָבן דער עיקר געלעבט פון האַנדל. די קהילה האָט ניט געהאַט איר אייגענעם בנין, נאָר געפירט איר טעטיקייט אין הויז פון אַ ייד. געווען אַ בית־המדרש, אַ ישיבה, בית־הקברות, לינת־הצדק, אַ באַנק, 2 גמילות־חסד קאַסעס, אַ פראָפעסיאָנעלער פאַריין און אַ האַנטווערקער־פאַריין. געווען אויך ציוניסטישע גרופירונגען, דערונטער ציונים כלליים און רעוויזיאָניסטן.

כמעט אַלע יידן זענען מיטן אויסברוך פון דער מלחמה, געבליבן אין שטאָט. אַזוי ווי אין דעמבלין האָט זיך געפונען דער צווייט־גרעסטער פלי־פלאַץ אין פוילן, איז די שטאָט זייער אָפט און אַ סך באָמבאַרדירט געוואָרן.

דעם 12טן סעפטעמבער 1939, זענען די דייטשן אַריין קיין דעמבלין. זייער ערשטע אַקציע איז געווען צו כאַפן יידן צו דער אַרבעט און זיי באַשעפטיקט אויפן פלי־פלאַץ, אין דער פעסטונג, שאָסייען פלאַסטערן, די גאַסן רייניקן. אין יום־כיפור האָבן זיי אויפן פלי־פלאַץ צונויפגעטריבן יידישע מענער, פרויען און קינדער, באַפוילן זיי דאָרט טאַנצן און אַרבעטן, כדי זיך איבערצייגן צי מ׳האָט ניט מינירט דעם אעראָדראָם. אין אָוונט האָט מען דעם עולם געשיקט אַ היים.

די דייטשן האָבן אַרויפגעלייגט קאָנטריבוציעס אויף דער יידישער באַפעלקערונג. אין יאָר 1940 (אָדער 1941) האָט מען קאָנפיסקירט צוויי גרויסע יידישע אייזן־געשעפטן. אָנהייב 1941 ווערט געגרינדעט דאָס געטאָ — דריי ענגע גאַסן אין עק שטאָט. אַהין האָט מען געמעגט מיטנעמען מיט זיך נאָר אַ ביסל האַנט־באַגאַזש. שפעטער ווערט דער יודענראַט פאַרפליכטעט צוצושטעלן די דייטשן דאָס שענסטע און בעסטע מעבל פון די יידישע הייזער. בעת די יידן האָבן ניט געטאָרט פאַרלאָזן דאָס געטאָ, איז די קריסטן יאָ ווען דערלויבט אַהין אַרייַנקומען און אַרויסגיין.

דייטשע זעלנער פלעגן אָפשניידן די יידן די בערד פון איין זייט — און אַזוי אַרומפירן זיי איבער דער שטאָט אין אַן אויטאָ. דערנאָך האָבן די יידן אַליין זיך אָפגעשניטן די צווייטע העלפט באָרד. אין 1940 האָט מען פאַר יידן איינגעפירט דעם קין־צייכן — אַ בלויער מגן־דוד אויף אַ ווייסן אָרעמבאַנד. צוואַנגס־אַרבעט פאַר דער יידישער באַפעלקערונג איז איינגעפירט געוואָרן גלייך נאָכן אַרייַנקומען פון די דייטשן אין שטאָט. אינעם לאַגער פלאַשאָוו ביי קראָקע זענען אין אָקטאָבער 1941 אַרויסגעשיקט געוואָרן 12 יידן פון דעמבלין. זיי האָט באַשטימט דער יודענראַט.

די יידן פון דעמבלין האָט מען ניט איבערגעזידלט אין אַ צווייט אָרט, דאָקעגן האָט כּען פון אַנדערע ערטער (באָבראָוויק) געבראַכט יידן אין אונדזער שטאָט. קיין

ספעציעלע פֿאַראַמען, עקזעקוציעס און רויבערייען — זענען ניט פֿאַרגעקומען. דעם 6טן מאַי 1942 איז פֿאַרגעקומען די ערשטע אויסזידלונג. די וועלכע האָבן ניט געטוג שנעל זיך פֿאַרנומען פון זייערע ווינונגען, האָט מען אויפן אָרט דערשאָסן. די אַנדערע האָט מען אָוועק געפירט אין וואַלד און דאָרט דערשאָסן.

דעם 14טן מאַי 1942 איז קיין דעמבלין אָנגעקומען אַ טראַנספֿאָרט יידן (1500—2000) פון פּרעשאָוו, טשעכאָסלאָוואַקיי, מיט אַ סך פּעק. זיי האָבן גוט אויסגעזען, ווייל ביזן פֿאַרשיקן זיי קיין פּוילן, איז זייער לאַגע געווען אַ פֿאַרהעלטניסמעסיק גוטע. זיי האָט מען איצט געשיקט אויף צוואַנגס־אַרבעט, ביינאָכט זענען זיי צוריק געקומען אין געטאָ.

אין אָקטאָבער 1942 ווערט דאָס געטאָ ענטגילטיק ליקווידירט. דעם זעלבן גורל האָט געטראָפֿן אויך די יידן פון סלאָוואַקיע, וועלכע זענען געבראַכט געווארן אין דזשמבלינער געטאָ נאָך דער ערשטער אַקציע. די פֿאַרשפּעטיקטע און אויסבאַהאַלטענע פון דער צווייטער און לעצטער אַקציע, האָט מען דערנאָך אָוועק געפירט אין אַ זייטיק געסל — און אַלעמען דערשאָסן. אויב דער דייטשער חשבון האָט ניט געשטימט מיט דער צאָל יידן וועלכע זיי האָבן יענעם טאָג באַשלאָסן אומצוברענגען, האָט מען געשלעפּט צום טויט יידן מיט אַרבעטס־קאָרטן, באַשעפּטיקטע אויף וויכטיקע פלאַצווקעס. דער „קאָנטיגענט" האָט געמוזט אויסגעפילט ווערן... איבערגעלאָזט האָט מען נאָר די יידן, וועלכע האָבן געאַרבעט אויפן פלי־פלאַץ, אין דער פעסטונג, אויפן באַן און ביים רעגולירן די ווייסל.

די דעפּאָרטירטע יידן האָט מען אויפן זאַמל־פלאַץ אין דעמבלין געהייסן איבערלאָזן זייערע האַנט־פּעקלעך און צוגעזאָגט, אַז ווי נאָר זיי קומען אויפן אָרט, באַקומען זיי אַלץ צוריק. נאָטירלעך, אַז דאָס איז קיינמאָל ניט געשען. די אומגליקלעכע האָט מען פֿאַרשפּאָרט צו 120 אין אַ וואַגאָן פּאַר בהמות. מיר און מיין פּרוי מיט די זעקס קינדער איז געלונגען זיך אַרויסצודרייען פון דער אַקציע, ווייל מיר האָבן געהאַט אַרבעטס־קאָרטן. אין יענער אַקציע האָט מען אַוודאי אויסגעזידלט אַ 2000 מאָן.

אויף אונדזערע אַרבעטס־פלעצער זענען מיר פֿאַרבליבן ביז יולי 1944, ספּעציעל די פון פלי־פלאַץ. דערנאָך האָט מען אַ טייל געשיקט קיין מיידאַנעק און אַנדערע — איבערגעפירט קיין טשענסטאָכאָוו, אין די אַמוניציע־פֿאַבריקן. אין אַזאַ טראַנספֿאָרט פון 200 יידן, האָב איך זיך געפונען צוזאַמען מיט מיין פֿאַמיליע. געפֿאָרן זענען מיר צו 50 מאָן אין אַ וואַגאָן, אָן עסן און וואַסער. אָנקומענדיק קיין טשענסטאָכאָוו, האָט מען פון אונדזער טראַנספֿאָרט דערשאָסן 15 קינדער ביז 13 יאָר. צווישן זיי — מיינע דריי קינדער. גריבער זענען געווען צוגעגרייט פון פריער.

אין 3 טעג אַרום איז אָנגעקומען נאָך אַ טראַנספֿאָרט פון דעמבלין. מ׳האָט אונדז

אַלע געשיקט אויף צוואַנגס־אַרבעט אין דער אַמוניציע־פֿאַבריק. אַז עס האָט ווער גוט געאַרבעט און אויסגעפילט די נאָרמע — איז אים ניט שלעכט געווען. דאָקעגן איז אכזריותדיק געשלאָגן געוואָרן דער וואָס האָט ניט אַקוראַט דערפילט זיינע פליכטן. געטאָן האָבן דאָס צוויי ס.ס.־לייט, אַז זיי זענען מיד געוואָרן, האָבן אַנדערע זיי פֿאַרביטן.

געשלאָפֿן זענען מיר אויף נאָרעס, צוגעדעקט מיט אַ זאַק. די לייז און פלייַ האָבן שרעקלעך געביסן, נאָר מ׳האָט זיך גאָרניט געקענט העלפֿן.

מיטן דערנענטערן זיך פון דער רויטער אַרמיי קיין טשענסטאָכאָוו, האָט מען אונדז עוואַקויִרט קיין בוכנוואַלד. דאָס איז געשען דעם 12טן יאַנואַר 1945. דערנאָך זענען מיר באַפֿרייט געוואָרן דורך דער רויטער אַרמיי.

בנוגע דער באַציונג פון דער ניט־יידישער באַפֿעלקערונג — איז זי געווען אַ שלעכטע. אין די לאַגערן האָבן די פֿאַליאַקן כסדר געמסרט אויף יידן. קיין ווידער־שטאַנד איז אין דעמבלין ניט געווען.

געראַטעוועט האָבן זיך ביי אַ הונדערט פערזאָן.

*

פון די עסקנים אין אונדזער שטאָט ווייל איך דערמאָנען משה ליכטענשטיין, 53 יאָר אַלט. אַ פרומער ייד געווען, אַ בן־תורה, יום ולילה געלערנט. אומגעקומען בעת דער ערשטער אויסזידלונג קיין סאָביבאָר, דעם 6.5.42.

אנסבאך־מיטלפראנקען, 10.5.47

פאַרצייכנט: הערמאַן אַפּטערגוט.

5. דערציילונג פון שלמה וועלט:

געבוירן 1903 אין קוזמיר, פון פאַך שניידער, ווויינט ניו־אולם לודענדאָרף, קאסערנע בל. 5/128, גיט איבער פאָלגנדע גבית עדות, וועגן זיין איבערלעבן אין געטאָ — קאָצעט.

נוגע: דעמבלין, זשעליכאָוו, טשענסטאָכאָוו.

ערב ראש השנה 1939, האָבן זיך די דייטשע חילות אַריינגעריסן קיין זשעליכאָוו. איך, מיין פרוי און צוויי קינדער, האָבן זיך גראָד געפונען אין זשעליכאָוו צוליב דעם שטאַרקן באָמבאַרדירן דורך די דייטשן דעמבלין, אונדזער שטענדיק ווויינארט. דעם ערשטן טאָג האָבן די דייטשן צוזאַמענגענומען אויף אַ פלאַץ אַלע מענער, וועלכע האָבן זיך געפונען אין שטאָט. אַרומגעשטעלט מיט מאַשין־געווער, זענען מיר געשטאַנען

אַ לענגערע צייט. דערנאָך האָט אַ דייטשער אָפיציר געפאָדערט, אַז ווער עס האָט געווער, זאָל עס אָפגעבן, אַ ניט וועט מען שיסן. מיר זענען געזעסן אויף דעם פלאַץ און מיט דערשראָקענע אויגן כסדר געקוקט אויף דעם מאַשין־געווער, וואָס איז געשטאַנען אַנגעשטעלט, אָט־אָט אויף אונדז צו שיסן. וועז די דייטשן האָבן זיך איבערצייגט, אַז קיין געווער האָבן מיר ניט, האָבן זיי אונדז ענדלעך אָפגעלאָזט אַהיים. אויפן צווייטן טאָג, דאָס איז געווען דער ערשטער טאָג ראש־השנה, האָט זיך איבערגעחזרט דאָס זעלביקע. נאָר דאָס מאָל האָט מען געמאָלדן, אַז אַלע פון דעמבלין מוזן צוריקגיין אַהיים. אויסשטעלנדיק אונדז צו פיר אין אַ ריי, האָט מען אַנגעהויבן יאָגן אין דער ריכטונג קיין דעמבלין... דעם גאַנצן וועג האָט מען געמוזט נאָר לויפן. ווער ס׳איז אָפגעשטאַנען, איז אויפן אָרט דערשאָסן געוואָרן. אויף אַזאַ אופן זענען אומגעקומען פיל מענטשן. ענדלעך זענען מיר אַנגעקומען קיין דעמבלין. דאָ האָבן די דייטשן באָפוילן צו שאָפן אַ יודענראַט. שפּעטער האָבן די דייטשן אַרויפגעלייגט פאַרשידענע קאָנטריבוציעס, עס האָט זיך אַנגעהויבן אַ געשיכטע פון צוואַנגס־אַרבעט, יידן האָבן געמוזט טראָגן אָפצייכענונגען, די דייטשן האָבן אַרויסגעשלעפט פון די יידישע הייזער דאָס מעבל און אַנדערע ווערטפולע קעגנשטאַנדן, וועלכע זיי האָבן אַוועק געפירט אויף אויטאָס. אַזוי האָט זיך געצויגן אַ קייט פון שוועריע ליידן און פיין, ביז הערבסט 1940.

אין דער צייט האָבן די דייטשן באָפוילן אַז אַלע יידן מוזן זיך צונויפקלייבן אין איין ראַיאָן, וועלכן זיי האָבן באַשטימט. צום טערמין זענען אַלע דעמבלינער יידן געוועזן אויפן אָרט. אַהערצו האָט מען געבראַכט צו פירן יידן פון ריקע, זוואָלין און אַנדערע ערטער. צוליב דעם איז אין געטאָ געוואָרן אַ גרויסע ענגשאַפט. מיר האָבן געווינט עטלעכע פאַמיליעס אין אַ צימער. דאָס זעלבע איז געווען מיט באַשפייזונג. אַ פאַכמאַן האָט נאָך געקענט עפּעס פאַרדינען, האָט ער געקויפט אויפן שוואַרצן מאַרק עסנוואַרג, די אַנדערע זענען געווען אויסגעשטעלט אויף הונגער. מיר פלעגן גיין צו פאַרשידענע אַרבעטן, און דערביי אויסשטיין צרות און קלעפּ. עס זענען געווען פיל טויט־פאַלן. וועז עמעצער איז צוליב אַ סיבה ניט אַרויס צו דער אַרבעט, איז ער דערשאָסן געוואָרן. אַנדערע זענען געגאַנגען אַרבעטן צו די אַזוי גערופענע „סטאַוויס״ (ביי געווער). דאָרט זענען די יידן אויסגעשטאַנען אויסערגעווינלעכע פייניקונגען. איז אַ דייטש ניט געפעלן געוואָרן די מינדעסטע באַוועגונג, האָט ער גלייך געשאָסן. פיל טויט־פאַלן פלעגן זיין ביי דער באַן. דאָרט פלעגן דייטשן כאַפן יידן, וועלכע זענען געפאָרן אויף דער באַן אומלעגאַל, זיי אַריין געפירט צוויש 3 אייזערנע וועגלעך, געמאַכט ספּעציעל צו דעם צוועק — און דאָרט אים געשאָסן. אַזעלכע פאַלן זענען געווען יעדן טאָג. אַזוי האָט עס געדויערט ביז דעם 6טן מאַי 1942.

אין דער נאָכט פון 5טן אויפן 6טן מאַי 1942, האָבן מיר געזען ווי אין די צימערן פון יודענראַט איז ליכטיק, די באַאַמטע זענען שטאַרק פאַרנומען מיט שרייבן ליסטעס א.א.וו. מיר האָבן פאַרשטאַנען, אַז עס געשעט נייעס, עפעס דאַרף פאַרקומען, נאָר וואָס — האָבן מיר ניט געווּוסט. אַ גאַנצע נאָכט איז דאָס געטאָ געווען אומרויק. צומאָרגנס, דעם 6טן מאַי, האָט מען באַפוילן אַלעמען אַרויס אויף דער גאַס. די דייטשן מיט אוקראינער און יידישע פּאָליציי, זענען אַרומגעלאָפן און מיט קלעפּ אַרויסגעטריבן פון די היימען. אויף דער גאַס האָט מען די יידן אויסגעשטעלט אין ריי־ען. פונווייטנס האָב איך געזען, ווי די מיטגלידער פון יודענראַט שטעלן אַוועק אין אַ זייט זייערע פרויען, קינדער און פריינד. האָב איך זיך געוועדעט צו אַ באַקאַנטן יידישן פאָליציסט, ער זאָל מיין פרוי מיט די קינדער אויך צושטעלן צו יענער גרופּע. ער האָט מיך געפאָלגט און זיי אַוועק געפירט, איך אַליין האָב זיך צוגעשטעלט צו דער גאַנצער מחנה. שטייענדיק, איז צו מיר צוגעקומען אַ באַקאַנטער פאָליאָק און געזאָגט, איך זאָל זיך באַהאַלטן, ווייל אַ טייל יידן וועלן איבערבלייבן. איך האָב זיך באַמיט צוצושטעלן צו דער צווייטער גרופּע, וועלכע האָט געזאָלט איבערבלייבן — און דאָס איז מיר געלונגען. דעם גאַנצן עולם האָט מען אויפגעהאַלטן פון 9 פּרי ביז 5 פאַרנאַכט, דערנאָך האָט מען אָנגעהויבן טרייבן די מאַסע צום באַן, דערביי האָבן די אוקראינער מערדערלעך געשלאָגן, אַז דעמאָלט זענען געפאַלן קנאַפּע פינף הונדערט טויטע. דערביי זענען די פאָליאַקן געשטאַנען און שטאַרק זיך געפרייט.

וועו מען האָט דעם גאַנצן טראַנספּאָרט אַוועק געפירט, האָט מען באַפוילן די איבערגעבליבענע זאָלן גיין אַהיים.

אויפן צווייטן טאָג, דעם 7טן מאַי, איז פאַרגעקומען די אויסזידלונג פון ריקע. מען האָט זיי געטריבן דורך דעמבלין. וועו די ריקער יידן זענען געגאַנגען איבער דעמבלין, זענען בלויז אין שטאָט געפאַלן 62 פערזאָן. מען האָט באַפוילן, אַז 20 מאַן פון אונדזער געטאָ זאָלן באַגראָבן די מענטשן אויף דעם בית־עולם באַברעניק. שפּעטער האָבן די יונגעלייט דערציילט, אַז פיל פון די יידן האָבן נאָך געלעבט און די פאָליאַקן האָבן דאָרט אַראָפּגעריסן די מלבושים פון די קרבנות.

וועו מען האָט אַרויס געפירט די יידן פון אונדזער געטאָ, האָבן מיר, די איבער־געבליבענע, געוואָלט וויסן וווהין מען פירט זיי. בכדי מיר זאָלן זיין מער זיכערער, האָבן מיר אַזוי געטאָן מיט עטלעכע פאָליאַקן, ווייל מיט איינעם איז מען ניט געווען זיכער צי ער וועט דערפילן די שליחות.

אַלזאָ, איינער איז געקומען צוריק און דערציילט, אַז די יידן האָט מען געפירט קיין סאָביבאָר. ער איז דאָרט געשטאַנען און געזען ווי מען פירט אַריין די יידן אין

אַ לאַגער, וווּ עס שטייען וויניק באַראַקן. אים האָט פאַראינטערעסירט, וווּ וועלן זיך אַזוי פיל יידן באַזעצן, איז ער צוגעגאַנגען צו פאָליאַקן וועלכע האָבן געאַרבעט ניט וויַיט פון לאַגער און געפרעגט. זיי האָבן אים דערציילט, אַז וועָן מען ברענגט צו פירן יידן, זאָגט מען זיי, אַז זיי גייען אין באָד. יעדער קריגט אַ האַנטעך מיט אַ שטיקל זייף, מען פירט זיי אַריין אין דער קאַמער, דערנאָך וועָרן די טירן צוגעמאַכט — און עס הערן זיך געשרייען און אַ כאַרכלען, שפּעטער וועָרט שטיל — און אַזוי גייען וווייטערע גרופּן. אַ צווייטער פאָליאַק איז געקומען און דערציילט, אַז די יידן פירט מען קיין אוקראינע אויף אַרבעט. מיר האָבן געגליבט דעם צווייטן, און אויף דעם ערשטן האָבן מיר געזאָגט, אַז ער איז אַן אַנטיסעמיט און זאָגט ליגן. צו אונדזער גרויס אומגליק, האָט זיך אַרויסגעוויזן שפּעטער, אַז דער ערשטער האָט געזאָגט אמת. אַלע יידן פון אונדזער געגנט האָט מען געפירט קיין סאָביבאָר.

די איבערגעבליבענע אין געטאָ האָט מען באַפוילן צו גיין אַרבעטן. מיט 12 טעג שפּעטער האָט מען געבראַכט צו אונדז אַ טראַנספּאָרט יידן פון אונגאַרן און סלאָוואַקיע, אַ 2200 מאַן. די רדיפות מצד די דייטשן האָבן ניט אויפגעהערט, עס פלעגן קומען ס.ס.־לייט אין געטאָ אַריין און זיך איינגעאָרדענט פאַרווייַלונגען מיט... שלאָגן יידן. מיר פלעגן אָפט זאָמלען געלט, מען זאָל קענען איבערקויפן די ס.ס.־לייט ניט צו פיניקן די יידן. דאָס געלט פלעגן מיר געבן דורך דער פאַרמיטלונג פון פרעזעס פון יודענראַט דראַבפיש, וועלכער האָט דאָס געלט גענומען פאַר זיך. ער פלעגט זיך אויך אויסצייכענען מיט פאַרשידענע רדיפות אויף יידן.

אַזוי האָבן זיך געצויגן אונדזערע טרויעריקע טעג. מיר זענען געווען באַשעפטיקט ביי פאַרשידענע אַרבעטן אין לאַגער, וועלכער האָט זיך געשאָפן צו יענער צייט, צי אין אַ דייטשישער לאַנדווירטשאַפט, מיט וועלכער עס האָט אָנגעפירט אַ ס.ס.־מאַן, אינזשעניער רינגעל. ביים לאַגער אין דעמבלין איז געווען אַ שטראָף־קאַמער פאַר יידן, מיט וועלכער עס האָט אָנגעפירט דער פאָליאַק איוואַשקעוויטש, וועלכער האָט מיט זיינע הענט געטויט הונדערטער יידן.

דעם 15טן אָקטאָבער 1942, קומט די צווייטע אויסזידלונג פון געטאָ. יענעם טאָג איז אַרומגעגאַנגען דער קאַמענדאַנט פון דער קרימינאַל־פּאָליציי, אַ פאָליאַק, און מיט אַ מאַשין־געווער געשאָסן אויף יידן. דעמאָלט זענען אומגעקומען עטלעכע הונדערט מאַן. דעם זעלבן טאָג האָט דער אינזשעניער רינגעל געשיקט פון פאָלווארק אַ קריסטין, זי זאָל רופן מיין פאַמיליע מיט נאָך באַקאַנטע, ווייל עס איז אַ אויסזידלונג — און מיר זאָלן קומען צו אים (איך האָב זיך מיט אים געקענט, ווייל כ'האָב אָפט געגייט פאַר אים קליידונג). מיר זענען גלייך אַוועק צו אים אויף דער ווירטשאַפט. מיט אונדז

זענען נאָכגעלאָפן נאָך יידן. דער אינזשעניער האָט יעדן אַרײַנגעלאָזט, ווער ס׳איז דעמאָלט געקומען. אַזוי אַרום האָבן אַ דאַנק אים זיך געראַטעוועט פיל יידן. ביינאַכט האָב איך געזומען אַ פאַלקס־דייטש און אַוועק אין געטאָ זען וואָס דאָרט איז געשען.

דאָס ערשטע בין איך אַריין אין יודענראַט, ווייל דאָרט איז געווען ליכטיק. איך האָב דערזען אַ מאָדנע זאַך: אין אַלע ווינקלען זענען געלעגן שיכורע פּאָליציאַנטן מיט מיטגלידער פון יודענראַט. איך האָב געפרעגט: „וואָס איז געשען? מען האָט אויסגעשאָסן אַזוי פיל יידן — און איר טרינקט?״ האָבן זיי געענטפערט, אַז מאָרגן וועט מען אונדז אויך שיסן, טאָ לאָמיר היינט שיכורן. פון דאָרט בין איך אַוועק צו מיין ווײַנונג. צוקומענדיק, האָב איך דערזען די טיר צעפראָלט, ביים שוועל ליגט אַ פרוי מיט אַ קינד. די געהירן — אין דרויסן, די וועגט באַשפריצט מיט בלוט.

8. דאָס גרויסע נס מיט דער קליינער פייגעלע פיינקינד

איבערגעגעבן פון צ. צימראָוויטש

געווען איז עס אין דער צייט פון די גרויסע אַקציעס, אין יאָר 1942, וועו די דייטשע רוצחים האָבן אַזוי ברוטאַל געמאָרדעט און פאַרפיניקט דאָס פוילישע יידנטום. אין אַ שיינעם, האַרבסטיקן נאָכמיטאָג פון 29 אָקטאָבער 1942, וועו די רעשטלעך איבערגעבליבענע דעמבלינער יידן פון די צוויי פריערדיקע אַקציעס, זענען אָפּגעפירט געוואָרן דורך די ס.ס. און זשאַנדאַמעריע צו די וואַגאָנען, האָט אויך אַ מערדערלעכע פוילישע האָנט געהאָלפן דער אויסראָטונג. אַ קריסטין האָט איבערגעגעבן אַ קליין יידיש מיידעלע, פון 2 יאָר, פעלע פיינקינד (דאָס טעכטערל פון משה פיינקינד און חוה פון דער היים צימראָוויטש), וועלכע איז געווען ביי איר אויסבאַהאַלטן פאַר אַ גרויסער באַלוינונג, אין די הענט פון דער זשאַנדאַמעריע, דערקלערנדיק, אַז ס׳איז אַ יידיש קינד און מען דאַרף דערמיט מאַכן דאָס זעלבע וואָס מיט אַלע יידן...

צום גליק, איז ווי אַ גוטער מלאך אָנגעקומען אַ צווייטע פוילישע פרוי, די לייטערין פון פוילישן יתומים־הויז אין דעמבלין, „קאַפּיטאַנאָוע״ טאַמקיעוויטש. דערוויסענדיק זיך וואָס דאָ קומט פאָר, האָט זי זיך איינגעשטעלט פאַר דעם קינד און געפרווט אביצרצייגן דעם שעף פון דער זשאַנדאַמעריע, לייטנאַנט רודאָלף, אַז מען קען נישט פעסטשטעלן, אויב דאָס איז אַ יידיש קינד. דעריבער האָט זי פאָרגעשלאָגן, מען זאָל דאָס קינד איבערגעבן דעם גלח. זאָל ער דריי וואָכן צייט מעלדן ביים געבעט וועגן דעם גענפינענעם קינד, אפשר איז עס אַ פוילישס. מן־הסתמא וועלן זיך אָפּרופן די עלטערן, אָדער קרובים פונעם קינד, ווייל עס איז ענלעך צו אַ פויליש קינד. דערווייל

האָט זי עס אַריינגענומען צו זיך אין יתומים־הויז, מיט דער צושטימונג פון זשאַנדאַ־מעריע־שעף — און דאָרט איז עס געווען די גאַנצע צייט.

די סצענע האָט אויך בייגעווינט אַ צווייטער זשאַנדאַרם, מיטן נאָמען עדעק, אַ פאָלקס־דייטש, וועלכער האָט זיך קונה־שם געווען אין דער גאַנצער געגנט אַלס גרעסטער רוצח. ער האָט געהאַט הונדערטער קרבנות אויפן געוויסן. ער האָט זיך שוין געריבן די הענט פון סאַדיסטישער הנאה, אַז ער וועט קענען דערשיסן דאָס שיינע בלאָנדע יידישע מיידעלע. אָבער ווען זיין טיוולאָנישער פלאַן האָט זיך אים צייטווייליק ניט אייגנגעגעבן, האָט ער שוין מיט אומגעדולד געווארט און נאָכגע־פאָרשט וואָס עס געשעט מיטן קינד. ווען ס׳זענען פאריבער די דריי וואָכן, נאָך דעם ווי דער גלח האָט בעקאנט געמאַכט וועגן דעם געפונענעם קינד און עס האָט זיך קיינער ניט געמאָלדן, איז עדעק אַווטע אין יתומים־הויז און גענומען דאָס קינד צום שיסן. דער רוצח האָט נאָך געפרווט ריידן צום מיידעלע אויף דייטש, פוליש און יידיש, כדי אַזוי אַרום דערגיין איר ריכטיקן אָפשטאַם. נאָר דאָס קינד, גלייך ס׳וואָלט שוין געפילט די געפאָר וואָס לויערט, האָט מיט קיין ווארט זיך ניט פאַרראַטן, גארניט געענטפערט, ביז ער איז אַריין אין ווילדער רציחה און אַרויסגעכאַפט דעם רעוואָלווער צום שיסן. אָבער ווי דערשטוינט זענען אַלע געבליבן, די פלעגערינס און די לייטערין פון יתומים־הויז, וועו ער האָט צום צווייטן מאָל געפרווט שיסן צום קינד, האָט ווידער דער רעוואָלווער זיך פאַרהאָקט. דאָן איז אויך דער רוצח גופא איבערראַשט געווארן און דערקלערט מיט פאַרביטערונג, אויב ביים דריטן מאָל וועט דער רעוואָלווער ניט אויסשיסן — איז אַ סימן, אַז דאָס קינד דאַרף לעבן. אויך דאָס מאָל האָט דאָס גליק צוגעשפילט דעם קינד. דער רעוואָלווער איז געבליבן און דער מערדערישער האַנט אָן באַוועגונג.

אַזוי איז די קליינע פעלע פיינקינד אָפגעראַטעוועט געווארן פון די מערדערישע הענט און געבליבן אין דעמבלינער יתומים־הויז אַלס קרישא אירענסקא — ביז דער באַפרייונג.

דער טאָג פון באַפרייונג איז געקומען. די עטלעכע דעמבלינער יידן, וועלכע זענען על־פי נס געבליבן לעבן, האָבן זיך צוריק געקערט אין דער אַלטער היים מיט דער האָפענונג צו געפונען וועמען פון די נאָענטע. אויך די קרובים פון דער קליינער פייגעלע האָבן די האָפענונג ניט פאַרלוירן. נאָך שוועדע און לאַנגע פארשונגען און זוכענישן, איז זיי געלונגען זיך צו דערוויסן ענגויע אייזצלהייטן ביי דער „קאַפיטאַ־נאָוע״ טאָמקיעוויטש. זי האָט דערקלערט:

— אויב איר וועט מיר ניט דערציילן אויף וואָס פאַר אַן אופן עס איז אומגעקומען די מוטער פונעם קינד, וועל אויך איך גאָרניט זאָגן.

שטאַרק איבערראַשט און ערשטוינט איז זי געוואָרן, וועז מען האָט איר דערציילט, אַז מיט עטלעכע טעג פריער, בשעת דער זעלבער גרויסער אַקציע אין סאָבאָלעוו (אַ שטעטעלע בייַ וואַרשע), איז די מוטער געווען באַהאַלטן מיט אירע צוויי קינדער אויף אַ בוידעם. דורך אַ צופאַל איז איר געלונגען די קינדער איבערצוגעבן צו אַ באַקאַנטן קריסט, וועלכער איז אַרויס געשיקט געוואָרן פון דעמבלין דורך איר ברודער צדוק צימבראָוויטש, זייַ צו ראַטעווען און ברענגען קיין דעמבלין. אָבער זי אַליין האָט געמוזט בלייבן אויפן בוידעם. זייענדיק אין אַ האָפענונגסלאָזן צושטאַנד, איז זי פון גרויס זאָרג און שרעקלעכע איבערלעבונגען, אַראָפּ פון זינען און אַזוי געבליבן אויפן בוידעם, ביז די רוצחים האָבן זי אַנטדעקט און אויפגעפאָדערט זי זאָל אַראָפּ. האָט זי ניט געפאָלגט, האָבן זייַ אונטערגעצונדן דאָס הייַזל און אַזוי אַרום זי געצוווּנגען צו שפרינגען פון בוידעם, דערשיסנדיק זי אין די פלאַמען.

נאָכן אויסהערן די שילדערונג, האָט די פרוי טאָמקיעוויטש ערקלערט:

— איצט איז מיר פאַרשטענדלעך דאָס וואָס איך האָב בייגעוווינט אַ געוויסן זומערדיקן פאַרנאַכט, וועז כ'בין געווען מיט די קינדער פון יתומים־הויז אויף אַ שפאַציר אין פעלד. די זון איז זייער רויטלעך אונטערגעגאַנגען. פלוצלינג בלייבט די קליינע קרישא שטיין, איינקוקנדיק זיך שטאַרק אין דער רויטקייט פון דער זון. זי האָט ניט געוואָלט אַוועקנעמען דעם בליק פון אָרט, ווי עס ברענט, שרייענדיק: אָט! זעט דאָרט, ד—א—ר—ט ברענט אַ הייזל און מיין מאַמע שפרונגט פון בוידעם אין פייער. ש—ו—י—ן, זיי האָבן זי דערשאָסן, מיין מאַמע לעבט שוין ניט מער! — און ניט געוואָלט אַוועק פון פעלד, ביז די זון איז פאַרגאַנגען און די רויטקייט פון האָריזאָנט איז פאַרשוווּנדן.

אַזוי האָבן אונדזערע קינדער, ניט האָבנדיק נאָך קיין אַנטוויקלטן אייגענעם שכל, אָלץ פאַרויסגעפילט און געזען אין זייער קליינער פאַנטאַזיע. מיט אַוועלכע פאַרשטע־לונגען זענען פיל אומגעברענגט געוואָרן און גאָר ווייניק האָבן געהאָט דאָס גליק צו בלייבן לעבן.

צווישן די ווינציקע קינדער וואָס האָבן איבערגעלעבט דאָס היטלער־גיהנום, איז די קליינע פעלע פייגינבד, אַ דאָנק דער אינטערוועניץ פון יידישן אינטערנאַט פאַר יתומים פון לאָדזש, אַרויסגעראַטעוועט געוואָרן פון קריסטלעכע הענט און לעבט

היינט צווישן די יידישע קינדער, אַלט זייענדיק 6 יאָר, אַבער ניט מער אַלס קרישא אירענסקאַ, נאָר פּייגעלע פּיינקינד. ווי זי אַליין האָט דערקלערט, איז זי גרייט אָפּצופאָרן קיין ארץ־ישראל מיט פּיל אַנדערע קינדער.

עדות: צפורה מאַנדעלבוים
אויפגענומען דורך דער היסטאָרישער קאָמיסיע
אין גייזעלהערינג, דעם 20.6.1947, סיג. 1432/1372.

חג הפסח הראשון במחנה דמבלין

ש. פרלמוטר

כחודש ימים לפני חג הפסח תש״ג פנתה משלחת של יהודים דתיים למר ונקרט (מנהל המחנה היהודי בדמבלין), בבקשה לאפשר ליהודים שומרי־מצוות לאכול אוכל כשר בחג הפסח הקרוב. מר ונקרט הבטיח לעיין בבקשה.

אחרי כמה ימים מסר ונקרט את תשובתו למשלחת בהביאו לפניה הצעה לאוכל כשר במשך שמונת ימי החג (1 ליטר כל מנה) ליום. אבל התנה תנאי, שכל יהודי הרוצה ליהנות ממנות אלה חייב להירשם ולשלם 120 זלוטי. את הרשימה עם הכסף צריך למסור לו שבועיים לפני החג.

נוסד ועד, שבראשו עמדו מר אברהם פלדפבל, משה רוזן ויוסף שילדקרויט הי״ד. הם נטלו על עצמם לאסוף סכום הכסף ולדאוג לכך שלא ישאר חו״ח יהודי דתי שבגלל מצוקה כספית ישאר בלי אוכל כשר לפסח. אך למזלנו נמצאו יהודים ששילמו מעל למיכסה, שהוטלה עליהם והודות לכך איפשרו צירופם לרשימת אוכלי כשר בפסח.

כשבועיים לפני החג הוגשה הרשימה שהכילה 80 שמות והכסף למר ונקרט והוא הבטיח לדאוג להכנת מטבח כשר, ולהכין תפוחי אדמה, בצל, מרגרינה.

שבוע לפני החג נקראתי אני וחברי הקרוב ביותר יוסף שילדקרויט הי״ד, למר ונקרט אשר מסר לנו כי כל המצרכים נמצאים כבר ברשותו וגם המטבח מותקן ומסודר והואיל והוחלט למנות אותנו לאחראים על המטבח, הכנת האוכל וחלוקתו לרשומים, הוא ישחרר אותנו ל־10 ימים (2 ימים לפני החג ו־8 ימי החג) מעבודה בשדה התעופה אך מבקש מאתנו להתקין את סידורי המטבח, לאחר יום עבודתנו, כדי שהמטבח יהיה מוכן לקראת הפסח.

הוא הלך אתנו לקצה הצריף של עובדי המפקדה (קומנדיאטורה) שם ניצבה סוכה בגודל 3×3 ממ"ר, שבפנתה הצפונית נבנו כיריים בגודל 1×140, אך כיוון שלא היה שם מקום למחסן מצרכים הובטח לנו שכל ערב אחרי חלוקת האוכל נקבל את האספקה ליום המחרת. הוזמנו עבורנו דוד חדש לבישול שמונים מנות וכן מחבת וסלק אדום לבשל מרק לארבע כוסות.

יומיים לפני החג עסקנו במחנה באפית מצות על הכיריים בשביל יהודים, שהצליחו להשיג ½ק"ג קמח עכ"פ הצלחנו לארגן שלכל יהודי הרישום במטבח הכשר היו לכל הפחות 3 מצות.

בערב החג בבוקר הכינונו את מרק הסלק ואלו את המנה העיקרית, בשלנו אחרי הצהריים. חרדנו מאוד לטעמו של אוכל חגיגי זה.

בערב אחרי תפילת ערבית התכנס כל הצבור בצריף מיוחד לחגוג ולערוך את הסדר.

בראש השולחן ישבו לייביש ביגלמן, משה רוזן ואהרן מאיר אידלמן ז"ל. (האחרון היה למדן מופלג מחריפי חסידי קוצק מיוצאי פולאוו שהגיע למחנה שלנו. בפסח תשכ"ה בשהותו במחנה בוכנוולד „התקיים" על תפוח־אדמה אחד ליום וכשהעירו לו שאיסור חמץ אינו בבחינת יהרג ואל יעבור, ענה כי בין כך ובין כך נגזר עליו למות במחנה בפסח לכן יאה לו להתייצב לפני הקב"ה בלתי נחמץ. ובאמת נפטר ביום האחרון של פסח בבוכנוולד).

מסביב לשולחן ישבו הרשומים לאוכל הכשר ואחריהם כל שאר הצבור. ר' לייביש ביגלמן קידש על כוס מרק הסלק ומנהל המחנה ונקרט התכבד באמירת הקושיות ואחרי זה כל הקהל זעק „עבדים היינו" ופרץ בבכי מר. כשהגיעו לאמירת „והיא שעמדה" הזדקף ר' אהרן מאיר הקוצקאי וקרא בהדגשה מרובה: „שלא אחד בלבד עמד עלינו לכלותנו והקב"ה מצילנו מידם".

הקהל מרגיש הקלה כלשהי כאילו ודאי לו עתה כי ההבטחה הובטחה לו שבודאי תקויים.

מאוחר בלילה הסתיים הסדר המיוחד הזה במחנה והמטבח פעל במשך כל שמונת ימי החג.

בוקר־בוקר במשך כל ימי החג, לפני הקריאה לעבודה חולקו המנות ובערב אחרי העבודה חולק המרק החם הכשר.

דער חורבן פון מיין היימשטאָט

חייה שילדקרויט

וועז די קריג איז אויסגעבראָכן, איז די ערשטע באָמבע געפאַלן אויפן פלי־פעלד. מיר האָבן געמוזט אַנטלויפן קיין ריקע. עטלעכע טעג האָבן דייטשע עראָפּלאַנען זיך געפלעגט אַראָפּלאָזן נידעריק און געשאָסן אויף דער באַפעלקערונג. האַלב ריקע איז פאַרברענט געוואָרן.

מיר זענען געלאָפּן אין עק שטאָט און זיך באַהאַלטן הינטער אַ וואַנט פון אַ מיל, אַנטקעגן אַ דאָרף און דאָרט געבליבן ליגן, צוגעדעקט מיט אַ מאַנטל. מער קיין זאַך האָבן מיר ניט געהאַט. רירן זיך האָט מען ניט געקענט, ווייל די צווייטע זייט דאָרף האָט געברענט. מיר האָבן געזאָגט ווידוי, ווייל מ׳האָט ניט געגלויבט, אַז מיר וועלן פון דאָרט אַרויס.

ערשט פאַרנאַכט זענען מיר אַוועק אין אַ צווייט דאָרף, אַ 12 קילאָמעטער ווייט און דאָרט געווען 10 טעג. דערנאָך זענען מיר געגאַנגען צוריק קיין דעמבלין, ווו עס זענען שוין געווען דייטשן.

ביז צום אויסזידלען, זענען מיר געווען אין געטאָ. פאַרשטייט זיך, אַז מיר האָבן ניט געלעקט קיין האָניק. פאַר דער אויסזידלונג זענען מיר געגאַנגען יעדן טאָג צו דער אַרבעט.

בעת דער ערשטער אויסזידלונג, בין איך געקומען מיט מיין פאַמיליע אויפן מאַרק־פלאַץ. מיר זענען געשטאַנען צו פיר אין אַ ריי און די זשאַנדאַמעריע מיטן יודענראַט, האָבן געקליבן אַרבעטס־פעיקע, און אויך פון פערסאָנאַל. מיר איז דאָן אַריין אַ געדאַנק זיך צורוקן צו זיי. אַלע איבעריקע זענען געווארן אַוועקגעשיקט.

ביי דער צווייטער אויסזידלונג, האָב איך מיט מיין גאָטזעליקן מאַן זיך פאַרשריבן אויף אַרבעט צו דער באַן־אינספעקציע. פאַרשטייט זיך, אַז דאָס איז געמאַכט געוואָרן מיט דער הילף פון יודענראַט.

אין צוויי טעג שפעטער האָט מען אָנגעהויבן שמועסן, אַז מען וועט ווידער אויסזידלען. מיר זענען ווידער געפרופן געוואָרן אויפן מאַרק־פלאַץ. איך בין געגאַנגען מיט מיינע צוויי טעכטער, די מיטלסטע און די יונגסטע. מיין עלטסטע טאָכטער איז געווען באַשעפטיקט אין דער לאַנדווירטשאַפט. מיין מאַן און זון זענען געווען אויף אַרבעט ביי דער באַן־אינספעקציע.

פונעם מאַרק־פלאַץ אויפן וואַרשעווער שאָסיי, האָב איך אָנגעהערט מיינע קינדער

זיי זאָלן אַנטלויפן. זיי זענען געווען זייער יונג. אייגע — 9 יאָר אַלט, די צווייטע — נאָך קיין גאַנצע פינף. איך האָב געוואָלט, אַז מיין 9־יעריק קינד זאָל אַנטלויפן פון דער רייַ, האָט זי ניט געוואָלט אַליין. צוזאַמען איז ניט מעגלעך געווען צו לויפן מיט די צוויי קליינע קינדער. דערנאָך האָט זי מסכים געווען, אַז איך מיטן קליינעם קינד זאָלן לויפן די ערשטע, דערנאָך וועט זי לויפן.

איך האָב צום סוף אַזוי געטאָן. איך בין אַנטלאָפן צו אַ באַקאַנטן קריסט, מיטן קינד. ער האָט מיך געהייסן אַרויף גיין אויפן בוידעם. דערווייל איז אַ יידישע פרוי מיר נאָכגעלאָפן. מען איז איר נאָכגעלאָפן מיט אַ ביקס, האָב איך געמיינט, אַז מען לויפט נאָך מיר, בין איך צוריק אַרויס אויפן שאָסיי און אַריין אין דער רייַ, געמומען זוכן מיין 9־יעריק מיידעלע. איך האָב זי געפונען, מיר האָבן זיך געטוישט מיט די קאָפּ־טיכלעך, כדי מען זאָל מיך ניט דערקענען. איך האָב זי געבעטן, אַז קודם זאָל זי לויפן, ווייל מיר איז ניט געלונגען. איך גיב איר דאָס וואָרט, אַז איך וועל נאָך אַ מאָל פרובירן אַנטלויפן.

ענדלעך האָט זי מיך געפאָלגט און אַוועק. צו וועלכן קריסט זי איז צוגעגאַנגען, האָט מען זי געטריבן. „טראָג זיך אָפּ פון דאַנען, זשידווקאַ" — האָט מען איר אומעטום געזאָגט. זי איז אַוועק אין פעלד, געזוכט אַ לאָך וווּ זיך צו באַהאַלטן.

ווען איך בין צום צווייטן מאָל אַנטלאָפן מיט מיין פינפיעריק קינד, איז מירווידער נאָכגעגאַנגען אַ יידישע פרוי. מיר זענען געווען דריי נפשות. איך האָב געטראָפן אַ קריסט און געבעטן ער זאָל אונדז באַהאַלטן ביז נאַכט. ער האָט אָפּגעזאָגט. האָב איך אים פאַרגעלייגט גוט צו באַלוינגען. ער האָט געהייסן גיין ווייט אין פעלד, ווו עס שטייט אַ הילצערן קלאָזעט, דאָרט זאָלן מיר אַלע דריי זיך באַהאַלטן. מיר זענען אַהין אַריין. זיצנדיק אין קלאָזעט, האָט איך דורך די שפּאָרעס צווישן די ברעטער דערזען מיין טאָכטער אַנדזשע. איך האָב זי עטלעכע מאָל גערופן, ביז זי האָט זיך צו אונדז דערנענטערט. איצט זענען מיר שוין אַלע פיר צוזאַמען.

דער קריסט האָט צוגעזאָגט, אַז פאַרנאַכט וועט ער אונדז פירן אין שטאָט אַריין, ווייל מיר האָבן געהערט, אַז עס זענען געבליבן 200 יידן, וועלן מיר זיין צוזאַמען.

דערווייל, זיצנדיק אין קלאָזעט, האָבן מיר געהערט כסדר שיסן. אין אַוונט איז דער קריסט געקומען און פאַרגעשלאָגן, אַז פאַר אַ גוטע באַלוינונג וועט ער אונדז צו צוויי פירן אין שטאָט אַריין. צוערשט — די פרוי מיט מיין אַנדזשען, בעת מיך מיט מיין קליין טעכטערל, האָט ער געהייסן זיך לייגן אין אַ ראָו און צודעקן מיט בלעטער. ער האָט געזאָגט, אַז ווען ער קומט צוריק, וועט ער אונדז געבן אַ סיגנאַל צו גיין מיט אים.

ער האָט אונדז אָפּגעפירט ביז הינטער דער שטאָט, נעבן דעם טאָרטאָק. דערנאָך זענען מיר דורך הינטערגעסלעך אָנגעקומען צו בערל שערמאַן. איך האָב געווווסט, אַז ער אַרבעט ביי דער זשאַנדאַמעריע און וועט זיכער בלייבן צווישן די 200. אַזוי איז טאַקע געווען. ביי אים איז שוין געזעסן מיין אָנדזשע און די פרוי, ווי אויך בערל מיט זיין פרוי און קינד. אַ קליין ליכטל האָט געברענט, מיר זענען ווי געזעסן שבעה, וואָרטנדיק עס זאָל זיך ענדיקן די נאַכט.

וועג עס האָט נאָר אָנגעהויבן טאָגן, האָב איך געלאָזן מיינע צוויי קינדער און זיך געלאָזט אין וועג אַריין אין דער לאַנדווירטשאַפט, ווו מיין דריטע טאָכטער, ראשקע, עלף יאָר אַלט, האָט געאַרבעט.

גייענדיק צו איר, האָב איך באַגעגנט פיל פורלעך, מיט צונויפגענומענע טויטע יידן. מען האָט זיי געלייגט ווי די הערינג, מיט די קעפּ אַראָפּ. דאָס האָט מען זיי געפירט פון געטאָ.

ניט ווייט פון דער ווירטשאַפט, האָב איך באַגעגנט מיין ראַשקע. זי האָט זיך אַרויסגעריסן פון טויער. דער היטער האָט איר געמאַכט אַן אויסנאַם, ווייל ער איז געווען אַ קונה אין מיין געשעפט. זי האָט זיך מיט מיר דערפרייט און דערציילט, אַז אַ גאַנצע נאַכט איז זי געשטאַנען ביים טויער און זיך געבעטן מען זאָל זי אַרויסלאָזן. זי דאַרף ניט לעבן, וועג אירע עלטערן זענען ניטאָ. דער קריסט האָט זי ניט געלאָזן גיין. אַ דאַנק דעם וואָס זי איז געווען ביי דער אַרבעט, איז זי געבליבן לעבן.

נאָך דעם גרויסן צער און ווייטיק וואָס מיר האָבן אַדורכגעמאַכט, האָט מען מיט צוויי טעג שפּעטער געשמועסט, אַז די שטאָט וועט ווערן יידנריין. וואָס זאָל איך איצט טאָן? מיט צוויי טעג פריער האָב איך מיט גרויס מי און מאַטער אַוועק געשיקט מיין מאָן און זון אברהם, 7 יאָר אַלט. איך האָב זיך געשלאָגן מיט דער דעה — וואָס מאַכן? מענטשן זענען אַנטלאָפן פון שטאָט.

וועג מיר זענען צוגעקומען צום טויער פון דער ווירטשאַפט, האָב איך געבעטן דעם היטער ער זאָל אונדז באַהאַלטן, ביז מיר ווילן קענען אַריין אין לאַגער. דריי טעג בין איך געווען מיט מיין משפּחה ביים היטער אין קעלער, ביז די מענטשן ביי דער אַרבעט האָבן מיר דערלויבט און איינגעשריבן לעגאַל, מיר זאָלן קאָנען מיט די אַרבעטער זיין אין לאַגער.

*

אין דעמבלינער לאַגער זענען געווען 950 מענטשן. עס זענען דאָרט געווען יידן פון עסטרייך, בודאַפּעשט. נאָר דער רוב — פּוילישע יידן. מיר האָבן דאָרט געאַרבעט

צוויי יאָר. דערנאָך האָט מען אונדז איבערגעשיקט קיין טשענסטאָכאָוו. מען האָט צוגעזומען מיין קליינע טאָכטער צום שיסן, צוזאַמען מיט נאָך עטלעכע דרייסיק קינדער. צוויי טעג זענען זיי געווען באַזונדער. נאָר על־פּי־נס האָט מען אונדז די קינדער צוריק געגעבן.

מיר האָבן דאָרט געאַרבעט אין די אַמוניציע־פאַבריקן במשך אַ האַלב יאָר. איין טאָג פאָר מיין באַפרייען, האָט מען מיין מאַן און מיין זון אַוועק געפירט קיין בוכענ־וואַלד. דאָרט זענען זיי געווען פינף חדשים, כמעט אָן עסן און אַרבעט. וועו מיין זון איז געגאַנגען צו די קראַנקע, עפּעס נעמען פון זייער עסן כדי זיך צו דערנערן, האָט מען אַרויס געפירט דעם פאָטער יחיאל און זיין ברודער יוסף. מיין זון איז געבליבן אין בוכענוואַלד, ווו די אַמעריקאַנער אַרמיי האָט אים באַפרייט.

פון דעמבלין ביז בערגען־בעלזן

אהרון קאַטשקע / קיבוץ נצר־סירני

אין סעפּטעמבער 1939 זענען די דייטשן אַריין אין מיין שטעטל דעמבלין. די מערדער האָבן זיך געגומען צו כאַפן יידן צו צוואַנגס־אַרבעט. אויך מיך האָט מען געכאַפּט, אַוועק געפירט צו דער סטאַציע און באַפוילן צו קלויבן שטיקלעך פאַפּיר לענגאויס די רעלסן. דערביי האָבן מיר באַקומען געשלאָגן מיט בייטשן — ביז בלוט. שפּעטער איז געקומען אַ צוג פון וואַרשע. האָב איך געזאָגט צו מיינעם אַ חבר, וועלכער האָט מיט מיר געאַרבעט, אַז מיר זאָלן אַנטלויפן. אָבער ער האָט ניט געוואָלט. איך האָב לאַנג ניט געטראַכט און געגומען לויפן, אַריין צווישן זאַנגען אין אַ פעלד. מיר האָט זיך אַלץ געדאַכט, אַז מען לויפט מיר נאָך, אָט כאַפּט מען מיך.

איך בין אַריין אין שטוב אָן אָטעם. קיין וואָרט ניט געקענט אַרויסברענגען. דער נאָך האָב איך דערציילט מיינע עלטערן ווי מען האָט אונדז געשלאָגן און געפּייניקט.

יעדן טאָג האָט מען געכאַפּט צו צוואַנגס־אַרבעט. דערביי פיל יידן דערשאָסן.

שפּעטער האָט מען באַפוילן אַלע יידן צו גיין אין געטאָ. דאָס גאַנצע פאַרמעגן האָבן די פאַליאַקן צעריבט.

דעם 6טן מאַי 1942, איז פאַרגעקומען די אויסזידלונג פון דעם געטאָ. באַלד אין דער פרי האָט מען געהערט שיסן. פון אַלע זייטן האָט זיך געטראָגן אַ געווויין פון

קינדער. מען קלאַפּט שוין אויך ביי אונדז מיט די קאַלבעס. אין צימער זענען אַריין עטלעכע עס־עס מיט אַ באַפּעל, אַז מיר זאָלן באַלד אַרויס אויפן פלאַץ. שטעלט אייך פאָר אונדזער האַרצקלאַפּעניש. מיין מוטער וויל נאָך געבן די קינדער עפּעס צו עסן. אָבער ווער קען עסן? מיין פאָטער זאָגט צו די קינדער, אַז מען רופט — מוז מען גיין. מיר ווערט קאַלט פאָר שרעק. מען האַלט זיך צוזאַמען ביי די הענט, מיר גייען שנעל אַרויס אויפן פלאַץ. אַלץ אין שטוב בלייבט הפקר. די מערדער שרייען:

— שנעל, שנעל לויפן!

איך האַלט מיין יונגסטע שוועסטער ביי די הענט, גלייך טוט מען אונדז צעשיידן פון די עלטערן. איך קריג מיט אַ שטיק אייזן איבערן קאָפּ און פאַל אויף דער ערד אַ פאַרחלשטער.

וועז איך בין געקומען צו זיך, האָב איך זיך אומגעקוקט און שוין קיינעם פון מיינע טייערע ניט געזען. איך בין דעמאָלט אַלט געווען 16 יאָר. די עס־עס האָבן מיך ווידער געזומען שלאָגן און געשריגן:

— דו יונגער הונט, קאָנסט נאָך אַרבעטן.

איך האָב געזען פון דערווייטנס טרייבן די מענטשן אין די וואַגאָנען. מיר איז ביטער געווען מיין האַרץ. אונדזער משפּחה איז באַשטאַנען פון זיבן נפשות. איצט בין איך געבליבן מיט מיין אייניציקן ברודער. איך האָב געקוקט ווי די עלטערע מענטשן מיט זייערע פּעק ווערן אַרײַנגעשטופּט אין די וואַגאָנען. אַ שטאַרקער רעגן איז דעמאָלט געפאַלן. מיר זענען אַזוי געשטאַנען אויפן פלאַץ, ביז עס איז געווארן טונקל. שפּעטער האָבן די מערדער געגעבן אַ באַפּעל מיר זאָלן גיין אַ היים.

ביי דער טיר פון אונדזער שטוב האָב איך דערזען מיין ברודער. פאָר פרייד בין איך געפאַלן אין חלשות. דער ברודער האָט מיך באַרויקט און געטרייסט, אַז אונדזערע עלטערן וועלן קומען צוריק. לייַדער, זענען זיי שוין מער ניט געקומען. אַ סך מאָל האָב איך געוואָלט שיידן זיך מיטן לעבן, אָבער מיין ליבער ברודער האָט מיך שטענדיק געטרייסט.

אַזוי זענען אַוועק עטלעכע חדשים. דאָס לעבן איז געווארן זייער שווער. מיט אַ מאָל הערט מען, אַז עס וועט ווידער זיין אַן אויסזידלונג. מיין ברודער איז דעמאָלט געווען ביי דער אַרבעט. איך בין שנעל אַרויס פון צימער און געלאָפן צום טאָרטאָק פון שמשון רויזמאַן, ווו איך האָב געאַרבעט. דאָרט איז געווען אַ דייטשער מייסטער מיטר נאָמען אולריך.

איך בין אַריין אין טויער און אַן עס־עס מאַן האָט מיר נאָכגעשריגן:

— בלייב שטיין!

דער מייסטער איז אַרויס געקומען און מיך געהייסן אַריינגיין. איך בין דאָרט געבליבן אַרבעטן, נאָר ווידער צעשיידט געוואָרן פון מיין ברודער. איך בין געבליבן אין טאַרטאַק, ביז מען האָט פאַרטריבן דעם לעצטן ייד.

דערנאָך האָט מען מיך ווידער געשיקט אַרבעטן אויפן פלי־פלאַץ, ווו כ'האָב געטראָפן מיין ברודער. מיר האָבן געהאָט אין לאַגער אַ זייער שווער לעבן, געוען אויף גרויסע צרות. מיינע עלטערן זענען מיר ניט אַרויס פון קאָפּ.

אין יאָר 1944 האָט מען ווידער געשיקט אַ טראַנספּאָרט פון אַ פּאָר הונדערט יידן קיין טשענסטאָכאָוו, אויך מיך — צווישן זיי. איך האָב זיך צעקושט מיט מיין ברודער און געזאָגט:

— ווער ווייסט צי מיר וועלן זיך נאָך אַ מאָל זען.

מיין ברודער האָט מיר געענטפערט:

— נאָר מיט האָפענונג!

איך בין דעמאָלט געווען שרעקלעך צעבראָכן. מיט טרערן אין די אויגן האָב איך זיך ווידער צעשיידט מיטן ברודער. באַלד האָט מען אונדז אַריינגעטריבן אין די וואַגאָנען.

טרויעריק איז געווען דאָס אָנקומען אין לאַגער קיין טשענסטאָכאָוו. דער לאַגער איז געווען אַרומגעצוימט מיט אַ מויער, דאָרט איז געווען אַ פאַבריק פון געווער. איך האָב באַקומען אַרבעט אין אַ סטאָלעריי. דאָס לעבן איז דאָ געווען זייער שווער...

נאָך אַ קורצער צייט האָט מען ווידער געברענגט אַ טראַנספּאָרט פון דעמבלינער יידן אין לאַגער אַריין. צווישן זיי איז געווען מיין ברודער. מיר האָבן זיך זייער דערפריַיט. ער האָט מיר געזאָגט:

— נו, דו זעסט? האָפענונג מוז מען האָבן. אַלץ קאָן אַ מענטש איבערטראָגן, נאָר מען טאָר ניט פאַרלירן די האָפענונג, אפילו אין די ערגסטע צייט.

ווידער זענען מיר געווען צוזאַמען בערך אַ יאָר.

מיט אַ צייט שפּעטער האָט מען געזומען רעדן וועגן אַוועקשיקן אַ טראַנספּאָרט קיין דייטשלאַנד. אין אַ פינצטערער נאַכט האָט מען פלוצלינג געהערט בילן פון הינט. עס־עס מענער האָבן געעפנט די טיר און באַפוילן:

— אויפשטיין!

מען לייענט פאָר פון אַ ליסטע נעמען פון מענטשן, וועלכע דאַרפן פאָרן. מען רופט אויך אויס מיין נאָמען. איך געזעגן זיך ווידער מיט מיין ברודער און זאָג אים:

— איצט זענען מיר אַלע פאַרלוירן.

ער ענטפערט מיר:

— געדענק די עלטערן! דו וועסט אַלץ איבערלעבן!

מען האָט אונדז אַריינגעפירט אין די קאַלטע וואַגאָנען, וועלכע זענען געווען באַדעקט מיט אַ געדיכטן שניי. קיין עסן האָבן מיר ניט באַקומען. מיר האָבן די הענט אַרויסגעשטעקט דורכן פענצטער צו נעמען אַ ביסל שניי, אָבער די וועכטער האָבן געשאָסן אין די פענצטער.

אַזוי האָט מען אונדז געפירט עטלעכע טעג אין דעם לאַגער בוכענוואַלד. דאָרט זענען מיר געווען נאָר אַ קורצער צייט. דערנאָך האָט מען אונדז ווידער געשיקט אין לאַגער דאָראָ. דאָרט זענען געווען אַ 80 טויזנט מאַן. מען האָט געאָרבעט אונטער אַ בארג. עס איז דאָרט געווען אַ פאַבריק פון באַמבעס. יעדן טאָג זענען געשטאָרבן פיל מענטשן. פאָר אַ קלייניקייט — האָט מען געהאָנגען. איך בין ניט אימשטאַנד איבערצוגעבן וואָס דאָרט האָבן מענטשן געליטן.

אַנהייב 1945 זענען געקומען צו פליען ענגלישע עראָפלאַנען און באַמבאַרדירט מיליטעריש אָביעקטן, ניט וויט פון לאַגער. מיר האָבן אַ סך מאָל געבעטן: הלוואי זאָלן אַ פאָר באַמבעס פאַלן אויף אונדז!

דער פראָנט האָט זיך דערנענטערט צו אונדזער לאַגער. האָט מען דעם לאַגער טראַנספּאָרטירט קיין בערגן־בעלזן. מען האָט אונדז שטרענג באַוואַכט אין די וואַגאָנען. ערשט נאָך אַ וואָך צייט, זענען מיר אַרויס פון די וואַגאָנען. אַ סך זענען געהאָט אויסגעשטאָרבן אויפן וועג. מיר זענען געווען זייער שוואַך, ווען מען האָט אונדז אַריינגעפירט אינעם לאַגער. ווער עס האָט ניט געקאָנט גיין, האָט מען אים באַלד דערשאָסן. דאָס איז געווען אַנהייב אַפּריל 1945.

ביינאַכט האָבן מיר געהערט אַ שטאַרקע הארמאַטן־קאַנאָנאָדע. מען האָט געשמועסט, אַז די הילף איז שוין נאָענט. דערווייל איז ניט געווען קיין עסן. מיר האָבן געגומען פאַרפוילטע ריבן פון די בהמות און זיך געטיילט אייניער מיטן צווייטן.

די גאַנצע צייט האָב איך זייער געקלערט וועגן מיין ברודער, וועלכער איז געבליבן אין טשענסטאָכאָוו. צי וועל איך אים נאָך זען?

איך בין געווען זייער שוואַך, געלעגן אויף דער ערד און זיך ניט געקענט באַוועגן. אַ חבר האָט מיר געגעבן אַ שטיקל ריב אין מויל אַריין. ער האָט געזאָגט, אַז מאָרגן אין דער פרי וועט מען יעדן געבן אַ גאַנץ ברויט. אָבער מיר האָבן געהאָט אַ מזל, וואָס דער דאָקטאָר האָט ניט דערלויבט צו עסן דאָס ברויט, ווייל עס איז געווען פאַרגיפטעט.

אַ ביסל שפעטער זענען אַריין אין לאַגער אַ טאַנק מיט ענגלענדער. מיין חבר

וועלכער האָט מיך אָפגעראַטעוועט מיטן שטיקל ריב, איז געקומען צו לויפן צו מיר און שרייט:

— מיר זענען באַפרייט!

ער האָט מיך אַרויסגעשלעפּט פונעם באַראַק, אָבער איך האָב זיך ניט געקאָנט באַוועגן. שפּעטער האָבן מיך צוויי חברים אַרויסגעפירט — און איך האָב אַלץ געזען. מיר זענען געווען אויסגעהונגערט, פון די ענגלענדער האָבן מיר באַקומען וויניק צו עסן. אַזוי האָבן מיר געלעבט נאָך דער באַפרייונג בערך אַ יאָר.

איך האָב געמומען טראַכטן ווי אַזוי צו געפונען מיין ברודער. איין מאָל האָט מיר אַ חבר געזאָגט, אַז ער פֿאָרט קיין פוילן, וועט ער דאָרט זוכן מיין ברודער, אפשר וועט ער אים טרעפן. אַזוי איז טאַקע געווען. ער האָט אים געטראָפן אין פוילן. נאָך אַ פּאָר וואָכן איז מיין ברודער געקומען צו מיר, און מיר זענען צוזאַמען געפּאָרן קיין ישראל.

איצט לעב איך אין קיבוץ נצר מיט מיין פרוי און קינדער, און מיין ברודער מיט זיינע קינדער — אין תל־אביב.

מיין יסורים־וועג פון דעמבלין ביז דאכאו

חנה גאָלדבערג / פאריז

1

ווען ס׳איז אויסגעבראָכן די מלחמה, בין איך מיט די קינדער געווען אין גאַרבאַטקע. שטענדיק אין חודש מאַי האָבן מיר געפלעגט פאָרן אַהין. מיט אונדז איז געווען מיין שוועגערין עלקעלע מיט אירע קינדער און שרהלע מיט אירע קינדער. מיר האָבן געהערט, אַז עס האָלט ביים אויסברעכן די מלחמה — זענען מיר שנעל צוריק אַ היים.

אין דער פרי, דעם 1טן סעפּטעמבער, ווען מיר זענען אַרויס אין הויף פון טאַרטאַק, האָבן מיר געזען ווי עס פליען אַן דייטשע עראָפּלאַנען. באַלד האָבן געמומען פאַלן באָמבעס. פון שטאָט האָט מען געמומען לויפן צו די פעלדער. איך געדענק, ווי מיינע קינדער, וועלכע האָבן געהערט נאָר פוילישׂ, האָבן געהערט יידן שרייען „שמע ישראל״ — האָבן זיי געפרעגט, וואָס מען מיינט מיט די וועלטער און צו וועמען שרייט מען.

צו מאָרגנס זענען אַ סך יידן אַנטלאָפן קיין ריקע, ווייל מען האָט געקלערט, אַז

ביי אונדז זענען דאָ אַ סך מיליטעריש אָביעקטן: די פּעסטונג, פּלי־פּלאַץ און קאָשאַרן, ווי אויך דער באַן־קנופּ — וועט מען דאָס שטעטל שטאַרק באָמבאַרדירן. דערפאַר האָט מען געהאַלטן, אַז אין ריקע וועט זיין זיכערער.

קיין ריקע איז מען געגאַנגען צופוס בייגאַכט, מיט פּעק און זאַכן וועלכע מען האָט געקענט מיטנעמען. אויך אין ריקע איז געווען אַ בהלה. זענען די ריקער יידן, צוזאַמען מיט די דעמבלינער, געלאָפן אויפן בית־הקברות זיך באַהאַלטן. דייטשע עראָפלאַנען האָבן זיך אַראָפּ געלאָזט נידעריק און געמעמן שיסן. מענטשן זענען געפאַלן ווי די פליגן.

מיר האָבן געזען, אַז אויך אין ריקע איז געפערלעך, איז מען מיט פורן אַוועק קיין זשעלעכאָוו. מיר זענען דאָרט געווען אַ שטיק צייט, ביז ס׳איז שטילער געוואָרן, און זיך אומגעקערט קיין דעמבלין. יעדער איז צוריק אין זיין הויז. מען האָט געמיינט, אַז עס וועט שוין זיין רויק. די באַנדיטן האָבן דעמאָלט נאָך ניט אַרויס־געוויזן זייערע רציחות. דאָס געטאָ האָט מען געשאַפן ערשט אין 40טן יאָר. קיין געוויזן דאָטע געדענק איך ניט.

הגם, דאָס געטאָ איז ניט געווען אָפּגעצוימט, האָט מען פון דאָרט ניט געטאָרט אַרויס. אין אָנהייב האָט מען זיך נאָך געקענט אַ ביסל העלפן מיט געלט, קויפן עסנוואָרג. מיר האָבן געטראָגן אָרעמבענדער מיטן מגן־דוד. איך בין זייער ווייניק אַרויסגעגאַנגען פון געטאָ. קריסטן האָבן זיך געקענט פריי באַוועגן, האָבן זיי געברענגט עסנוואָרג צום פאַרקויפן. אַז מיר האָבן עפּעס געדאַרפט, האָבן מיר עס באַקומען דורך אונדזער טאַרטאַק, ווו מיר האָבן געאַרבעט.

עס האָט ניט לאַנג געדויערט, איז דער טאַרטאַק אַריבער צו די דייטשן. מיר האָבן זיך געהאַט פריער באַוואָרנט, אַז דער טאַרטאַק זאָל אויף 90% זיין אידערגעשריבן אויפן נאָמען פון וואדעצקין, אַ קריסט, אונדזער אַ שותף. אַזוי, אַז די דייטשן האָבן וואַדעצקין געצאָלט פאַר אַלץ וואָס זיי האָבן געגומען אין טאַרטאַק. זיי האָבן בלויז אַריינגעזעצט אַ דייטש אַלס לייטער פון טאַרטאַק, מיט וועלכן ס׳האָט פאַקטיש אָנגעפירט מיין מאַן שמשון. איך בין געווען פאַרשריבן אַלס אַרבעטערין. די קינדער האָט מען אויך אָנגעגעבן אַלס אַרבעטער. מיר האָבן אַ סך געגעבן דעם דייטש. אין טאַרטאַק האָבן זיך אַריינגעצויגן דער לאָמער הערשל און אמרהמטשע געלבארט. דאָס איז געווען נאָך פאַר דער אויסזידלונג.

אַ מאָל בין איך אַרויסגעגאַנגען אַן אַן אַרעם־באַנד — און אַ דייטש האָט מיך דערקענט אַלס יידישע. ער איז צו מיר צוגעגאַנגען און געזאָגט: „ווו האָסטו דיין שאָנדע־באַנד?״ איך בין געווארן שטאַרק דערשראָקן און באַקומען אַ פּאָטש אין פּנים. דאָס איז געווען דער ערשטער פּאָטש פון אַ דייטש.

אַ מאָל האָט זיך אַ דייטש צעווילדעוועט, אַריין אין געטאָ מיט אַ רעוואָלווער אָן אַרייַנגעשאָסן אין די שטובן. ער איז שוין געווען אין הויז פון טשאָטשקעס. פון דאָרט איז אַרויס ישראליש׳ס אָן אייניקל, אַ מיידל, האָט זי דער דייטש דערשאָסן אויפן אָרט. ער איז אויך אַריין צו אונדז אין טאַרטאַק, מיטן רעוואָלווער אין האַנט. חוווהס שוועסטער האָט געפוצט די פענצטער, איז ער צוגעגאַנגען און איר אַדורכגעשאָסן די פיס. איך האָב זייער מורא באַקומען. ער האָט זיך געזומען יאָגן נאָך אונדזער משהן, וועלכער האָט נאָך דאָרט געאַרבעט. משה איז אַנטלאָפן. דערנאָך האָט ער געזומען מיר נאָכלויפן מיטן רעוואָלווער אין האַנט. איך בין אַנטלאָפן דורך אָן אָפן אָרט אין פאַרקאָן און אַריין צו אַ שכן אויף דער וואַרשעווער גאַס און דאָרט זיך באַהאַלטן.

דער דייטש, וועלכער איז געווען ביי אונדז אין טאַרטאַק, האָט זיך צו דעם אַלעם צוגעקוקט, געזען ווי מען האָט דאָס מיידל געכאַפט אין שפּיטאָל אַריין. מען האָט איר דעם פוס געלייגט אין גיפס, זי האָט דערנאָך געלאָמט. דעם דייטש האָט מען געמשפט ביי זלמן פעלדשער (ווייַנאָפל) אין שטוב. איך בין אויך געווען אָן עדות, דערציילט ווי אַלץ איז פאָרגעקומען. מען האָט געזאָגט, אַז מען האָט אים באַשטראָפט מיט שיקן אויפן פראָנט.

וועג עס האָט זיך אָנגעהויבן די קריג מיט רוסלאַנד, האָט מען געשאָפן לאַגערן. אין דעמבלין זענען געווען 4 לאַגערן. דערווייל זענען מיר ניט געגאַנגען אין לאַגער.

2

ביי דער צווייטער אויסזידלונג האָבן זיי געמאַלדן, אַז יעדער וואָס וועט בלייבן אין שטוב און וועט ניט אַרויסגיין אין מאַרק, וועט דערשאָסן ווערן. שפּעטער זענען זיי געגאַנגען איבער די שטובן, אפילו ניט אַריין אינעווייניק — און אַריינגעשאָסן. נעבן בית המדרש האָט מען דערשאָסן אַ סך יידן און קינדער אין די וועגעלעך.

נאָך פריער איז געווען אַ פאַל ביי דער שטוב פון העניע די לעקער־בעקערין. ער איז געווען אַ שוסטער (איך געדענק ניט ווי ער האָט געהייסן), האָט זיין פרוי אַרויסגעשטעלט ביים הויז דאָס וויגעלע מיטן קינד. דאָס קינד איז דאָרט געלעגן און געגעסן אַ שטיקל ברויט. איז אַדורכגעגאַנגען אַ דייטש און געשאָסן דאָס קינד אין וועגעלע. די מוטער האָט זיך געשלאָגן אין קאָפ פון גרויס אומגליק.

אַ מאָל איז אַריין געקומען אולריך, דער דייטשער לייטער פון טאַרטאַק, און זאָגט:

— ראָזמאַן, מען האָט צוגעגנבעט אַ פאַס פון אַ קריץ־זעג. די פאָליציי האָט

געזאָגט, אַז אויב מען וועט ניט צוריקגעבן דעם פּאַס — וועט מען שמשונען שיסן.

עס איז געשען אַ נס, וואָס די אַרבעטער וועלכע האָבן געגנבעט דעם פּאַס, האָבן אים ניט גוט באַהאַלטן און מען האָט עס געפונען.

אַ מאָל האָבן זיי זיך דערוווּסט, אַז דער טאַרטאַק איז ניט קיין פּוילישער, נאָר אַ יידישער. מסתמא האָט ווער געמסרט. האָבן זיי גערופן שמשונען און געמאָלדן, אַז זיי ווייסן אַז „דער טאַרטאַק איז ניט דעם פּאָליאַקס, נאָר געהערט צו דיר. דאָס גאַנצע געלט וואָס האָסט ביי אונדז באַקומען, דאַרפסטו צוריקגעבן. אויב וועסט במשך אַ טאָג־צוויי ניט באַצאָלן, וועט מען דיך אַוועקפירן קיין לובלין און שיסן".

אָבער ווו נעמט מען דאָס געלט? מיר האָבן אַלץ פאַרקויפט, אפילו מיינע אַ פּאָר שיך. געגומען הלוואות ביי באַקאַנטע — און מען האָט באַצאָלט.

3

ביי דער ערשטער אויסזידלונג האָט מען געזאָגט, אַז מיר דאַרפן ניט אַרויסגיין, ווייל מיר אַרבעטן אין טאַרטאַק. ביי דער צווייטער אויסזידלונג איז שרה געווען אין דרויסן, האָבן מיר דורך אַ קריסט געשיקט זי רופן. מיר האָבן מורא געהאַט אַליין אַרויס צו גיין. ווען זי איז געקומען, האָט דער שומר פון טאַרטאַק, וועלכער איז געשטאַנען ביים טויער, זי ניט געווואָלט אַריינלאָזן. איך האָב אים געפרעגט, פּאָר וואָס ער לאָזט זי ניט אַריין מיט די קינדער, האָט ער געענטפערט, אַז מען האָט אים אָנגעזאָגט קיינעמען ניט אַריינלאָזן. אַזוי האָט אולריך געהייסן. האָב איך אים געזאָגט, אַז דאָס איז ניט זיין זאַך. מיט כוח אים אָפּגעשטופט און זיי אַריינגענומען. אַ דאַנק דעם האָט זי זיך טאַקע געראַטעוועט מיט די קינדער.

ווי עס האָט זיך שפּעטער אַרויסגעוויזן, איז דאָ געווען אַ טעות. מיר אַלע האָבן געמיינט אַרויס פון טאַרטאַק צום זאַמלפונקט, ווו ס׳איז פאַרגעקומען די אויסזידלונג. דערווייל איז אָנגעקומען אולריך, וועלכער האָט אונדז דערזען. ער האָט געזאָגט דער זשאַנדאַמעריע, אַז אויב מען וועט אים צוגעמען די אַרבעטער, וועט ער פאַרמאַכן דעם טאַרטאַק. אָן ראָזמאַנען קען ער גאָרניט אויפטאָן. ער ווייסט אַלץ אין דער אַרבעט. האָבן זיי אים געזאָגט, ער זאָל אויסקלויבן וועמען ער דאַרף, וועט מען זיי לאָזן גיין. ער האָט אויסגעקליבן אונדז אַלע, נאָר שרהס צוויי קינדער און מיינע דריי — האָבן זיי איבערגעלאָזט. זיי האָבן אים נאָך געזידלט: „וואָס? די קינדער זענען ביי דיר פאַר־שריבן אַלס אַרבעטער? דאָס זענען דיינע אַרבעטער? די קינדער בלייבן דאָ — און איר אַלע גייט פון דאָנען".

איך האָב ניט געוואָלט אָוועקגיין מיט דער טענה, אַז אויב מען שיקט אָוועק די

קינדער — גיי איך מיט זיי. אָבער שמשון האָט מיר געזאָגט: „איך האָב אַ סך באַקאַנטע קריסטן אין טאַרטאַק, איך שווער דיר, אַז כ׳וועל אַלץ טאָן, כדי אַרויסצונעמען די קינדער, און אויב דו וועסט אַוועקגיין — איז אַלץ פאַרפאַלן, דו, צוזאַמען מיט די קינדער״.

איך בין געקומען אַ היים, געווייַנט און געיאָמערט. אַלע קינדער האָט מען צוגענומען... וואָלט מען כאָטש איבערגעלאָזט איין קינד.

מיט דער אויסזידלונג האָבן אָנגעפירט די פייערלעשער און די אוקראינער. טערי, דער אָנפירער פון די פייערלעשער, איז געווען דאָרט. מיר האָבן צו אים געשיקט אַ ביוראָ־אַרבעטערין, אַ יונגע פרוי פון אַפיציר, ער זאָל העלפן אַרויסנעמען די קינדער. טערי איז צוגעגאַנגען צו אידען און איר געזאָגט: „אידע, קום מיט מיר״. זי האָט ניט געוואָלט גיין, נאָר אים געהייסן נעמען אויך איזשען. ער האָט געמוען איזשען, אים באַהאַלטן הינטער דער פעלערינע, מיט אים צוגעגאַנגען צו אַ סאָדע־וואָסער בודקע, ווייל ער האָט אויך מורא געהאַט, אַז די פאַליאַקן זאָלן ניט זען ווי ער פירט אַרויס אַ יידיש קינד — און געהייסן אים געבן צוקערלעך. די ביוראָ־אַרבעטערין האָט שוין דאָרט געוואָרט אויף איזשען און אים אַ היים געפירט. האָט שרה געזאָגט: „איך זאָל כאָטש האָבן איין קינד״.

טערי איז ווידער צוגעגאַנגען צו אידען און איר געזאָגט זי זאָל אַרויסלויפן. ווען זי האָט אַזוי געטאָן, האָט אַן אוקראינער אָנגעשטעלט אויף איר די ביקס, זי איז אַבער דאָך אַוועק. ווי אַזוי זי האָט זיך פון דאָרט אַרויסגעדרייט — איז טאַקע אַ נס.

ביי אונדז איז געווען אַ קריסט, אַ געוויסער בעלטשיקאָווסקי. ער איז געווען וואָדעצקיס אַ קוזין, אייגנטימער פון אַ בעקעריי, אונדזער בעסטער גוטער פריינד. ער האָט שטענדיק געקויפט ביי אונדז האָלץ. „פאַר שמשונען״ — האָט ער געזאָגט — „וועט ער אַלץ טאָן״. ער פלעגט ביי אונדז עסן און טרינקען.

ווען אידע האָט באַמערקט עפעס אַ גינסטיקן מאָמענט וואָס די אוקראינער האָבן ניט געהיטן, האָט זי געכאַפט בולטשען ביי די האָנט און געמוען לויפן. זי האָט געזען, אַז זי וועט ניט קענען דערלויפן צו אונדז, ווייל אַלע גאַסן זענען געווען באַוואַכט דורך דייטשן און אוקראינער, איז זי אַריין אין הויף פון בעלטשיקאָווסקין און אים געבעטן, ער זאָל זי באַהאַלטן. זי איז דעמאָלט אַלט געווען 10 יאָר. ער האָט זי אַרויסגעיאָגט. דאָרט אין הויף איז געלעגן באַהאַלטן שרהס מאַן, גראָפאַך, וועלכער האָט אַלץ געזען.

די קינדער זענען נאָר וואָס אַרויס פון דאָרט און ס׳זענען שוין אָנגעקומען אין הויף אוקראינער. לסוף זענען די קינדער, הדסה מיט גוטקען, געקומען אַ היים.

ביי דער דריטער אויסזידלונג האָט מען די קינדער ווידער באַהאַלטן. ביי אונדז איז געווען אַ סטאָליער אַשאקאַ, האָבן די קינדער זיך באַהאַלטן ביי אים אויפן בוידעם. ביי דער אויסזידלונג זענען מיר אַוועק פון טאַרטאַק אין לאַגער אַריין. דעמאָלט איז די שטאָט ליידיק געוואָרן פון יידן. ס׳איז שוין ניט געווען קיין יידישע פאָליציי, אַלע זענען געגאַנגען אין די לאַגערן. דער טאַרטאַק־לייטער האָט געזאָגט דעם אונטער־אָפיציר פון לאַגער, אַז שמשון האָט גוט געאַרבעט און מען זאָל אים אין לאַגער געבן אַ דירה. דאָרט זענען נאָך געווען „סעפאַראַטקעס״ פאַר משפחות. פאַר געלט האָט מען זיך געקענט קויפן חסד ביים לאַגער־פירער. עס זענען געווען צוויי לאַגער־פירערס: אייניער אַ דייטש, געוווינט אויסערן לאַגער אין אַ הייזל; און אַן עסטרייכישער ייד, וועגקארט. ער האָט אונדז ניט געוואָלט געבן קיין סעפאַראַטקע, האָבן מיר געוווינט צוזאַמען מיט אַלע. מיר זענען אין לאַגער אַנגעקומען אָן אַ גראָשן. מיר האָבן געמיינט, אַז וואַדעצקי וועט אונדז עפעס אַריינשיקן אין לאַגער אַריין. די קינדער האָבן מיר געהאָט מיט זיך.

מיר האָבן געאַרבעט אין אַ סטאָלעריי אויפן באַן־הויף, ביים אויסלייגן דאָס האָלץ. אולריך, דער לייטער פון טאַרטאַק, האָט אָנגעפירט אויך מיט דער סטאָלעריי. האָט ער אָנגענומען יידן צו אַרבעטן אין ווארשטאָט און אויך צו פאָשן געגדז. איזשע מיט הדסהן זענען געבליבן אין לאַגער.

אַ מאָל איז מען געקומען אין דער סטאָלעריי דערציילן, אַז נאָך אונדזער אַוועק־גיין אויף דער אַרבעט, איז מען געקומען אין לאַגער און געכאַפט אַלע קינדער. מען האָט זיי געהייסן זיך לייגן אויף דער ערד, ניט רירן זיך. מען האָט געמיינט, אַז מען וועט זיי שיסן. אונדז האָט מען פון דער אַרבעט אַריינגענומען אין אַ צימער אויפן באַן־הויף און געמאַכט אַ רעוויזיע. געהייסן זיך אויסטאָן, ווי די מאַמע האָט אונדז געבוירן. די ס.ס.־מענער האָבן אונדז געזאָגט, אַז מיר זאָלן זיך ניט שעמען, אויך זיי האָבן פרויען. זיי האָבן עזוכט אין די פאַרבאַרגנסטע ערטער — און אַלץ צוגענומען. נאָר דאָס איז ניט געווען וויכטיק. מיר אַלע האָבן געוואָלט אַ היים, זען וואָס קומט דאָרט פאַר מיט די קינדער. ס׳איז געשען אַ נס — און מען האָט די קינדער אָפגעלאָזט.

ביי אונדז איז נאָך געווען ניט ווי אַמערגסטן, ביז מען האָט אונדז אַרויסגעפירט קיין טשענסטאָכאָווי. דעמאָלט האָט מען ליקווידירט אַלע לאַגערן: אין דער פעסטונג און אויף דער סטאַציע. מען האָט אַלע יידן אַרויס געפירט קיין אוישוויץ אַדער טרעבלינקע. די ערשטע פאַרטיעס האָט מען געפירט קיין סאָביבאָר. דאָרט זענען זיי באַלד געוואָרן פאַרגאַזט, נאָר אין אוישוויץ זענען געבליבן לעבן אַ ביסל מענטשן.

אַ מאָל איז געקומען אַ 6־יאָריק מיידעלע, וועלכע איז אַנטלאָפן פון אַן אויסזיד־לונג. זי האָט זיך באַהאַלטן אין אַן אויסגעהוילטן בוים, ווו זי איז געלעגן אַזוי לאַנג, ביז זי האָט שוין ניט געקענט אויסהאַלטן פון הונגער. זי איז געקומען צו אונדז אין לאַגער — הויט און ביין, אַ סקעלעט. אַלע קינדער פון אונדזער לאַגער, בערך אַ פופציק, האָבן זיך מיט איר פאַרנומען. מען האָט זי אויסגעבאָדן, געברענגט פאַר איר קליידלעך, געגעבן עסן. דערווייל האָט, זעט אויס, ווער געמסרט. איז געקומען די זשאַנדאַמעריע, אַרויסגענומען דאָס קינד פון לאַגער און דערשאָסן. מען האָט געזאָגט, אַז דאָס האָט וועגקאָרט ניט געלאָזט בלייבן דאָס קינד ביי אונדז. איך ווייס ניט גענוי, ווייל כ׳בין דערביי ניט געווען, ווייל איך ניט באַשולדיקן וועגקאָרטן.

אַ צווייט מאָל איז געקומען צו גיין ביומעס טאָכטער, ראָמע, און געוואָלט אַריין אין לאַגער. האָט זי וועגקאָרט ניט געלאָזט. איר האָט געדאָרפט דערשאָסן צו ווערן, אויב זי וועט שטיין אין דרויסן ביים לאַגער. עס איז געווען פאַרנאַכט. ביים טויער איז געשטאַנען פאָליציי. וועגקאָרט האָט ניט אַריינגעלאָזט. (אין יענער צייט זענען געקומען יידן פון פאַרשידענע שטעט, ווייל אונדזער לאַגער איז געבליבן דאָס לעצטע אָרט אין דער געגנט, ווו עס זענען געווען יידן).

געזען אַז מען לאָזט זי ניט אַריין, האָט זי באַמערקט ווי ביי דעם לאַגער פאַשן זיך געגדז. זי האָט געזומען אַ שטעקן און זיך געמאַכט, אַז זי איז די פּאַסטעכין. עס זענען אַנגעקומען צוויי פון דער פעלד־זשאַנדאַמעריע, צוגעגאַנגען צו איר און געפרעגט וואָס זי מאַכט דאָ. זי האָט געענטפערט אויף פויליש, אַז זי פּאַשעט די געגדז. זיי האָבן זי ווידער געפרעגט — און זי האָט אַלץ געמאַכט דעם אָנשטעל, אַז זי פאַרשטייט ניט. זיי האָבן געמיינט, אַז זי איז אַ פויליש מיידל און זענען אַוועק. זי האָט זיך געראַטעוועט און ווײַניט היינט אין אַמעריקע. מען האָט זי שפּעטער אַריין געלאָזט אין לאַגער.

פּאַרן אַוועקשיקן פון לאַגער, ווען מען האָט געזאָגט אַז די רוסן זענען שוין נאָענט צו דעמבלין, האָבן מיר באַשלאָסן ניט רירן זיך פון דעם אָרט. מיר האָבן געוווסט וואָס אונדז דערוואַרט אין אַן אַנדערן לאַגער. אָבער וועגקאָרט האָט געהאָט אין לאַגער פיל שונאים, וועלכע זענען פון אים שיקאַנירט געוואָרן, האָט ער מורא געהאַט זיי זאָלן זיך אין אים ניט נוקם זיין, האָט ער געוואָלט, אַז מען זאָל פון דאָרט אַוועק. ער האָט, פאַרשטייט זיך, געהאַט אויך גוטע פריינד. פאַר די, וועלכע האָבן אים געגעבן געלט און זאַכן, האָט ער געטאָן טובות. האָט מען אים געפרעגט: „פאַר וואָס דאַרפן מיר גיין מיט די דייטשן? באַמי זיך, מען זאָל אונדז פון דאָנען ניט שיקן".

מען האָט כמעט שוין ניט געהיטן דעם לאַגער. אַ סך האָבן זיך טאַקע אַרויסגעכאַפּט דורך די דראָטן. זיי זענען געלאָפן אין די וועלדער — און די א.ק. (פּוילישע אונטער־גרונט־קעמפּער) האָבן זיי אויסגעשאָסן. אלי פייגנבוים איז דעמאָלט אַנטלאָפן און געבליבן לעבן.

מען האָט געשמועסט, אַז וועגקאָרט איז געגאַנגען צו די דייטשן און זיי געזאָגט, אַז די יידן ווילן ניט בלייבן ביי די רוסן, נאָר ווילן אַוועק מיט די דייטשן. עס זענען ניט געווען קיין וואַגאָנען — האָט ער געזאָגט, אַז ער וועט שאַפן געלט, געבן אַלץ וואָס מיר האָבן, אַבי צושטעלן וואַגאָנען. ער האָט דאָך געהאָט אַ סך געלט אָנגעראַ־בירט ביי יידן. ער האָט כסדר געדראָט, אַז ווער עס האָט עפּעס געלט אָדער אַ שטיקל גאָלד — וועט ווערן דערשאָסן. ער האָט אַלץ צונויפגעקליבן און כלומרשט געגעבן די דייטשן. ער האָט טאַקע געגעבן, אָבער זיך האָט ער מסתמא אויך ניט באַעוולהט. ער האָט דעמאָלט באַצאָלט — און מען האָט אונדז אַוויקגעפירט.

קיין טשענסטאָכאָוו האָט מען אונדז געפירט אין אָפּענע וואַגאָנען פאָר בהמות.

6

ווען מ׳איז אָנגעקומען קיין טשענסטאָכאָוו, האָט מען נאָך געהאָט מיט זיך וועלכע זאַכן: קישנס, דעקעס, מלבושים. האָט מען אַלץ צוגענומען און אונדז צעטיילט אין באַראַקן. די פרויען באַזונדער, די מענער באַזונדער. צו ערשט האָבן מיר ניט געווּסט אַז מען האָט געשאָסן די קינדער (און ווען מען איז געוואָר געוואָרן — איז אַנטשטאַ־נען אַ מהומה). די קינדער האָבן זיך געטוליעט צו די עלטערן, געוואָלט בלייבן מיט די מוטערס. אָבער איך האָב געזאָגט צו שמשונען, אַז ער זאָל נעמען איזשען. איך בין געבליבן מיט הדסהן. זי האָט ניט געוואָלט גיין פון מיר. צו מיר איז צוגעקומען אַ יידישער פּאָליציאַנט און געזאָגט: „מאַדאָם, שיקט אַוועק די קינדער צו אייער מאַן". זיי האָבן ניט געוואָלט גיין, נאָר איזשע איז געגאַנגען. אידע האָט זיך עפּעס אַריינגעלייגט אין די שטיוועלעך, זי זאָל אויסזען העכער — האָט מען זי אַדורכגעלאָזט. זי איז שוין געווען אַ גרויסע, אַלט געווען אפשר 14 יאָר. נאָר הדסהן האָט מען גענומען צום שיסן.

מען האָט זיי אַריינגענומען אין ניט געענדיקטע הייזער, ווו ס׳איז ניט געווען קיין טירן און פענצטער. בין איך אַריינגעלאָפן, געכאַפט הדסהן און זי אַרויסגעשלעפּט. אַ פּאָליציאַנט האָט דאָס דערזען, האָט ער זי אַרויסגעריסן פון מיינע הענט און צוריק אַריינגעפּירט. ער האָט געזאָגט: „מאַדאָם, איך וויל ניט מען זאָל מיך שיסן. מען האָט איבערגעציילט די קינדער, ווען עס וועט פעלן אַ קינד — וועט מען מיך שיסן".

אויך פון לאַגער האָט מען אַרויסגעשיקט — און עס זענען געבליבן ביי אַ 1000 יידן פון ריקע, גניוועשאָוו, לובלין. מען האָט אונדז צעטיילט אויף צוויי גרופּן, צו 500 אין יעדער גרופּע — און טראַנספּאָרטירט קיין טשענסטאָכאָוו. דאָס איז געווען אין 1944. ביינאַכט האָט מען שוין געהערט שיסן. מען האָט געזאָגט, אַז די רוסן שטייען ביי לובלין. אומעטום ווו די רוסן האָבן זיך דערנענטערט, האָבן די דייטשן אַוועקגעפירט די מענטשן פון די לאַגערן וואָס ווייטער פון פראָנט. דאָס זעלבע האָבן זיי געטאָן אין דייטשלאַנד — געפירט טיפער אין לאַנד. צווישן די 500 מענטשן, זענען געווען 15 קינדער, האָט מען זיי באַלד דערשאָסן ביים אָנקומען קיין טשענסטאָכאָוו.

די יידישע פּאָליציי האָט דערציילט, אַז די ס.ס.־לייט האָבן געהייסן אויסגראָבן גריבער, ווו מען האָט אַריינגעשטעלט די קינדער. האָט באָטשיאָנס אַ יינגעלע, דעם שוסטערס, ער איז אַלט געווען אַ 10—8 יאָר, געכאַפט שטיינער און געוואָרפן אויף די ס.ס. אויך לייב בורשטיינס קינד האָט מען דערשאָסן, די פיר קינדער פון יאָסל חיים־אהרנס טאָכטער.

מען האָט איינגעלייגט וועלטן צו ראַטעווען די קינדער. ס׳איז דאָרט געווען אַ לאַגער־פירער פון סקאַרזשיסק — אַן אויסווורף. מען האָט דערציילט, אַז בעת די אַפּעלן אין סקאַרזשיסק, האָט ער יעדן טאָג אַרויסגענומען פון די רייען דאָס שענסטע מיידל, אייגנגעאָרדנט אַ הולאַנקע, פאַרבעטן אַ סך ס.ס.־לייט. אַלע האָבן זי פאַרגוואַלטיקט. דערנאָך האָט מען זי געשאָסן. די קליידער האָט מען צוריק געשיקט צו דער מאַמען. אַזוי האָט ער זיך געפירט אין סקאַרזשיסט. אין טשענסטאָכאָוו האָט ער דאָס שוין ניט געטאָן.

דער סוף איז געווען, אַז מען האָט די קינדער אַרויסבאַקומען. מ׳האָט זיי ניט געשאָסן.

איך האָב געאַרבעט ביים אויסאַרבעטן קוילן. איין מאָל, ביינאַכט, בין איך אַ ביסל אייגנגעדרימלט, איז גראָד אַדורכגעגאַנגען דער אויפזעער און איך האָב באַקומען עטלעכע פּעטש. צו מאָרגנס האָט ער מיך אַוועקגעשטעלט ביי דער וואָרטע, אַזוי, אַז די פּיס האָבן זיך אונטער מיר געבויגן. איך האָב געמוזט שטיין אַ גאַנצן טאָג און קוקן אין וואַסער אַריין. איך האָב ניט געטאָרט אויסדרייען דעם קאָפּ. איינער איז געשטאָנען מיט אַ ביקס און געהיטן.

דערווייל האָט שמשון זיך באַמיט ער זאָל קענען קומען צו אונדז, מיר זאָלן זיין צוזאַמען.

אַ מאָל אין דער פרי האָט מען אונדז געזאָגט, אַז מיר זאָלן זיך אָנטאָן, איבערלאָזן די קליינע קינדער, ווייל מיר פֿאָרן גראָבן אָקאָפּעס. אונדז איז ניט געווען קיין גרויסער אונטערשייד וווּ צו אַרבעטן. מיר זענען געקומען אין אַן אַנדערן לאַגער, ווו ס׳איז געווען דער זאַמלפונקט. איך בין געווען מיט הדסהן און אידען. פון דאָרט האָט מען אונדז געזאָלט שיקן קיין ראַדאָמסק גראָבן אָקאָפּעס קעגן טאָנקן, 6 מעטער די טיף. זידע איז מיט מיר געפֿאָרן, הדסהן האָט מען ניט געלאָזט. איך וועל די סצענע קיין מאָל ניט פֿאַרגעסן. איך האָב זיך געבעטן מען זאָל מיטנעמען אויך הדסהן, זי קען דאָך אויך אַרבעטן — האָב איך געזאָגט. דער ס.ס.־מאַן האָט אַרויסגעכאַפּט דעם רעוואָלווער און געזאָגט: „דו רעדסט נאָך אַ וואָרט — וועל איך דיך דערשיסן". די מאַמעס האָבן געמוזט איבערלאָזן די קינדער און מען האָט ניט געווּסט צי מען וועט זיי נאָך זען. הדסה האָט זיך אַנידער געוואָרפן אויף דער ערד און געזאָגט: „מאַמע, וווּ לאָזטו מיך איבער?" וועט איך דערמאָן זיך די סצענע — מוז איך שטענדיק ווייגען. מען האָט געמוזט אַוועקפֿאָרן. איך האָב געהאָט זייער אַ שוועכע צייט. מיר האָבן געהאַט אַ נאָרמע ביי דער אַרבעט. עס זענען געווען שטאַרקע היצן, ניט איבערצוטראָגן.

אין משך פון דער גאַנצער צייט וועט מיר זענען געווען ביי דער אַרבעט, האָב איך גאָרניט געווּסט פון הדסהן. ערשט נאָכן ענדיקן די אַרבעט, וועט מיר זענען צוריק געקומען קיין טשענסטאָכאָוו אין לאַגער, האָב איך ווידער געטראָפן הדסהן. אויך שמשון איז צוריק געקומען. דער יידישער לאַגער־פירער, טעבעסע, האָט אונדז דערציילט, אַז מיר וועלן צוריקגיין אין דעם זעלבן, ביטערן לאַגער.

אַ מאָל האָט זיך אַ ייִנגל אַרויסגענבעט פון לאַגער און איז אַנטלאָפן. ער איז אַלט געווען אַ יאָר 18. די דייטשן האָבן אַלעמען אויסגעשטעלט און געזאָגט, אַז אנשטאָט דעם אַנטלאָפענעם וועלן זיי שיסן צוויי יידן. זיי האָבן געמוזט איין ייד צום שיסן, נאָר דער רעוואָלווער האָט זיך פֿאַרהאַקט און ניט געשאָסן. דער ייד האָט זיך געבעטן: „איר זעט דאָך, אַז מיר איז באַשערט צו לעבן, לאָזט מיך אָפּ". דער סוף איז געווען אַז ער האָט אים ניט געשאָסן. זיי האָבן געטאָן וואָס זיי האָבן געוואָלט. זיי האָבן געדאַרפט קיין באַפעלן פון אויבן. זיי האָבן געטאָן אַלץ אויף אייגענער האַנט. זיי האָבן אויך געקענט ראַטעווען טויזנטער מענטשן.

מיר זענען דאָרט געווען אַ שטיקל צייט, און מען האָט אונדז געשיקט קיין דייטשלאַנד, קיין בערגן־בעלזן. דאָרט איז אויסגעבראָכן אַ טיפוס, און מענטשן זענען געשטאָרבן ווי די פליגן. דאָס איז געווען אין יאַנואַר 1945. ס׳איז געווען אַ שטאַרקער

כראָסט. הדסהן האָב איך מער ניט געזען. שמשונען מיט איזשען האָט מען אַוועק־געפירט קיין בוכנוואַלד. הדסה איז באַפרייט געוואָרן אין טשענסטאָכאָוו. זיי האָבן געהאַט אַ באַפעל אויפצורייסן דעם לאַגער מיט די מענטשן, נאָר זיי האָבן עס שוין ניט באַוויזן און געמוזט שנעל אַוועק.

8

ווען מ׳איז אָנגעקומען קיין בערגן־בעלזן, האָט מען אונדז באַלד אַריינגעפירט אין אַ באָד, צוגעזומען אַלע זאַכן. מיר האָבן געזען דורך אַן אָפענער טיר, ווי מענער באָדן זיך. מיר האָבן געמיינט, אַז מיר פירט צום פאַרגאַזעווען. אָבער זיי האָבן זיך גאָר געוואַשן ווי מיר. פון סופיט האָבן געטריפט אייניצלע טראָפנס וואַסער. דאָס האָט געהייסן, אַז מיר וואַשן זיך. ווען מען האָט אונדז אַרויסגעפירט, אויפן קאָרידאָר, זענען געשטאַנען ס.ס.־לייט און פון גומי־שלאַנגען געגאָסן אויף אונדז קאַלט וואַסער. מען האָט אונדז געגעבן קליידער זיך אָנצוטאָן. פאָר אַ גרויסן האָט מען געגעבן מלבושים פון נידעריקע, און פאָר קליינע — לאַנגע קליידער ביז צו די פיס. מען האָט ניט געגעבן קיין זאָקן, קיין העמד. די שיך האָבן פאָר קיינעם ניט געפאָסט. מען האָט אונדז געפירט איבער די גאַסן, זענען די האָר פאַרפראָרן געוואָרן און עס זענען נאָכגעהאָנגען צויטן אייז.

דערנאָך האָט מען אונדז ענדלעך אַריינגעפירט אין אַ גרויסער שטוב, מיט אַ שטיינערנע פאָדלאָגע, וווּ ס׳איז געווען אויסגעשפרייט אַ ביסל שטרוי (אַ טויטן לייגט מען אונטער מער שטרוי). מען איז געלעגן צוזאַמענגעפרעסט ווי די הערינג. וויפל מענטשן עס זענען דאָרט געווען — געדענק איך ניט. איך האָב דאָרט געטראָפן אַ דאָקטאָרין פון ראָקאָוו, וועלכע איז געווען צוזאַמען מיט שמשונען און איזשען, זי האָט זיי געקענט. מיך האָט זייער דערפרייט דער גרוס, אַז זיי לעבן. פון איר בין איך געוואָר געוואָרן, אַז מען האָט אַלע מענטשן געפירט קיין בוכנוואַלד. דאָרט זענען געווען אַ סך פאָליטישע אַרעסטאַנטן פון פאַרשידענע פעלקער, אויך דייטשן, וועלכע האָבן פיל געהאָלפן די קינדער. אין בוכנוואַלד זענען געווען 800 קינדער און זיי אַלע זענען באַפרייט געוואָרן.

אין בערגן־בעלזן איז געווען זייער שרעקלעך בעת די אָפעלן. מען האָט אונדז אַרויסגענומען אין די שטאַרקע פרעסט כמעט נאַקעטע, געהאַלטן שנעל לאַנג. יעדער האָט געציטערט פאָר קעלט. אידע איז געשטאַנען נעבן מיר און געווויינט. איך האָב איר אויפגענייט פון שמאַטעס עפעס אויף די פיס, אָבער זי האָט ניט געקענט אָנטאָן

די שיך. צוויי פרויען זענען אַלס שטראָף געשטאַנען אויף די קניען אַ גאַנצן טאָג. מענטשן זענען דאָרט געפאַלן ווי די פליגן.

יעדער האָט זיך געבעטן מען זאָל שיקן אויף וועלכער אַרבעט, כדי מען זאָל האָבן עפעס עסן. מיר האָבן באַקומען נאָר 100 גראַם ברויט און אַ ביסל זופ פון קאַרטאָפל. געדיכט איז געווען אין דעם אפשר אַ האַלבער לעפל. אידע איז עטלעכע מאָל געגאַנגען אין קיך אַרבעטן. מען האָט דאָרט געקאָכט ריבן. מען האָט זיי אָנגעזאָגט, אַז אויב עס וועט ווער אַרויסגנבענען אַ ריב — וועט ער ווערן דערשאָסן.

פרויען האָבן געפלעגט אַרויספירן צוואָה פון די אויבקאַציעס אין פעלד אַריין. אויפן פעלד זענען געוואָקסן ריבן. האָבן די פרויען געגנבעט אַ ריב. מיט אַ ריב האָט מען דאָך געקענט לעבן עטלעכע טעג. דערווייל האָט דער ס.ס.־מאַן דערזען פון דער ווייטנס ווי מען גנבעט די ריבן. האָבן די פרויען אַריינגעוואָרפן די ריבן אין פעסל פון צואה. האָט דער ס.ס.־מאַן יעדן געהייסן קניען און געשלאָגן אין קאָרק מיט אַ שטעקן. ווי אַזוי מען האָט דאָס איבערגעטראָגן — קען איך ניט פאָרשטיין.

9

פון בערגן־בעלזן איז דאָ אַ סך צו דערציילן. ס׳איז ניט מעגלעך אַלץ צו דערציילן.

עס זענען דאָרט געווען צוויי מיידלעך פון טשעכאָסלאָוואַקיע, אמתע באַנדיטקעס. זיי האָבן אונדז, פוילישע, געזידלט מיט די ערגסטע ווערטער. זיי האָבן אַרויסגענגבעט פון קעסל עסן און עס פאַרקויפט די, וועלכע האָבן נאָך געהאַט עפעס אַ רינגל אָדער אַנדערע ווערטפולע זאַכן. זיי זענען געווען יד־אחת מיט די ס.ס. אויפזעערינס.

דערנאָך האָט מען אַרויסגעשיקט פון בערגן־בעלזן 500 פרויען — און מיך מיט אידען צווישן זיי. מיר האָבן געדאַנקט גאָט, אַז מיר פאָרן פון דאָרט אַוועק. געפירט האָט מען אונדז 10 טעג. מען האָט אונדז געגעבן אַ ברויט אויפן וועג, אָבער אַזוי ווי מיר זענען געווען הונגעריק, האָבן מיר עס אויפגעגעסן באַלד דעם ערשטן טאָג. אַזוי זענען מיר געפאָרן הונגעריקע גאַנצע 9 טעג.

איינער פון אונדזערע היטער, אַן ס.ס.־מאַן, איז אויף יעדער סטאַציע אַראָפ־געגאַנגען און זיך פאַרשאָפט עסן. ער האָט זיך געבראַנגט קאַרטאָפל, חזיר־פעטס. מיר האָבן דאָס געזען און ניט געקענט אויסהאַלטן. ווען ער איז אַוועק, האָבן מיר אויפגעגעסן די קאַרטאָפל. ווען ער איז צוריק געקומען, האָט ער געזען, אַז די קאַרטאָפל זענען ניטאָ. ער האָט געהאַט אַן אייוועלע וווּ ער האָט געקאָכט. מען האָט אים אָפגעשיילט די קאַרטאָפל און די שאָלן האָבן מיר געבראָטן אויף דער רער פון אייוועלע. עס האָט געברענט דאָס מויל פון עסן די שאָלן. די געגנבעטע קאַרטאָפל

האָבן געגעסן אַלע פופציק פרויען אין וואָגאָן, אַזוי, אַז אויף יעדער אייגער איז אויסגעקומען אַ פיצל קאַרטאָפל.

דער ס.ס.־מאַן האָט געזומען אַ שטריק און געשלאָגן יעדער פרוי, אַז זי איז בלאָ געוואָרן פון די סיניאַקעס. נאָך דעם האָבן צוויי פרויען זיך אייגעשטעלט און אויף אַ נאָענטער סטאַציע, וועו ער איז אַוועק, זענען זיי אַנטלאָפן. זיי האָבן זיך געראַטעוועט און איבערגעלעבט די קריג.

מיט אונדז איז געפאָרן אַ מיידל פון לאָדוש, אַ רבס אַ טאָכטער. זי איז געווען זייער אַ קלוגע און געלערנטע. זי האָט געזאָגט, אַז זי וועט אים אַנלערנען. ער האָט געדאַרפט אָפגעבן די מענטשן, די „שטיק", ווי זיי האָבן אונדז גערופן, לויט דער צאָל, האָבן אים אָבער געפעלט צוויי „שטיק".

וועו מען איז געקומען אויפן אָרט, האָט מען אונדז געציילט — און עס האָבן געפעלט צוויי. האָט מען געפרעגט דעם ס.ס.־מאַן, ווו זיי זענען. איז דאָס מיידל צוגעגאַנגען צום עלצטן און געזאָגט: „הער אויבערשטורמפירער, איך וועל דערציילן ווי אַזוי זיי זענען אַנטלאָפן. וועו ער איז געגאַנגען זוכן פאַר זיך עסן, און אונדז האָט מען קיין עסן ניט געגעבן, האָט ער אונדז איבערגעלאָזט אַליין — זענען די פרויען אַנטלאָפן".

ער האָט אויפן אָרט באַקומען צוויי פעטש און מען האָט אים אַראָפגעריסן די עפאָלעטן. מיר האָבן געהאַט כאָטש אַ שטיקל סאַטיספאַקציע.

10

דאָס אָרט וו מיר זענען אָנגעקומען, האָט געהייסן בורגהאוז. דאָרט האָט געהערשט אַ טיפוס און אידע איז קראַנק געוואָרן.

איך האָב געבעטן די לאַגער־פירערין זי זאָל מיך שיקן אויף אַרבעט אין דאָרף, ווייל ביי אַ פויער האָט מען דאָך עפעס באַקומען: אַ קאַרטאָפל, אַ ציבעלע, אויך עפעס צו ברענגען. זי האָט מיר נאָך געגעבן אַ שטאַרקן פאָטש פאַר דער חוצפה צו פאַרלאַנגען אַרבעט.

דער לאַגער אין בורגהאוז איז געווען שרעקלעך. ניט קיין עסן, שמוציק און פאַרלויזט. אַ מיידל האָט געקריגן אַ פאַרך. איך האָב דאָס געזען. וועו מען ווערט דערפון געוואָר, שיסט מען זי באַלד. איך האָב געהאַט אַ שערל וואָס איך האָב ערגעץ געפונען, האָב איך זי געזומען אין אַ פאַרלאָזענעם אָרט, איר אָפגעשוירן די האָר. אַ ביסל האָט זיך איר אויסגעהיילט. נאָך דער מלחמה האָב איך זי געטראָפן. אידע האָט געהאַט אַ בויך טיפוס. יעדן טאָג האָב איך באַקומען איר פאָרציע

ברויט. האָב איך אָפּגעקאָכט פּאָר איר אַ ברויט־זופּ און אַוועק געטראָגן. זי איז געלעגן אין אַזאַ מין בּאַראַק מיט קליינע פּענצטערלעך אין דער הייך, ווו אין אַ שטאַל פּאָר הזירים. מען האָט מיר געזאָגט, אַז זי וועט נאָך אפשר לעבן איין נאַכט.

שפּעטער האָט מען געזומען אַלע קראַנקע און אַוועק געפירט קיין טירקהיים. אידע האָט מיר געזאָגט, אַז זי וויל ניט פּאָרן. אונדז, די געזונטע, האָט מען געפירט קיין דאַכאו. אידע איז געגאַנגען מיט אונדז. די וועלכע מען האָט געפירט קיין טירקהיים, האָט מען טאַקע פּאַרברענט.

מיר זענען געגאַנגען אין ספּעציעלע געשטרייפּטע קליידער און ווען די אַמע־ריקאַנער עראָפּלאַנען האָבן זיך אַראָפּגעלאָזט נידעריק, האָבן זיי אויף אונדז ניט געשאָסן. די ס.ס.־לייט האָבן זיך באַהאַלטן צווישן אונדז, מען זאָל זיי ניט דערקענען. מיר האָבן ניט געהאַט קיין עסן, אויך די ס. ס. האָט ניט באַקומען, ווייל ס׳איז שוין געווען אַן אומאַרדענונג. דאָס איז געווען פּאָר דער באַפרייונג. צו מאָרגנס איז מען שוין באַפרייט געוואָרן.

אידע איז געפּאַלן, זי האָט שוין ניט געהאַט קיין כוח מער צו גיין. מען האָט זי אַרויפּגעזעצט אויף אַ פּוּר. מען האָט געזאָגט, אַז מען וועט זיי פּירן אין אַ דאָרף, ווו מען וועט זיי געבן עפּעס עסן.

מיר זענען געגאַנגען צופּוס. שמואל קאָנינס טאָכטער האָט זיך אַוועק געגנבעט פּון טראַנספּאָרט און אַריין צו אַ דייטש. זי האָט געבעטן מען זאָל זי באַהאַלטן. נאָר זי האָט געהערט, ווי אין שטוב האָט אייַנער געזאָגט צום אַנדערן, ער זאָל גיין טעלעפאָנירן צו דער פּאָליציי אַז מען זאָל זי קומען נעמען. זי איז באַלד אַוועק און זיך אויסבאַהאַלטן אין אַ וואַלד. זי האָט מיר דאָס דערציילט נאָכן קריג.

די פּון אונדז־ער טראַנספּאָרט וועלכע זענען געפּאַלן אין וועג, האָט מען געפירט קיין דאַכאו צום פּאַרברענען. מיר זענען געגאַנגען קיין נאַזאַדן, 6 ק״מ פּון דאַכאו און אַנגעהערט צום דאַכאַוער לאַגער. אונדז האָבן זיי געדאַרפט אַוועקפירן קיין טיראָל און דאָרט שיסן. איין טראַנספּאָרט פּון 500 פרויען האָט מען אַהין געשיקט, אונדז האָט מען שוין ניט באַוויזן צו שיקן.

די ס.ס.־לייט האָבן אונדז אַריינגעפירט אין לאַגער און אַליין געלאָפן זיך באַהאַלטן. דייטשע יוגנטלעכע האָב געזומען באַשיסן דעם לאַגער. אַ דאָקטאָר איז דערשאָסן געוואָרן אויפן אָרט, ס׳איז געוואָרן אַ בהלה, אַלע האָבן געזומען לויפן. מיר זענען נאָר וואָס געהאַט געקומען אין לאַגער און ניט געווסט וווּ צו לויפן. דאָרט זענען געווען פּאָליאַקן, זעט אויס פּאָליטישע, זיי האָבן גוט אויסגעזען. האָבן זיי אונדז געכאַפּט אויף די הענט און אַריינגעפירט אין בונקערס.

צו מאָרגנס האָט מען אונדז באַפרייט. מען האָט אונדז ניט אַרויסגעלאָזט פון לאָגער, ווייל די אַמעריקאַנער האָבן אונדז געזאָגט אַז אין די וועלדער זענען נאָך דאָ ס.ס.־לייט, וועלכע וועלן אויף אונדז שיסן. אין זעלבן טאָג זענען נאָך געקומען די ס.ס.־לייט צו אונדז, מיר זאָלן זיי באַהאַלטן. מען האָט זיי איבערגעגעבן צו די אַמעריקאַנער. אָבער די אַמעריקאַנער האָבן זיי ניט געשאָסן.

וואָס אין דאָכאו איז געווען, האָט מיר אידע דערציילט. וועג זי איז דאָרט אָנגעקומען, האָבן די אויוונס געברענט אַן אויפהער. מען האָט געברענט מענטשן. זיי האָבן אָבער ניט באַווייזן אַלע צו פאַרברענען. די העפטלינגען האָבן געזען, אַז ס׳איז שוין נאָענט די באַפרייונג, האָבן זיי געכאַפט אַ ביסל ס.ס.־לייט און זיי אַוועקגעלייגט. זיי האָבן ביי זיי צוגענומען די ביקסן און דערשאָסן.

אידע איז געווען קראַנק און האָט ניט געקענט גיין, איז צוגעקומען אַ פאַליאַק און געזאָגט: „קום, וועט מען דיר געבן אַ האַנטעך, וועסט זיך באָדן". זי האָט געווּסט אַז וועג מען האָט געזאָגט באָדן — האָט מען געמיינט שיקן אין אויוון אַריין. האָט זי געזאָגט, אַז זי וועט ניט גיין. זיי האָבן איר געזאָגט: „פאַניענקאַ, האָב ניט קיין מורא. מיר זענען דאָך פאַליאַקן, ניט דייטשן, מיר וועלן דיר גאָרניט טאָן".

לסוף איז זי געגאַנגען. זי איז געווען שמוציק, פאַרלויזט, אויסגעדאָרט ווי אַ שטעקן. זי איז געגאַנגען זיך וואַשן, דערנאָך האָט מען זי אַריינגעפירט צו פרויען, וועלכע זענען געווען פאַר די ס.ס.־לייט פראָסטיטוטקעס. דעמאָלט זענען די ס.ס. שוין ניט געווען. דאָס איז געווען אַ טאָג פאַר דער באַפרייונג. זי איז דאָרט באַפרייט געוואָרן.

איצט זענען מיר אַלע געווען אין פאַרשידענע ערטער. איינער האָט ניט געווּסט פון אַנדערן.

דאָרט וווּ איך בין געווען, איז מיט אונדז געווען אַ טשעכיש מיידעלע, זייער אַ שיינע, זי איז קראַנק געווען אויף טיפוס. איך האָב פאַר איר געזאָרגט, געגעבן אַ שטיקל ברויט. איר מוטער איז דאָרט ניט געווען. נאָך 6 וואָכן האָט אידע געגומען מיך זוכן. איך האָב פון איר דערהאָלטן אַ בריוול. איך האָב שוין מער ניט געוואָלט וואַרטן. די אַמעריקאַנער האָבן אונדז ניט געלאָזט גיין, זיי האָבן געשאָסן אין דער לופטן. אָבער איך בין אַוועק. אידע איז געווען אין גאַנצן 6 ק״מ פון אונדז. איך האָב זי געטראָפן אין דרויסן. זי איז שוין געווען גוט אָנגעטאָן. אויך פאַר מיר האָט זי שוין געהאַט צוגעגרייט אַ קלייד. ס׳איז דאָרט געווען אַ מאַגאַזין מיט קליידער פון

די מענטשן, וועלכע מען האָט אומגעבראַכט. דער מאַגאַזין איז געווען זייער גרויס, מען האָט ניט געזען קיין סוף. יעדער איז געגאַנגען עפּעס אויסקלויבן אַנצוטאָן.

וועג איך האָב געהיטן דאָס טשעכישע קינד, האָב איך געטראַכט, אַז אויך מיין אידע איז דאָך אַן אַ מוטער, אַליין אַ קראַנקע. אפשר וועט זיך מיט מיין אידען אויך ווער אינטערעסירן און איר העלפן. אַזוי איז טאַקע געווען. און געווען איז עס טאַקע די מוטער פון דעם טשעכישן מיידעלע. זי האָט געהיטן אידען. זי האָט זיך ניט געקענט דערוואַרטן און איז אַוועק קיין טשעכאָסלאָוואַקיי.

מיר זענען נאָך דאָרט געווען אַ ביסל, האָט מען אונדז געשיקט קיין פריימאַן. מיר האָבן זיך דאָרט געטראָפן מיט מענטשן פון אַ סך לאַגערן. האָט מען ווי געווייגלעך, דערציילט פון די פאַרשידענע לאַגערן. איין זאַך קען איך קיין מאָל ניט פאַרגעסן. אין אַ לאַגער, איך געדענק ניט אין וועלכן, האָבן די ס.ס. געהייסן אויספאַרטיקן סלופקעס מיט שפּיצן, ווי צו אַ פּאַרקאַן. ניט גראָבע, נאָר שאַרף פאַרשפּיצט. זיי האָבן שפּעטער געהייסן די סלופקעס אַריינענעמען אין מויל און זיי האָבן זיי אַריינגעהאַקט מיט אַ האַמער — און אַזוי געהרגעט מענטשן.

איזשע איז געווען מיט שמשונען צוזאַמען. זיי זענען געווען אין בוכנוואַלד. איך האָב פון זיי ניט געווּסט, ערשט שפּעטער האָב איך געהערט, אַז מען האָט אַלע מענער געפּירט קיין בוכנוואַלד. דאָרט האָט איזשע זיך באַמיט צו העלפן דעם פאָטער. אַ פרוי האָט באַשריבן, ווי איזשע האָט איר דערציילט, ווי אַזוי ער האָט געטאָן אין לאַגער, כדי צו באַקומען עפּעס עסן. ער האָט זיך געפלעגט אַדורכגנבענען דורך די דראָטן, אַריינבאַקומען זיך אין קיך און פון דאָרט באַקומען אַ ביסל עסן, אָדער ער פלעגט פּוצן שיך פאַר די ס.ס.־לייט און פון זיי באַקומען אַ שטיקל ברויט.

צו דערציילן וועגן בוכנוואַלד איז דאָך איבעריק. יעדער ווייסט וואָס פאַר אַ לאַגער דאָס איז געווען: הונגער, שוועכע אַרבעט, טויטלאַגערן. אויך משה איז דאָרט אומגעקומען. מען האָט דערציילט, אַז אַ בלאָק־עלטסטער, אַ פּאָליאַק, האָט אויף אים אַרויפגעוואָרפן אַ זאַק און אים געשלאָגן ביז טויט.

מען האָט פון דאָרט אַרויסגעפירט דעם לעצטן טראַספּאָרט און געווּסט, אַז דאָס פירט מען זיי צום טויט. האָט שמשון געזאָגט, אַז ער וועט זיך בעסער באַהאַלטן אויף די נאַרעס, הינטערן שטרוי. וועט מען אים געפונען, האָט ער אויך גאָרניט וואָס צו פאַרלירן. אַלצאַיינס דערוואָרט אים דער טויט.

שמשון איז געוואָרן זייער קראַנק, האָט מען אים גענומען אין שפּיטאָל. ער האָט שוין ניט געהאַט קיין מוט צו לעבן. ער האָט געזאָגט, אַז ער האָט פאַרלוירן זיין גאַנצע משפּחה, האָט ער ניט צוליב וואָס צו לעבן. ער איז דאָרט געשטאָרבן. איזשע

השחרור מן המחנה בצ'נסטוחוב • די באַפרייונג פון טשענסטאָכאָווער לאַגער

איז געבליבן אַליין. הדסה איז געבליבן אין טשענסטאָכאָוו אַליין. דעמבלינער יידן האָבן אים געוואָלט נעמען קיין דעמבלין, איזשע האָט ניט געוואָלט פאָרן.

הדסהן האָט דער פאָטער אָנגעזאָגט, אַז אויב זי וועט בלייבן לעבן, זאָל זי צוריק פאָרן אין טאָרטאַק אַריין. זי איז געקומען קיין דעמבלין און געגאָנגען אין טאָרטאַק. איין מאָל איז צו איר געקומען טערעס און איר געזאָגט: „האַלושיאַ, זאָלסט אַוועק פון טאָרטאַק. מען ווייסט, אַז קיינער איז ניט געבליבן און מען וועט דיך דער־ הרגענען". אין דעמבלין האָט מען דעמאָלט געהרגעט די לוקסעמבורגס, שמואל נחומס ווייב. זיי האָבן געוואָלט צוריק די ווויונגג, זענען ביינאַכט געקומען די פאָליאַקן און זיי געהרגעט.

טערעס, איז, זעט אויס, אויך געווען אין די א. ק. און געווסט, אַז מען גרייט זיך זי צו הרגענען. זענען זיי אַוועק קיין לובלין. פאָליאַקן מיט מעסערס זענען זיי באַפאָלן און געוואָלט הרגענען, האָבן רוסן זיי געהיטן. דערנאָך האָט מען זיי געשיקט קיין רייכנבאַך (דזשערזשאָנווו). איך בין געוואָר געוואָרן, אַז זיי זענען אין רייכנבאַך, בין איך אַהין געפאָרן און זיי געברענגט אַ היים.

איזשען האָט מען געהייסן פאָרן קיין דעמבלין. האָט ער געזאָגט, אַז ער האָט אַ מומען אין פאַריז, וועט ער פאָרן צו איר. מיט דער הילף פון „אַזע" איז ער אָנגע־ קומען קיין פאַריז. איך בין נאָך געווען אין לאָנדסבערג. דאָרט איז געווען אַ אומזיסטע קיך פאַר גענו. לאָגערניקעס. די אַמעריקאַנער האָבן געגעבן אַ סך עסן, פאַרשידענע קאָנסערוון און פעטסן, ניט פאָסיקע פאַר אויסגעהונגערטע מענטשן. אַ סך האָבן זיך צוגעכאַפּט צום עסן און זענען געשטאָרבן. קיין מעדיצינישע הילף איז ניט געווען. ערשט שפּעטער איז אַרגאַניזירט געוואָרן די „אונרראַ".

דערנאָך איז איזשע געקומען צו אונדז. ער האָט ניט געוואָלט בלייבן אין דייטשלאַנד. ר'איז צוריק געפאָרן קיין פראַנקרייך. אַזוי זענען מיר אַלע געפאָרן קיין פאַריז.

פון וואַרשעווער געטאָ — אין דעמבלינער לאַגער

אסתר אַפּעלבוים (מעקלער)

א

בעת דעם מלחמה־אויסברוך האָב איך געווינט אין וואַרשע. זייענדיק דאָרט אין געטאָ אַ לענגערע צייט, האָב איך געזען, אַז אידיב איך וועל לאַנג בלייבן, איז עס אַ זיכערער טויט. הונדערטער מענטשן זענען טאָג־טעגלעך געשטאָרבן פון הונגער. איך האָב גיעפילט, אַז כ׳וועל דעם הונגער ניט איבערטראָגן און באַשלאָסן צו אַנטלויפן פון געטאָ צו מיין משפּחה קיין דעמבלין.

אין פּרילינג 1940, איז מיר געלונגען, מיט מיין זונעלע פון 2½ יאָר, זיך אַרויס צו באַקומען אויף דער „אַרישער זייט״. אויפן וועג צום סטאַנציע, האָט מיך פאַראַלטן אַ פּוילישער („גראַנאַטאָווער״) פאָליציאַנט און מיר געזאָגט, אַז אויב איך וועל איבּ ניט אָוועקגעבן דאָס געלט וואָס איך האָב, וועל איך שוין מער ניט זען די וועלט. ניט האָבנדיק קיין ברירה, האָב איך אים געגעבן די 20 זלאָטעס וואָס איך האָב געהאַט.

כ׳בין געגאַנגען צו דער שיפן־סטאַציע פון דער וויסל. דאָרט האָבן געוואַרט פיל מענטשן, צווישן זיי — אַ קליינע צאָל יידן. נאָך צוויי טעג וואַרטן מיטן קינד אויף דער האַנט, אָן עסן און אָן טרינקען, דערצו נאָך איז געווען אַ שטאַרקע קעלט — איז ענדלעך דער סטאַטעק אָנגעקומען. אָבער קיין יידן האָט מען ניט געוואָלט אַרויפלאָזן. האָבן מיר, אַ גרופּע יידן, באַשלאָסן צו לאָזן זיך אין וועג אַריין צו פוס. מיר זענען געגאַנגען אַ גאַנצן טאָג. וועג ס׳איז צוגעפאַלן די נאַכט, האָבן מיר געזוכט אָן אָרט וווּ איבערצונעכטיקן. באַלד ביים אַרייגאַנג אין אַ דאָרף, האָבן מיר געזען אַ סטאַלע, וועלכע איז געשטאַנען אָפן. זענען מיר דאָרט אַריין אין איבערגעזעסן די נאַכט.

גאַנץ פרי האָבן מיר זיך ווייטער געלאָזן אין וועג אַריין. נאָך צען טעג גיין, זענען מיר ענדלעך אָנגעקומען צו דער דעמבלינער בריק אויף דער וויסל. ביי דער בריק זענען געשטאַנען דייטשן און ניט דורכגעלאָזט קיין יידן. ביזן היינטיקן טאָג קען איך ניט פאַרשטיין, מיט וואָס פאַר אַ נס מיר איז געלונגען דורכצוגיין די בריק.

אָנקומענדיק אין שטאָט, בין איך אַריין צו מיין פאָטערס ברודער, מענדל מעקלער. מיין פעטער האָט געווינט אין אַ קליין שטיבל מיט אַ קיכל, אין וועלכן עס האָבן זיך געשטיקט 15 נפשות. אַ העלפט פון די מענטשן זענען געווען פילעוועך יידן. ניט האָבנדיק קיין מיטלען פון וואָנען צו לעבן, בין איך געווען געצווינגען אָנצוקומען נאָך הילף צו דער קיך, וועלכע האָט פונאַנדערגעטיילט אַ ביסל וואַסערדיקע זופּ.

אין נויט, פיין אוֹן קעלט, האָב איך געלעבט ביז דער ערשטער אויסזידלונג. אין מאַי 1942, גאַנץ פרי, האָבן אַלע יידן זיך געמוזט שטעלן אויפן מאַרק־פלאַץ. די געשרייען אוֹן געווייגען פוּן די פרויען, זקנים אוֹן קליינע קינדערלעך, איז אוממעגלעך איבערצוגעבן אין ווערטער. איצט, ווען איך שרייב ווּעגן דעם וואָס איך האָב איבער־געלעבט יענעם טאָג — גייט מיר אַדורך אַ שוידער.

אַלע יידן זענען געשטאַנען אויסגעשטעלט אין אַ רייַ אוֹן געציטערט. די דייטשן האָבן אויפן אָרט אַדורכגעפירט אַ סעלעקציע. אַ טייל יונגערע מענטשן האָט מען אויסגעקליבן צו בלייבן אויף אַרבעט. די יידישע פאָליצייַ האָט געהאַט אַ רעכט אַרויס צו נעמען זייערע משפחות פון די רייַען. אַלע מענטשן וועלכע מען האָט אויסגעקליבן צו דער אַרבעט, האָט מען אַוועקגעשטעלט אין אַ זייט, נאָר זיי זענען געהיטן געוואָרן דורך באַוואָפנטע אוקראַינער. די אַנדערע יידן זענען געוואָרן אָפּגעפירט צו דער באַן, באַגלייט דורך ס.ס. אוֹן אוקראַינישע באַנדיטן.

איך בין געווען צווישן די, וועלכע זענען אַוועק צו דער באַן. אָבער דורך אַ צופאַל, אוֹן אפשר אַ נס, צי מיטן כוח פון וועלן בלייבן לעבן, איז מיר געלונגען, מיטן קינד אויף דער האַנט, צו אַנטלויפן פון דער גרופּע וואָס איז געגאַנגען איר לעצטן וועג. איך בין צוגעלאָפן צו דער גרופּע, וועלכע איז געווען אויסגעקליבן צו אַרבעט. איך האָב זיך גוט אַרומגעקוקט, צי ווער פון די דייטשן האָט מיך ניט געזען, ווייל די מענטשן וועלכע האָבן זיך געוואָלט אַרויסבאַקומען פון זייערע נעגל, האָבן זיי גלייך אויפן אָרט דערשאָסן. איך האָב געווּסט, אַז ביים איבערלויפן צו די וועלכע זענען געווען באַשטימט אויף אַרבעט, קען מיך טרעפן די קויל, איך האָב אָבער געמוזט ריזיקירן. מיר איז געלונגען צו בלייבן צווישן די אויסגעקליבענע.

מיר זענען אַזוי געשטאַנען, אַ גרופּע פון 150 מאַן, ביז אין דער שפּעטער נאַכט. ווען דער גאַנצער פלאַץ איז שוין געווען לייַדיק, פאַריתומט, איז געקומען אַ באַפעל אַז מיר קאָנען דערווייל גיין אַ היים. אין שטוב איז געווען פוסט אוֹן לער. פון 15 מענטשן — זענען מיר געבליבן פיר. די וועלכע זענען געבליבן, האָבן געוויינט אוֹן געקלאָגט: ווער נאָך אַ מאַמען, ווער נאָך אַ טאַטן, ווער נאָך קינדער. גאַנצע משפחות זענען צעשיידט געוואָרן.

ס׳איז אַוועק אַ שטיקל צייט. דאָס לעבן אין געטאָ איז געווען טרויעריק אוֹן ביטער, ניט געווען ביי וואָס צו פאַרדינען. מען איז ניט געווען זיכער מיטן מאָרגן. מען האָט ווידער אַנגעהויבן ריידן ווּעגן אַן אויסזידלונג. ס׳האָט ניט לאַנג געדויערט אוֹן דער טאָג איז געקומען.

אין אַ פרימאַרגן, זענען די לעצטע מענטשן וועלכע זענען געווען אין געטאָ, אויפגעציטערט געוואָרן פון דער ידיעה, אַז עס קומט שוין פאָר אַ פרישע אויסזידלונג. מען האָט אַרומגערינגלט דאָס געטאָ און באַפוילן, אַז אַלע מוזן זיך שטעלן הינטער דעם בית־המדרש. אַזוי ווי איך האָב געהערט וואָס ס׳איז פאָרגעקומען מיט די יידן וועלכע מען האָט אַוועקגעפירט קיין סאָביבאָר, ווו מ׳האָט זיי פאַרגאַזט, האָב איך באַשלאָסן, אַז איך גיי ניט אין די וואַגאָנען אַריין. בעסער פאַלן פון אַ קויל, איידער אומקומען אין די אויסגעקאָלכטע וואַגאָנען. וואָלט איך דעמאָלט געוווסט, אַז ס׳איז דאָ אַן אַרגאַניזאַציע וועלכע קעמפט קעגן די דייטשן, וואָלט איך די ערשטע געווען זיך אין איר אָנצושליסן.

כ׳האָב באַשלאָסן ניט גיין צו דער אויסזידלונג. איך בין אַרויס פון שטוב און פאַרמאַכט די טיר אויף אַ פעסטן שלאָס. דערנאָך בין איך צוריק אַריין אין שטוב דורכן פענצטער און געבעטן אַ ייד, וועלכער איז גראָד אַדורכגעלאָפן, ער זאָל מיר פאַרמאַכן דעם לאָדן מיט דער שטאַבע. אינעווייניק האָב איך פאַרמאַכט די טיר מיט אַן אייזן. ביי אונדז אין שטוב איז געווען אַ קעלער. איך בין מיט מיין מאַן און קינד אַריין אין קעלער, ווו מיר זענען געלעגן אַ גאַנצע נאַכט.

ליגנדיק אין קעלער, האָבן מיר געהערט ווי די דייטשן האָקן אין די טירן מיט די קאָלבעס פון די ביקסן און שרייען מיט ווילדע קולות:

— יודען — הערויס!

איך האָב געהערט שיסן, אַז די ערד אין קעלער האָט געציטערט. אין דער פרי, וען די שיסעריי־ען האָבן זיך איינגעשטילט, בין איך אַרויס פון קעלער און געהערט שרעקלעכע געווייגען. כ׳בין אַרויף אויפן בוידעם, אַרויסגעקוקט דורך די שפאַרעס און געזען ווי אויפן ברוק ליגן אַ סך טויטע. כ׳בין אַרויס דורכן פענצטער אין הויף אַר׳ין — און פאַר מיינע אויגן האָט זיך אַנטפלעקט אַ שרעקלעך בילד: אונדזער הויף איז געווען פול מיט טויטע, דערשאָסענע יידן. די ערד איז געווען רויט פון בלוט. וועו כ׳בין אַרויס פון הויף צום פלאַץ ביי דער מקווה, פון וואַגען עס האָבן זיך געהערט יאַמערלעכע געווייגען, איז מיר אַדורך אַ שוידער דורך די ביינער. דער גאַנצער פלאַץ איז געווען פול מיט דערשאָסענע יידן, פרויען, קינדער און זקנים, קעפ, פיס און הענט האָבן זיך דאָרט געוואָלגערט. ביי אַ סך דערשאָסענע האָט מען אַראָפגעצויגן דאָס אַנטוטעך און די שיך. כ׳האָב אויך געזען דערשאָסענע קינדערלעך אין זייערע וועגעלעך...

מיטן קובר זיין די אומגליקלעכע קרבנות, האָבן זיך פאַרנומען די איבערגעבליבענע דעמבלינער יידן. מען האָט די דערשאָסענע אַרויפגעלייגט אויף פויערישע וועגענער.

הענט און פיס האָבן זיך נאָכגעבאָמבלט. מען האָט זיי געפירט קיין באָברעניק און דאָרט קובר געווען. מיט דעם האָט זיך פאַרענדיקט דאָס טרויעריקע קאַפּיטל פון דער צווייטער אויסזידלונג.

ד

נאָך דער צווייטער אויסזידלונג, זענען מיר, די לעצטע פאַרבליבענע יידן, אַרומ־געגאַנגען ווי לעבעדיקע מתים, וויסנדיק, אַז איצט וועט קומען אויך אונדזער סוף. איך האָב באַשלאָסן, אַז וואָס עס וועט זיין מיט אַלע יידן, וועט אויך זיין מיט מיר. דאָס הייסט — גיין צו דער אויסזידלונג. אָבער דער שטאַרקער ווילן צו בלייבן לעבן און קענען דערציילן פאַר דער וועלט וואָס די דייטשע מערדער האָבן געטאָן מיט אונדזער פאָלק, האָט מיך אָפּגעהאַלטן פון דעם שריט. איך האָב באַשלאָסן צו זוכן וועגן אַריינבאַקומען זיך אין אַרבעטס־לאַגער אין דעמבלין, וועלכער האָט שוין עקזיסטירט אַ צווייי יאָר.

אַזוי ווי די קלאַנגען וועגן דער ליקווידאַציע האָבן אַנגעהויבן צו ווערן שטאַרקער, אַז הייַנט אַדער מאָרגן דאַרף אונדזער שטעטל ווערן יידן־ריין, האָב איך אין אַ פאַרנאַכט דערשלעפּט זיך מיט מיין מאַן און קינד צום טויער פון לאַגער. דאָרט זענען שוין געשטאַנען מענטשן, וועלכע האָבן פונקט ווי מיר געוואָרט פאַרן טויער, כדי זיך אַרייַנצובאַקומען אין לאַגער. געהאָלפן האָט אונדז מיין פעטער שלמה מעקלער ז״ל. ער האָט דאָרט געאַרבעט אַ לענגערע צייט.

אין לאַגער בין איך געווען באַשעפטיקט ביי לאַנדווירטשאַפּטלעכער אַרבעט, מיט וועלכע עס האָט אָנגעפירט דער פּאָליאַק וויעטשאָרקעוויטש. ער פלעגט מערדערלעך שלאָגן די יידן, ניט שוינען קיין עלטערע מענטשן און פרויען. שפּעטער האָב איך געאַרבעט ביי דער קוילן־שטעלע, וווּ פיר פרויען האָבן געמוזט אויסלאָדענען אַ וואַגאָן קוילן פון 30 טאָן. די אַרבעט איז געווען ניט איבערצוהאַלטן, אָבער מען האָט געאַרבעט און געליטן. איין פאַרלאַנג האָט מען נאָר געהאַט: איבערלעבן די מלחמה און איבערלעבן היטלערן ימ״ש. גאַנצע טעג פלעגט מען פירן וואַגאָנעטקעס מיט קוילן, כדי באַזאָרגן די דייטשן זיי זאָל זיין וואַרעם. און מיר האָבן געאַרבעט הונגעריקע און האַלב נאַקעט, קראַנקע און צעבראָכענע. געהאָרעוועט שווער און ביטער און שטענדיק געלעבט אין שרעק, עס זאָל ניט פאַרקומען אַ נייע סעלעקציע.

געשלאָפן זענען מיר אין די ערגסטע באַדינגונגען. די ענגשאַפט — אומדערטרעגלעך. מיר זענען געלעגן אויף הילצערנע פריטשעס, איינער ביים צווייטן. אין די גרעסטע

קעלטן איז דער בארַאַק ניט געווען באַהייצט. אַזוי האָט מען געלעבט אין געהאַקטע צרות, געוואַרט עס זאָל קומען דער מאָמענט פון באַפרייונג.

דערווייל האָט זיך אָנגערוקט די רוסישע אָפענסיווע, האָבן די דייטשן זיך גענומען צו עוואַקוירן דעם לאַגער. מיך האָט מען עוואַקוירט מיט דער ערשטער גרופע קיין טשענסטאָכאָוו. אין דער גרופע האָבן זיך געפונען קינדער אין עלטער פון 3 ביז 12 יאָר. אויך מיין סינד פון 6 יאָר, איז געווען מיט מיר צוזאַמען.

אָנקומענדיק קיין טשענסטאָכאָוו, האָט מען באַפוילן, אַז אַלע מוזן גיין אין באָד אַריין. דאָ איז פאַרגעקומען עפעס שרעקלעכס. די מענער און פרויען זענען געקומען צוריק פון באָד, אָבער די פופצן קינדער — זענען שוין מער ניט געווען. מען האָט זיי פאַרפייניקט דעם ערשטן טאָג פון זייער אָנקומען. וואָס מיט מיר איז פאַרגעקומען — איז שווער איבערצוגעבן. פיר וואָכן בין איך געלעגן אין באַראַק אַ קראַנקע. קיינער האָט ניט געוואָלט גלייבן, אַז איך וועל נאָך לעבן. אָן מיין קינד איז דאָס לעבן מיר געווארן איבעריק אויף דער וועלט, פינצטער, די זון האָט מער ניט געשיינט. מיך האָט ניט געאַרט, וואָס אין טשענסטאָכאָווער לאַגער האָט מען מיר אַלץ צוגענומען, וואָס איך בין אַרומגעגאַנגען אָן אָפגערישענע און אָפגעשליסענע — נאָר געטראַכט וועגן מיין אייניק קינד, וועלכעס מען האָט אַוועקגעריבט. דאָס האָט מיך אויף אייביק צעבראָכן און איך וועל שטענדיק האָבן אַ וווּנד אין האַרצן.

וועג מען האָט ניט צוריק געברענגט די קינדער, האָב איך זיך געוואָנדן צו דער פירערין פון פרויען־לאַגער און זי געפרעגט וווּ די קינדער זענען? אנשטאָט אָן ענטפער, האָט זי מיר געגעבן אַ פּאַטש אין פנים, אַז פונקען האָב איך געזען פאַר די אויגן. וועג איך האָב זי ווייטער געפרעגט וווּ מיין קינד איז, האָט זי מיך געמען ־לאָגן מיט די פויסטן און דערנאָך מיך אַריינגעזעצט אין קאַרצער, אין אַ קעלער, וווּ איך האָב ניט געקענט שטיין און ניט זיצן. מייַן און שרצים זענען געלאָפן אויף מיר און געוואָלט אויפעסן. וועג מען האָט מיך אַרויס געמען פון קעלער, בין איך געווען האַלב טויט.

נאָך דעם האָב איך באַקומען אַ שטראָף צו רוימען ביים לאַגער־פירער באַרטנשלאַגער. דאָרט האָב איך געוואָשן אַלע פּאָדלאָגעס. קיין עסן האָב איך דעם טאָג ניט באַקומען. ביים לאַגער־פירער האָב איך געזען ליגן אויפן בעט מיין פוכענע קאָלדרע, וועלכע איז מיר געבליבן בירושה פון מיין פעטער אין דעמבלינער לאַגער, שלמה מעקלער ז״ל, וועג ער איז דאָרט געשטאָרבן.

דערנאָך האָב איך געאַרבעט אין אַן אַמוניציע־פאַבריק, 12 שעה אָן איבערראיס. איך האָב געאַרבעט אין דער נאַכט־שיכט. די ערגסטע אַרבעט איז געווען ביים אָנפילן

די קוילן. מען האָט געדאַרפט האָבן גוטע אויגן — און מיר זענען געווען שלעפעריק און הונגעריק. ביי דער אַרבעט האָט מען אונדז געשלאָגן. אַזוי האָט מען זיך געמוטשעט ביזן 15טן יאַנואַר, ווען דער לאַגער איז באַפרייט געוואָרן. אַ נאַכט פריער האָט מען מיין מאַן מיט פיל אַנדערע יידן געשיקט קיין בוכענוואַלד, ווו ער איז דאָרט פאַרפיניקט געוואָרן. מיך מיט אַ סך פרויען פון לאַגער, האָט מען געוואָלט אויפזעצן אין וואַגאָנען, כדי אַוועקפירן קיין דייטשלאַנד. אָבער אין דער זעלבער צייט האָט זיך געהערט אַ שטאַרקע שיסעריי פון דער נאָענט. דאָס אויפזעצן אונדז אין די וואַגאָנען האָט זיך איבערגעריסן, ווייל די דייטשן פון לאַגער האָבן פלוצלינג געגומען אַנטלויפן. אַזוי אַרום זענען מיר באַפרייט געוואָרן.

היינט געפין איך זיך אין מדינת ישראל.

(פאַרשריבן: משה וואַסערמאַן)

מיין טאַטנס צוואה...

פעסע קאַנער (גאָלדראט)

דעם 1טן סעפטעמבער 1939, ווען דאָס שטעטל איז געווען פאַרזונקען אין טיפן שלאָף, זענען אַלע איינווינער מיט אַמאָל אויפגעציטערט געוואָרן פון שרעקלעכע באָמבע־אויפרייסן און פון אַ שטאַרקן טומל. דער הימל איז געוואָרן שוואַרץ. דייטשע עראָפלאַנען האָבן אויף דעם דעמבלינער פלי־פלאַץ און פעסטונג אַראָפגע־וואָרפן צענדליקער באָמבעס. דער רויך און די פלאַמען האָבן זיך געריסן צום הימל, די פייערצונגען האָבן איינגעשלונגען כמעט אַלע האַגאַרן מיט די עראָפלאַנען צוזאַמען. אויך פון דער פעסטונג האָבן זיך געהערט שטאַרקע אויפרייסן. עטלעכע האַרמאַטן האָבן געשאָסן צו די עראָפלאַנען פון שונא, וועלכע האָבן זיך אויף זיי אַ לאָז געטאָן און גלייך שטיל געמאַכט די זענית־אַרטילעריע. די באָמבעס האָבן אויך חרוב געמאַכט די שול, וועלכע איז געווען נאָענט צום „ראַדצעס" סעדל, ווו עס זענען געשטאַנען די עטלעכע האַרמאַטן. די באָמבאַרדירערס וועלכע האָבן צעקלאַפט דעם פלי־פלאַץ, האָבן אויך באָמבאַרדירט די פאָסט־גאַס.

שווער איבערצוגעבן, וואָס פאַר אַ מהומה ס'איז אַנטשטאַנען אין שטאָט. מענטשן האָבן געכאַפט וואָס נאָר זיי האָבן געקענט און געגומען לויפן. טאַטעס און מאַמעס האָבן געטראָגן זייערע קליינע קינדער, בעת די גרעסערע האָבן זיך געהאַלטן ביי די

עלטערנס קליידער. דאָס גאַנצע שטעטל האָט זיך געלאָזט צום ריקער וועג. דער שאָסיי איז געווען שוואַרץ פון מענטשן. איך מיט מיין פאָטער און מוטער און נאָך פינף קינדער, האָבן זיך געהאַלטן ביי די הענט כדי זיך ניט פאַרלירן — און צוזאַמען געלאָפן.

המלמד ר' ברוך גולדרט — בגיטו.

דער דרדקי־מלמד ר' ברוך זיידאלע גאָלדראט — אין געטאָ.

בעתן לויפן, האָבן מיר געהערט פון דער לינקער זייט שאָסיי שטאַרקע אויפרייסן. דאָס האָבן די דייטשע ערשאָפלאָנען באָמבאַרדירט די אַמוניציע־סקלאַדן. מיט גרויס שרעק זענען מיר אַדורך, מורא האָבנדיק, אַז די דייטשע ערשאָפלאָנען וועלן דערזען

אַזאַ גרויסע מענטשן־מאַסע און אונדז באַשיסן. די עראָפלאַנען זענען אָבער אַוועק ווייטער. די מענטשן האָבן לייכטער אָפגעאָטעמט און געלאָפן קיין ריקע.

נאָך עטלעכע שעה, זענען מיר אַהין אָנגעקומען. אַ טייל מענטשן האָט מען אײַנ־געאַרדענט אין בית־המדרש, אַ טייל — ביי משפחות. אָבער אַ סך דעמבלינען יידן זענען ווייטער געגאַנגען קיין זשעלעכאָוו, באַראַנאָוו און מיעכיוו. מיין טאַטע האָט באַשלאָסן, אַז מיר בלייבן ניט אין ריקע, נאָר גיין ווייטער קיין מיעכיוו, ווייל זי איז ניט אַזוי באַדראָט ווי ריקע, וועלכע איז נאָענט צו דעמבלין און די דייטשן וועלן אוודאי באַמבאַרדירן. מיר זענען געגאַנגען ווייטער און אָנגעקומען קיין מיעכיוו.

דריי טעג זענען מיר דאָרט געווען, וועו ס׳איז אָנגעקומען די שרעקלעכע בשורה, אַז דייטשע עראָפלאַנען זענען אָנגעפלויגן אויף ריקע און דאָרט געמאַכט אַ שרעקלעכן חורבן. עטלעכע הונדערט דעמבלינער און ריקער יידן זענען אומגעקומען.

*

ניט לאַנג האָט געדויערט און די דייטשן זענען אַריין קיין מיעכיוו. זיי האָבן געמאָלדן, אַז אַלע מענער, אַרטיקע איינווויינער און צוגעריזטע, מוזן זיך רעגיסטרירן אין דער גמינע אויף אַרבעט. וועו מיין פאָטער האָט דאָס געהערט, האָט ער באַשלאָסן, אַז מיר זאָלן צוריק קיין דעמבלין. וואָס טוט מען אָבער, אַז קיין יידישן בעל־עגלה איז ניט דערלויבט צו פאָרן אויסער דער שטאָט? האָבן מיר געדונגען אַ פויער און פאָר אַ סך געלט האָט ער אונדז געפירט קיין דעמבלין.

וועו מיר זענען געקומען אַ היים, האָבן מיר געטראָפן אונדזער ווויינונג אויסראָבירט. דאָס גאַנצע שטעטל האָט אויסגעזען ווי אָפגעשטאָרבן. צו ביסלעך האָבן יידן אָנגעהויבן צוריק צו קומען פון זייערע וואָגלענישן. די דייטשע מאָכט האָט אָנגעהויבן צו פיניקן די יידישע באַפעלקערונג, כאַפן אויף אַרבעט, שענדן יידישע מיידלעך. יידן איז ניט דערלויבט צו גיין אויפן טראָטואָר, נאָר אויפן שאָסיי. יידן האָבן ניט געקענט קויפן פריי קיין ברויט, קאַרטאָפל, אַנדערע שפייז־אַרטיקלען. ס׳האָט געהערשט אַ שרעקלעכער הונגער. ניט געווען וווּ צו פאַרדינען, ווייל יידן איז געווען פאַרבאָטן אַרויסצוגיין פון שטעטל אין די דערפער אַריין. די נאַרמעס עסן וועלכע די דייטשן האָבן צוגעטיילט פאַר יידן, האָבן ניט גענוגט אפילו אויף איין מאָל צו שטילן דעם הונגער. כדי צו קריגן די נעבעכדיקע ראַציע, האָט מען געמוזט אין די גרעסטע פרעסט שטיין אין דער ריי גאַנצע נעכט. געווען פאַלן, וועו יידן האָבן זיך איינגעשטעלט און געבאָקן ברויט, נאָר וועו די דייטשן האָבן זיך דערוווסט — האָבן זיי אַזאַ ייד גלייך דערשאָסן.

✶

שפּעטער האָט די דייטשע מאַכט אַרויס געגעבן אַ באַפעל, אַז מען זאָל שאַפן אַ יודענראַט און אַ יידישע פּאָליציי. דער יודענראַט דאַרף יעדן טאָג צושטעלן אַ געוויסע צאָל יידן צו פאַרשידענע אַרבעטן. האָט דער יודענראַט באַשלאָסן, אַז יעדער בעל־הבית מוז צוויי מאָל אין וואָך אַרבעטן פאַר די דייטשן. ביי דער אַרבעט איז געווען שרעקלעך. מען האָט געשלאָגן און געפּיניקט. גייענדיק אין דער פּרי צו דער אַרבעט, איז מען ניט געווען זיכער, אַז מען וועט קומען צוריק. איך האָב שטענדיק פאַרביטן מיין פאָטער ביי דער אַרבעט, וועז ס׳איז געקומען זיין רייַ. כ׳בין תמיד געקומען אַ היים אַ צעבלוטיקטע. אַמשרעקלעכסטן איז געווען ביינאַכט. ווי נאָר ס׳איז געוואָרן פינצטער, האָבן זיך אַרויסגעלאָזן שיכורע געסטאַפאָווצעס, אַריינגעריסן זיך אין יידישע הייזער און דערשאָסן פיל מענטשן. עס איז ניט געווען די נאַכט, אַז געסטאַפאָווצעס זאָלן ניט דערשיסן קיין יידן.

אין אַ צייט אַרום, האָבן די דייטשן אַרויס געגעבן אַ באַפעל צו שאַפן אַ געטאָ. אַלע יידן פון די הויפּט־גאַסן דאַרפן פאַרלאָזן זייערע שטובן. זיי וועלן אַריינגעטריבן אין צוויי ענגע געסלעך, אַרדינאַצקע און אָקולנע. די ענגשאַפט איז געווען שרעקלעך, 6—5 משפּחות אין אַ קליין צימערל. באַלד איז דאָס געטאָ פאַרכאַפט געוואָרן פון קראַנקייטן און עפּידעמיעס. די שטערבלעכקייט נעמט אָן אַ קאַטאַסטראָפאַלן כאַראַקטער. ניטאָ דער טאָג, עס זאָלן ניט שטאַרבן עטלעכע מענטשן. הונדערטער אין געטאָ ליגן קראַנק, דאָס קליינע שפּיטעלעכל איז איבערגעפּולט, די דאָקטוירים זענען הילפּלאָז.

קיין דעמבלין איז אויך אָנגעקומען אַ גרויסע צאָל יידן פון גרעסערע שטעט, מיינענדיק, אַז דאָ וועלן זיי קענען איבערלעבן. אַ שרעקלעך בילד איז געווען, וועז די געסטאַפאָ האָט אַראָפגענומען יידן פון דער באַן־סטאַציע און זיי דערשאָסן אויפן אָרט. די טויטע קערפערס פון די יידן האָט מען געברענגט אין געטאָ אַריין און זיי קובר געווען אין אַ מאַסן־קבר הינטערן בית־המדרש. דאָס איז פאַרגעקומען כמעט יעדן טאָג. אָבער דאָס איז ניט געווען אַלץ. דער בעכער פון ליידן איז נאָך ניט געווען פול. מענטשן גייען אַרום ווי משוגע. מען פילט, אַז עס רוקט זיך אָן עפּעס שלעכטס. אַלע אין געטאָ האָבן עס פאַרגעפילט — און אַזוי איז טאַקע געשען.

✶

אין די ערשטע טעג פון חודש מאַי 1942, איז פלוצלינג דאָס געטאָ אַרומגערינגלט געוואָרן פון דייטשן, אוקראינער, פוילישע פאָליציי. עס איז געגעבן געוואָרן אַ באַפעל, אַז אַלע זאָלן אַרויס פון די שטובן און זיך שטעלן אויפן מאַרק־פּלאַץ. די אויסוווּרפן

האָבן זיך אַ לאָז געטאָן איבער די שטובן. פיל יידן, וועלכע האָבן ניט געקענט אַזוי שנעל אַרויס אויפן פלאַץ, זענען אין די שטובן דערשאָסן געוואָרן. עס זענען ניט געשוינט געוואָרן קיין קראַנקע, זקנים, קימפּעטאָרינס, קליינע קינדערלעך. די געשרייען און געווייגען זענען דערגאַנגען ביזן זיבעטן הימל. „וווּ זענען מיינע קינדער?" — וווייגען מאַמעס. קינדער רופן זייערע עלטערן, וועלכע ליגן דערשאָסענע אויפן ברוק פון די דעמבלינער הינטער־געסלעך. די דייטשן דערלאָזן ניט, אַז גאַנצע משפּחות זאָלן שטיין צוזאַמען. קומען פאָר דראַמאַטישע סצענעס, ווען קינדער זענען זייערע עלטערן פון דער צווייטער זייט, ווילן אַריבערלויפן צו זייערע מאַמעס. האָבן אָבער די דייטשן באָפוילן, אַז ווער עס וועט אַרויס פון דער ריי, וועט דערשאָסן ווערן. האָבן די עלטערע מענטשן געהאַלטן די קינדערלעך און ניט געלאָזט זיי אַרויס פון די רייען. מורא האָבנדיק אַז די דייטשן וועלן זיי דערשיסן, און זיי אייגנערעדט, אַז עס וועט ניט לאַנג דויערן, וועלן זיי זיין מיט דער מאַמען...

מיט קלעפ פון קאָלבעס, האָט מען געטריבן די אויסגעפיניקטע יידן צו דער באַן־סטאַציע, ווו עס זענען געשטאַנען אויסגעקאָלעכטע וואַגאָנען. דאָרט האָט מען אַלע יידן אַרייngעטריבן און זיי אַוועקגעשיקט קיין סאָביבאָר. דאָס איז נאָך ניט געווען די פולשטענדיקע ליקווידאַציע, ווייל אַ טייל יידן האָט מען אַרויס געזומען פון די רייען, אויף וועלכע די דייטשן האָבן אָנגעוויזן, אַז זיי טויגן נאָך צו אַרבעט. מיט האָט מען אויך אַרויסגענומען און געשטעלט צווישן די, וועלכע דאַרפן בלייבן אַרבעטן אין דעמבלין.

כ׳בין נאָך דעמאָלט געווען זייער יונג, 17 יאָר. איך האָב געוואָלט אַריבערלויפן אַנטקעגנאיבער, ווו ס׳זענען געשטאַנען מיינע עלטערן מיט מיינע ברידער און שוועסטער. די וועלכע זענען געשטאַנען מיט מיר, האָבן מיך אָפּגעהאַלטן. זיי האָבן מיך אָנגעכאַפּט און געזאָגט:

— פּעסעלע, דערבאַרעם זיך, מען וועט דיך גלייך דערשיסן.

מיין פאָטער איז געשטאַנען אַנטקעגן מיר אַ טויט בלאַסער און געשריגן:

— קום וועסטו בלייבן, זאָלסטו אַהיים נעמען אַלע זאַכן. ווען מיר וועלן דיר שרייבן, זאָלסטו אונדז די זאַכן שיקן...

ער האָט געגלויבט די דייטשן, אַז זיי וועלן צייטווייליק געשיקט אויף אַרבעט, אויף די פאַרנומענע געביטן אין רוסלאַנד.

דער סוף איז אָבער געווען אַ טרויעריקער. דער גאַנצער טראַנספּאָרט איז געשיקט געוואָרן קיין סאָביבאָר. דעם צווייטן טאָג נאָך זייער אָנקומען, האָט מען אַלע דעמבלינער יידן פאַרגאָזט. דאָס האָבן איבערגעבן די פּוילישע באַן־אַרבעטער, וועלכע האָבן

אַרײַנגעפירט דעם עשאַלאָן אין לאַגער אַריין. דאָס האָט אויך באַשטעטיקט בײַטשמאַן, דעם קאָמאַנדאַנט פון סאָביבאָר.

נאָך דעם ווי מען האָט די יידן אָוועק געפֿירט צו דער באַן, זענען מיר נאָך לאַנג געשטאַנען אויפן פּלאַץ. דאָן איז געקומען אַ באַפֿעל, אַז אַלע פֿאַרבליבענע גייען אין לאַגער אַריין. ווער עס וויל גיין אין שטוב נאָך זיינע זאַכן, זאָל מאָרגן גאַנץ פרי קומען אין לאַגער אַריין. איך וויל דאָ באַמערקן, אַז דער לאַגער האָט שוין עקזיסטירט פֿאַר דער אויסזידלונג. אַ טייל דעמבלינער און צוגעריזטע יידן פון פֿאַרשידענע שטעטלעך, ווי פּילעוו, גניעווועשאָוו, ריקע און אַנדערע, זענען געווען באַשעפטיקט אין אייגנקוואַטירט אין לאַגער. איך וויל צוגעבן, אַז נאָך פֿאַר דער אויסזידלונג, האָט מען קיין דעמבלין געברענגט אַ טראַנספֿאָרט ווינער יידן — און מיט זיי האָט זיך אַנגעהויבן דער לאַגער. אייגער פון די ווינער יידן, וועגקאָרט, איז געווארן דער לאַגער־פירער.

*

נאָך דער ערשטער אויסזידלונג, האָט מען אין לאַגער געברענגט אַ טראַנספֿאָרט טשעכישע יידן. מען האָט זיי אייגנקוואַרטירט אין די פֿאַרלאָזענע דירות פון די דעמבלינער יידן. די טשעכישע יידן האָבן מיט זיך מיטגעברענגט קליידער און שפּייז. אין שטעטל איז געווארן אַ ביסל רויקער. די טשעכישע יידן האָבן זיך צוגעווויזן צו די נייע צרות, וואָס האָט געווירקט אויף די דעמבלינער יידן, וועלכע האָבן זיך געהאַלטן ביי דער ערשטער אויסזידלונג אין גוט־פֿאַרמאַסקירטע לעכער און באַהעלטנישן. זיי זענען אַרויס פון זייערע באַהעלטנישן מיט דער אויסרעכענונג צו קענען פריי זיך באַוועגן אין שטעטל. אַ שטיקל צייט איז אַזוי געווען. ליידער, עס האָט לאַנג ניט אָנגעהאַלטן.

אין אַ געוויסן זומער פרימאָרגן, האָבן די דייטשן באַפוילן, אַז אַלע יידן מוזן זיך צושטעלן נעבן בית־המדרש. גלייכצייטיק איז דאָס שטעטל אַרומגענומען געוואָרן מיט אַ קייט פון געטאַפֿאָוצעס, זשאַנדאַמעריע און אוקראיניש באַנדיטן. אויך דייטשיש מיליטער האָט אַנטייל גענומען אין דער צווייטער ליקווידאַציע. דער באַפעל איז געווען, אַז אין משך פון אַ האַלבע שעה מוזן אַלע זיין אויפן אָרט. די דעמבלינער יידן האָבן זיך פֿאַרזאַמלט בייַם בית־המדרש, די טשעכישע יידן האָבן אָבער דעם באַפעל ניט געמוען אַזוי ערנסט און זיך ניט געאיילט. זיי האָבן געמיינט, ווי ביי זיך אין דער היים — און לאַנגזאַם איינגעפאַקט זייערע זאַכן און פעקלעך — און די האַלבע שעה איז שוין פון לאַנג פאריבער.

די געסטאַפּאָ איז אַוועק זוכן איבער די שטובן, צי יידן האָבן זיך ניט באַהאַלטן. דער גרעסטער טייל פון די טשעכישע יידן איז נאָך געווען פֿאַרנומען מיטן פּאַקן זייערע

זאָכן. זיי זענען געטריבן געוואָרן צוום בית־המדרש. אויך אַ טייל דעמבלינער יידן זענען אַנטדעקט געוואָרן אין זייערע באַהעלטענישן — האָט מען זיי געפירט צום בית־המדרש. ליגנדיק אויף אונדזער בוידעם, האָב איך געזען דורך אַ שפּאַרע וואָס מען האָט געטאָן מיט אונדזערע דעמבלינער און טעכישע יידן.

וועז ס׳איז אַרויס דער באַפּעל צו שטעלן זיך נעבן בית־המדרש, האָב איך געגומען גיין אין דער ריכטונג צום לאָגער, וווּ איך בין געווען אייגנקוואַטירט. פונקט אין דעם טאָג בין איך געווען אין אונדזער שטוב, ווייל איך האָב געוואָלט נעמען עטלעכע זאַכן אין לאָגער אַריין. אין אונדזער שטוב האָבן דעמאָלט געווווינט צוויי טשעכישע פאַמיליעס. אויפן צוריק וועג אין לאָגער, איז מיר אַנטקעגן געקומען משה עלענבלום און געזאָגט:

— גיי ניט אין לאָגער אַריין, ווייל ביים טויער דערשיסט מען יעדן יידּ, וואָס וויל דאָרט צוקומען.

אַזוי איז טאַקע געווען. איך האָב דערזען דערשאָסענע יידן פון דעמבלין, וועלכע האָבן געוואָלט אַריין אין לאָגער. דורך פאַרשידענע וועגן בין איך געלאָפן צו אונדזער שטוב, אַרויף אויפן בוידעם, וווּ עס איז שוין פון לאַנג געווען צוגעגרייט אַ גוט פאַר־מאָסקירטע באַהעלטעניש. איך בין דאָרט אַריין און אויסגעבראָכן אין אַ געווויין. כ׳האָב פאַרשטאַנען, אַז איך מוז איינהאַלטן מיין אָטעם, כדי די דייטשן, וועלכע לויפן אַרום אין די שטובן זוכן יידן, זאָלן מיך ניט אַנטדעקן. אין דער צייט וואָס איך בין געלעגן אויפן בוידעם, האָב איך געזען ווי דייטשן מיט אוקראינער גייען פון שטוב צו שטוב און פירן אַרויס די יידן וועלכע האָבן זיך ניט צוגעשטעלט. אַן עלטערע פרוי פון די טשעכישע משפּחות, איז געגאַנגען פאַמעלעך, קוים וואָס זי האָט אירע פיס געשלעפּט. האָט אַ געסטאַפאָוויעץ אַ געשריי געגעבן: „פאַרפלוכטע יודין!״ — און אַ הויב געטאָן זיין ביקס און מיטן גאַנצן כוח אַראָפּגעלאָזט אויף איר קאָפּ. זי איז געבליבן ליגן אין אַ קאָלוזשע בלוט. דער מאַן מיט די קינדער האָבן געמאַכט אַ געוואַלד, האָבן נאָך צוויי געסטאַפאָוצעס דערשאָסן אויפן אָרט די גאַנצע משפּחה.

איך האָב דורך דער שפּאַרע געזען, ווי מען פירט געכאַפּטע יידן אין די הונדערטער. דער גרעסטער טייל זענען געווען טשעכישע יידן. מען האָט זיי געפירט הינטערן בית־המדרש. עס האָט געדאַרפט זיין צווישן 2—3 אַ זייגער נאָכמיטאָג. עס האָבן זיך צערעוועט קוילן־וואַרפערס. זיי האָבן געשטעפּט אַן אויפהער. אויך ביקסן־שאָסן האָבן זיך געהערט אין די הונדערטער. עס איז געווארן אַ געשריי, אַז דאָס בלוט אין די אָדערן איז פאַרגליווערט געוואָרן. איך האָב געפילט, אַז כ׳פאַל אין חלשות. ווי לאַנג איך בין אַזוי געלעגן, געדענק איך ניט. וועז איך האָב זיך אויפגעוועקט, איז געווען

שטאָק פינצטער. אַ לאַנגע צייט האָב איך ניט געקאָנט קומען צו זיך, ביז כ׳האָב תופס געווען וואָס מיט מיר איז פאָרגעקומען.

איך האָב געזומען טאַפּן אין דער פינצטער, זיך צוגעשלעפּט צו דער שפּאָרע און צוגעלייגט דאָס אויער. כ׳האָב דערהערט טריט און רעדן יידיש. כ׳האָב גלייך פאָרשטאַנען, אַז דאָס איז יידישע פאָליציי. כ׳בין אַראָפּ און צו זיי צוגעגאַנגען, דאָרט איבערגעזעסן די נאַכט.

צו מאָרגנס האָב איך זיך דערוווּסט, אַז די דייטשן האָבן נעכטן דערשאָסן 900 טשעכישע און דעמבלינער יידן. צווישן די דערשאָסענע איז אויך געווען מיין עלטסטער ברודער מאיר.

כ׳בין צוריק אַריין אין לאַגער, ווו כ׳האָב געאַרבעט ביי פאַרשידענע שוערע אַרבעטן. אין לאַגער זענען אויך פאָרגעקומען סעלעקציעס. מען האָט די יידן אַוועקגעשיקט קיין קאָנסקע־וואָליע. די דייטשן האָבן פאַרזיכערט, אַז דאָרט וועט זיי זיין גוט.

די דריטע אויסזידלונג פון דעמבלינער יידן האָב איך ניט בייגעווינט.

אַזוי האָט זיך אויסגעלאָשן איינער פון די שיינע יידישע יישובים פון מלכות פוילן.

*

איך גיב דאָ איבער מיין פאָטערס בילד*. וועט מיין טאַטע האָט מיר דאָס בילד געגעבן, האָט ער מיר געזאָגט:

— אויב איך וועל ניט איבערלעבן די שרעקלעכע צייט, זאָלן מיינע קינדער האָבן אַן אָנדענק. זאָל עס זיין פאַר די דייטשע מערדער אַ שאַנדע, וואָס זיי האָבן די יידן דערפירט צו אַזאַ צושטאַנד — ווייל אַן דער באָרד, זע איך אויס ווי אַ פּורים־שפּילער...

באַפרייט בין איך געוואָרן אין טשענסטאָכאָוו. הייַנט געפּין איך זיך אין מדינת ישראל מיט מיין מאַן און פיר קינדערלעך.

פאַרשריבן: משה וואַסערמאַן

---

* זע ז׳ 479.

טראַגישער גורל פון אַ דעמבלינער ייִדישער משפּחה

חייה־ברכה ראָזענבערג־אורבאַך

איך, חייה־ברכה, די טאָכטער פון איטשע מאָטל־שוחטס אַ זון און מוטער איידל־לאה ראָזענבערג, בין געבוירן אין דעמבלין. אַלע יאָרן געלעבט דאָרט.

מיין גאָטזליקע מוטער איז געווען דער ערשטער קרבן אין שטעטל — דערשאָסן געוואָרן דורך די היטלער־מערדער. מיר זענען געווען זיבן קינדער: 4 זין און 3 טעכטער. מיין עלטסטן ברודער חיים־ראובן מיט זיין פרוי שיינדל ראָזענבערג און זייער טאָכטער חייה־פּעסל און זון אליעזר, האָט מען ביי דער ערשטער אויסזידלונג אַוועקגעשיקט קיין טרעבלינקע. איין זון, איטשע, איז געווען אין דעמבלינער לאַגער. דערנאָך האָט מען אים געשיקט קיין טשענסטאָכאָוו, פון דאָרט — קיין דייטשלאַנד. אַ פּאָר טעג פאַר דער באַפרייִונג, בעת אַ מאַרש, האָט מען אים דערשאָסן. אויך דער זון משה האָט זיך געראַטעוועט פון אַן אויסזידלונג אין דעמבלין, אָבער דער לאַגער־פירער האָט אים נישט אַרײַנגעלאָזט. ער האָט זיך אַרומגעדרייט נעבן לאַגער, ביז די היטלער־מערדער האָבן אים דערשאָסן. איין זון מאָטעלע, מיט זיין פרוי איטקע, האָבן זיך געראַטעוועט. זיי געפינען זיך היינט אין אַמעריקע. זייערס אַ טאָכטער חנה מיט איר מאַן מרדכי ראָזענווײַן ווויינען אין ישראל (פון 1934), מיט אַ זון, טאָכטער און אייניקלעך.

מיין ברודער יעקב־מענדל מיט זיין פרוי רחל ראָזענבערג, פון דער היים טענענבוים, זענען געווען צוזאַמען אין דעמבלינער לאַגער. דערנאָך האָט מען זיי איבערגעשיקט קיין טשענסטאָכאָוו. צוויי טעג פאַר דער באַפרייִונג, האָט מען יעקב־מענדלען אַוועקגעשיקט קיין בוכענוואַלד. אַ געוויסן טאָג האָט מען באַפוילן, אַז אַלע יידן זאָלן אַרויסגיין פון די באַראַקן און זיך שטעלן אין איין זייט. אויף דער צווייטער זייט — פון אַנדערע נאַציאָנאַליטעטן. האָט מיין ליבער ברודער זיך געשטעלט מיט דער גרופּע יידן און מען האָט זיי אַלע געשאָסן. מיין שוועגערין רחל מיט אירע צוויי זין און אַ טאָכטער, זענען באַפרייט געוואָרן אין טשענסטאָכאָוו. אַלע זענען אַוועק קיין אַמעריקע. אין יאָר 1951 איז מיין שוועגערין רחל געשטאָרבן, אין רעזולטאַט פון אירע איבערלעבונגען אין די לאַגערן.

מיין שוועסטער נחמה מיטן מאַן משה ספּעקטאָר האָבן געהאָט צוויי קינדער. ווי אַזוי זיי זענען אומגעקומען — ווייס איך נישט. מען האָט זיי געהאָט אַוועקגעשיקט קיין דייטשלאַנד. די טאָכטער פריידעלע איז געווען מיט מיר אין דעמבלינער לאַגער. דערנאָך האָט מען זי אויך געשיקט קיין טשענסטאָכאָוו. פון דאָרט האָט מען זי געוואָלט שיקן

קיין דייטשלאַנד, נאָר מיט געלט האָט מען דערלייַדיקט, אַז זי זאָל בלייבן. מיר האָבן נישט געהאַט קיין געלט, איז מיין מאַן אַוועק צו איטע סאַמעט און דערציילט, אַז ווען מיר האָבן געלט, קען מען פריידעלען ראַטעוונען, מ׳זאָל זי נישט שיקן קיין דייטשלאַנד. איטע האָט באַלד געגעבן וויפל מען האָט געדאַרפט — און אונדזער פריינד איז געווען גרויס. עס האָט אָבער נישט געדויערט לאַנג. דער גורל האָט זי פאַרפאַלגט. באַלד נאָך דער באַפרייונג פון טשענסטאָכאָוו זענען מיר געפאָרן קיין דעמבלין. אין עטלעכע טעג שפעטער האָבן די א. ק.־מערדער * זי דערשאָסן.

מיין שוועסטער נחמה האָט אויך געהאַט אַ זון, איטשע, 16 יאָר אַלט. געווען באַשעפטיקט ביי צוואַנגס־אַרבעט. אַ געוויסן טאָג האָט ער זיך נישט געשטעלט צו דער אַרבעט, האָבן אים די דייטשן אַרויסגענומען פון דער ווינונג, אַוועקגעפירט אין וואַלד און דערשאָסן. קריסטן האָבן דערציילט, אַז ער איז נאָכן דערשיסן אַרומגעלאָפן מיט די קוילן עטלעכע שעה.

מיין ברודער שלום מיט זיין פרוי לאה ראָזענבערג, פון דער היים נאַכטהיילער, האָבן געהאַט צוויי קינדער, רבקהלע און איטשעלע. בעת דער אויסזידלונג פון דעמבלין, האָט מען זיי גלייך געשיקט קיין טרעבלינקע. מער האָט מען זיי נישט געזען.

מיין שוועסטער פייגע איז געווען פאַרהייראַט מיט פסח בלושטיין. זיי האָבן געהאַט אַ מיידעלע מינדעלע. פסחן האָט מען אַוועקגעשיקט קיין פולאַוו אויף אַרבעט. דאָרט האָט מען אים דערשאָסן. בעת דער לעצטער אויסזידלונג האָט דער יודענראַט באַפוילן, אַז מיט קיין קינדער זאָל מען נישט אַרויסקומען אויפן פלאַץ. מיין שוועסטער איז אַריין צו אַ שכנה, אַ קריסטין, האָט איר גוט באַצאָלט און דאָרט איבערגעלאָזט דאָס זיסע, לילוגע מיידעלע. אָבער אַזוי ווי די שוועסטער איז אַרויס, האָט די קריסטין גלייך אַרויס־געיאָגט דאָס אַכטיעריקע קינד און אַ דייטש האָט זי דערשאָסן. די שוועכע און טרויעריקע לייַדן פון מיין שוועסטער איז נישט צום באַשרייבן. זי איז דעמאָלט געבליבן אַליין. נישטאָ קיין טרייסט צו איר צעבראָכן לעבן. היינט לעבט זי אין אַמעריקע.

איך מיט מיין מאַן איטשע אורבאַך ע״ה און אונדזער טאָכטער רבקהלע, זענען געווען אין דעמבלינער געטאָ פון מאַי 1942 ביז אויגוסט 1942. דערנאָך האָט מען אונדז אין וואַגאָנען פאַר בהמות אַוועקגעשיקט קיין טשענסטאָכאָוו. מיר האָבן זייער פיל מיט־געמאַכט. ווי נאָר מיר זענען אָנגעקומען, האָט מען אונדז אַריינגעפירט אין די לאַגערן.

---

* א. ק. — ראשי־תבות פון דער פוילישער אונטערגרונט־באַוועגונג בעת דער היטלעריסטישער אקופאַציע („אַרמיא קראַיאָווא״ — „לאַנד־אַרמיי״). געווען פאַרבונדן מיט דער פוילישער עמיגראַנ־טישער רעגירונג אין לאָנדאָן. געמאַרדעט יידן אין די אָקופאַציע־יאָרן און אויך נאָך דער באַפרייונג.

דאָרט זענען שוין געווען מענטשן פון אונדזער שטאָט, וועלכע זענען אָנגעקומען מיט עטלעכע טעג צוריק. דער „ברוך־הבא" איז געווען זייער פיינלעך און טרויעריק. מ'האָט זיי נישט דערלויבט צו רעדן מיט אונדז. מען האָט ביי אונדז אַלץ צוגענומען, דאָס טראַגישסטע איז אָבער געווען, ווען מען האָט אונדז צוגענומען אונדזער ליב טייער קינד רבקהלע. מיר האָבן דאָס קינד נישט געקענט זען, ס'איז אַפילו נישט געווען דער־לויבט צו וויינען. מען האָט נאָך געמוזט גיין אַרבעטן. דאָס האָט געדויערט עטלעכע טעג און מען האָט אַלע קינדער באַפרייט, צווישן זיי — אויך אונדזער רבקהלען. עס איז נישט צו באַשרייבן די פרייד פון מיר מיט מיין מאַן. אונדזער קינד האָט דערציילט, אַז מען האָט זיי געוואָלט געבן עסן, אָדער טרינקען — האָבן זיי נישט געוואָלט. זיי האָבן מורא געהאַט, אַז מען וויל זיי אָפסמען. נישט לאַנג האָט געדויערט אונדזער פרייד. נאָך עטלעכע חדשים, האָט מען מיין מאַן אַוועק געשיקט קיין בוכענ־וואַלד. אין די לעצטע טעג פאָר דער באַפרייונג, בעת אַ מאַרש, איז ער געווען אַזוי דערשעפט, געשוואָלן, אַז ער האָט נישט געקענט גיין גלייך מיט די אַנדערע אין דער ריי, האָבן אים די דייטשן דערשאָסן. איך מיט רבקהלען זענען אויך געווען אין די וואָגאָנען אַוועקצושיקן, נאָר מען האָט אונדז באַפרייט אין טשענסטאָכאָוו דעם עַרשטן יאַנואַר 1945.

איך גענפין זיך איצט אין ישראל און רבקהלע מיט איר מאַן, משה גראָסמאַן, און צוויי קינדער — אין אַמעריקע.

אין בראַזיל לעבט מיין ברודער שלמה־דוד, נאָך פון יאָר 1929.

פון לאַגער צו לאַגער

מענדל שטיינבאַק / פאָר. שטאַטן

1

אין 1936 האָט זיך איבער גאַנץ פוילן פאַרשפרייט אַן אַנטיסעמיטישע כוואַליע. איך האָב דעמאָלט געאַרבעט אויפן דעמבלינער פלי־פלאַץ. אין פרילינג יענעם יאָר זענען געקומען צו דער אַרבעט 2 פוילישע זשאַנדאַרן און צוגענומען ביי אַלע יידן די אַריינגאַנג־דערלויבענישן, זיי אַראָפגעטריבן פון דער אַרבעט. אַ פאָר וואָכן האָב איך זיך אַרומגעדרייט אָן באַשעפטיקונג. איך האָב באַשלאָסן פאָרן קיין וואַרשע,

באַקומען דאָרט אַרבעט ביי אַ יידישן אונטערנעמער, זייער גוט פאַרדינט — ביזן אָנהייב פון קריג.

ווען די דייטשן האָבן צעקלאַפט האַלב ווארשע, בין איך אַוועק קיין דעמבלין. אין שטעטל איז דאָס לעבן געווען שרעקלעך. די דייטשן האָבן געכאַפט מענער און פרויען צו צוואַנגס־אַרבעט. עס איז נישט געווען ווו זיך אויסצובאַהאַלטן. מען פלעגט קומען אַהיים צעשלאָגן און צעבראָכן. אין נאָוועמבער בין איך געלעגן אויסבאַהאַלטן ביי איגנאַטאָווסקין אויפן בוידעם. פלוצלינג האָב איך געהערט קלינגען גלאָקן. דאָס האָט דער סטרוזש פון דער גמינע צונויפגערופן די מענטשן און געמאָלדן, אַז אַלע מענער, יידן און נישט־יידן, זאָלן זיך רעגיסטרירן אויף אַרבעט. נאָר די וועלכע האָבן פאַבן, וועלן זיין באַשעפטיקט אויפן פלי־פלאָץ.

איך בין גלייך אַוועק אין דער גמינע. צווישן די יידן בין איך געווען דער צווייטער, וואָס האָט זיך געמאָלדן. דער ערשטער איז געווען משה בעזנאָס. ער האָט פאַר דער מלחמה געדינט אין 15טן פּולק. ער איז געבליבן לעבן.

אַזוי האָט זיך אָנגעהויבן דער „גן־עדן" אויפן דעמבלינער פלי־פלאָץ. יעדן טאָג האָט זיך די צאָל יידן־פאַכלייט פאַרגרעסערט. מיר האָבן געאַרבעט און פאַרגעסן, אַז יידן אין אַנדערע שטעט ליידן גרויסע צרות. איך האָב אַריינגענומען מיין טאטן אין דער גרופּע מאַלאַרעס. ער האָט זיך געמוזט אָפשערן די באָרד. דאָס איז פאַר אים געווען אַ שווערע איבערלעבונג.

נאָר צו צרות געווויינט מען זיך צו צוביסלעך. בפרט נאָך, אַז אין פרילינג 1940, האָט דעמבלין אויפגעלעבט. כמעט אַ האַלב שטעטל מיט יידן האָבן זיך פאַרשריבן צו אַרבעט אין דער בוי־לייטונג. מען האָט איבערגעבויט דעם פלי־פלאָץ פאַר די דייטשן. ביז מערץ 1941 האָבן זיי געצאָלט פאַר דער אַרבעט. די דייטשע מאַכט האָט דעמאָלט אַרויסגעגעבן אַ באַפעל, אַז יידן טאָרן נישט פאַרדינען קיין געלט. מען האָט אַלע יידן אָפּגעזאָגט פון דער אַרבעט — און דאָס „גן־עדן" האָט זיך געענדיקט.

עס האָבן זיך אָנגעהויבן נייע צרות. די דייטשן האָבן באַפוילן, אַז יידן אין עלטער פון 13 ביז 55, דאַרפן גיין אויף צוואַנגס־אַרבעט. דורכן יודענראַט האָט מען צעשיקט צעטלען, וווּ יעדער זאָל זיך שטעלן. איך בין צוגעטיילט געוואָרן צו דער באַן־סטאַנציע. דאָרט איז געווען אַן אונטערנעמונג פון דער פירמע „שולץ". מען האָט געלייגט נייע שפאלטעס. אַ פאָר הונדערט יידן האָבן דאָרט געאַרבעט זייער שווער. יעדן טאָג זענען געווען אומגליקס־פאַלן, אַ סך זענען פאַרוווונדעט געוואָרן. מען האָט אונדז אָפט געשלאָגן. דאָס לעבן איז געוואָרן אומדערטרעגלעך.

איך האָב דאָרט אָפּגעאַרבעט אַ שטיק צייט, ביז אין אַ געוויסן אָוונט זענען

געקומען 2 פוילישע פאָליציאַנטן, מיך אַרויסגענומען פון בעט און איינגעזעצט אין דער דעמבלינער תפיסה. ביז אין דער פרי זענען אין תפיסה שוין געווען 6 מענער. מען האָט אַלע אַרויסגעפירט צו דער באַן־סטאַציע, און אונדז איבערגעגעבן דעם פילעווער קאָמיסאַר. אין פילעוו זענען מער קיין יידן ניט געווען. דאָס איז געווען ערב דעם דייטשן אָנפאַל אויף רוסלאַנד, האָבן זיי צוגעגרייט שפיטעלער. אַלע בעסערע יידישע הייזער האָבן זיי רעמאָנטירט פאַר דעם צווינק. דער פילעווער קאָמיסאַר האָט אַרגאַניזירט אַן אַרבעטס־לאַגער, ווו עס זענען געווען 400 יידן. פון עסטרייך — 200 יידן, פון דער סביבה — נאָך אַ 200. פון דעמבלין זענען מיר געווען 6 מאַלערס: ישעיה אבענשטיין, הערש־נחמיה ציטרענבוים, אהרון בוימאייל, משה פוטערפלאָם, אַ יינגל פון באָראָוויקי און איך.

אין פילעווער לאַגער זענען מיר געווען בערך 4 חדשים, און דער דעמבלינער יודענראַט האָט אַרויסגעהאָלפן מיט ברויט און מאַרמעלאַדע. מיר זענען צוריק געקומען קיין דעמבלין נאָכן זומער. די דייטשן זענען שוין געווען טיף אין רוסלאַנד.

2

אין דעמבלינער גטאָ איז דער מצב געווען זייער שלעכט. מען האָט באַקומען 10 דעקאָ ברויט אַ טאָג. אויפן שוואַרצן מאַרק האָט עס געקאָסט פון 60—50 זלאָטעס. עס האָבן זיך פאַרשפרייט פאַרשידענע קראַנקייטן, לרוב טיפוס. יידן פון אַנדערע ערטער זענען געלאָפן קיין דעמבלין. דאָס גטאָ איז געווען איבערפולט, די צאָל פרעמדע איז געווען כמעט גלייך צו די דעמבלינער. מען האָט אָפגעריניקט שטאָלן און דאָרט אַריינגעשטופט קינדער, קראַנקע און עלטערע מענטשן.

דעמבלין האָט באַקומען אַ נייעם שטאָט־קאָמיסאַר, אַ גרויסער אַנטיסעמיט. ער איז געקומען מיט 2 יידישע אַגענטן, וועלכע האָבן געאַרבעט פאַר אים. אין דעצעמבער 1941 האָט ער באַפוילן צו קלויבן אַ נייעם יודענראַט און נייע יידישע פאָליציי. דער יודענראַט איז באַשטאַנען פון 8 מיטגלידער און איין יודענעלסטער, דראַפיש. ער איז נישט געווען קיין דעמבלינער. מיט אים האָבן מיר געווויינט אין שכנות אין גטאָ. ער פלעגט אַריינקומען צו אונדז אין שטוב. ער האָט צוגערעדט מיינע עלטערן אַז איך זאָל ווערן אַ יידישער פאָליציאַנט. ער האָט צוגעזאָגט, אַז ער וועט מיך אײַנשרייבן אַלס דעם ראש פון דער משפחה, וועל איך באַקומען פאַר יעדן אין דער משפחה אַן עקסטרא צוגאָבע פון 25 דעקאָ ברויט, 10 דעקאָ פוטער, 15 דעקאָ צוקער, 10 דעקאָ מאַרמעלאַדע, 2 קילאָ שוואַרצע מעל און 3 קילאָ קאַרטאָפל. דאָס האָבן מיר באַקומען אַלע 2 וואָכן. מיר זענען דעמאָלט געווען זיבן מיילער צום עסן. מיין מאַמע האָט

אַזוי לאַנג פאַר מיר געווײַנט, ביז איך האָב צוליב איר די אַרבעט אַנגענומען. מיין נומער פון דער פּאָליצײַ — 13, איז, ווי אַנגענומען, ניט קיין מזלדיקער נומער. איך האָב די שמוציקע אַרבעט ניט געקענט אויספירן. איך האָב זיך אַזוי אַרומגעדרייט מיט דעם ביז סוף פעברואַר 1942. איך האָב ניט געקענט זיין קיין שטרענגער. אַז מען האָט מיר געגעבן אַ גרופּע פרויען צו פירן צו דער אַרבעט, איז ביז מיר זענען געקומען אויפן פלאַץ, האָט מיר געפעלט אַ העלפט פון זיי. די דייטשן האָבן מיך געשלאָגן — און איך האָב געמוזט אַרבעטן אַלס שטראָף.

אין פעברואַר בין איך איין מאָל געשטאַנען אויף דינסט ביי אָקולנאר, איז אַן עלטערע יידישע פרוי אַרויס מיט אַן עמער, כדי נעמען אַ ביסל וואַסער אויפן מאַרק פלאַץ. איך האָב ספּעציעל אַוועקגעקוקט, זי זאָל קענען צוגיין צו דעם ברונעם. זי האָט שוין געהאַט אָנגענומען אַ האַלבן עמער וואַסער, איז ווי פון דער ערד אַרויסגעוואַקסן דער דייטש אָטטאָ, די „רעכטע האַנט" פון קאַמיסאַר. ער האָט די פרוי אָפּגעגאָסן מיטן וואַסער, געפּרעגט ווער עס האָט איר געלאָזט אַדורכגיין. זי האָט געוויזן אויף מיר. מער האָט ער ניט געדאַרפט. ער איז צו מיר און אָנגעהויבן שלאָגן מיטן עמער אַזוי לאַנג, ביז ער איז צעבויגן געוואָרן. ער האָט מיך אַרײַנגעפירט אין יודענראַט און געהייסן באַשטראָפן. מען האָט מיר צוגענומען די רעכט אַלס פּאָליציאַנט אויף אַ וואָך צייט. מען האָט מיר אויסגעטאָן מיין לענטע און דאָס היטל — און איך בין אַוועק אַ היים.

איך בין שפּעטער אַוועק צו דראָפּישן אין יודענראַט און אים געבעטן, ער זאָל מיך אַרויסלאָזן פון דעם עסק. איך בין מוחל אַלע גליקן. ער האָט געזאָגט, אַז איך מוז זיך צושטעלן צום דייטשן אַרבעטס־אַמט. איך בין גלייך אַוועק און דער אַרבעטס־אַמט האָט מיר געגעבן אַ צעטל, איך זאָל זיך צושטעלן אין דער עסטרייכישער אונטער־נעמונג „אויטאַריעד". זיי האָבן צענומען די פּאַרטן ביים פּלי־פלאַץ. מיר האָבן געאַרבעט אין גרופּעס פון 60 יידן. די אַרבעט איז געווען אַ שווערע. מיר האָבן געהאָפט, אַז די מלחמה וועט זיך ענדיקן, מיר וועלן אַלץ אַריבערטראָגן.

3

דער ווינטער איז אַדורך, פרילינג איז געקומען. פון געטאָ האָט מען כסדר געשלעפּט מענטשן אויף אַרבעט. יעדער דערוואַקסענער מענטש אַדער פרוי, האָט זיך געוואָלט באַזאָרגן מיט אַן אַרבעטס־פלאַץ, ווייל מען האָט דעמאָלט אָנגעהויבן ליק־ווידירן די געטאָס אין פוילן. יעדער האָט געמיינט, אַז די אַרבעט וועט אים ראַטעווען. די בוי־לייטונג האָט אויפן פלי־פלאַץ געשאַפן אַ לאַגער, ביי דער בענזין־סטאַציע.

אויך אין דער פעסטונג איז געווען אַ לאַגער און ביי דער באַן־סטאַנציע. אין די סטאַוועס איז געווארן אַ לאַגער. אין געטאָ, ווידער, האָט דער קאַמיסאַר געהאַט זיין לאַגער.

אין געטאָ האָבן מיר געווויינט אויף דער סטאַראָמיעיסקאַ. דער טאַטע האָט געאַרבעט ביים שטאָט־קאַמיסאַר, די שוועסטערס — ביי דער באַן־אינספעקציע. אין שטוב איז געבליבן די מוטער מיטן יונגסטן ברודער.

דעם 6טן מאַי 1942, בין איך מיטאָג צייט געקומען אַ היים. אין דער פרי, אויפן וועג צו דער אַרבעט, האָב איך געזען ווי אַ סך פרויען פון די יודענראַט־מיטגלידער, פֿאַרן אַווענטאַר אויף וועגענער, אַנגעלאָדענע מיט זאַכן, אין די דערפער אַריין. איך בין דערפֿאַר געקומען אַ היים און געזאָגט מיין מוטער, אַז איך וועל גיין מיט איר, ווו מען זאָל אונדז ניט נעמען. זי האָט זיך צעווויינט און געזאָגט: „מיין ליב קינד, זאָלן מיר ניט גיין אַלע צוזאַמען. אפשר וועט מען גיכער זיך ראַטעווען יעדער באַזונדער".

איך בין אַרויס פון שטוב מיט טרערן אין די אויגן און געפרעגט ביי גאָט: „ווו ביסטו? פֿאַרוואָס קומט אונדז, יידן, אַזאַ ביטערער גורל?"

ביינאַכט האָט שוין אין דעמבלין געפעלט דריי פערטל שטאָט. די גאַסן זענען געווען ליידיק. מען האָט נאָר געהערט דאָס ווייַנענדיקע געבילעריי פון די הינט. מיר האָבן אַ גאַנצע נאַכט מיטגעווויינט. עס האָט געדויערט אַ פֿאָר טעג, ביז די מענטשן וועלכע זענען געבליבן אין געטאָ, האָבן זיך באַוויזן אין דרויסן.

4

אין אַ צייט אַרום האָט מען געברענגט אַ טראַנספֿאָרט טשעכישע יידן אוֹן זיי אַרײַנגעזעצט אין אונדזער געטאָ. זיי האָבן ניט באַוויזן צו קומען צו זיך, געווען באָר אַ דריי וואָכן, האָט מען דאָס געטאָ אַרומגערינגלט, אויסגעקליבן אַלע יונגע מענער און פרויען צו אַרבעט, און די אַנדערע — צום ליקווידירן. מיט זיי זענען אַוועק אין לאַגער אַ סך דעמבלינער. איין מאָל אין וואָך האָט מען געקענט גיין אין געטאָ, מיט אַ צעטל פון אַרבעטס־פלאַץ. שפּעטער האָט מען אין גאַנצן פאַרבאָטן צו גיין אין שטאָט אַריין.

ווען ביי דער פירמע „הוטאַריעד" האָט זיך געענדיקט די אַרבעט, האָבן זיי אונדז איבערגעגעבן צו אַן אַנדערער פירמע, וועלכע האָט בעטאָנירט דעם פלי־פלאַץ. די אונטערנעמונג האָט געהייסן „ווייס־באָק". די דייטשן דאַרט זענען געווען שרעקלעכע באַנדיטן. בערך אַ 6 וואָכן פאַר ראש־השנה, זייענדיק ביי דער אַרבעט, איז אַדורכ־געגאַנגען נעבן מיר אַ פֿאַליאַק מיט אַ ציווילן דייטש. דער קריסט איז געווען אַ מאַלער, ער האָט מיך געקענט. ווייזט אויס, אַז ער האָט געדאַרפט אַרבעטער, האָט ער מיך

געגומען צו דער מאַלער־גרופּע. איך האָב געאַרבעט צוזאַמען מיט קריסטן. אפילו אַריינגענומען נאָך אַ פּאָר יידן. געוואָרן אַ שטיקל אויפּזעער. דער דייטש האָט אונדזער גרופּע געהאַלטן פּאָר בעסערע פּאַכלייט ווי די קריסטן. אָלץ איז געגאַנגען גוט, ביז אַ פּאָר טעג פּאַר סוכות. דער דייטש האָט מיך אַוועקגעשיקט אין אַ זייט און געזאָגט, אַז ער שיקט מיך היינט צו אַ צווייטער אַרבעט. האָב איך אים געענטפֿערט אַז כ'האָב נעכטן געלאָזן מיינע מכשירים ביי דער אַרבעט. ער האָט זיך צעווילדעוועט און געשריגן, אַז איך זאָל שוין אַריינגיין אין זיין ביורא און ווארטן, זיצן דאָרט, ניט אַרויס איבער דער שוועל. איך בין געזעסן אין שרעק און פּאַרשטאַנען אַז עפּעס דאָרף דאָ געשען.

מיטאָג צייט איז ער געקומען און געזאָגט, אַז איך זאָל אים געבן מיין נאָמען און לאַגער־נומער. צו וואָס פּאָר אַ צוועק — האָט ער מיר ניט געזאָגט.

פּאַרנאַכט זענען מיר אַוועק אין לאַגער. וועג דער לעצטער ייד איז אַריבער די שוועל פון לאַגער, זענען מיט אַ מאָל ווי פון אונטער דער ערד אויסגעוואַקסן עס־עס לייט און געסטאַפּאָ. זיי האָבן אַרומגערינגלט דעם לאַגער, ווו עס זענען דעמאָלט געווען אַ 1500 יידן. אויף די רעלסן זענען געשטאַנען וואַגאָנען מיט אַ צוגעטשעפּטן לאָקאָמאָטיוו. די דייטשן האָבן, זעט אויס, ניט געהאַט פיל צייט, ווייל זיי האָבן כסדר געקוקט אויפן זייגער. מען האָט אַלע יידן צוזאַמענגעיאָגט אויף איין פּלאַץ. פון יעדער פּאַר־גרופּע האָט מען אַרויסגענומען 3 פּאַכמענער און זיי אַריינגעשטופּט אין דעם פּאָליציי־באַראַק. פון די מאַלערס האָט מען אויסגערופן מיין נאָמען און נומער. איך בין אַריין אין באַראַק, אַרויסגעקוקט דורכן פענצטער. ניט לאַנג האָט געדויערט — און פון די 1500 יידן, זענען פּאַרבליבן נאָר 500. די אַנדערע האָט מען מיט קלעפּ אַריינגעפּאַקט אין די וואַגאָנען און אַוועקגעפירט קיין טרעבלינקע. דעמבלין איז געוואָרן יודענריין. קיין איין לעבעדיקער ייד איז מער ניט געווען אין שטאָט. אפילו דעם שטאָטישן לאַגער האָט מען לקיוויידירט.

מיין פאָטער איז אַוועק פון שטאָט־לאַגער. ביי דער באַן־אינספּעקציע זענען מיר פּאַרבליבן ביידע שוועסטערס און דער יונגערער ברודער. איך האָב זיך באַמיט זיי אַריבערצוברענגען אין דער בויי־לייטונג, נאָר עס האָט גאָרניט געהאָלפן. מען האָט נאָר געקענט ברענגען שלאָסער, מאַלערס און אַנדערע בויי־פּאַכלייט. עס האָט ניט געדויערט לאַנג — און דער בויי־לייטונג לאַגער איז צוריק פּאַרפולט געוואָרן. מען האָט געברענגט פון אַנדערע לאַגערן מענטער, אויך אַ קליינע צאָל פרויען. מיר זענען געווען אויסגעמישט — דעמבלינער, ריקער, גניוואַשאָווער, וואַרשעווער און טשעכישע יידן.

פרילינג 1943 האָט מען ליקווידירט די באַן־לאָגערן און אַלע אַוועקגעפירט קיין פּאָניאַטאָוו. איך בין געבליבן אַליין פון דער גאַנצער משפּחה. איך האָב ניט געווּסט וואָס מיך דערוואַרט. פון טאָג צו טאָג איז דאָס לעבן געוואָרן שווערער, עס האָט גענעהרשט אַ שטאַרקער הונגער.

נאָוועמבער 1943 בין איך אַראָפגעפאַלן פון אַ האַלע און צעבראָכן מיין לינקן פוס. איך בין געלעגן אין לאָגער 3 חדשים. אין מערץ 1944 בין איך צוריק צו דער אַרבעט. דער דייטש האָט מיר געגעבן לייכטערע אַרבעט, ביז איך האָב שוין געקענט שטיין אויף די פיס.

אין יוני 1944 האָבן די רוסן באַפרייט לובלין, און די דייטשן האָבז ליקווידירט דעם דעמבלינער לאָגער. מען האָט אַריבערגעשיקט קיין טשענסטאָכאָוו. איך בין אַריינגעפאַלן אין אַן אייזן־הוטע, געאַרבעט דאָרט אַלס מאַלער 6 חדשים.

דעם 12טן יאַנואַר 1945, האָט מען דעם לאָגער ראַקאָוו, ווו איך בין געווען, אַרויסגעפירט קיין דייטשלאַנד. איך בין אַנגעקומען קיין בוכענוואַלד. ניט באַוויזן זיך אומצוקומען, האָט מען מיך געשיקט קיין פלאָסענבורג. די דייטשן האָבן געוואָלט דאָרט מאַכן אַן אונטערערדישע פאַבריק. מיר זענען געשלאָפן אין דרויסן, אַן עסן, געווען שמוציק, אָפּגעריסן און אָפּגעשוואַכט. די באַדינגונגען זענען ניט צום באַשרייבן. יעדן טאָג זענען דאָרט אומגעקומען טויזנטער מענטשן פון פאַרשידענע פעלקער. פון דעמבלין האָב איך באַגעגנט חיים קאַמינסקי, דער בעקער, זיינעם אַ שוואָגער און אַ זון. ווי מער זאָגט: „אַז ס'איז דאָ מזל, איז פאַראַן אויך יאָרן". מיין מזל איז געווען, אַז מען האָט אויסגעקליבן מיך מיט נאָך אַ רוסישן געפאַנגענעם צום שניידן האָלץ פאַר דער עס־עס קיך. זיי האָבן געקאָכט פאַר אַ גאַנצן פאָלק עס־עס לייט. די שאָלן פון די קאַרטאָפל און קרויט האָבן זיי געווארפן אין לאטרינע, איך מיט דעם רוס פלעגן אַרויסנעמען די שמוציקע אָפּפאַל, אַרומבעטן זיך אַרום דעם קערפער און ביינאַכט פלעגן מיר דאָס עסן. אַזוי האָב איך אַדורכגעלעבט 3 און אַ האַלבן חודש. דערנאָך האָט מען אונדז צוריקגעפירט קיין בוכענוואַלד, פון דאָרט קיין שעלענבורג, ביי דער עסטרייכישער גרענעץ, ווו כ'האָב געאַרבעט אין אַ שטיינהאַקערייי. דערנאָך — צוריק קיין בוכענוואַלד, פון דאָרט האָט מען אונדז וויידער געשיקט אין אַ לאָגער, אָבער מיר האָבן שוין ניט באַוויזן אָנצוקומען, ווייל די אלאירטע אַרמייען האָבן שוין געהאַט „דורכגעשניטן" דייטשלאַנד. דער נאָענטסטער וועג איז געווען דאָכאו. מען האָט אונדז אַריינגעשטופט אין שטאַלן, ווייל דער לאָגער איז געווען איבערגעפאָקט.

נאָכן זיין דאָרט אַ וואָך, האָט מען אונדז אַריינגעשטויסן אין וואַגאָנען און געפירט קיין מיטנוואַלד. דאָרט, אין די בערג, האָבן די דייטשן געוואָלט אונדז אַלעמען אויסשיסן, נאָר אַ נס איז געשען. דעם 30טן אַפּריל 1945, אַ זייגער 2 בייטאָג, האָט די אַמעריקאַנער דריטע אַרמיי אונדז אַלעמען באַפרייט.

פון דעמבלין זענען מיר געווען 60 יידן. דאָס אָרט האָט געהייסן סטאלאָך, ניט ווייט פון מיטנוואַלד. די נעמען פון די דעמבלינער, וועלכע זענען דאָרט באַפרייט געווארן: מאָניעק עקהייזער, יהושע שטיינבאָק, חיים שטיינבאָק, יעקב־לייב טייטלבוים, משה טייטלבוים און אַנדערע.

נאָך דער באַפרייונג, בין איך 3 חדשים געלעגן אין שפּיטאָל.

נאָך דער מלחמה האָב איך געלעבט אין דייטשלאַנד 5 יאָר — און אַוועק קיין אַמעריקע.

6

עטלעכע ווערטער וועגן זיך און מיין משפּחה:

איך בין געבוירן אין דעמבלין ביי פּיינע, הגם אָרעמע עלטערן. מיין טאַטן האָט מען גערופן משה מאַליאַוש. די מאַמען — פּעסע פּריזירקע. איך האָב געהאַט 4 שוועס־טער — ליבע, מלכה, רחל, שיינדל און 2 ברידער — הערשל און ישראל־לייב.

מיר האָבן געווויינט אויף דער אָרדינאַצקע. אונדזערע שכנים זענען געווען: דער געלער משה — דער קצב, שמואל־קאָנע — דער שוסטער און יאָסעלע דער בעקער.

אין חדר האָב איך געלערנט ביי ברוך זיידעלע, ביים טויבן מאַטעס, ביי משה־דודן. איך האָב אויך געלערנט אין דער פּאָושעכנער שול און געענדיקט 5 קלאַסן. אין 1931 האָב איך אָנגעהויבן לערנען מאַלעריי. איך האָב דאָס פּאַך שנעל זיך אויסגעלערנט און געווארן אַ שטיקל פּרנסה־געבער אין שטוב.

אַזוי ווי איך בין אין דער יוגנט געווען אַ ביסל אַ שעמעוודיקער, בין איך אין אַרגאַניזאַציעס ניט געווען קיין גרויסער טוער. איך פלעג אַריינקומען אין „השומר הצעיר".

דאָס פּוילישע מיליטער וואָס איז געשטאַנען אַרום דעמבלין, האָט באַשעפטיקט אַ פּאָר יידישע מאלערס. מיר האָבן אָפּטמאָל געאַרבעט צוזאַמען. פון זיי האָבן נאָך עטלעכע איבערגעלעבט די מלחמה.

אין 1934 איז מיין שוועסטער ליבע אַוועק קיין פּאַריז. זי האָט חתונה געהאַט מיט סאנע גאָלדשטיין, מאיר מאַרטיקס אַ זון. זיי זענען מיט זייער יונגל פון 8 יאָר

אומגעקומען אין אוישוויץ, אָנהייב 1944. די שוועסטער מלכה האָט חתונה געהאַט מיט אַ פּילעווער, אברהם קליינער. זיי האָבן געהאַט אַ זון פון 4 יאָר. זי איז מיטן זון אומגעקומען אין פּאָניאַטאָוו, אין יאָר 1944. איר מאַן לעבט אין ישראל אין אַ קיבוץ. מיין מאַמע און מיין יונגסטער ברודער ישראל־לייב זענען אומגעקומען אין סאָביבאָר אין מאַי 1942. מיין שוועסטער רחל און דער ברודער הערשל זענען אומגעקומען אין פּאָניאַטאָוו אין 1944. מיין טאַטע און שוועסטער שיינדל — אין טרעבלינקע אין 1944.

כבוד זייער אָנדענק!

דאָס ערשטע האַלבע יאָר פון גרויל און שוידער

מאיר אייכנבערענער / דעטראָיט, פאָר. שטאַטן

מיט גרויס שרעק און אומרו האָבן דעמבלינער יידן, מער ווי אין אַנדערע שטעטלעך, אויפגענומען דעם ערשטן סעפּטעמבער 1939, די ידיעה וועגן קריג־אויסברוך צווישן דייטשלאַנד און פוילן. דאָס וואָס ביי אונדז איז פאַראַן אַ פּעסטונג און אַנדערע מיליטעריש אָביעקטן, פלעגט אין יעדער מלחמה דינען אַלס אויסרייד פאַר די שונאים אונדז וואָס מער צרות אָנצוטאָן, פייניקן, אַרויסטרייבן פון שטאָט.

כאָטש דער ערשטער טאָג איז אַדורך רויק און אין שטאָט איז קיין ספּעציעלס ניט געשען און כאָטש עס איז נאָך פריש געווען דער איינדרוק פון רידז־שמיגליס רייד מיט דעם באַרימטן אויסדרוק, אַז מיר וועלן אפילו קיין קנעפּל ניט אַוועקגעבן — האָט זיך קיינער ניט געריכט אויף אַזאַ שנעלער פונאַנדערפאַלונג פון דער פויליש־ער אַרמיי אין אַזאַ קורצער צייט.

אין שטאָט האָט פון דער ערשטער רגע געהערשט זייער אַ געדריקטע שטימונג. אויפן האָרץ האָט זיך אַראָפּגעלאָזט אַ שוווערע משא און ניט אויפגעהערט צו שרעקן. די הענט האָבן זיך ניט געלייגט מער צו קיין אַרבעט. קיינער האָט ניט אין זינען געהאַט קיין האָנדל. דאָס ווירטשאַפּטלעכע לעבן אין שטאָט איז באַלד אין ערשטן טאָג ווי פאַראַליזשירט געוואָרן.

די ערשטע מלחמה־נאַכט איז אויסגעפאַלן פונקט אין אַ פרייטיק־צו־נאַכטס. זענען יידן, אין אַ זייער געדריקטער שטימונג, אַוועק אין בית־המדרש אַריין צו קבלת־שבת. אויך צו מאָרגנס אין דער פרי, ווען יידן זענען אין די שבתדיקע מלבושים מיט די

טליתים אונטער די אָרעמס, געגאַנגען צום דאָוונען, האָט פון זייער יעדער באַוועגונג עפּעס אַן אומעט אַרויסגעקוקט.

אין דרויסן האָט אַניסגעזען, ווי עס וואָלט קיין מלחמה ניט געווען, ווי שטענדיק אין דער צייט, איז געווען שטיל, שבתדיק

אָבער ווי נאָר מ׳האָט זיך געשטעלט דאָוונען שחרית, האָט אַ שרעקלעכער גערויש פון שוועבעלעך־עראָפלאַנען זיך דערהערט איבער דער שטאָט. און מאָמענטאַל — איינע נאָך די אַנדערע שטאַרקע אויפרייסן, אַז די אויערן זענען פאַר־טויבט געוואָרן. דער קאָלך פון סופּיט האָט זיך געגומען שיטן איבער די קעפּ. מיר האָבן געמיינט, אַז באַלד וועלן אויך די הייזער איינפאַלן און אונדז באַגראָבן לעבעדיקערהייט.

פון ביידע זייטן שטאָט האָבן ריזיקע שריפות געבושעוועט. געדיכטע שוואַרצע רויך־וואָלקנס האָבן די זון פאַרשטעלט.

אין דער גרעסטער בהלה האָט די צום טויט־דערשראָקענע באַפעלקערונג זיך אַ לאָז געטאָן צו דער לאָנקע, הינטער דעם בית־המדרש, ווו ס׳איז אפילו קיין אייניציקער בוים ניט געווען. אַזוי איז מען געלעגן אַ גאַנצן טאָג, ביז פאַרנאַכט.

נאָך יעדן אויפרייס, האָט זיך צום הימל אַ פרישער וואָלקן רויך אַ ריס געטאָן. עס האָט אויסגעזען, אַז באַלד וועט די גאַנצע שטאָט פאַרברענט ווערן. פאַרצווייפלטע עלטערן האָבן מיט האַרץ־רייסנדע געשרייען געפרופן זייערע כאַרלוירענע קינדער.

פון יענעם שבת אין דער פרי איז דאָס שטילע און געמיטלעכע שטעטל אונדזערס פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ שטענדיקן, שרעקלעכן גיהנום.

אַז די עראָפלאַנען זענען אַוועק א״ן ס׳איז ווידער שטיל געוואָרן, האָט מען זיך דערוווסט, אַז איין באַמבע איז געפאַלן הינטער דער שול, לעבן אַ סכראָן און אַז פון דעם בלויזן לופט־דרוק זענען אַלע מענטשן וואָס זענען דאָרט געזעסן — דערהרגעט געוואָרן. יעדן איינעם איז אַ פחד באַפאַלן, קיינער האָט ניט געוואָלט גיין צוריק צו זיך אין שטוב, נאָר איז ווייטער געבליבן אויף דער לאָנקע.

מיטאָג־צייט האָבן זיך ווידער אַמאָל באַווויזן דייטשע עראָפלאַנען. דאָס מאָל באַמבאַרדירט די סטאָווע, ווו עס זענען געווען גרויסע געווער־מאַגאַזינען. די גאַנצע צייט איז צו זיי אפילו קיין איין אייניציקער שאָס ניט אָפּגעגעבן געוואָרן.

ערשט מיטן צופאַלן פון דער נאַכט, ווען עס האָבן זיך שוין מער קיין דייטשע עראָפלאַנען ניט באַוויזן, האָבן מיר ביסלעכווייז, נאָך אַ גאַנצן טאָג טויט־שרעק אין הונגער, זיך אומגעקערט אין אונדזערע היימען, וואָס מיר האָבן זיי דער פרי אויף הפקר געלאָזן.

אָבער נאָך איידער מיר האָבן באַוויזן עפּעס טועם צו זיין, איז ווידער אַ מאָל אין שטאָט אויסגעבראָכן אַ שרעקלעכע פּאַניק, וויַיל צו עטלעכע ווילינונגען זענען פערד־און־וואָגן צוגעפּאַרן, אויף וועלכע מ׳האָט אין דער פינצטער אַרויפגעוואָרפן אַ ביסל פון די נייטיקסטע זאַכן, אַרויפגעזעצט די פרויען מיט די קינדער און אָפּגעפּאָרן קיין ריקע, ווו עס זענען ניט געווען קיין מיליטערישע אָביעקטן.

באַלד האָט זיך אין דער פינצטער אָנגעהויבן אַ לויפענישׂ איבער דערפער, כדי צו דינגען פויערישע וועגענער, אָבער קיין שום פויער האָט ניט געוואָלט ריזיקירן מיטן לעבן אין אַזאַ צייט. האָט יעדער אויף גיך, וויפל עס איז נאָר געווען מעגלעך, דאָס בעסטע און שענסטע אויף זיך אַרויפגעצויגן, אויך אַ פּעקל אויף די פּלייצעס געכאַפּט און מידע צעבראָכענע און דערשעפּטע, מיט קראַנקע און אַלטע, פרויען און קינדער, האָט די גאַנצע שטאָט צופוס זיך אַ לאָז געטאָן אין דער זעלבער נאַכט קיין ריקע.

דער וועג פון דעמבלין ביז ריקע, וואָס פלעגט אין אַ געווײנלעכער צייט, אפילו צופוס, דויערן פון אַנדערטהאַלבן ביז צוויי שעה, האָט איצט אויסגעזען ווי אומעגלעך אַהין אָנצוקומען, צוליב די אָנגעוואָרפענע אויטאָס, איבערגעדרייטע וועגענער און געהרגעטע פערד, וואָס זענען געלעגן אויפן שאָסיי פון די כסדרדיקע באָמבאַרדירונגען. דער וועג איז געווען אַזוי פאַרשטאָפּט, אַז אַפילו דאָס צעקלאַפּטע, אָפּטרעטנדיקע פוילישע מיליטער, האָט נאָר אין די נעכט זיך געקענט באַוועגן.

אַזוי זענען מיר נאָך אַ גאַנצער נאַכט פון גיין, פון אַלע וויילע אומפאַלן און אויפשטעלן זיך, צעהאַקטע, צעביילטע, טויט־מידע און צעבראָכענע, מיט געשוואָלענע פיס, ערשט צומאָרגנס אין דער פרי, גלייך מיט זון־אויפגאַנג, אָנגעקומען קיין ריקע.

הגם אין ריקע איז נאָך קיין שלעכטס ניט געשען, האָבן זיך אָבער פון פאַרטאָג אַרומגעדרייט אין גאַס יידן, פון וועמענס מידע, ניט אויסגעשלאָפענע אויגן, האָט אויסערגעווײנלעכער פחד אַרויסגעקוקט.

באַלד איז דער בית־המדרש, אַלע שטיבלעך, די פאָדער־הייזלעך, אפילו די באָד — פול געוואָרן מיט היימלאָזע. יעדער האָט געזוכט אַ שטיקל אָרט, וווּ דעם קאָפּ און מידן קערפער אָוועקצולייגן. פון לויפן ווייטער האָט קיינער ניט געטראַכט, וועז אפילו די ערד דאָ זאָל זיך איבערדרייען...

אין ריקע האָבן מיר באַלד דערפילט דעם ביטערן טעם פון היימלאָזיקייט. די ריקער יידן, וועלכע האָבן זיך אויך געפונען אין דער זעלבער געפאָר ווי מיר, האָבן אונדז מיט קיין סך ניט געקענט העלפן, ווייל אַ ביסל שפּייז, אָדער אַ שטיקל ברויט, מיט וואָס די נשמה צו דערהאַלטן, איז באַלד פאָר קיין שום פּרייז ניט מעגלעך געווען

צו באַקומען. צו די שוועריקייטן וואָס פלעגן פון צייט צו צייט פליען איבער דער שטאָט, האָבן מיר זיך שוין צוגעווינט. מען איז אפילו געשטאַנען אויף דער גאַס און זיי נאָכגעקוקט, הגם דאָס האַרץ האָט אויף קיין איין רגע ניט אויפגעהערט צו שרעקן זיך.

אויפן דריטן טאָג, באַלד אין דער פרי, האָבן עטלעכע שראָפלאַנען, ווי די רויב־פייגל, מיט אַ שרעקלעכן גערויש איבער דער שטאָט זיך אַ לאָז געטאָן און אייִדער מען האָט באַווייזן אין די סכראָנעס אַריינצולויפן, האָבן זיך דערהערט מוראדיקע אויפ־רייסן, איינער נאָכן אַנדערן. באַלד איז די שטאָט פאַרוואַנדלט געוואָרן אין איין גרויסן פלאַם. פון צווישן די ברענענדיקע הייזער האָבן זיך געהערט פאַרצווייפלטע און האַרץ־רייסנדע הילפס־רופן פון די פאַרוווּנדעטע. פון אַלע זייטן זענען מענטשן אין דער גרעסטער בהלה געלאָפן פון דער ברענענדיקער שטאָט.

אָבער ווי נאָר די געדיכטע מענטשן־מאַסע האָט געמומען לויפן איבער דעם פרייען פעלד, האָבן די דייטשע שראָפלאַנען זיך אַראָפגעלאָזן נידעריק און באַשאָסן פון מאַשין־געווער דעם עולם.

אין פאַרלויף פון עטלעכע מינוט, איז דאָס גאַנצע פעלד באַדעקט געוואָרן מיט הונדערטער הרוגים און פאַרוווּנדעטע. גאַנצע פאַמיליעס זענען אומגעקומען.

באַלד האָט זיך אָנגעהויבן אַ לויפעניש אויף פון ריקע, אַבי צו זיין וואָס ווייטער פון דער גרעפאַר. געבליבן זענען בלויז די, וועלכע האָבן זייערע אייגענע געוואָלט ברענגען צו קבר ישראל. מענטשן צעבראָכענע און דערשעפּטע, וואָס האָבן זיך קוים אויף זייערע פיס געקענט האַלטן און אַליין אויסגעזען ווי מתים, האָבן ווייטערדיק, זייערע הרוגים אויף האַנט־ווּעגלעך אַרויפגעלייגט און מיט די לעצטע כוחות ביז צום בית־הקברות זיי געשלעפּט. אַ טייל האָט אפילו די טויטע אויף די פלייצעס געטראָגן. פאָטערס האָבן פאָר גאַנצע פאַמיליעס קברים געגראָבן און יונגע קינדער האָבן מיט די אייגענע הענט זייערע עלטערן קובר געווען.

מיר זענען געלאָפן קיין באַראַנאָוו, וואָס ליגט זיך ערגעץ אין אַ פאַרוואָרפענעם, זאַמדיקן געגנט. אויפן וועג האָבן מיר זיך אָנגעטראָפן אויף אַ זייער רייכער יידישער פאַמיליע, וועלכע האָט אין יענער געגנט געהאַט אַ מיל מיט אַ פאַלוואַרק און אַ סך פעלדער. איצט האָבן זיי דאָס אַלץ געלאָזן אויף הפקר און אויף אַ לייטער־וואָגן געשפאַנט צו צוויי גרויסע, שטאַרקע פערד, זענען זיי געפאָרן אין אַ פאַרקערטער ריכטונג ווי מיר.

מיר האָבן זיי דערציילט, אַז פריער זענען מיר פון דעמבלין אַנטלאָפן, ווייל די

דייטשן האָבן שוין דאָרט עטלעכע מאָל באָמבאַרדירט. צוליב דער זעלבער סיבה אַנטלויפן מיר איצט פון ריקע.

כמעט באַזאָמען מיט אונדז, זענען די דייטשן אַריין קיין באַראַנאָוו און באַלד אָנגעהויבן פייניקן, יידיש בלוט האָט זיך געגומען גיסן, אַ נײַ גיהנום האָט זיך פאַר אונדז געעפנט. צוריק גיין קיין דעמבלין האָבן מיר ניט געקענט, אויך מורא געהאַט זיך לאָזן מיט הינטער־וועגן, פול מיט סכנות.

ווי נאָר די מערדער האָבן אַרויסגעגעבן אַ באַפעל, אַז אַלע אַנטלאָפענע מוזן זיך אומקערן אין זייערע פריערדיקע ווײַן־ערטער, האָבן מיר קיין אַנדערע ברירה ניט געהאַט. מידע, דערשעפּטע, מיט געשוואָלענע און אייטערדיקע פיס, זענען מיר צוריק אַוועק קיין דעמבלין. צום גליק, זענען דעמאָלט די וועגן פול געווען מיט טויזנטער צוריק גייענדיקע פאַליאַקן. אַזוי אַרום זענען מיר דעם וועג פון באַראַנאָוו ביז דעמבלין איבערגעקומען אָן שטרויכלונגען.

אין שטאָט אַריין האָבן מיר זיך ווי אַריינגעגנבעט. די גאַסן זענען פוסט און לײדיק, עס האָט אויסגעזען, אַז מיר זענען די אייניציקע, וואָס זענען ערשט אַהער געקומען. מיר האָבן זיך אָבער באַלד דערוווּסט, אַז כמעט די גאַנצע שטאָט יידן איז שוין דאָ, נאָר מען איז באַהאַלטן אין די שטובן, מען האָט מורא אין גאַס זיך צו באַווייזן צוליב די דייטשן. זייער פיניקן די יידן איז געווען שרעקלעך און אַכ־ריותדיק.

דעם ערשטן טאָג האָבן זיי געכאַפט אַ חסידישן יונגערמאַן, אים גוט צעשלאָגן און דערנאָך אים באַפוילן אַרויפצוקריכן אויף דעם פאָדערשטן טייל פון טאַנק. זיי זענען געפאָרן שנעל איבער די אויסברוקירטע גאַסן, אים געהייסן נאָכמאַכן פאַר־שידענע חיות — מעקען ווי אַ ציג; בילן ווי אַ הונט; כרוקען ווי אַ חזיר און קרייען ווי אַ האָן. דער יונגערמאַן, אַ צעשלאָגענער, אַ בלאַסער, האָט מיט אַלע כוחות זיך צוגעהאַלטן אָן דעם גלאַטיקן שטאָל פון טאַנק. צום סוף האָבן זיי געמומען פאָרן מיט דער גרעסטער שנעלקייט און דעם יונגנמאַן געשלאָגן איבערן קאָפּ מיט אַ שטעקן. ער איז אַרונטערגעפאַלן און אַ צעבלוטיקטער, אַ האַלב־טויטער, געבליבן ליגן אויף דער ערד.

יעדן טאָג האָט מען געכאַפט אויף אַרבעט, וואָס איז באַשטאַנען פון איבערטראָגן די זעלבע קופּע ציגל, אַדער קלעצער, אַהין און צוריק, אויף דעם זעלבן אָרט. דערביי פלעגן זיי ניט אויפהערן צו שלאָגן און שרייען:

— איר יידן האָט דעם קריג געוואָלט און אין דעם קריג וועט איר אַלע ווי די הינט קראַפירן.

יעדן טאָג פלעגט זיך איבערחזרן דאָס זעלבע. פאַרנאַכט פלעגן די מענטשן זיך אומקערן אַ היים צעבלוטיקטע און צעמזיקטע.

איין מאָל האָבן זיי אַלע יידן — יונג און אַלט, מאַן און פרוי, הינטער דער שטאָט צַרויסגעטריבן און געהייסן מיט די הענט אַרויסצופֿן דאָס גראָז וואָס איז געוואקסן אַין די ראָוועס לעבן שאָסיי.

דעם ערשטן יודענראַט, וועלכן זיי אַליין האָבן באַשטימט, האָבן זיי באַלד דעם ערשטן טאָג, אין מיטן מאַרק, פאַר די אויגן פון דער גאַנצער, צוזאַמענגעטריבענער באַפעלקערונג, געפיניקט און דערנידעריקט. די דייטשן האָבן געצוווּנגען, אַז איינער אויף דעם אַנדערן זאָל רייטן ווי אויף אַ פערד.

נאָך זיבן אָוונט, האָט זיך אויף דער גאַס קיין לעבעדיק נפש ניט געטאָרט באַווייזן. ביינאַכט פלעגן זיי אין וועלכער שטוב אָנקלאָפן און אַרויסנעמען עמעצן פון דאָרט. מער האָט מען שוין דעם מענטש ניט געזען, אפילו ניט געווּסט, ווו זיין געבליבן איז אַהינגעקומען.

איין מאָל אין אַזאַ נאַכט (דאָס איז נאָך אַלץ געווען אין די ערשטע וואָכן), האָבן מיר געהערט פאָרן אין אונדזער גאַס עטלעכע אויטאָס, וועלכע האָבן זיך פונקט אַנטקעגן אונדזערע לאָדנס פאַרהאַלטן און שטיין געבליבן. עטלעכע דייטשן זענען אַ ווייל שטיין געבליבן, אָבער באַלד ערגעץ אַנגעהויבן אַוועקצוגיין. מיט אַ קלאַפּעדיק האַרץ און אַנגעשפּיצטע אויערן, הערן מיר זיך צו צו דעם שרעקלעכן אָפּהילך פון זייערע שטיוול־טריט, ביז זיי זענען אינגאַנצן ווי איינגעשלונגען געוואָרן אין דער טויטער נאַכט־שטילקייט.

עס האָט ניט לאַנג געדויערט, האָבן זיך דערהערט עטלעכע שטאַרקע אויפרייסן. אין דרויסן איז געוואָרן ליכטיק ווי בייטאָג. אין גרויס בהלה זענען מיר צו צו דער טיר, אָבער געבליבן שטיין, מורא געהאַט אַרויסצולויפן, ווייל די דייטשן זענען שוין ווידער געשטאַנען ביי זייערע אויטאָס.

דורך די שפּאַרעס האָבן מיר געזען די צעווילדעוועטע פלאַמען מיט די רויטע, פליענדיקע פונקען, וואָס האָבן דעם גאַנצן הימל באַדעקט. דאָס גרויסע, אַלטע הילצערנע בית־המדרש, איז איצט געשטאַנען אין פלאַמען.

אין דער פרי, ווען פון דעם ברענענדיקן בית־המדרש איז ניט מער געבליבן ווי אַ רויכערנדיקע קופּע שווּאַרצע אַש, איז די זשאַנדאַמעריע מיט רעוואָלווערן אין די הענט, אַריין אין יודענראַט און געפֿאָדערט, מען זאָל זיי שוין זאָגן, ווער ס'האָט דעם בית־המדרש פאַרברענט... און ווידער האָט מען אויף דער שטאָט אַ נייע קאָנטריבוציע אַרויפגעלייגט.

פונקט ווי דער אַרבסט איז געווען אַ שיינער און טרוקענער און ס׳האָט כמעט ניט געריגנט, אַזוי איז אויך דער אָנפאַנג ווינטער געווען אַ לינדער און וואַרעמער, מיט ליכטיקע און זוניקע טעג.

באַלד נאָך ניי־יאָר, איז אַ שווערער ווינטער צוגעפאַלן. שניי־זאָוויערוכעס האָבן גאַנצע וואָכן געבושעוועט, אָלץ אין ווייסן איינגעהילט. וועז דאָס שנייען האָט אויפ־געהערט, האָבן זיך באַלד אָנגעהויבן שטאַרקע פרעסט.

אין אָט דעם ווינטער פון יאָר 1940, האָבן די דייטשע מערדער באַשלאָסן, אַז פילעוו, די דיסטריקט־שטאָט, מוז ווערן „יודען־ריין". בכדי די יידן וואָס מער פיין און ליידן צו פאַרשאַפן, האָבן די מערדער אין פאַרלויף פון געצייטלטע מינוטן, מיט ווילדן סאַדיזם און אכזריותדיקייט, זיי פון שטאָט אַרויסגעטריבן. קיינער האָט ניט באַווייזן מיט זיך עפעס מיט צו נעמען.

דעם גאַנצן וועג, פון פילעוו ביז דעמבלין, זענען זיי צו פוס געגאַנגען. אַז די פילעווער יידן זענען אין אַזאַ ברענענדיקן פראָסט אָנגעקומען אין שטאָט אַריין, איז דאָס געווען איינע פון די שרעקלעכסטע, אויפשוידערנדיקע בילדער. ביי אַ טייל פון די צעשלאָגענע יידן, וואָס האָבן דאָס היטל אויפן קאָפּ ניט געהאַט, זענען די געפרוירענע, פאַרבלוטיקטע האָר, געווען צונויפגעקלעפט. אַנדערע זענען געבויגענע אין דרייען, קוים געשלעפט נאָך זיך די פיס. זיי האָבן זייערע צום טויט פאַרפרוירענע, אין שמאַטעס פאַרוויקלטע קינדער, אויף די הענט און אונטער די אַרעמס געטראָגן. די מענטשן זענען געווען רעזיגנירט, שווער געווען פון זיי אַ וואָרט אַרויסצובאַקומען. זיי האָבן אפילו ווייניען ניט געקענט.

דער גרעסטער טייל פון די פילעווער יידן, וואָס האָבן קיין מיטלען צום לעבן ניט געהאַט, זענען שנעל פון הונגער און קעלט געשטאָרבן. פון דעמאָלט אָן איז פילעוו געוואָרן דאָס שרעק־וואָרט פאַר די יידן פון גאַנצן געגנט.

יענעם ווינטער האָבן מיר געלעבט אין איין שרעק, אַז אויך מיט אונדז וועלן די מערדער טאָן דאָס זעלבע ווי מיט די פילעווער יידן.

עס האָט אָנגעהויבן ווערן אַ ביסל לינדער. די רוצחים האָבן זיך געגייטיקט אין אַ ביסל שקלאָפן פאַר פילעוו, האָבן זיי דאָרט אויפגעשטעלט אַ שטראָף־לאָגער. אַהין פלעגט מען שיקן אויף יידן פון דעמבלין. אָבער זעלטן איז ווער פון די פאַרשיקטע צוריק געקומען אַ לעבעדיקער.

אויב עס איז פאָרט געלונגען וועמען פון די קרבנות אַרויסצוראַטעווען, איז דאָס געווען אַ דאַנק דעם יידישן בעל־מלאכה אברהם אבענשטיין, וואָס נאָר זיינע שטיוול, וועלכע ער האָט אויסגעאַרבעט, זענען אַמבעסטן געפעלן געוואָרן דעם לאַנדס־קאָמיסאַר

און דער זשאַנדאַרמעריע. מיט זיין מיטהילף און שוועדער מי, איז דעם יודענראַט געלונגען צו באַקומען אַ צוטריט צו די רוצחים. מ׳האָט זיי איבערגעקויפט מיט די טייערסטע מתנות און געלט. וואָס נאָר ס׳איז אין זיי געווען געווענדט, האָט דער יודענראַט שטענדיק געקענט עפעס פועלן.

הגם די סיטואַציע אין שטאָט איז פאַרלויפיק אַ ביסל לייכטער געוואָרן, יידן האָבן געאַרבעט אויף פאַרשידענע פלאַצווקעס און דאָס כסדרדיקע כאַפן האָט זיך אָפגעשטעלט — איז אָבער אונדזער לעבן וועיטער געווען טרויעריק און ביטער, ווייל ס׳איז ניט אַדורך דער טאָג, אַז מיר זאָלן ניט ווערן אויפגעציטערט פון עפעס אַ גרויזאַמע און שרעקלעכע ידיעה, וואָס איז צו אונדז דערגאַנגען פון אַן אַנדערער שטאָט. עס איז ניט אַדורך די וואָך, אַז מיר זאָלן ניט ווערן אויפגעשוידערט ביז די טיפענישן פון דער נשמה פון עפעס אַן אכזריותדיקן און בעסטיאַלישן מאָרד...

איבערגעלעבט דעם גיהנום

מרים צימבראָוויטש ז״ל / ניו־יאָרק

באַלד נאָך דער ערשטער אויסזידלונג, דעם 5טן מאַי, האָט מען צוגענומען מיינע עלטערן, שוועסטערס און אַ ברודער. אויך מיך האָט מען געדאַרפט אַוועק שיקן, נאָר דורך אַ נס בין איך געבליבן. די עס־עס לייט האָבן געזאָגט, אַז איך בין נאָך פעיק צו אַרבעט. אויך בעת דער צווייטער אויסזידלונג האָט איך געהאַט מזל — און געבליבן.

וועג איך בין צוריק געגאַנגען פון זאַמל־פלאַץ, האָב איך געזען נעבן בית־המדרש ליגן אַ צווי הונדערט געשאָסענע יידן. צווישן די טויטע — אַ פרוי, בריינדל לייבקאליס שנור, מיט אַ קינד פון בערך אַ יאָר. דאָס קינד האָט געלעבט און געזויגט די ברוסט פון זיין טויטער מוטער. וואָס ס׳איז געוואָרן מיטן קינד — ווייס איך ניט, ווייל איך בין געלאָפן זוכן מיינע קינדער. איך האָב ניט געווסט: זאָל איך זיי זוכן צווישן די טויטע, אָדער צווישן די לעבעדיקע.

שפעטער האָב איך זיך דערוווסט, אַז מיין טאָכטער פאָליע איז געווען אין דעמבלינער פעסטונג, די אַנדערע קינדער — אין דעמבלינער לאַגער. מיין עלטסטער זון אברהם איז געבליבן אין שטאָט. אים האָבן די זשאַנדאַרן באַשטימט אויף אָפצורוימען די טויטע. זיין פיין און וויטיק איז ניט צו באַשרייבן.

איך מיטן מאַן זענען אַנטלאָפן צו דער באַן־סטאַציע. בעתן לויפן, האָט מען אונדז נאָכגעשאָסן. אַ פרוי פון גניוואַשאָוו איז געפאַלן פון די קוילן ביי מיינע פיס.

אין מיערשאַנסקי זענען מיר אַריין צו אַ קריסט, דעם באַן־אַרבעטער ווידאט און ביי אים איבערגענעכטיקט. פאַרטאָג בין איך מיטן מאַן געלאָפן צו דער באַן־אינספעקציע אויף אַרבעט. מיר האָבן געלאָדנט קוילן אין וואַגאָנען. מיר האָבן דאָרט געאַרבעט זייער שווער, מען האָט אונדז געהיטן, צי מען אַרבעט גוט.

אַ מאָל בין איך מיט יענטע שיינפעלד געשטאַנען אויף איין וואַגאָן. לענגאויס די וואַגאָנען איז געווען אַ הֵיכער פלויט, און הינטער אים זענען געשטאַנען געפאַנגענע רוסן. יענטע האָט געזומען ריידן מיט אַ רוסישן געפאַנגענעם, דערנאָך האָט ער איר געגעבן אַ שטיקל זייף און זי האָט אים געגעבן אַ פאָר סיגאַרעטן. דער אויפזעער, אַן אוקראינער, האָט דאָס דערזען, באַפוילן איר אַראָפגיין פון וואַגאָן און זי דערשאָסן. זי האָט איבערגעלאָזט אַ מאַן מיט צוויי קינדער, וועלכע האָבן זיך געמאַטערט אַ שטיקל צייט און אויך אומגעקומען.

שפעטער האָט מען אויך פון דער באַן־אינספעקציע געזומען מענטשן קיין קאָנסקע־וואָליע, וווּ עס זענען געווען בלויז יידן — אַ מין יידן־שטאָט. יעדן טאָג זענען אַהין אַוועק גאָנצע טראַנספאָרטן, דאָרט האָט מען זיי אויסגעשאָסן. אויך מיך האָט מען אויסגעקליבן, כ'בין שוין געווען אין דער רייַ, נאָר אַ באַן־אַרבעטער איז אַרויס דורכן פענצטער און געזאָגט די עס־עס לייט, אַז איך בין אַ נוצלעכע פרוי. איך קאָך און וואַש פאָר די באַן־אַרבעטער. ער האָט מיך אַפגעראַטעוועט.

אַ יאָר האָב איך געאַרבעט אין דער באַן־אינספעקציע, בעת די קינדער האָבן געאַרבעט אין דעמבלינער לאַגער. זיי האָבן זיך באַמיט ביים לאַגער־עלטסטן מען זאָל אונדז אַריבערפירן אין דעמבלינער לאַגער, כדי מיר זאָלן זיין צוזאַמען. ערב פסח 1943 האָט מען אונדז אַריבערגעפירט אין לאַגער. צוויי וואָכן שפעטער האָט מען אַלע פון דער באַן־אינספעקציע אַרויסגעפירט קיין פאָניאַטאָוו. דאָרט האָט מען זיי געשאָסן. פון די אַלע וועלכע האָבן געאַרבעט אין דער באַן־אינספעקציע — איז קיינער ניט געבליבן.

איך מיטן מאַן און די קינדער זענען יעדן טאָג געגאַנגען צו דער אַרבעט און צוזאַמען אַדורכגעמאַכט דאָס גיהנום. אָבער מיר האָבן געדאַנקט גאָט, אַז מיר זענען כאָטש צוזאַמען.

אַ מאָל אין דער פרי איז מיין טייערע טאָכטער אסתר אַרויסגעאַנגען צו דער אַרבעט, האָט מען זי באַלד צוריק געברענגט אַ צעהרגעטע. דעם טאָג וועל איך קיינמאָל ניט פאַרגעסן. וועג איך בין אַהיים געקומען פון דער אַרבעט, איז דער מאַן מיטן

לאַגער־פּירער מיר אַקעגן געקומען. דער לאַגער־פּירער האָט מיר געזאָגט וואָס ס׳איז געשען, בין איך גלייך געפאַלן אין חלשות. ד״ר קעסטנבוים האָט מיך געראַטעוועט מיט אייגשפריצונגען.

מיין זון לייבל איז אַ טאָג פאַר אונדזער באַפרייונג אַוועק געשיקט געוואָרן קיין טשענסטאָכאָוו. פון דאָרט האָט מען אים פאַרשיקט קיין דייטשלאַנד. ליידער, איז ער ניט צוריק געקומען. מען האָט זיי געפירט אין וואַגאָנען, אַנגעשטאָפּט ווי בהמות, אָן עסן און אָן טרינקען — ביז זיי זענען אויסגעשטאָרבן.

איך בין געבוירן אין יאָר 1938...

(דערציילונג פון אַ דעמבלינער יידיש קינד)

אבא בראַנשפיגעל *

בערלין, מאַרץ־אַפּריל 19.3.47
(פון די מאַטעריאַלן פון „יד ושם", ירושלים)

איך בין געווען אין אַ לאַגער, האָב איך געהאַט צו עסן. דער לאַגער האָט געהייסן דעמבלין. איך האָב געקענט זיך שפילן אין דעם לאַגער. נאָר אַז עס איז געקומען בלויז איין טאקסאקע [1], איז מיין לעבן געווען ריזיקירט. איך האָב געמיינט, אַז מען נעמט מיך און מען דערהרגעט מיך. מיין טאַטע האָט געאַרבעט ביי שווערע אַרבעט. און מיין מאַמע האָט געאַרבעט ביי לייכטערע אַרבעט.

אין דעם לאַגער האָט מען געהאַנגען מענטשן פאַר גאָרניט. איך האָב זיך דאָרט געלערנט פּויליש. עס זענען טיילמאָל געקומען דייטשן און געמאַכט רעוויזיעס. זיי האָבן די רעוויזיעס שטרענג געהאַלטן. ווען דער רוס האָט זיך דערנענטערט צו דעם לאַגער, האָבן די דייטשן מיך אַוועק געשיקט אין אַ צווייטן לאַגער. דאָרט איז מיר זייער שלעכט געווען. איך האָב מיך פיל מאָל אין טאָג באַהאַלטן. מען האָט דאָרט שווער געאַרבעט ביי פאַרשידענע אַרבעטן. טייל נעכט האָט מען אונדז אַלע אַרויסגערופן צו פאַרזאַמלונגען [2]. עס איז דאָרט געבאָרן געוואָרן אַ קינד וואָס לעבט ביז היינט. דאָס

---

* היינט — רב און ראש־ישיבה אין ברוקלין ניו־יאָרק.
[1]) מן־הסתמא — דייטשער עלטסטער, צי אויפזיכטער.
[2]) דאָס קינד מיינט אַוודאי — אַפעלן.

קינד הייסט הערשעלע. די מאַמע פון דעם קינד האָט דאָס קינד געוואָלט דערשטיקן [3]). עס איז געקומען איין נאַכט, ווען מ׳האָט אַלע יידן געהייסן זיך אויסדרייען צום וואַנט. עס איז געקומען אין דער פרי, האָט מען מיינע צוויי ברידער אַוועקגעשיקט. דער טאָג איז געווען אַ טאָ גפאַר דער באַפרייונג. ביינאַכט האָט מען די רעשט ביסל יידן געוואָלט אַוועקשיקן. מען האָט אונדז שוין אַרײַנגעפירט אין איין הויז פון בענזין. ביינאַכט האָט זיך דערנענטערט דער רוס האָט מען אונדז צוריק געשיקט אין באַראַק. עס איז געקומען גוט ביינאַכט, איז דער רוס אַריין אין שטאָט, קיין דייטש איז שוין ניט געווען.

דערציילונג פון אַ גראַטעווועטער

חייה זילבערבערג־וויינבערג / מאַנטרעאל

ביזן אויסברוך פון קריג

דער פאָטער מיינער האָט דערציילט, אַז ער איז געבוירן אין באָבראָוויק, 7 קילאָ־מעטער פון הייַנטיקן דעמבלין. אין שטאָט איז געווען אַ פעסטונג, ווו ס׳איז אייַנגע־שטאַנען אַ סך מיליטער. יידן האָבן באַזאָרגט די זעלנער מיט שפּייז, קליידער און שיך און דערפון געצויגן חיונה. אין דעמבלין זענען געווען יידישע פּאָדריאַטישיקעס, האַנטווערקער, קרעמער, קצבים און מעקלער.

די עלטערע דעמבלינער יידן זענען געווען פרום, הייסע חסידים. דעמבלין האָט אויך געהאַט דעם מאַדזשיצער רבי, באַקאַנט אַלס תלמיד־חכם, לערנער און קאָמפּאָ־זיטאָר. דאָקעגן די יוגנט איז שוין געווען ענייגט צו סאָציאַליזם און ציוניזם.

אין 1905 איז אין אַלע גרויסע שטעט אין צאַרישן רוסלאַנד געווען אַ רעוואָלוציאָ־נערער אויפברויז. אַרבעטער האָבן געשטרייקט און מאַרשירט מיט רויטע פענער, שרייענדיק „נידער מיטן צאַר״. אויך אין דעמבלין האָבן זיך די וואָרשטאַטן אָפּגע־שטעלט, די געזעלן האָבן געפאָדערט זייערע רעכט.

דעם שטרייק האָבן אָרגאַניזירט דעמבלינער סטודענטן, וועלכע האָבן געקעמפט פאַר מענטשן־רעכט. זיי זענען ניט איינמאָל געזעסן אין תפיסה און פאַרשיקט געוואָרן

---

[3]) אין אָריגינאַל: דערשיסן.

דורכן צאַר קיין סיביר. פון די יידישע סטודענטן זענען געווען: בעריש אייזנמעסער (זיין טאָכטער פעלי פוטערמאַן לעבט אין ישראל). ער האָט שטודירט מעדיצין, שפּעטער אַלס דאָקטאָר געאַרבעט אין לענינגראַד; מיין פעטער שלמה זילבערבערג — ער האָט באַקומען צוויי דאָקטאָראַטן און איז הייַנט דאָצענט אין לענינגראַדער אוניווערסיטעט; שמעלצשטיין — אַ סטודענט, וועלכער איז יונג געשטאָרבן פון טובערקולאָז.

בעתן ערשטן וועלט־קריג, האָבן די רוסן זיך צוריק געצויגן פון דעמבלין און דאָס שטעטל איז פאַרנומען געוואָרן דורך די דייטשן. דערנאָך איז אנטשטאַנען אַ זעלב־שטענדיק פוילן. די דייטשן זענען אַוועק. איך בין דעמאָלט געווען אַ קליין מיידעלע און ערשט אַנגעהויבן גיין אין שול. אַזוי ווי קיין יידישע שול איז ניט געווען, האָב איך באַזוכט די פּוילישע שקאָלע.

אַ סך איז אונדז, יידישע שילער, אויסגעקומען צו ליידן פון די קריסטלעכע שול־הברים. זיי האָבן פיינט געהאַט יידן און אונדז אַנגעטאָן צרות.

ניט געקוקט אויפן אַנטיסעמיטיזם, איז דאָס לעבן פון די יידן צווישן בייַדע וועלט־מלחמות, געווען רייַך אין געזעלשאַפטלעכער טעטיקייט. דעמבלין האָט פאַרמאָגט אַלע יידישע פאַרטייַען, אַ יידישע שול, צוויי בענק, אַ גמילות־חסד־קאַסע און אַ לינת הצדק, וועלכע ס׳האָט געגרינדעט יערמע וויינאַפּעל און איר אָפּגעגעבן אַ סך מי און זאָרג. עס קומט אויך צו דערמאָנען צום גוטן דעם יידנפריינד ד״ר סאָכאַצקי, וועלכער האָט מיטגעאַרבעט אין לינת־הצדק.

יערמע וויינאַפּל איז געווען אַ ליבער, האַרציקער ייד. געהיילט אומזיסט קראַנקע. אַנטיסעמיטישע פּאָליאַקן האָבן אים אָבער געמסרט, אַז ער איז אַ שפּיאָן פאַר די רוסן. דעם ערשטן סעפּטעמבער 1939, וועו ס׳איז אויסגעבראָכן די צווייטע וועלט־מלחמה, איז ער מיט זיין פרוי אַנגאַ פאַרשיקט געוואָרן אינעם שרעקלעכן פּויליש לאַגער קאַרטוז־בערעזע, וווּ זיי זענען אומגעקומען.

ביטערע צייטן פאַר דער יידישער דעמבלין

וועו די דייטשן זענען אַריין אין שטעטל, האָבן זיך אַנגעהויבן ביטערע צייטן פאַר יידן. איך מיט מיין קינד, מיינע עלטערן, שוועסטער און ברידער, זענען אַוועק אין וואַלד סאָביעשין, כדי זיך אויסצובאַהאַלטן. פּויליש באַנדיטן זענען באַפאַלן יידן, געשלאָגן און ראַבירט. מיר האָבן זיך דעריבער צוריק געקערט קיין דעמבלין. די שטאָט איז שוין דעמאָלט געווען פעסט אין די הענט פון די דייטשע רוצחים. די יידישע געשעפטן זענען געוואָרן פאַרנומען פין די קריסטן. די דייטשן האָבן צוגענומען אַלע ווערטפּולע זאַכן און סחורות. מען האָט געשלעפּט אויף צוואַנגס־אַרבעט.

אַ קורצע צייט שפּעטער, איז אין אייניקע ענגע געסלעך געשאַפֿן געוואָרן פֿאַר די יידן אַ געטאָ. מיר זענען דאָרט אַריין אין אַ רעגנדיקן טאָג. באַלד איז מיין קינד שטאַרק קראַנק געוואָרן. עס האָט באַקומען דיפטעריע און די לאַגע איז כסדר געוואָרן ערגער. איך האָב איינגעשטעלט מיין לעבן און אַרויס פון געטאָ צו ברענגען אַ דאָקטאָר. אַזאַ זאַך איז געווען שטרענג פֿאַרבאָטן. אַז מען האָט געטראָפֿן אַ יידן אויסערן געטאָ, האָט מען אים גלייך דערשאָסן. (אַזוי האָט מען דערשאָסן אַ זון פון מאיר אראניאַק). כ׳האָב ניט געקוקט אויף דער געפֿאַר און באַשלאָסן צו ראַטעווען דאָס קינד. דער־שלאָגן זיך צום קריסטלעכן דאָקטאָר געלבער, ער האָט מסכים געווען צו גיין מיט מיר אַהיים. אַ דאַנק דעם ד״ר געלבער, איז דאָס קינד געזונט געוואָרן.

צוויי יאָר שפּעטער, ווען מיר זענען געווען אין לאַגער ביי דער סטאַציע, האָט ד״ר געלבער ווידער איינגעשטעלט זיין לעבן און געקומען העלפֿן ניסן ווייניאַפֿל, ווי־עלכער איז געווען שווער קראַנק. איך געדענק, אַז דעמאָלט האָבן אוקראינער און דייטשע זשאַנדאַמעריע אַרומגערייגלט די באַ־אַקן. מיר זענען געווען זיכער, אַז איצט ווערן מיר דערשאָסן; דער דאָקטאָר האָט אַ פּאַרצווייפלטער געזאָגט: „איך ווע׳ל אומקומען ווי אַ הונט. מיין פֿרוי און קינד וועלן אַפֿילו ניט וויסן ווו איך בין אַהין געקומען״. נאָך אַ מאָל האָב איך געזען דעם ד״ר געלבער אין לאַגער ביי שולצן, ביים קראַנקן אברהם שילינגער. ליידער, ער איז געשטאָרבן. די פרוי פון ד״ר געלבער איז אין טויט־שרעק געגאַנגען ביי די דראָטן, אָפּגעוואָרט איר מאַן. דער דאָקטאָר איז געווען אַ גרויסער דעמאָקראַט, אַ יידנפרייַנד און אַ גוטער מענטש. די אַנטיסעמיטן האָבן אים געמסרט אַז ער איז אַ ייד — און די נאַציס האָבן אים דערמאָרדעט.

אין געטאָ איז די לאַגע געווען מוראדיק שלעכט, עס האָט געהערשט אַ שרעקלעכער הונגער, מענטשן זענען מאַסנהאַפט געשטאָרבן פון טיפוס און אַנדערע קראַנקייטן. די נאַציס האָבן אין געטאָ אויסגעלידיקט יידישע שטובן פון זאַכן און קליידער. זיי האָבן סאַדיסטיש געשלאָגן, געמאָרדעט יידישע פרויען, זקנים און קינדער. אין דער דאָזיקער רוצחישער אַרבעט האָבן זיך אויסגעצייכנט: דער פּאָלקס־דייטש עדעק, דער חיהשער דייטש פּעטערסאָן און קנאַפּהיידער.

די אויסזידלונען

דעם 6טן מאַי 1942, איז פֿאַרגעקומען די ערשטע אויסזידלונג פון די דעמבלינער יידן. מען האָט פון די הייזער אַרויסגעטריבן הונדערטער יידן, הונגעריקע, קראַנקע, ברוטאַל געשלאָגן, אַריינגעשטופּט אין אָנגעפּאַקטע וואַגאָנען און געשיקט אין טויטן־לאַגער סאָביבאָר, פון וואָנען זיי זענען שוין מער ניט צוריק געקומען.

די יונגע מענטשן האָט מען געטריבן אויף צוואַנגס־אַרבעט צום דעמבלינער פלי־
פלאַץ און צו דער באַן־אינספעקציע. מיר מיט מיין משפחה איז געלונגען צייטווייליק
זיך אויסצובאַהאַלטן. דאָס געטאָ אין דעמבלין איז בעת דער ערשטער אויסזידלונג
אויסגעלייקט געוואָרן פון אַ סך יידן, אָבער שפעטער איז די שטאָט געוואָרן פול
געפאָקט, ווייל אויפן אָרט פון די אויסגעזידלטע, האָבן די דייטשן געבראַכט צוויי טויזנט
יידן פון סלאָוואַקיע. די לאַגע איז געווען אַ שרעקלעכע. די ענגשאַפט און אומריינקייט
האָט געברענגט טיפוס און טויט.

די צווייטע אויסזידלונג איז פאָרגעקומען דעם 15טן אָקטאָבער 1942. בעת דער
צווייטער אויסזידלונג זענען אין שטאָט דערהרגעט געוואָרן הונדערטער יידן, יונג און
אַלט, מענער און פרויען.

מיר, מיין קינד, מיין מוטער און עטלעכע פרויען, איז געלונגען זיך אַרייַנצוקריגן
אין מאַיאָנטשקאָוו אויף צייטווייליקער אַרבעט. לאַנג בין איך דאָרט ניט
געבליבן. דעם 28טן אָקטאָבער 1942, שפעט בייַנאַכט, איז געקומען דער עס־עס־מאַן
וואַגנער און געמאַלדן, אַז ער דאַרף אונדז נעמען אין דער „יידן־שטאָט" קאָנסקע־
וואָליע, וווּ מיר וועלן זיין מער זיכער. איך האָב פאַרשטאַנען, אַז ער וויל אונדז אַרייַנאַרן.

איך שפרונג דורכן פענצטער

וועז די רוצחים האָבן געטראָפן אַ מוטער מיט אַ קינד, האָבן זיי אין דער מוטערס
אויגן בעסטיאַליש דערמאָרדעט דאָס קינד, און שפעטער — די מוטער. דאָס האָב איך
ניט געוואָלט דערלעבן. דעריבער, איבערלאָזנדיק מיין טייערע מוטער שיינדעלע, האָב
איך זיך אַרויסגעוואָרפן דורכן פענצטער, זייענדיק זיכער, אַז מיר וועלן בויידע צוזאַמען
דערשאָסן ווערן. נאָר מיר זענען נאָכגעשפרונגען די קינדער פון מיין מאַנס ברודער —
סאָניע און נחמן, ווי אויך סערצע געליבטער. צום גליק, איז אונטערן פענצטער קיין
זשאַנדאַרמעריע ניט געווען. אָלץ וואָס איך האָב פאַרמאָגט, האָב איך איבערגעלאָזט
אין הויף. זיצנדיק אין טויט־שרעק, באַרוועס און האַלב־נאַקעט, האָב איך געהערט,
ווי מען פירט אַוועק מיין מוטער און די אַנדערע פרויען. איך בין צוגעגאַנגען צום
הויף עפּעס נעמען פאַרן קינד, זענען שוין געשטאַנען פאָליאַקן און גערדאָט, אַז דער
עס־עס־מאַן איז ניט ווייט. אויב איך וועל ניט אַוועקגיין, וועט מען מיך דערשיסן.
אין גרויס שרעק האָב איך געטומעט דאָס קינד אויף דער האַנט און אַנגעהויבן גיין
קיין דעמבלין, ניט וויסנדיק, צי עס געפונט זיך אין שטאָט אַ ייד. דאָס קינד איז אייַנ־
געשלאָפן אויף מיינע הענט. מיין האַרץ האָט געווייַנט פאַר רחמנות. יעדער מינוט האָט
אונדז געדראָט דער טויט, וויל די פאָליאַקן האָבן אונדז געקענט אויסליפערן דער

זשאַנדאַמעריע. איך האָב זיך אויך שטאַרק איבערגענומען מיטן גורל פון מיין אַרעמער מוטער.

איך בין אַריין אין אַ סטאָדאָלע צו אַן אומבאַקאַנטן פויער. דאָס קינד אַוועק געלייגט אויף דער ערד און געווען אין גרויס שרעק, אַז דער פויער זאָל אונדז ניט באַמערקן. ס'איז נאָך געווען פינצטער, ווען איך האָב זיך ווידער געלאָזט אין ווע אַריין, געציטערט פאַרן בילן פון אַ הונט, זיי זאָלן ניט אויפוועקן די פויערים.

אַ גוטער פויער וועלכער האָט געווויינט ניט ווייט פון קרוקאָווקע אויף אַ קאָלאָניע, האָט געזומען מיין קינד אויף די הענט, אונדז געפירט ביז דער ווינטמיל אויף דער אַלטער פאָרשטאָט. מיר זענען אַריין צו וועגעלעכן, פון דאָרט האָט אונדז ראָבערט (איך געדענק ניט זיין צווייטן נאָמען) געפירט צום לאָגער דורכן טויער, ניט ווייט פון ד"ר סאָכאַצקי. ביים טויער זענען געלעגן עטלעכע דערשאָסענע יידן. ווייזט אויס, אַז זיי האָבן געוואָלט אַרייַנגיין, דאָס טויער איז געווען פאַרמאַכט, האָט מען זיי דערשאָסן. אונדז איז געלונגען אַרייַנצוגיין. איך מיט מיין קינד האָבן זיך אַריבער־ געשמוגלט צו דער באַן, ווו ס'איז געווען מיין פאַמיליע. די באַראַקן ביי דער סטאַציע זענען געווען אַן טירן און פענצטער, ניט באַהייצט. יעדער ליטווינער, אוקראַינער, פּאָליאַק און דייטש — אַלע האָבן געהאָט אַ רעכט אונדז אומצוברענגען. ווינטער, אין אַ ברענענדיקער פראָסט, האָט מען אויף פורן אַרויפגעלייגט אַלע קראַנקע און זיי געשיקט קיין קאָנסקע־וואָליע. רודאָלף, זיגערט, פּעטערסאָן און אַנדערע סאַדיסטן, האָבן יעדן טאָג געשאָסן מענטשן. דאָרט האָבן מיר שטאַרק געהונגערט, געקרענקט. אין אַ פראָסטיקן טאָג האָט מען צוגענומען מיינע צוויי שוועסטערלעך, יונגע בליענדע קינדער. איך האָב געוואָלט צו זיי צוגיין, האָבן די קינדער אָנגעהויבן ווייַנען און געבעטן איך זאָל אַוועקגיין, ווייל דער אוקראַינער האָט מיך געוואָלט שיסן. אין קאָנסקע־ וואָליע האָט מען זיי געהאַלטן אין אָפענע, אומבאַהייצטע הייזער.

באַלד זענען אויסגעבראָכן פאַרשידענע קרענק. מיינע שוועסטערלעך זענען קראַנק געוואָרן אויף טיפוס, געלעגן אויף דער נאַקעטער פאָדלאָגע. די עלטערע, פערעלע, 16 יאָר אַלט, איז געשטאָרבן. די יונגערע, אסתר, איז געלעגן צוגעטוליעט צו איר, ניט וויסנדיק אפילו, אַז איר שוועסטער איז שוין טויט. שפעטער איז אונדז געלונגען צו ברענגען אסתרן צו דער באַן־אינספּעקציע. זי האָט דערציילט שוידערלעכע זאַכן וואָס זענען פאָרגעקומען אין קאָנסקע־וואָליע.

חוץ מיינע פערזענלעכע ליידן, האָב איך זיך צוגעזען ביי דער סטאַציע צו שרעק־ לעכע רציחות און פיין.

דעם 14 יולי 1943, איז פאָרגעקומען אַן אויסזידלונג קיין פאָניאַטאָוו. 12 בייטאָג

זענען געקומען עס־עס־לייט מיט מאַשין־געווער און געגעבן אַ באַפעל, מיר זאָלן זיין גרייט אָפצופאָרן. וויסנדיק אַז מיין קינד יונה דראָט נאָך פריער דער טויט ווי מיר, האָב איך זיך אין די אויגן פון די עס־עס אַדורכגעריסן דורך די שטעכל־דראָטן. איך מיט מיין קינד, ביידע צעבליטיקטע, איז געלונגען אַרייַנצוגיין ביי דער סטאַציע צו אַ באַקאַנטן קריסט. דאָרט האָט מען ניט געקענט בלייבן לאַנג, ווייל די קריסטן האָבן מורא געהאַט, אַז די זשאַנדאַמעריע וועט זיי אומברענגען פאַר אויסבאַהאַלטן אַ ייד. ניט האָבנדיק ווו זיך אַהינצוטאָן, האָב איך באַשלאָסן צו גיין צום רייכן פויער סטאכארסקי, וועלכער האָט געווויינט מיט זיין פאַמיליע אין דאָרף טשערניאָוו, ניט ווייט פון לוגאָוו. ער האָט ביי זיך געהאַלטן יידן, געגעבן עסן אָן געלט. אַנטיסעמיטן האָבן אים געמסרט און די זשאַנדאַמעריע האָבן אים מיט זיין פאַמיליע אויפגעהאַנגען אין דעמבלין.

דעם אַדרעס צו סטאכארסקין האָט מיר געגעבן דער לייטער פון דער פאַלקס־שול סקאָוואָראָנסקי, אַ גרויסער דעמאָקראַט און יידנפרייַנד. ליידער, איז ער צוויי וואָכן פאַר דער באַפרייונג דערמאָרדעט געוואָרן דורך די א.ק.„ אין דער אַנוועזנהייט פון זיין פרוי. דאָס האָט מיר דערציילט וולאַדיסלאָוו יאַראָשעק — אָן אַרעמער מויערער, וועלכער האָט געגעבן זיין לעצטן ביסן פון מויל פאַר יידן. ליידער, איז ער אין 1945 געשטאָרבן פון טובערקולאָז.

איך בין אַוועק מיטן קינד צו דער קאַטלאָווניע ביים לאַגער, אויף דעם פלי־פעלד. דאָרט האָב איך געטראָפן מיין מאַן און מיין ברודער פייוול, וועמען ס׳איז געלונגען צו אַנטלויפן פון דער סטאַציע. מיינע צוויי שוועסטערס, רבקהלע און אסתרל און מיין שוואָגער ברוך פערלמאַן פון פולאָוו, צוזאַמען מיט אַלע יידן פון דער סטאַציע, האָט מען אַוועק געשיקט קיין פאָניאַטאָוו. זיי זענען פון דאָרט מער ניט צוריק געקומען. דעם 3טן נאָוועמבער 1943 איז פאָניאַטאָוו און טראָוניקי פאַרניכטעט געוואָרן.

גוטע מענטשן העלפן אונדז

אין לאַגער אויפן פלי־פלאַץ האָבן מיר ניט געטאָרט בלייבן, ווייל מיר זענען ניט געווען לעגאַל. די זעלבע נאַכט האָבן מיר געגעכטיקט אויף אַ פעלד פון קאָרן, אוקראינער האָבן אונדז באַשאָסן. צום גליק, האָבן די קוילן ניט געטראָפן. אייַדער ס׳איז געוואָרן טאָג, זענען מיר מיט האַרץ־קלאַפעניש צוריק געגאַנגען צו דער קאַטלאָווניע, ווייל מיר האָבן ניט געהאַט ווו זיך צו באַהאַלטן. איך געדענק, אַז די פרוי עדזשש עקהייזער האָט אונדז געברענגט מיטאָג, אָבער פאַר צרות האָבן מיר ניט געקענט עסן, וויסנדיק, אַז יעדער מינוט דראָט אונדז דער טויט.

ס׳איז אויך אַרײַנגעקומען די פרוי פון ד״ר פאַריס. זי האָט מיך געוואָלט באַרויקן און געזאָגט, אַז מענטשן אין לאַגער האָבן געבעטן דעם לאַגער־פירער ער זאָל אינטערוועניר ביי דער דייטשער מאַכט, מען זאָל אונדז אַרײַננעמען. זי האָט מיר אויך געגעבן אַן אַדרעס צו אַ פּאָליאַק, וועלכער וועט אונדז אַרײַנלאָזן. אויב ס׳וועט ווערן שלעכט אין לאַגער, וועט זי מיט איר מאַן און טאָכטער, אין פאַל וועז זיי געלונגט, אויך דאָרט גיין. אין דער זעלבער צייט איז דער לאַגער־פירער געקומען מיט דער גוטער ידיעה, אַז מען האָט אונדז אַנגענומען. אין לאַגער אין דעמבלין זענען מיר געבליבן אַ יאָר. מיר האָבן ניט געהאָט קיין געלט, האָלב נאַקעט און באַרוועט, אָבער גוטע מענטשן האָבן אונדז געהאָלפן. אַ האַרציקן דאַנק קומט דער פרוי פון חיים טייכמאַן פאַר איר מענטשלעכער האַנדלונג.

אין דעמבלינער לאַגער זענען מיר געבליבן ביזן 18טן יולי 1944. וועז די סאָוויעטן זענען צוגעקומען צו דער ווייסל, איז דער לאַגער איבערגעפירט געוואָרן, אין צוויי גרופן, קיין טשענסטאָכאָוו. אין די ערשטע גרופּע האָבן זיך געפונען 15 קינדער, וועלכע זענען אומגעבראַכט געוואָרן דורכן נאַצישן מערדער באַרטנשלאַגער. אַ גרויסע שולד האָט אין דעם געהאַט דער דייטשער ייד יאָלעס, וועלכער איז געווען לאַגער־פירער. די צווייטע גרופּע, אין וועלכער עס זענען געווען עטלעכע דרייסיק קינדער, האָט מען געמוטמען צום ליקווידירן. די קינדער זענען צוויי טעג און נעכט געווען אין גרויס שרעק. דערנאָך האָט מען זיי אונדז צוריק געגעבן. פאַר וואָס די נאַציס האָבן זיי צוריק געגעבן — וויסן מיר ניט ביז היינט.

אין טשענסטאָכאָוו זענען מיר געווען ביזן 15טן יאַנואַר 1945, וועז די רויטע אַרמיי האָט אונדז באַפרייט. אַ טאָג פריער האָבן די דייטשן אויסגעזידלט 800 יידן קיין בוכענוואַלד. צוזאַמען מיט די אויסגעזידלטע, זענען געווען מיין מאַן, פאַטער און ברודער.

אין די לעצטע טעג פון קריג, האָט מען מיין פאַטער געשיקט אויפן „טויטן־מאַרש״. אויפן וועג האָבן די דייטשן אים און נאָך יידן אַרײַנגעטריבן אין אַ טייך. אַרויסקומענדיק פון טייך, איז ער געשטאָרבן. מ׳זן מאַן און מיין ברודער האָבן אויס־געמיטן דעם „טויטן־מאַרש״, וויל זיי זענען געווען קראַנק און געשוואָלן פון הונגער, ביז דער לאַגער איז פאַרנומען געוואָרן דורך אַמעריקאַנער און ענגליש מיליטער.

ס׳איז ענדלעך געקומען דער סוף צו דער שרעקלעכער מלחמה. מיין מאַן און ברודער האָבן זיך צוריק געקערט פון בוכנוואַלד. מיר האָבן געלעבט אין לאָדזש, דערנאָך האָט זיך אונדז איינגעבן צו פאַרלאָזן פוילן. איצט לעבן מיר אין קאַנאַדע, מאָנטרעאַל.

די רוסן האָבן אונדז באַפרייט

אסתר שאַפּירא־טענענבוים / פּאַריז

ניט קיין גרויסע שטאָט איז געווען דעמבלין, אָבער דערפאַר גאָנץ פּאָרגעשריטן און באַוווּסטזיניק. מיר האָבן געלעבט ניט אין רייכקייט, נאָר זייער האַרציק.

אין שטעטל איז געווען אַ שטאַרקער אינטערעס פאַר קולטור און וויסן. עס האָט עקזיסטירט אַ קולטור־פאַריין מיט אַ גרויסער ביבליאָטעק. מיר האָבן יעדע וואָך געהאַט קעסטל־אָוונטן און באַקומען ענטפערס אויף פראָגן וואָס האָבן אונדז אינטערעסירט. מיר האָבן אויך געהאַט אַ דראַמאַטישן קרייז, וואָס האָט געשטעלט שיינע פּיעסן און די הכנסה איז געגאַנגען פאַר געזעלשאַפטלעכע צוועקן.

צו אונדזער גרויסן צער, האָט היטלער פאַרשניטן אונדזער אַלעמענס לעבן!

אין 1938 האָבן מיר שוין געזען דעם אָנהייב פון גרויסן אומגליק. מיר האָבן מורא געהאַט פאַרן קלענסטן קריסטלעכן קינד. זיי האָבן ניט געלאָזט רויק דורכגיין אַ יייד, באַוואָרפן מיט שטיינער, געזידלט און געחוזקט. זיי האָבן שוין דעמאָלט געשריגן, אַז היטלער וועט קומען אויף אייך. ליידער, מיר יידן האָבן ניט געגלייבט אין דעם היטלער־צאָרן! יידן האָבן געזאָגט, אַז מען וועט איבערלעבן היטלערן אויך!

אין סעפּטעמבער 1939 האָט זיך אָנגעהויבן דער קאָשמאַר. יעדער טאָג — פּרישע גזירות: צוואַנגס־אַרבעט, באַגלייט מיט מערדערישע קלעפּ, געלע לאַטעס, פאַרטרייבן איז געטאָן און לאַגערן, פּיין, הונגער און קעלט. און איבער אַלץ — דער שטענדיקער פּחד פאַרן טויט. דאָך האָט דער יייד געגלויבט, אַז ער וועט איבערלעבן אַלע צרות.

דעם 6טן מאַי 1942 איז געווען די ערשטע דעפּאָרטאַציע פון אַ 2,500 יידן. פון מיין פאַמיליע — 14 נפשות מיט אַ מאָל! אַלע אויף קידוש השם.

דערנאָך האָבן זיך אָנגעהויבן וווייטערע אויסזידלונגען. דאָס זענען שוין געווען מאַסן־שחיטות. אויף די דעמבלינער גאַסן זענען געלעגן הונדערטער טויטע. די ערד איז געווען רויט פון בלוט. דאָס איז געשען דעם 28טן אָקטאָבער 1942. די איבערגע־בליבענע זענען פאַרטריבן געוואָרן אין לאָגער. קיין איין יייד איז ניט געבליבן אין שטאָט.

מיר האָבן געאַרבעט אין אַ לאָגער, אַ פּאָר קילאָמעטער פון דעמבלין. יעדן טאָג אַדער איין מאָל איז צוויי טעג, איז געווען אַ קאָנטראָל פון די עס־עס. די שרעק איז ניט צו שילדערן. די קינדער האָבן געמוזט ליגן באַהאַלטן אין די בעטן. מיר זענען געווען אין דעמבלינער לאָגער ביז 1944. וועו די רוסן האָבן זיך דערנענטערט, האָבן אונדז די עס־עס דעפּאָרטירט קיין טשענסטאָכאָוו. דאָ איז די לאָגע געווען נאָך ערגער.

מען האָט באַלד צוגענומען 16 קינדער און דערהרגעט. ביי אונדז האָט מען אויך צוגענומען די קינדער, און נאָך 10 טעג איז געלונגען מיט גרויס פּראָטעקציע, צו באַפרייען 33 קינדער.

מיין קינד איז געווען דאָס יונגסטע, אַנדערטהאַלבן יאָר איז עס אַלט געווען. ווען ס׳איז געקומען אַ קאָנטראָל פון די עס־עס, האָב איך עס צוגעדעקט מיט אַ קאָלדרע אין בעט. עס האָט שטענדיק געווויינט פון הונגער, נאָר ווען די עס־עס איז געקומען, האָט עס קיינמאָל ניט געווויינט. עס האָט געפילט שרעק. ס׳איז ניט צו באַשרייבן דעם פּחד פון די עלטערן און די קינדער, ווען ס׳איז געווען אַ קאָנטראָל. די קינדער האָבן זיך געהאַלטן ווי אַלטע מענטשן.

צוויי טעג פּאָר אונדזער קומען קיין טשענסטאָכאָוו, האָט מען אַוועקגעשיקט 200 משפּחות מיט קינדער. די קינדער האָט מען צוגענומען און אומגעבראַנגט.

10 טעג פּאָר דער באַפרייונג, איז געווען אַ סעלעקציע. מען האָט געזען די מאַמעס מיט די קינדער און אַלטע פרויען. אַ קינד פון 4 יאָר האָט זיך געבעטן ביי דער מוטער, זי זאָל ניט לאָזן אים צונעמען, שטאַרק זי געהאַלטן ביי דער האַנט...

ווען די רוסן זענען געקומען און אונדז באַפרייט, האָבן מיר געקושט די רוסישע זעלנער. איך וועל קיינמאָל ניט פאַרגעסן, אַז אַ דאַנק זיי זענען מיר געווארן פריי!

הגירוש השני

זהבה אמיץ

היה זה ביום רביעי בשבוע, יום סתיו שטוף שמש. ניצלתי את מזג־האויר הנאה לכביסת לבנים, ולהביאם למעגליה של בורנשטיין (מהאפנים) ליד השוק. עוד טרם הספקתי לחזור הביתה ולהכין את ארוחת־הצהרים נשמעו ברחוב הדי יריות. אין זאת אלא אקציה — חלפה מחשבה במוחי — שכן עברו כחמישה חודשים מאז ה„אקציה" הראשונה. למזלנו, היינו באותו יום כולנו יחד בבית. האחיות כבר היו מסודרות בעבודה במחנה, בשדה־התעופה ועשינו הכנות להביא לשם גם את הסבא והסבתא. אולם לא מצאנו דרך כיצד לבצע את הדבר, כי זקנים לא נתקבלו לעבודה. שנית, גם לצעירים לא קל היה להתקבל למחנה.

ישבנו סביב השולחן והרהרנו במצב, שכן למשפחה רבת נפשות כמשפחתנו לא

קל היה למצוא לכולם מקומות מחבוא או לנסות להמלט מהגיטו. תשע נפשות היינו: סבא, סבתא, אבא, אמא, שלוש אחיות, גיסתי שרה ותינוקה בן השמונה־עשר חודש. אחי לייזשע היה מהקרבנות הראשונים של העיירה שנשלח למחנה סוביבור ב„אקציה" הראשונה.

בינתיים הלכו וגברו היריות בחוצות העיירה. שכנינו הגויים סיפרו כי רבים הקרבנות מבין היהודים שניסו לברוח מהגיטו והוסיפו, כי העיר מוקפת מכל עבריה בחיילים גרמניים. אבא אמר כי אין טעם לצאת במצב כזה החוצה ורק ברירה אחת נותרה לנו — להתחבא. גרנו בבית דו־משפחתי, אצל משפחה נוצרית. בפרוזדור הבית היתה כניסה לעליית־הגג ובו היה גם מרתף צר. אבא ציווה עלינו להתחבא בו, אבל המרתף היה צר מלהכיל את כולם. לכן נשארנו, אבא, אנקה ואני לשבת בבית.

עצבי אבי מתוחים היו עד להתמוטטות והוא זעק:

— אולי לא ייוותר איש בעיירה? ואם ימצאו אותנו הרוצחים, הם יטבחו את כולנו. איני רוצה שחייכם ירבצו על מצפוני. אני ארוץ לכיכר השוק ואראה אם לא נותרו יהודים בעיירה ויהיה גורלי כגורלם. אבא רץ ועזב אותנו. נשארתי עם אנקה, באופיינו היינו שונות זו מזו. אני נשארתי קרת־רוח, אך אנקה איבדה עשתונותיה. היא החלה לצעוק ולבכות, כי כאן ניהרג שתינו. היא לא שלטה עוד בעצביה, פרצה הדלת ורצה אחרי אבא.

עתה נותרתי לבדי, התחלתי לחשוב מה לעשות, איפה להסתתר? הבינותי כי ראשית כל חייבת אני להסוות את דלת המרתף, כדי שלא תתגלה. יצאתי לחצר ומילאתי סל גדול בנסורת ששימשה להסקה, ופיזרתיה על הרצפה. לאחר־מכן חזרתי הביתה, הורדתי מהשולחן את הצלחות ושאר כלי־האוכל, על המיטות פרשתי שני כיסויים וכיבדתי את החדר. הייתי שלווה, מחשבתי היתה צלולה ועשיתי את מלאכתי בשקט. חשבתי בלבי, כי אם יתפרצו הגרמנים לביתנו, ודאי יקבלו הרושם כי כאן לא מתגוררים יהודים. הייתי צעירה וקלסתר־פני לא היה דומה לפני יהודיה. עד היום זוכרת אני כי אז מסוגלת הייתי להציל את משפחתי.

בדירה הסמוכה נותרו שלוש ילדות קטנות, שהגדולה בהן היתה כבת שלוש־עשרה שנים. הוריהן עבדו והן נותרו לבדן בשעת ה„אקציה" בבית. בתחילה לא תפסה הגדולה מה מתרחש סביבה ואני לא נחשתי הצרות שאאלץ לסבול בגללה.

בינתיים עברו הגרמנים מבית לבית. ולא פסחו אפילו על בית יהודי אחד. כל יהודי שמצאו הרגוהו במקום או גרשוהו לכיכר השוק. וגם לרחובנו הגיעו המרצחים. מול ביתנו ניצבו שני בתים רבי־קומות, בהם התגוררו יהודים מסלובקיה שהובאו לגיטו דמבלין. יהודים אלה לא התחבאו, הם נשארו יושבים בחדריהם בשלווה גמורה, כי לא

עלה על דעתם להתחבא בפני חיות־הטרף. הם אמרו בלבם, כי הגרמנים, אינם רוצחים צמאי־דם ולא ירצחו אנשים זקנים, חסרי־מגן וחפים מכל עוון. כאשר הגרמנים פרצו לביתם ומצאו אותם שלווים ורגועים, בלי פחד ואימה, הוציא החזיון הזה את הרוצחים מכליהם, ממש טירוף אחז אותם. אין לתאר את המחזה שהתרחש שם.

כאשר ראו זאת הילדות מחלון ביתן התפרצה הגדולה שבהן לחדרי בצעקה:

— הסתלקי מיד מכאן ולא אלך לקרוא את הגרמנים!

חששתי כי תברח החוצה ומי יודע מה עלול לקרות. אולם לא אבדתי את עשתונותי, מיד נעלתי את הדלת ונאבקתי עם הילדה כחיה פצועה. היא צעקה, בעטה, נשכה וניסתה להוציא מידי את המפתח. לא חשבתי אותו רגע כי גם היא כמוני נתונה באותה צרה והרי כבת שלוש־עשרה שנה היתה הילדה, בלי נסיון חיים ובלי הבנת המציאות שמסביבה. אימתה גברה משראתה כיצד הגרמנים הורגים את היהודים הזקנים בשני הבתים שמולנו. סוף־סוף הצלחתי להרגיעה, בחוץ החשיך והגרמנים המשיכו בדרכם. טבח הדמים באותו יום, שהפיל כ־600 קרבנות הגיע לקיצו. אבא, הוסיף להיות אתנו עוד כשבועיים ימים ומהמחנה השני נשלח למחנה המוות מיידאנק, שם נספה כעבור ימים אחדים. בעיירה נותרו מתי־מעט, אותם העסיקו הגרמנים באיסוף גוויות החללים ובקבורתם.

היתה זו ה„אקציה" השלישית שעשתה את דמבלין „יודנריין". אולם בטרם הובל אבא למחנה ההשמדה מיידאנק הוא בנה „בונקר" להוריו — לאביו ולאמו, בו ישבו שבוע ימים. לאחר מאמצים רבים הצלחנו בהסכם עם אכרים, להביאם למחנה העבודה. היום קל לספר את הדברים האלה, אולם אז כרוך היה המעשה במאמצים על־אנושיים, ?הוציאם דרך גדרות תייל ולהבריחם שוב דרך גדרות תייל שהיו מתוחים סביב המחנה. אולם סבא מת כעבור חודשים אחדים ואילו סבתא הלכה לעולמה לאחר השיחרור, לאחר יסורים וסבל רב שהיו מעל לכוחותיה לשאתם בשנותיה האחרונות.

הואיל וגיסתי היתה רשומה במחנה, הלכנו כולנו וכן ילדה אליה, למחנה, ולא קל היה להציל תינוק ממוות בימי השתוללות החיה הנאצית. אולם, ייתכן, כי הודות לרצון החיים העז שלנו, הודות ליזמתנו ומאבקנו, זכינו כמעט כולנו לצאת מהמחנה ולהשאר בחיים.

די צווייטע אויסזידלונג

זהבה אמיץ

עס איז געווען מיטוואָך, אַ זוניקער האַרבסט־טאָג. געניסנדיק פונעם שיינעם וועטער, האָבן מיר געוואָשן די וועש און דערנאָך אַוועק אין מאָגעל צו באָרנשטיינען (פון די ראָווערן), אויפן רינעק. מיר האָבן נאָך באַוויזן צו קומען אַ היים, צוגרייטן מיטאָג און זיך געזעצט עסן.

פלוצלינג האָבן מיר דערהערט אַ שיסעריי. מן־הסתמא וועט ווידער פאָרקומען אַן אַקציע, ווייל כמעט 5 חדשים זענען שוין אַוועק פון דער ערשטער אַקציע. צו אונדזער מזל, זענען מיר דעם טאָג אַלע געווען אין שטוב. די שוועסטערס האָבן שוין געאַרבעט אין לאַגער אויף דעם פלי־פלאַץ. מיר האָבן געמאַכט פאַרברייטונגען צו ברענגען אַהין דעם זיידן און באָבען פון געטאָ. מיר האָבן אָבער ניט געקענט געפונען קיין וועג ווי אַזוי עס צו מאַכן, ווייל עלטערע מענטשן האָט מען ניט אַנגענומען אין לאַגער. אפילו יונגעלייט האָבן שוועריקייטן אָנצוקומען דאָרט אויף אַרבעט.

זענען מיר אַזוי געזעסן און געטראַכט וואָס צו טאָן, און אנערקענט, אַז ס׳איז אַ שוועכע זאַך מיט אַזאַ גרויסער משפחה. ניט געווען ווו זיך צו באַהאַלטן, אַדער ערגעץ צו אַנטלויפן. מיר זענען געווען 9 פערזאָן. זיידע־באָבע, טאַטע־מאַמע, דריי שוועסטערס, מיין שוועגערין שרה מיט אַן 18 חדשימדיק קינד (פאָלציע). לייזשע, מיין ברודער, איז געווען פון די ערשטע קרבנות וועלכע דער רוצח האָט געשיקט קיין סאָביבאָר, ביי דער ערשטער אַקציע.

דערווייל האָט זיך די שיסעריי פאָרשטאַרקט. די קריסטלעכע שכנים האָבן דער־ציילט, אַז עס זענען שוין דאָ אַ סך קרבנות פון די וועלכע אַנטלויפן פון געטאָ. זיי האָבן איבערגעגעבן, אַז די גאַנצע שטאָט איז אַרומגעשטעלט מיט דייטשיש מיליטער. מיין פאָטער האָט באַשלאָסן, אַז ס׳איז זינלאָז אַרויסצוגיין פון שטוב מיט אַזאַ גרויסער משפחה. פאָראַן נאָר איין אויסוועג — צו באַהאַלטן זיך. מיר האָבן געווויסט אין אַ 2 משפחות־הייזקע, ביי אַ פוילישער פאַמיליע. פון קאָרידאָר האָט געפירט אַן אַריינגאַנג צום בוידעם. אין קאָרידאָר איז אויך געווען אַ קלייניער קעלער. דער פאָטער האָט אונדז באַפוילן אַריינצוגיין אין קעלער. אָבער עס איז ניט געווען אָרט פאַר אַלע, בין איך, אַנקע און דער פאָטער געבליבן אין דער שטוב.

מיין פאָטערס נערוון האָבן אָבער ניט אויסגעהאַלטן. ער האָט צו אונדז געשריגן:

— אפשר בלייבט קיינער ניט אין שטעטל? אַז מען וועט אונדז דאָ געפונען —

וועט מען אַלע אויסשעכטן, איך וויל דאָס ניט האָבן אויף מיין געוויסן. איך לויף אויפן מאַרק־פּלאַץ און וועל זען, אויב עס בלייבט ניט קיין איין יידּ אין שטעטל, וועל איך טיילן דעם גורל פון אַלע.

ער איז אַרויס געלאָפן פון שטוב. איך בין געבליבן מיט אַנקען. מיר זענען געווען צוויי קאָנטראַסטן. איך בין געווען קאַלטבלוטיק, בעת זי האָט זיך אין גאַנצן פאַרלוירן. זי האָט אָנגעהויבן צו ווייגען און שרייען אַז מען וועט אונדז דאָ אויסשעכטן. זי האָט אויפגעמאַכט די טיר און נאָכגעלאָפן דעם פאָטער.

בלייבנדיק אַליין, האָב איך געזומען טראַכטן וווּ זיך צו באַהאַלטן. איך האָב אויסגערעכנט, אַז די טיר פון קעלער דאַרף פאַרמאַסקירט ווערן, מען זאָל זי ניט זען. איך בין אַריין אין קאַמער, וועלכע האָט זיך געפונען אין הויף און דאָרט גענומען אַ פולן קויש זעגעכץ, וואָס מ׳האָט דעמאָלט באַנוצט אַלס הייץ־מיטל. איך האָב פאַרשיט די גאַנצע פאָדלאָגע פון קעלער. דערנאָך בין איך אַריין אין שטוב, אַראָפגענומען די טעלער מיטן עסן פון טיש, אויפגערוימט די צימערן, אַרויס גענומען פון שאַנק 2 ריינע דעקעס און זיי פאַרשפרייט איבער די בעטן. מיין מוח האָט רויק און אויסגערעכנט געאַרבעט, אַז ווען די דייטשן וועלן אַריינקומען אין הויז, זאָלן זיי האָבן דעם איינדרוק אַז דאָ ווויינען ניט קיין יידן. איך בין געווען יונג, ניט געהאַט קיין ספעציעל יידישן אויסזען. איך דערמאָן זיך נאָך הייַנט, אַז אין יענעם מאָמענט בין איך געווען פּעיק צו ראַטעווען מיין פאַמיליע.

דערווייל זענען ביי אונדזער שכנה געבליבן נאָר דריי קליינע מיידלעך. די שכנה מיט איר מאַן האָבן געאַרבעט. די עלטסטע פון די מיידלעך איז געווען אַלט 13 יאָר. פון אַנהייב האָט זי ניט באַגריפן וואָס איך טו. איך ווידער האָב ניט פאַרויסגעזען, אַז כ׳וועל האָבן פון איר צרות.

די דייטשן האָבן דערווייל געזוכט איבער דער גאַנצער שטאָט, ניט אויסמיידנדיק קיין הויז. וווּ זיי האָבן געפונען יידן, האָבן זיי געשאָסן, אָדער געטריבן צום מאַרק־פּלאַץ. זיי האָבן זיך אויך דערנענטערט צו אונדזער גאַס. אַנטקעגן אונדזער הויז, זענען געווען צוויי גרויסע הייזער, באַווויגט פון סלאָוואַקישע יידן, וועלכע מען האָט געברענגט קיין דעמבלין נאָך דער ערשטער אויסזידלונג. דאָס זענען געווען עלטערע מענטשן, וועלכע האָבן ניט געהאַט קיין אַנונג וואָס עס מיינט זיך אויסבאַהאַלטן. זיי זענען געווען ביי דער מיינונג, אַז דייטשן זענען ניט פעיק צו מאָרדן אומשולדיקע מענטשן. ווען די מערדער זענען אַריין אין יענע הייזער און געזען ווי מען זיצט זיך רויק און געמיטלעך איז די ווויינונגען, זענען זיי אין גאַנצן ווילד געוואָרן. שווער צו שילדערן וואָס דאָרט האָט זיך אָפּגעטאָן.

אַזוי ווי אונדזער הויז איז געווען קעגנאיבער און די מיידלעך פונעם שכן האָבן אַלץ געזען, איז די גרויסע אַרײַנגעלאָפן צו מיר מיט אַ געשריי:

— שוין טראָגט זיך אַלע אָפּ פון דאַנען, אויב ניט גיי איך און רוף זיי גלייך אַהער.

איך האָב מורא געהאַט, אַז אָט וועט זי אַרויסלויפן פון שטוב. ווער ווייסט, וואָס זי איז פעיק צו טאָן. אַ גליק וואָס איך האָב ניט פאַרלוירן מיין קאָלטבלוטיקייט, נאָר צוגעלאָפן צו דער טיר און זי פאַרמאַכט. היינט קאָן איך זיך ניט פאָרשטעלן וויפל כוח און גבורה עס האָט זיך צו מיר געמוסען אין יענעז מינוטן. איך האָב מיט דעם מיידל געקעמפט ווי מיט אַ חיה. זי האָט געשריגן, זיך געוואָרפן, געוואָלט אַרויסנעמען די שליסלען פון מיין האָנט. איך האָב דעמאָלט ניט געטראַכט, אַז אויך זי איז אין אַן אומגליקלעכער לאָגע. דערצו איז זי בסך־הכל אַלט געווען 13 יאָר, אָן אַ סך לעבנס־דערפאַרונג. איר שרעק האָט זיך נאָך מער פאַרגרעסערט, ווען די דייטשן זענען פלוצלינג אַריין אין די צוויי אַנטקעגנדיקע הייזער און דורכגעפירט אַ שחיטה אויף די זקנים.

ענדלעך איז מיר געלונגען זי צו באַרויקן. דערווייל זענען די דייטשן אַוועק. עס איז געוואָרן פינצטער, דער בלוטיקער שניט האָט זיך געענדיקט. פון 500 ביז 600 קרבנות זענען געווען. מיין פאָטער האָט נאָך זוכה געווען צו זיין מיט אונדז צוזאַמען אַ צוויי וואָכן. ער איז פון צווייטן לאָגער אַוועק געשיקט געוואָרן קיין מיידאַנעק, און נאָך אַ פאָר טאָג איז ער אומגעקומען.

צו אונדזער מזל זענען נאָך אין שטאָט פאַרבליבן אַ קליינע צאָל מענטשן, ווייל די דייטשן האָבן זיך געגייטיקט אין אַ גרופּע יידן, כדי אויפרוימען די טויטע.

מיר זענען איבערגעגאַנגען ווינען אויף דער אָקולנע גאַס. מיין פאָטער איז גלייך צוגעטרעטן בויען אַ באַהעלטעניש, ספּעציעל פאַר זיידע־באָבע, וועלכע מען האָט אין לאָגער ניט געקאָנט איינאָרדענען אויף אַרבעט. ניט געקוקט וואָס מיין פאָטער איז געווען אַ זייער פרומער יד, פול מיט בטחון, האָט ער זיך ניט פאַרלאָזט אויף נסים, נאָר אַלץ געטאָן, כדי זיך און אונדז ראַטעווען.

מיר זענען געווען כמעט די אייניקע גאַנצע משפּחה אין שטאָט, וואָס האָט דורכגעמאַכט דריי אַקציעס — און אַלץ אַ דאַנק מיין פאָטערס גרויסע אָנשטרענגונגען און איניציאַטיוו.

נאָך דער צווייטער אַקציע איז געקומען די דריטע. די שטאָט איז געבליבן אָן יידן. בעת דער דריטער אַקציע, איז מיין פאָטער אַוועק קיין מיידאַנעק. אָבער פאַר זיינע עלטערן האָט ער געמאַכט אַ גוטן בונקער, אין וועלכן זיי זענען געווען אַ גאַנצע וואָך. נאָך גרויסע אָנשטרענגונגען, האָבן מיר אָפּגעמאַכט מיט פויערים, צו ברענגען

זיי בגניבה אין לאַגער. איצט דאָס באַשרייבן איז לייכטער, ווי עס איז געווען אַדורכ־צופירן, ספּעציעל דאָס אַרויסנעמען זיי פון איין זייט שטעכל־דראָט אויף דער צווייטער זייט. אָבער מיר האָבן דאָך מצליח געווען זיי צו ברענגען אין לאַגער.

דער זיידע איז געשטאַרבן נאָך אַ פּאָר חדשים. די באָבע אָבער האָט זוכה געווען צו שטאַרבן שוין נאָך דער באַפרייונג, אַדורכמאַכנדיק אין איר עלטער ניט ווייניק יסורים.

אַזוי ווי מיין שוועגערין שרה איז געווען פאַרשריבן אין לאַגער, זענען מיר אַלע און איר קינד, אַוועק אַהין. עס איז ניט געווען פון די לייכטע זאַכן, צו ראַטעווען קליינע קינדער. אָבער מיר האָבן אַלץ געטאָן, כדי זיין צוזאַמען. מעגלעך, אַז אַ דאַנק אונדזער קעמפערישקייט, איניציאַטיוו און ווילן צום לעבן, האָבן מיר זוכה געווען כמעט אַלע, וועלכע זענען אַריין אין לאַגער, אויך פון אים אַרויסצוגיין.

כ׳בין ניט בכוח אַלץ צו באַשרייבן...

יוסף דייטשער / אַרגענטינע

דאָס ערשטע אומגליק איז געווען, ווען מ׳האָט צוגענומען אונדזער פּאָטער בעת אַן אויסזידלונג. דערנאָך בין איך אַריין אין לאַגער. מיר זענען פיר יידן געלעגן אויף די הוילע ברעטער, צוגעדעקט מיט אַ שטיקל צעריסענער קאָלדרע. עס איז געווען זייער קאַלט. די 4 זענען געווען: מלכהלע, ברכהלע, שרה מיין פרוי און איך.

איך האָב געפילט, אַז כ׳וועל עס ניט אויסהאַלטן. איך בין נאָך געווינען געווען צו מיין שיין בעט מיט בעטגעוואַנט. איך באַשליס צו גיין מיט דער פּאָליצייַ אין שטאָט, בעת דעם איבערייס פון אַ האַלבער שעה. מיין שוועסטערס זון שימעק איז געווען אַ פּאָליציאַנט, האָב איך אים געבעטן, ער זאָל מיך לאָזן מיטגיין.

איך בין אַריין אין מיין שטוב, אַלץ איז נאָך דאָרט געווען. איך האָב צונויפגענומען אַ ביסל זאַכן, אַ ווארעמען פּאָלטאָ, געמאַכט אַ פּעקל. דערווייל איז אַריין אַ זשאַנדאַרם און מיך געפרעגט וואָס איך טו דאָ. איך האָב אים געענטפערט, אַז דאָס איז מיין שטוב, איך וויל מיר עפּעס נעמען אָנצוטאָן. ער האָט געפרעגט: דו ביסט דאָך אין לאַגער? ווי אַזוי קומסטו אַהער? ער האָט אַרויסגענומען דעם רעוואָלווער און מיך געוואָלט שיסן. מיין שוועסטערס זון האָט אים געקענט, האָט ער אים אָנגעכאַפּט ביי

דער האָנט און געזאָגט, אַז איך בין זיין פעטער, ער זאָל מיך אָפלאָזן. זיי האָבן אים צוגעזאָגט צו געבן אַ מתנה. איך האָב איבערגעלאָזט דאָס פעקל און אַוועק.

וען איך בין אַריין אין לאַגער, האָט מיך קיינער נישט דערקענט, אַזוי האָב איך זיך געענדערט פון פּחד. מער בין איך ניט געגאַנגען, געליטן קעלט און הונגער.

איך האָב געאַרבעט אין אַ האַלע, געוואַשן די וועגענער מיט אַ גומי־רער. איינמאָל איז אָנגעקומען אַ דייטש און איך האָב פון אים באַקומען קלעפּ איבערן קאָפּ. איך בין געווען כמעט טויט. מען האָט מיך אַרויסגעלעפּט אין דרויסן, מיין מלכהלע און ברכהלע האָבן שטאַרק געווייַנט. מען האָט מיך אַרויפגעלייגט אויף אַ מיסט־וועגעלע, געפירט צום באַגראָבן.

מיין איידעם יאָסל איז דאָס געוואָרן, איז ער געקומען שנעל אין לאַגער, אַרויף צום יידישע דאָקטאָר קעסטנבוים, געבעטן ער זאָל זיך דערבאַרעמען און מיך ראַטעווען. ער האָט שטאַרק געווויינט. דער דאָקטאָר האָט מיר געהאַקט די אָדערן, געשטעלט 10 נאָדלען און אַרויסגעצאַפּט 2 גלעזער בלוט.

צו דער אַרבעט האָב איך מער ניט געקענט גיין. אין באַראַק האָב איך אויך ניט געקענט ליגן, אַזוי אַז עס איז געווען גרויסע צרות.

ס׳איז געשען אַ פאַל מיט אַ פרוי, וועלכע האָט געאַרבעט אין קיך. זי איז אַריין־געפאַלן אין אַ קעסל מיט הייסן וואַסער, זיך אָפּגעברירט ביזן האַלדז. מען האָט זי אַרייַנגעלייגט אין אַ צימער, דאָרט באַהאַלטן. איז געשען אַזאַ פאַל מיט אַ קריסט, האָט מען אים געמוסען אין אַ שפּיטאָל, אַ ייִד האָט מען געשיקט אין לאַגער, אויף אומקום. 3 וואָכן בין איך געווען אין דעם צימער. וואָס איך האָב זיך דאָרט אָנגעליטן — איז ניט צום באַשרייבן.

שפּעטער איז געקומען אַ קאָמיסיע. מיך האָט מען באַהאַלטן, אָבער די פרוי וועלכע האָט זיך אָפּגעברירט, האָט מען ניט געקענט רירן. אַלע האָבן געמיינט, אַז מען וועט זי שיסן. אָבער דער לאַגער־פירער, אַ ווינער ייִד אַן אַדוואָקאַט, איז געקומען און מיט אַ שמייכל געזאָגט: „מיינע הערן, זענען זי דיזע פרוי? זי האָט געזען, אַז עס איז ניטאָ קיין פלייש אין קעסל — האָט זי זיך אַריינגעשליידערט". ער האָט זיי דער־ציילט ווי אַזוי עס איז געשען. זיי זענען אַוועק און זי ניט געשאָסן. זי איז געלעגן 6 חדשים און מען האָט זי אויסגעהיילט. דערנאָך איז זי אומגעקומען צוזאַמען מיט איר מאַן. זיי זענען געווען פון פּרעשאָוו.

איך בין געווען אַ ריזיקאַנט און ווידער איינגעשטעלט מיין לעבן, געגאַנגען אין שטאָט אַריין נעמען עפּעס צוצודעקן, ווייל איך האָב ניט געקענט אויסהאַלטן די קעלט. פונקט דעם טאָג זענען אָנגעקומען אוקראינער און געזוכט, צי עס זענען ניט

געבליבן קיין יידן אין שטאָט. מען האָט געגישטערט אין יעדער ווינקל. די זשאַנדאַרן זענען צו מיר אַריין, מיך אַרויסגעשלעפט פון שטוב און געהייסן גיין אין מאַרק. דאָרט זענען שוין געווען פיל מענטשן. איך האָב זיך געלאָזט אין דער ריכטונג פון מאַרק, אָבער פאַרקערעוועט קיין מיערזאַנצקע. איך בין צו צו דער בריק, געזען ווי עס שטייען 3 זשאַנדאַרן. וואָס טו איך? איך האָב געהאַט ביי זיך אַ צעטל, אַז איך אַרבעט אין לאַגער. בין איך גלייך צוגעגאַנגען, זיי געווינען דאָס צעטל און געזאָגט: „זעען זי, הערן, איך אַרבעט אין לאַגער און דער לאַגער־פירער האָט מיך געשיקט אין שטאָט וואָס קויפן, די זשאַנדאַרן לאָזן מיך ניט אַריין אין שטאָט". „נו, זאָגן זיי, וויסן זי דען ניכט אַז עס איז היינט אַן אויסזידלונג? גייען זי צוריק אין לאַגער". זיי האָבן מיך דורכגעלאָזט.

איך האָב זיך געוואָלט אויסבאַהאַלטן ביי אַ גוט באַקאַנטן קריסט, געווען זיכער, אַז ער וועט מיך צונעמען, ווייל ווען מען האָט דעם טאָטן אויסגעזידלט, האָט ער געפערעגט, פאַר וואָס איז מיין מאַן ניט געקומען צו אים, וואָלט ער אים אויסבאַהאַלטן. דאָס איז געווען כריפּעק, דער זון פון אַלטן טראַזעפסקי. קוים מיט צרות בין איך אַנגעקומען צו אים, זאָגט ער: „גיי שוין אַרויס." איך האָב אים געבעטן: „דו ווייסט דאָך, אַז מען זידלט אויס אַלע יידן. דערבאַרעם זיך איבער מיר. האָסט דאָך געזאָגט, אַז וואָלסט באַהאַלטן מיין מאַן. איך וועל ניט גיין, ווייל מען וועט מיך באַלד שיסן. זע, אַרום און אַרום שטייען זשאַנדאַרן. דו קענסט מיך שוין 33 יאָר, ביסט מיין בעסטער פריינט, האָב מיטלייד — באַהאַלט מיך". זאָגט ער צו מיר: „דו ווייסט, אַז די דייטשן האָבן אויסגעהאָנגען פּלאַקאַטן, אַז ווער עס וועט באַהאַלטן אַ ייד, וועט דערשאָסן ווערן מיט זיין גאַנצער משפּחה. איך האָב דיך זייער געערן, אָבער מיין פּריוו און מיינע קינדער זענען ביי מיר טייערער ווי דו". איך האָב געווייַנט און געבעטן, ביז ער האָט אַ געשריי געטאָן: „וואָן אַרויס" — און מיך אַרויסגעטריבן.

איך בין געלאָפן ווייטער, ביז דער ליניע. עס איז אוממעגלעך געווען די ליניע אַריבערצוגיין, ווייל דאָרט זענען געשטאַנען זשאַנדאַרן. איך האָב ריזיקירט און אַריבער די ליניע אַ ביסל ווייטער פון אָרט, ווו זיי זענען געשטאַנען. אפילו אין פּרידן־צייט האָט מען דאָרט ניט געטאָרט גיין, נאָר ביים שלאָגבוים. איך ווייס ניט ווו איך האָב געטומען אַזאַ כוח און בין שנעל אַריבערגעלאָפן. איך בין אַוועק קיין מעכאַלינע. דאָרט האָב איך געהאָט אַ גוטע קריסטין און געטראַכט, אַז זי וועט מיך באַהאַלטן. איך בין אַריין אין הויף, קיינער איז דאָרט ניט געווען. די טיר איז געווען געשלאָסן. כ'בין אַריין אין שטאַל פון די בהמות. דאָרט איז געווען אַ סך הייי. בין איך אין אים אַריינגעקראָכן. די קריסטין איז דעמאָלט געווען אין אַ צווייטער שטאָט.

איך האָב געהערט, ווי מען האָט געברענגט די מענטשן צו דער באַן. די געוואַלדן און שיסעריי זענען געווען שרעקלעך. איך האָב געציטערט. די סטאַדאָלע איז פונקט געווען קעגנאיבער די וואַגאָנען, וועלכע זענען געווען געלאָדן צום אַוועקשיקן. ביי יעדן שאָס איז מיר דאָס האַרץ אַרויסגעפאַלן.

2 ביינאַכט איז דער צוג אַוועק. איך האָב געהערט, ווי די קריסטן מיט איר מאַן זענען אַריין אין דער סטאַדאָלע און ביי דער ליכט פון אַן עלעקטריש לעמפל, געזומען מעלקן די בהמות. דערנאָך זענען זיי צוריק אַרויס.

ווען ס׳איז געוואָרן טאָג, בין איך פּוּן מיין באַהעלטעניש אַריין צו דער קריסטין, געזאָגט איר „גוט מאָרגן״. זי האָט מיך דערזען, פרעגט זי: „פון וואַנען קומסטו?״ האָב איך איר געזאָגט, אַז כ׳בין געווען באַהאַלטן אין מיערזאָנצקע, געפרעגט זי וואָס מען הערט. זי האָט מיר דערציילט, אַז מען האָט אַלע יידן פון שטאָט און פון לאַגער אויסגעזידלט. איך האָב איר געזאָגט: „וויי איז מיר, איך בין דאָך אַ יידישע, מען וועט מיך שיסן. וואָס טוט מען? איך בעט דיך, גיב מיר אַ פאַטשיילע, איך זאָל מיין פנים פאַרשטעלן און פיר מיך דורך דיין פעלד, איך וועל גיין אין שטאָט אַריין״. זי האָט מיך אַרויסגעפירט דורך דער ליניע. דאָס האַרץ האָט שטאַרק געקלאַפט, איך האָב ניט געוווסט וואָס צו טאָן. אין דעם האָב איך דערזען גיין אַ גרופּע יידן. אויך זיי האָבן מיך דערזען, זענען זיי צו מיר צוגעלאָפן און זיך דערפרייט, וואָס מען האָט מיך ניט אַוועקגעשיקט. זיי האָבן דערציילט, אַז ביי מיר אין שטוב זיצן די קינדער, זיי וויינען און שרייען, אַז מען האָט די מוטער אַוועקגעשיקט. יאָסלס ווייב האָט מען געשאָסן מיט איר יינגעלע. עס איז מיר פינצטער געוואָרן אין די אויגן. זאָגן זיי: „ווען אייערע קינדער זאָלן כאָטש וויסן אַז איר לעבט״. זאָג איך: „איך קען ווייטער ניט גיין, מיינע פיס טראָגן ניט מער״. זאָגן זיי: „אייערע קינדער ווילן מער ניט גיין צו דער אַרבעט. זיי זאָגן, מען מעג אויך זיי שיסן, צו וואָס לעבן? דער טאָטע לעבט ניט, די ברידער אויך ניט, גיטעלע ניט און אויך סעווע איז ניטאָ״. דערווייל האָט זיך איינער אַ יינגל אָפגערופן: „איך וועל לויפן אין שטאָט אַריין און זיי דערציילן אַז איר לעבט, וועלן זיי גיין צו דער אַרבעט. ס׳איז נאָך פרי, וואָרט דאָ און איך וועל קומען מיט זיי״. אַזוי איז געווען. זיי זענען געקומען צו לויפן, זענען מיר אַלע צוזאַמען געגאַנגען צו דער אַרבעט.

אַן אַנדערש מאָל האָב איך געהאַט גרויס שרעק צוליב אַ פּאָר אייער. איך בין געגאַנגען אויסשיטן אַן עמער מיסט און איז מיסטקאַסטן געזען ליגן 4 אייער. איך האָב באַהאַלטן 2 אין דער פאַרטעך־קעשענע, 2 אין די בגדים. ווי נאָר כ׳בין אַרויס פון קאַסטן, איז צוגעקומען אַ זשאַנדאַר און פרעגט מיך: „וואָס האָסטו באַהאַלטן

אין דעם קאַסטן?״ האָב איך אים געזאָגט דעם אמת, אַז איך האָב דאַרט געפֿונען 2 אייער — און האָב אים געוויזן די פון פאַרטעך־קעשענע. ער האָט מיך געזומען אין דער זשאַנדאַמעריע און זיי געזאָגט, אַז איך האָב די אייער געגנבעט. איך האָב געווייגט און דערציילט, אַז כ׳האָב ניט געגנבעט, נאָר זיי געפונען אין מיסטקאַסטן. זיי האָבן מיך געפרעגט, צי איך האָב ניט מער. מיר וועלן דיך באַזוכן, קוים האָסטו מער, וועלן מיר דיך שיסן. איך האָב אויפגעקנעפלט מיין בלוזקע און געוויזן, אַז איך האָב ניט מער. מיין בלוט האָט געזאָגט. ווען ער זוכט, שיסט ער מיך אויפן אָרט. גאָט האָט זיך דערבאַרעמט — און מ׳האָט מיך באַפרייט.

אַ מאָל האָט מען געברענגט דאָס מיטאָג, דאָס ביסל וואַסער־זופ. איך בין שיעור ניט אויסגעגאַנגען פון הונגער. מיר האָבן געהאַט אַ מייסטערין, אַ ביטער שטיק, אַ סאַדיסטין. איך בין געזעסן מיט דער פרוי שטאַמפאטער. ווען די מייסטערין האָט זיך פאַרקוקט, האָבן מיר געזומען אַ ביס פון אונדזער ברויט. די מייסטערין האָט דאָס דערזען, האָט זי אונדז ביידע געזומען אין דער זשאַנדאַמעריע און געזאָגט, אַז מיר האָבן געפרעסן ביי דער אַרבעט. זי איז אַוועק און מיר זיצן און ווייגען: „מיר האָבן געאַרבעט מיט די הענט, נאָר איין ביס געזומען אין מויל אַריין, ווייל מיר האָבן ניט באַקומען קיין מיטאָג, מ׳איז שיעור ניט פאַרחלשט געוואָרן״. האָט איינער פון די זשאַנדאַרן באַפוילן אַ צווייטן זשאַנדאַר: „האַנס, דו האָסט צו שמייסן די צוויי פרויען״. ער קוקט אויף אונדז און זעט, אַז מיר זענען מער טויט ווי לעבעדיק, זאָגט ער: „ביטע, שמייסן זי זעלבסט, איך שמייס ניט די פרויען״. דאָס איז געווען דער ערשטער פאַל, וואָס אַ דייטש האָט זיך אָפּגעזאָגט אונדז צו שמייסן. שטעלט אייך פאָר וואָס מיינע קינדער האָבן איבערגעלעבט, ווען זיי האָבן געזען, אַז מען פירט אונדז אין דער זשאַנדאַרמעריע.

נאָך אַ מאָל האָב איך איבערגעלעבט גרויס שרעק, בעת דעם איבערריס צו עסן מיטאָג. די סטאַלעריי ווו יאָסל איז געווען מייסטער, האָט זיך געפונען ניט ווייט פון דער האַלע ווו מיר האָבן געאַרבעט. זענען מיר אַ מאָל דאָרט אַריין, ווייל ס׳איז געווען וואַרעם. דער אויוון האָט תמיד געברענט, צו דערוואַרעמען דעם לאָם. אויפן וועג צו דער סטאַלעריי האָב איך דערזען אַ פּאָר קאַרטאָפל. ווי לאָזט מען ליגן אזא אוצר? איך האָב זיי אויפגעהויבן, געפונען אַ צייטונג און זיי איינגעוויקלט, געקלערט זיי אָפּבראָטן אין אייוועלע. טרעפט מיך אַ דייטש און פרעגט: „וואָס טראָגסטו פאָר־פאַקט?״ זאָג איך: „אַ פּאָר פאַרפוילטע קאַרטאָפל״. זאָגט ער: „צייג!״ איך ווייז אים די קאַרטאָפל, ער זעט, אַז זיי זענען ניט קיין פאַרפוילטע, נאָר גוטע. פרעגט ער מיך: „וווּ האָסטו דאָס געשטוילט?״ זאָג איך: „איך האָב ניט געשטוילט, דאָס איז געלעגן

היער״. עס האָט גאָרניט געהאָלפן, ער האָט מיך גענומען אין דער זשאַנדאַמעריע. פאַרפאַלן, איך מוז גיין. ער האָט מיך אַריינגעפירט, גראָד איז דעמאָלט געווען מיטאָג־צייט. זאָגט ער: „וואָרטן זי אַ מאָמענט, איך וועל אַראָפרופן די זשאַנדאַרן״. „גוט — זאָג איך — איך וועל וואָרטן״. ער איז אַרויף — און איך ווער באַלד פאַרשוווּנדן. איך בין געלאָפן אין סטאַלעריי, ניט טויט, ניט לעבעדיק. קוים געכאַפט דעם אָטעם. איך פרעג: ווו איז יאָסל? עס איז געשען אַן אומגליק מיט יאָסלען. ער האָט זיך אָפגעהאַקט 3 פינגער. מען האָט אים אַוועקגענומען. אַזוי האָב איך שוין געהאַט אַ צולאָג צו מיין אייגענער שרעק.

אַמאָל, וועט מיר זענען געקומען פון דער אַרבעט, האָבן זיך באַוויזן עטלעכע עס־עס לייט מיט אַ גרויסן הונט. זיי האָבן זיך געפרעגט אויף יונה הויכמאַן, אַ זון פון דאָברען, יאָסל כאַסיעס ברודער. וועט ער האָט געהערט, אַז מען איז אים געקומען נעמען, האָט ער זיך באַהאַלטן. זיי האָבן געפאָדערט פון לאַגער־פירער ער זאָל זאָפארט אַרויסגעבן יונהן. מען האָט אים געזוכט, אָבער ניט געפונען. די עס־עס לייט האָבן געזאָגט דעם לאַגער פירער, אַז זיי וועלן וואָרטן נאָך 10 מינוט, „וועט דו גיסט אונדז ניט הויכמאַנען, שיסן מיר 10 מענער״. דער לאַגער־פירער האָט געשריגן צו יונהס מוטער: „ווּ האָסטו אים באַהאַלטן? גיב אים גלייך אַרויס, איך וועל ניט דערלאָזן מען זאָל דערשיסן צען מענטשן צוליב אייניעם״. דער סוף איז געווען, אַז מען האָט אים געפונען. די עס־עס האָבן געזאָגט צום הונט: „אָט איז דער יידּ״. דער הונט איז אויף אים אַרויפגעשפרונגען און געמען רייסן לעבעדיקע שטיקער. זיינע געוואַלדן זענען געגאַנגען ביזן הימל. וועט מען האָט אים אַרויסגעפירט פון לאַגער, האָט מען נאָך געהערט די געשרייען פון זייער ווייט. די מוטער, ברידער און שוועסטער און מיר אַלע, וועלכע האָבן זיך דערצו צוגעקוקט, זענען געווען מער טויט ווי לעבעדיק...

איצט וועל איך דערציילן פון אַן אַנדערער טויט־שרעק. 10 יידישע פאָליציאַנטן האָבן אונדז יעדן טאָג געפירט צו דער אַרבעט. אַ געוויסן טאָג זענען זיי אַלע פאַר־שוווּנדן און מער ניט געקומען אין לאַגער. צו מאָרגנס איז געקומען אַ קאָמיסיע פון עס־עס און מען האָט געזאָגט, אַז זיי זענען געקומען שיסן 100 מענטשן — 10 פאַר אייניעם. שטעלט אייך פאָר וואָס עס האָט זיך אָפגעטאָן. דאָס קען מען ניט באַשרייבן. דער לאַגער־פירער איז געווען אַ ווינער יידּ, אַן אַדוואָקאַט, ער האָט געהאַט אַ באַקאַנטן לייטענאַנט, וועמען ער האָט געגעבן אַ סך. יענער איז געווען אַ נעמער, אָבער דערפאָר אַ סך אויפגעטאָן. דער לאַגער־פירער האָט געזאָגט צו די יידן: „הערט אויס, יידן, אויב איר ווילט לעבן, גיט אַוועק אַלץ וואָס איר האָט באַהאַלטן. איך האָב אַ מעגלעכ־קייט ביי דעם עלטסטן וואָס דאָ צו זאָגן, אַז אויב מען וועט קומען נעמען מענטשן

קיין אוישוויץ, וועט ער ניט געבן". אַזוי איז טאַקע געווען. ער האָט ניט געלאָזט נעמען. ער האָט געזאָגט: „אויב איר ווילט נעמען מיינע מענטשן, זאָלט איר מיר געבן סאָלדאַטן, ווייל מיינע מענטשן זענען שוין אויסגעלערנט צו טאָן די זעלבע אַרבעט ווי די סאָלדאַטן, וועלכע זענען אַוועק אויפן פראָנט". דער לייטענאַנט האָט געזאָגט, אַז צוליב אַזעלכע לאָבוזעס זאָל מען שיסן 100 אומשולדיקע מענטשן, נוצלעכע צו דער אַרבעט? זיי האָבן דאָך געווּסט, אַז צוליב זיי וועט מען טויטן 100 מאָן, דאָך איז זייער לעבן זיי געווען טייערער. דער סוף איז געווען, אַז זיי זענען אַוועק. מיר האָבן אויפגעהויבן די הענט צו גאָט און געדאַנקט פאַרן חסד. דאָס איז טאַקע געווען אַ גרויס נס.

שפּעטער האָט מען 6 מאָן געכאַפּט, 4 זענען נעלם געוואָרן...

נאָך אַ שרעקלעכע מעשה. אין מיטן נאַכט איז אויסגעבראָכן אַ שריפה, ס'איז פאַרברענט געוואָרן אַ באַראַק. דאָרט האָבן געאַרבעט 10 יינגלעך, אַלע דעמבלינער. מען האָט גענומען אַלע צען, לעבעדיקערהייט זיי אַריינגעלייגט אין אַ גרוב אָן פאַרשיט. אַזוי זענען אומגעקומען צען יונגע לעבנס. זייערע עלטערן זענען אויך געווען אין לאַגער. דאָס האָבן געטאָן די פאָליאַקן, וועלכע האָבן אויך געאַרבעט אין דעם באַראַק. זיי האָבן געמסרט, אַז די יידן האָבן אונטערגעצינדן.

איך בין ניט בכוח אַלץ צו באַשרייבן, וואָס איך האָב זיך צוגעזען. מען האָט אַרויסגעפירט 3 יינגלעך פון אונדזער באַראַק און געשאָסן אין אונדזער אַנווועזנהייט איבער אַ שטיקל ברויט וואָס איינער האָט געגומען ביים צווייטן.

מענטשן פרעגן: פאַרוואָס זענען מיר ניט אַנטלאָפן? ווייל איך אויפקלערן, אַז דאָס איז געווען אוממעגלעך.

6 יינגלעך האָבן איבערגעהאַקט די דראָטן און זענען אַוועק. זיי האָבן געוואָלט אַנקומען אין ריקער וואַלד. אויפן זועג האָבן זיי זיך אויסבאַהאַלטן ביי אַ פויער, געבעטן ער זאָל זיי ניט אויסגעבן. ער האָט געזאָגט אַז זיי מעגן זיין רויק. זיי האָבן דאָרט געוואַרט, ביז עס וועט ווערן טונקל. דער פויער האָט זיי געמסרט. באַלד זענען געקומען זשאַנדאַרן און זיי געשאָסן.

זעקסטער מאַי 1942

מלכה לעדערמאַן־פּלעק / סידניי (אויסטראַליע)

ווער האָט זיך געקענט פֿאָרשטעלן, אַז מיטן אָנרייַנקומען פֿון די מערדערישע דייטשן קיין דעמבלין, וועט פֿאַר אונדז יידן זיך אָנהייבן אַזאַ גיהנום־לעבן — ביזן שרעקלעכן אומקום אין די גאַז־קאַמערן, ביי דער קאַטאַרגע־אַרבעט, פֿון אַ רוצחישער קויל?

יענעם מיטוואָך אין דער פֿרי, זענען מיר ווי יעדער טאָג, געגאַנגען צו דער אַרבעט און קיינעם פֿון אונדז איז ניט אייַנגעפֿאַלן, אַז באַלד דערנאָך וועט זיך אָנהייבן די אויסזידלונג פֿון די געטאָ־איינוווינער. זעקס פֿאָרנאַכט, ווען מיר זענען צוריק געקומען פֿון דער קאַטאָרגע, האָט פֿאַר אונדזערע אויגן זיך אָנטפּלעקט אַ שוידערלעך בילד: די הייזער אין געטאָ — ליידיק, צעשטערט, אָלץ אָרום — ווי נאָך אַ פֿאָגראָם. אַ טויט־שטילקייט אויף די אויסגעליידיקטע גאַסן. אַ בית־הקברות שטילקייט אָרום.

אויך אונדז הייסט מען שטיין בלייבן אויפֿן רינעק. מיר קענען ניט דערווייל אַרייַנגיין אין געטאָ, אין אונדזערע הייַמען. איך ווייס, אַז באַזאַמען מיט דער עדה דעמבלינער יידן, האָט מען אָווטק געפֿירט אויך מיין טאַטע־מאַמע, די ליבע האָרציקע עלטערן. אַ יאָמערלעך געווויין רייסט זיך אָרויס פֿון מיין האַרץ. כ׳האָב געוואָלט נאָך אייַנמאָל זיי זען. פֿאַר וואָס בין איך פֿון זיי אָווטק? פֿאַר וואָס האָבן מיר זיך צעשיידט?

איך נעם זיך אויסטענהן מיטן רבונו־של־עולם: ווי אַזוי האָט ער צו דעם אַלעמען געקענט זיך צוקוקן און דערלאָזן דערצו, אַז דער דייטשער רוצח זאָל אַזוי זיך באַגיין מיט אונדזער פֿאָלק? אַז ער האָט אפֿילו ניט געלאָזט די פֿרומע יידן זיי זאָלן מיט זיך נעמען טלית־און־תפֿילין? פֿאַר וואָס האָט דער באַשאַפֿער פֿון דער וועלט געלאָזט פֿאַרברענען די ספֿר־תורות? פֿאַר וואָס האָט ער דערלאָזט צו אַזוי פֿיל יידישע יתומים און אלמנות?

דריי יאָר האָבן מיר געלעבט אין נויט, דחקות, כסדר געיאָגט און געפֿיניקט. נאָר תמיד מיטן יידישן בטחון, אַז צו די צרות וועט קומען אַמאָל אַ סוף, אַז דער שרעקלעכער גלות וועט זיך ענדיקן. ביז ס׳איז געקומען דער סוף — אָבער ניט אַזאַ ווי מיר האָבן געטרוימט און געהאָפֿט. דער זעקסטער מאַי 1942 האָט פֿאַרשניטן אַן אייַנגעוואָרצלטן יידישן ישוב אין פּוילן.

חללי השואה מובאים לבית־הקברות בבוברובניק • קרבנות פון דייטשע רציחות אויפן וועג צום בית־הקברות אין באַבראַוועניק

היחידה מבין אלפיים נפש שזכתה לקבורה בטהרה

מתתיהו צוקרמן / חיפה

גיטו דמבלין, שנת 1942, ל"ג בעומר.

במרכז החדר שוכבת אסתר־שרה בת ה־6 ושני נרות דולקים למראשותיה. עם זריחת החמה של אותו יום אביבי, אך שחור לגבינו, השיבה את נשמתה לבורא. היא נפטרה ממחלת גרון מאחר וה„יהודים אינם מקבלים תרופות", לפי דברי אנשי קופת החולים הפולניים. בשעות המוקדמות של אותו יום עמד אבי, ישראל יצחק, ותפר תכריכים למען נכדתו הראשונה כשמעיניו זולגות דמעות. אני חממתי מים כדי לטהרה, כשאמה, גיטל לאה בת ה־28, מבכה את אובדנה החטוף של אוצרה — אסתר שרה.

ריז'לה בת ה־4 וחיים־אהרון בן השנתיים עומדים לצד אמם ומשתתפים עמה בצערה. אנשי „חברת קדישא" עורכים את הטהרה ומיד לאחר מכן מודיע הכרוז: „על כל היהודים ללא יוצא מן הכלל להתרכז במגרש השוק, עד השעה 12. מי שלא יופיע — יירה בו במקום". אובדי עצות היינו ולא ידענו כיצד ננהג עם הגופה הרכה. גיטל־לאה סירבה לצאת בכל תוקף בלי אסתר'ל. ניסינו לשכנעה כי האדם שלא יצא, יומת — והשעה כבר קרובה. יוסף שילדקרויט פורץ אלינו הביתה ומזרזנו שנצא מיד למגרש ומודיעני כי שמע שמועה, שכל בעלי תעודות העבודה יוכלו לחזור מיד. „דאגו לחיים ולא למתים" — קרא ונעלם.

החלטנו לצאת. אבי נושק לאסתר'ל ופונה לעבר המגרש. גיטל־לאה בוכה ונצמדת לילדה, כממאנת להפרד ממנה. אני כתבתי פתק בזו הלשון: „אסתר־שרה נולדה בשנת 1936. מתה מחמת ,שאין תרופות ליהודים'. מבקשים להביאה לקבורה עם אחיה היהודים". יצאנו עם תקווה קלושה לחזור.

מיד כשיצאנו למגרש, הפרידו בינינו בכוח וביצעו סלקציה — אני בצד ימין ואשתי עם הילדים והאב — בצד שמאל. יותר מאלפיים נפש, ילדים, נשים וזקנים, הובלו לתחנת הרכבת ומשם, כפי שהוברר לנו לאחר מכן לסוביבור. היו כאלה שהוצאו להורג, משום שהופיעו לאחר השעה המיועדת, או שלא הופיעו כלל. אני נבחרתי ככשר לעבודה וחזרתי לחדר, שם מצאתי את בתי שוכבת כפי שהשארנוה. למחרת הבאתי אותה לקבר ישראל.

ת.נ.צ.ב.ה. יחד עם כל קדושי עירנו!

די איינציקע פון 2000 נפשות וואָס האָט זוכה געווען צו קבורה

מתתיהו צוקערמאַן / חיפה

געטאָ דעמבלין, ל״ג בעומר 1942.

אין מיטן צימער ליגט די זעקס־יאָריקע אסתר־שרה און צוויי ליכט ברענען צו־קאָפנס. מיטן אויפשיינען פון דער זון אין יענעם פרילינגדיקן, נאָר פאַר אונדז פינצטערן טאָג, האָט זי אויסגעהויכט איר נשמה. געשטאָרבן איז זי פון אַ האַלדז־קראַנקייט, ווייל ״יידן באַקומען ניט קיין רעצעפטן״, ווי עס האָבן געטענהט די אָנגעשטעלטע פון דער פוילישער קראַנקן־קאַסע. אין די פרימאָרגן־שעהן פון יענעם טאָג, איז מיין פאָטער, ישראל־יצחק, געשטאַנען און גע־נייט תכריכים פאַר זיין ערשטן אייניקל און פון זיינע אויגן האָבן זיך געגאָסן טרערן. איך האָב געוואָרעמט וואַסער צו דער טהרה, בעת די מאַמע, גיטל־לאה, 28 יאָר אַלט, באַווייזט דעם פריצייטיקן טויט פון איר אוצרל — אסתר־שרה.

אסתר־שרהלה ז״ל (ראשונה משמאל)
אסתר־שרהלע ז״ל (די ערשטע לינקס)

די 4־יאָריקע רייזעלע און דער 2־יאָריקער חיים־אהרון שטייען ביי איר זייט און באַטייליקן זיך אין דעם צער. יידן פון דער חברה קדישא פירן אַדורך די טהרה און באַלד דערנאָך הערט זיך די מעלדונג: ״אַלע אָן אויסנאַם יידן דאַרפן זיך צושטעלן אויפן פלאַץ אויפן רינעק, ביז 12 אַ זייגער. דער וואָס וועט זיך ניט צושטעלן, וועט דערשאָסן אויפן אָרט״. מיר זענען געוואָרן צעטומלט, ניט געוווסט וואָס צו טאָן מיט דעם קערפערל. גיטל לאה האָט אַנטשלאָסן זיך אָפגעזאָגט אַרויס צו גיין אָן אסתרלען. מיר האָבן פרובירט זי איבערצייגן, אַז דער וואָס שטעלט זיך ניט צו, וועט געטויט ווערן — אוּן די באַשטימטע שעה דערנענטערט זיך. יוסף שילדקרויט רייסט זיך אַריין

צו אונדז אין שטוב און איילט אונטער, מיר זאָלן וואָס שנעלער גיין אויפן פּלאַץ. ער גיט צו וויסן, אַז לויט ווי ר׳האָט געהערט, וועלן די אַלע באַזיצערס פון אַרבעטס־קאָרטן תיכף קענען זיך אומקערן. „זאָרגט פאַר די לעבעדיקע און ניט פאַר די טויטע״ — האָט ער אויסגעשריען און פאַרשוווּנדן.

מיר האָבן באַשלאָסן צו גיין. מיין פאָטער גיט אַ קוש אסתרלען און לאָזט זיך אַוועק צום פּלאַץ. גיטל לאה ווייַנט, פּאַלט צו צום קינד, זי קען זיך ניט צעשיידן. איך האָב אָנגעשריבן אַזאַ צעטל: „אסתר שרה איז געבוירן אין יאָר 1936. געשטאָרבן, ווייל ,עס זענען ניטאָ קיין רעצעפטן פאַר יידן׳. מען בעט זי ברענגען צו קבורה צוזאַמען מיט אירע יידישע בריידער״. מיר זענען אַרויס מיט דער שוואַכער האָפענונג זיך אומצוקערן.

ווי נאָר מיר זענען אָנגעקומען אויפן פּלאַץ, האָט מען מיט כוח אונדז צעשיידט און אַדורכגעפירט די סעלעקציע. איך — רעכטס, מיין פרוי מיט די קינדער און דער טאַטע — לינקס. איבער צוויי טויזנט נפשות — קינדער, פרויען, אַלטע לייט, זענען אַוועק געפירט געוואָרן צו דער באַן־סטאַציע און פון דאָרט — קיין סאָביבאָר (ווי עס איז אונדז שפעטער באַווּסט געוואָרן). געוועזן אַזעלכע, וועלכע מען האָט געטויט אויפן אָרט, ווייל זיי זענען געקומען נאָך דער באַשטימטער שעה, אָדער בכלל זיך ניט צוגעשטעלט. איך בין נאָך געווען אַרבעט־פּעיק און זיך אומגעקערט אַ היים, ווז כ׳האָב געפונען מיין טאַטעטער ליגן אַזוי ווי מיר האָבן זי איבערגעלאָזט. צומאָרגנס האָב איך זי געבראַכט צו קבר ישראל...

רק אני וילדי ניצלנו

אסתר קאמינסקה

משפחה ברוכת ילדים היתה משפחתנו, שש בנות ובן אחד היינו לאבי צבי מילגרום ולאמי חנה לבית גולדפינגר. עד לפרוץ מלחמת העולם הראשונה היה אבי בעל חנות למצרכי מזון ולתבלינים שונים. הוא סיפק מצרכי מכולת לצבא שחנה בדמבלין וכן היה ספק מזון ליוני־דואר בימים ההם בפולין וברוסיה. עם פרוץ המלחמה העולמית הראשונה עזבנו את עיירתנו ועברנו לגור בווארשה, אולם לא לזמן רב, שכן כבר בשנת 1916 שוב חזרנו לדמבלין. כעבור חמש שנים, ב־1921, חזרו הורי לווארשה ושם נשארו.

אני עצמי נישאתי בווארשה בשנת 1920 וגרתי בעיר זו עד לשנת 1926 ואז חזרתי עם בעלי לדמבלין. הוא היה בעל מחסן וספק של קמח. ב־1928 הוא ייסד גם מאפיה. היתה זו מאפיה בממדים נרחבים למדי, שכן חנה בעיר צבא רב ולו אנו סיפקנו את תוצרתנו. בעלי עצמו לא היה בעל מקצוע באפיה והעסקנו עובדים שכירים, כי העסק שיגשג. רכשנו בית נאה, העומד על תלו עד היום הזה. הייתי עשירה, העסקתי עוזרת־בית, ואף טלפון היה בו. לא חסר לי דבר, חיינו ברווחה רבה. נוסף על מחסן הקמח והמאפיה פתחנו גם קונדיטוריה והפרנסה היתה בשפע.

כאמור חזרנו לדמבלין כי משפחתו של בעלי התגוררה שם. היתה לו לבעלי משפחה ענפה — אב, אם ואחיות. אף הם היו בעלי מאפיה וביתם היה נאה ועשיר. גם חתני היה ספק של דברי־מאפה לצבא, לגדוד ה־82, שחנה שם. צבא רב היה בעיר הזאת, שכן רבות היו בה המטרות הצבאיות — מבצר, שדה־תעופה וקסרקטינים — כך שהצטרכויות הצבא היו רבות. בכלל, מצבם של יהודי דמבלין הניח את הדעת. הצבא כאמור סיפק פרנסה רבה לכל תושבי העיירה. במרחק כ־10 קילומטר מאתנו שכנה העיירה ריקי, יהודיה היו עשירים יותר מיהודי דמבלין אולם רמת־חיינו עלתה על שלהם. אמרו, כי אנו משתווים ברמת־חיינו ליהודי וארשה. גם חיי התרבות אצלנו היו מפותחים למדי. היה בה בית־ספר עברי „תרבות" ובתי־ספר אחרים, כמו־כן נערכו נשפים ומסיבות בחגים היהודיים — בחנוכה, בפורים וכו'. גם הפעילות הציבורית־ הפוליטית היתה ערה מאוד בדמבלין. היו בה מפלגות ציוניות, רביזיוניסטיות ואף מפלגה קומוניסטית. בת אחת שלי השתייכה לאירגון נוער דתי ואילו השנייה — לבית"ר.

מספר יהודי דמבלין הגיע לכ־4 אלפים, ובוועד הקהילה שלו היו מיוצגים כל הזרמים. יושב־הראש שלה היה נתן ווינאפל ובעלי היה סגנו מטעם הדתיים. כמו־כן היה חבר וועד הקהילה שלמה אלנבלום, קצב ממקצועו. שמות החברים האחרים של הוועד איני זוכרת, אולם היו בו 9 או 10 חברים.

היחסים עם השכנים הפולניים היו נסבלים, אף כי רחוקים מלהיות ידידותיים. ביתי עמד ברחוב וארשבסקה, שהיה רחוב מאוכלס ברובו על־ידי פולנים. יהודים ופולנים חיו בצוותא, ילדיהם ביקרו באותם בתי־ספר ואף היה מקח־וממכר בין היהודים לבין הפולנים. אולם בשנת פרוץ המלחמה השתנתה התמונה כליל. האנטישמיות גברה אז מאוד, משמרות של פולנים הוצבו לפני חנויות היהודים והחלו להתגרות בנו ככל שיכלו. אף לפני חנותי הוצבו משמרות וטענה היתה בפיהם כי שמנו אינו קאמינסקי (זהו שם משפחתו של בעלי) שכן לא יתכן שיהודי ישא שם פולני מקורי כל־כך! לא הועילו טענותינו ששם זה ירש בעלי מאבות־אבותיו. „זהו כינוי" — טענו. האנטישמיים הפיצו בקרב הצבא כרוזים שבעלי הוא יהודי והשם קאמינסקי אינו אלא כינויו. בשנה ההיא

לא יכול היה יהודי להראות את פניו במחנה צבאי. אמנם עוד סיפקנו לצבא כמקודם, אך עתה באמצעות מתווכים פולניים.

המלחמה פרצה כזכור ביום שישי, אך כבר יום קודם־לכן הוכרז גיוס כללי. את בעלי לא גייסו, כי הוא סיפק לחם לצבא, אבל הסוסים שהיו לנו הוחרמו מיד. ההפצצה הראשונה על דמבלין שכאמור היתה עיר מבצר, נערכה בשבת בבוקר ובערב של אותו יום ברחתי עם הילדים מהעיר. רק בעלי שחייב היה לספק לחם לחיילים נשאר בה. בנותי שהיו אתי היו רוז'יה שהיתה כבת 17 שנים, היום היא חיה בארצות הברית. בתי השנייה היתה בת 14 שנים, היום בישראל, הבת השלישית איתה אני חיה היום היתה כבת 13 שנים וכן הבנים ישראל ויהודה שניספו בשנת 1942.

הגעתי לעיירה ריקי, שהיתי שם במשך שבוע ימים. גם בעלי בא לשם, שכן דמבלין הופצצה באכזריות רבה. הוא נטש את הכל מאחוריו, את מחסן הקמח, המאפיה, ובא אלינו. אבל גם בריקי אי־אפשר היה לשהות זמן רב. המלחמה הלכה וקרבה גם אליה. במרחק כ־10 קילומטר ממנה שכנה סטאווי, שהופצצה מאוד, כי שם היו מחסני נשק ותחמושת. החלטנו לכן לברוח הלאה. אבל לא היו לנו אמצעי תחבורה. הסוסים שהיו לנו הוחרמו כאמור ולא היה במה לנסוע. אחי פנה ברגל לז'ליכוב בתקווה להשיג שם סוסים כדי שנוכל כולנו להגיע לשם. וההפצצות נמשכו ללא הרף, באותו יום נהרגו בדמבלין כ־600 איש מפצצות הגרמנים. ברחנו לאיכר אחד לכפר סמוך. שם שהינו עד אחרי ראש־השנה. אחרי החגים הגיעו הגרמנים לדמבלין וכבשוה ואנו החלטנו לחזור לעירנו. התחלנו שוב לעבוד. הפעלנו את המאפיה, שכן חייבים היינו לספק לחם לגרמנים, והם שיגרו למאפייתנו חיילים גרמניים לעבודה והחלו לאפות.

בשנת 1940 נאסר בעלי על־ידי הגרמנים. שכנים פולניים הלשינו עליו כי הוא יהודי וכי שמו אינו קאמינסקי וממשיך לאפות. כנראה חשבו הגרמנים, להם סיפקנו קמח, כי השם קאמינסקי מעיד על מוצא פולני. כך הובל בעלי לבית הסוהר בלובלין, שם היה עצור שמונה חודשים. לאחר־מכן שוחרר. במשך זמן המעצר לא יכולתי לעזור לו במאומה. נאסר על היהודים להגיש בקשה כלשהיא וכן לא להסתייע או להתייעץ בפרקליט כלשהו. אבל הוא שוחרר כאמור כעבור שמונה חודשים וחזר הביתה. היה זה זמן קצר לפני הגירוש הראשון שנערך בחודש מאי 1942. אולם בעת שבעלי היה אסור בבית־הסוהר החרימו את מאפיתי, לקחו את ביתי וגרשו אותי לרחוב. היה זה ביום בו נסעתי לבקר אצל בעלי, על אף האיסור. בבית נותרו רק הילדים. אז הופיעו הגרמנים בלווייתו של פולני אחד והחרימו את מחסן הקמח, המאפיה, הבית וכל אשר בו. הילדים הבריקו אלי מיד מברק וחזרתי. ביקשתי, התחננתי, שיותירו לי ולילדי פינה אחת בביתי, אך

ללא הועיל. דבר לא עזר אפילו באורוות לא הרשו לי להשאר. והרי היו לי אורוות, סוסים, אבל הכל נלקח ממני.

זה קרה בחורף שנת 1941, עת הועברו יהודי העיר לגיטו, לסטארובקה. שם קיבלתי דירה של פולני אחד שהתגורר בה קודם־לכן. בעלי ששוחרר מכלאו בא לביתו זה בגיטו. בגיטו היינו כשנה בערך. התנאים בו היו ללא נשוא. גוויות הרוגים התגוללו ברחובות, יהודי שניסה לצאת ממנו לכפר, כדי להשיג שם מזון כל שהוא נורה, לכן רבו כל־כך ההרוגים. גם הליכה סתם של יהודי נאסרה. כל צעד שעשה — אם למאפיה ואם למקום כלשהו אחר — נשמר בקפדנות. היהודים נלקחו לעבודות־כפייה וכן ילדים קטנים, או שהובאו למקום העבודה על־ידי הוריהם. לי עצמי נותרו עוד אמצעי מחייה כלשהם. אולם, כפי שהזכרתי חזר בעלי זמן קצר לפני הגירוש הראשון. בגירוש זה הובלה גם אחותי לובה פרייס למחנה ההשמדה סוביבור, יחד עם כל יהודי הטראנספורט הזה. רק הילד הקטן, יהודה פרייס נותר לי ממנה, שכן אני לא נלקחתי לטראנספורט זה. זה היה בשישי למאי.

בספטמבר 1942 הובאו לגיטו שלנו יהודים מצ'כיה. היו ביניהם יהודים עשירים מאוד שדימו בלבם כי את ימי המלחמה יעשו בפולין, אבל הם לא החזיקו מעמד זמן רב. רבים מהם גוועו עד מהרה. אף הם נלקחו לעבודה. ב־28 בספטמבר יצאה פקודה שעל כל היהודים לעזוב את סטארובקה ולעבור לגור לרחוב באנקובה. כולנו חייבים היינו לעבור לגור לרחוב זה. למעשה לא נותרו אז רבים מיהודי הגיטו ואף שם שהינו רק ימים מעטים. ב־28 בנובמבר נערך מצוד כללי על שארית יהודי דמבלין. הדבר בא לפתע־פתאום, בשעות אחר־הצהרים. לפתע הקיף הצבא הגרמני בשיתוף עם אוקראינים ופולנים את העיר כולה ופקדו שבמשך עשרים דקות חייבים כל היהודים להתייצב בכיכר „השחיטה". קמה בהלה גדולה בין היהודים. רוב יהודי העיר התייצבו לפי פקודה, מעטים ברחו למחנה־העבודה שהיה סמוך לעיר, שם כבר היו ילדי רשומים. רק אני ובני הקטן יהודה ובתי שחלתה נותרנו עוד בבית. ואז ניספה ילדי יהודה. אני שלחתיו לאביו, לבעלי שעבד אז אצל רופאי־שיניים גרמניים. הם ידעו כי צפוי גירוש, לכן הציעו לבעלי כי יעביר אליהם את כל רכושו והם יתנו לו חדר לגור בו ולאחר הגירוש יקח לו את שלו. ואכן בעלי היה שם אצלם ואני שלחתי את בני הקטן אליו בתקווה כי ימצא שם מחסה, שכן קלסתר־פניו של ילדי היה דומה לשל פולני. מילאתי את כיסיו בזהב וכל אשר היה לי בבית ושילחתיו לבעלי. אולם הוא לא מצא עוד את אביו ולביתו לא יכול היה עוד לחזור והוא גורש יחד עם כל יהודי העיר. ובני יהודה היה רק בן שתים־עשרה שנה.

היתה זו השחיטה האחרונה. מי שהצליח נמלט למחנה העבודה, רק היהודים

הצ׳כיים לא תפסו את אשר מתרחש לנגד עיניהם. חשבו כי השד אינו נורא כל־כך והרי הגרמנים רצחו את היהודים בו במקום.

לפתע הופיעה בבית בתי הקטנה, רחל. היא נמלטה ממחנה העבודה ואמרה: „אמא בשם אלהים, מה תעשי עתה? לפולנים? הם ישדדו ממך כל שיש לך ואחר ימסרוך לגרמנים. בואי אתי למחנה!״ היא לקחה אותי ואת בתי הבכירה שהיתה חולה אז באדמת ואת בני השני למחנה. בדרכי ברחובות ראיתי גוויות מתים לאין ספור. אולם לא הייתי רשומה ברשימת עובדי המחנה. הרשימה היתה סגורה. אותו לילה לנתי בשדה התעופה יחד עם הד״ר פרייס. לא היה לי היכן להסתתר, לכן ברחתי לשם אף כי שם צפוי היה המוות. אך שיחק לי המזל, התחבאתי שם כמה ימים ושום תעודה לא היתה אתי.

התגוללתי שם ימים אחדים עם ילדי הקטנים, עם בתי ובני. מדי פעם בפעם מצאתי מסתור אחר — בשדה, במלונות. רק בעלי ובנותי הגדולות יותר היו במחנה. אז פנה בעלי ל„ארבייטספירר״ של המחנה אשר שלח אנשים לעבודה לקבל אותי ואת הילדים למחנה. שמו של האיש היה וישנייבסקי, „פולקסדויטשה״ משלזיה, שדיבר פולנית. ה„לאגרפירר״ היה ונקרט ואילו וישנייבסקי היה מנהל־עבודה בלבד. בעלי הבטיח לו רבות, כסף לא היה עמנו, אך בעלי האמין כי כל אשר מסר לידי הגרמנים יוחזר לו, לכן הבטיח לווישנייבסקי הבטחותיו. „אתן לך אישור שכל אשר אצל הגרמנים לך יהיה״ — אמר בעלי אליו. האיש הסכים וסודרתי לעבודה במנסרה בדמבלין. עבדתי שם כ־13 שבועות יחד עם ילדי. והמוות ניצב לנגד עיני יום־יום מחדש. הגרמנים הקימו שם מחנה כללי, כל הרכוש היהודי שנשדד על־ידם הובא לשם. את הבתים של היהודים מסרו ל„פולקסדויטשה״ ואלה באו יום־יום למחנה הזה לבחור רהיטים וציוד אחר שנגזל מהבתים היהודיים בהם ישבו. המנסרה שכנה בעיר והיתה שייכת לגרמנים. כעבור שלושה חודשים פורסם צוו שאסר על יהודים להמצא בתחומי דמבלין, אפילו לא במחנה־עבודה והרי אני אף רשומה לא הייתי בו. כאשר הובלתי למחנה ידעתי: לינקס, רעכטס. צעדתי. יצאתי כנראה מעט מהשורה ואז בעט בי גרמני במותן ועד היום חשה אני כאבים. אך בהגיעי למחנה הרגשתי עצמי „מאושרת״.

במחנה זה היו כמה מאות איש, היו בו יהודים מפולאבי, ריקי והסביבה, אך רובם היו מדמבלין. מפקד המחנה היה יהודי גרמני מברלין בשם ונקרט, היה אמנם גם מפקד גרמני אך שמו נשתכח ממני. הם גרו מחוץ למחנה. במחנה עצמו היתה משטרה יהודית, לא היו במחנה שלנו שומרים גרמניים או אוקראיניים, אבל המחנה בחרץ מוקף היה שומרים גרמניים. למרות קיום המשטרה היהודית במחנה הרי את הפקודות נתנו הגרמנים. הם העבירו אותם לוונקרט. למשל, הוקם בית־מרחץ במחנה, הרי שההוראה לכך ניתנה

על־ידי הגרמנים, אולם ונקרט זה, הוא שניהל את המחנה כולו. ואילו החיילים הגרמניים, הם שהוציאו את ההוראות.

שונות היו העבודות במחנה. עבדנו בגינות, במכבסה, ובהגיע קרונות עמוסים לבנים, חול או פחם היינו פורקים אותם. הגרמנים היו בונים שם ללא הרף. גם סדנות שונים ובתי־מלאכה לחייטות, סנדלרות וכד' הם אירגנו במחנה. לכל עבודה מפרכת היו שולחים את היהודים. היציאה והחזרה מהעבודה היתה לא אחת מלווה בביקורת. פעם אחת ערכו ביקורת על גופינו ופקדו עלינו להתפשט ערומים. אז, עוד שמרו האנשים אצלם דברי־ערך כלשהם אבל לקחו מאתנו הכל. הגרמנים החזיקו אותנו כל הלילה — נשים, נערות, גברים — כולם יחד ערומים.

הרבה נשים עבדו בקילוף תפוחי־אדמה במרתפים. אני לא סודרתי לעבודה זו, אולם נשים שעבדו בקילוף הצליחו להבריח לעתים תפו"דים אחדים מהמטבח. אנו עבדנו בעיקר בעבודות צבאיות. לאחר שנגמרה בניית בתי צבאי שלחו אותי ונשים אחרות לנקוי הבית — לשטיפת הרצפות, לסידור הגן וכו'. למעשה הייתי „מאושרת" בעבודות אלה.

גם הילדים עבדו. כולם יצאו לעבודה. לא היה איש פטור ממנה. כל הילדים עבדו, גם ילדי הקטנים.

הנשים גרו בצריף מיוחד להן, כ־280 נשים היינו שם. היו בו דרגשים עליהן ישנו הנשים. הדרגשים היו מוצעים בנסורת ולא בקש ואשה שכבה לחוצה וצמודה לחברתה. קר היה והיינו נאלצות לעשות צרכינו פעמים רבות במשך הלילה, כי המזון הכיל מים רבים, לכן נאלצנו לפקוד את בית־השימוש במשך כל הלילה. בטרם חזרה לשכב על דרגשה כבר נאלצה שנית לעשות את צרכיה. כך עברו עלינו הלילות. מזוננו מורכב היה מ„קפה" ומאתיים גרם לחם לארוחת בוקר ומרק לארוחת צהרים. למעשה במחנה הדמבלינאי המצב לא היה נורא ביותר. האנשים הצליחו איכשהו להחזיק מעמד. החייטים והסנדלרים היו חיוניים בשביל הגרמנים — הם תפרו ועשו את מנעליהם והצליחו להשיג מעט מזון. אולם מחשבותי היו נתונות בעיקר לילדינו. עם בוקר בשעה חמש, יצאנו לעבודה ובערב עם חשכה חזרנו. כל מבוקשנו ורצוננו היו אך מעט מזון נוסף ולהתמתח על הדרגש לכמה שעות.

המחנה עמד תחת השגחת ה„וורמאכט" ולא הס.ס. רק משבוצע גירוש יהודים מהמחנה הופיעו אנשי הס.ס., אך בדרך־כלל הם לא נראו במחנה. אולם גם בלעדיהם ראינו דם ורצח רב. לא אחת נתלו במחנה אנשים באמתלה כלשהי. יהודי אחד שחיטט באשפה למצוא פרוסת לחם — נורה במקום. אצל השני מצאו חתיכת סבון — וניתלה. היה זה נער צעיר. הנער נשאר תלוי על עמוד התלייה במשך שלושה ימים ואילו אביו

שראה את בנו הצעיר תלוי, היה מתפלל לעילוי נשמתו לפני צאתו לעבודה. פעם נתלה במחנה יהודי נכבד ביותר מצ'כיה. „פשעו" היה, כי מצאו אצלו סכום כסף. הוא הצטדק, כי כסף זה נשלח אליו על־ידי בנו לריפוי שיניו. אך התירוץ לא הועיל. הוא נורה וגוויתו היתה מוטלת שלושה ימים ליד השער ושלג רב כיסה אותה. ואנו בצאתנו ובשובנו מהעבודה עברנו ליד גווייתו. על חזהו צמודה היתה לוחית ועליה היה כתוב כי מצאו אצלו כסף ולכן נורה. פעם נורה יהודי מדמבלין בעוון תפיסת פרוסת לחם שחייל גרמני השליך מבעד לחלון.

במחנה זה, בדמבלין היינו עצורים כשנתיים ימים. אך כשהחלו הקרבות על נהר הוויכסל, בשנת 1944 והרוסים החלו להתקרב הועברנו למחנה בצ'נסטוכוב. היו שם ארבעה מחנות: ראקוב, צ'נסטוכוביאנקה, מחנה שלנו ועוד מחנה אחד. בזמן ההעברה נהרגו כמה אנשים שסרבו לעבור למחנה החדש. הם ניסו לברוח ליער, אך נורו בשעת הבריחה. הגרמנים אירגנו להעברה שני טראנספורטים: הראשון של ילדים והשני של מבוגרים. זה הטראנספורט השני יצא לדרך עשרה ימים לאחר הראשון. איש הס.ס. פקד לרצוח אותם בבית־הקברות. הילדים לא היו קטנים עוד אך גם לעבודה, כטענת הגרמנים טרם בגרו. לכן רצחו אותם וחסכו לחמם. אולם בכל זאת גם בטראנספורט שלנו היו כמה ילדים, ביניהם ילד של אחות אשתו של וואנקארט. בין הנשים שהובאו לצ'נסטוכוב היתה גם אשה בשם סוניה לברבאום, כאשר נשאלו האנשים למקצועותיהם היא מסרה שהיא ממקצועה מילדת. איש הס.ס. שהיה ממונה עלינו ציווה עליה לבוא אל אשתו שהיתה אז בהריון. לסוניה לברבאום היתה השפעה רבה על אשת גיסטאפואי זה. והודות לתחנוניה ובקשותיה של המילדת אצל אשת הגרמני הזה ניצלו כמה ילדים יהודיים. ביניהם היה בן אחותי — יהודה פרייס. אולם לילדים לא הוקצבו שום מזונות. אנו העצורות חסכנו מפינו ממנת לחמנו הצר והדל ומסרנו לילדים. קטנים מאוד הם היו. האמהות — כל שיכלו עשו למען ילדיהן כדי שישארו בחיים.

התנאים במחנה זה, בו היו עצורים מאות אחדות של יהודים היו גרועים פי כמה מהמחנה הקודם. במחנה זה היו אוקראינים רבים, מאנשי וולאסוב ואנו עבדנו במכבסה, כלומר אני ועוד שלוש נשים. כיבסנו, גיהצנו, ניקינו את בתיהם. בראשם עמד האוקראיני גרמן, הוא היה המתורגמן ומנהל המכבסה.

כאן במחנה צ'נסטוכוב ביליתי שמונה חודשים. ביום האחרון, ב־15 בינואר 1945 בבואי לסדר את ביתו של גרמן, מצאתיו בדירתו. זו הפעם הראשונה ששהה בבית, עת באתי לנקותו והוא שאלני: „אשה, איזו עיר קרובה יותר מכאן — ראדום או קיילץ?" לא ידעתי מה לענות, כי הייתי מפוחדת מאוד. לכן עניתי: „למה תשאל אותי אדוני אך נדמה לי קיילץ קרובה יותר." על כך הוא ענה לי: „אספר לך דבר־מה, אך אם

תפיצי את הדבר, תהרגי! אנו מוכרחים לברוח מכאן, כי הרוסים מתקרבים. זוהי ההתקפה האחרונה ואנו בורחים מכאן. אני בורח מכאן, אך אל תספרי על כך לאיש!"

זה היה ביום ראשון. לאחר עבודתי חזרתי לצריף. מסביב היה שקט, כי הרוצחים כולם יצאו לבלות. בצריפי המתין לי בעלי שעבד במאפיה בעיר. אני שאלתיו: „חיים, השמעת חדשות כלשהן?" „לא", ענה, הוא לא שמע דבר והוסיף כי „השטבפלדפבל לא בא היום לעבודה". אז סיפרתי לו את דברי גרמן, כי הרוסים קרבים והגרמנים נמלטים על נפשם.

— „הכיני ארוחת ערב" — אומר בעלי אלי.

אך בעלותי לדרגשי להוציא את לחם הארוחה שמעתי לפתע כי בחוץ קמה מהומה רבה, צעקות רמות נשמעות מכל עבר ומאתיים ושמונים הנשים נדחסו בבת אחת לתוך הצריף. והדלת נסגרה מאחורינו. את בעלי לא ראיתי עוד. ושמועות הלכו, כי הברטנסלאגר, זה המפקד של המחנה כולו הגיע למחנה. כל הלילה שררה במחנה בהלה ומהומה. כנראה שהוחלט לגרשנו למחנה אחר. העירו אותנו בחמש לפנות בוקר וכבר יצא הטראנספורט הראשון ובו היה גם בעלי.

אני הספקתי עוד להגיע לבית מעבידי, לגרמן, אולי יוכל הוא להושיע. אך לא מצאתיו עוד. הוא ברח, רק על הרצפה מפוזרים היו מטלטלין שונים והוא כבר לא היה במחנה. בשובי למחנה נודע לי כי נוסף לבעלי צורפו לטראנספורט גם בני, הנער יהודה פרייס ואביו. נכנסתי לעבוד למכבסה ואמרתי לנשים שם כי ברצוני לכבס את כותונתי, כי שמועות מהלכות שיובילו אותנו לליפסק. כיבסתי את כותונתי, חפפתי את ראשי ובעומדי כך ראיתי דרך החלון את בעלי מובל בטראנספורט, הוא כנראה גם הבחין בי, כי נפנף אלי בידו ואני פרצתי בבכי. אז ניגש אלי אחד הרוצחים הגרמניים ואמר: „אם לא תפסיקי לבכות אהרגך במקום!" והנשים סביבי ניסו „לנחמני". הן אמרו: „גברת קאמינסקה לא יועילו הדמעות ואין על מה להצטער, לא את ולא ילדיך ובעלך ואף לא אנו נוסיף לחיות. זו שעתנו האחרונה."

הגיעה שעת הצהרים. נכנסתי למשטרה ופניתי לאוקראיני אחד ואמרתי לו, כי המגהץ התקלקל ולכן צריכה אני לחזור למחנה. במחנה כבר עמדו הנשים בשורות נכונות לצאת לדרך. אבל בחלל האוויר כבר נישאה המהומה. כאשר ראו אותי הילדים הם שמחו מאוד, לפחות נלך יחד. הרוצחים לא היו עוד במחנה, הם ברחו ועל הסדר שמרה המשטרה היהודית. בינתיים כבר היתה השעה שלוש אחר־הצהרים. שמענו יריות מרחוק. הצבא הרוסי הלך וקרב לעיר. מישהו חזר מהעבודה מחוץ למחנה וסיפר כי קרבות ניטשים בעיר בין הגרמנים והרוסים.

ב־11 בערב הופיעה המשטרה היהודית בלוויית כמה רוצחים ופקדו להתייצב על

מגרש המסדרים. אמרו שיובילו אותנו לגבול הישן. טראנספורט נשים אחד כבר יצא לדרך אולם נשאר תקוע בתחנת הרכבת באין רכבות להוביל אותן הלאה. אנו עמדנו וחיכינו. הם אמרו כי ברצונם להצילנו מידי הרוסים. ענינו להם, כי היינו־הך לנו מידי מי נמצא מוות, אם מידיהם או מידי הרוסים. אבל הם עצמם היו כבר אחוזי פחד מוות, לכן הסתפקו במסירת הוראות אחרונות ליולס. יולס זה היה יהודי, אך חלאת מין האדם והוא נתמנה למפקד המחנה. ונקארט שהיה מפקד המחנה בדמבלין, כאן היה רק אחד העובדים הרגילים ללא כל שררה וללא דעה כלשהי. כאן שלט יולס המפלצת. הוא פקד עלינו לצאת מן הצריפים, אבל ידענו כי צ'נסטוכוב כבר עולה באש. אנו נשארנו במקומנו והגרמנים נמלטו על נפשם.

עם שחר ברחנו מהמחנה העירה, היה כפור עז. בידי אחזתי את יהודה פרייס הקטן והדלתות היו סגורות בפנינו. הפולנים נעלו את בתיהם ולא הרשו לנו להכנס לביתם. שוטטנו ברחובות עד שהגענו לאחד הרחובות בו גרו גרמנים. מצאנו בית ריק ונכנסנו לתוכו. היה בו מכל טוב, מכל אשר הלב יחפוץ, ארוז ומוכן ליטול לדרך. אך כנראה לא הספיקו הגרמנים לקחת אתם את החפצים כי נמלטו לפתע על נפשם. במטבח היו הסירים חמים עדיין והמזווים מלאים. אולם לא נתתי דעתי על כל שהיה סביבי. חשבתי רק על בעלי ועל ילדי. רציתי להיות אתם יחד. רק לחם נטלתי אתי בשביל הילדים. שלושה שבועות שהיתי בצ'נסטוכוב, כי לא היתה כל אפשרות לחזור הביתה. לדמבלין הגעתי בקרון־משא, בכפור עז ששרר בחורף ההוא. הפולנים, שכנינו חשבו כי לא נותר עוד יהודי וכאשר ראו יהודים שהצליחו להשאר בחיים ביקשו לחסלם. לא היתה עמי אף לא פרוטה אחת. בביתי השתכנו חיילים רוסיים, אך כיוון שהכל ידעו כי הבית שייך לי התחלתי להשתדל עד שהרוסים פינו לי חדר אחד. גרתי בו עם ילדי ועם אנשים זרים אחרים.

הפולני, לו מסרו הגרמנים את המאפיה שהחרימו אצלי, ידע כי עתה יצטרך להחזיר את רכושי הסית רוסים, שיכר אותם כדי שירצחוני. ואכן, בלילה הופיעו רוסים והחלו להתנכל לנו. לא יכולנו להתגונן, כי החדר היה פרוץ, ללא דלת ומנעול. המצב היה גרוע יותר מאשר במחנה. בבוקר החליטה בתי רחל לפנות לנ.ק.וו.ד. ולספר הכל. אני מאוד חרדתי, אך היא היתה נערה אמיצת־לב ולא יראה דבר. ואמנם פנייתה עזרה. הרוסים אסרו את החיילים שהתפרצו אלינו ופקדו על הפולני להחזיר את המאפיה. אולם שוב הופיעו פולנים והתחילו לאיים עלי, שיגרו מכתבים ותבעו דמי כופר בסך 10 אלפים זלוטי. לא היה ברשותי סכום רב כל־כך. החלטתי לכן לברוח לשלזיה התחתית ומשם לעלות לישראל.

אני אמנם ניצלתי אולם בעלי נספה. לאחר שהובל עם הטראנספורט שלו במשך

17 ימים ללא מזון וללא מנוחה, הוא מת בהגיעו למחנה מאטהאוזן. רק בני, תודה לאל ניצל. בעומדו עם הטראנספורט בתחנת רכבת ביקש מאיש ס.ס. אחד שיניח לו לגשת לשתות מעט מים. הנ"ל הרשה לו. הוא נמלט ובדרך נתן לו מישהו מתוך רחמנות תפוח־אדמה. „אמא" — אמר — „כטעם תפוח־אדמה זה לא טעמתי עוד מעולם". הוא היה אז כבן 16—17 שנים. הוא חזר חי מהטראנספורט הזה אבל אביו לא חזר וכן לא חזר אביו של יהודה פרייס. גם ארוסה של בתי ניספה. הם מתו בטראנספורט האחרון הזה. גם משפחתי בווארשה נרצחה כולה ואיני יודעת אפילו מתי ואיך נרצחו. בווארשה נ'תרו עם פרוץ המלחמה, אחים ואחיות. כולם נרצחו. גם הורי — אבי ואמי, אחים ואחיות וכן בני משפחה רחוקה יותר — כמאה איש — כולם הושמדו בידי הרוצחים. רק אני וילדי ניצלנו, אנו נותרנו מכל משפחת מילגרום.

ניצול געוואָרן מיט דער טאָכטער

חייה גאָלדפאַרב־ראָזענבערג

אין יאָר 1939, ווען די דייטשע עראָפלאָנען האָבן אָנגעהויבן באָמבאַרדירן אונדזער געגנט, בין איך מיט מיין משפחה אַנטלאָפן פון דעמבלין קיין ריקע. מיין פאָטער דוד איז געווען אַ קראַנקער מענטש, אַן אינוואַליד — און געווינט ביי מיר. מיט גרויס מי און אָנשטרענגונג האָבן מיר אים מיטגענומען קיין ריקע, ווו די דייטשן האָבן געשאָסן אויף אונדז פון די עראָפלאָנען. זענען מיר אַנטלאָפן קיין אַדאַמאָוו.

ווען די דייטשן האָבן אַרײַנמאַרשירט קיין אַדאַמאָוו, זענען מיר צוריק געפאָרן קיין דעמבלין, וואָס איז שוין געווען באַהערשט דורך די נאַצים. מיין פאָטער איז געווען זייער רעליגיעז, געהאָט אַ לאַנגע באָרד און די דייטשן האָבן אים שטענדיק געפייניקט. די קריסטן האָבן אָנגעוויזן ווו עס ווויינען יידן, אויך ווו עס באַהאַלט זיך מיין פאָטער.

מיין מאַן הערשל איז געהאָט אַנטלאָפן קיין רוסלאַנד. אין יאָר 1940 איז ער צוריק געקומען קיין דעמבלין. נאָר איידער מען האָט געמאַכט דאָס געטאָ, האָט מען אונדז אַרויסגעטריבן פון דער דירה און מיר האָבן געמוזט וווינען, צוויי פאַמיליעס אין איין צימער, אויף דער סטאַרווווקע. דאָ זענען מיר געווען ביזן 6טן מאַי 1942, ווען ס'איז פאָרגעקומען די ערשטע אויסזידלונג. מען האָט אונדז אַלע אַרויסגעטריבן אויפן רינעק. איך בין געשטאַנען מיט אַ קינד פון 9 יאָר. זי איז געווען קראַנק אויף מאָזלען און

דיפטעריע. איך האָב געזען, ווי די פון אַרבעטס־אַמט קלייבן מענטשן, האָב איך פאַרשטאַנען, אַז זיי בלייבן אַרבעטן אין שטאָט. מיט מיין קראַנק קינד, נחמה בין איך אַריבערגעלאָפן צו די אויסגעקליבענע. לויפנדיק, האָב איך באַקומען קלעפ, אָבער נישט געקוקט דערויף, בין איך דאָך געלאָפן. אַ ווי אַרום האָבן מיר זיך געראַטעוועט.

אין דער זעלבער צייט האָט מען אויך אָנווענ געשיקט מיין מאַן, פאָטער און די גאַנצע פאַמיליע. דער טראַנספאָרט איז געגאַנגען קיין סאָביבאָר. מיר האָבן באַצאָלט באַקאַנטע קריסטן, זיי געשיקט זען ווו די מענטשן זענען אַהינגעקומען. וואָס טוט מען מיט זיי. די קריסטן האָבן איבערגעגעבן, אַז מען קען דאָרט בכלל נישט צוקומען. נאָר זיי האָבן געהערט, אַז מען פאַרניכטעט דאָרט אַלע. דאָס איז געווען דער ערשטער טראַנספאָרט פון דעמבלינער ייִדן.

אין יאָר 1942, אסתר־תענית, איז מיין פעטער מענדל, דער זון פון מאָטל שוחט, געשטאָרבן. מיין פאָטער האָט אים מקנא געווען, וואָס ער וועט כאָטש קומען צו קבר ישראל. דעם זעלבן טאָג האָט מען אַרויסגענומען מיין קוזין איטשע ספּעקטאָר און נאָך דריי ייִדן אין ריקער וואַלד און זיי געשאָסן אָן שום סיבה.

די צווייטע אויסזידלונג איז פאָרגעקומען דעם 15טן נאָוועמבער 1942. איך מיט מיין קינד און שוועסטער שיפרע זענען געווען באַהאַלטן אין אַ קאָמער. דערנאָך, אַז מיר האָבן געהערט מענטשן רעדן אין גאַס, זענען מיר אַרויס און געזען, אַז אַלע גאַסן זענען געווען באַדעקט מיט טויטע, נישט געווען קיין פריי אָרט ווו דורכצוגיין.

דעם 28סטן נאָוועמבער 1942, האָב איך געאַרבעט אין פעסטונג. כ׳האָב געהאָט אַ פאָרגעפיל, אַז דעם טאָג דאָרף עפעס פאָרקומען אין שטאָט. נאָך דער אַרבעט, בין איך נישט צוריק אין שטאָט, נאָר געגומען דאָס קינד און געגאַנגען צום לאָגער אויפן פּלי־פלאַץ. דאָרט האָט מיך אַ באַקאַנטע אַריינגענומען שלאָפן. דאָרט האָבן אויך געאַרבעט צוויי טעכטער פון מיין שוועסטער, טשאַרנע און חנה, אַ דריטע גאָלדע, האָט געאַרבעט ביי דער באַן.

מיין שוועסטער איז געווען מיט מיר צוזאַמען. דערנאָך איז זי אָנווענ צו די פאַר־טיזאַנער אין די וועלדער. שפּעטער האָט מען מיר איבערגעגעבן, אַז פאַלאַקן האָבן זי געהרגעט.

ביי דער באַן איז אויך געווען אויף אַרבעט מיין ברודער בייעז, זיין פרוי עטיל מיט זייערע קינדער גאָלדע, טשאַרנע, שבע, יצחק, נחמה, מאָטל און חיים. וועג די דייטשן האָבן כּאַראַנדלט קאָנסקע־וואָליע אין א „יודנשטאָט", האָבן זיי אַהין איבערגעשיקט די אַלע, וועלכע האָבן געאַרבעט ביי דער באַן. די עלטסטע טאָכטער פון מיין שוועסטער איז דעמאָלט געקומען פון קאָנסקע־וואָליע קיין דעמבלין, צו אונדז

אין לאַגער. דער דייטשער לאַגער־פירער האָט זי געוואָלט אַרייננעמען אַרבעטן, אָבער דער יידישער לאַגער־עלטסטער האָט זי פאַרטריבן — און זי האָט געמוזט צוריק גיין קיין קאָנסקע־וואָליע. דערנאָך האָבן די דייטשן גענומען אַלע יידן, אַריינגעזעצט אין באַנען און געשיקט צום פאַרברענען. מיט דעם טראַנספאָרט איז געווען מיין ברודער מיט זיינע קינדער און מיין שוועסטערס קינדער. דורכפאָרנדיק דעמבלין, האָט מיין שוועסטערס טאָכטער גאָלדע, אַראָפגעוואָרפן פון וואָגאָן אַיר בילד, ווו ס׳איז געווען צוגעשריבן, אַז זי געזעגנט זיך מיט אונדז. אין דער זעלבער צייט איז אויך איר שוועסטער טשאַרנע דערהרגעט געוואָרן אין דעמבלינער לאַגער.

מיר האָבן געלעבט אין לאַגער ביז יולי 1944, פיל זיך אָנגעליטן און דורכגעמאַכט אַ סך צרות. מיר האָבן זיך צוגעקוקט ווי מען הענגט מענטשן און ווי געשאָסענע יידן וואַלגערן זיך אויף דער ערד. מיר זענען שוין געווען גלייכגילטיק צו אַלעמען, אויך צו אונדזער אייגענעם גורל.

וועז די רוסישע אַרמיי האָט זיך דערנענטערט צו אונדזער געגנט, האָט דער יידישער לאַגער־עלטסטער אָוועקגעשיקט אַ טייל פון די מענטשן קיין טשענסטאָכאָוו. איך מיט מיין קינד און שוועסטערן־טאָכטער זענען געווען אין ערשטן טראַנספאָרט, ווו ס׳האָבן זיך געפונען קנאַפּע דרייסיק קינדער. וועז די דייטשן זענען געקומען קאָנטראָלירן די קינדער, האָט זיך מיין טאָכטער נחמה געשטעלט אויף די שפּיץ נעגל, כדי זי זאָל אויסזען גרויס. זי איז דעמאָלט 11 יאָר אַלט געווען, אָבער זי האָט געזאָגט, אַז זי איז שוין 15 יאָר אַלט. אַזוי האָט מען זי איבערגעשיקט צו די גרויסע, און אַלע צוזאַמען אָוועק געפירט אין באָד. וועז מיר זענען אַרויס פון באָד, איז שוין קיין איין קינד נישט געווען. מ׳האָט אַלע אומגעברענגט.

אין טשענסטאָכאָוו זענען מיר געווען ביזן 16טן יאַנואַר 1945. וועז די רוסן האָבן זיך דערנענטערט, האָט מען אונדז געוואָלט איבערפירן קיין דייטשלאַנד, נאָר עס זענען שוין נישט געווען קיין וואַגאָנען. דאָס איז געווען אונדזער גליק. די דייטשן זענען אַנטלאָפן און קורץ דערנאָך האָבן אונדז די רוסן באַפרייט.

מיר איז געלונגען צו ראַטעווען עטלעכע ייִדן

אברהמלע אבענשטיין / ניו־יאָרק

דעם ערשטן סעפּטעמבער 1939, האָבן די דייטשן באָמבאַרדירט דעמבלין. די גאַנצע יידישע באַפעלקערונג איז אַנטלאָפן — אַ טייל קיין ריקע, אַ טייל קיין זשעלעכאָוו און קאָצק. אין ריקע זענען געפאַלן 30 יידן פון די דייטשע שיסעריען.

אַיך מיט מיין משפּחה זענען אַנטלאָפן קיין זשעלעכאָוו.

דעם ערשטן טאָג ראש־השנה האָבן די דייטשע מערדער צוזאַמענגענומען אין שול אַלע אינוואַלידן פון זשעלעכאָוו, אַריינגעוואָרפן אַהין גראַנאַטן און זיי אויפגעריסן.

די יידן פון שטאָט האָט מען אַרייַנגעטריבן אין אַ גרויסן גרוב און אַרומגעשטעלט זעלנער מיט געווער. די יידן זענען געלעגן פאַרחלשט און געזאָגט ווידוי. פאַרנאַכט איז געקומען אַן ס.ס.־אָפיציר און פאַר אונדז געהאַלטן אַ רעדע, אַז מיר יידן זענען איצט אין זיינע הענט און מוזן אויספירן וואָס ער וועט פאַרלאַנגען. דערנאָך האָט מען אונדז געהייסן גיין אַ היים. אויף צומאָרגנס האָבן די דייטשן זיך צעלאָזט איבער די יידישע שטובן, צוזאַמענגעקליבן עטלעכע הונדערט יינגלעך און זיי געהייסן לויפן אין אַ לאַגער. אייניקע זענען געפאַלן אויפן וועג צום לאַגער, צווישן זיי אַ דעמבלינער יינגל ליפּע שטאַמלער (הלל שטאַמלערס זון), וועלכער איז דערשאָסן געוואָרן.

ס׳איז געווָארן אַ מאַנגל אין שפּייז און מען האָט געמוזט שטיין אין דער ריי פּיל שעהן, כדי צו באַקומען דאָס שטיקל ברויט. מיר האָבן געזען אַז ס׳איז שלעכט, זענען מיר צוריק געפאָרן קיין דעמבלין. מען האָט אונדז געהייסן טראָגן דעם מגן־דוד, צו דערקענען אַלס יידן. אָנגעטאָן אין טליתים, האָט מען יידן געצוווּנגען צו טאַנצן און מאַלן אין די בלאָטעס.

מיר האָבן געהאָט אַ געשעפט פון שיך און שטיוול. די דייטשן זענען אַריין אין געשעפט און געזומען וואָס נאָר זיי האָבן געוואָלט.

איך האָב געזען, אַז פיל יידן ווערן אומגעבראַכט פון די רוצחים, האָב איך געקלערט ווי אַזוי ראַטעווען זיי און זיך. ווען די דייטשן זענען אַריין קיין דעמבלין, האָבן זיי פאַרבאָטן די יידן צו האָבן געשעפטן. יעקב־לייב בובער, יחזקאל שולמאַנס אייידעם, האָט געהאָט אַ דרוקעריי. ער האָט זי איבערגעגעבן אַ קריסט. האָבן די פאָליאַקן געמסרט, אַז ער איז אַ שותף און מען האָט אים אַוועקגעשיקט קיין פולאַוו. צו מיר איז געקומען וועלוול שולמאַן און געבעטן, אַז איך זאָל עפּעס טאָן פאַר זיין שוואָגער, ער זאָל קענען צוריק קומען קיין דעמבלין. איך האָב געהאָט באַקאַנטשאַפט

מיט די דייטשן, ווייל זיי האָבן ביי מיר געוומען פיל שיך. עס האָט מיך געקאָסט פיל מי און געזונט, ביז איך האָב געפועלט מען זאָל אים צוריק שיקן קיין דעמבלין.

ס׳איז אַלץ שוועכער געוואָרן מיט עסן. מען האָט זייער וויניק באַקומען און געמוזט צוקויפן אויפן שוואַרצן מאַרק, פאַר אַ סך געלט. מיין פרוי איז געגאַנגען צו ישעיהלע בעקער נאָך אַ שטיקל ברויט. זי האָט געזען, אַז דאָרט שטייט אַ דייטש מיט אַ גרויסן שטעקן און וויל שלאָגן מאַניסל און ישעיהלע בעקער, ווייל זיי האָבן געבאַקן אַ ביסל ברויט. מיין פרוי איז צו צום דייטש און געזאָגט, אַז איך דאַרף אים שוין האָבן. זי האָט דעם דייטש געקענט, ווייל ער פלעגט ביי מיר נעמען שיך. ער איז באַלד געקומען צו מיר — און זיי זענען געראַטעוועט געוואָרן פון טויט. ביינאַכט איז געקומען ישעיהלעס טאָכטער און מיר געזאָגט: „איר האָט דעם דייטש געגעבן אַ פאָר שיך, כדי צו ראַטעוועז אונדזערע עלטערן, איך וויל אייך דערפאַר אָפדאַנקען און אויך באַצאָלן וויפל איר ווילט״. פאַרשטייט זיך, אַז איך האָב גאָרניט גענומען ביי איר.

איינמאָל האָט אַ דייטש געכאַפט יאָסל פוטערפלאַמס (דעם קצב) יינגל, וועלכער האָט געטראָגן באַהאַלטן אַ שטיקל פלייש. ער האָט אים שטאַרק צעשלאָגן און אַוועק געשיקט קיין פולאַוו, ווו מען האָט אומגעברענגט יידן. זיין מוטער האָט שטאַרק געווויינט און יעדן טאָג געלאָפן אין יודענראַט, מען זאָל איר העלפן. אין יודענראַט האָט מען איר געזאָגט, אַז ער געפינט זיך אין באַרטעלס האַנט, וועלכער האָט געשאָסן קאַנאַריענפאָגעל און לייזער טייכמאַן. באַרטעל איז אַ ברוטאַלער מערדער, אַלע ציטערן פאַר אים. איז די מוטער געקומען צו מיר, געווויינט און געבעטן, אפשר קען איך עפעס העלפן.

איך בין אַוועק צום יודענראַט און געבעטן דערלויבן מיר צו פאָרן קיין פולאַוו, כדי אים צו ראַטעוועז. זיי האָבן מיר געעצהט ניט צו פאָרן, ווייל איך וועל קיין לעבעדיקער ניט צוריק פון דאָרט. דאָך בין איך געפאָרן, אַריין צו באַרטעלן און אים געזאָגט, אַז דאָס יינגל איז מיינער אַ קוזין, ער מוז אים מיר אַרויסגעבן, צוריק אַ היים. באַרטעל האָט ביי מיר געזומען שיך וויפל ער האָט נאָר געוואָלט — דערפאָר האָט ער אויך מיר געוואָלט טאָן אַ טובה און באַפרייט דעם בחור.

איינמאָל בין איך פאַרביי געגאַנגען דעם יודענראַט און באַמערקט, אַז דאָרט זיצט חייה־איידל פוקס און ווייַנט. כ׳האָב זי געפרעגט וואָס איז געשען, האָט זי געזאָגט, אַז מען וויל שיסן איר זון שמואל. מען האָט געשיקט מענטשן אין פעסטונג אויף אַרבעט, אויך איר זון. זיי האָבן געאַרבעט ביים צוזאַמענלייגן הויזן. ביינאַכט זענען געקומען דייטשן, אַרויסגעגנבעט אַ סך הויזן און געזאָגט, אַז די יינגלעך האָבן דאָס געטאָן. זענען די דייטשן אַריין אין שטאָט, געכאַפט אַ בחור, אים געשלאָגן און

געצוווּנגען אים צו זאָגן, אַז שמאי האָט געגנבעט, ווייל ער האָט דאָרט געאַרבעט. מען האָט שמאין אייגנעזעצט אין פעסטונג. דער יודענראַט האָט גאָרניט געקענט מאַכן, ווייל די דייטשן האָבן געזאָגט, אַז זיי האָבן אַן עדות (דאָס יינגל), וועלכער האָט געזען ווי שמאי האָט געגנבעט.

דערהערנדיק די געשיכטע, האָב איך זיך ניט געקענט געפונען קיין אָרט אוּן געטראַכט: ווי אַזוי ראַטעווען דאָס יינגל? אַ האַלבע שעה שפעטער איז צו מיר אין געשעפט אַריין אַ דייטש און געבעטן צוויי פּאָר שיך פאַר זיין פרוי, כ'זאָל זיי שיין פּאַרפּאַקן, צו שיקן קיין דייטשלאַנד. איך האָב אים דערציילט, אַז אין פעסטונג זיצט מיינער אַ קוזין, אים פּאַרזיכערט, אַז ער איז ניט קיין גנב, ווייל איך קען אים זייער גוט, נאָר ס'איז געווען אַ טעות. איך האָב אים געבעטן ער זאָל מיר העלפן באַפרייען דאָס יינגל. דער דייטש איז אַוועק אין פעסטונג און באַפרייט שמאי פוקס. אַ דאַנק מיר איז ער געבליבן לעבן — און איז היינט אין ישראל.

אַ סך מאָל בין איך געגאַנגען בעטן פּאַר מענטשן, אָבער ניט אַלע מאָל האָב איך געקענט העלפן.

איך האָב געטראָפן מאַטעס שערבערג אין גאָס. ער האָט מיר דערציילט, אַז מען האָט זיין פרוי און קינדער צוגענומען, ער איז געבליבן מיט איין זון הערש־וועלוול, וועלכער געפינט זיך אין אַ לאַגער, ווו אַלע ווערן אומגעבראַכט. ער האָט געווייניגט און גבעבטן, איך זאָל עפעס טאָן פאַר אים. איך האָב שוין ניט געהאַט קיין רו. כ'בין אַוועק צום אַרבעטס־אינספּעקטאָר און געפּועלט, אַז ער זאָל מיר אַרויסגעבן הערש־וועלוולען פון לאַגער. איך האָב אים אַריינגענומען צו מיר אין געטאָ. ער איז געווען ביי אונדז ווי אַן אייגן קינד. וועז ס'איז געקומען אַ באַפעל פון קרייז־הויפטמאַן פון פולאַוו צום לאַנדס־קאָמיסאַר אין דעמבלין, אַז מען זאָל אונדז אַרויסשיקן קיין פולאַוו — איז הערש־וועלוול מיט אונדז מיטגעפאָרן.

מיר זענען געווען אין לאַגער אין פולאַוו. ס'זענען דאָרט געווען פולאַווער און קאַנסקע־וואָליער יידן. אַלע האָבן געווארט אויפן טויט. מיר האָבן דאָרט זייער גאַליטן. מיין פרוי איז קראַנק געוואָרן אויף גאַלבזוכט. מיר איז דאָס מויל געשוואָלן געוואָרן. איך האָב געזען, אַז איך האָב שוין ניט וואָס צו פאַרלירן, בין איך אַוועק צום קרייז־הויפטמאַן (דערביי איינגעשטעלט מיין לעבן, ווייל קיין יידן האָט ניט געטאָרט גיין אין גאָס). איך האָב געהאַט מזל, וואָס דער עלטסטער איז ניט געווען, נאָר זיין פּאַר־טרעטער. איך האָב געבעטן, אַז ער זאָל מיך מיט מיין פאַמיליע צוריק שיקן קיין דעמבלין אין געטאָ, כדי איך מיט מיין פרוי זאָלן זיך קענען היילן. ער האָט אונדז דערלויבט און געזאָגט, אַז וועז מען וועט אונדז רופן — זאָלן מיר גלייך צוריק קומען.

איך בין אַנגעקומען אין געטאָ. דאָרט איז געווען דער יידישער דאָקטאָר קאַווע, וועלכער האָט אונדז געהיילט.

איינמאָל פאַרנדיק קיין פּולאַוו, האָב איך זיך דערוווּסט, אַז דאָרט זיצט אַ יינגל אין תפיסה שוין עטלעכע טעג און הונגערט. איך האָב איינגעשטעלט מיין לעבן, זיך צוגעגנבעט צו די קראַטן און אַריינגעוואָרפן אים אַ ברויט — און אים גערַאַטעוועט פון אַ הונגער־טויט. דאָס יינגל הייסט מענדל פעדערבוש, לעבט היינט אין ניו־יאָרק. וועלן ער טרעפט מיך, זאָגט ער, אַז דאָס ברויט שטייט אים שטענדיק פאָר די אויגן, און אַז אין יענער פינצטערער נאַכט האָט דאָס ברויט פאַר אים אויפגעשיינט ווי אַ ליכטיקע זון...

בייַ אונדז אין געטאָ האָט מען אין הויז פון קריסט פאַמינאַנסקי איינגעאָרדענט אַ שפּיטאָל. מען האָט געברענגט פון פּולאַוו פינף יינגלעך, וועלכע זענען קראַנק געווען אויף טיפוס, כדי זיי היילן אין אונדזער שפּיטאָל. זיי זענען געווען שטאַרק קראַנק. איך און מיין פרוי האָבן געקאָכט פאַר זיי אַ פּאָר מאָל אין טאָג לייכטע עסנס, און אַזוי זיי געשטעלט אויף די פיס. זיי האָבן ניט געווּסט מיט וואָס אונדז אָפּצודאַנקען. זיי זענען געווען גליקלעך, אַז ס׳איז געווען ווער עס זאָל זיך אינטערעסירן מיט זייער גורל. עס איז זיי בעסער געוואָרן, אָבער, ליידער, ווען ס׳איז געווען די אויסזידלונג פון ריקע, זענען די דייטשע מערדער מיטן לאַנד־קאָמיסאַר אויסטערייַק און זייַנע מיטהעלפער, אַריין אין שפּיטאָל און באַרבאַריש געשאָסן די יינגלעך אין די בעטן.

איך געדענק, ווי מיין שוועסטערן־טאָכטער לאה יאַמאָווּיטש, איז אין אַ שיינעם העלן טאָג פאַרביי געגאַנגען מיין געוועלב און געטראָגן אַ ביסל קאַרטאָפל אין קיישל. זי האָט געהאַט אַ מאַן, אַ זון און אַ טאָכטער. דער פאַלקס־דייטש בלומקין האָט זי דערזען. זיין מערדעריש בלוט האָט זיך אין אים צעקאָכט, ער האָט אַנגעהויבן שלאָגן די פרוי מיט דער קאָלבע פון ביקס, ביז זי איז געבליבן ליגן האַלב־טויט. מען האָט זי אָוועק געשיקט קיין פּולאַוו אין שפּיטאָל. איך בין געזעסן בייַ איר טויט־בעט. זי האָט מיך אַנגענומען בייַ דער האַנט און געזאָגט: „איך שטאַרב" — און געדריקט מיין האַנט. אויך איר מאַן, חיים־יצחק יאַמאָווּיטש, און זייער זון דוד, זענען אומגעקומען. געבליבן לעבן איז נאָר די טאָכטער אידע, וועלכע ווויינט אין רמת־גן, ישראל.

דערמאָרדעט נאָך דער באפרייונג

א. אַבענשטיין / ניו־יאָרק

אין דעמבלין איז גוט געווען באַקאַנט די פאַמיליע פון שמואל־נחום לוקסעמבורג (דריי זין און צוויי טעכטער). דאָס איז געווען אַ באַלעבאַטישע פאַמיליע. שמואל־נחום איז געווען אַ שניידער און בעיקר געגייט פאַרן מיליטער.

פאַר דער מלחמה, האָט דער עלטסטער זון חתונה געהאַט און ס׳איז אים געבוירן געוואָרן אַ קינד. וועג די קריג איז אויסגעבראָכן, איז דאָס קינד אַלט געווען 3 יאָר.

נישט לאַנג איז די פאַמיליע געווען צוזאַמען. אַ טייל האָט מען אַוועקגעשיקט קיין אוישוויץ. נאָכן פייניקן זיך אין פאַרשידענע לאַגערן, איז די מוטער לאהטשע און די טאָכטער גיטל, דער זון אברהם מיט זיין פרוי פרידע, געקומען קיין דעמבלין נאָך דער באַפרייונג. זיי האָבן געטראַכט זיך דאָרט איינאָרדענען. געווינט האָבן זיי אין אַ קליין צימערל.

נישט לאַנג אָבער האָבן זיי דאָרט געלעבט. אַ מאָל, ביי נאַכט, וועג דער זון איז אַרויס פון שטוב אויף אַ מינוט, זענען אַריין א.ק.־אָווצעס און דערהרגעט די גאַנצע משפּחה. וועג ער האָט זיך צוריק געקערט, האָט ער געטראָפן זיין פאַמיליע ליגן טויט אויף דער פאָדלאָגע. מען קען זיך פאָרשטעלן וואָס פאַר אַ שרעקלעכער קלאַפ דאָס איז געווען פאַר אים.

יידן האָבן אַפילו מורא געהאַט צו גיין אויף דער לויה, ווייל די שרעק פאַר די א.ק.־לייט איז געווען זייער גרויס.

באַלד נאָך דער לויה, איז דער זון אַוועק פון דעמבלין. אַ לאַנגע צייט דערנאָך איז ער געווען קראַנק. אָבער די צייט היילט אויס אַלע וווּנדן. ער איז איצט אין שוועדן, צוזאַמען מיט אַ פרוי און קינד.

פאַרשריבן: אַנדזשע שמעלצשטיין־טישמאַן

יידישער ווידערשטאַנד אין געטאָ און אין לאַגער

שבתי פּערלמוטער / תל־אביב, בצרון

א

סוף 1941, איז עטלעכע יידישע יונגעלייט געלונגען צו שטעלן זיך אין פּאַר־בינדונג מיט אַ לערער פון דער פּוילישער פּאָלקס־שול אין אַ דאָרף, 20 קל״מ הינטער דעמבלין. דער דאָזיקער פּאָליאַק איז געווען באַקאַנט אַלס קאָמוניסט נאָך פון פּאַר דער מלחמה — און די יידישע חברים האָבן איצט געפּאָדערט פון אים הילף ביים אויפ־שטעלן אַ פּאַרטיזאַנער־גרופּע אין די קאָצקער וועלדער. דער לערער האָט צוגעזאָגט צו געבן אַ תשובה אין עטלעכע טעג אַרום.

די יידישע יונגעלייט האָבן דערווייל אָנגעהויבן זיך פּאָראינטערעסירן וועגן אייג־שאָפן געווער. דערנאָך איז געקומען אַ שליח פון לערער און איבערגעגעבן, אַז לויט אַ באַשלוס פון ראַיאָן־קאָמיטעט, דאַרף מען אים צושטעלן אַ שרייבמאַשין פּאַר דער פּוילישער אונטערגרונט. מיר האָבן געווּסט, אַז וועגן קויפן אַ מאַשין — קומט ניט אין באַטראַכט. האָבן מיר באַשלאָסן צוגנבענען פון יודענראַט די שרייבמאַשין...

אין געטאָ איז געווען אַן אַרויסגאַנג־פּאַרבאָט פון 7 אָוונט ביז 6 אין דער פרי. דאָך האָט אייגער פון דער גרופּע זיך צוגעשאַרט 12 ביינאַכט צום ביוראָ פון יודענראַט אוֹן נאָכן אויפּברעכן די טיר, האָט ער געזומען די שרייבמאַשין, וועלכע האָט צומאָרגנס שוין זיך געפונען אין די הענט פון דעם לערער.

וועג אונדזער גרופּע איז שוין געווען גרייט צו פּאַרלאָזן דאָס געטאָ און בלויז געווארט אויף אַ צייכן פון דער פּוילישער אונטערגרונט, איז באַוווּסט געווארן, אַז די דייטשן האָבן אַנטדעקט דעם ראַיאָן־קאָמיטעט מיטן לערער בראש און אַלעמען דער־שאָסן. פון אונדזער פּלאַן צו אַנטלויפן פון געטאָ — איז גאָרנישט געווארן.

ב

נאָכן ליקווידירן דאָס געטאָ סוף סעפּטעמבער 1942, זענען די איבערגעבליבענע יידן, בערך אַ 900, קאָנצירט געווארן אין באַראַקן נאָענט פון פּלי־פּלאַץ און דאָרט באַדאַרפט שווער אַרבעטן. אויסער דעם האָט מען אַ טייל יידן צעטיילט אין קלענערע אַרבעטס־גרופּן אין פּריוואַטע דייטשע פירמעס: „שולץ", „שוואַרץ", „לענץ". אויך ביים באַן־קנופּ זענען געווען באַשעפטיקט ביי צוואַנגס־אַרבעטן אַ 300 יידן, וועלכע זענען אין יאָר 1943 דעפּאַרטירט געווארן אין פּאָניאַטאָווער לאַגער. מיר איז באַוווּסט, אַז אין דעם

לאַגער ביים פּלי־פּלאַץ, זענען געווען ערנסטע פּרווון פון איינשאַפן זיך געווער, אַרגאַ־ניזירן אַנטלויפונגען און אויפשטעלן אַן אונטערערדישע אַרגאַניזאַציע.

ג

אין אונדזער לאַגער האָבן זיך געפונען אַ 50 יידן פון פּרעשאָוו, טשעכאָסלאָוואַקיע, וועלכע זענען פון דאָרט אויסגעזידלט געוואָרן אין דעמבלינער געטאָ. אַ טייל פון זיי האָבן אָנגעהאַלטן בריוולעכע קאָנטאַקטן מיט קריסטלעכע פּריינט פון דער אַלטער היים. אַ געוויסן אָוונט זענען דריי דייטשע אָפיצירן (שפּעטער האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז דאָס זענען געווען איבערגעטוענע סלאָוואַקן, צי אונגאַרן), געקומען אין לאַגער און נאָכן פאַרשטעלן די געהעריקע דאָקומענטן, אַרויס גענומען פון דאָרט פּיר סלאָוואַקישע יידן, וועלכע מ׳האָט אַוועק געפּירט קיין טשעכאָסלאָוואַקיי.

ד

אין אונדזער לאַגער האָבן זיך אויך געפונען בערך 100 יידן פון דערבייאיקן שטעטל ריקי. ווינטער 1944 האָט אַ גרופּע פון 10 יוגנטלעכע פון דערמאָנטן שטעטל זיך אַרגאַ־ניזירט — און זיי איז געלונגען צו אַנטלויפן פון לאַגער. זיי האָבן אויך מיטגענומען מיט זיך געווער. אַ שטראָף־אָפּטיילונג פון דער געסטאַפּאָ איז געקומען אין לאַגער, פּריער אַדורכגעפּירט אַ ענויע רעוויזיע ביי אַלע אינטערנירטע און צוגענומען ביי אַ טייל געלט, גאָלד און שפּייז. דערנאָך האָבן זיי דערשאָסן דעם אָנגעזעענעם ייד פון פּרעשאָוו, ה׳ פּייט הי״ד.

שפּעטער האָבן מיר זיך דערווווסט, אַז די צען אַנטלאָפענע איז געלונגען אין משך פון 3—4 חדשים זיך אויסצובאַהאַלטן. דערנאָך זענען זיי אומגעברענגט געוואָרן דורך די אַ.ק. (אַרמיאַ קראַיאָווא״ — מיליטעריש אַרגאַניזאַציע פון דער פּוילישער עמיגראַנ־טישער רעגירונג אין לאָנדאָן, וועלכע פלעגט מאָרדן אויסבאַהאַלטענע יידן).

ה

זומער 1944 האָבן צוויי חברים מיך געבעטן פּרובירן איינשאַפן אַ רעוואָלווער. נאָר פּריער האָט מען באַדאַרפט צונויפזאַמלען געלט. זיי האָבן פאַרגעלייגט, אַז כ׳זאָל אַנהייבן די זאַמלונג פאַר... נויטבאַדערפטיקע. צומאָרגנס בין איך מיט נאָך אַ חבר צוגעטרעטן צו דער אַרבעט. אויפן צווייטן טאָג האָט זיך פלוצים באַוויזן אין לאַגער זשאַנדאַרמעריע מיט הינט. עס הערט זיך דער גוט באַקאַנטער באַפעל: „אַלע מענער איינטרעטן״. מיר שטעלן זיך אויס אויפן אַפּעל־פּלאַץ און דער עלטסטער רוצח באַפעלט, אַז די אַלע,

וואָס זייער פאַרנאָמען איז שמואל, זאָלן אַרויסטרעטן פון דער רייַ. צען יידן פאַרלאָזן די רייַ. די זשאַנדאַרן הייבן אָן שלאָגן און דערנאָך נעמט מען זיי אַוועק. מיט 3 שעה שפּעטער קומען זיי צוריק — פאַרפיניקטע און צעבלוטיקטע. דערנאָך האָבן מיר זיך דערוווסט די סיבה פון דעם אַלעמען.

דאָס יינגל נאַטעק, וועלכער האָט זיך אינטערעסירט ביי אַ פּאָליאַק וועגן דער מעגלעכקייט פון אייַנשאַפן זיך אַ רעוואָלווער, איז אַרייַנגעפאַלן אין דייטשע הענט און נאָך לאַנגע און שווערע פייַניקונגען האָט ער דערציילט, אַז אַ געוויסער שמואל פון לאַגער (זיין פאַמיליע־נאָמען ווייסט ער נישט) האָט אים געהייסן זיך נאָכפרעגן מכוח אַ רעוואָלווער. די מערדער האָבן דערפאָר געגומען מיט זיך צען שמואלס, אָבער ניט געפונען צווישן זיי דעם ריכטיקן, דעם עלפטן, וועלכער האָט דעמאָלט זיך ניט געמאָלדן צו זיי. די זשאַנדאַרן, צוזאַמען מיט דער יידישער לאַגער־פּאָליציי, האָבן געגומען זוכן נאָך אַ שמואל (שמואל לאָקש, ווי מען האָט אים גערופן) און אים געטראָפן אין אַ מאַמענט, וועלן ער האָט געפרווועט אַריבערשפרונגען די לאַגער־פּאַרצוימונג. דער דאָזיקער שמואל האָט געשטעלט אַ העלדישן ווידערשטאַנד זיינע פּאַרפּאָלגערס. ער האָט געשלאָגן און געקאָפּעט, ניט געלאָזט זיך נעמען. ערשט אַ הונט, וואָס האָט דעם אומגליקלעכן ייד אָנגעכאַפּט אויף אַ זייער עמפּינדלעך אָרט, האָט אים באַזיגט.

שפּעטער האָט דער לאַגער־עלטסטער דערציילט, אַז די דייטשן האָבן אים איבער־געגעבן, אַז שמואל איז געפאָלן העלדיש („דער יודע איז טאַפּפער געפאַלן")...

אין אַ ווינטער־נאַכט, אין יאָר 1944, האָט דער קאָמענדאַנט פון דער יידישער לאַגער־פּאליציי מיך פלוצלינג אויפגעוועקט. נאָכן קומען צו זיך פון שרעק און איבער־לעבונג, האָב איך אים געפרעגט וואָס ס׳איז געשען. ער האָט געענטפערט, אַז איך ווער גערופן צום לאַגער־פירער, הער וועגקאַרט. דאָס איז געווען 11 ביינאַכט. פאַר־שטעגדלעך, אַז איך בין געוואָרן שטאַרק צעטומלט, דערצו נאָך האָט ער מיך אונטער־געאיילט, איך זאָל עס מאַכן שנעל, ווייל דער לאַגער־פירער וואַרט און „קיינע פּראַגען מעהר".

איך האָב אַרויפגעצויגן אויף מיר די האַלב־צעריסענע מלבושים און נאָס שיך. אין אייַלעניש פאַרטוישט דעם רעכטן שיך אויפן לינקן פוס. דעם הער אנגל וועט פאַרמיאוסט דאָס וואַרטן, ער גייט אַוועק מיט אַ געשריי „שנעלער!". דעם אמת געזאָגט, האָב איך פאַרן פּאָליציי־קאָמענדאַנט אנגל און בכלל פאַר דער לאַגער־פּאָליציי, קנאַפּ וואָס מורא געהאַט. איך האָב פון זיי נישט געהאַט קיין טובה (כ׳האָב עס קיינמאָל נישט געבעטן), אָבער אויך נישט געליטן פון זיי.

איך טו אַן מיינע הילצערנע שיך. די געדאַנקען לויפן שנעל און פרווון טרעפן,

צו וואָס דאַרף מיך דער לאַגער־פּירער אין מיטן נאַכט. אַ נייע גזירה? אַ סכנה? אָבער איך בין דאָך נישט פון די מיוחסים, מיט וועלכע דער לאַגער־פּירער באַראַט זיך, אָדער גיט איבער סודות. איך קען בשום אופן זיך נישט פאָרשטעלן צו וואָס איך ווער געפּופן.

אַז איך בין שוין אַנגעטאָן, גיי איך צו צום געלעגער פון מיין חבר יאָסל שילדקרויט הי״ד, דערציילן אים די נייע, אומבאַוווסטע צרות. ווי דערשטוינט בין איך געוואָרן, אַז איך טרעף אים שוין אַן אַנגעטוענעם. ער דערציילט מיר, אַז אויך ער איז אויפּ־געוועקט געוואָרן פון דעם זעלבן אנגל, און אַז אויך ער ווייסט נישט צו וואָס מיר ווערן געפּופן.

ביים לאַגער־פּירער אין צימער האָבן מיר געטראָפֿן נאָך אַ 10 פאַרזאַמלטע (ווייל וועגנאַרט האָט אַוודאי געזוכט שותפים צו זיין פאַרברעכן). ער איז געלעגן אין בעט. ווי נאָר מיר זענען אַריין (זעט אויס, אַז מיר זענען געווען די לעצטע), האָט וועגנאַרט אַנגעהויבן:

— אַלע גערופענע זענען דאָ — און איך בעט, אַז די פאַרזאַמלטע זאָלן מיר גלויבן, אַז אַלץ וואָס איך וועל איצט דערציילן, זאָל אייך נישט שטערן אַרויסזאָגן אייער מיינונג אָן שרעק, ווי דאָס געווינסן דיקטירט אייך. אָבער די הויפּט־זאַך: איר זענט כּאַרפליכטעט צו האַלטן בסוד מיין מעלדונג, און במילא אויך דעם באַשלוס, צו וועלכן איר וועט זיין שותפים. הגם איך בין פאַרקילט, און דער דאָקטאָר האָט מיר באַפוילן צוויי טעג רו, האָב איך געפונען פאַר נייטיק אייך צו רופן, כדי מיטצוטיילן וועגן ענייניס וואָס ווערן פלאַנירט פון יידן אין לאַגער — און זייערע רעזולטאַטן קענען זיין זייער ערנסטע, אַפילו באַדראָען די עקזיסטענץ פון גאַנצן לאַגער.

אַלע שפּיצן אָן די אויערן, די שפּאַנונג פון די פאַרזאַמלטע איז אומגעהויער גרויס.

הער וועגנאַרט זעצט פאָר, אַז ער האָט באַקומען אַ פאַרטרויערלעכע ידיעה, אַז מאיר קושניר מיט די ברידער משה און גרשון אלבעק, פלאַנירן אין אייַנער פון די נאָענטסטע נעכט צו אַנטלויפן פון לאַגער. פאַרן אַנטלויפן, ווילן זיי דערמאָרדן וועגנאַרטן און דעם דייטשן אונטעראָפיציר. פאָרשטייט זיך אַז דאָס אַנטלויפן פון דריי יידן פון לאַגער, דערצו נאָך אַ מאָרד איבער אַ דייטשן אָפיציר, דער אָפּיציעלער פאַראַנטוואָרט־לעכער מצד דער וועכטער איבערן לאַגער, קען ברענגען צו דער ליקווידאַציע פון אַלע יידן אין לאַגער. אָן ספק, די ערשטע קרבנות וועלן זיין די עטלעכע דרייסיק קינדער, וועלכע געפונען זיך אין לאַגער. וועגנאַרט שלאָגט פאָר: מיר זאָלן מסכים זיין, ער זאָל מעלדן דער דייטשער קאָמענדאַנטור, אַז די לאַגער־לייטונג נעמט פון זיך אַראָפּ די פאַראַנטוואָרטלעכקייט איבער די דריי דערמאָנטע יידן. דערביי פאַרזיכערט ער,

אַז די קאָמענדאַנטור וועט זיי איבערשיקן אין אַ צווייטן אַרבעטס־לאַגער, און דערמיט וועלן מיר באַזייטיקן די סכנה וואָס הענגט איבער אַלעמען.

נאָך די וועלטער פון הער וועגקאַרט האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז די פאַרזאַמלטע מענטשן זענען קיין זיין פאַרשלאָג. אברהם ראָזנפעלד ז״ל האָט מאָטיווירט זיין קעגנער־שאַפט דערמיט, אַז איבערגעבן יידן אין דייטשע הענט, איז דאָס זעלבע ווי אַרויס־טראָגן אויף זיי אַ באַלדיקן טויט־אורטייל.

יוסף שילדקרויט ז״ל האָט געזאָגט, אַז די גאַנצע ידיעה וועגן אַנטלויפן און דער־מאָרדן — איז אויסגעזויגן פון פינגער, און אַז אויף דעם סמך טאָר מען נישט איבער־געבן קיין יידן אין דייטשע הענט.

אויך איך בין געווען קעגן דעם פאַרשלאָג פון הער וועגקאַרט. צו די מאָטיוון, וועלכע די פריערדיקע האָבן שוין דערמאָנט, האָב איך צוגעגעבן, אַז אויב אַפילו עס זאָל אַלץ זיין אמת און דער פלאָן פון אַנטלויפן איז ריכטיק, דאַרפן מיר געדענקען, אַז במילא זענען אַלע יידן פאַראורטיילט צום טויט. מיר זענען ממש די לעצטע יידן אין דער לובלינער געגנט. עס זענען שוין ליקווידירט געווארן די אַרומיקע אַרבעטס־לאַגערן. מעגלעך, אַז די וואָס וועלן אַנטלויפן, וועלכן כאָטש בלייבן לעבעדיקע עדות פון דעם אַלעם וואָס מיר האָבן איבערגעלעבט און ווי אַזוי מיר זענען אומגעקומען.

נאָכן אויסהערן אונדזער מיינונג, האָט וועגקאַרט געמאָלדן, אַז ער ציט צוריק זיין פאַרשלאָג, ווייל עס איז נישטאָ קיין איינשטימיקייט, אָבער ער בעט מיר זאָלן שאַפן אַ גרופּע, וועלכע זאָל יעדער נאַכט היטן דעם לאַגער, כדי די פאַרדעכטיקע זאָלן נישט אויספירן זייער פלאָן.

די קעגנער פון ערשטן פאַרשלאָג זענען געווען אויך קעגן היטן דעם לאַגער, אָבער די רעשט פאַרזאַמלטע האָבן צוגעזאָגט, אַז יעדע נאַכט וועלן צוויי מענטשן פון זיי, אַ חוץ די אַרדענונגס־דינסט, שטיין אויף דער וואַך.

איך ווייס נישט צי זיי האָבן געהאַלטן זייער צוזאָג, אָבער די הויפט־זאַך, אַז די יידן וועלכע ה׳ וועגקאַרט האָט געוואָלט איבערגעבן דער דייטשער קאָמענדאַנטור — האָבן איבערגעלעבט די מלחמה...

דער מאַרטירער־וועג פון יחיאל באַנטמאַן

פאַרצייכנט: אבא באַנטמאַן / פּאַריז

צום אָנדענק פון אונדזער שוועסטער מרים, איר מאַן שלמה און קינדער לאה און אהרון — אומגעבראַכט דורך די נאַצי־מערדער.

וועגן זיך און אונדזער משפחה

איך, יחיאל באַנטמאַן, בין געבוירן אין דעמבלין אין יאָר 1908. אין יאַנואַר 1925 איז מיין פאָטער פלוצים געשטאָרבן פון אַ האַרץ־אַטאַק, אין זיינע בליענדיקע יאָרן. מיין מוטער און באָבע, פייגע־בלימע, ווי אויך מיינע ברידער מאיר און מרדכי, זענען געבליבן אָן מיטלען צום לעבן. דאָס האָט פּאַסירט אַ יאָר נאָך דעם, ווי אונדזער ברודער אבא האָט געהאַט אויסגעוואַנדערט פון דעמבלין קיין פּאַריז. ער האָט מיר צוגעשיקט די נייטיקע פּאַפּירן און כ'בין אָנגעקומען אין דער הויפּטשטאָט פון פראַנקרייך. דאָ אָנגעהויבן צו לערנען זיך שניידעריי. די שטאָט פון ליכט, באַרימט מיט אירע מוזעומס, גרויסע בולוואַרן און נאַכט־לעבן — איז אין די ערשטע יאָרן געווען פאַר מיר אַ גרויס אָפּקומעניש. פון 16 ביז 20 שעה אין מעת־לעת בין איך געווען ממש צוגעשמידט צו דער נייַ־מאַשין — און דאָס אין אַ תקופה, וועו עס האָבן געהערשט דראַקאָנישע געזעצן און עס זענען אָנגעגאַנגען פאָליצייאישע רדיפות קעגן די איינגעוואַנדערטע, וואָס האָט קודם כל געטראָפן די יידן פון פוילן.

די אָקופּאַציע פון פראַנקרייך

זומער 1940 ווערט פראַנקרייך פאַרפלייצט פון די היטלעריסטישע האַרדעס — און מאַרשאַל פעטען און לאַוואַל קאָפּיטולירן שנעל פאַר דער דייטשער אַרמיי. אין אָקטאָבער דעם זעלבן יאָר קומט די ערשטע אַנטי־יידישע פאַראַרדענונג: אָלע יידן מוזן קומען מיט זייערע פּעסער אין דער פּאָליציי און זיך רעגיסטרירן. אין יאַנואַר 1941 — אַ נייַע גזירה: אויף דעם פערזענלעכן דאָקומענט און שפּייז־קאָרטע ווערט אַרויפגעלייגט אַ ספּעציעלער סטעמפּל: „יודע" („זשיף"). אויך צווישן דער פראַנצויזישער באָפעלקערונג הערשט דערדריקטקייט, דעמאָראַליזאַציע און יאוש. נאָר ביי די יידן איז די לאָגע גאָר פאַרצווייפלט. די צייטונגען, פלאַקאַטן און אויפרופן הערן ניט אויף צו העצן קעגן דער יידישער באָפעלקערונג. פיל פראַנצויזן הייבן אָן מיטאַרבעטן מיטן דייטשן אָקופּאַנט.

דער ווינטער 1941 איז געווען אַ קאַלטער. אָבער נאָך קעלטער איז געווען אין די יידישע הערצער. אַפילו דער אָנקומענדיקער פרילינג האָט ניט צעטריבן די שוועכע וואָלקנס וואָס האָבן געשוועבט איבער די קעפ פון די יידן אין דער אָקופירטער פראָנקרייך. מען האָט געוואָרט אויף אַ נס.

איך האָב צו ביסלעך געאָרבעט אויף מיין נייַ־מאַשין — ביזן 13טן מאַי 1941, וועו כ׳האָב באָקומען אַ בלאָ צעטל פֿון דער פֿאָליצי זיך צוצושטעלן צומאָרגנס 7 פּרי, מיט אַ צושריפט, אַז עס מעג מיך וועו באָגלייטן פון דער משפחה, אָדער פריינד.

נאָך אַ שלאָפלאָזער נאַכט, בין איך אַוועק צו דער באָשטימטער שעה אין דער פֿאָליצי. עס האָט לאַנג ניט געדויערט און הונדערטער יידן האָבן מיט דערשראָקענע אוו פרעגנדיקע אויגן געקוקט אייַנער אויפן צווייטן, ניט וויסנדיק וואָס אונדז דערוואָרט. אַרום 9 אַ זייגער האָט מען אונדז אַראָפגעפירט אין דעם תפיסה־קעלער אוו פאָר־ שפּאַרט הינטער קראָטן — טאַטעס אוו קינדער, מענער פון פרויען, זין פון עלטערן. יעדער פון די אומגליקלעכע האָט געטראַכט: וואָס וועט איצט זיין מיט זייערע נאָענטסטע אוו טייערסטע, וועו וועט זאָרגן פאָר זייער חיונה, וועו וועט זיי דער־ מוטיקן אין אַן עת צרה, באַשיצן פון די לויערנדיקע געפאָרן?

די באָגליייטערס — פרויען, קינדער אוו מענער, האָט מען באָפוילן גיין אַ היים אוו ברענגען פאָר די אינטערנירטע אַ דעקע מיט ברויט. האַלב עלף האָט מען אונדז אַרויס געזומען פון די קעלערס אוו אויף לאַסט־אויטאָס אָפגעפירט צום באָן־וואָקזאַל אויסטערליץ, שטאַרק באָוואַכט פון דייטשער אוו פראַנצויזישער קאָלאָבאָראַנטישער פּאָליציי. אויף דער באָן־סטאַציע זענען שוין געווען צונויפגעברענגט פון אַנדערע ערטער טויזנטער יידן. אַ ים פון קעפ — ביז עס קומט אַ באָפעל: אין די וואָגאָנען!

אונטערגעטריבן מיט קלעפ אוו זידלעריייַן, האָט מען די אומגליקלעכע יידן אַרייַנגעשטויסן אין לאַסט־וואָגאָנען, אין וועלכע מען פירט אין נאָרמאַלע צייטן בהמות. נאָכן אָפּפאָרן פון פּאַריז אַן 80 קילאָמעטער — זענען מיר אָנגעקומען אין באָן־לא־ ראָלאָן. אויף דער ראַמפּע האָט מען אונדז צעטיילט אין צווייַ גרופּן: איינע — קיין פּיטיוויע, די צווייטע — אין באָן־לא־ראָלאָן.

אין פראָנצויזישן לאָגער

בערך אַ פּיר טויזנט אינטערנירטע האָבן מיר זיך געפונען אין דעם לאָגער באָן־ לא־ראָלאָן, וועלכער איז באַשטאַנען פון הילצערנע באַראַקן, אַרומגעצוימט מיט שטעכל־ דראָט אוו גוט באָוואַכט פון זשאַנדאַרן. דאָ האָט מען אונדז ניט געזומען צו קיין אַרבעט. יעדער אינטערנירטער האָט געהאַט אַ רעכט צו באַקומען אַ פּעקל פון דער

היים. נאָר וועו ער האָט עס אָפגענומען, האָט תמיד געפעלט דערפון אַ דריטל, צי אַ העלפט.

אָנפאַנג יולי 1942, האָט מען אַ העלפט פון אונדזער לאַגער געהייסן צונויפנעמען די זאָכן און מ׳האָט די יידן אַוועק געפירט אין אַן אומבאַוווסטער ריכטונג. מיט 15 טעג שפעטער, האָט מען אויך די צווייטע העלפט באַפוילן זיך גרייטן אין וועג אַריין — און איך האָב זיך געפונען צווישן זיי.

ווידער די באַן־ראַמפע, פראַכט־וואַגענען, דייטשע זשאַנדאַרמעריע, וועלכע נעמט אונדז איבער פון דער פראַנצויזישער פאָליציי. די טירן וועלן צוגערוקט, מיר בלייבן מיט אונדזער שרעק און פיין אין די פאַרקלאַפּטע וואַגענען — אַן וואַסער, אַן עסן. די מענטשלעכע באַדערפענישן האָט מען דאָרט געמאַכט, און ניט איינער האָט באַנעצט די אויסגעטרוקנטע ליפן און גומען מיט דער אייגענער אָפּגעקילטער שתנה...

אין אוישוויץ

אונדזער צוג איז אַריין געפאָרן אין אוישוויצער לאַגער אַרום 4 בייטאָג. די טירן פון ביידע זייטן וואָגענען האָבן זיך בריט צעעפנט און די פאַרחלשטע און פאַרצערטע יידן האָט מען מיט ביקסן־קאָלבעס, נאַהייקעס און בייטשן געזומען אונטערטרייבן זיי זאָלן וואָס שנעלער זיך אויסשטעלן אויפן סאָרטיר־פלאַץ. די פעקלעך מוזן בלייבן אין וואָגאָן, צוזאַמען מיט די פיל טויטע, וועלכע האָבן ניט איבערגעטראָגן דעם שרעק־לעכן וועג, וואָס האָט זיך געצויגן דריי לאַנגע מעת־לעת.

דאָ האָבן מיר שפעטער געטראָפן די ערשטע גרופּע פון באַן־לא־ראָלאָן און אַלע פון לאַגער פּיטיוויץ. אין אוישוויץ זענען אויך געווען פאַרשפּאַרט דייטשן, עסטרייכער, אוקראַינער, פּאָליאַקן און רוסן.

נאָך דער ערשטער סעגרעגאַציע, האָט מען אַריינגעיאָגט אין באַראַקן. יעדער האָט באַקומען אַ שטיקל לייוונט מיטן אויפגעשריבענעם נומער, וועלכער איז צומאָרגנס אויסטאָואירט געוואָרן אויף אונדזערע הענט. פון איצט זענען מיר בלויז נומערן! נאָר איין אות ה (העפּטלינג) באַצירט אונדזערע רוקנס. איך בין צוגעטיילט געוואָרן צו אַ 12־פערזאָניקער גרופּע וואָס האָט געהייסן קיסען־גראבע. זעקס פרי האָט מען געהערט דעם באַפעל „אויפשטיין". דער קאַפּאָ מיט זיינע געהילפן זענען געלאָפן פון פריטשע צו פריטשע און מיט שטעקנס געקלאַפּט איבער די קעפ און רוקנס, כדי טרייבן פון די האָרטע געלעגערס די שקלאַפן־אַרבעטער. אויפן זאָמל־פלאַץ האָט יעדער באַקומען אין זיין בלעכל אַ ביסל ליפּאָווע טיי און די נעבעכדיקע ראַציע ברויט. נאָכן געשריי „איינטרעטן", האָט פון אַלע באַראַקן זיך אָנגעהויבן דער אָפּמאַרש צו די

פּאַרשידענע אַרבעטן פון אַלערליי קאָמאַנדאָס. ביים אַרויסגאַנג־טויער איז געשטאַנען אַן אַרקעסטער, וועלכער האָט געשפּילט מאַרשן — און די שקלאַפן האָבן באַדאַרפט מאַרשירן צום טאַקט, אויפן מיליטעריש שטייגער.

צו מיין גרופּע איז צוגעטיילט געוואָרן אַלס קאָפּאַ אַ דייטשער העפּטלינג און איין ס. ס.־מאַן מיט אַ מאַשין־געווער און אַ הונט. נאָכן אָפּמאַרשירן אַ 10 קילאָמעטער, האָט מען באָפוילן זיך אָפּשטעלן און גראָבן קאָנאַליזאַציע־גריבער. די־אָ אַרבעט איז געווען באַגלייט מיט קלעפּ און דערשיסונגען. אַרום 12 אַ זייגער — אַ פּייף. מען האָט געברענגט מיטאָג. מיר שטעלן זיך אויס אין אַ ריי מיט די בלעכענע מענאַזשקעס. יעדער באָקומט אַ שעפּ־לעפּל וואַסער־זופּ, אין וועלכער עס שווימט אַרום שטיקלעך בריקעוו, צי רעטעך (ראָטאַבאגא־זופּ). נאָך אַ שעה אָפּרו — דער קאָפּאָ שלאָגט ווידער מיטן שטעקן איבערן קאָפּ און טרייבט צו דער אַרבעט. די, וואָס פאַלן טויטע פון זיינע קלעפּ, אָדער פון ס.ס.־מאַנס קויל, מוזן דורך די לעבן־געבליבענע צוריק געברענגט ווערן אין לאָגער, צום אָפּעל. ווייל ביים אָפּעל מוז שטימען דער ציפער — אַלע דאַרפן זיין, טויט צי לעבעדיק...

די פּאַבריק פון טויט אָנטוויקלט זיך

ווען איך בין אָנגעקומען קיין אוישוויץ, זענען דאָרט געשטאַנען בלויז 3 באַראַקן. נאָר דער ריזיקער שטח וואָס איז געווען אַרומגעצוימט מיט עלעקטריזירטע שטעכל־דראָט, האָט אָנגעזאָגט, אַז דער דאָזיקער ליידיקער פלאַץ וועט אָוודאי אין גיכן פאַר־בויט ווערן. און אַזוי איז טאַקע געווען. יעדן טאָג זענען פאַרפאָרן אין לאָגער עשאַלאָנען מיט מענטשן, וועלכע מ׳האָט געברענגט אַהער פון גאָנץ אייראָפּע. די „פּראָצעדור״ פון אָפּנעמען אין אוישוויץ די טראַנספּאָרטן, איז תמיד געווען די זעלבע: די שווערע טירן פון די וואָגאָנען עפענען זיך, פון ביידע זייטן שטייען ס. ס. באַנדיטן און מיט שטעקנס און נאַהייקעס שלאָגט מען די אומגליקלעכע קרבנות. צענדליקער טויטע ווערן צוגענומען פֿון דעם טראַנספּאָרט. דאָס זענען קרבנות פון דער רייזע, וואָס האָט געדויערט עטלעכע טעג אין הערמעטיש פאַרמאַכטע וואָגאָנען, אָן וואַסער און עסן, אָן לופט, אין אַ מוראדיקער ענגשאַפט. די אָנגעקומענע קיין אוישוויץ האָט מען געהייסן זיך אויסשטעלן אין רייען און אַ דאָקטער פון ס. ס. האָט דורכגעפירט די סעלעקציע. מיט אַ צייכן מיט דער האַנט, באַשטעטיקט, ווער עס גייט גלייך אין דער גאַז־קאַמער און קרעמאַטאָריע און ווער עס בלייבט דערווייל לעבן, נאָר אין די שוי־דערלעכע באַדינגונגען פון אוישוויץ.

דערשיטערנדיקע סצענעס האָבן זיך אָפּגעשפּילט ביים אָפּרייסן די קינדער פון

זייערע עלטערן. אַפילו זויגלינגען זענען צוגענומען געוואָרן פון דער מאַמעס ברוסט. אַ טייל מאַמעס האָבן געקעמפט ווי די לייבן קעגן דער אַכזריות, נאָר זייער געראַנגל האָט זיך תמיד געענדיקט מיט אַ באַלדיקן טויט. וויפל ברוטאַלן סאַדיזם האָבן די דייטשע רוצחים אַרויסגעוויזן ביים אומברענגען די עופהלעך!?

דער טייל פון טראַנספּאָרט ווָאָס איז אויסגעשטעלט געוואָרן לינקס — האָט מען געשיקט אין דער גאַז־קאַמער. צומערשט איז עס געווען אַ באַראַק, באַדעקט מיט פּאַפּע (סמאָלע־פּאַפּיר), מיט צוויי קליינע פענצטערלעך. בעת מיין אָנקום קיין אוישוויץ, איז דאָס געווען די אייניציקע גאַז־קאַמער. מיט דער צייט האָט די „טויט־אינדוסטריע" דאָרט זיך אַנטוויקלט אין אַזעלכע מאַסשטאָבן, אַז אין 5 גאַז־קאַמערן זענען טויזנטער מענטשן טאָג־טעגלעך אומגעברענגט געוואָרן. אויך די צאָל באַראַקן איז געשטיגן. עס האָט ניט געדויערט קיין סך צייט און אָט זע איך 40 באַראַקן. צו 20 אין צוויי רייען. אין יעדן באַראַק האָבן זיך געפונען 1,500 אינטערנירטע. מיט דער צייט איז דער שכנותדיקער לאַגער בירקענאָו אייניגעשלאָסן געוואָרן צו אוישוויץ.

מיין רעטער לודוויק

נאָך 3 וואָכן אָפּזיין אין לאַגער, האָט מען אַ געוויסן טאָג באַפוילן אונדז זיך אויסטאָן נאַקעט, אָפּגעגאָלט די קעפּ, אויך אָנדערע באַוואָקסענע ערטער, צוגענומען דאָס אָנטאָן און די שיך און יעדער האָט באַקומען די געשטרייפּטע קליידונג פון לאַגער מיט הילצערנע טרעפּעס אָנשטאָט שיך. דער קאַלטער טוש, אָן זייף, האָט וויניק וואָס פאַרבעסערט אונדזער היגיענישן מצב. זונטיק, אין רו־טאָג, האָט מען באַדאַרפט זיך אָנטלויזן...

אין סעפּטעמבער בין איך קראַנק געוואָרן אויף טיפוס — און אויב כ׳בין געבליבן לעבן נאָך דער שוועכער קראַנקייט, דערצו נאָך אין די באַדינגונגען פון אוישוויץ, איז עס נאָר צו פאַרדאַנקען דעם בלאָק־עלטסטן מיינעם, דעם פאָליאַק לודוויק. אין ציווילן לעבן איז ער געווען אַ טענצער אין אַ באַלעט, אין אוישוויץ האָט ער זיך געערעכנט צו די פאָליטישע אָרעסטירטע. איך ווייס ניט מיט וואָס כ׳האָב זיך אייניגע־קויפט ביי אים סימפּאַטיע. ווי נאָר ער האָט דערקענט אויף מיר די קראַנקייט, האָט ער באַפוילן די צוויי ברידער באַדניק פון פּאַריז, אַז ביים גיין און אומקערן זיך פון דער אַרבעט, צי ביים אָפּעל, זאָלן זיי מיך אונטערהאַלטן, כ׳זאָל קענען שטיין אויף די פיס. וועג עס וועט קומען דער באָפעל „מיטצע אָפּ!", זאָלן זיי מיר אָרונטערנעמען דעם צודעק אויפן קאָפּ און אויסרופן מיין נומער, וועג ס׳וועט זיין נייטיק.

12 טעג האָט געדויערט דער קריזיס. געווען אַ פאַל, וועג דער לודוויק האָט מיך

ניט געלאָזט גיין צו דער אַרבעט, נאָר באַהאַלטן אין באַראַק און צוגעדעקט מיט שטרוי, אַז די קאָנטראָל זאָל מיך ניט געפונען. ער האָט אויך געזאָגט כ׳זאָל באַקומען אַ מאָל אַן אַספירין, נאָך אַ פּאָרציע ברויט. אין סעפטעמבער 1942 האָט לודוויק מיך איינגע־ אַרדנט ביי אַ קאָמאַנדאָ פון בלעכער־אַרבעטער, וואָס האָט געדעקט דעכער. בין איך אַ גאַנצן טאָג געזעסן אויף אַ דאַך, געקלאַפּט טשוועקעס, אין שטח פון לאַגער — און די באַדינגונגען זענען געווען פיל בעסערע ווי אין דער פּריערדיקער קאָמאַנדאָ פון צוועלף.

דער בלוטיקער ספּעקטאַקל

ניי־יאָר 1943. די רוצחים אין אוישוויץ באַשליסן זיך איינצוארדענען אַ „פּאַר־ ווייַלונג״ לכבוד דעם נייעם יאָר. זאָלן אויך זייערע פּרויען זיך צוקוקן צו דעם בלוטיקן ספּעקטאַקל... עס קומט אַ באַפּעל, אַז פון עטלעכע בלאָקן זאָלן די מענטשן אָפּמאַרשירן צו דער שרייַב־שטובע, ד. ה. נאָענט צום טויער, וווּ ס. ס־לייט און אייניקע פּרויען זיצן ביי די טישלעך, טרינקען ביר און פּאַרבייסן. דער אָרקעסטער שפּילט — און איין מערדער באַפּעלט, אַז די העפּטלינגען זאָלן אויסטאָן זייערע לאַגער־רעקלעך און אָנטאָן זיי פּאַרקערט, ד. ה. זיי זאָלן זיך פּאַרקנעפּלען אויפן רוקן. דערנאָך האָט איינער דעם צווייטן באַדאַרפט אָנשיטן זאָמד אין די רעקלעך און מיט אַזאַ באַגאַזש, האָט דער אומגליקלעכער ייד באַדאַרפט לויפן, אונטערגעטריבן מיט שטעקנס און בייטשן. דער קרבן איז אַרומגעלאָפן אין אַ ראָד, דערנאָך באַדאַרפט אויסשיטן דאָס זאָמד ביי די קלאָזעטן און צוריק קומען. מ׳האָט אים ווידער פּאַרפולט די פּאַרקנעפּלטע רעקל מיט זאָמד. אין דער „שפּיל״ האָבן אָנטייל גענומען טויזנטער יידן — און הונדערטער זענען דעמאָלט פּאַרפייניקט געוואָרן צום טויט מיט קלעפּ, אָדער דערשאָסן געוואָרן אויפן אָרט, ביים געלעכטער און בפירושער הנאה פון די רוצחים און זייערע באַגלייטעריניס.

צומאָרגנס האָבן מיר די אַלע קרבנות קובר געווען אין אַ ריזיקן גרוב.

רוסן און ציגיינער אין אוישוויץ

אין חודש פעברואַר 1943, האָט אַן אָרבעטס־קאָמאַנדאָ פון 120 אוקראַינער אָנט־ וואָפנט זייערע היטערס פון די ס. ס. און זענען אָנטלאָפן. האָט מען דעם גאַנצן לאַגער אינטערנירטע באַפּוילן זיך אויסשטעלן צום אַפּעל. צוויי טעג און צוויי נעכט איז מען געשטאַנען אין דרויסן, בעת אַ שניידיקן פראָסט. פּאַרשטייט זיך, אַז עס זענען געפאַלן קרבנות פון די באַטייליקטע אין אַפּעל. ביז מען האָט געכאַפּט דריי פון די אָנטלאָפענע און זיי געברענגט — יעדער צוגעבונדן צו צוויי דרענגער, אין דער פּאָרם פון אַ קרייץ.

מ׳האָט געמוזט בייווינען די עקזעקוציע פון פירן זיי צו דער תליה און אויפהענגען.

אַ געוויסן טאָג דערהערן מיר אַ באַפעל: „בלאָק איינשפאַרונג״! די באַראַקן ווערן אָפּגעשלאָסן, מיר טאָרן ניט אַפילו אַרויסקוקן דורך די פענצטער. נאָר שטענדיק זענען פאַראַן אי נייגעריקע, אי ריזיקאַנטן. איינער פון זיי האָט דורכן פענצטערל געזען, ווי מען פירט אַ טראַנספּאָרט רוסישע קריגס־געפאַנגענע אין די גאַז־קאַמערן.

אויפן צווייטן טאָג האָט מען מיך צוגעטיילט צו אַ קאָמאַנדאָ וואָס האָט באַדאַרפט סאָרטירן זייערע קליידער. מיר האָבן דאָרט געפונען בריוו פון פרויען, קינדער און עלטערן, פאָטאָגראַפיעס, דאָקומענטן. אויף זייערע קליידער איז געווען די אויפשריפט „ר. ק. ג.״ (רוסישער קריגס־געפאַנגענער). וועז דער דייטשער וועכטער האָט זיך פאַרקוקט, איז מיר געלונגען אַנצוטאָן אַ פּאָר שטיוול פון אַן אומגעקומענעם רוסישן זעלנער — און אַראָפּ געלאָזט די הויזן איבער די שטיוול. וועז מען כאַפּט מיך ביי דער גניבה, וואָר איך דערשאָסן אויפן אָרט.

אין אוישוויץ זענען געווען עטלעכע באַזונדערע באַראַקן פאַר ציגיינערס, אין גאַנצן אָפּגעטיילט פון די אַנדערע באַראַקן. דאָרט האָט מען געהאַלטן גאַנצע ציגיינער־פאַמיליעס, מיט די פרויען און קינדער. אָבער ניט לאַנג. אויך זיי האָט דערוואָרט די גאַז־קאַמער און קרעמאַטאָריע. דער ערשטער טראַנספּאָרט ציגיינער האָט געשטאַמט פון דייטשלאַנד גופא. וועז מ׳האָט זיי געפירט צו דער גאַז־קאַמער, זענען די עשרייען פון די אומגליקלעכע געווען ביזן זיבעטן הימל. נאָר קיינער האָט זיי ניט געקענט העלפן.

„וואָס הערט זיך אין פראַנקרייך?״

וועז איך האָב אַ מאָל געאַרבעט ביים רייניקן דעם הויף און די וועגן אין לאַגער, האָב איך באַמערקט אַ גרעסערע גרופּע פראַנצויזישע פרויען זענען באַשעפטיקט ביים גראָבן קאַנאַליזאַציע־גריבער ניט ווייט פון די קלאָזעטן. מיר איז אייגנגעפאַלן אַ פרעג צו טאָן ביי איינער פון די פרויען „וואָס הערט זיך אין פראַנקרייך?״ — און מיט אַ מאָל וואַקסט אויס לעבן מיר זייער אויפזעערין, מיט אַ ביקס־אויטאָמאָט אין האַנט און באַפעלט: „קאָם מאָל היער!״ אַ דערשראָקענער קום איך צו צו איר און זי פרעגט מיט כעס, וואָס איך האָב גערעדט. נאָך מיין ענטפער אַז גאָרנישט, הייסט זי מיך אַרייגנגיין מיט איר אין אַ קלאָזעט, גיט מיר דאָרט... אַ סיגאַרעט צו פאַרייכערן און שרייבט אויף מיין נומער און באַפעלט „גיי לאָז!״. קומענדיק צוריק אין מיין באַראַק, בין איך געווען זיכער, אַז מיין לעבן איז איצט באַדראָט. און ווירקלעך, פאַרנאַכט קומט צו לויפן אַ שליח, רופט אויס מיין נומער און באַפעלט קומען אין דער שרייב־שטובע. מיין פאַרציע ברויט לאָז איך איבער ביי אַ חבר אין באַראַק, געזאגן זיך מיט די

נאָענטסטע, מיט דער זיכערקייט, אַז כ׳גיי איצט אויף אַ זיכערן טויט. ביי דער שרייב־שטובע וואָרט מיך אָפּ די אויפזעערין איבער די פראַנצויזישע פרויען. זי באָפעלט אין אַ שטרענגן טאָן כ׳זאָל מיט איר מיטגיין, זי פירט מיך אַריין צו זיך אין צימער און זי גיט ספעציעל אַ הויכן געשריי, אַז כ׳זאָל שוין נעמען ריין מאַכן די וויבונג. וועג איך נעם די באָרשט און שמאָטע אין האַנט, זאָגט זי צו מיר אין אַ מילדן טאָן, כ׳זאָל זיך זעצן צום טיש און זי דערלאַנגט מיר אַ מאָלצייט כיד המלך. אין די באַדינגונגען פון אוישוויץ, האָט מען בלויז געקענט חלומען פון אָזאַ עסן. זי ווייזט מיר אויך אַרויס צערטלעכקייט און ביים אַוועקגיין גיט זי מיר ווורשט און סיגאָרעטן. איך דערקלער איר, אַז ביים אַרייַנגיין אין באָראַק ווערט מען באָזוכט, און אויב מען געפינט די מתנות, בין איך אויסגעשטעלט אויף 25 צי 50 שמיץ, אויב ניט דערשאָסן צו ווערן. זי זאָגט, אַז ס׳איז כדאי די ריזיקע, אַבי כ׳זאָל האָבן צו עסן און רייכערן.

יידיש קאָפאָס

אין אוישוויצער לאָגער איז מיר אויסגעקומען זיך אָנצוהערן וועגן די האַנדלונגען פון בלאָק־עלטסטע און זייערע העלפערס. אַלס עלטסטער פון בלאָק 27, די א. ג. קאָראַנטין, איז באַשטימט געוואָרן אַ געוויסער גרינבוים פון וואָרשע, וועלכער האָט זיך אויסגעצייכנט מיט זיין ברוטאַלקייט און רציחות כלפי יידן. געווען נאָך איינער פון וואָרשע — יאָסעלע, און אַ לייבישל פון ראַדאָם.

איין מאָל, וועג כ׳האָב געקערט דעם פלאָץ ניט ווייט פון דער ראַמפּע, האָב איך צווישן אַ טראַנספּאָרט, וואָס איז געהאַט אָנגעקומען פון פראַנקרייך, באַמערקט מיין פּעטער שבתאי, וועמען מ׳האָט באַפוילן צו שטעלן זיך אויף דער רעכטער זייט. בין איך געווען זיכער, אַז כ׳וועל אים שפּעטער אָפּגעפונען אין איינעם פון די קאָראַנטין־באָראָקן. צומאָרגנס בין איך אָווק אין באָראָק נומער 8, ווו לייבישל האָט געוועלטיקט. אויף מיין פראַגע צי כ׳קען זען דעם פעמער, איז געקומען אַ צינישער ענטפער פון לייבישלען, אַז איצט „אינו מפסיק", ווייל ר׳האָט געדאָוונט מנחה. וועג ר׳האָט זיך אויסגערוקט שמונה־עשרה, איז זיין תשובה געווען, אַז דער פעטער איז במילא געווען אַן אַלטער ק.... ער וואָלט לאַנג ניט געלעבט...

גיהנום וואָרשע

סוף אַפּריל 1943, האָבן די אַ. ג. פראַנצויזישע יידן אין אוישוויץ באַקומען אַ באַפעל „אייַנטערעטן". נאָכן אויסשטעלן זיך אין רייען, האָט מען געפרעגט, ווער עס וויל פרייוויליק פאָרן מיט אַ טראַנספּאָרט. אַן ערך 500 מאַן האָבן געוואָלט פאָרלאָזן די

אוישוויצער טויטן־פאַבריק. מיר האָבן באַקומען אַ האַלב ברויט, די קעסעלעך אָנגע־פילט מיט וואַסער און אין לאַסט־וואַגאָנען, אויפן זעלבן אופן ווי מ׳איז געקומען אַהער — איז מען איצט אַרויסגעפאָרן פון אוישוויץ.

צו מאָרגנס גאָנץ פרי זענען מיר אָנגעקומען אויפן פראָגער וואָקזאַל און מיט לאַסט־אויטאָס האָט מען אונדז אָפגעפירט אינעם געווען־זענעם יידישן קוואַרטאַל אין וואַרשע. ווער איז דען אימשטאַנד צו שילדערן, וואָס אונדזערע אויגן האָבן געזען נאָכן חורבן פון געטאָ וואַרשע און נאָכן דערדריקן דעם העלדישן אויפשטאַנד פון יידישע קעמפערס קעגן די היטלעריסטישע רוצחים?

אונדזער אויפגאָבע איז געווען אָפצורייניקן דאָס געטאָ, אומווּאָלגערן די פאַר־בליבענע וועגט, אָפרייניקן די ציגל, וועלכע פאַליאָקן האָבן דערנאָך צוגענומען אויף זייערע פערד־און־וועגענער. מיר האָבן אויך באַדאַרפט קלאָפן אין די קעלער־וועגט, צי זיי זענען ניט הויל און אויסגעפונען באַהאַלטענע שפייז, אָדער צירונג און געלט. אויף וואָלינסקע 27 האָבן מיר טאָקע אָנטדעקט אונטער אַ וואָגט אַן אָנגעזעענעם מאָגאָזין פון פראָדוקטן, קליידער, שיך און שטיוול. בייַ די פאַליאָקן וואָס זענען געקומען דערנאָך אין חרובן געטאָ, האָבן מיר געקענט פאַר געווויסע ווערטזאַכן, וואָס אונדז איז געלונגען צו באַהאַלטן, באַקומען בייַ זיי ברויט, פעטקייטן, סיגאַרעטן. ווייל אונדזער איינציקע שטרעבונג איז געווען עסן. האָט מען געהאַט עסן צו דער זעט, איז די מאַראַל געווען אַן אָנדערע.

טאָג־טעגלעך זענען געקומען פון אוישוויץ פרישע טראַנספאָרטן פראָגוויזישע יידן, כדי אָפרייניקן דאָס געטאָ. איך מיין, אַז מיר זענען דאָן געווען אַ פיר טויזנט יידן, במשך 8 חדשים.

די בהלה וואָס האָט באַהערשט די דייטשן, די אָפקלאָנגען פון די באָמבאַרדירונגען און אַרטילעריישער שיסעריי פון בייַדע זייטן וויסל האָבן אָנגעזאָגט, אַז דער פראָנט דערנענטערט זיך און צוואָמען דערמיט — די אויסזיכט באַפרייט צו ווערן. די דייטשע באַנדיטן האָבן אָבער ניט געווואָלט אַזוי שנעל רעזיגנירן פון זייערע קרבנות — און עס קומט אַ באָפעל צו מאַרשירן. דעם ערשטן טאָג האָבן מיר דורכגעמאַכט 30 קילא־מעטער, אַן אַ טראָפן וואַסער און אַן עסן. אויפן וועג האָבן די רוצחים אַלץ געטאָן, אַז עס זאָלן פאַלן וואָס מערער קרבנות. וועג מיר זענען פאַרנאַכט צוגעקומען צו אַ טייך און די אומגליקלעכע האָבן זיך אַ לאָז געגעבן צו שטילן דעם דורשט, האָבן די דייטשן געעפנט אַ פייער און דער טייך איז באָפאַרבט געוואָרן אויף רויט... איך מיין, אַז אַ העלפט מענטשן זענען דעמאָלט אומגעקומען.

וועו מיר זענען צוגעקומען צו אַ באַן־סטאַציע, האָט מען אונדז פאַרשפאַרט אין וואַגאָנען און נאָך אַנדערטהאַלבן טאָג־רייזע אין די שוידערלעכסטע באַדינגונגען — זענען מיר אָנגעקומען קיין דאַכאַו — אַ 1000—1200 דערשעפּטע יידן, וועלכע מ׳האָט אַרײַנגעשטופּט אין די באַראַקן 16 און 27. אַן ערך פון צוויי חדשים זענען מיר דאָרט געווען אין קאָראַנטין, ניט געאַרבעט. אַ סברה, אַז דאָס דריטע רייך איז דערגאַנגען צום אָנהייב פון איר סוף און ניט געווּסט וואָס מיט אונדז צו טאָן, אַפילו ניט געהאַט דערווייל קיין באַשעפטיקונג פאַר די אויסגעמאַטערטע און פאַרפיניקטע שקלאַפן. דערנאָך האָט מען אונדז געטריבן צופוס קיין קאַרלספעלד, אַ 6 קילאָמעטער פון דאַכאַו, וווּ מיר האָבן אָנגעהויבן אַרבעטן אין אונטערערדישע בונקערס, ווייט פון אַ וואַלד. אָזוי ווי אונדזער אַרבעטס־געבער איז געווען די פירמע „טאָדט", האָט מען צו דעם סטאַנדאָרטן, נעבעכדיקן לאָגער־עסן, באַקומען אויך אַ טאַלאָן אויף איין סיגאָרעט יעדן טאָג. די סיגאָרעטן האָט מען געקויפט אין קאַנטין, וועלכע איז געווען געוואָרן יעדן צענטן טאָג.

די הינט וואָס האָבן אונדז באַוואַכט, פלעגן באַקומען פיל בעסער עסן פון די פאַרשפאַרטע שקלאַפן. וועו די הינט האָבן שוין געהאַט זייך אָנגעגעסן, האָבן מיר פון זיי געגנומען די רעשטלעך עסן, בייגער — און געשטילט דעם הונגער.

באַגעגעניש מיט דעמבלינער

וועו די אַליאירטע אַרמייען זענען אַרײַנגעדרונגען קיין דייטשלאַנד, האָבן פון אַ סך לאָגערן אָנגעהויבן באַפרייט צו ווערן טויזנטער און טויזנטער פאַרשפאַרטע יידן און פון אַנדערע פעלקער. צווישן די טראַנספאָרטן ניצול געוואָרענע, האָב איך איין מאָל דערקענט מיינע לאַנדסלייט פון דעמבלין: חנה גאָלדבערג און די צוויי זין פון משה פייגעס. איך האָב זיי אַריין געגנומען צו זיך אין באַראַק און באַהאַלטן ביז וואַנען זייער עשאַלאָן איז אָפגעפאָרן. צוזאַמען האָבן מיר שוין דערלעבט דעם טאָג פון באַפרייונג — דעם 9טן מאַי 1945, וועו אַן אָפּטיילונג פון דער אַמעריקאַנער אַרמיי איז אַריין קיין דאַכאַו און מיר זענען געוואָרן בני חורין...

אומקום פון דער יידישער דעמבלין

ד״ר קלמן פריס / פּתח־תקוה

לזכר אשתי — בעשור לפטירתה

ביים אויסברוך פון דער מלחמה, דעם 1טן סעפּטעמבער 1939, בין איך, אַלס וועטערינאַר־דאָקטער, מאַביליזירט געוואָרן צו האָבן די אויפזיכט אויף דער שחיטה פֿאַרן מיליטער. עס זענען אויך מאַבילִיזירט געוואָרן די דעמבלינער קצבים: אברהם מענדל און חיים פוטערפלאַם, אברהם און שמחה איינשידלער און אַנדערע, צו דער אַרבעט אין שעכטהויז.

דער ערשטער טאָג פון דער מלחמה איז נאָך אַדורך רויק אין דעמבלין. נאָך מיטאָג האָט זיך באַוויזן אַ דייטשער עראָפּלאַן, וועלכער האָט פאָטאָגראַפֿירט דעם דעמבלינער פלי־פלאַץ.

צו מאָרגנס האָבן מיר ווידער געאַרבעט אין שעכטהויז, נאָר געמוזט איבערריסן די אַרבעט צוליב די 2 באָמבאַרדירונגען. איין באָמבע איז געפֿאַלן ניט ווייט פונעם שעכטהויז, ביי אַ שוץ־בונקער וווּ עס האָבן זיך אויסבאַהאַלטן פאָליאַקן, דאָס איז געוואָרן זייער מאַסן־קבר.

פאַרשטייט זיך, אַז מיר האָבן זייער געדאגהט וועגן אונדזערע פאַמיליעס. נאָר בעת די באָמבאַרדירונגען האָבן מיר ניט געקענט אַרויס אין שטאָט.

2 אַ זייגער נאָך מיטאָג, האָט זיך ווידער אָנגעהויבן אַ באָמבאַרדירונג. די באָמבעס האָבן געטראָפֿן אין דער בענזין־סטאַציע, מאַגאַזינען, האנגארן.

אין אוונט זענען מיר צוריק אַ היים, איינגעפּאַקט אַ ביסל זאַכן און מיט אַ פּוּר זיך געלאָזט קיין ריקע. אין דער זעלבער נאַכט זענען מיר געפֿאָרן מיטן אויטאָבוס קיין לובלין, צו מיין פרויס עלטערן. זונטיק אין דער פרי בין איך מיטן אויטאָבוס געפֿאָרן קיין דעמבלין, צו מיין אַרבעט. אויך די קצבים האָבן זיך צוגעשטעלט.

פרייטיק, דעם 8טן סעפּטעמבער, אין אוונט, פֿאַרנדיק אויפֿן ראָוער פון ריקע קיין דעמבלין, האָב איך פון ריקער באַרג דערזען אַרטילעריע־פייער פון דער אַנדערער זייט ווייסל. איך האָב אויסגעדרייט דעם ראָוער און געפֿאָרן קיין לובלין דורך דעם פאַרברענטן קאַריוו. דער וועג איז געווען פאַרלייגט מיט דעם אָפּטרעטנדיקן פוילישן מיליטער. הינטער לובלין האָב איך געמוזט צוווּאַרטן, ווייל די דייטשן האָבן באָמבאַרדירט די שטאָט. וועו עס איז פינצטער געוואָרן, בין איך אַריין קיין לובלין, געפונען דאָרט מיינע נאָענטסטע. קיין לובלין איז אויך געקומען אברהם גוטהאַרץ

מיט זיין פאַמיליע. וועז די דייטשן האָבן פאַרנומען לובלין, זענען מיר צוזאַמען צוריק געפאָרן קיין דעמבלין.

2

אַזוי ווי אונדזער דירה איז געווען פאַרנומען דורך דייטשע זעלנער, האָט די פאַמיליע גוטהאַרץ אונדז אַרייַנגענומען צו זיך.

אין דעמבלין האָבן מיר געטראָפן פאַרוווּנדעטע יידן פון דער באָמבאַרדירונג פון ריקע. נאָך דער באָמבאַרדירונג פון דעמבלין, זענען אַלע איינווווינער אַנטלאָפן קיין ריקע. אַ טייל זענען דאָרט געבליבן, אַ טייל איז אַוועק קיין זשעלעכאָוו. אין ריקע זענען פון דער באָמבאַרדירונג אומגעקומען בייַ 500 נפשות. מיין פרוי האָט זיך פאַרשטעלדיקט מיט דייטשע דאָקטוירים פונעם פלי־פלאַץ, און זיי האָבן ערטיילט הילף די פאַרווווּנדעטע יידן. זיי האָבן געראָטן אַריבערצופירן די פאַרווווּנדעטע אין שפּיטאָל. איך האָב וועגן דעם ענין זיך געווענדעט צום פעלד־קאָמענדאַנט. ער האָט מיך געשיקט אין אַ מיליטערישן אויטאָ קיין פּולאַוו, אָבער דאָרט איז דאָס שפּיטאָל געווען באַשעדיקט. ער האָט מסכים געווען אָפצושיקן זיי אין אַ שפּיטאָל קיין ראַדאָם, אָבער זיין אָפּיציר האָט פאַרלאַנגט אַ נאָמענטלעכע רשימה פון די פאַרווווּנדעטע. איך האָב פאַרשטאַנען, אַז דאָ איז אַלץ געענדיקט, איך האָב אָבער פאַרגעלייגט די רשימה. האָט דער אָפּיציר דערקלערט, אַז די אַלע זענען דאָך יידן. פון דעסטוועגן האָבן זיי די דאָקטוירים פונעם פלי־פלאַץ איבערגעפירט אין אַ מיליטערישן אַמבולאַנס אינעם יידישן שפּיטאָל אין ראַדאָם, און נאָך אַ צייט זענען זיי צוריק געקומען אויסגעהיילטע.

דערווייל זענען די דייטשן אַרויס פון אונדזער דירה — און מיר זענען דאָרט צוריק אַריין.

סוף אָקטאָבער האָבן די דייטשן אויפגעריסן דאָס בית־המדרש אין דעמבלין. אונדזערע יידן האָבן אָנגעהויבן זיך אומקערן קיין דעמבלין. וועז עס האָט זיך אָנגעהויבן צוריק איינשטעלן אַ ווירטשאַפטלעך לעבן אין שטעטל, האָט מיך בלאזעיטשיק אויפגעפאָדערט טעטיק צו מאַכן דאָס שעכטהויז. אויך דאָס דייטשע מיליטער האָט געשאָכטן בהמות פאַר זיך. עס איז געווען בייַ זיי אַרגאַניזירט אַ מיליטערישע פעלד־שלעכטעריי וועלכע איז באַשטאַנען פון 22 זעלנער מיט אַ מיליטערישן וועטערינאַר בראש. אין די באַדינגונגען האָט מען ניט געקאָנט פירן אַ כשרע שחיטה אין שעכט־הויז. די קצבים האָבן זיך געווענדעט צו מיר איך זאָל דערלויבן צו שעכטן אויף כשר אין די קאָמערן, אונטער מיין אויפזיכט. איך האָב זיך פאַרשטענדיקט מיט בלאזעיטשיקן און ער האָט מסכים געווען. שפּעטער האָט פאַסירט, אַז מען האָט בייַ אַ קריסטין

צוגעגנבעט אַ קו. זי האָט געמאָלדן אין דער קאָמענדאַנטור. מען האָט אַדורכגעפירט אַ רעוויזיע ביי קצבים און מען האָט געפונען פלייש. וועו איך בין דערפון געווואָר געוואָרן, האָב איך מיך אויסבאַהאַלטן. די קצבים האָט מען גענומען אויף דער קאָמענ־דאַנטור. מען האָט זיי געשלאָגן. מיט דעם האָט זיך דער ענין געענדיקט.

3

אין דער צייט (אָקטאָבער 1939), איז דורך דעמבלין אַדורכגעגאַנגען אַ מאַטאָ־ריזירטע דייטשע דיוויזיע. אַ גאַנצן טאָג און נאַכט האָבן די הייזער געציטערט. צו מאָרגנס האָט מען פון דער ווייטנס געהערט אַ שיסעריי, וואָס האָט אַנגעהאַלטן צוויי טעג. אויפן דריטן טאָג האָט מען געזען פירן פוילישע געפאַנגענע און אַ סך פערד. דאָס האָט די פוילישע דיוויזיע, אונטער דער אָנפירונג פון געניראַל קלעבערג, זיך צוריק געציגן פאַר דעם סאָוויעטישן מיליטער וואָס האָט פאַרנומען די מזרח־געביטן פון פוילן. וועו זי איז צוגעקומען צו קאָצק, האָט די דיוויזיע אויפגענומען אַ קאַמף מיט די דייטשן. געווען אַ סך קרבנות פון ביידע זייטן. איך מיט דעם דייטשן וועטערינאַר האָבן זיך צוגעקוקט צו דעם טראַנספאָרט געפאַנגענע מענטשן און פערד און ער האָט אויסגערופן:

— הער גאָט, וואָס פיר איין פרעכטיקעס פפערדע־מאַטעריאַל פאַלען האָט.

(כדאי צו דערמאָנען, אַז ביי קאָצק איז אין יאָר 1794 געפאַלן דער פולקאָוניק בערעק יאָסעלעוויטש, וועלכער האָט אָנגעפירט מיטן יידישן רעגימענט בעתן קאָש־טשיושקא־אויפשטאַנד. דאָרט האָט זיך געפונען אַ דענקמאָל פאַרן יידישן העלד).

אַלס אָנגעשטעלטער פון דער גמינע, האָב איך באַקומען אַ באַשטעטיקונג צו קענען אַרויסגיין אויך בייגאַכט. איין מאָל האָט אַ מיליטעריש־פאָטרול מיך געטראָפן בייגאַכט און פאַרלאַנגט אַ באַשטעטיקונג. כ'האָב זי אים געגעבן. האָט דער זעלבער אויסגעשריגן: „הער גאָט, עס איסט דאָך פינצטער". די עלעקטרישע באַלייכטונג איז נאָך געווען קאַליע.

זעלנער זענען געקומען אין שטאָט אַריין כאָפן יידן צו אַרבעט. אַ דעלעגאַציע פון דער יידישער באַפעלקערונג האָט זיך געוועגדעט צום קאָמענדאַנט און ביי אים געפועלט אַז די קהילה זאָל יעדער טאָג צושטעלן די נייטיקע צאָל. די קהילה האָט זיי געצאָלט פאַר דער אַרבעט, און פון דער אַרבעט איז געווען אַ מעגלעכקייט צו ברענגען אַ היים ברויט, שפייז, בינטלעך האַלץ. געווען אַ סך אַרבעטסלאָזע. מיטן אַרגאַניזירן די אַרבעט, האָבן זיך פאַרנומען: לייזער טייכמאַן, יוסף קאַנאַריענפויגל און אַנדערע.

מען האָט געעפנט די שולן, אויך יידישע קינדער האָבן דאַרט אָנגעהויבן לערנען. באַלד איז אָבער אַרויס אַ פּאַראַדענונג, אַז ס׳איז פּאַרבאָטן יידישע קינדער צו באַזוכן די שולן.

אויף אַ פּאַראַדענונג פון פּולאַווער קרייז־הויפּטמאַן, בין איך באַפרייט געוואָרן פון מיין פּאָסטן. די פּענסיאָנערן פרוי יוזעף און פּאָרוטשניק גאָלדבערג, האָט מען אויפגעהערט צאָלן זייערע פּענסיעס.

עס זענען שוין געווען אייגנעשטעלט ציווילע אָמטן. אין פּולאַוו האָט רעגירט דער קרייז־הויפּטמאַן בראָנדט. זייַנע העלפערס זענען געווען די פּאָלקס־דייטשן געדע און באַרטל. פולאַווער בירגערמייסטער איז געווען דער פּאָלקס־דייטש אַדוואָקאַט שעניאווסקי, פון שלעזיע. ער האָט דער ערשטער אין פּוילן אַרויסגעטריבן די יידן פון פּולאַוו. אַ טייל פון די יידן זענען געקומען קיין דעמבלין, אָנדערע — קיין וואָנוואָליק, באָראָנאָוו, אָפּאָלע. די אויסזידלונג איז פּאָרגעקומען אין דעצעמבער 1939, ביי אַ שטאַרקער פראָסט. אויפן וועג פון פולאַוו קיין דעמבלין, זענען קיינדער פּאַרפרוירן געוואָרן צום טויט.

אַ סך פון דער דעמבלינער יידישער יוגנט האָט געשמוגלט די גרענעץ קיין ראָטנפּאַרבאָנד.

4

דער ערשטער אויפטו פון דער ציווילער מאַכט כלפי דער יידישער באָפעלקערונג, איז געווען דאָס אַרויפלייגן אַ קאָנטריבוציע אין דער הייך פון 20,000 זלאָטעס. עס איז אויסדריקלעך באָמערקט געוואָרן, אַז דער סכום איז אין דער זעלבער הייך וויפל יידן האָבן געגעבן אויף דער הלוואה פּאָרן פּוילישן ל.אָ.פּ.פּ. (ליגע פּאָר לופט־פּאָר־טיידיקונג פון דער מלוכה).

דער וויגטער איז געווען אַ שווערער. שנייען האָבן פּאָרשיט די וועגן, האָט מען געכאָפּט יידן זיי אָפּצורייניקן. די דייטשן האָבן געוופן דעם יודענראָט (אונטערן פּאָרזיץ פון לייזער טייכמאַן), ער זאָל צושטעלן אַרבעטער. דורך דעם יודענראָט האָט מען באָקומען צוגעטיילט שפּייז־קאָרטן. געדע, דער פּאָרטרעטער פון קרייז־הויפּטמאַן בראָנדט, איז געקומען קיין דעמבלין און געווילדעוועט אין יידישן ראַיאָן, געשלאָגן מכות רצח די יידן. טייכמאַן האָט געהאָט דעם מוט אַרויסצוגיין צו אים, און ווי מען האָט זיך אויסגעדריקט — אים „איינגעביסן״, ד. ה., ער האָט באָקומען מתנות, און מער זיך ניט געוויזן אין דעמבלין.

ס׳איז אַרויס אַ פּאָראַדענונג, אַז יידן דאַרפן ביזן 10.3.1940, דעקלאַרירן אויף

ספּעציעלע פֿאַרמולאַרן זייער פֿאַרמעגן (הייזער, מעבל, קליידער, וועש א.א.וו.). אָבער קיין פֿאַרמולאַרן האָט מען ניט באַקומען. נאָך דעם טערמין, האָט מען אַנטאייגנט די בעלי־הבתים פון זייערע הייזער און די דייטשן האָבן גענומען דירה־געלט. אויך דער בעל־הבית האָט באַדאַרפט צאָלן דירה־געלט. אַ מונדירטער דייטש, צוזאַמען מיט אַ פּאָלקס־דייטש, זענען אַרומגעגאַנגען איבער די שטובן און האָבן צוגענומען מעבל, צירונג, מלבושים, וועש און אַנדערע זאַכן.

נאָך פֿאַר דעם רויב, איז געקומען קיין דעמבלין דער לאַנד־קאָמיסאַר לענק, אַלס פֿאַרטרעטער פונעם קרייז־הויפּטמאַן, וועלכער איז באַשטימט געוואָרן אַלס לאַנד־קאָמיסאַר פֿאַר דעמבלין און ריקע. דער יודענראַט האָט פֿאַר אים געמוזט אייגאָרדענען אַ דירה, אייגפירן קאַנאַליזאַציע און אַנדערע באַקוועמלעכקייטן. אויף דער בקשה פונעם יודענראַט, האָבן איך איבערגעגעבן אונדזער סאַלאָן־אייניריכטונג און אפּרים דאַנאָוויטשעס איידעמס — אַ הערלעך שלאָף־צימער.

עס איז אַרויס אַ פֿאַראָרדענונג, אַז יידן טאָרן ניט פירן קיין גאַלאַנטעריע־געשעפטן און דאַרפן די גאַנצע סחורה אָפּגעבן דער מאַכט. באַרטל, פון דער פּולאָוואר קרייז־קאָמענדע, האָט דורכגעפירט אַ רעוויזיע ביי בנימין אַראָניק און ביי אים צוגענומען די סחורה. מען האָט געמאָלדן אין דער זשאַנדאַמעריע, אַז אַ שיכור מאַכט אַוואַנטורעס ביי אַראָניקן, האָט די זשאַנדאַמעריע פֿאַרהאַלטן באַרטלען, און ווי מ׳האָט דערציילט, מ׳האָט אים דאָרט געשלאָגן. ער האָט דאָס געמאָלדן דעם קרייז־הויפּטמאַן בראַנדט, וועלכער האָט צונויפגערופן אַלע פּרעזעס און סעקרעטאַרן פון די יודענראַטן אין פּולאָוואר פאָוויאַט און האָט זיי פֿאַרגעלייענט דעם פּאַל פון באַרטלען אין דעמבלין; פֿאַרגעוואָרפן, אַז זיי קויפן איבער די זשאַנדאַמעריע. דערפֿאַר האָט ער טייכמאַנען און דעם סעקרעטאַר פונעם יודענראַט, קאַנאַריענפויגל מיט זייערע משפחות, אויס־געזידלט קיין וואַנוואַלניץ, אַ שטעטל אין פּולאָוואר פאָוויאַט. דאָרט איז געווען וואַיט אַ פֿאַלקסדייטש, מילער. ער האָט די דאָרטיקע יידן באַזעצט אין דער פּעריפּעריע פון שטעטל, געהייסן זיי ווויגען אין קאָמערן און שטאַלן. פּוילישע פֿאַרטיזאַנער האָבן דאָרט דערהרגעט דעם דייטשן אַרבעטס־אינספּעקטאָר, איז די זשאַנדאַמעריע אַרום־געגאַנגען אין די דירות און ווו זיי האָבן אַנגעטראָפֿן אַ מאַן — האָבן זיי אים דערשאָסן. אַזוי איז אומגעקומען קאַנאַריענפויגל.

דער לאַנד־קאָמיסאַר לענק האָט געפרעגט בלאָזעיטשיקן, ווער פון די יידן וויל ניט צאָלן פֿאַרן יונדענראַט. האָט ער אים אַנגעגעבן 3 נעמען: עקיבא לאַנגלעבן, הערצקע בורקאָוויטש און דוד באַרענשטיין. דערפון האָט ער פֿאַרשטאַנען, אַז ווער עס וויל ניט געבן — קאָן גוט נעמען. ער, לענק, איז געווען אַ גרויסער באַדערפער. האָט

ער די דריי געוופן צו זיך אין ביורא, אויפגעפאדערט באַרעגשטייגען ער זאל אים פאַרלייגן אַ רשימה פון 12 יידן צום נייעם יודענראַט. צווישן אַנדערע, האָט ער אויך מיך אָנגעגעבן, אָן מיין וויסן. מיר, אַלע 12, האָבן באַקומען אַ פאַראַרדענונג צושטעלן זיך צו לענקן אין ביורא. ער האָט אונדז דערקלערט, אַז מיר זענען דער יודענראַט. עס האָט ניט געהאָלפן קיין טענות. ער האָט אונדז געצווינגען אָנצונעמען זיין פאַר־ אַרדענונג. מיך און אַרלאָווסקין האָט ער געמאַכט פאַראַנטוואַרטלעך פאַרן יודענראַט.

די ערשטע גזירה וועלכע ער האָט אָן שום סיבה אַרויפגעלייגט אויף דער יידישער באַפעלקערונג איז געווען: אַ קאָנטריבוציע פון 10,000 זלאָטעס. מען האָט אים די סומע איינגעצאָלט.

דער צווייטער „אויפטו" זיינער איז געווען דאָס שאָפן אַ געטא. אמת, ניט אַרום־ געצוימט, נאָר יידן האָבן ניט געטאָרט אַרויסגיין פון דאָרט, חוץ צו אַרבעט. ער האָט כלומרשט געזאָגט פאַר יידן. געהייסן דעם יודענראַט אַדורכפירן אַ רעמאָנט אין די יידישע דירות (אין אַ צייט, וועלן עס איז ניט געווען קיין בוי־מאַטעריאַל). ער האָט געהייסן אַרגאַניזירן אַ גרופּע פון 50 אַרבעטער, 25 פאַכלייט און 25 נישט־קוואַליפי־ צירטע, אַז די אַלע זאָלן צוזאַמען מיטן יודענראַט זיך צושטעלן פאַר זיין אַמט. צוויי אַרבעטער האָבן זיך ניט געשטעלט, האָט ער אונדז געשלאָגן מיט זיין בייטש, ביז בלוט איז גערינען. ער האָט אונדז געהייסן מאַכן גימנאַסטיק („קני־געלענקס איבונגען"). דערנאָך האָט ער געהייסן אויפזעצן איינעם אויפן אַנדערנס אַקסל, און די „רייטנדיקע" האָבן באַדאַרפט איינער דעם צווייטן אַראָפּ וואַרפן, ווער עס האָט זיך געלאָזט אַראָפּ וואַרפן — האָט באַקומען געשלאָגן מיט דער בייטש. איך האָב אויף מיינע אַקסלען געטראָגן מאַנעס שיינפעלד.

וועו מען האָט אָנגעהויבן אַדורכפירן דעם רעמאָנט אין די דירות, האָב איך געמוזט יעדן טאָג אין דער פרי פאַרלייענען אַ שריפטלעכן באַריכט פון די אַדורכגעפירטע אַרבעטן. ער האָט אויך „געזאָרגט" פאַרן געזונט פון די יידן: אַרויסגעגעבן אַ פאַר־ אַרדענונג, אַז אַלע יידן זאָלן זיך אויסבאָדן אינעם אַרטיקן באָד במשך 8 טעג. אינעם באָד זענען געווען בסך־הכל 2 פרישניצן און די צאָל יידן — 4000. איז אויסגעקומען, אַז 500 יידן האָבן זיך געדאַרפט אויסבאָדן אין איין טאָג. דאָס איז געווען פיזיש אוממעגלעך. אָבער איך האָב אים יעדן טאָג ראַפּאַרטירט, אַז עס האָבן זיך געבאָדן 500 יידן.

ער האָט פון זאַוויערטשע מיטגעבערענגט מיט זיך צוויי ייִנגלעך: ליפּעל און קאָס, וועלכע זענען געווען זייער באַדינער. זיי זענען געווען אָפּטע געסט אין יודענראַט, מיט זיינע באַשטעלונגען. זלמן אַרלאָווסקי האָט אים אַלץ איינגעשאַפּט, אים אָפּגע־

טראָגן די מתנות. די צוויי בחורים זענען געווען אָנשטענדיקע, מיר האָבן פון זיי ניט געהאַט קיין צרות. דערנאָך האָט מען אים פאַרמסרט, אַז ער האָט יידישע באַדינערס. האָט ער זיי געגעבן באַשטעטיקונגען צו פאָרן מיט דער באַן — און זיי זענען צוריק אַוועק קיין זאַוויערטשע.

5

איין מאָל האָב איך ביי אים אינטערוועניրט וועגן אַ יינגל. וועלכער איז אַרויס־געגאַנגען פונעם געטאָ. האָט ער געזאָגט, אַז עס איז ניט די אויפגאָבע פונעם יודענראַט צו אינטערוועניրן ביי דער דייטשער מאַכט, נאָר אויסצופירן אירע פאַראָרדענונגען. דאָך האָט ער אים באַפרייט.

מיר, דער יודענראַט, און ספּעציעל דער סעקרעטאַר עקהייזער, זענען געווען אין גוטע באַציִונגען מיט דער פוילישער גמינע. איין מאָל האָט בלאזעיטשיק געגעבן צו וויסן, אַז ס׳איז געקומען אין דער גמינע דער אינספּעקטאָר פאַר אַפּראָוויזאַציע פונעם פּאָוויאַט, מילער, אַ דיקער דייטש, אין אַ גראַנאַטענעם מונדיר. איך מיט עקהייזערן זענען צוגעגאַנגען צו דער גמינע, וווּ ער איז איינגעשטאַנען. ער האָט זיך אויסגעדרייט צו אונדז מיט די פּלייצעס — און אַזוי האָב איך צו אים געריעדט. איך האָב אים געזאָגט, אַז עס הערשט הונגער ביי די יידן. זיי האָבן ניט קיין קאַרטאָפל. האָט ער דערקלערט, אַז די יידן קומט קאַרטאָפל. און מיר האָבן טאַקע אַ צייט שפּעטער זיי באַקומען.

אַ מאָל איז אין יודענראַט געקומען אַ זשאַנדאַרם מיט אַן אָנקלאָגע קעגן... יודענראַט, וועלכע דעמבלינער יידן האָבן געשריבן צום קרייז־הויפּטמאַן. אויף מיר איז געווען געשריבן, אַז דעם דענטיסטס פרוי מאַכט גאָלדענע ציין (דאָס איז ניט געווען דערלויבט), און אַז ראָזענפעלד און אַרלאָווסקי זענען קאָמוניסטן (דאָס איז געווען נאָך מער טריף). דער זשאַנדאַרם האָט באַמערקט, אַז ווען די אָנקלאָגע וואָלט געווען אונטערגעשריבן, וואָלט ער אונדז אַרעסטירט.

איך האָב געזוכט אַן עצה ווי אַזוי זיך אַרויסצודרייען פון דעם „געשעפט". איך האָב אָנגעגעבן אַ ביטע צום לאַנד־קאָמיסאַר לענק, ער זאָל מיך באַפרייען פון יודענראַט, בייגעלייגט אַ באַשטעטיקונג פון דאָקטאָר, אַז די פרוי איז קראַנק, אַז איך מוז בלייבן אין דער היים. ער האָט מיך אַ צייט אָפּגעשלעפּט, און דערנאָך געוואָרן קרייז־הויפּטמאַן אין קראַשניק. לאַנד־קאָמיסאַר אין דעמבלין איז באַשטימט געוואָרן אָסטערנאָק, געוו. שטאָט־קאָמיסאַר פון כעלם. ער האָט מיר צוגעזאָגט צו באַפרייען, נאָר איך זאָל אים דערלעדיקן זיין באַשטעלונג: 2 וואָטענע קאָלדרעס. „אַנדערע

בעטגעוואַנט״ — האָט ער געזאָגט, „פֿאַרלאַנגט ער ניט פון יידן, ווייל זיי זענען פֿאַרלויזט״. אויך דאַרף ער קאַמפּלעטן קיך־געשיר פֿאַר 3 פערזאָן און נאָך זאַכן. ער האָט אויסגעשטעלט אַ דערלויבעניש פֿאַר לייבל בראָנשפּיגל צו פֿאָרן מיט דער באַן קיין ווארשע, אָפּצונעמען די קאָלדרעס. קיך־געשיר האָב איך אים געגעבן פון אונדזערן. ער האָט געהאַלטן וואָרט און מיך באַפּרייט פון יודענראַט.

6

די לאַגע פון דער יידישער באַפֿעלקערונג איז געוואָרן מיט יעדן טאָג ערגער. הונגער, נויט און קראַנקייטן האָבן זיך שטאַרק פֿאַרשפּרייט. די שטערבלעכקייט איז געוואָרן וואָס אַ מאָל גרעסער. עס האָט זיך שטאַרק פֿאַרשפּרייט דער פלעקן־טיפוס, פון וועלכן ס׳זענען צוויישן אַנדערע געשטאָרבן די יודענראַט־מיטגלידער נוסקער און יוסף וויינאָפּעל. דער לעצטער איז זייער טעטיק געווען ביי דער סאַניטאַרער אָקציע אין געטאָ. צוזאַמען מיט ד״ר קאָווע (זיין פֿאָטער איז געווען אַ דעמבלינער), האָבן זיי אַדורכגעפּירט אין געטאָ אייגשפּריצונגען קעגן בויך־טיפוס. ד״ר קאָווע האָט אויך געהאַט די אויפּזיכט איבערן שפּיטאָל פֿאַר טיפוס־קראַנקע, ווו עס זענען געלעגן ווינער יידן, באַשעפּטיקטע אינעם לאַגער אויפן פלי־פּלאַץ.

אין דער צייט בערך, האָבן די דייטשן איבערגעפּירט אַ 2000 יידן פון ווין קיין אָפּאָלע, אינעם פּולאַווער פּאָוויאַט. אַ טייל פון זיי האָבן זיי געזומען צו דער אַרבעט אין אַ לאַגער אויפן דעמבלינער פלי־פּלאַץ. לאַגער־פּירער איז געוואָרן דער ווינער ייד הערמאַן וועגקארט. דער דאָקטאָר וועלכער איז מיט זיי געקומען פון ווין, איז אויך געשטאָרבן פון פלעק־טיפוס.

אַ סך יידן זענען אויך אומגעקומען פון דייטשע קוילן. צווישן אַנדערע איז דערשאָסן געוואָרן אַלטער אַפּעלקערס אַן אַייגעם (אַ זייגערמאַכער), די מיטגלידער פון יודענראַט: זלמן אַרלאָווסקי, אברהם פּעלדפּעבערס אַן איידעם (געשטאָמט פון שעדלעץ), ציוניסטישער מנהיג אין דעמבלין, אַ פּעיקער יונגערמאַן און גוטער רעדנער. ער האָט אינטערווענירט ביי דער זשאַנדאַמעריע לטובת יידן, וועז עס איז נאָר מעגלעך געווען עפּעס אויסצופּועלן. ער האָט באַקומען ביי זיי באַשטעלונגען — און זיי אָפּגעטראָגן. אַמייסטן האָבן זיי פֿאַרלאַנגט שטיוול פֿאַר זיך, שיך פֿאַר זייערע פֿאַמיליעס, שטאָפּן אויף מאַנטלען און אַנצוגער און אַנדערע זאַכן. ער האָט אויך דעם לאַנד־קאָמיסאָר לענק אָפּגעטראָגן זיינע באַשטעלונגען. ער איז אומגעקומען אין נאָוועמבער 1943, בעת דער ליקווידאַציע פונעם פּאָניאַטאָווער לאַגער.

די פּאָסט אין געטאָ האָט געפּירט אברהמעלע ראָזנפעלד. ער איז טראָגיש אומגע־

קומען שוין נאָך דער באַפרייִונג. קאָסיר פון יודענראַט איז געווען יצחק זשעלעכאָווסקי. קאָמיען משה האָט אָנגעפירט מיט דער אַרבעטס־אָפּטיילונג. ביידע זענען אומגעקומען אין דייטשלאַנד. פּנחס שטיינבוך און משה רובינשטיין האָבן אָנגעפירט מיט דער אַפּראָוויזאַציע־אָפּטיילונג. דאָס באַזאָרגן פּראָוויאַנט האָט אָפּגעקאָסט שיינע מתנות. מען האָט באַקומען צוגעטיילט ברויט, מעל, צוקער, קאַרטאָפל, אָ פּאָר מאָל — אויך פלייש. די רעשט מיטגלידער פונעם יודענראַט זענען געווען: ד. באַרנשטיין, וואָלף שולמאַן, מאַנעס שיינפעלד, נאָסקער און ש.ד. אורבאַך. נאָך דעם ווי איך בין אָוועק פון יודענראַט, האָט אָסטערנאַק באַשטימט וועלווּל שולמאַן אַלס פּרעזעס פון יודענראַט. נאָך אָ חודש, איז אויך אים געלונגען זיך אַרויסצודרייען. נאָך אים איז געווארן פּרעזעס דראפּיש. ער איז געווען אַן אויסגעזידלטער פון קאָנין, וועלכן די דייטשן האָבן אָנגעשלאָסן צום „רייך". פון קאָנין איז אויך אויסגעזידלט געווארן ד"ר קאָווע. דראפּיש איז געווען פּרעזעס נאָר אָ פּאָר חדשים, פון סעפּטעמבער 1941 ביז אַפּריל 1942.

7

דער ווינטער איז געווען אָ שווערער. די דייטשן האָבן אַרויסגעגעבן אָ פּאַר־אָרדענונג, אַז יידן מוזן אָפּגעבן אַלע פּוטערס און פּעלצן. פּאַרן ניט אָפּגעבן — האָט געדראָט טויט־שטראָף. אָ טייל האָט מען אָפּגעגעבן, אָ טייל האָט מען פּאַרבּרענט. ביינאַכט האָט מען אין נעטאָ שטאַרק געשפּירט געבּרענטע פּעלצן.

דראפּיש האָט באַקומען אָ שריפּטלעכע פּאַראָרדענונג פון לאַנד־קאָמיסאַר אָסטערנאָק, איבערצוגעבן אים אָ ליסטע פון ניט רעגיסטרירטע יידן (די דייטשן האָבן אַרויסגעגעבן אָ פּאַראָרדענונג, אַז אַלע יידן מוזן זיך רעגיסטרירן אין זייערע ווינערטער, טאָרן ניט די ערטער פּאַרלאָזן, אונטער דער דראָונג פון טויט־שטראָף. יידן זענען אָנטלאָפן פונעם וואַרשעווער געטאָ צוליב הונגער און האָבן זיך באַזעצט אין פּאַרשידענע מקומות, אויך אין דעמבלין). דראפּיש האָט איבערגעגעבן דעם לאַנד־קאָמיסאַר די ליסטע, הגם ער האָט געווּסט וואָס זיי דראָט. מען האָט זיי אַלע, 22 מאָל, דערשאָסן אין ריקער וואַלד.

ער אַליין האָט אויך ניט געהאָט קיין בעסערן סוף. דער קרייז הויפּטמאַן, בראַנדט, האָט פון אים פּאַרלאַנגט אָ רשימה פון די יידן, וועלכע האָבן צו אים געשריבן פּאַר־שידענע מסירות. ער האָט אים אָבּער לויסטע איבערגעשיקט. בראַנדט האָט אים, צוזאַמען מיט די אָנגעגעבענע אין דער ליסטע, אַוועק געשיקט אינעם קוזמער שטראָף־לאַגער און דאָרט האָבן זיי אים דערשאָסן. די אַנדערע זענען צוריק געקומען.

נאָך דראפּישן, איז געווען פּרעזעס פונעם יודענראַט ישראל ווייַנבערג, אָ האָלץ־

סוחר. בעת זיין קאַדענץ, זענען פאַרגעקומען אַלע 3 אויסזידלונגען: די ערשטע — אַנהייב מאַי. פריער האָט די פּוילישע פּאָליציי געבראַכט די עטלעכע יידישע פּאַמיליעס פון באָבראָוניק, און מ'האָט זיי, צוזאַמען מיט די דעמבלינער, צו מאַרגנס אַוועק געשיקט קיין סאָביבאָר.

אויפן אָרט פון די אויסגעזידלטע, האָבן די דייטשן געבראַנגט אַ טראַנספאָרט יידן פון פּרעשאָוו (סלאָוואַקיי). ביי דער צווייטער אויסזידלונג זענען געווען אַ סך קרבנות אין די גאַסן און אויפן פּלאַץ פונעם צעשטערטן בית־המדרש. דער טראַנספאָרט איז געגאַנגען קיין טרעבלינקע. דער יונגער טאָכטערמאַן האָט זיך אויסבאַהאַלטן אין אַ וואַגאַן מיט קליידער, ער איז פון טרעבלינקע צוריק געקומען קיין דעמבלין און אונדז איבערגעגעבן דעם טרויעריקן גרוס פון דאָרט.

8

אין דער געגנט פון דעמבלין האָבן געאַרבעט פאַרשידענע דייטשע פירמעס. צווישן זיי איז געווען אַ פירמע „הויכטיף", וועלכע האָט אכזריותדיק באַהאַנדלט די ביי זיי באַשעפטיקטע יידן. מען האָט אַ מאָל געבראַנגט קיין דעמבלין איינעם אַ ייד, וועלכן אַ דייטשער מייסטער האָט צעשפּאָלטן דעם קאָפּ מיט אַ לאָפּאָטע. ער איז געשטאָרבן אין גרויסע יסורים.

אין דעמבלין זענען געווען עטלעכע לאַגערן: אויפן פּלי־פּלאַץ, ביי דער באַן־סטאַציע און עטלעכע קלענערע, פון פאַרשידענע פירמעס. אין סטאַווי, ווו עס זענען געווען סקלאַדן פון אַמוניציע, האָבן זיך געפונען אינעם לאַגער איבער 100 יידן פון ריקע. די אַלע לאַגערן, חוץ דעם פונעם פּלי־פּלאַץ, האָט די געסטאַפּאָ איבערגעפירט קיין פאָניאַטאָוו. אַהין זענען אויך איבערגעפירט געוואָרן יידן, נאָכן ליקווידירן דאָס ווַארשעווער געטא. אין נאָוועמבער 1943 זענען אַלע אין פאָניאַטאָוו אויסגעשאָסן געוואָרן.

נתן וויינאָפּל מיט זיין פאַמיליע און זיין ברודער אהרון, זענען אַ פאָר חדשים פאַר דער ליקווידאַציע איבערגעפירט געוואָרן אויף אַ פּלי־פּלאַץ ביי זאַמאַשטש. דאָרט האָבן די דייטשן דערשאָסן אהרונען און נתנס זון, קלימעק, אַ קינד פון 7—6 יאָר.

בעת דער ליקווידאַציע פון פאָניאַטאָוער לאַגער, האָט זיך ביי אונדז באַוויזן די געסטאַפּאָ, און מיר האָבן געמיינט, אַז אויך אונדז דראָט דער זעלבער גורל. נאָר מיר זענען דערווייל ניצול געוואָרן צוליב דעם, וואָס מיר זענען געווען „יחסנים" — אונדזער אַרבעט־געבער איז געווען דער דייטשער לופט־פלאָט.

די ערשטע חדשים אין לאַגער זענען געווען שווערע. אַ גרויסער טייל האָט געלעבט פון די צוגעטיילטע פאָרציעס און געליטן הונגער. דער פלעקן־טיפוס האָט ווייטער

געפֿאַדערט זיינע קרבנות. צווישן אַנדערע איז געשטאַרבן גרשון אבנשטיין, זון פון חיים. עטלעכע יונגע מענטשן זענען אויך געשטאַרבן פון טובערקולאָז (שלמה לעווינס טאָכטער, דער יונגער נאָסקער און אַנדערע). אינעם לאַגער זענען געווען בערך 900 דערוואַקסענע און 60 קינדער. מיטן לאַגער האָבן אָנגעפירט אונטער־אָפּיצירן פון דער לופט־וואָפע: קאטינגער, וועלכער איז שפּעטער נאָמינירט געוואָרן אַלס פּעלדפּעבל; נאָך אים איז געווען קאָמענדאַנט דער שטאַבס־פּעלדפּעבל דאָסי. זיין געהילף און נאָכפֿאָלגער — אונטער־אָפּיציר בראון. דער לעצטער איז געווען פּעלדפּעבל ראדעמאַכער.

די אינערלעכע אַדמיניסטראַציע אינעם לאַגער איז געווען אין די הענט פון ווינער יידן. לאַגער־פּירער איז געווען, ווי דערמאָנט, הערמאַן וועגקארט. זיין פאַר־טרעטער — גראָסמאַן. מאָגאַזיניער — פֿאָליאַק. דאָס באָד און די וועשעריי האָט געפּירט וואָלטער. אַרבעטס־איינזאַץ — דע־מאַיאָ, פֿאָליציי־קאָמענדאַנט — ענגעל. לאַגער־דאָקטוירים זענען געווען: ד״ר קעסטנבוים רפאל און ד״ר ראָזענבלוט. דענ־טיסטישע הילף האָט ערטיילט מיין פרוי.

מען האָט דאָרט געטאָן פאַרשידענע אַרבעטן. אַ גרויסע גרופּע פרויען האָבן געאַרבעט ביי געריטנעריי און לאַנדווירטשאַפט, ביים אַראָפּנעמען און איבערקלויבן קאַרטאָפּל אין די קעלערן, וועלכע האָבן דאָרט געפּוילט. אויף די גאַסן האָט מען געשאָרט שניי. יונגע מענטשן האָבן געאַרבעט ביים בעטאָנירן די וועגן אויפן פלי־פלאַץ, ביי דער באַן־לייטונג, קוילן־שטעלע, באַקלייִדונגס־שטעלע אאַז״ו. 5 פרי האָט מען געוועקט, 9 אַוונט האָט מען זיך געלייגט שלאָפן. געווען אין לאַגער אַן ענגע קלאָטקע פון שטעכלדראָט, אין וועלכער דער באַשטראָפטער האָט זיך ניט געקענט ניט אָנשפּאַרן, ניט רירן זיך. אַ צווייטע פאָרם פון שטראָף זענען געווען קלעפּ אויפן געזונט. אויפן באָפּעל פונעם קאָמענדאַנט פון פלי־פלאַץ, האָבן די דייטשן אויסגעפּירט 2 טויט־אורטיילן. איין ייד איז געוואָרן אויפגעהאָנגען פאַר גניבה, אַ צווייטן האָבן זיי דערשאָסן כּאַר באַזיצן געלט. אַ גרופּע פון 10 מאָן זענען דערשאָסן געוואָרן פאַר אַ שריפה, וועלכע איז אָנטשטאָנען אויף זייער אַרבעטס־פּלאַץ. דער עס־עס־מאַן פּעטערזאָן האָט פאַרמאָטערט צום טויט שמואל שטיינבוך און יונה האָכמאַן, וויל אַ דייטש האָט זיי אויסגעגעבן, אַז זיי האָבן געוואָלט ביי אים קויפן רעוואָלווערן.

צוויי גרופּעס פון סלאָוואָקישע יידן האָבן זיך אַרויסגעגנבעט פונעם לאַגער, כדי צוריק צו קומען קיין סלאָוואָקיע, אָבער זיי זענען אומגעקומען אויפן וועג. אַ גרופּע יונגעלייט האָבן זיך באָאָפּנט און זענען אַרויס פון לאַגער, אָבער אַלע זענען געפאַלן אין קאַמף מיט פּוילישע פאַשיסטן.

אין די פינצטערע טעג פון אונדזער פיין, האָבן זיך אויך געפֿונען, אמת ניט אָפט,

ליכטיקערע שטראַלן. צו די דאַרף איך צורעכענען, אין דער ערשטער ריי, די ראַדיאָ־אויפיציעס פון בי־בי־סי פון דער פוילישער רעגירונג אין לאָנדאָן, וועלכע מען האָט געהערט אינעם וואַרשטאַט פון רעפּאַרירן ראַדיאָס, וועלכן עס האָט געפירט ה׳ פישפעלד. מיר האָבן אויך באַקומען טרייסט פון אייַנצלנע דייטשע זעלנער. אין יאָר 1943 האָט מיך אַ דייטשער זעלנער צוגערופן און געזאָגט, אַז די דייטשע אָפּענסיוו גייט אויף צוריק... אַ צווייטער האָט מיר דערציילט, אַז אין וואַרשע איז פאַראַן אַ בערזע, וווּ דייטשע זעלנער פאַרקויפן געווער און אַמוניציע. געווען נאָך אַזעלכע פאַלן, וואָס איך האָב געהערט פון אַנדערע יידן.

אין זומער 1944, האָט מען צוליבן זיך דערנענטערדיקן פראָנט, געדאַרפט ליקווידירן דעם לאַגער, דערווייל אים איבערפירן קיין טשענסטאָכאָוו (5 פּאַרטיעס צו 200 מאַן). די ערשטע פאַרטיע פון 200 מאַן איז איבערגעפירט געוואָרן לויטן פלאַן. די רעשט האָט מען שוין געפירט אַלע צוזאַמען, ווייל דער פראָנט האָט זיך דערנענטערט.

9

דעם 22טן יולי 1944, אינעם טאָג ווען די רוסן האָבן פאַרנומען לובלין, האָבן זיי אונדז אויפגעלאָדנט אין וואַגאָנען און איבערגעפירט קיין טשענסטאָכאָוו, אין דער פאַבריק „וואַרטא״. דער גרעסטער טייל איז פאַרבליבן אין דער פאַבריק, די רעשט — אין דער אייז־הוטע „ראַקאָוו״ און „טשענסטאָכאָוויאַנקא״. די קינדער אין „וואַרטא״ האָט מען צוגענומען ביי זייערע עלטערן. זיי האָט געדאַרפט דער זעלבער גורל, ווי די קינדער וועלכע זענען געקומען מיט די ערשטע 200 מאַן. מיר האָבן זיך געוועלדעט צו די אַרטיקע, מען זאָל ראַטעווען די קינדער. דער ערשטער אויפטו איז געווען, אַז מיין פרוי זאָל זיך מיט זיי פאַרנעמען. זי איז געווען מיט זיי אַ גאַנצן טאָג, געזאָרגט זיי זאָלן האָבן צו עסן. ד״ר טרייוויש, דער לאַגער־פירער יאָלעס און אַנדערע, האָבן דורך דייטשע מייסטערס געווירקט אויפן לאַגער־קאָמענדאַנט באַרטנשלאַגער, ער זאָל די קינדער שענקען דאָס לעבן. נאָך 3 טעג באַמיונגען, זענען די קינדער צוריק געקומען צו זייערע עלטערן.

איינעם פון די קינדער איז ניט באַשערט געווען צו דערלעבן די באַפרייונג. דאָס איז געווען דער זון פון פרוי גליביטער (פון דער היים נאָדלפאָדעם). ער איז אומ־גליקלעך באַגאָסן געוואָרן מיט אַן עמער קאָכעדיק וואַסער איבערן גאַנצן קערפער און איז געשטאָרבן אינעם קראַנק־זאָל אין אָרטיקן אַמבולאַטאָריום. אין דעם אַמבו־לאַטאָריום האָט ד״ר טרייוויש געראַטעוועט דאָס לעבן פון בערל שערמאַנס פרוי. זי איז געקומען אַהין מיט גרויסע בויך־שמערצן. איר האָט געפלאָצט דער מאָגן. ד״ר

טרייוויש האָט פעסטגעשטעלט, אַז מען דאַרף תיכף אָפּעריִרן. מען האָט געברענגט אינסטרומענטן פונעם לאַגער „פעלצערא", ווו עס זענען געווען ביי 6000 יידן. (דאָרט זענען געווען די אינסטרומענטן פון טשענסטאָכאָווער יידישן שפּיטאָל).

די באַדינגונגען אין ביידע לאַגערן זענען געווען שוועריִג. פלייִ, לייז און וואַנצן האָבן געגעסן די מענטשן לעבעדיקערהייט. די שטערבלעכקייט איז געווען אַ גרויסע. מען האָט אין „וואַרטא" געפּירט אַ דערנערונגס־אַקציע, געזאַמלט געלט ווי עס איז נאָר געווען מעגלעך, מען האָט געקויפט ברויט און צעטיילט צווישן די נויט באַדערפטיקע. עס איז אָנגעקומען געלט פונעם קאָמיטעט צו העלפן די יידן אין לאַגערן.

אין לאַגער „וואַרטא" זענען מיר געווען 3000 מאַן. די ערשטע פאַרטיִע, 500 מאַן, האָט מען געברענגט פון פּלאַשאָוו, ביי קראָקע. דערנאָך זענען געקומען פון לאָדזש, און נאָך זיי — מיר דעמבלינער, און פונעם לאַגער סקאַרזשיסקאָ־קאַמיענאַ.

אַ טאָג פאַרן באַפרייִען טשענסטאָכאָוו דורך די סאָוויעטן, האָבן די רוצחים נאָך אַרויס געפּירט קיין דייטשלאַנד 1500 מאַן. באַרטנשלאַגער האָט פאַר זיין אָנטלויפן באַפוילן, אַז מיר אַלע זאָלן גיין קיין דייטשלאַנד, אָבער קיינער האָט זיך ניט געריִרט פון אָרט.

נאָך דער באַפרייִונג האָב איך מיט מיין פאַמיליע זיך באַזעצט אין לובלין.

כ'וועל יענעם טאָג נישט פאַרגעסן...

צפורה שילינג / אזור

דער טאָג י"ז חשון איז געווען אַ שיינער, פול מיט זון — נאָר פאַר אונדז, די עטלעכע הונדערט יידן וואָס זענען געבליבן אין דעמבלינער געטאָ, איז עס געווען אַ טאָג פון פינצטערניש און גרויסן אומגליק. גאַנץ פרי האָט זיך געמערקט אַ פאַר־שטאַרקטע באַוועגונג פון זשאַנדאַמעריע און דייטשיש מיליטער — אַ סימן, אַז עפּעס גרייט זיך קעגן יידן...

עס דויערט נישט לאַנג און די רוצחים קומען אַריין אין געטאָ. ברוטאַל אוןווילד הייבן זיי אָן צונויפּטרייבן מענער, פרויען און קינדער אויפן מאַרק־פּלאַץ, ווו עס זענען געשטאַנען אָנגעגרייט ווענעבן. די אומגליקלעכע יידן וואָס גייען נישט אַזוי שנעל צום זאַמל־פונקט, אַדער האָבן נישט גענוג כוח — ווערן אונטערגעטריבן מיט קלעפּ, אַדער דערשאָסן אויפן אָרט.

עס פֿאַלט אַ באַפּעל — און מיר דאַרפן פֿאַרלאָזן די שטאָט. פון מאָרק ביז דער באַן־סטאַציע באַגלייטן אונדז די מערדער פון „זאָנדער־דינסט" מיט זייערע אָפּצייכן־נונגען — טויטן־קעפּ. וועלן די ערשטע וועגענער האָבן זיך דערנענטערט צו די באַן־רעלסן, איז גראָד אָנגעקומען אַ צוג פון לובלין און דער שלאגבאַן האָט זיך אַראָפּ־געלאָזט. צווישן די אויסגעזידלטע יידן איז אַנטשטאַנען אַ שטיקל מהומה און ביז די באַגלייטערס האָבן זיך געכאַפּט וואָס עס קומט פֿאָר — בין איך אַראָפּגעשפרונגען פון דער פור און דורך די פעלדער, ניט וויט פון דער קאָשטשעלנע גאַס, געלאָזט זיך לויפן, ביז כ׳בין געפֿאַלן אויף דער ערד און זיך באַהאַלטן צווישן קרויט־קעפּ. דאָרט בין איך געלעגן אַזוי לאַנג, ביז כ׳האָב זיך איבערצייגט אַז דער טראַנספּאָרט יידן איז אַוועק.

אָבער וווּ אַהין גיין? אין דעם אויסגעלייקטן געטאָ? באַהאַלטן זיך ביי קריסטן, וועלכע זענען גרייט דיך אויסליפערן צו די דייטשן פֿאָר אַ קילאָ צוקער? שטאַרק איז אָבער דער דראַנג צו לעבן — און איך באַשליס צו לאָזן זיך קיין זשיטזשין, אין דאָרטיקן גוטבאַזיץ, וווּ ס׳האָבן זיך געפונען עטלעכע יידישע פֿאַמיליעס, ווי אויך מײַן שוועסטער נעמי פֿאָטעשמאַן. די 16 קילאָמעטער האָב איך דורכגעמאַכט מיט דער גרעסטער פֿאָרזיכטיקייט, אין טויטשרעק, לענגויס די באַן־רעלסן. ווען כ׳בין ענדלעך געקומען אַהין, האָבן די יידן געקוקט אויף מיר מיט שטוינונג: ווי אַזוי איז מעגלעך געווען אַנטרונען צו ווערן פון די רוצחימס הענט?

פון די איבערלעבונגען איז מיר שווער געווען אַרויס צו ברענגען אַ וואָרט וועגן דעם וואָס ס׳איז פֿאָרגעקומען. אויסער דעם איז מיין אייגציקע זאָרג געווען צי כ׳וועל דאָרט קענען בלייבן, האָבן וווּ דעם קאָפּ אַוועק צו לייגן און צו עסן. אַזאַ דער־לויבעניש האָב איך נישט באַקומען, נאָר אַזוי ווי דער גוטבאַזיצער איז געווען אַ ליבע־ראַלער מענטש, האָט ער זיך נישט געמאַכט וויסן פון מיין אָנוועזנהייט.

אָבער לאַנג אָנהאַלטן האָט עס נישט געקענט, ווייל ביי די אָפּטע קאָנטראָלעס פון די דייטשן, וואָלט מען מיך דערשאָסן, אַן דעם אויסווייז פון אַרבעטס־אַמט. אויך די אָנדערע יידן וואָלטן געליטן. האָט מיר צוגעשפּילט דאָס מזל: צווישן די יידישע פרויען דאָרט איז געווען לאָטקע אבענשטיין, וועלכע האָט פון פריער געהאָט זיך צוגעגרייט „אַרישע" דאָקומענטן. אַ דאַנק די דאָזיקע פּאַפּירן, האָב איך אויפגעהערט זיין צעשע שילינג און באַקומען אַן אָנדערן נאָמען.

אָבער נישט לאַנג האָט געדויערט דאָס גליק. עס קומט אַ באַפּעל צושטעלן אַלע יידן פון זשיטזשין צום זשאָנדאָמעריע־פּאָסטן אין דעמבלין. מען קען זיך פֿאָרשטעלן אונדזערע מחשבות, ביז מיר זענען דאָרט אָנגעקומען. מיר זענען ווידער צופֿרידן, ווייל

מען שיקט אונדז אין אַרבעטס־לאַגער פון דער דעמבלינער באַן־אינספּעקציע. נאָר די שוערע אַרבעט־באַדינגונגען און די איבערלעבונגען פון די לעצטע יאָרן, האָבן צוגענומען דאָס ביסל כוח און מוט, אויב מ׳האָט נאָך אַזעלכעס געהאַט. צו דעם צו האָבן קורסירט קלאַנגען, אַז די דייטשן פּלאַנירן צו ליקווידירן אויך דעם לאַגער.

דאָס האָט מיך באַוויזן צו טראַכטן וועגן אַריין באַקומען זיך אין לאַגער אויפן פּליפעלד, ווו ס׳האָבן זיך געפונען מיינע שוועסטערס מרים צימבראָוויטש און רבקה לוקסענבורג. נאָך גרויסע באַמיונגען און מיט דער הילף פון געלט, איז מיר געלונגען מיין ציל צו דערגרייכן. ס׳האָט זיך אָנגעהויבן אַ ניי לעבן, אויב מ׳קען אָנרופן לעבן אין דעם גהינום פון צוואַנגס־אַרבעט אין דייטשע לאַגערן.

אַזוי האָבן זיך געצויגן טעג, וואָכן און יאָרן — ביזן 22סטן יולי 1944, וועו ס׳איז געקומען דער באַפעל צו עוואַקויירן אונדזער לאַגער, ווייל די רוסישע אַרמיי האָט זיך דערנענטערט צו דער ווייסל.

מ׳האָט אונדז מיט אַ ספּעציעל צוגעשטעלטער באַן אָפּטראַנספּאָרטירט קיין טשענסטאָכאָוו. פּאָרן אַריינפּאָרן אויף דער סטאַציע, וועו דער עשאַלאָן איז נישט געווען אַזוי שטאַרק באַוואַכט, האָב איך און מיין חברטע גוטקע פּאַנקעוויטש אויסגענוצט אַ מאָמענט — און אַנטלאָפן. אונדזער ציל איז געווען צו לאָזן זיך צופוס קיין דעמבלין.

נאָכן אָפּגיין עטלעכע קילאָמעטער, האָבן מיר זיך צוגעזעצט אָפרוען צווישן ביימער. מיט אַמאָל איז ווי פון אונטער דער ערד אויסגעוואַקסן אַ מאַן, ציוויל געקליידעט און געפרעגט וואָס מיר דאָרפן. מיר האָבן אים געבעטן ברענגען עסן. ער האָט צוגעזאָגט באַלד קומען — און געהאַלטן וואָרט. נישט מער, ר׳האָט זיך אומגעקערט מיט צוויי באַוואָפנטע דייטשן, וועלכע האָבן אונדז אַוועק גענפירט אויף אַן אויספּאָר־שונג אין דער טשענסטאָכאָוער געסטאָפּאָ, ווו מ׳האָט אונדז געשלאָגן און געפּייניקט, זייענדיק אונדז חושד, אַז מ׳איז אין פּאַרבינדונג מיט פּאַרטיזאַנער. דערנאָך האָט מען אונדז אַריין געוואָרפן אין תפיסה, ווו עס זענען געווען פיל אַרעסטירטע, וועלכע האָבן געוואָרט אויף אַ טויט־אורטייל. נאָכן אָפּזיצן 4 טעג אין דער טויטן־קאַמער, האָט מען אונדז ווידער אַרײַנגעטריבן אין אַ וואַגאָן און אַוועק געשיקט קיין אוישוויץ.

דאָס לעבן אין אוישוויץ ביז סוף דעצעמבער 1944 און דערנאָך אין לאַגער וייס־וואַסער אין סודעטן־לאַנד ביזן סוף קריג, מאַי 1945 — איז אַ דערציילונג פאַר זיך. איך וויל נאָר באַמערקן, אַז אין אוישוויץ בין איך דורכגעגאַנגען פינף סעלעקציעס, מיט וועלכע עס האָט אָנגעפירט דער רוצח ד״ר מענגעלע — און מ׳האָט מיך נישט געשיקט אין גאַז־קאַמער.

באַפרייט בין איך געוואָרן אין סודעטן־לאַנד. בעצם — אַנטלאָפן פון לאַגער מיט נאָך העפטלינגען און פראַנצויזישע און ענגלישע קריגס־געפאַנגענע. עס האָט זיך ווידער אָנגעהויבן אַ וואַנדערונג מיטן ציל צוריקצופאָרן קיין דעמבלין, מיט דער שוואַכער האָפענונג, קוים האָט וועט פון די נאָענטע זיך געראָטעוועט. דעם 1טן יוני 1945 האָב איך צו מיין גרויסער פרייד געטראָפן אין דעמבלין מיין ניצול־געוואָרענע שוועסטער רבקה לוקסענבורג מיט איר טאָכטער און פון זיי זיך דערוווסט, אַז מיין עלטסטע שוועסטער מרים צימבראָוויטש מיט איר מאַן און קינדער געפונען זיך אין טשענסטאָכאָוו. צו מאָרגנס איז געקומען אין שטאָט אונדזער ברודער שמואל שילינג, וועלכער איז געווען אָפיציר אין דער פוילישער אַרמיי, ווי אויך פיל פריינד און באַקאַנטע פון דער שארית הפליטה. נאָר בלייבן אין דעמבלין און באַנייען דאָרט אַ יידיש לעבן — האָט קיינער ניט געטראַכט. די קלייניע צאָל יידן האָט אָנגעהויבן פאַרלאָזן זייער שטאָט, וועלכע איז ווידער געבליבן אָן יידן, ווי דעם 28סטן אָקטאָבער 1942...

דער וועג האָט איצט געפירט קיין ארץ־ישראל, אַמעריקע, קאַנאַדע. נאָר אַ סך האָבן געמוזט אָנקומען צו טראַנזיט אויף דער פאַרשאָלטענער דייטשער ערד. עס אָנטשטייען דאָרט פאַרטייען, געזעלשאַפטן, אינסטיטוציעס און אויך פיל לאַנדסמאַנשאַפטן. די ערשטע איניציאַטאָרן צונויפצורופן אַלע דעמבלינער אין דייטשלאַנד, זענען געווען צדוק און מרים צימבראָוויטש. דעם טאָג פון י"ז חשון איז באַשטימט געוואָרן אַלס אָנדענק־דאָטע לזכר די אומגעקומענע יידן אין דעמבלין — און די דאָזיקע דאָטע ווערט אומעטום אָפּגעהיטן. אויך אין אַמעריקע האָט מרים צימבראָוויטש געזאָרגט דערפאַר, אַז דער אָנדענק־טאָג זאָל יעדעס יאָר ווערן אָפּגעהיט...

דאָס יאָר 1942

ישראל בוביס / פראַנקפורט

דאָס איז געווען אין יאָר 1942. עס האָט זיך געדוכט, אַז עס וועט שוין לאַנג נישט דויערן און היטלער וועט באַהערשן גאַנץ אייראָפּע. אונטער זיין ברוטאַלן שטיוול זענען געלעגן אָקופירט פראַנקרייך און בעלגיע, האָלאַנד און יוגאָסלאַוויע, רומעניע און פוילן, נאָרווועגיע און דענעמאַרק. די מלחמה מיט רוסלאַנד איז אין פולן ברען, די דייטשן געפונען זיך ביי די טויערן פון מאָסקווע און לענינגראַד. און אין פוילן אַרבעט מיטן פולן דאַמף די אויסראָטונגס־מאַשין וואָס ברענגט אום טאָג־טעגלעך טויזנטער יידן. אויך פון דעמבלין איז שוין געהאַט אַוועק אַ טראַנספּאָרט קיין סאָביבור.

אין יענעם שרעקלעכן יאָר בין איך אַלט געווען 15 יאָר און געאַרבעט אין געטאָ אַלס בריוווטרעגער. אין דעם אָפּגעזונדערטן און פאַרפיניקטן יידישן קוואַרטאַל אין דעמבלין זענען נאָך געהאָט פאַרבליבן אַ 2,500 נפשות, נאָר דער רוב פון זיי — נישט קיין דעמבלינער. פאַראַן דאָ אויסגעזידלטע יידן פון ריקע, פון פרעשאָוו (סלאָוואַקיי) און פון ווין. בעת אַ טייל זיצט נאָך אין געטאָ, איז דער גרעסערער חלק באַשעפטיקט אין די פאַרשידענע לאַגערן אויסער דער שטאָט, ווי ביי דער באַן, אין דער פעסטונג, אויף דעם פלי־פלאַץ. די לעצטע זענען קאָשאַרירט אויפן אָרט, קענען נישט פאַרלאָזן דעם אַרבעטס־פלאַץ, בעת די פון דער פעסטונג קומען יעדער אָוונט שלאָפן אין זייערע היימען אין געטאָ. (צווישן די אַרבעטס־שקלאַפן אין דער פעסטונג געפינט זיך אויך מיין פאָטער, אַן אייניקל פון קאַרעווער רבין, וועלכער האָט חתונה געהאַט קיין דעמבלין מיט דער טאָכטער פון אבאלע בראָנשפיגעל, חנה. פאַר דער מלחמה האָט מיין פאָטער געאַרבעט ביי די סטאָטקעס וואָס האָבן קורסירט אויף דער ווייסל. איך האָב אויך געהאַט אַ שוועסטער הדסה, אַ ברודער יאַנקל, וועלכער האָט געווינט אין וואַרשע און אַ ברודער יחיאל, וועלכער איז געשטאָרבן אין יאָר 1935. אין יאָר 1939 איז מיין ברודער און שוועסטער אַנטלאָפן קיין רוסלאַנד, נאָר מיטן אויסברוך פון דער דייטש־סאָוויעטישער קריג, זענען זיי געבליבן אין ביאַליסטאָק — און דאָרט אומגעקומען פון די דייטשע רוצחים. מיין מוטער איז געשטאָרבן אין יאָר 1941 אין דעמבלין — און אין יאָר 1942 בין נאָר איך געבליבן מיט מיין פאָטער).

סוף סעפטעמבער 1942 האָבן דייטשע זעלנער פון דער לופטוואָפע אַרומגערינגלט דאָס געטאָ און די זשאַנדאַרן מיט אוקראַינער האָבן אָנגעהויבן צונויפטרייבן אויף איין אָרט די יידן אין געטאָ. ווער עס האָט זיך באַהאַלטן און מ׳האָט אים געפונען, אָדער

דער וואָס האָט פרובירט אַנטלויפן — איז אויפן אָרט דערשאָסן געוואָרן. דאָך איז מיר געלונגען זיך אַרויס צו דרייען פון געטאָ און אין איין אָטעם געלאָזט זיך לויפן צו מיין פאָטער אין דער פעסטונג. דאָ האָט געהערשט שרעק, פאַרצווייפלונג און אומ־זיכערקייט מיטן גורל פון דער פאַרבליבענער משפחה אין געטאָ. דאָ האָבן זיך געהערט די שיסעריין, אויך אין די שפעטע נאַכט־שעהן — און די מענטשן האָבן נאָך דער אַרבעט מורא געהאַט צוריק גיין אין געטאָ. איז מען געבליבן שלאָפן אין דער פעסטונג, אונטערן פרייען הימל, ווייל קיין באַראַקן זענען דאָרט נישט געווען. נאָר איך בין זיכער, אַז אין יענער נאַכט האָט קיינער נישט צוגעטאָן קיין אויג.

אין דער פרי האָב איך דאָך באַשלאָסן זיך אומצוקערן אין געטאָ. עס האָט זיך אַרויס געוויזן, אַז אויסער די אַרבעטער פון לאַגער און פעסטונג, האָט מען די אַנדערע יידן אַוועק געשיקט פון דעמבלין.

די געסלעך אין געטאָ האָבן אויסגעזען ווי נאָך אַ פאָגראָם און שחיטה. העכער 250 דערשאָסענע האָט מען נאָך נישט געהאַט צוגענומען. אַ פופציק באַהאַלטענע יידן זענען אַרויס פון די בונקערס, קעלערס און בייַדעמער און נישט געוואָלט גלויבן די אייגענע אויגן, הגם דער אומגליק איז געווען אַזאַ באַשיינפערלעכער. איך האָב דער־פילט, אַז כ׳וועל אין געטאָ נישט קענען בלייבן — און גיי צוריק אין דער פעסטונג. נאָר אויפן וועג בין איך פאַרביי דעם לאַגער אויפן פלי־פלאַץ און דאָ געהערט שמועסן, אַז דעמבלין וועט ווערן יידן־ריין. וואָס ס׳וועט זיין דער גורל פון די אין דער פעס־טונג — איז נישט באַוווסט, ווייל זיי זענען נישט קאָשאַרירט. דורך די דראָטן האָב איך געזעדט מיט יוסף עקהייזער, וועלכער האָט ביינאַכט זיך אַרייַנגעכאַפט אין לאַגער מיט זיין פאַמיליע. יוסף האָט מיך צוגערעדט, אַז איך זאָל בלייבן אין לאַגער. אַזוי ווי מיט מיר איז אויך געווען זיין ברודער, יעקב עקהייזער, זענען מיר ביידע אַריין אין לאַגער.

פאַר 200 זלאָטעס האָט מען פאַר מיר באַאַרגט אַן אויסווייז (דאָקומענט) ביי דעם פאָלקס־דייטש ווישניעווסקי, וואָס זאָל לעגאַליזירן מיין בלייבן אַרבעטן אויפן פלי־פלאַץ. מיר איז אויך געלונגען וועגן אַלעמען צו וויסן צו געבן מיין פאָטער.

יענעם טאָג, וועו די יידן אין דער פעסטונג האָבן געענדיקט די אַרבעט, האָט מען זיי באַפוילן צו פאַרלאָזן דאָס אָרט. זיי טאָרן דאָרט נישט בלייבן נעכטיקן. זענען אַ סך פון זיי צוגעקומען צו אונדזער לאַגער ביים אַעראָדראָם, וועלכער איז געווען אַרום־געצוימט און עס האָבן זיך געפונען פאַר אונדז אויך ווויַן־באַראַקן. מיט דעם לאַגער האָט אַנגעפירט דער ווינער ייִד הערמאַן וועגנקאַרט און אַ יידישע לאַגער־פאָליציי. נישט ווייט פון דעם לאַגער האָט געווינט דער דייטשער פאַראַנטוואַרטלעכער, קאַטינ־

גער, אַן אונטעראָפיציר פון דער לופטוואָפע. אַנטקעגן זיין באַראַק האָט זיך געפונען די באָד פון לאַגער, אַנגעפירט דורך דעם ווינער ייד וואלטער אָפּעל.

יענעם אָוונט, וועו אומגעפער אַ 300 יידן פון דער פעסטונג האָבן זיך געוואָלט אַריין באַקומען אין לאַגער פון פלי־פלאַץ, האָט וועגקאַרט און זיין פאָליצייַ זיך אַרום־געדרייט ביים טויער און ביי דער פאַרצוימונג, כדי קיינעמען נישט אַריינלאָזן. אינ־טערעסאַנט, אַז אַ גאַנצע נאַכט האָט מען נישט געזען קאטיגגערן, און אַ דאַנק דעם האָבן אייניקע יידישע פאָליציאַנטן יאָ געלאָזט וועמען זיך אַריינגנבענען אין לאַגער, אויב וועגקאַרט האָט נישט געזען. אויך וואלטער אָפּעל דערלויבט עטלעכע יידן זיך באַהאַלטן אין זיין באָד, הגם די באָד האָט זיך געפונען אויסערן לאַגער. אַ דאַנק משה גאָלדבערג איז מיין פאָטער אַריין אין אונדזער לאַגער. אומגעפער אַ 100—150 יידן האָבן אין יענער נאַכט זיך אַריין באַקומען אין וועגקאַרטס לאַגער. אויב וועגקאַרט האָט אין משך פון טאָג נישט אַנדעקט וועמען פון די אומלעגאַלע, איז מעגלעך געווען צו פאַרשאָפן זיך ביים דערמאָנטן וויישניעווסקי אַן אויסווייז צו אַרבעטן דאָרט, פאַר־שטייט זיך, אַז פאַר באַצאָלט. נאָר עס האָט געמוזט דויערן אַ טאָג, ביז דאָס פאָפירל איז געווען פאַרטיק. צווישן די וואָס האָבן געוואָרט אויפן אויסווייז, איז געווען אויך מיין פאָטער. מ׳האָט אים צוגעזאָגט ערשט נאָכמיטאָג צו ברענגען דעם דאָקומענט. דעריבער האָט ער באַשלאָסן דערווייל זיך אויסבאַהאַלטן אין דער באָד. נאָר ביים אַרויסגיין פון לאַגער, האָט אים וועגקאַרט דערזען און אַנגעהויבן שרייַען און לייַערעמען, הגם מיין פאָטער האָט אים דערקלערט, אַז טאָקע דערפאָר וואָס ער האָט נאָך נישט דעם דאָקומענט, וויל ער נישט זיין אין לאַגער און שטעלן וועמען אין סכנה — און וויל זיך פאַרלויפיק אויסבאַהאַלטן אויף אַן אַנדער אָרט. נאָר וועגקאַרט האָט ניט אויפגעהערט צו דראָען מיט דער זשאַנדאַמעריע. האָט מיין פאָטער שוין מורא געהאַט צו בלייבן ביי אַפּעלן און צוגעשטאַנען צו דער גרופּע יידן, וועלכע האָט ניט געקענט אַריין אין לאַגער — און אַלע האָבן באַשלאָסן זיך אומצוקערן אין דער פעסטונג. מיין פאָטער האָט דערקלערט, אַז ביי וועגקאַרטן וויל ער בשום אופן נישט זיין...

פון דער פעסטונג האָט ער באַפוילן, אַז איך זאָל זיך באַמיען צו קומען צו אים אין לאַגער, כדי מיר זאָלן זיין צוזאַמען. איך האָב גיכער געוואָלט, אַז ער זאָל זיין מיט מיר אויפן פלי־פלאַץ און אַפילו אַרויס באַקומען פאָר אים דאָס נייטיקע פאַפיר — נאָר ליידער, ער האָט שוין דערפון נישט געוואָסן. די רוצחים האָבן צוגענומען אַלע יידן פון דער פעסטונג און זיי אַפטראַנספאָרטירט קיין טרעבלינקע...

„הקפה" לזכר הקדושים בבית־המדרש של הרבי ממודז'יץ בתל־אביב

אריה אלברט

בבית מדרשו של הרבי ממודז'יץ, רבי שמואל אליהו טאוב שליט"א, ברחוב דיזנגוף בתל־אביב, רבתה השמחה בהקפות השניות שנערכו בהשתתפות אלפי איש, מקרוב ומרחוק, אשר מילאו את בית מדרש ואת החצר וחסמו את הרחוב כולו.

ההקפות שארכו שעתיים, השרו שמחה תורנית, חדווה חסידית והתעלות נפשית.

בני הישיבות, צעירי החסידים בתלבושתם החסידית המסורתית, וקהל חרדי מגוון וגדול נגרפו לתוך גלי השמחה התורתית, שהלכו וגאו מרגע לרגע — וגרפו איתם את כל מי שבא למחיצתם. הליאות היתה מהם והלאה, גם לאחר „שלא טמנו ידם בצלחת" כל המעת־לעת של ליל שמחת תורה ויומו.

ההקפות שנערכו בראשותו של האדמו"ר ממודז'יץ שליט"א, אשר היה גם „המנצח" ו„המנחה" ולא נח כל הזמן, הביאו כבוד לתורה ולחסידות. אין כל ספק, ההמונים מכל החוגים אשר באו לשמוח בשמחת התורה נתמלאו רגשות קודש עזים, אשר לא יימחו מהם. ניצוצות שמחת הקודש ידליקו בלבותיהם אש טהורה, ממקורות היהדות.

עזת רושם היתה הקפת „עוזר דלים", אשר הוקדשה לזכר הקדושים הי"ד.

האורות כובו ברובם. ספרי התורה הושמו על־ידי נושאיהם על הבימה במרכז בית המדרש. הרבי והקהל מקיפים את הבימה ושרים ורוקדים — כאשר יגון וגילה מעורבים זה עם זה. ניגונים נוגים, מלאי התרפקות ותחינה, מלווים את שירת „עוזר דלים הושיעה נא"... „לא למענו, אלא למענך פעל"..., „יבנה המקדש"... „אנא, תבוא הגאולה"...

כאשר פרצה בעוז שירת האמונה הגדולה, „אני מאמין בביאת המשיח" — יכולת לתאר את שעותיהם האחרונות של הקדושים הי"ד, אשר קידשו את השם בהמוניהם, מתוך אמונה עזה כי נצח ישראל לא ישקר וימי הזוהר יבואו לעם ישראל.

כאשר הודלקו האורות והרוקדים השתפכו שוב ברנן וגיל, היו עיני הקהל רטובות.

ראיתי בין הרוקדים מניצולי השואה, אודים מוצלים מאש, אשר עברו את שבעת מדורי הגיהנום ואמונתם נתחשלה בדם ואש. מבע פניהם העיד על סערת לבם.

חוויות עזות בלתי ניתנות להישכח.

(מתוך עתון „שערים", כ"ד תשרי תשכ"ה, ת"א)

ד

בני דמבלין־מודז׳יץ
בארץ ובחוץ־לארץ

דעמבלינער־מאדזשיצער
אין לאנד און אין אויסלאנד

מפעולות ארגון יוצאי דמבלין־מודז'יץ בישראל

אריה בוקשפן / תל־אביב

את פעולותינו התחלנו בשנת 1939, עת דאגנו לגורלם של אנשי עירנו — והתאספנו, ארגון יוצאי דמבלין־מודז'יץ בישראל, בצריפו של דוד רוזנפלד ז"ל.

הועד הראשון שהתארגן היה מורכב מהחברים:

יו"ר: דוד רוזנפלד ז"ל, מזכיר: מרדכי רוזנווין, גזבר: שמחה ברנט ז"ל, בנימין זילברמן, יעקב רוזנברג ואריה בוקשפן.

ליו"ר, דוד רוזנפלד, ארע אסון בראשית שנת 1944. בשעת עבודתו בנמל תל־אביב, עת עסק בהוצאת מסמרים מארגזים. תוך כדי מעשה, פגע בראשו מסמר

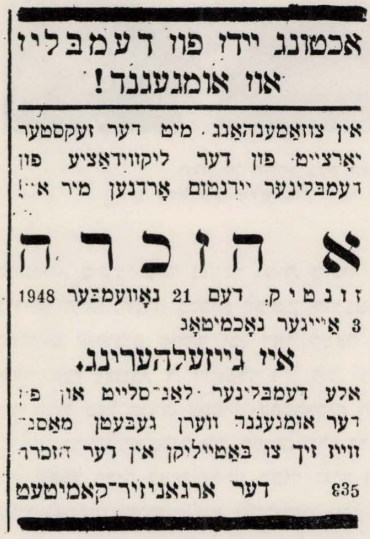
אכטונג יידן פון דעמבלין
אוו אומגעגנד!

אין צוזאמענהאנג מיט דער זעקסטער יאַרציים פון דער ליקווידאַציע פון דעמבלינער יידנטום אַרדנען מיר א...

א הזכרה

זונטיק, דעם 21 נאָוועמבער 1948
3 אַייגער נאָכמיטאָג

איז גייזעלהערינג.

אלע דעמבלינער לאַנדסלייט און פרײַנד אומגעגנד ווערן געבעטן מאַסנווייז זיך צו באַטיילקן אין דער הזכרה

835 דער ארגאניזיר־קאמיטעט

הודעה על אזכרה לקדושי דמבלין בגייזלהרינג (גרמניה) ב־21 לנובמבר 1948, בדרך לישראל

שגרם לו זעזוע מוח. הוא החלים אט אט, אך סבל מכאבי־ראש תכופים. הרופאים החליטו לבצע נתוח ובשעת הנתוח בו, נפטר.

האסון היה גדול ואנו נותרנו המומים לנוכח המכה הכבדה שניחתה עלינו עם פטירתו של איש רב־הפעלים.

באותה עת היתה קופת הארגון מרוקנת לחלוטין, וחברי הועד (יעקב רוזנברג וכותב

חלק מן הקהל בעת האזכרה השנתית בתל־אביב
אַ טייל פון עולם אויף דער יערלעכער אזכרה אין תל־אביב

המאמר), ביקשו ממר מרדכי נמיר, מזכיר מועצת פועלי תל־אביב דאז (היום — ראש עיריית ת״א), עזרה כספית למימון ההוצאות לקיום ההלוויה. מר נמיר העמיד לרשות המלווים אוטובוס מיוחד וכן דאג לשאר סדרי ההלוויה. הספידו אותו מזכיר אגודת פועלי־העץ ואנוכי. ד. רוזנפלד ז״ל היה יו״ר פעיל והשקיע מרץ בעבודות הוועד. הוא היה פיעל בעל הכרה, מפעילי ההסתדרות וחבר „פועלי ציון״.

הגזבר שמחה ברנט ז״ל, למרות שלא היה מיוצאי עירנו (אשתו רחל היתה מדמבלין), הרי שפעל רבות למען עירנו מתוך כנות ובלב שלם. בצריפו שבשכונת הרכבת בת״א, היינו נאספים ועורכים את ישיבותינו, וכן מסיבות חגיגיות, שהצליחו הודות למאמציו המרובים. שמחה ברנט ז״ל היה פעיל מאד ומוכן היה להושיט עזרה לכל מי שהזדקק לכך.

פריסת־שלום ראשונה מעירנו נתקבלה בשנת 1944 ע״י כמה מיוצאי דמבלין־מודז׳יץ שבאו מרוסיה, עם הצבא הפולני של גנראל אנדרס. עזרנו להם ככל שיכולנו להתבסס ולהתערות בחיי הארץ. סידרנו עבורם מקומות לינה, דאגנו למזון, סיפקנו להם בגדים והסתרנו אותם מעיניהם הבולשות של האנגלים.

לאחר שקיבלנו מכתב משארית־הפליטה ובו רשימות ניצולי השואה, החילונו לאסוף

ועד הארגון בישראל (יושבים מימין לשמאל): מרדכי רוזנוויין, משה ווסרמן, אנדזיה שמלצשטיין, יעקב רוזנברג, לייב בוקשפן
עומדים (מימין לשמאל): יעקב אקהויזר, חיים גולדברג, חדסה אייכנבערג, השיל אייכנבערג, בנימין זילבערמאן:
קאמיטעט פון דער לאנדסמאנשאפט אין ישראל (זיצן פון רעכטס אויף לינקס):
מרדכי ראזענוויין, משה ווסערמאן, אנדזשע שמעלצשטיין, יעקב ראזענבערג, לייב בוקשפאן
עס שטייען (פון רעכטס אויף לינקס): יעקב עקהייזער, חיים גאלדבערג, חדסה אייכנבערגער, העשל אייכנבערגער, בנימין זילבערמאן

נשיאות האזכרה השנתית, בהשתתפות הרב ידידיה פרנקל
פּרעזידיום פון דער יערלעכער אזכרה מיטן אַנטייל פון הרב ידידיה פּרענקעל

הנשיאות באזכרה לקדושי דמבלין בתל־אביב (1967)
פרעזידיום פון דער אזכרה פאַר די דעמבלינער קדושים אין תל־אביב (1967)

כסף ובגדים עבור יוצאי דמבלין־מודז׳יץ. פירסמנו בעתון המופיע בארצות־הברית בשפת האידיש בקשה, הקוראת לבני עירנו לתרום כמיטב יכולתם למען אחיהם בגלות אירופה, כדי שתתאפשר עלייתם ארצה. בצער עלינו לציין, כי לא נענינו.

באותה תקופה הצטיין בפעילותו המזכיר מרדכי רוזנווין. הוא השקיע ממיטב אונו באיסוף כספים ובגדים. היינו מעודדים את העולים ארצה מעירנו ודאגנו ככל יכולתנו לספק להם את צרכיהם. הללו סיפרו לנו על החורבן והכורת האכזרי שעלה על עירנו וביצוע רציחות ומעשי אכזריות ללא־ספור. הרציחה הגדולה ביותר נערכה ביום י״ז חשון תש״ג (1942). לכן, קבענו תאריך זה כיום האזכרה השנתית של בני דמבלין־מודז׳יץ. קיום האזכרה הפך למסורת שנתית, אך לצערנו, מספר הבאים לאזכרות אלו הינו מועט.

בשנת 1962 הקמנו מצבת־זכרון לזכר קדושי דמבלין־מודז׳יץ בהר־ציון בירושלים, וביום 10.7.62 התאספנו במרתף השואה לגילוי המצבה לזכר קדושי קהילתנו.

בשנת 1963, בערב האזכרה השנתית, נבחרו כמה חברים חדשים לוועד: חיים־מאיר גודלברג, יעקב אקהייזר, משה ווסרמן, צבי אייכנבנר — ויחד עם החברים הוותיקים: בנימין זילברמן, אנדז׳ה שמלצשטיין ואריה בוקשפן, התחילו ביתר מרץ לפעול למען

הוצאתו לאור של ספר הזכרון. נשלחו מכתבים ופניות רבות למוסדות ולבני עירנו בארץ ובחוץ־לארץ, התקשרנו גם עם עיריית דמבלין, שהטילה על פולני אחד את התפקיד לספק לנו חומר ותמונות מן העיר.

בשנת 1964 ביקר בארץ, יחד עם רעיתו, הסופר היידי בן־עירנו, בנימין טייטלבום (ב. דמבלין). אירגנו למען האורחים קבלת־פנים בהתאחדות עולי פולין בתל־אביב וכן קיימנו ערב מיוחד להסברת ולמכירת ספריו.

בשנת 1966 ערכנו קבלת־פנים חגיגית בביתה של הגב׳ אנדז׳ה טישמן (שמלצשטיין) למען האורחים: מרים צימברוביץ, רבקה שילינג, אסתר פוטיק ובן משפחת ווייניוורצל — מאמריקה, ולאחד מבני משפחת ווייניוורצל מפאריס. באותה מסיבה הבטיחו האורחים לעזור לועד ארגון יוצאי דמבלין־מודז׳יץ בישראל.

משימה עיקרית ומטרה מקודשת נטלנו על עצמנו: להוציא לאור ספר־יזכור, שינציח את יהדות דמבלין־מודז׳יץ בהתפתחותה הדינמית ובשואה הטראגית.

תודות לפעולתו של ידידנו, מר דוד שטוקפיש, עורך ספר „יזכור״ של עירנו, הצלחנו לזרז את הענין, להשיג חומר רב ערך — ואנו גאים כעת להגיש ספר־מצבה.

עם סיומו של הספר, לא נפסקה פעולתנו, ודורנו — דור החורבן והגאולה, חייב להמשיך בפעולתו במסגרת אירגון יוצאי דמבלין־מודז׳יץ.

טעטיקייט־באַריכט פון אירגון יוצאי דעמבלין־מאַדזשיץ אין ישראל

אריה בוקשפאן / תל־אביב

די אָפיציעלע טעטיקייט פון אונדזער לאַנדסמאַנשאַפט דאַטירט זיך פון יאָר 1939, וועו מיר האָבן זיך צונויפגעזאַמלט אין דער ווילינונג (באַראַק) פון אונדזער בן־עיר דוד ראָזענפעלד ז״ל. דעמאָלט איז אויסגעקליבן געווָארן אַ פאַרוואַלטונג אין פאָלגנדן צוזאַמענשטעל:

דוד ראָזענפעלד (פאָרזיצער), מרדכי ראָזענווויין (סעקרעטאַר), שמחה בערענט (קאַסיר), בנימין זילבערמאַן, יעקב ראָזענבערג און דער שרייבער פון די שורות.

מיט 5 יאָר שפעטער, אין 1944, האָט בעת דער אַרבעט אין תל־אביבער פאָרט, געטראָפן אַן אומגליק מיט אונדזער פאָרזיצער. ער האָט באַקומען אַ מוח־דערשיטערונג

קבלת־פנים לאורחים מחו״ל — תל־אביב, 1966
אויפנאַמע פאַר געסט פון אויסלאַנד — תל־אביב, 1966

און צוליב די שפּעטערדיקע שווערע קאָפּ־וויִיטיק, האָבן די דאָקטוירים באַשלאָסן אים צו אָפּערירן. בעת דער אָפּעראַציע איז דוד געשטאָרבן. דאָס איז געווען אַ שווערער פאַרלוסט פאַר אונדזער לאַנדסמאַנשאַפט.

אין יענער תקופה איז די קאַסע אונדזערע געווען לגמרי ליידיק. דער פאַרוואַל־טונגס־מיטגליד יעקב ראָזענבערג און איך האָבן זיך געווענדעט צום דעמאָלטיקן סעקרעטאַר פון תל־אביבער אַרבעטער־ראַט, מרדכי נמיר (שפּעטער — בירגערמייסטער פון תל־אביב), מיט דער בקשה צו העלפן אונדז פינאַנסיעל ביים אַדורכפירן די לוויה פון ד. ראָזענפעלד. ה׳ נמיר האָט טאַקע צוגעשטעלט אַ ספּעציעלן אויטאָבוס פאַר די באַגלייטערס און געזאָרגט פאַר אַ בכבודיקער לוויה. מספּיד געווען דעם פאַרשטאַר־בענעם האָט דער סעקרעטאַר פון האָלץ־פאַריין און איך. אין די רעדעס איז אונטער־געשטראָכן געוואָרן די ענערגיע, אַקטיוויטעט און לייסטונגען פון דודן פאַר די

דעמבלינער. דוד איז געווען אַ באַוווסזיניקער אַרבעטער, געהערט צו פועלי־ציון און פון די אַקטיוויסטן אין דער הסתדרות.

אונדזער קאַסירער שמחה בערענט ז״ל (הגם נאָר זיין פרוי רחל האָט געשטאַמט פון דעמבלין), האָט אַ סך אויפגעטאָן פאַר אונדזערע לאַנדסלייט. אין זיין באַראַק (צריף) אין דער „שכונת הרכבת״ אין תל־אביב, פלעגן מיר אָפהאַלטן אונדזערע זיצונגען, פייערלעכע צוזאַמענטרעפן און באַראַטונגען. שמחה איז געווען פון די טעטיקסטע טוער און יעדן איינעם דערלאַנגט הילף.

✶

דעם ערשטן טראַגישן גרוס פון אונדזער שטאָט האָבן מיר אָפגענומען אין יאָר 1944, ווען עטלעכע דעמבלינער לאַנדסלייט זענען געקומען קיין ארץ־ישראל מיט דער פוילישער אַרמיי פון געניעראַל אַנדערס. מיר האָבן זיי געהאַלפן מיט וואָס ס׳איז געווען מעגלעך, כדי זיך אייניצווואַרצלען אין לאַנד, געוואָרנט פאַר אַרבעט און אַ נאַכט־לעגער און אָפגעהיטן פונעם „בייזן אויג״ פון דער בריטישער פאָליציי.

נאָכן דערהאַלטן בריוו פון דער דעמבלינער שארית הפליטה אין פוילן און דייטשלאַנד, ווי אויך אַ רשימה פון די וואָס האָבן זיך אָפגעראַטעוועט פונעם היטלע־ריסטישן גיהנום — האָבן מיר אָנגעהויבן זאַמלען געלט און קליידער פאַר די נויט־באַדערפטיקע. אין די יידישע צייטונגען אין אַמעריקע האָבן מיר פאַרעפנטלעכט אַ וועגדונג צו אונדזערע לאַנדסלייט צו העלפן די געליטענע שוועסטער און ברידער אין איראָפע און זיי דערמעגלעכן עולה צו זיין קיין ארץ־ישראל. צום באַדויערן, איז ניט געקומען קיין אָפרוף אויף דער דאָזיקער וועגדונג.

אין יענער תקופה איז באַזונדערס געווען אַקטיוו דער סעקרעטאַר מרדכי ראָזענוויין. ער האָט אַלץ געטאָן, כדי זאַמלען געלט און מלבושים. די וואָס זענען געקומען אין לאַנד, האָבן מיר דערמוטיקט און געהאָלפן מיט אַ גוט וואָרט און פראַקטישע מיטלען. די נייע עולים האָבן אונדז דערציילט וועגן דעם חורבן, אכזריות, רציחות און פיין פון די יידן אין דעמבלין־מאַדזשיץ אין די יאָרן 1939—1945. די גרויסע אויסזידלונג איז פאָרגעקומען י״ז חשון 1942. דעם דאָזיקן טאָג האָבן מיר טאַקע באַשטימט אויף אַדורכצופירן די יערלעכע אזכרה נאָך די אומגעבראַכטע יידן. ליידער, פון יאָר צו יאָר ווערט די צאָל באַוכערס אויף די אזכרות אַלץ קלענער און וויניקער.

אין יאָר 1962 האָבן מיר אויפן הר־ציון אין ירושלים אויפגעשטעלט אַן אַנדענק־מצבה נאָך די קדושי דעמבלין. דעם 10טן יולי איז פאָרגעקומען די אנטהילונג פון דעם שטיין.

אין יאָר 1963 זענען אויף דער יערלעכער אזכרה־פאַרזאַמלונג אויסגעקליבן געוואָרן אין קאָמיטעט די חברים: חיים־מאיר גאָלדבערג, יעקב עקהייזער, משה וואַסערמאַן, הערשל אייכנבערענער — וועלכע האָבן צוזאַמען מיט די פריערדיקע קאָמיטעט־מיטגלידער: בנימין זילבערמאַן, אַנדזשע שמעלצשטיין פון אריה בוקשפאַן, זיך אַ נעם געגעבן מיט באַנייטער ענערגיע צו דער עבודת קודש פון אַרויסגעבן דאָס יזכור־בוך. מיר האָבן צעשיקט וועגדונגען און בריוו צו די דעמבלינער אין דער וועלט און אין ישראל, אויך פאַרבונדן זיך מיטן שטאָטראָט אין דעמבלין, פון וואַנען מיר האָבן באַקומען וויכטיקן מאַטעריאַל.

אין יאָר 1964 האָט באַזוכט אין לאַנד אונדזער לאַנדסמאַן, דער שרייבער בנימין טייטלבוים (ב. דעמבלין) און זיין פרוי. מיר האָבן פאַר זיי אייניגעאַרדענט אַ קבלת־פנים און אויך אַדורכגעפירט אַ ספעציעלן ליטעראַרישן אָוונט און פאַרקויפט זייניע ביכער.

אין יאָר 1966 איז אין דער ווינונג פון פרוי אַנדזשע טישמאַן־שמעלצשטיין פאָר־געקומען אַ פייערלעכער קבלת־פנים פאַר אַ ריי חשובע געסט־לאַנדסלייט פון אויסלאַנד: מרים צימבראָוויטש, רבקה שילינג, אסתר פוטיק — פון אַמעריקע, און ווייַנוווּרצל פון פאַריז. די געסט האָבן צוגעזאָגט העלפן און אינטערעסירן זיך מיט דער טעטיקייט פון די דעמבלינער אין ישראל.

נאָר אונדזער עיקר־אויפגאַבע און הייליקן ציל האָבן מיר געזען אין אַרויסגעבן אַ יזכור־בוך וואָס זאָל דינען אַלס מאָנומענט פאַר דורות און פאַראייביקן די יידישע דעמבלין — און איר דינאַמישער אַנטוויקלונג און טראַגישן אומקום. מיטן אַנגאַזשירן דעם רעדאַקטאָר, פריינד דוד שטאָקפיש, פאַר דער דאָזיקער הייליקער אַרבעט, זענען די צוגרייטונגען געוואָרן אינטענסיווער, פֿלאַנמעסיקער און נאָך עטלעכע יאָר פון זאַמלעריש־ער און רעדאַקטאָרישער טעטיקייט, איז אונדז געלונגען צו רעאַליזירן אונדזער פּלאַן. אין דער הקדמה פון ספר דערציילן מיר אַ ביסל וועגן די שוועריקייטן, ראַנגלענישן און מי ביים אַרויסגעבן דאָס בוך.

מיטן דערשיינען פון ספר יזכור, האָלטן מיר נאָך ניט אונדזערע אויפגאָבן — אַלס לאַנדסמאַנשאַפט — פאַר פאַרעדיקט. פאַראַן נאָך אַ ברייט פעלד פון אַרבעט פאַר די דעמבלינער־מאָדזשיצער אין ישראל און אין די תפוצות.

ועד הארגון בניו־יורק (יושבים מימין לשמאל): אברהם אבנשטיין, וולוול טישמן, אלתר שטיינבוך, חפצה סרני, שאול ווייגברג
עומדים (מימין לשמאל): יחיאל זמנר, ברל שרמן, מר פדרבוש, מוטל רוזנברג, דוד וייכמן, מר גפן
קאָמיטעט פון דער סאָסייטי אין ניו־יאָרק: (עס זיצן פון רעכטס אויף לינקס): אברהם אבענשטיין, וועלוול טישמאַן, אלתר שטיינבוך, חפצה סארני („די געלע חפצה"), שאול ווייגבערג
(עס שטייען פון רעכטס אויף לינקס): יחיאל זעמנער, בערל שערמאַן, ה' פעדערבוש, מאָטל ראָזענבערג, דוד וויכמאַן, ה' גפן

די דעמבלינער סאָסייטי אין פראנקרייך

וואָלף טענענבוים / פּאַריז

נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, האָבן פיל דעמבלינער יידן אויסגעוואַנדערט קיין פראַנקרייך, זוכנדיק אין נייעם לאַנד באַשעפטיקונג, ברויט, אַ דאַך איבערן קאָפּ און אַן אַנדערן פאָליטישן קלימאַט, ווי דער וואָס האָט געהערשט אין פוילן. דער רוב פרישע אימיגראַנטן האָט זיך איינגעאָרדנט ביי די טראַדיציאָנעלע יידישע פאַכן, ווי שניידערייַ, קאַמאַשנמאַכערייַ, טאַשן. אַנדערע זענען אַוועק קיין דרום־פראַנקרייך און געאַרבעט אפילו אין הוטעס און ביי שוואַרצע אַרבעטן.

אין די דרייסיקער יאָרן איז דער עמיגראַציע־שטראָם געוואָרן שטאַרקער מעבר לים. די יידישע יוגנט אין פוילן, בתוכם אויך אין אונדזער דעמבלין, האָט דערפילט די באַדנלאָזיקייט און אויסזיכטלאָזע לאָגע — עקאָנאָמיש, פאָליטיש, נאַציאָנאַל. קומענדיק קיין פאַריז, נאָך די ערשטע וואָכן פון אָרומקוקן זיך און איינאָרדענען, האָט אַ טייל אונדזערע לאַנדסלייט, טריי זייער געזעלשאַפטלעכער טעטיקייט און אַקטי־ווימעט אין דער אַלטער היים, אָנגעהויבן אויך אויפן פאַריזער באָדן ממשיך צו זיין לטובת הכלל.

אין יאָר 1937 איז אין דער הויפטשטאָט פון פראַנקרייך פאָרגעקומען דער ערשטער צוזאַמענטרעף פון דעמבלינער, אויף וועלכן מ׳האָט אַרומגערעדט די פראַגע פון הילף פאַר דער יידישער דעמבלין, וועלכע האָט יענעם יאָר געליטן פון אַ גרויסער שריפה. אויב דער זכרון פאַרפירט מיך נישט, האָבן אויף יענער פאַרזאַמלונג זיך באַטייליקט ביי אַן 80 לאַנדסלייט.

נאָכן גרויסן חורבן פון אייראָפעישן יידנטום, ווען עס האָבן נאָך דער צווייטער וועלט־מלחמה זיך געטראָפן די שארית־הפליטה פון דעמבלינער יידן אין פאַריז, זענען מיר געווען אַ קליינטשיקע גרופע. נאָר איין זאַך איז פאַר אונדז געווען קלאָר: טאָקע נאָך אַזאַ גרויסן אומגליק, איז נייטיק צו באַנייען די טעטיקייט פון דער לאַנדס־מאַנשאַפט (אויף אונדזער לשון — סאָסייטי), כדי טראָגן הילף די נויטבאַדערפטיקע אויפן אָרט און אין אַנדערע לענדער, באַזונדערס אין ישראל. אין יאָר 1960 איז אָפיציעל געגרינדעט געוואָרן די סאָסייטי. מיר ציילן אַ 25 דעמבלינער יידישע משפחות. יעדער יאָר ווערן איינגעאָרדנט די אזכרות צום אַנדענק פון אונדזערע קדושים, די קרבנות פון דער נאַצישער באַרבאַרישקייט. מיר באַטייליקן זיך אויך אין פאַרשידענע אַלגעמיינע יידישע אַקטיוויטעטן אין פראַנקרייך.

ועד האירגון בפּריס (יושבים מימין לשמאל) : סימון פּייבילביץ׳, וויליה טענענבוים, הרשיל ניסענבוים, אברהם גולדברג
עומדים : שלמה בנטמן, אבא בנטמן, יאַנקל פּיכטענבוים
קאָמיטעט פון דער סאָסייטי אין פּאַריז (עס זיצן פון רעכטס אויף לינקס) : סימאָן פּייוויילעוויטש, וואָלע טענענבוים, הערשל ניסענבוים, אברהם גאָלדבערג
עס שטייען : שלמה באָנטמאָן, אבא באָנטמאָן, יאַנקל פּיכטענבוים

עס ווערן אויך אײנגעאָרדנט צוזאַמענטרעפן פון אונדזערע בני עיר אויף אַ שמחה ביי אונדזערן אַ לאַנדסמאַן (בר־מצוה, חתונה און אַנדערע געלעגנהייטן). אונדזער קאָמיטעט באַשטייט פון 7 מיטגלידער. אַ ספּעציעלע קאָמיסיע האָט געאָרבעט פאַרן יזכור־בוך, זאַמלענדיק מאַטעריאַלן און גילט פאַר דעם הייליקן צוועק.

צום פאַרענדיקן אונדזער באַשרייבונג וועגן דער טעטיקייט פון דער דעמבלינער סאָסייטי אין פראַנקרייך, לייג איך ביי די איינלאַדונג וואָס איז פונאַנדערגעשיקט געוואָרן אין יאָר 1960, וועט מיר האָבן אַדורכגעפירט דעם ערשטן יזכור־אָוונט.

צו די לאַנדסלייט פון דעמבלין און אומגעגנט!

ליבע פריינד,

איר ווערט איינגעלאַדן מיט אייערע פאַמיליעס צו קומען אויף דעם יזכור־אָוונט, וואָס מיר אָרדענען אין מיטוואָך, דעם 11טן מאַי, 9 אָוונט אין זאַל ביים מאָנומענט פון יידישן מאַרטירער, לזכרון פון אונדזערע דערמאָרדעטע עלטערן, שוועסטער, ברידער און קינדער, וואָס זענען אַזוי גרויזאָם פאַרפיניקט געוואָרן אין די טויט־לאַגערן פון די היטלער־מערדער י״ש.

דער זונט טראָגט אַ ספּעציעלן כאַראַקטער, ווייל דאָס איז דאָס ערשטע מאָל ווי די דעמבלינער אין פראַנקרייך אָרדענען אײַן באַזונדער אַ יזכור־אָוונט און גלייכ־צייטיק, ווייל עס פאַלט אויס דער 19טער יאָרטאָג זינט מען האָט דורכגעפירט די ערשטע אויסזידלונג אין דעמבלינער לאַגער.

אייניקע פריינד, וואָס האָבן זיך על־פי־נס געראַטעוועט פון דעמבלינער לאַגער, וועלן אונדז איבערגעבן וועגן די פייניקונגען וואָס אונדזערע האָבן דורכגעמאַכט פאַר זייער אומקום.

ס׳איז דעריבער אַ חוב פון אַלע דעמבלינער און אומגעגנט צו קומען, מיר זאָלן צוזאַמען באַערן אונדזערע קדושים.

כבוד זייער אָנדענק!

✶

אין די לעצטע יאָרן קומען פאַר די אַזכרה־אָוונטן אין חודש אָקטאָבער, אין יאָרטאָג וועט ס׳איז ליקווידירט געוואָרן דאָס דעמבלינער געטאָ.

ועד הספר בפאריס (מימין לשמאל): הרשל ניסנבוים, גדליהו פוטרפלם, וולוול שולמן, לייבל נודלפודים, יעקב פיכטענבוים
בונד־קאָמיטעט אין פאַריז (פון רעכטס אויף לינקס): הערשל ניסענבוים, גדליהו פוטערפלאם, וועלוול שולמאַן, לייבל נאַדלפאַדעם, יעקב פיכטענבוים

הר ציון ירושלים
מצבת זכרון
לקדושי עירנו

דמבלין-מודזשיץ

(ע"י לובלין פולין)
הודים אתים ואחיות היי"ד
שנרצחו והושמדו בשנות תרצ"ט-תש"ה 1939 - 1945
זכרם הקדוש לא ימוש מקרבנו לנצח
ת'נ'צ'ב'ה' יום הזכרון י"ז השון
ארגון יוצאי דמבלין-מודזשיץ בישראל ובתפוצות.

ה.

דפי הנצחה

בלעטער וואס פאראייביקן

על אלה אנו בוכים, ביחד עם כל קדושי ישראל שנפלו על קידוש השם ע"י המרצחים הגרמניים וגרוריהם בשנות מלחמת העולם השניה ואחריה.

זיי אַלע באַוויינען מיר, באַזאַמען מיט די קדושי ישראל, וועלכע זענען אומגעקומען אויף קידוש השם דורך די דייטשע מערדערס און זייערע מיט־העלפערס אין די יאָרן פון דער צווייטער וועלט־מלחמה און שפּעטער.

„וזכרתני ולא תשכח" (שמואל א, א, יא).

א

אונטוויגליך אייזיק
אונטוויגליך אסתר (עטיל)
אונטוויגליך פרידאַ
אונטוויגליך שבע
אונטוויגליך באַשע
אונטוויגליך שמשון
אונטוויגליך יונה און פֿאַמיליע
אָפּס צביה און משפּחה
אַדלערמאַן ישראל
אַדלערמאַן מלכה
אַדלערמאַן ליובע
אַדלערמאַן שרה
אַדלערמאַן טובֿה
אייכענבערענער אהרון
אייכענבערענער רוחמה
אייכענבערענער רפֿאל
אייכענבערענער רבקה
אייכענבערענער ייִדל
אייכענבערענער צפֿורה
אייכענבערענער שמחה־נאַדל
אייכענבערענער סאַניע און קינד
אייכענבערענער בעלאַ
אייכענבערענער משה־לייב
אייכענבערענער זלאַטע
און זון יחזקאל
אייכענבערענער לאה־טעמע
און טאָכטער שרה
אַלבשטיין יעקב־שלמה
אַלבשטיין פייגע־רייזל
אַלבשטיין פּערל
אַלבשטיין חנה
אַלבשטיין הערשל
אַלבשטיין אליעזר

אַלבשטיין שמעון
אַלענבלום אהרון־הירש
אַלענבלום לאה און קינדער
אַלענבלום חנא
אַקסעלראַד יוסף
אַקסעלראַד שיינדל
אַקסעלראַד שרה און קינד
אַקסעלראַד צביה און קינד
אַקסעלראַד לייבל, פרוי און קינד
אַקסעלראַד הערשל
אַקסעלראַד ישראל
אַקסעלראַד רחל
אַקסעלראַד אסתר
אַבראַמאָוויטש מנחם־מענדל
אַבראַמאָוויטש מאיר
אַבראַמאָוויטש חנה־צירל
אַבראַמאָוויטש רבקה
אַבראַמאָוויטש שרה
אַבראַמאָוויטש אברהם
אַבראַמאָוויטש גיטל
אַבראַמאָוויטש חיים
אַבראַמאָוויטש רחל
אַבראַמאָוויטש יוסף
אַבראַמאָוויטש פּעסע
אַבראַמאָוויטש גיטל
אַבראַמאָוויטש רודע
אַבראַמאָוויטש ביילע
אַבראַמאָוויטש חייה
אַבראַמאָוויטש לאה
אַבראַמאָוויטש אברהם
אַבראַמאָוויטש ריווע
איגליצקי משה, זיין פרוי
און דריי קינדער
איגליצקי אברהם און פרוי
איינשינדלער משה

אײנשינדלער חילדע
אײנשינדלער חיים
אײנשינדלער שמחה
אײנשינדלער שלמה
אײנשינדלער שלמה
אײנשינדלער נעשע
אײנשינדלער פּערל
אַבענשטיין יידל
אַבענשטיין יעקב
אַבענשטיין צביה
אַבענשטיין אברהם־יאָסל
אַבענשטיין טובה
אַבענשטיין משה
אַבענשטיין גימפּל
אַבענשטיין ברײנדל
אַבענשטיין לייבל
אַבענשטיין שרה
אַבענשטיין העניע
אַבענשטיין יעקב
אַבענשטיין דוד
אַבענשטיין הינדע
אַבענשטיין אליעזר
אַבענשטיין גרשון
אַבענשטיין אסתר
אַבענשטיין ברוך
אַבענשטיין מלכה און קינד
אַבענשטיין גרשון
אַבענשטיין חדסה
אַבענשטיין העשל
אַבענשטיין פּאָלע
אַבענשטיין ברכה
אַבענשטיין יעקב
אַבענשטיין חיים
אַבענשטיין דבורה
אָבערקלייד אברהם
אָבערקלייד אסתר
אָבערקלייד חנה
אָבערקלייד דוד און צוויי קינדער
אָבערקלייד סערל
אָבערקלייד משה
אָבערקלייד יצחק
אָרלאָווסקי זלמן
אָרלאָווסקי נטע
אַפּעלבאַט מענדל
אַפּעלבאַט אסתר
אַפּעלבאַט (טענענבוים) הינדע
אַפּעלבאַט ליזע
אַפּעלבאַט אסתר
אַפּעלבאַט משה
איידעלסבערג יחיאל, זיין פרוי און קינד
אַפּעלבוים רחל און פיר קינדער
אַפּעלבוים אבא, פרוי און קינד
אייזנמאַן עזריאל און פרוי
אייזנמאַן אייזיק, פרוי און קינד
אייזנמאַן שלום
אַלביק שמחה
אַלביק רייזעלע
אַלביק בת־שבע
אַלביק ישראל־אהרון
אַלביק אסתר
אַלביק עלקע
אַפּעל משה
אַפּעל חנה און קינד
אַפּעלחוט ישראליש
אַפּעלחוט יוכבד
אַפּעלחוט אהרון און פרוי
אַפּעלחוט יעקב
אַפּעלחוט שרה
אַפּעלחוט לוי־יצחק

אַפּעלהוט שאָשע
אַפּעלהוט חיים
אַפּעלהוט אסתר
אַפּעלהוט שמאי
אַפּעלהוט פייגל און צוויי קינדער
אַנגליסטער יונה
אַנגליסטער רחל
אַנגליסטער שרה
אַנגליסטער לייבל
אַנגליסטער גרשון
אַנגליסטער גענדיל
אַנגליסטער ברוך

ב

אַנגליסטער משה חללם
און משפּחה
אייגשינדלער ישראל־לויב
אַראָניאַק מאיר
אַראָניאַק ליבע
אַראָניאַק בנימין
אַראָניאַק שרה מיט קינדער
אַראָניאַק מאַטיס און פרוי
אַראָניאַק עזרא און פרוי
איידענבוים שמערל און פּרוי
איידענבוים פּנחס
איידענבוים ישראל
איידענבוים יעקב און פרוי
איידלמאַן יוסף
איידלמאַן גיטל
אַקסעלראָד מנוחה
אַקסעלראָד יעקב
אַקסעלראָד דוד־יחיאל
אַקסעלראָד ליבע
אַקסעלראָד ישראל־דוד
אַקסעלראָד חייה
אוזורפּאַטאָר ייִדל
אוזורפּאַטאָר חייה־איטע

אוזורפּאַטאָר ריינקע
אוזורפּאַטאָר משה
אוזורפּאַטאָר טובה
אַבאַרבאַנעל אהרון
אַבאַרבאַנעל מאַטל
אַבאַרבאַנעל רבקה

בוקשפּאַן רבקה
בוקשפּאַן משה
בוקשפּאַן געניע
בוקשפּאַן גיטל
בערגמאַן יצחק
בערגמאַן (סאַמעט) אסתר
בערגמאַן ישראל־אהרון
באָרקאָוויטש אביגדור
באָרקאָוויטש נעכע
באָרקאָוויטש רבקה
באָרקאָוויטש גענדיל
באָרקאָוויטש הערצקע און פּרוי
בלונדאָוסקי משה
בלונדאָוסקי אַנדזשע
בלונדאָוסקי ראָזאַ
בלונדאָוסקי העלאַ
באָראָוסקי הערשל
באָראָוסקי רחל
באַנדמאַן מרים מיט צוויי קינדער
בלעכשטיין מרים און טאָכטער
בלושטיין שיפרע
בלושטיין הערשל
בלושטיין שרה

בלושטיין פסח
בלושטיין מינדעלע
בלושטיין שעפסל
בלושטיין מרים
בראַנשפיגל שלמה
בראַנשפיגל אבא
בראַנשפיגל אסתר
בראַנשפיגל רייזל, איר מאַן מלך און קינדער
בובים יהושע
בובים חנהטשע

ג

בובים יעקב
בובים דינה און קינד
בובים חאַדעס
בובים חילטשע
באַבער חיים־לויב
באַבער (שולמאַן) מרים
באַבער יחזקאל
בארענשטיין משה
בארענשטיין (שולמאַן) ביילע
בארענשטיין פייגעלע
בייטשמאַן משה
בייטשמאַן מ.
בעכערבלוט אברהם און פרוי
בעכערבלוט נחמיה און משפחה
בייגעלמאַן לייביש
בייגעלמאַן חייה
בייגעלמאַן חוה
בייגעלמאַן משה
בייגעלמאַן דינה
באַניוכאָווסקי רחל
באַניוכאָווסקי יוסף
בארנשטיין שמואל
בארנשטיין שרה
בארנשטיין אסתר־מלכה
באַרנשטיין עלטשע
בורשטין יונה און משפחה
בודנער אַדעלאַ
בודנער יוסף און צוויי קינדער
בלושטיין משה
גאַלדשטיין גיטל
גאַלדשטיין איידל
גאַלדשטיין גדליהו
גאַלדשטיין רוזשע
גאַלדשטיין הערשל
גאַלדשטיין דבורה
גאַלדשטיין יצחק
גאַלדשטיין רייזל
גאַלדשטיין יוסף
גאַלדשטיין לאה
גאַלדשטיין לובע און קינד
גורפינקעל ישראל
גורפינקעל פּערעלע
גראַבאָווניק חיים־שמואל
גראַבאָווניק מאַטל
גראַבאָווניק שיינדל
גראַבאָווניק סערקע
גראַבאָווניק רבקה
גראַבאָווניק חייה
גאַלדשטיין מאיר
גאַלדשטיין שאַשע
גאַלדשטיין סאַניע
גאַלדשטיין גיטל
גאַלדשטיין איידל
גאַלדשטיין גדליהו
גאַלדשטיין רוזשע
גאַלדשטיין הערשל
גאַלדשטיין דבורה
גאַלדשטיין יצחק
גאַלדשטיין רייזל
גאַלדשטיין יוסף
גאַלדשטיין לאה
גאַלדשטיין לובע און קינד
גורפינקעל ישראל
גורפינקעל פּערעלע

גורפינקעל איטע
גורפינקעל חוה
גורפינקעל יוסף
גורפינקעל אהרון
גורפינקעל לאה
גורפינקעל קריינדל
גוטערמאַן יעקב
געראַטע משה־יוסף
געראַטע לאה
געראַטע ידידיה
גרינגלאַס חלוי־יצחק
גרינגלאַס רחל
גרינגלאַס משה
גרינגלאַס בלומע
גרינגלאַס חנה
גרינגלאַס יוכבד
גאָלדפינגער דוד און משפחה
גאָלדפינגער יחיאל
גאָלדפינגער צבי
געדאַנקען אברהם
גזשעביען דוד
גזשעביען שרה
גאָלדפּאַרב העכשל
גאָלדפּאַרב גאָלדע
גאָלדפּאַרב טשאַרנע
גאָלדפּאַרב אברהם
גאָלדפּאַרב רחל
גאָלדפּאַרב דבורה
גאָלדפּאַרב מירעלע
גאָלדפּאַרב עטל
גאָלדפּאַרב רבקה
גאָלדפּאַרב משה
גאָלדבערג משה
גאָלדבערג צירל
גאָלדבערג משה
גאָלדבערג אפתר און צוויי קינדער
גאָלדבערג פּנחס
גאָלדסאָבעל אברהם און משפּחה
גאָלדבערגער יעקב און קינדער
גאָלדמאַן מרדכי־שמואל
גאָלדמאַן רחל
גאָלדמאַן פּנחס, פּרוי און קינדער
גאָלדמאַן לייביש
גאָלדמאַן העכשל
גאָלדמאַן לאה מיטן מאַן
גאָלדמאַן מרים
גאָלדמאַן דבורה
גאָלדמאַן חייה
גאָלדמאַן אסתר
גאָלדמאַן ענזיל
גאָלדמאַן פּערל
גרינבערג אברהם און משפּחה
גרינבערג פייגעלע און משפּחה
גרינבערג מרדכי
גראָפּאַק משה
גאָלאָמבעק רייזעלע
גאָלאָמבעק אליעזר
גאָלאָמבעק חייה
גאָלאָמבעק ידידיה

ד

דייטשער לייבל
דייטשער רחל
דייטשער מרדכי
דייטשער אסתר
דייטשער (ליפּמאַן) חייה

דייטשער יחזקאל
דייטשער חייה
דייטשער רייזל
דייטשער נח
דייטשער אהרון
דייטשער לייבל
דייטשער אסתר
דייטשער גאולה
דייטשער רבקה
דאַנאַוויטש אברהם
דאַנאַוויטש ש. און קינדער
דאַנאַוויטש פּערל
דאַנאַוויטש הענדל
דאַנאַוויטש רייזל
דאַנאַוויטש אסתר
דרייבלאַט לייבל מיט אַנט קינדער
דרייבלאַט דינה
דרייבלאַט שרה־רבקה
דיקשטיין זלאַטע
דיקשטיין חייה
דיקשטיין אברהם־וואָלף

ה

האָכמאַן חוה
האָכמאַן יונה
האָכמאַן (אורמאַן) מינדל
האָכמאַן מענדל
האָכמאַן יונה
האָכמאַן שלום
האָכמאַן רייזל
הערשענקראַפט דוד
הערשענקראַפט זלאַטע און קינדער
הערשענקראַפט משה
האָפטמאַן חוה
האָפטמאַן יחזקאל
האָפטמאַן שרה און קינד
האָפמאַן יוסף
האָפמאַן שלום
האָפמאַן רייזל
האָפמאַן מאָטל
האָפמאַן גמליאל
האָפמאַן הערשל
האָפמאַן משה
האָפמאַן יהודית
האָפמאַן יעקב
האָפמאַן יונה
העלדמאַן לאה־גיטל
העלדמאַן משה
העלדמאַן טאַניע
העלדמאַן מענדל
העלדמאַן לייבע
העלדמאַן אהרון, פרוי און קינדער
העלדמאַן קלמן און פרוי
האָראָוויץ זלאַטע־דאָבע
האָראָוויץ יחזקאל
האָרוויץ בצלאל
האָרוויץ רבקה
האָרוויץ זלאַטע
האָרוויץ יחזקאל
האָרוויץ לייבל און משפּחה
האָניגבוים בן־ציון
האָניגבוים חוה
האָניגבוים בלומע
האָניגבוים רייזל
האָכמאַן משה־יוסף
האַלבעסבערג פּעסל
האַלבעסבערג משה־חיים
האַלבעסבערג אהרון
העדשמאַן לאָזער
העדשמאַן איטשעלע

הערשמאַן לייבל
הערשמאַן הערשל
הערשמאַן נחום־לייזער
הערשמאַן שרה־לאה
הערשמאַן רחל
הערשמאַן חנה
הערשמאַן מירעלע
הערשמאַן רבקה

ו

ווינטראָוב הערשל
ווינטראָוב פריינדל
ווינטראָוב משה
ווינטראָוב גנעגריל
וואַסערמאַן דוד
וואַסערמאַן שרה
וואַסערמאַן דבורה
וואַסערמאַן שמחה, זיין פרוי
און קינד
וואַסערמאַן רבקה
וואַסערמאַן משה
וואַסערמאַן הינדע
וואַסערמאַן באַלטשע
וואַסערמאַן מלכה
וואַסערמאַן זלאַטקע
וואַסערמאַן אפרים
וואַסערמאַן יעקב
וואַסערמאַן נחמה
וואַסערמאַן רבקה
וואַסערמאַן שיינדל
וואַסערמאַן יחיאל

וואַסערמאַן חנה
וואַסערמאַן כעלע
וואַסערמאַן אבאלע
וואַסערמאַן שיע
וויינבערג זלאַטע
וויינבערג מאיר און דריי קינדער
וויסבוים לאה־גיטל
וויסבוים מרדכי
וויסבוים יוכבד
וויסבוים שרה־רבקה
וויסבוים חנה־פּערל
וויסבוים מאַשע
וויסבוים איטקע
וואַלסקי אברהם
וואַלסקי שיינדל
וואַלסקי ישראל
וואַלסקי מענדל
וואַלסקי יעקב
וויכמאַן ישעשכר
וויכמאַן אלי
וויכמאַן חנה
וויכמאַן אסתר
וויכמאַן יצחק
וויכמאַן מאַנעס
וויכמאַן יוסף
וויכמאַן מאַנעס
וויכמאַן חנה־פּריידל
וויכמאַן משה־ברוך
וויכמאַן העניע־רויזע
וויכמאַן מאַטעס
וויכמאַן טובה
וויכמאַן העניך
וויכמאַן אלי
וויכמאַן ברוינדל
וויכמאַן משה־לויב

וויכמאַן מאַטעס
וויכמאַן ביילע
וויכמאַן חוה
וואַכהויזער (צעשינסקי) טוכהלע
וויינאַפּעל יערמע
וויינאַפּעל אהרון
וויינאַפּעל אַנדזשע
וויינאַפּעל יוסף
וויינשטיין יעקב
וויינשטיין דבורה
וויינשטיין יצחק
וויינשטיין רחל
וויינשטיין בינע
וויינבערג נח און פרוי
וויינבערג יצחק און פרוי
וויינבערג ישראל
וויצמאַן חיה
וויצמאַן לאה און קינדער
וויצענבליט פייגע בת נפתלי עקהייזער
וויעזשביצקי דוד און משפּחה
וויעזשביצקי שמעון
וויעזשביצקי הערשל
וויעזשביצקי אסתר
וויינבערג מאַטעלע
וויינבערג מענדעלע
וויינבערג איטע
וויינבערג חנה
וויינבערג בערעלע
וויינוווּרצעל חיים־שמעון
וויינוווּרצעל שיינדעלע

זילבערקלייד בעריש
זילבערקלייד רבקהלע
זילבערגעלד יהושע
זיגמאַן אבא
זיגמאַן העלאַ
זילבערבערג ישראל־יוסף
זילבערבערג שיינדל
זילבערבערג יעקב
זילבערבערג שמואל
זילבערבערג רבקה
זילבערבערג פּערעלע
זילבערבערג אסתר
זילבערבערג משה
זילבערבערג טובה
זילבערג אסתר
זילבערבערג שמואל
זילבערבערג (פּערלמאַן) רבקה
זילבערבערג נח
זילבערבוים חוה
זילבערבוים מאַרילע
(די טעכטער פון מנחם־מענדל עקהייזער)
זילבערבוים אברהם מאיר (בן משה)
זילבערבוים משה דוד (בן מענדל)
זוסמאַן ישראל־דוד
זוסמאַן מאַטיל
זיסמאַן חוה
זיסמאַן אהרון־משה
זימאַן פּישל
זימאַן יחיאל־יצחק
זימאַן שמעון און פרוי

זילבערמאַן דוד
זילבערמאַן שרה (שרחקע)
זילבערמאַן חיים (בן דודל)
זילבערמאַן לאה
זילבערמאַן חיים (בן יאָסקע)
זילבערמאַן טובה און משפּחה
זילבערמאַן אברהם און משפּחה
זאַלצמאַן העניך
זאַלצמאַן פּעסיל
זילבערשטיין משה־יצחק
זילבערשטיין שרה
זאַמדנער לייזער און פֿרוי
זאַמדנער חיה און שוועסטער
זאַמדנער ראַצע
זאַלצהענדלער לוי־נאָדל
און משפּחה
זאַלצהענדלער משה־הערש
און משפּחה
זאַלצהענדלער ישראל
זשעליכאָווסקי און משפּחה
זשעליכאָווסקי אריה און משפּחה
זשעליכאָווסקי יצחק און משפּחה
זשעליכאָווסקי מאָטל און משפּחה
זאַבוראָווסקי יצחק
זאַבוראָווסקי אסתר
זאַבוראָווסקי בצלאל

ט

טייכמאַן לייזער
טייכמאַן אידע־רחל
טייכמאַן הערשל
טעגער ישראל־טוביה

טענער העניך
טישלערמאַן יוסף
טישלערמאַן יוסף
טיישינדלער אברהם
טענענבוים שמואל־לייב
טענענבוים שרה
טענענבוים חוה
טענענבוים האָדעס מיט 2 קינדער
שענענבוים חיים
טענענבוים הערשל און משפּחה
טרענער פּנחס און פרוי
טראַלער לייבל און קינדער
טראַלער שאָשע
טראַלער פּסח און משפּחה
טראַלער שמואל
טראַלער חיה
טראַלער לייזער
טראַלער אפֿרים און משפּחה
טראַלער יחודית
טראַלער פּערל
טראַלער שרה
טישלמאַן נתן
טישלמאַן יוסף
טישלמאַן יוכבד
טישלמאַן יצחק
טישלמאַן יעקב
טורבינער נתן דוד
טורבינער מאַלע
טורבינער באַשע, מאַן און קינד
טורבינער יהודית, מאַן און קינד
טורבינער לייזער־בער
טיראַנגעל אלי
טיראַנגעל לאה
טיראַנגעל אסתר־נעשע
טיראַנגעל מינדל

טוראַנגעל צירל
טוראַנגעל ראָזאַ
טוראַנגעל דוד
טוראַנגעל יחיאל־נחמיה
טוראַנגעל יידל
טוראַנגעל חנה
טוראַנגעל חייה
טוראַנגעל אָשר
טוראַנגעל ישראל־אהרון
טוראַנגעל משה־מלך
טראָקענבערג יקותיאל
טראָקענבערג שמואל
טראָקענבערג יעקל
טראָקענבערג מנחם
טראָקענבערג רבקה
טראָקענבערג אסתר
טשאָצקעס מאטיל און משפחה
טייטלבוים פייוול
טייטלבוים משה
טייטלבוים רפאל
טייטלבוים הינדע
טייטלבוים פייגע
טייטלבוים סימע
טייטלבוים מיכאל
טייטלבוים דאָבע
טייטלבוים העירשל
טייטלבוים דודל
טייטלבוים משה
טייטלבוים איידל

י

יום־טוב ישראל
יום־טוב רבקה
יום־טוב מרים
יום־טוב שרה
יום־טוב יחיאל־נחמיה
יום־טוב מינדל
יום־טוב נטע, פרוי מיט 6 קינדער
יום־טוב דוד, זיין פרוי און קינד
יום־טוב משה־אליעזר
יום־טוב צירעלע און קינד
יום־טוב שאול
יום־טוב דבורה
יום־טוב משה־חיים
יום־טוב שרה־צירל
יום־טוב הינדע
יום־טוב צדוק
יאַמאָוויטש חיים־יצחק
יאַמאָוויטש לאה
יאַמאָוויטש דוד
יאַמאָוויטש ישראל
יאַמאָוויטש צביה
יאַמאָוויטש העירשל

כ

כאָלעווינסקי יוסף נטע, זיין פֿרוי
און קינדער
כאָלעווינסקי שמאי
כאָלעווינסקי מענדל און משפחה
כאָלעווינסקי שמחה
כאָלעווינסקי דוד
כאָלעוואַ מענדל
כאָלעוואַ לינע
כהן יצחק

ל

לינדאָוער אברהם
לינדאָוער חנה
לינדאָוער מענדל
לינדאָוער פּערעלע
לינדאָוער חייהלע
לינדאָוער נעשע
לינדאָוער לייזער
לינדאָוער משה
לינדאָוער שמאילע
לינדאָוער גרשון
לוברעכט אלי
לוברעכט דבורה
לוברעכט ישראל
ליכט שמעון
לוקסענבורג בערל
לוקסענבורג חיה
לוקסענבורג לייבל
לוקסענבורג אלי
לוקסענבורג ידידיה
לוקסענבורג יחיאל און משפּחה
לוקסענבורג געניע
לוקסענבורג שיינדל
לוקסענבורג פּרץ
לוקסענבורג דוד
לוקסענבורג צפּורה און 3 קינדער
לוקסענבורג פריידע
לוקסענבורג מאַניש
לוקסענבורג לאחטשע
לוקסענבורג שמואל־נחום
לאַנגלעבן עקיבא
לאַנגלעבן שרה־גיטל
לאַנגלעבן שמואל
לאַנגלעבן פייגע

לאַנגלעבן יעקב
לאַנגלעבן צירל
לאַנגלעבן ראַזא
לאַכמאַן חיים
ליבניצקי משה
ליבניצקי רחל און דריי קינדער
לעווין מרדכי־לייב
לעווין שיינדל
לעווין שלמה
לעווין דבורה
לעווין צעשע
ליכטש מלכה
ליכטש יחיאל
ליכטש כיינע
ליכטש פּערל
ליכטש איטשע
ליכטש רבקה
ליכטש לייבל און פרוי
ליכטש שרה
ליכטש פּערל
ליכטש פרומע
ליכטש קלמן און קינדער
לאַקערמאַן שרה
לעכברויט פּנחס
לעכברויט רחל
לעכברויט בנימין
לאַזוערט מאַקס
לאזוערט זיסל און קינדער
לאַרבערבאַום דינה
לאַרבערבאַום יואל (בן משה)
ליכטענשטיין מענדל
(מורה הוראה)
ליכטענשטיין־אסתר
ליכטענשטיין ישראל
ליכטענשטיין משה

לויכטענשטיין בערל
לויכטענשטיין חיים
לויכטענשטיין חייה
לעווקאָוויטש שרה
לעווקאָוויטש ישראל־דוד
לעווקאָוויטש מנוחה
לעווקאָוויטש חייה
לייבערודער יאָסקע
לייבערודער בוילע
לייבערודער אייזיק
לייבערודער שמאי
לייבערודער עשיל
לייבערודער חנה
לייבערודער נחום־לייב
לייבערודער חיה־בּאַשע
לייבערודער משה
לייבערודער נעשע
לייבערודער לייזער
לייבערודער משחלע
לייבערודער גרשון
לייבערודער העניעלע
לייבערודער חיים
לייבערודער וועלוול
לייבערודער לאה

מ

מלאַווער נעשעלע
מלאַווער חיים
מלאַווער רויזעלע
מלאַווער יצחק

מאַנדעלבוים איטשע־מאיר
מאַנדעלבוים חערש־נחמן
מאַנדעלבוים פרומעט
מאַנדעלבוים יחיאל
מאַנדעלבוים חעיש־נחום
מאַנדעלבוים נפתלי
מאַנדעלבוים ליבל
מאַנדעלבוים שבע
מאַנדעלבוים נפתלי
מאַנדעלבוים זשעני
מאַנדעלבוים באַשע
מילגרוים חינדע
מילגרוים יעקב
מילגרוים מרים
מילגרוים מאַטל
מילגרוים אסתר
מילגרוים פאַניע
מילגרוים צבי
מילגרוים חנה
מילגרוים אברהם
מילגרוים שרה
מילגרוים זאב
מילגרוים ידידיה
מילגרוים גאָדל און משפחה
מיקאָווסקי מינדל
מיקאָווסקי אברהם
מעלצער ירחמיאל און משפחה
מאַנדלאייל מענדל
מאַנדלאייל ראָכטשע
מאַנדלאייל ליבל
מאַנדלאייל מאיר־שמואל
מינץ ישראל
מינץ שרה
מינץ משה און פרוי
מינץ מלכה

מינץ מינקע
מינץ רבקה

נ

ניסענבוים חיים מיט זיין פרוי
ניסענבוים אהרן־יצחק מיט זיין
פרוי און קינדער
ניסענבוים אפרים־דוד מיט זיין
פרוי און קינדער
ניסענבוים סימקע
ניסענבוים יעקב
ניסענבוים רבקה
ניסענבוים נעשע
ניסענבוים יצחק
ניסענבוים נחמה
ניסענבוים חייה
ניסענבוים משה
ניסענבוים הערש
ניסענבוים באַשע
ניסענבוים אפֿרים
נאָדלפאָדים אליעזר
נאָדלפאָדים דבורה
נאָדלפאָדים לאה
נאָדלפאָדים לובאַ
נאָדלפאָדים אברהם
נאָדלפאָדים סענדער און פרוי
נאָדלמאַן יעקב
נאָדלמאַן מלכה
נאָדלמאַן שמעון
נאָדלמאַן שלמה

נאָדלמאַן קלמן
נאָדלמאַן בעניעק
נאָוואָמייסקי אברהם
נעלקין יעקב
נעלקין צביה־לאה
נעלקין דודיחיאל
נעלקין לובאַ
ניסענבלאַט דוד
ניסענבלאַט בוילע
ניסענבלאַט לאה
ניסענבלאַט שיינדל
ניסענבלאַט חנהטשע
ניסענבלאַט גוטשע
ניסענבלאַט יאַכטשע
ניסענבלאַט איטשע
ניסענבלאַט ברכה
ניסענבלאַט אברהם
ניסענבלאַט לאָלעק
ניסענבלאַט אברהם
ניסענבלאַט איטשעלע
נייהויז יוסף, זיין זון יעקב
און משפּחה
נייהויז הערש און משפּחה
נייהויז (שולמאַן) ברכה
נייהויז חייהטשע
נייהויז נאָראַ
נעי מירל בת מנחם־מענדל
נעי נחמיה און משפּחה

ס

סיגאַל בריינע
סיגאַל צבי

סיגאַל עטל
סיגאַל קלאַראַ
סיגאַל אברהם
סטאַניסלאַווסקי טובה
סאַמעט יידל
סאַמעט פייגע־לאה
סאַמעט דב און פרוי
סאַמעט רייזל און מאַן
סאַמעט מענדל
סאַמעט שרה
סאַמעט משה
סאַמעט יאָסל
סאָבאָל מרים
סאָבאָל פנחס
סטאַצקי שאָשע
סטאַצקי פסח

עקהייזער פּאָלע בת יוסף רובין
עלענבוים לאה־חינדע
עדעלמאַן גיטל
עלענבלום שלמה
עלענבלום זיסל
עלענבלום משה
עלענבלום פייגע
עלענבלום שרה
עלענבלום שמעון
עלענבלום פראַדל
עלענבלום חנא בן בערל
עלענבלום אהרן און משפחה
עלענבלום יוסף און משפחה
עלענבלום חנא בן שלמה
עוראָפּע רינאַ
עוראָפּע לאָזער און משפחה
עוראָפּע איטשע
עוראָפּע פייגע
עוראָפּע חיים־יונה
עוראָפּע פּעסל
עלדשטיין אסתר

ע

עקהייזער דוד בן מנחם־מענדל
עקהייזער יוסף בן מנחם־מענדל
עקהייזער דוד בן נפתלי
עקהייזער חנה בת נפתלי
עקהייזער לאה
עקהייזער ישראל בן נפתלי

פ

עקהייזער חוה בת נפתלי
עקהייזער רבקה בת נפתלי
עקהייזער יוסטינאַ בת נפתלי
עקהייזער נחמיה בן משה דוד
עקהייזער חייהלע בת יעקב
עקהייזער חנה בת משה
לאָרבערבאום

פּוטערפלאַם שרה־פייגע
פּוטערפלאַם יעקב
פּוטערפלאַם רבקהלע
פּוטערפלאַם גרשון
פּוטערפלאַם אסתר
פּוטערפלאַם עלקע
פּוטערפלאַם אליעזר

פּוטערפלאַם מאַניע	פּוטערפלאַם משה
פּוטערפלאַם אסתר	פּוטערפלאַם שמואל
פּוטערפלאַם גרשון	פּוטערפלאַם נחמיה
פּוטערפלאַם נחמה	פּוטערפלאַם אברהם־מענדל
פּוטערפלאַם שלמה	פּוטערפלאַם איטע־דינה
פּוטערפלאַם ריווע	פּוטערפלאַם נחמה
פּוטערפלאַם משה	פּוטערפלאַם שבע
פּוטערפלאַם נחמיה	פּוטערפלאַם גרשון
פּוטערפלאַם אברהם־מענדל	פּוטערפלאַם אסתר
פּוטערפלאַם איטע־דינע	פּוטערפלאַם מלכה
פּוטערפלאַם נחמה	פּוטערפלאַם דבורהלע
פּוטערפלאַם שבע	פּוטערפלאַם מאַטאַלע
פּוטערפלאַם גרשון	פּוטערפלאַם חנהלע
פּוטערפלאַם אסתר	פּוטערפלאַם הערשל
פּוטערפלאַם מלכה	פּוטערפלאַם לאה
פּוטערפלאַם דבורהלע	פּוטערפלאַם עלקע
פּוטערפלאַם מאַטאַלע	פּוטערפלאַם נעשע
פּוטערפלאַם חנהלע	פּוטערפלאַם פּעסע
פּוטערפלאַם הערשל	פּוטערפלאַם שיפרע
פּוטערפלאַם לאה	פּוטערפלאַם משחלע
פּוטערפלאַם עלקע	פּוטערפלאַם שרה
פּוטערפלאַם נעשע	פּוטערפלאַם משה
פּוטערפלאַם פּעסע	פּוטערפלאַם שמאילע
פּוטערפלאַם שיפרע	פּוטערפלאַם גרשון
פּוטערפלאַם שרה	פּוטערפלאַם משה
פּוטערפלאַם משה	פּוטערפלאַם ידידיה
פּוטערפלאַם גרשון	פּוטערפלאַם זכריה
פּוטערפלאַם משה	פּוטערפלאַם גרשון און פרוי
פּוטערפלאַם ידידיה	מיט צוויי קינדער
פּוטערפלאַם זכריה	פּוטערפלאַם יוסף און פרוי
פּוטערפלאַם אסתר	מיט צוויי קינדער
פּוטערפלאַם גרשון	פּוטערפלאַם ביילע־גיטל און מאַן
פּוטערפלאַם נחמה	פּוטערפלאַם מאַטל
פּוטערפלאַם שלמה	פּוטערפלאַם רחל
פּוטערפלאַם ריווע	פּוטערפלאַם מאַטיס און משפּחה

פּוטערפלאַם יאָסל און משפּחה
פּוטערפלאַם רבקה און משפּחה
פּוטערפלאַם ראובן
פּוטערפלאַם אסתר און משפּחה
פּוטערפלאַם איטשע און משפּחה
פּיינגעזיכט משה
פּיינגעזיכט שיינדל
פּערלמוטער פייגע
פּערלמוטער ישראל
פּערלמוטער משה
פּערלשטיין ישראל
פּערלשטיין יעקב און משפּחה
פּיכטענבוים יצחק
פּודלע הערש
פּודלע דינה
פּודלע שלום
פּודלע יעקב
פּודלע בּאַשע
פּודלע יצחק
פּודלע גוטל
פּינקלשטיין ישראל און משפּחה
פּעלדגייער לאהלע
פּעלדגייער בעניעק (בנימין)
פּייערשטיין ברוינדל
פּייערשטיין מאיר
פּייערשטיין עטיל
פּייערשטיין משהלע
פּייערשטיין אינקע
פּייערשטיין ראָבטשע
פּייערשטיין הערשל
פּייערשטיין סימקע
פּייערשטיין לייבל און פרוי
פּייערשטיין
פּוטערמאַן מלך
פּוטערמאַן חיים

פּוטערמאַן חנה
פּוטערמאַן משה
פּוטערמאַן שרה
פּוטערמאַן יצחק
פּוטערמאַן לעאַן
פּוטערמאַן מלך
פּוטערמאַן דבורה (וויאַסערמאַן)
פּוטערמאַן חיים
פּוטערמאַן חנה
פּעדערבוש ירחמיאל
פּעדערבוש לאה
פּעדערבוש מאַניע
פּריידמאַן אריה
פּריידמאַן פּערעלע
פּריידמאַן אלתר (שוחט)
פּריידמאַן בינעדרחל
פּריידמאַן שמואל, פרוי און קינד
פּריידמאַן יעקב, פרוי און קינדער
פּריידמאַן מאַטאלע און פרוי
פּריידמאַן בערל, פרוי און קינדער
פּריידמאַן ישראליק
פּריידמאַן רויזע־מינדל
פּערלמאַן ברוך
פּערלמאַן רבקה
פּאַמעראַנץ הערשל
פּאַמעראַנץ חייה
פּאַמעראַנץ חוה
פּעלדמאַן יואל
פּעלדמאַן סימע
פּעלדמאַן לייבל און משפּחה
פּעלדמאַן אסתר־דייזל און משפּחה
פּעלדמאַן חנה־שרה
פּעלדמאַן לאה
פּייגענבלאַט משהיהודה
פּייגענבלאַט שרה

פוטשמאַן צוועטל
פוטשמאַן נעשע
פוטשמאַן ביילע
פוטשמאַן סערל
פוטשמאַן מאיר
פוטשמאַן גרשון
פוטשמאַן דבורה
פוטשמאַן יאָסקע
פוטשמאַן סערל
פוטשמאַן משחלע
פוטשמאַן גרשון
פוטשמאַן אייזיק
פוטשמאַן אברהם
פוטשמאַן נעמי
פוטשמאַן מישאַ
פייגענבוים לאָזערל
פייגענבוים האָדל
פייגענבוים יידל
פייגענבוים אליעזר
פייגענבוים בצלאל
פייגענבוים דינה
פייגענבוים מרדכי
פייגענבוים ברכה
פאָרעם אהרון און פרוי
פרעזענט ישעיהו
פרעזענט לאה
פלוק מענדל
פלוק חייה
פלוק זלאַטקע
פלוק פייגע
פלוק משה
פלוק הערש־דוד
פלוק דינה
פלוק שלום
פלוק יעקב
פלוק יצחק
פלוק שמואל
פלוק באַשע
פלוק גיטל
פעלדווערבער אסתר
פעלדווערבער יעקב
פעלדווערבער ראָזא און קינד
פלאַמענבוים אבינדור־וואָלף
פלאַמענבוים איטקע
פלאַמענבוים לייביש־מענדל
פלאַמענבוים דבורה־לאה
פלאַמענבוים שרה
פלאַמענבוים חיים־אהרון
פלאַמענבוים מאיר
פלאַמענבוים פערעלע
פלאַמענבוים שמחה
פלאַמענבוים פנחס
פלאַמענבוים ישעיהו
פלאַמענבוים אריה
פיכטענבוים לוי
פיכטענבוים יוסף
פיכטענבוים גיטל
פיכטענבוים ישראל
פיכטענבוים לוי־נאָדל
פיכטענבוים שאַמשע־מעכל
און משפחה
פריים לובאַ
פריים ישראל

צ

צוקערפיין ישראל און משפּחה
צעגטנאַרסקי לאַזאַר און פּרוי
צעגטנאַרסקי יעקב
צעגטנאַרסקי מאַטיל
צעגטנאַרסקי רייזל
צוקערמאַן חיים־מענדל
צוקערמאַן משה
צוקערמאַן חיה־ביילע
צוקערמאַן מענדל
צוקערמאַן מיכאל
צוקערמאַן בצלאל
צוקערמאַן
צוקערמאַן שרה
צוקערמאַן איטקע
צוקערמאַן רחל
צוקערמאַן משה
צוקערמאַן פּערל
צוקערמאַן גיטל
ציטרינבוים שבתאי
ציטרינבוים שרה
ציטרינבוים טאָבע
ציטרינבוים אהרון
צימרינגבלאַט רבקה
צימרינגבלאַט הערשל
צימבראָוויטש צדוק
צימבראָוויטש מרים
צימבראָוויטש לייבל
צימבראָוויטש אסתר
צוקער אברהם
צוקער לייזער און פּרוי
צוקער גרשון און פּרוי
צוקער שמאי און פּרוי
צוקער דוד
צוקער חנה־ליבע
צוקער שרה
צוקער יידל
צוקער מאָטל
צוקער מאַלי
צוקער יחיאל
צוקערשטיין זלאַטע
צוקערשטיין חייה
צוקערשטיין אברהם־זוּאַלף
ציגעלמאַן נח און פּרוי
צוויגענבערג משה
צוויגענבערג אברהם
צוויגענבערג וועלוול
צוויגענבערג ישׂשכר־בער
צוויגענבערג חיה־שרה
צוויגענבערג מאַטיל
צירקלעוויטש לאָזער און פּרוי
צירקלעוויטש אלי

ק

קאַטשקע שמואל
קאַטשקע רבקה און זון
קאַטשקע נטע
קאַטשקע רבקה
קאַטשקע שמואל
קאַטשקע אַלבערט
קאַטשקע מאָטל
קאַטשקע לאה
קאַטשקע יואל
קאַטשקע מאיר־שלום
קליינער מלכה און קינד
קושמירש מענדל

קושמירש סימע
קושמירש גרשון, פרוי און קינד
קושמירש יואל
קושמירש מאיר
קאַווע אהרן, זיין פרוי און קינד
קאַווע מענדל, זיין פרוי און קינד
קאַווע איזידאָר, ד"ר
קאַווע דבורה
קאַווע שאַיע, זיין פרוי און קינדער
קושקעוויטש לייבטשע
קושקעוויטש חנה
קושקעוויטש דוד און פרוי
מיט צוויי קינדער
קושקעוויטש שרה, איר מאַן
און צוויי קינדער
קושקעוויטש משה, זיין פרוי
און דריי קינדער
קושקעוויטש פרידע מיט צוויי
קינדער
קושקעוויטש שלמה, זיין פרוי
און דריי קינדער
קושקעוויטש גיטל, איר מאַן
און צוויי קינדער
קושקעוויטש טשאַרנע און מאַן
מיט צוויי קינדער
קושקעוויטש מרים
קאַביבער גיטל
קאַביבער ריווע
קערשענבלאַט אהרון
קערשענבלאַט נעשע
קערשענבלאַט סאָניע
קערשענבלאַט אַנדזשע
קערשענבלאַט משה
קערשענבלאַט מאיר
קערשענבלאַט מאיר

קויפמאַן מאָטל
קויפמאַן מינטשע
קויפמאַן באַשקע
קאַנאַריענפויגל (קאַנאַריקפאָגעל)
קאַראָל
קאַנאַריענפויגל עלקע און זון
קשינאָווער לאָזער
קשינאָווער פריידל
קשינאָווער זונדל
קשינאָווער יחיאל
און משפּחה
קופּטשיק מאָטל
קופּטשיק יעקב
קופּטשיק רחל און קינדער
קופּטשיק לאָזער
קאַמינסקי נתן
קאַמינסקי שרהלע
קאַמינסקי בן־ציון
קאַמינסקי חיים
קאַמינסקי חייהלע
קאַמינסקי זיסעלע
קאַמינסקי דבורה
קאַמינסקי לילי
קאַמינסקי יהודה
קאַמיען משה
קאַמיען אַדעלאַ
קופּערמאַן משה
קופּערמאַן שאָש
קליינמאַן אברהם־ברוך
קליינמאַן גיטל
קליינמאַן רחל
קאַרפמאַן עטל

ר

הרב ראַבינאָוויטש גרשון
און משפּחה
ראַבינאָוויטש סאַלע און משפּחה
ראַבינאָוויטש אהרון
ראַבינאָוויטש חנה
ראָזען משה
ראַבינאָוויטש מלכה
ראַבינאָוויטש שמואל־אלי
ראַבינאָוויטש שלמה יחזקאל
ראַבינאָוויטש שאול
ראַבינאָוויטש נחמן
ראָזען חוה
ראָזען אהרון
ראָזען אליעזר
ראָזמאַרין שמואל
ראָזענבלאַט משה
ראָזענבלאַט ישראל
ראָזענבלאַט חייהלע
ראָזענזאָן אברהם־יצחק
ראָזענזאָן מירעלע
ראָזענזאָן אהרון
ראָזמאַן משה
ראָזענצוויג ישראל
ראָזענצוויג מרים
ראָזענצוויג אברהם
ראָזענצוויג קלמן
ראָזענצוויג רייזל
ראָזענצוויג שאול
ראָזענצוויג יצחק
ראָזענצוויג רעגינע און משפּחה
ראָזענצוויג חנה
ראָזענצוויג רבקה
ראָזענצוויג גיטל
ראָזענצוויג רחל
ראָזענצוויג אברהם
ראָזענצוויג חיים
ראָזענצוויג שרה
ראָזענצוויג מאיר
רעכטמאַן שמואל
רעכטמאַן גיטל
רעכטמאַן רחל
רעכטמאַן ישראל
רעכטמאַן שרחלע
רעכטמאַן דוד
רעכטמאַן שיפרה
רעכטמאַן מענדל
רעכטמאַן אברהם
רעכטמאַן מאיר
רעכטמאַן זלמן
רעכטמאַן עטל
רעכטמאַן טאָבע
רעכטמאַן מינקע
רעכטמאַן גאָלדע
רעכטמאַן יוסף
ראָזענמאַן שמשון
ראָזענמאַן אליעזר
ראָזענמאַן ביילע
ראָזענמאַן משה און פרוי
ראָזענמאַן בנימין, זיין פרוי
און קינדער
ראָזענמאַן חנה־לאה, איר מאַן
און פיר קינדער
ראָטערמאַן רייזל
ראָטערמאַן איטע
ראָטערמאַן יחיאל
ראָטערמאַן חנה
ראָטערמאַן פייגע־לאה און קינדער
ראָטערמאַן לאה

ראָטערמאַן שבע

ראָטערמאַן לייזער

ראָטערמאַן לאהטשע

ראָטערמאַן איטע

ראָטערמאַן שבע

ראָטערמאַן רייזעלע

ראָטערמאַן אסתר

ראָטערמאַן מרים

ראָטערמאַן אליעזר

ראָטערמאַן יחזקאל

ראָטערמאַן אהרון

ראָמאַן פּעסע־מינדל

ראָטמאַן משה

ראָטמאַן העניע

רעזניקאָוויטש משה

רעזניקאָוויטש ליבע

רעזניקאָוויטש לאה

רעזניקאָוויטש סימע

רעזניקאָוויטש צירל

רעזניקאָוויטש מלכה

רעזניקאָוויטש אלתר

ראָזענשוואַלב משה־מלך

ראָזענשוואַלב שרה־לאה

ראָזענשוואַלב יהודה־לייב

ראָזענשוואַלב יחיאל

ראָזענשוואַלב פּערל

ראָזענשוואַלב שיינדל

ראָזענשוואַלב עטא

ראָזענשוואַלב ישעיהו־אָשר

ראָזענשוואַלב חיים־לייזער

ראָזענבערג דוד

ראָזענבערג שיפרע

ראָזענבערג בועז

ראָזענבערג עטל

ראָזענבערג גאָלדע

ראָזענבערג טשאַרנע

ראָזענבערג שבע

ראָזענבערג יצחק

ראָזענבערג נחמה

ראָזענבערג מאַטיל

ראָזענבערג חיים

ראָזענבערג אוידל־לאה

ראָזענבערג חיים־ראובן

ראָזענבערג שיינדל

ראָזענבערג חייה־פּעסל

ראָזענבערג איטשע

ראָזענבערג משה

ראָזענבערג אליעזר

ראָזענבערג (ספּעקטאָר) משה

ראָזענבערג (ספּעקטאָר) נחמה

ראָזענבערג (ספּעקטאָר) פּרייד־אַלע

ראָזענבערג (ספּעקטאָר) איטשע

ראָזענבערג שלום

ראָזענבערג לאה

ראָזענבערג רבקהלע

ראָזענבערג איטשעלע

ראָזענבערג יעקב־מענדל

ראָזענבערג אריה־לייב

ראָזענבערג ביילע

ראָזענבערג יוסף

ראָזענבערג מענדל־מאַטל (שוחט)

ראָזענבערג פּרומעט, איר שנור
און קינדער

ראָזענבערג רחל

ראָכמאַן אסתר

ראָזענווין פּנחס

ראָזענווין רבקה

ראָזענווין בערל, פּרוי און קינד

ראָזענווין מרדכי, פּרון און קינד

ראָזענווין הערשל, פּרוי און קינד

רָאזענווייז נחמיה
רָאזענווייז גיטעלע
רָאזענווייז אהרן
רָאזענווייז חנחטשע
רָאזענווייז אסתר און מאַן
רָאזענווייז אליעזר
רָאזענווייז רבקה
רָאזענווייז לאה
רָאזענווייז יצחק
רָאזענווייז נחמה־לאה
רָאזענווייז ברכה־חוה
רָאזענווייז אברהם־לייב
רָאזענווייז אליעזר
רָאזענווייז פּעסע־מינדל מיטן מאַן
און קינד
רָאזענווייז האָדל, מאַן און קינד
רָאזענווייז יצחק־אייזיק
רָאזענווייז חייה־ליבע און קינדער
רובינשטיין שמואל אַרעלעס
רובינשטיין מכלה
רובינשטיין אלתר
רובינשטיין דוד

ש

רובינשטיין מרים
רובינשטיין יהושע, פרוי און קינד
רובינשטיין יחזקאל
רובינשטיין לאה
רובינשטיין רָאזאַ
רובינשטיין אסתר
רובינשטיין הערשל
רובינשטיין בעריש און משפּחה
רובינשטיין חוה און קינדער
רָאזענפעלד הינדע
רָאזענפעלד אברהם
רָאזענפעלד נתן
רָאטענבערג שמחה
רָאטענבערג טובה
רָאטענבערג מלכה
רָאטענבערג פּערל
רָאטענבערג איטקע
רָאטענבערג מאיר
רָאטענבערג אהרון
רייזמאַן ברָאניע
רייזמאַן בונם און פרוי
רייזמאַן מענדל
רָאטשילד העניך
רָאטשילד משה
רָאטשילד בנימין
רָאטשילד עקיבא
רָאטשילד רייזעלע
רָאטשילד ריקל

שערמאַן ברוך
שערמאַן שיינדל
שערמאַן דוד
שערמאַן שלמה
שערמאַן שרה
שערמאַן נחמן־לייב
שערמאַן יצחק
שערמאַן לוי
שערמאַן פּערל־לאה
שערמאַן פרומע
שערמאַן גאָלדע
שערמאַן שאול
שערמאַן מאַטיל און קינדער

שערמאַן פּעסע
שערמאַן דבורה
שערמאַן חנה
שערמאַן שלום־מאיר
שערמאַן יואל
שערמאַן נחמן־לייזער
שערמאַן אברהם־שלמה
שערמאַן רוחמה
שערמאַן חנה־שפּרינצע
שטיינפעלד ישראל
שטיינפעלד מרים־דינה
שטיינפעלד לייביש
שטיינפעלד יחודית
שטיינפעלד פּערעלע
שטיינפעלד לושע
שטיינפעלד מאָניש
שטיינבוך וועלוול
שטיינבוך גיטל
שטיינבוך שמואל, פרוי און קינד
שטיינבוך גנעגדיל
שטיינבוך משה
שטיינבוך פּעסע
שטיינבוך ישראל־לייב
שטיינבוך רחל
שטיינבוך הערשל
שטיינבוך שיינדל
שטיינבוך בערל
שטיינבוך גיטל
שטיינבוך שרה
שטיינבוך רבקה
שטיינבוך מלכה
שטיינבוך דוד און דריי קינדער
שטיינבוך דבורה
שטיינבוך פּעסע מיטן מאַן
(ניסענבוים) און קינדער

שטיינבוך ישראל
שטיינבוך מרים־דינה
שטיינבוך יהודית
שטיינבוך לייביש
שטיינבוך שרה־רבקה
שוסטער חיים־יחודה
שוסטער גאָלדע
שוסטער ביילע־איטע
שוסטער אייגע
שוסטער ברוך־מאיר
שטיינבוים דוד
שטיינבוים ביילע־רבקה
שטיינבוים יצחק
שטיינבוים פּרוידל
שטיינבוים מלכה
שולמאַן אסתר
שולמאַן יעקב
שולמאַן עמנואל
שולמאַן חייה־שרה
שולמאַן יהושע
שטיינגאַרט רייזל
שטיינגאַרט מאָניעק
שטיינגאַרט חנה
שטיינגאַרט אהרון
שטיינגאַרט פּאָלע
שפּיגנער נחמה
שילדקרויט חיים
שילדקרויט יחיאל
שילדקרויט דוד, זיין פרוי
און פיר קינדער
שילדקרויט חיה מיטן מאַן
און צוויי קינדער
שילדקרויט גאָלדע און קינד
שילדקרויט מלכה
שילדקרויט פּערל

שילדקרויט זעלדע
שילדקרויט חנה
שילדקרויט שרה
שילדקרויט יוסף
שילדקרויט מירעלע און 2 קינדער
שלימער מלכה
שלימער ירחמיאל
שלימער זישע
שלימער גיטל
שלימער ירחמיאל
שלימער מרים
שלימער משה
שלימער חיים
שלימער ישראל
שלימער אסתר
שלימער רחל
שלימער צימא
שלימער פּערל
שלימער פרומטשע
שלימער אַשר־מרדכי
שלימער לויביש
שלימער אסתר
שלימער חייה
שמעקער פּסח
שמעקער חייה
שמעקער חיים־מאיר
שמעקער צעשע
שמעקער ישראל
שמעקער שאול
שמעקער רחל
שמעקער שרה־בלומע
שמעקער בערל
שמעקער וועלוול
שמעקער חנה
שמעקער רחל

שמעקער דניאל
שמעקער חוה
שמעקער חנה
שמעקער רחל
שמעקער יחיאל
שמעקער לאה
שמעקער חנה
שמעקער רחל
שמעקער יוסף
שילינגער שמואל
שילינגער איטעלע
שילינגער אברהם
שילינגער ישראל
שילינגער אליהו
שילינגער חייה
שוואַרצבערג וואָלף
שוואַרצבערג רייזל
שוואַרצבערג רחל
שוואַרצבערג יונה
שוואַרצבערג שרה
שוואַרצבערג חייה
שוואַרצבערג ידידיה
שוואַרצבערג יוסף
שילינג אסתר
שילינג משה
שילינג יוכבד
שילינג פּנחס
שילינג אייגע און קינדער
שילינג יצחק
שילינג טובה
שילינג לייבל און משפּחה
שאַרפהאַרץ יצחק־שוחט
שאַרפהאַרץ יחיאל
שאַרפהאַרץ יעקב
שאַרפהאַרץ רחל

שאַרפהאַרץ נחום
שטאַמלער חלל און פרוי
שטאַמלער פרץ און משפחה
שטאַמלער חיים־ראובן
און משפחה
שטאַמלער שלמה
שטאַמלער שיינדל און משפחה
שטאַמלער ליפּע
שטאַמלער שיעלע
שטאַמלער בלומע
שטאַמלער אברהם
שטאַמלער רחל (בת יהושע)
שטאַמלער רייזל
שטאַמלער לייבל
שטאַמלער פייגע
שטאַמלער שבע
שטאַמלער לאה
שטאַמלער רחל (בת אברהם)

שטערכמאַן לאה
שטערכמאַן מאַלי
שיינזיכט חיים־הלל
שיינזיכט פרומעט
שפּיראָ חנה
שפּיראָ משה
שפּיראָ בלומטשע
שפּיראָ מנשה, פרוי און קינדער
שפּיראָ יהודית און מאָכטער
שפּיראָ גאָלדע און מאַן
שפּיראָ יאַנקעלע (בן חנה)
שפּיראָ חייה
שפּיראָ יאַנקעלע (בן מנשה)
שטאַמפאטער ליבע
שטאַמפאטער אפרים
שניידערמאַן חוה
שניידערמאַן הערצאָג
שניידערמאַן אסתר

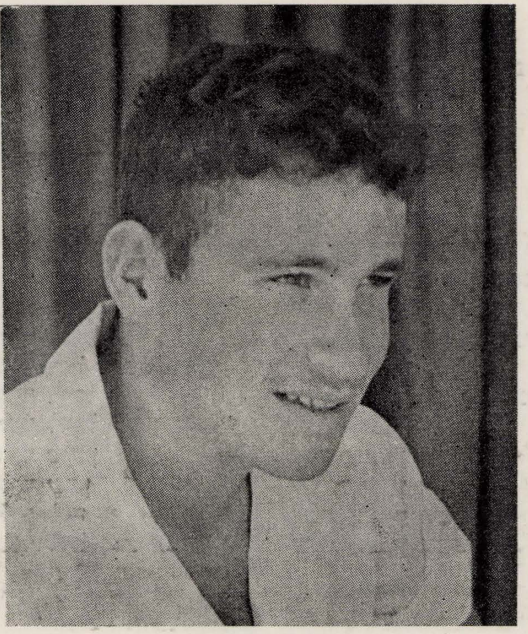

אריה אגאסי ז"ל

נולד בכ"א ניסן תש"ד — נפל בקרב בכ"ה סיון תשכ"ט

אריק וחבריו ז"ל חסמו דרך לאוייב.

אריק ז"ל, עם הכותמה האדומה וכנפי הצניחה, נאה היה במדיו ובצה"ל, נעים היה לפגשו ולהעביר חוויות מהעבר.

מה גדול הכאב!

מי יתן ולא נדע דאבה עוד!

המנציחים:

ההורים: **חנה ואלימלך אגאסי (רוזנברג)**

האחיות: **ברכה ודבורה** / קיבוץ יפעת

דריי דורות מיט איין מאָל האָבן די דייטשע רוצחים אומגעברענגט אין אונדזער שטוב

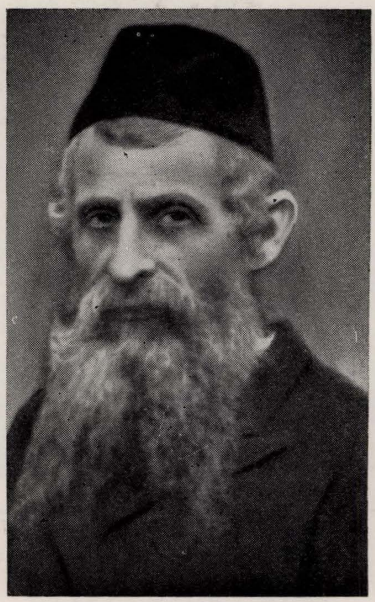

אונדזער אומפאַרגעסלעכן און טייערן פאָטער

ר׳ **אהרון אייכענבערענער** ז״ל

(בן ר׳ חיים־יידל) — געבוירן י״ז אדר תר״ל (7.3.1870), אומגעקומען כ״ט אלול תש״ב (12.9.1942).

יהי זכרו לנצח!

אונדזער האַרציקע און טייערע מוטער

רוחמה אייכענבערענער ז״ל

(בת פנחס) — געבוירן כ״א טבת תרל״ב (6.7.1871), אומגעקומען י״ז אייר תש״ב (7.5.1942) אין פאַרניכטונג־לאַגער סאַביבאָר.

יהי זכרה לנצח!

אין אייביקן טרויער — די זין:

מאיר, צבי, שמחה, יידל

אונדזער טייערע, אומפאַרגעסלעכע
האַרציקע מוטער

פרומעט מאַנדעלבוים (ראָזענבערג)
ז״ל

געבוירן י״ד תמוז תרל״ט (1.7.1879)

אומגעקומען י״ט טבת תש״ג (6.12.1943)

אין געטאָ ווארשע

יהי זכרה לנצח!

אין שטענדיקן טרויער:

טאָכטער **הדסה אייכענבערענער**
זון **משה מאַנדעלבוים**

צום אָנדענק פון דעם טייערן בחור

דוד גוטמאַרק ז״ל

וועלכער איז אומגעקומען פון די פאַליאַקן
ביים ריקער וואַלד — דעם 28.7.1944.

וען די רויטע אַרמיי האָט זיך דערנענטערט
קיין דעמבלין, איז ער מיט נאָך אַ זיבעציק
יידן אָנטלאָפן פון לאָגער און זיך אויסגעמאַלטן אין פעלד. צוזיצן די הויכע תבואה־זאָגגען, וווּ די א.ק.־באַנדיטן האָבן אים אָנטדעקט און דערמאָרדעט מיט כמעט אַלע אָנטלאָפענע.

פאַראייביקט:
צבי אייכענבערענער

אונדזער טרייע, איבערגעגעבענע

שוועסטער

לאה־טעמע אייכענבערענער

ז״ל

געבוירן י״ג סיון תרא״ע (3.1.1911),

אומגעקומען י״ז אייר תש״ב (7.5.42)

צוזאַמען מיט איר קליין טעכטערל

שרה־דינה שטרעכמאַן

יהי זכרם לנצח!

אין אייביקן טרויער:

מאיר, צבי, שמחה, יידל

צום אייביקן אָנדענק
פון מיין טייערער פאַמיליע:

גרשון אַבענשטיין

הדסה אַבענשטיין

הערשל אַבענשטיין

פּאָלע אַבענשטיין

ברכה אַבענשטיין

יעקב אַבענשטיין

חיים אַבענשטיין

דבורה אַבענשטיין

אהרון אַבאַרבאַנעל

מאָטל אַברבאַנעל

משה קאַמין

אַדעלאַ קאַמין

הערשל אַבענשטיין ז״ל

פאַראייביקן:

ישעיהו און פּעלאַ אַבענשטיין און פאַמיליע

חנה קאמין / חולון

לזכרון נצח של יקירינו:

רוזנצווייג ישראל

רוזנצווייג אברהם

רוזנצווייג מרים

המתאבלים: **גניה, ברוך אמיץ ומשפחתם** / ישראל
פיקחולץ רגינה ומשפחתה / ניו־יורק
אנגל חנה ומשפחתה / וינה

לזכרון נצח לאלה שניספו בשואה

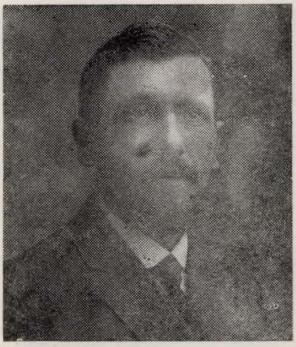

אבינו **אייזיק אונטויגליך**

אמנו **אסתר (אתיל) אונטויגליך**

אחותנו **פריידה אונטויגליך**

אחותנו **שבע אונטויגליך**

המנציחים: **שרה בוקשפן (אונטויגליך)** — תל־אביב
טובה רייף (אונטויגליך) — נוה עוז
משה טלמור (אונטויגליך) — רעננה

לזכרון נצח!

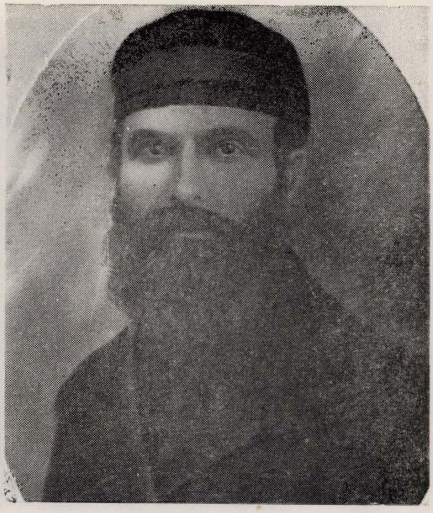

משה בוקשפן ז"ל

מילכה בוקשפן ז"ל

רבקה ואהרון בוקשפן ז"ל

אבינו **משה בוקשפן** שנפטר בדמבלין

אמנו **מילכה בוקשפן** שנפטרה בישראל

אחינו **אהרון בוקשפן** שנפטר בדמבלין

אשתו **רבקה בוקשפן** שניספתה בשואה

המנציחים:

אריה בוקשפן / תל-אביב
פסיה בוקשפן (רוזנברג) / תל-אביב
מכלה בוקשפן (קפלנסקי) / בראזיל

צום אייביקן אָנדענק

רחל און יונה אנגליסטער ז״ל

פרריינדיל ווייטראָוב און קינדער ז״ל

אונדזער שוועסטער **רחל**

מיט איר מאַן **יונה אנגליסטער**

אונדזער שוועסטער **פרריינדיל**

מיט איר מאַן **הערשל ווייטראוב**

און פיר קינדער —

אימגעקומען דורך די היטלער־רוצחים ימ״ש

פאַראייביקן:

לייבל בוקשפאן / תל־אביב

פעסע ראָזענבערג (בוקשפאן) / תל־אביב

מיכלה קאפלאנסקי (בוקשפאן) / בראַזיל

אין אייביקן אַנדענק נאָך אונדזערע
טייערע און אומפאַרגעסלעכע קדושים,
די קרבנות פון די נאַצי־רוצחים —

מיין פאָטער **יהושע בוביס**

מיין מוטער **חנהטשע בוביס**

מיין שוועסטער **הדסה בוביס**

מיינע ברידער **יחיאל** און

יעקב בוביס מיט זיין פרוי **דינה**
און טאָכטער

יהושע בוביס ז״ל

יעקב בוביס ז״ל

חנטשע, הדסה און יחיאל בוביס

אין טרויער: **ישראל בוביס**

בעת דער אַנטהילונג פון דער מצבה אויפן קבר פון ישראל־אהרון באַנטמאַן ז״ל,
אויפן בית־הקברות אין דעמבלין

פון רעכטס אויף לינקס: לוי פיכטענבוים, שלמה דודעק, דוד רעכטמאַן, ידידיה מילגרוים, זלמן ווינאַפעל, יצחק שילינג, יחיאל באנטמאַן און זיין פרוי, די אלמנה פון ר׳ ישראל־אהרון באנטמאַן, די פרוי פון יצחק שילינג

איך וועל תמיד געדענקען
אונדזערע קדושים און טהורים,
די קרבנות פון די דייטשע רציחות!

פאַראייביקט: **אבא באנטמאן** / פאַריז

צום אייביקן אָנדענק

לאה־גיטל העלדמן
די פרוי פון ר׳ בצלאל,
אומגעקומען
אין דעמבלינער געטאָ

בצלאל העלדמאַן,
נפטר געוואָרן פאַר דער מלחמה אין דעמבלין,

מיט די קינדער פון זיין ברודער **מענדל העלדמאַן**
אומגעקומען אין געטאָ

פאַראייביקן:
ראָזא (העלדמאן) און אבא באנטמאן / פּאַריז

מיר וועלן אייך תמיד
געדענקען !

אונדזער שוועסטערין **טאַנע העלדמאַן**

אונדזער ברודער און שוואָגער
משה העלדמאַן

אונדזער מומע **חוה האַכמאַן**

אַלע אומגעקומען
אין געטאָ דעמבלין

כבוד זייער אַנדענק !

פאַראייביקן : **ראָזא (העלדמאן) און אבא באנטמאן** / פאַריז

איך וועל אייך תמיד געדענקען!

לאה גאָלדשטיין (פוטערפלאָם)

מיינע עלטערן:

גדליה און **רוזשע גאָלדשטיין**

זיידע־באָבע:

יצחק און **רייזל גאָלדשטיין**

מיינע ברידער:

הערשל און **יצחק גאָלדשטיין**

מיין שוועסטער:

דבורה גאָלדשטיין

גדליה גאָלדשטיין

מיינע פעטערס און מומעס:

הערשל און **לאה פוטערפלאָם**

שלום און **רייזל האָפמאַן**

משה האָפמאַן און זיין פרוי

יאַנקל און **דאָבע האָפמאַן**

מיינע קוזינען און קוזינעס:

נעשע, עלקע און **משה פוטערפלאָם**

מאַטל, גמליאל, פסח, הערשל

און **פופ האָפמאַן**

גמליאל, יהודית, יונה

און **יאָסל האָפמאַן**

הערשל גאָלדשטיין

אין טרויער —

מענדל און צפורה גאָלדשטיין

רחובות

אַנשטאָט אַ מצבה דער משפחה ווייכמאַן

מיין מוטער חוה, מיין פאָטער יששכר,
חנה מיין שוועסטער
מיט איר באַליבטן בחור,
מיין שוועסטערל אסתרקע,
יצחקל מיין ברודערקע,
מיין ברודער עליע —
זיי אַלע געוועזן מיין קאַפּעליע,
מיין בלוט און פלייש.
האָסט צעברעקלט זיי און צעטיילט,
אַן אַ גרעיכט פאַראורטיילט
זיי אומצוקומען אין אש.

*

ס׳קומט אויפן געדאַנק
מיין שוועסטערל אסתר
און יצחק נאָך אַזוי יונג...
דו ביסט דאָך דער גרעסטער —
פאַר וואָס זיי דערמאָרדן?
אַפילו בר־מצוה נאָך נישט דערוואָרבן,
נאָך נישט פאַרשטאַנען
קעגן דיר צו זינדיקן...
איך זוך יושר, ווו איז ער פאַראַנען?
פאַר וואָס זענען זיי פאַרשווונדן?

*

ווער האָט אויסדערויילט די הענט
צו פאַרקלאַפּן הינטער זיי
די גאַז־קאַמער טיר?
געיאָמערט שמע ישראל
צו די פאַרטשאַדעטע וועלט
אַן אַ שיעור.
קיינער קען נישט פאַרשטיין
אַזאַ גרויל און פיין.
וואָס האָט דיך באַוויגן
צו שלייסן די אויגן?
און קוקן אין דער זייט
וועלן דאָס פייער האָט זיך צעשפרייט?

*

איך בין איינער
פון דיינע אויסדערויילטע.
איך האָב צו דיר אַ בקשה
מיט זייער אַ קליינער דרשה:
אין אש פאַרוואַנדלט זייערע קערפערס,
צעשאָטן אין טאָלן און אין אַנדערע
ערטער...
פרעג איך: פאַר וואָס?
נישט ווי ביי אַ יידן אַ מת,
אַז אַ קול זאָל אויסרופן
צדקה תציל למות.

*

איצט בעט איך זאָלסט מיר געבן
דאָס גענויע אָרט,

וווּ זייערע נשמהס שוועבן.
איך וועל דאָרט
אַ דענקמאָל זיי אויפשטעלן.
זייערע נעמען
מיט גרויסע אותיות אויסקריצן,
איך וועל זיי נישט פאַרשעמען,
מיט גאָלד דאָס באַפוצן.
כ׳וועל דאָרט פלאָנצן בלומען,
מיר אַלע וועלן דאָרט קומען,
קושן און צערטלען דעם שטיין,
כאָטש עס וועט דאָרט נישט זיין
קיין שפּור פון זייער געבליין.
איך וועל מתפּלל זיין צו דיר
יעדן אָוונט, יעדן מאָרגן.
אין האַרצן ליגט דאָס ביי מיר —
ווילסטו פאַר מיר עס באַזאָרגן?

*

איך וויל זיי געבן דאָס ביסל פריידן
פאַר זייער אוממענטשלעכן טויט
און שווערע ליידן.
זיי זענען דאָך איצטער שטויב...
וואָס קען עס דיך אַרן?
איז דאָס אַ סך צו מאָנען ביי דיר?
דו קאָנסט דאָך טאָן אָן אַ שיעור.

גיב זיי כאָטש די נחמה,
ליבער גאָט, און — נשמה.
וואָס איך בעט ביי דיר
וועט גוט זיין פאַר מיר
ווי אויך פאַר דיר.
איך בעט דיך, טו מיך נישט
אויסמיידן.

*

דו ווייסט דאָך זייער אַ סך,
וואָס מיינע ליבע האָבן געטאָן
און געטראָכט,
אין לעבן נישט באַווייזן קיין צו
גרויסע וווּנדער,
שטאָלצירט נאָר מיט זייערע קינדער,
געלעבט מיט דיינע צען געבאָטן,
געדינט דיר געטריי ביים לעבן —
דאָך האָסטו ס׳לעבן זיי פאַרבאָטן,
מענטשלעך שטאַרבן נישט געלאָזט זיי...
דאָס טוט מיר זייער, זייער ווייַ,
ס׳איז אַ הימל־געשריי!
אונדזער גורל גיסט דו שטענדיק
איבער צו זיי. — — —
איך האָב פאַרענדיקט!

דוד ווייכמאן / ניו־יאָרק

שטענדיק וועל איך טרויערן נאָך

מיין פאָטער ר׳ **דוד וואַסערמאַן** ז״ל
באַליבטער מאַדזשיצער מנגן

מיין ברודער **שמחה**,
זיין פרוי און זון

מיין מוטער **שרה**
די גוטהאַרציקע פרוי און געטרייע מוטער

מיין עלטסטע שוועסטער **דבורה**, איר מאַן **מלך פּוטערמאַן** און זייערע
צוויי קינדער **חיים** און **חנהלע** — דערמאָרדעט אין בליענדיקן עלטער.

זון און ברודער **משה וואסערמאן** אין ישראל

זכרון נצח לעסקנים ז"ל

שמואל נחום לוקסנבורג
יוסף גליבטר
זלמן אורלובסקי
זלמן ויינאַפל
לייזר טייכמן
משה קמין
לייבל לוקסנבורג
יונה בורשטיין
בריש זילברגלייט
יעקב פייגנבוים
שלמה עלנבלום
ישראל גורפינקל
לוי פיכטנבוים
יוסף האופטמן
אריה ז'ליכובסקי

שלום פוטרפלם
יצחק שילינג
דוד רובינשטיין
פייבל לינדנבוים
יעקב פרלשטיין
רבקה יום־טוב
חילצ'ה בוביס
צביה אַפס
חיים זילברמן (בן יוסקה)
משה יגליצקי
לאַזער פייגנבוים
אברהם שילינגר
דוד גולדפינגר
ליפא שטמלר
משה רוטשילד

המנציחים: **בנימין זילברמן ואריה בוקשפן** / ישראל

צום אייביקן אַנדענק
נאָך מיינע עלטערן,
ברידער און פאַמיליע:

יאַנקל־ברוך ווייסבוים
חוהלע ווייסבוים
לאה־גיטל ווייסבוים
מרדכי ווייסבוים
יוכבד ווייסבוים
שרה־רבקה ווייסבוים
חנה־פערל ווייסבוים
מאַשע ווייסבוים
איטקע ווייסבוים

יאַנקל־ברוך ווייסבוים

חוהלע ווייסבוים

אין טרויער: **אהרן ווייסבוים** / רמת־גן

רבקה זילבערבערג (פערלמאַן)

צום אייביקן אַנדענק פון:

אסתר זילבערבערג, שרה ליכטאַזש

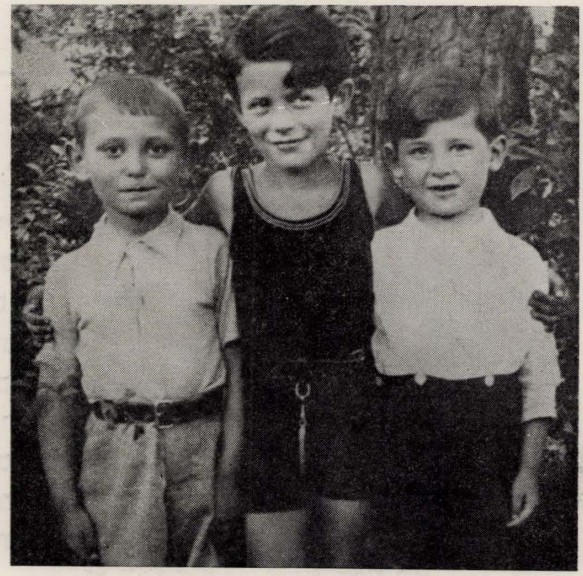

שמואל זילבערבערג, שולמאַן

פאַראייביקט:

חייה וויינבערג (זילבערבערג)

קאַנאַדע

בצער רב וביגון קודר אנו מבכים את בני משפחתי שמתו ונרצחו ע"י הנאצים ימ"ש

ר' דוד זילברמן ז"ל

חיים זילברמן ז"ל

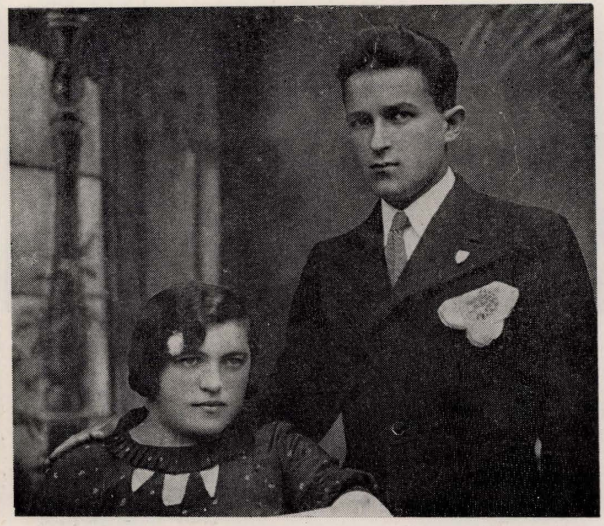

לאה זילברמן, ישראל רכטמן ז"ל

אבי ר' **דוד**
בן ר' שמעון הלוי
זילברמן;

אמי מרת **שרה**
(שרהקה) **זילברמן**
מבית שטמלר;

אחי **חיים זילברמן**

אחותי **לאה**, בעלה
ישראל רכטמן

ובתם **שרהלה**

ה' ינקם דמם!

המתאבלם:
בנימין ואהובה
זילברמן
ובניהם / ישראל

צום אייביקן אָנדענק פון מיינע טייערע עלטערן און ברידער:

אברהם שמעלצשטיין
געבוירן 1865 אין פולאָוו, עולה געווען קיין ארץ־ישראל אין יאָר 1925, פון די גרינדער פון כפר חסידים בייַ חיפה. מחבר פון פיל ביכער וועגן ציוניזם און ארץ־ישראל. נפטר געווארן אין תל־אביב, 1939.

קרוסא שמעלצשטיין
געבוירן אין זשעלעכאָוו. 1874. נפטר געוואָרן אין תל־אביב, 1953. אָ טרייַע איבערגעגעבענע מוטער, אָן אינטעליגענטע פרוי מיט אָ סך וויסן, געהאָלפן דעם מאָן אין עול פרנסה.

חיים שמעלצשטיין
געב׳ אין דעמבלין, 1892, געשט׳ אין אַמעריקע, 1935. אָרויסגעגוויזן פיל הילף און זאָרג פאַר אָרעמע.

יצחק שמעלצשטיין
געב׳ אין דעמבלין, 1896, געשט׳ אין אַמעריקע, 1964. געזעלשאַפטלעכער טוער און קעמפער פאַר גלייכבאַרעכטיקונג.

שמואל שמעלצשיין
געב. אין דעמבלין, 1898, געשט׳ אין בראָזיל, 1944. אין דיַ יוגנט־יאָרן געווען טעטיק אין דער אָרבעטער־באַוועגונג.

פערל שמעלצשטיין, פון דער היים זימאַן, טרייַע פרוי פון שמואל, געשט׳ אין בראָזיל, 1967.
באַלטשע זימאַן, מרים לימאַן — בייַדע געב׳ אין דעמבלין, געשט׳ אין בראָזיל.

אין טרויער: **אנדזשע און פנחס טישמאן־שמעלצשויין** / תל־אביב

לזכרו של בננו היקר

אליהו ז"ל

שנקטף בשחר נעוריו

בכ"ז אלול תשכ"ד

והוא רק בן ט"ו אביבים

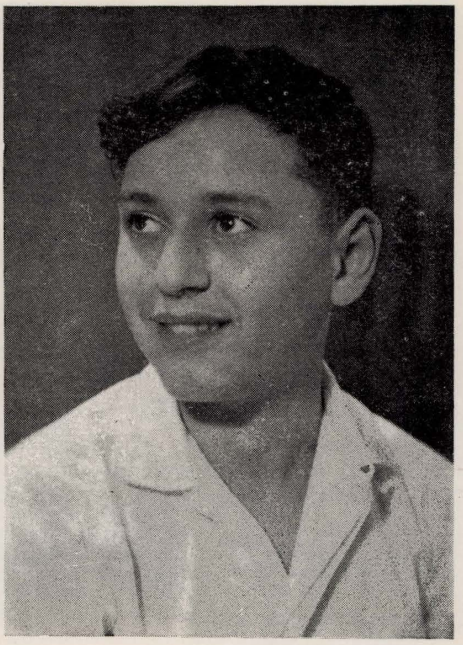

אבל כבד ירד עלינו עם מותו של אלי היקר שלנו. הוא היה דמות מופלאה של נער מלא חיים וברוך כשרון וגדול הצער והכאב על שנעקר מאתנו ללא עת באכזריות כה נוראה.

אלי ניחן בזכרון נפלא, בתפיסה מהירה, בחוש אסתטי מפותח ובכשרו־נות לאמנות. תמיד אופטימי היה. עליז ורענן והבילוי במחיצתו הישרה תמיד מצב־רוח של שמחה ועליצות. כבר משחר ילדותו גילה נטיה לאמנות הרי־קוד, המישחק והציור. חלם שיהיה שחקן־קולנוע. מגיל 6 היה מפתיע את הציבור במסיבות, בחגיגות ובשמחות שונות, בריקודי יחיד, פרי היצירה והאימפרוביזציה שלו, וכבש את הקהל בתנועותיו היפות והגמישות ובמימיקה המפותחת, שעוררו התפעלות. בגיל 10 נרשם לקורס של „במתנו" — תיאטרון לילדים ליד „אהל", ומשתתף אחר־כך בכמה מהצגותיו.

גם בבית־הספר פעיל היה בחוגים הדרמתיים, במסיבות ובחגיגות. מרכז ומארגן בסוף שנת־הלימודים את התערוכות לציור ומלאכה, ועבודותיו קישטו את קירות התערוכה של בית־הספר ומועדון־התנועה אליו השתייך.

אחר גמר הלמודים בבית־הספר העממי המשיך בלימודי ציור וגראפיקה והתקדם יפה בשטחים אלו. ציוריו זכו להערכה והערצה מצד מבקרים ובעיקר הצטיינו תמונות־הנוף שלו. גם בבית־החולים, כשהיה רתוק למיטתו, צייר תמונות שונות למען האחיות והרופאים, שטיפלו בו בנאמנות ובמסירות ועשו את כל המאמצים לרפאו, אולם לצערנו הגדול עדיין קצרה ידו של מדע־הרפואה מלהושיע במחלה הממארת שפקדה את אלי.

היה חביב ונערץ על הילדים בסביבה, כבש את ליבם והתעניינותם במשחקים, סיפורים והצגות. היה מפותח למעלה מגילו, בקי בבעיות האקטואליות ועונג רב היה לשוחח אתו. היה מקבל אורחים ומכירים בחיוך מלבב, בנימוס ובאדיבות, וידע לכבד ולעניין צעירים ומבוגרים כאחד.

מסור היה לחבריו ותמיד מוכן לעזור לאחרים. ברגעים של סבל היה שואל מה חטאו ומה פשעו ומדוע כה התאכזר הגורל המר, כשעוד יחזור הביתה ויוכל להתמסר ללימודים ולעבודתו האמנותית, אולם פתיל הייו נפסק והוא הוציא את נשמתו הטהורה, כשמאחוריו רק 15 אביבים. בעצם התכונה לקראת הבאות — כרע ונפל ומוחו וליבו חדלו לפעול! ולנו, להוריו ואחיו, אין תנחומים.

הוריך:

אנדז'ה (שמלצשטיין) ופנחס טישמן

מיר וועלן אייך
תמיד געדענקען!

שמעון און קריינדל
טישמאַן ז״ל

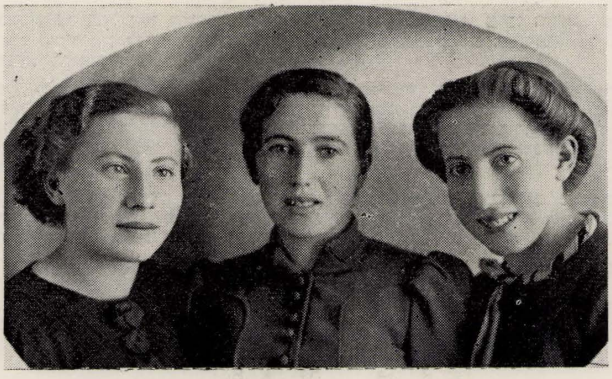

די משפחה טישמאַן־וואַרצמאַן ז״ל

אין טרויער: וועלוול טישמאן און פרוי / ניו־יארק

שמואל ווארצמאן ז״ל

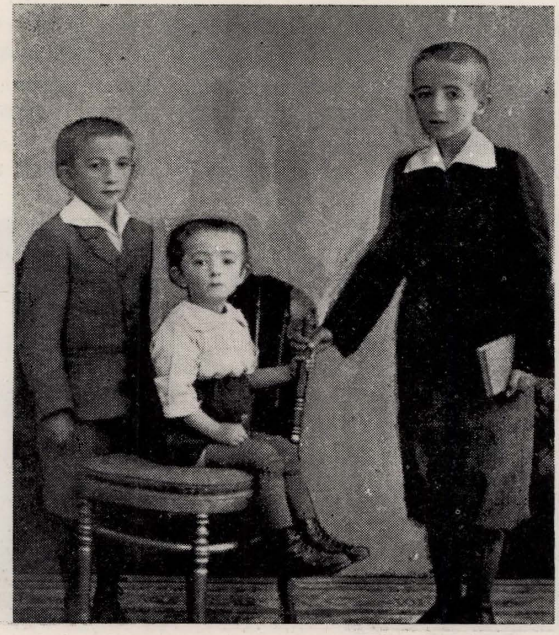

די אייניקלעך פון שמעון טישמאן ז״ל

אין טרויער: זיעלווול טישמאן און פרוי / ניו־יארק

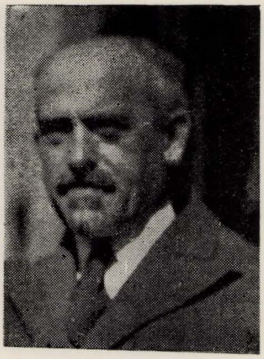

דעם הייליקן זכרון פון
אונדזערע אומגעקומענע

מאמע,
פאַטער, שוועסטער,
מומעס און פעטערס —

אַ ביטערע טרער

אויבן רעכטס: **אונדזער פאַטער שמואל אריה טענענבוים, געבוירן 1888 אין דעמבלין. דעפּאָרטירט פון לאַגער מעריניאק, ביי באַרדאַ (פראַנקרייך) קיין אוישוויץ ענדע אויגוסט 1942.**

אויבן לינקס: **אונדזער שוועסטער סאַרענקאַ טענענבוים, געבוירן 1918 אין דעמבלין. אַרעסטירט דעם 16־טן יולי 1942 אין פאַריס, דעפּאָרטירט געוואָרן אין אויגוסט קיין אוישוויץ.**

אונטן רעכטס: **האַדעס טענענבוים, געב׳ 1902 אין דעמבלין, אומגעקומען מיט איר זון לאַזער אין גטאַ דעמבלין.** אונטן לינקס: **חוה טענענבוים** (1901), **אומגעקומען אין אויגוסט 1942.**

פאַראייביקן: **וואַלף טענענבוים** / פאַריז
בנימין טנא (טענענבוים) / תל־אביב
רבקה יאכימאָוויטש־טענענבוים / וואַרשע

מיין טייערע מאַמע

נחמה רחל שאליט (טענענבוים)

געבוירן 1890 אין לאַסקאראָוו;

אומגעקומען איז געטאָ בריסק

וואָלף טענענבוים

אונדזער אומפאַרגעסלעכע פעטער און מומע **דוד ליכט** און **שאַשע (טענענבוים)**

אומגעקומען אין וואַרשע אויף מוראַנאָוו, בעת דעם אויפשטאַנד אין געטאָ

אונדזער פעטער **מענדל אַפּעלגאָט**

געבוירן אין דעמבלין, דערשאָסן אין

בעשעלערי דעפּאַרטמענט דאראדאין

אונדזער מומע **הינדע** (טענענבוים)

און זייער טאָכטער **ליזאַ** —

דעפּאַרטירט אין 1943 קיין אוישוויץ

פּאַראייביקן: **וואָלף טענענבוים** / פּאַריז
בנימין טנא (טענענבוים) / תל־אביב
רבקה יאַבימאָוויטש־טענענבוים / וואַרשע

צום אייביקן אָנדענק פון דעם טייערן

חיים טראלער

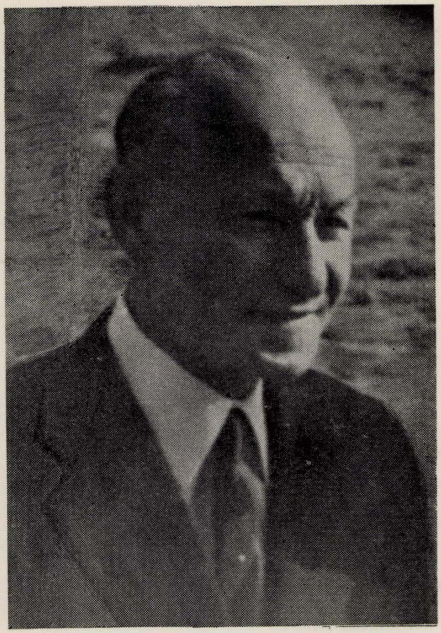

חיים טראלער ז״ל

פאַראייביקן:

זיין פרוי **פּערעלע טראלער**
און פאמיליע / פּאַריז

זיין ברודער **אברהם טראלער**
און פּאמיליע / ישראל

זיין שוועסטער **באשע טראלער**
און פּאמיליע / פוילן

בצער וביגון אנו מבכים את הסתלקותה
ללא עת של אשתי ואמנו היקרה

ריבה טל־טראלר ז״ל

ריבה טל־טראלר ז״ל

המתאבלים:

הבעל **אברהם טל־טראלר**
הבנים **יצחק, אריה, בלה**
ומשפחת שאקו בישראל

צום אייביקן אָנדענק פון

מיינע עלטערן

שאול און **דבורהלע יום־טוב**

מיין ברודער

משה־חיים יום־טוב

פיסל האַלבעסבערג, פּעסל זאַלצבערג

מיינע שוועסטערס **שרה־צירל** און **פּעסל** מיט איר מאַן **אהרן האלבעסבערג**

און זון **משה־חיים**

מיין קוזינקע **פּעסל זאַלצבערג**

אין טרויער:

ישראל און העניע (אייניקלעך) — תל־אביב
שלום־מאטיס יום־טוב (אייניקלעך) — ניו־יאָרק
יצחק־אהרון יום־טוב (אייניקלעך) — ירושלים

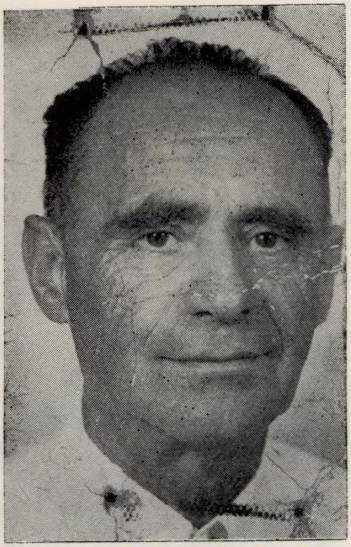

נח עקהייזער ז"ל

נפטר בישראל

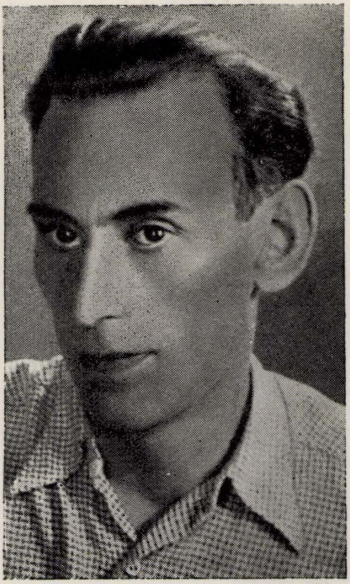

יוסף אקהייזר ז"ל

ניספה בשואה

המנציחים:

פנינה בושקובסקי בת יוסף / ניו־יורק

יעקב אקהייזר / תל־אביב

האחים:

חרש אקהייזר / רחובות

משה אקהייזר / פתח־תקוה

האחיות:

אסתר קינד / פולין

גיטל בירמאן

צום אָנדענק פון יוסף עקהייזער

יוסף עקהייזער האָב איך באַקענט ביי אַ געזעלשאַפטלעכן צוזאַמענטרעף אין ריקע, סוף 1923. פון דער צייט אָן האָט זיך צווישן אונדז אַנטוויקלט אַ פריינדשאַפט. אין יאָר 1927 האָט ער מיר געהאָלפן באַקומען דעם פּאַסטן אין דעמבלין. נאָך מיין באַזעצן זיך אין שטאָט, זענען מיר געווען אין נאָענטע באַציונגען. איך האָב אים אָפט באַזוכט אין זיין ביוראָ פּאַר יורידישע הילף, און אַזוי אויך באַקענט זיין קליענטעלע — קליינהענדלער און האַנטווערקער. אָן אָפּטער אייגנייער ביי אים איז געווען משה־יאָסל האָכמאַן — פּרעזעס פונעם קליינהענדלער־פּאַראיין אין דעמבלין.

יוסף עקהייזער איז געווען אַ טרייער זון פּנעם יידישן פּאָלק. ער האָט זיך אינטערעסירט מיט אַלע געשעענישן אינעם יידישן לעבן און אין דעמבלין גופא — אַ סך געלייסטעט פּאַר דער יידישער באַפעלקערונג, אַ דאַנק זיינע גוטע באַציונגען מיט די באַאַמטע אין דער פּוילישער גמינע, סטאַראָסטע און שטייער־אַמט.

יוסף עקהייזער איז אויך געווען אַן איבערגעגעבענער מאָן און פּאָטער, וועלכער האָט געזאָרגט פּאַר זיין פּאַמיליע, אָפילו אין די שווערסטע מינוטן אין זיין לעבן. ער האָט זיך געקענט ראָטעווען פון אַרויספירן קיין דייטש־לאַנד, נאָר ער האָט געגלייבט, אַז זיין פּרוי און טאָכטער זענען אַהין פּאַרשיקט געוואָרן און נייטיקן זיך דאָרט אין זיין הילף. ער איז אומגעקומען אויף דער פּאַרשאָלטענער דייטשער ערד.

כבוד זיין אָנדענק!

ד"ר קלמן פּריס / פּתח־תקוה

הטייס **אלכסנדר קסטנבאום (ערמון)** ז"ל

נולד בדמבלין ב־31 במארס 1941

נפל במלחמת ששת הימים בשמי סיני — ב־1967

שלוש שנות ילדותו הראשונות עשה עם משפחתו במחנה־כפייה גרמני.
ב־1950 עלה ארצה. תחנתו אחרונה היה קיבוץ גן־שמואל.

המנציחים:
פרימה ורפאל קסטנבאום / ישראל

בצער רב וביגון קודר אנו מבכים את בני משפחתנו שנרצחו ע"י הנאצים ימח שמם

יהושע בלומה פייגה שטמלר

רייזיל רחל אברהם

לייבעלע

אבינו ר' **יהושע** ברב' בנימין **שטמלר** ז"ל
אמנו **בלומה שטמלר** מהבית אַדלסברג ע"ה
אחינו **אברהם שטמלר**, אשתו **פייגה** מהבית רוטרמן
ובנותם **רחל, שבע, לאה**
אחיותנו **רחל**, בעלה **פנחס ליכטברויט** ובנם **בנימין**
רייזל שטמלר ואחינו הצעיר **לייבעלע שטמלד**

המתאבלים:
שמואל, שרה שטמלר ומשפחתם
בנימין, רוזה שטמלר ומשפחתם
יצחק, ברכה שטמלר ומשפחתם
ישראל

על אלה אנו בוכים:

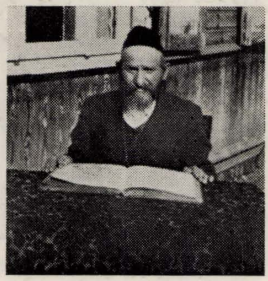

דוד רוזנברג (מוטל שוחטס)
נרצח ע"י הגרמנים ב־1942

רבקה (צ'רנחס) **רוזנברג**
נפטרה ב־1934

שיפרה רוזנברג, פרטיזנית,
נרצחה ביערות פולין

המנציחים:
חיה גולדפרב־רוזנברג
יעקב רוזנברג / תל־אביב

מינדל גולדפרב־רוזנברג
נפטרה ב־1930

הרשל גולדפרב, נרצח ע״י הגרמנים ב־1942

גולדה גולדפרב (נרצחה ב־1944)

בועז ואטיל רוזנברג וילדיהם:
גולדה, צ׳רנה, שבע, יצחק, נחמה,
מוטיל ואברהם —
שנרצחו ע״י הגרמנים ב־1942

צ׳רנה גולדפרב (נרצחה ב־1944)

המנציחים:

חייה גולדפרב
יעקב רוזנברג
חנה אוחוביצקי־גולדפרב
נחמה וייסברוט־גולדפרב — תל־אביב

מיר וועלן אייד תמיד געדענקען!

חיים־ראובן ראָזענבערג, אומגעקומען אין 1940, אין עלטער פון 50 יאָר.

איטשע ראָזענבערג, אומגעקומען אין 1944, אין עלטער פון 17 יאָר.

שיינדל ראָזענבערג, אומגעקומען 1940, אין עלטער פון 47 יאָר.

איטשע ראָזענבערג, אימגעקומען אין 1940, אין עלטער פון 17 יאָר.

איידל־לאה ראָזענבערג, אומגעקומען אין יאָר 1941, אין עלטער פון 70 יאָר.

אברהם־לאָזער ראָזענבערג, אומגעקומען אין יאָר 1941, אין עלטער פון 7 יאָר.

איטשעלע ספעקטאָר, אומגעקומען אין 1941, אין עלטער פון 16 יאָר.

פסח בלושטיין, אומגעקומען אין 1940, אין עלטער פון 39 יאָר.

חייה־פעסל ראָזענבערג, אומגעקומען 1940, אין עלטער פון 18 יאָר.

פֿאַראייביקן:

חיה־ברכה, פייגע, כאנטשע

חיים ראובן ראָזענבערג און משפחה

פסח בלאָשטיין

שלום ראָזענבערג

פעסל ראָזענבערג

צום אייביקן אָנדענק פון די אומפאַרגעסלעכע:

איטשע אורבאַך
געב׳ 1908, אומגעקומען 1944

רחל ראָזענבערג
נפטר געוואָרן אין אַמעריקע

יעקב־מענדל ראָזענבערג
אומגעקומען אין יאָר 1945

רויזע־מינדל צרידמאַן
עשטאַרבן אין יאָר 1934
אין עלטער פון 34 יאָר.

פריידאלע ספּעקטאָר־ראָזענבערג
דערמאָרדעט געוואָרן דורך די א. ק. אין דעמבלין איז עלטער פון 23 יאָר — אין יאָר 1945, נאָך דער באַפרייונג.

אין טרויער פאַרבליבענע:

משה־איטשע, דאָרקע און מאָטל ראָזענבערג
אין אַמעריקע און די פאַמיליע אין ישראל

לזכרון נצח!

דייטשר משה־חיים ז״ל
נפטר בשנת 1942 בישראל

יוסף לונדון ז״ל
ניספה בשואה

פרל לונדון (דייטשר) ז״ל

חלקה לונדון ז״ל

הרשק לונדון ז״ל

קובה לונדון ז״ל

המנציחים:

חנה ומרדכי רוזנוויין / תל־אביב

לזכר יקירינו:

אבי היקר
יחזקאל זאב רוזנויין ז"ל

אמי היקרה
טובהלה צשינסקי
מבית וואכנהייזר

אחי היקר
יצחק־אייזיק רוזנוויין
ובנותיו **גיטלה ומרים**

אחותי **לאהלה** עם בעלה **בנימין פלדגייאר**
שנרצחו על־ידי קלגסי היטלר ימ"ש

מתאבלים: **חנה ומרדכי רוזנוויין** / תל־אביב

לזכרון עולם

של הורי, אחי ואחיותי, שנפטרו ואלה שנרצחו ונשרפו כיהודים טהורים עם משפחותיהם על קידוש־השם על־ידי הנאצים הגרמנים, פראי־אדם במחנות השמדה.

ארץ, אַל תכסי דמם! ארורים יהיו הגרמנים הנאצים
ותמחה את שמם מתחת פני השמים — ונאמר אמן.

אב ר' **יצחק אייזיק רוזנוויין** ע"ה בן לייבקה (אריה) ע"ה, נפטר בדמבלין ח' באייר 1919.

אמי **נחמה לאה רוזנוויין** ע"ה בת חיים מאיר ע"ה, משלשלת השל"ה הקדוש, נפטרה בוארשה ח' בתמוז 1923.

אחותי **ברכה חוה רוזנוויין** ע"ה בת יצחק אייזיק ע"ה, נפטרה בוארשה י"ד באב 1925.

אחי **אברהם לייב רוזנוויין** ע"ה בן יצחק אייזיק ע"ה, נפטר בדמבלין י"ח בטבת 1920.

אחי **אליעזר רוזנוויין** ע"ה בן יצחק אייזיק ע"ה, נפטר בוארשה 1931.

אחותי **פסה מינדל רוטמן** לבית רוזנוויין הי"ד ובעלה **משה רוטמן** הי"ד,

בתם בת ה־6 **הניה רוטמן** הי"ד, שנהרגה על קידוש השם במחנה ההשמדה טרבלינקה ב־1943.

אחותי **הודל פייגנבלום** לבית רוזנוויין הי"ד ובעלה **יהודה (יודל) פייגנבלום** הי"ד,

בנם **אליעזר** בן ה־8 הי"ד, שנהרגו על קידוש השם במחנה השמדה בטרבלינקה, 1943.

על כל אלה דאבה נפשי ולשכוח לא אוכל ויהי זכרם ברוך.

הבן והאח **ישראל רוזנוויין**, רמת־גן

נר לנשמות יקרי משפחת אשתי שנפטרו ואלה שנהרגו על קידוש השם
על ידי הנאצים הארורים ימח שמם

אבי ר' **אריה סיגל** בן אליעזר ע"ה, נפטר בלבוב 1930.

אמי **ברוינה סיגל** בת צבי הי"ד.

אחי **צבי סיגל** בן אריה ומשפחתו הי"ד.

אחותי **אתל סיגל** בת אריה ומשפחתה הי"ד.

אחותי **קלרה סיגל** בת אריה הי"ד.

כל אלה נרצחו ונשרפו בטרבלינקה ב־1943 על ידי הרוצחים הנאצים.

אחי **אברהם** בן אריה **סיגל** הי"ד, נרצח בהונגריה.

את יגוני על כל אלה אשא בליבי עד יומי האחרון. יהי זכרם ברוך.

הבת והאחות **גיזה רוזנוויין** לבית סיגל, רמת־גן

לזכרון עולם

די משפּחה פון ר׳ נתן־דוד טאַרבינער מיט זיינע קינדער און אייניקלעך:

מאַלי, באַשע,

יהודית, אליעזר,

בער. זיין פרוי און קינד

— פאַרפיניקט מיט אַלע דעמבלינער קדושים דורך די דייטשע מערדער.

די **משפּחה אַקסעלראַד**, געלעבט אין דעמבלין פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה, לעצטנס אין וואַרשע, פּאָוויץ 62. פאַרפיניקט געוואָרן אין די לאַגערן און אין געטאָ וואַרשע.
יהא נשמתם צרורה בצרור החיים.

מיין פאָטער **יוסף אַקסעלראַד** בן ישראל ע״ה — נפטר געוואָרן אין וואַרשעווער געטאָ אין 1940. מיין מוטער **שיינדל אַקסעלראַד** ע״ה, בת צבי הערשל — נפטר געוואָרן אין וואַרשעווער געטאָ, 1941.

ברודער **לייבל אַקסעלראַד** בן יוסף, זיין פרוי **רחל**, טעכטער **אסתר** און **מנוחה**.

מיינע ברידער **הערשל** און **ישראל**.

שוועסטער **צביה־לאה**, איר מאַן **יעקב נעלקין**, זייער זון **דוד־יחיאל**, טאָכטער **ליבע**.

שוועסטער **שרה**, מאַן **ישראל־דוד לעווקאָוויטש**, זיירע טעכטער **מנוחה** און **חייה**

און ½2־יאָריק אייניקל **חיימל**

אַלע דערמאָרדעט דורך די נאַציס אין טרעבלינקע, סאָביבאָר, מיידאַנעק, אוישוויץ.

אין טיפן צער וועל איך שטענדיק טראָגן אין האַרצן אייער אָנדענק
און זאָל די פאַראייביקונג אין ספר יזכור דינען אַלס מצבה.
ארץ, אַל תכסי דמם — ויהא זכרם ברוך!

פאַראייביקן:

רבקה יצחקי לבית **אקסעלראַד** / טאָראָנטאָ, קאַנאַדע

(טאָכטער, שוועסטער און מוטער פון אומגעקומענעם זונעלע חיימל בן שלמה לערמאַן)

מיר וועלן דיך קיינמאָל נישט פאַרגעסן,
אונדזער טייערן פאָטער און מאַן

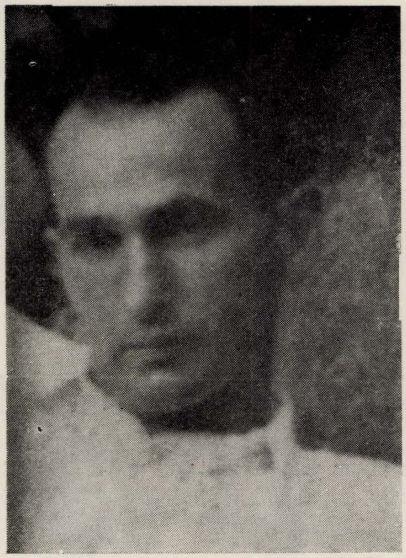

שמשון ראָזענמאַן ז״ל

וועלכער איז געשטאָרבן, ווי נאָר ער איז באַפרייט געוואָרן פון טויטן־לאַגער

אין שטענדיקן טרויער פאַרבליבן:

פרוי	חנה ראָזענמאַן
זון	יצחק ראָזענמאַן
טאָכטער	אידאַ בובים / פּאַריז
טאָכטער	הדסה ווײַנטראָוב / פּאַריז
שוואָגער	חיים־מאיר גאָלדבערג / ישראל
שוועסטער	שרה גראָפּאק
שוואָגער	אברהם גאָלדבערג / פּאַריז

נר תמיד למשפחתי שניספתה ע"י הנאצים ימ"ש.
זכרם הקדוש לא ימוש מליבי לנצח — באהבה וביגון אזכור את

אבי ר' **מרדכי־שמואל גולדמן**; אמי **רחל** (מבית רוטרינג),
אחי **פנחס**, אשתו וילדיהם; אחי **לייביש**, אשתו וילדיהם; אחי **הרשל**.
אחותי: **לאה**, בעלה וילדיהם, **מרים־דבורה**, **חייה־אסתר** ת. נ. צ. ב. ה.

משפחת גולדמן

המתאבל: **נחמן גולדמן** עשרת, ישראל

א **נר תמיד**

מיין פאטער
דוד שילדקרויט

מיין מוטער
אסתר שילדקרויט

מיינע שוועסטער
חנה, גאלדע (זהבה)

מיינע ברידער
אברהם און **יוסף שילדקרויט**

פאראייביקט:
ישראל שילדקרויט / אויסטראליע

יוסף שילדקרויט ז"ל

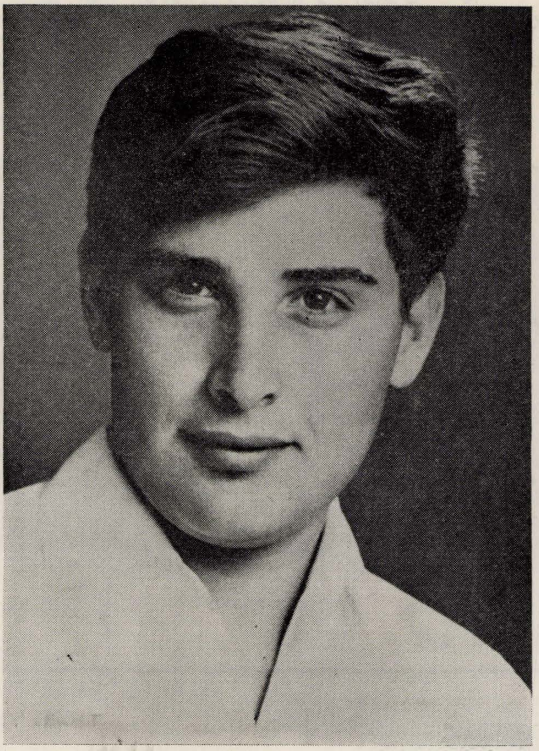

הצנחן **שמאי שאייביץ'** ז"ל

נולד ב־18 באפריל 1948.

נפל על משמרתו בפעולה בעמק בית־שאן, ב־19 בספטמבר 1968.

השתתף במלחמת ששת הימים ביחידה קרבית, נטל חלק בפעולת כראמה.

הצטיין במסירותו ואחריותו.

המנציחים:

ההורים: **מיכאל ושרה־לאה** / ישראל

אחותו: **דינהלה שייאביץ'** / ישראל

צום אייביקן אָנדענק פון דער פאַמיליע שפיראָ

חנה שפירא

שנור גאָלדע שפירא

טאָכטער יהודית שפירא

זון יעקב שפירא

זון מנשה שפירא

שנור חייה שפירא

מנשהס זון יעקב שפירא

מנשהס אייִדעם (יהודיתס מאַן)
שלמה בראַנדשפיגעל

אין שטענדיקן טרויער:

אסתר שפירא־טענענבוים / פאריז

מיין מוטער **שטיינבוך פּעסע**

מיין שוועסטער **גאַלדשטיין ליבע**

קליינער מלכה, שטיינבוך רחל, שטיינבוך שיינדל

פאַראייביקט: **מענדל שטיינבוך** / פאַר. שטאַטן

מיין מוטער **דינעלע פייגענבוים**

צום
אייביקן
אַנדענק

מיין פעטער **יאַנקל באָרענשטיין**
פאַראייביקט: **איטע אַבראַמאָוויטש (פייגענבוים)**

צום אייביקן אַנדענק פון מיין טייערע פרוי
און ליבע מיטער

גיטעלע אבענשטיין ז"ל

נפטר געוואָרן אין ניו־יאָרק

דער־מאַנען אין טרויער:

דער מאַן
אברהם אבענשטיין / ניו־יאָרק

די טעכטער:
מאניע אבענשטיין־מלחי און משפחה / ישראל
לאָדזשא ראָזענבערג און משפחה / ניו־יאָרק
צעשע צימבראָוויטש און משפחה / ניו־יאָרק
רעגינע באָרקאָוויטש און משפחה / ניו־יאָרק

צום אייביקן אָנדענק
פון מיין אומפאַר־
געסלעכן מאַן
יהודה־צבי (יידל)
אַבענשטיין
געבוירן אין יאָר 1906,
אומגעקומען אין יאָר
1945 דורך די דייטשע
מערדערס.

אַנשטאָט אַ מצבה!

אין טרויער:
חייה אַבענשטיין
פּתח־תּקוה

צום אָנדענק פון מיין אומגעקומענער משפּחה

מיין ברודער **אברהם דאַנאָוויטש**
מיין שוועסטער **שרה דאַנאָוויטש**
די פאַמיליע **ניסענבלאַט**
דוד ניסענבלאַט
ביילע ניסענבלאַט
לאה־שיינדל ניסענבלאַט
חנהטשע ניסענבלאַט
גוטשע ניסענבלאַט
נעכטשע ניסענבלאַט

פאַראייביקט: **משפּחה דאַנאָוויטש** אין ישראל

צום אייביקן אַנדענק פון די טייערע

ישראל־לייב איינשינדלער　　בלומע איינשינדלער און קינדער

שרה־לאה איינשינדלער　　אסתר איינשינדלער, מאַן און קינדער

אברהם איינשינדלער　　מאַשע איינשינדלער און קינדער

אין טרויער:

אהרון־זלמן איינשינדלער
בארנע איינשינדלער און פרוי
רוזשקע זאלצבערג־איינשינדלער
מאַשע איינשינדלער (פעוויטש) און מאן
שיקאַגא

צום אייביקן אַנדענק
פון מיינע טייערע:

משה, ליבע, לאה,
סימע, צירל, מלכה
און אלתר
רעזניקאָוויטש

און די פאַמיליע:

אביגדור, נעכע,
רבקה און גנענדל
בארקאָוויטש

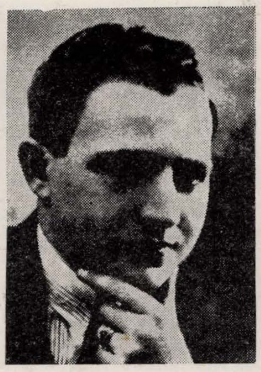

בארקאָוויטש אביגדור

בארקאָוויטש נעכע (דזשענטשאל)

אין טרויער:

יידל און דבורה רעזניקאָוויטש / ניו־יארק

כ׳וועל זיי תמיד געדענקען!

מיין שוועסטער

מרים שילינג־צימבראָוויטש

מיין פאָטער **יצחק שילינג**

מיין שוועסטער

נעמי שילינג־פוטערמאַן

אין טרויער:

צעשע שילינג־מאַנדלבוים און משפּחה / ישראל
רבקה שילינג־לוקסענבורג און משפּחה / ניו־יאָרק
שמואל שילינג און משפּחה / ניו־יאָרק

לזכר הורי, אחיותי, סבא וסבתא, דודים ודודות שניספו בשואה
על־ידי הנאצים הארורים וגרוריהם —

אבא **חיים־שמואל גרבובניק**, אמא **מאַטיל**,

אחיותי: **שיינדל**, **סרקה**, **רבקה**) **חייה**; סבא **יואל פלדמן**, סבתא **סימה**,

דוד **לייבל פלדמן**, דודותי: **לאה**, **אסתר־רייזל**, **חנה ושרה**

מתאבלים מרה: **אהרון גרבובניק ומשפחתו** / נתניה

אסתר זאבוראָווסקי־פייגנבוים ז״ל

צום אָנדענק פון דעם האַרציקן, גוטן מענטש,
די טרייע, איבערגעגעבענע מומע אונדזערע

אסתר זאבוראָווסקי־פייגנבוים ז״ל

פאַרשאַלטן זאָל זיין אויף אייביק דאָס דייטשע
מערדער־פאָלק ווָאס האָט פאַרשניטן דיין לעבן
אין די בליענדיקסטע יאָרן.

גרויס און אומפאַרגעסלעך איז אונדזער טרויער.
מיר וועלן דיך תמיד האָבן פאָר אונדזערע אויגן.

מרדכי און שרה־יהודית
דאַווידאָוויטש־טייכמאַן

צום אייביקן אָנדענק פון מיינע טייערע קינדער,
וועלכע זענען אומגעקומען דורך די היטלער־רוצחים

ישראל־טוביה און הענער טענער

אין טרויער:
שרהלע טענער / תל־אביב

צום אָנדענק פון מיינע אומפאַרגעסלעכע עלטערן און ברודער

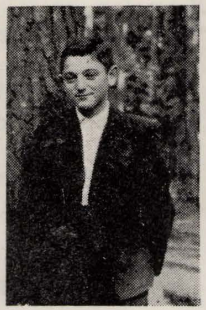

אליעזר טייכמאַן הערש טייכמאַן איטע־רחל טייכמאַן

זיידע ר׳ חיים־שמעון ווינווארצעל ז״ל; באָבע שיינדל ווינווארצעל ע״ה
לאהלע טייכמאַן ע״ה

אין שטענדיקן טרויער:
אַנקאַ יאָסקאָוויטש־טייכמאַן און פאַמיליע / חולון

צום אייביקן אָנדענק

פון מיין טייערן ברודער

צדוק יום־טוב ז״ל

פאַראייביקן: **לייבל און רחלע יום־טוב** / שדה נחום

אַנשטאָט אַ מצבה אויף די אומבאַקאַנטע קברים פון די משפחות:

לוקסענבורג שיינדל

לוקסענבורג געניע

לוקסענבורג יחיאל

לאַנגלעבן עקיבא, שרה־גיטל, שמואל, פייגע, יעקב, צירל און **ראָזאַ שטיינפעלד ישראל, מרים־דינה לייביש, יהודית, פערעלע, מאַניש, לאהטשע** און **שמואל־נחום לוקסענבורג, וועלוול** און **בערל לוקסענבורג בערל, חייה, לייבל, אלי, ידידיה, יחיאל** און משפחה, **געניע, שיינדל, פרץ, דוד, צפורה** און דריי קינדער, **פריידע, מאַניש** און **לאהטשע**

טרויערט: **שרה לאַנגלעבן** / מאַנטרעאַל, קאַנאַדע

צום אייביקן אַנדענק

פון דער פאַמיליע פודלע —

מיין מאַן **שלום פודלע**

זיין פאַטער **הערש פודלע**

זיין מוטער **דינע פודלע**

אין טרויער:

בריינדל פודלע / חדרה

איך וועל אייך תמיד געדענקען

מיין פאַטער **יידל סאַמעט**

מיין מוטער **פייגע־לאה סאַמעט**

און **מענדל צוקערמאַן**

אין שטענדיקן טרויער:

בנימין סאַמעט / פאר. שטאטן

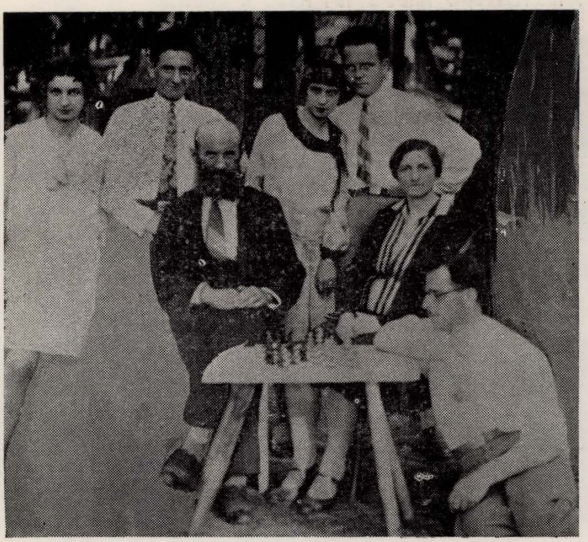

צום אייביקן אַנדענק
פון אונדזערע
עלטערן

יוסף און **מרים**
(האַנדעלסמאַן) **רובין**,
ברודער **אבא רובין**,
(זשעליכאָווסקי)
די שוועסטערס
מינע רובין
און טאָכטער **לילי**,
פּאָלע רובין
עקהייזער
מיט איר טאָכטער
האַלינע,
שוואָגער **אפרים**
פשעדנוווענק
און זון
איזשא

אין טרויער: **שאול רובין, דאָרא פשעדנוווענק (רובין)** / פּאַריז
משה רובין / נתניה

איך וועל תמיד געדענקען

מיין טייערע שוועסטער

פּאָלע עקהייזער (רובין)

טראַגיש אומגעקומען

מיט איר טאָכטער

האַלינע

פאַראייביקט:
משה רובין / נתניה

אַנשטאָט אַ מצבה דער משפחה לוקסענבורג ז״ל

שיינדל שטאַמלער־לוקסענבורג

פראַניע לוקסענבורג

שמואל־נחום לוקסענבורג
לאהטשע לוקסענבורג
יחיאל לוקסענבורג
פראַניע לוקסענבורג
וויעשעק לוקסענבורג
געניע לוקסענבורג
שיינדל לוקסענבורג
פּרץ לוקסענבורג

יחיאל לוקסענבורג, זיין פּרוי פראַניע
זייער קינד וויעשעק, געניע לוקסענבורג

אין טרויער:
בנימין שטאַמלער / ישראל
אברהם לוקסענבורג / שוועדן

לזכרון נצח

למשפחת קאצ'קה

שניספה בשואה

המנציחים: **אליעזר קאצ'קה** / תל-אביב

אהרון קאצ'קה / קיבוץ נצר-סירני

נר תמיד לזכרם של

יחיאל וחנה רוטרמן

בנותיהם **פייגה ומאניה**

בניהם **יחזקאל ואהרון**

אליעזר ולאהצ'ה רוטרמן

וילדיהם **איטה, שבע ורייזל**

המורה-הוראה **מנדל ליכטנשטיין** ורעייתו **אסתר**

וילדיהם **ישראל, משה, ברל, חיים וחייה**

מתאבל: **ראובן רוטרמן** / חיפה

צום אייביקן אָנדענק פון

מיין פאָטער **יצחק בערגמאַן**

מיין ברודער **ישראל־אהרון בערגמאַן**

אין טרויער:

יחיאל בערגמאַן / שיקאַגאָ

מיר וועלן אייך קיינמאָל ניט פאַרגעסן!

העניעק זאַלצמאַן

בן־ציון האָניגסבוים

רייזעלע האָניגסבוים

חוהלע האָניגסבוים

בלימעלע האָניגסבוים

פאַראייביקט: **איטע קאַרמיראָל (סאַמעט)**

שיקאַגאָ, פאַר שטאַטן

צום אָנדענק פון מיין קוזינע וואָס איז אין וואַרשעווער געטאָ געוואָרן דורך משה רובינשטיין אין יאָר 1941 און מיט אַ יאָר שפּעטער אומגעקומען אין סאָביבאָר —

מאַנדעלבוים פערל

מאַנדעלבוים באַשע און גיטל

אין טרויער:
משה רובינשטיין און פאמיליע / קאָנאַדע

צום אייביקן אָנדענק

פון מיין אומפאַרגעסלעכע פרוי

חוהלע רובינשטיין (האָכמאַן)

און קינד

פאַראייביקט: **נתן רובינשטיין** / חיפה

צום אייביקן אָנדענק פון

מיין פאָטער **יאָסל אייכענבוים** ז״ל
מיין מוטער **מלכה אייכענבוים (איינשינדלער)** ע״ה
מיין שוועסטער **שרה יודענשניידער (איינשינדלער)** ע״ה
איר מאַן **מאיר יודענשניידער** און קינדער ז״ל
איר שוועסטער **טעמע אייכענבוים** ע״ה
איר שוועסטער **הענטשע אייכענבוים** ע״ה

אומגעקומען דורך די נאַציס

אין טרויער:
יצחק אייכענבוים און פאַמיליע / פאַר. שטאַטן

צום אייביקן אָנדענק פון

מיין פאָטער **משה מילגרוים** ז״ל
מיין מוטער **זלאַטע מילגרוים** ע״ה
מיין שוועסטער **שיינדל מילגרוים** ע״ה

אומגעקומען דורך די נאַציס

אין טרויער:
פייגע געמביצקי (מילגרוים) און פאַמיליע / פאַר. שטאַטן

צום אייביקן אַנדענק פון אונדזער פאַמיליע

פאַטער	דוד שלמה פוקס
מוטער	חייה איידל פוקס (איינשינדלער)
ברודער	יצחק פוקס
זיין פרוי	ברריינדל פוקס (אַדענשטיין)
ברודער	משה פוקס
זיידע	פייוול איינשינדלער
באָבע	האַדעס איינשינדלער (מילגרוים)
פעטער	העניך געדאַנקענשטיין
מומע	לאה גראַנעק (איינשינדלער)
זייער טאַכטער	וועלוול איינשינדלער
פעטער	שרה גראַנעקשטיין
מומע	העניע איינשינדלער
זייערע קינדער	חיים, שמאי, לייבל, משה, יצחק
אונדזער שוועסטער	טעמע טישלער (פוקס)

— דורכגעמאַכט דעם לאַגער אין דעמבלין

ביז צו דער באַפרייאונג: געשטאַרבן אין קאַסטאַריקא דעם 1.7.1969

טעמע טישלער (פוקס)

פאַראייביקט:

שרה פייפער (פוקס) / בני־ברק

שמאי פוקס / תל־אביב

יד למשפחות שניספו — ולא נשאר להן שריד שינציח את זכרם

אַ יאָרצייט־ליכט די אומגעקומענע משפחות, פון וועלכע
ס׳איז קיינער ניט גענליבן צו פאַראייביקן זייער אָנדענק

ועד יוצאי דמבלין־מודז׳יץ

רוטשילד משה ז״ל

איידלמאַן יוסף ז״ל

אברהם שילינגער ז״ל

צביה אָפּעס ז״ל

בלושטיין ז״ל

יד למשפחות שניספו — ולא נשאר להן שריד שינציח את זכרם

אַ יאַרצייט־ליכט די אומגעקומענע משפחות, פון וועלכע
ס׳איז קיינער ניט געבליבן צו פאַראייביקן זייער אָנדענק

ועד יוצאי דמבלין־מודז׳יץ

רעכטמאַן שמואל ז״ל

בורשטיין יונה ז״ל

אסתר פוטערפלאַם ז״ל

גאָלדפינגער דוד ז״ל

שטאַמלער מאיר ז״ל

שטאַמלער ליפּא ז״ל

יד למשפחות שניספו — ולא נשאר להן שריד שינציח את זכרם

אַ יאַרצייט־ליכט די אומגעקומענע משפחות, פון וועלכע
ס׳איז קיינער ניט געבליבן צו פאַראייביקן זייער אָנדענק

ועד יוצאי דמבלין־מודז׳יץ

שטערן שלמה ז״ל

פערלשטיין יעקב ז״ל

זילבערמאַן חיים ז״ל, בן יוסקה

פייגענבוים אליעזר ז״ל

איגליצקי משה ז״ל

יד למשפחות שניספו — ולא נשאר להן שריד שינציח את זכרם

אַ יאָרצייט־ליכט די אומגעקומענע משפחות, פון וועלכע ס׳איז קיינער ניט געבליבן צו פאַראייביקן זייער אָנדענק

ועד יוצאי דמבלין־מודז׳יץ

וואָלף פלאַמענבוים ז״ל

אלתר רובינשטיין ז״ל

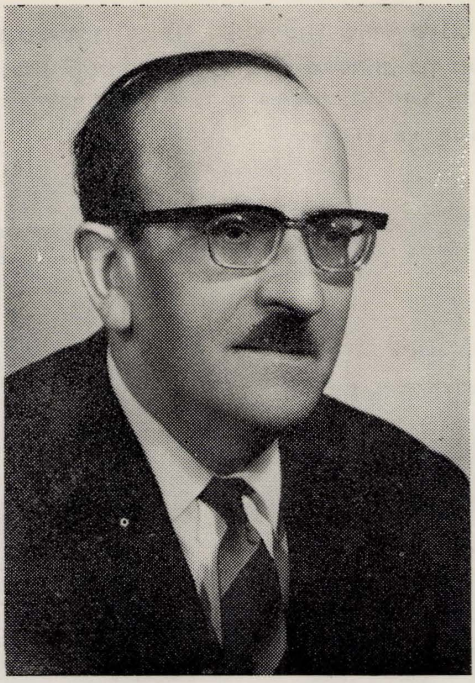

אברהם שולמן ז"ל

קשה להשלים עם הידיעה הטרגית שנתקבלה מבריסל (בלגיה) על פטירתו הפתאומית של חברנו היקר אברהם שולמן ז"ל שנפטר בתאריך 25.12.1969.

רצה הגורל שדמותו וזכרונו ירשמו בספר יזכור לקדושי עירנו — הספר שהוא היה בין היוזמים והדואגים להופעתו. מסירותו היה ללא גבול וכמה שמח והתכונן לבוא ארצה לערב סיום־הספר.

איש אציל רוח, ידיד וחבר. אהב את משפחתו והיה מסור לה בלב ונפש. כמה שמח להפגש עם בני עירו, ראה את כולם כבני משפחתו.

איש חולה היה ולחם בעקשנות במחלתו. למרות שלא היה איש דתי התרגש מאד בעת ביקורו ליד הכותל המערבי. כשביקר במרתף השואה בכה כילד קטן... בכדי האפר ראה את משפחתו השרופה.

במלחמת ששת הימים שלח את שני בניו ארצה. גם הוא ורעיתו באו לישראל להיות בזמן הקשה.

כמה אהב את הארץ. כל חלומו היה לעלות ארצה. במכתבו שנתקבל לפני מותו ביקש למצוא דירה עבורו. המות הפריך את התגשמות חלומו.

כל יוצאי עירנו מתאבלים על מותו ומשתתפים בצער המשפחה.

ת"א־יפו, 30.12.1969 י. רוזנברג / תל־אביב

תוכן הספר ● אינהאַלט פון בוך

הקדמה 5
פאַרוואַרט 7

א. היה היתה עיירה ● געווען אַמאָל אַ שטעטל 9
לתולדות אירנה־דמבלין (ממקורות היסטוריים) 11
צו דער געשיכטע פון אירענאַ־דעמבלין (לויט היסטאָרישע מקורות) 13
ב. דעמבלין — די שטאָט אויפן שוועל פון הייַנטיקן יאָרהונדערט 18
ר׳ אברהם שמלצשטיין ז״ל — זכרונות ממלחמת העולם הראשונה 41
אַנדזשע שמעלצשטיין־טישמאַן — וואָס איך געדענק פון מיין היים־שטעטל . . 44
חיים טראלער ז״ל — דעמבלין־מאַדזשיץ מיט אַ 50 יאָר צוריק 59
וועלוול טישמאַן — פון דער ערשטער וועלט־מלחמה — און שפעטער . . . 68
מעכלע קאַפלאַנסקי־בוקשפאַן — אַ שטעטל ווי אַלע שטעטלעך 73
ד״ר קלמן פאַריס — מיינע זכרונות פון דעמבלין 75
בנימין סמיט — דערינערונגען פון אַמאָל 83
דוד ווייכמאַן — זכרונות און געשטאַלטן פון מיין געבורט־שטאָט 84
יצחק־אהרון יום־טוב — אַ גרויסע, יידישע משפחה... 91
יצחק אַפּעלגאָט — פון דער פאַמיליע און פון שטעטל 93
ישראל רוזנוויין — מימי הילדות 96
פון דעמבלינער שטייגער (אויסצוגן פון אַ „לעבעדיקע צייטונג״) 99
פידעליס סטעמפּיען — יידן אין דעמבלין ביז דעם חורבן 103
חיים־מאיר גאַלדבערג — מענטשן און געשעענישן אין דעמבלין 122
אריה בוקשפאַן — המפלגות בדמבלין־מודז׳יץ 134
לייבל בוקשפאַן — חסידיש, ציוניסטיש, קאָמוניסטיש 139
אברהם גאַלדבערג — זוכענישן פון דער יוגנט 146
לייבל נאַדלפאַדים — די ערשטע 7־קלאַסיקע יידישע קאָעדוקאַציע־שול . . 148
בנימין זילברמאַן — מפלגות ודמויות 151
משה וואַסערמאַן — פראָפעסיאָנעלע טעטיקייט, קולטור־אַרבעט, געשטאַלטן . 170
בנימין זילבערמאַן — האַנטווערקער־ און סוחרים־פאַריין 184
הערשל ניסענבוים — פונעם אַרבעטער־לעבן אין דעמבלין 187
רויזע העלדמאַן־באַנטמאַן — אונדזער יידישע באַנק 195
דוד שולמאַן — די היים, רעוויזיאָניסטישע אַרגאַניזאַציע, מאַדזשיצער חסידים . 196
צבי אייכנבערנער — די ימים־נוראים אין שטעטל 200
א. ב. ידור — בהיכל הנגינה 205

ב. דמויות ● געשטאַלטן 209
שלושה רבנים מגזע מודז׳יץ ● דריי רבנים פון מאַדזשיצער גזע:
רבי ישראל האדמו״ר ממודז׳יץ ונגוניו — מ. קיפניס 211

דאָס לעבן, שאָפן און פּטירה פון מאָדזשיצער רבין ר׳ שאול טאובּ —
שמואל ראָטשטיין 221
חסידישע געזאַנגען פון מאָדזשיצער רבין — (פון אַ צייטונג) 227
ממודז׳יץ עד רחוב דיזנגוף — נ. בר־אורין 234
ר׳ אברהם שמלצשטיין ז״ל — אריה בוקשפן 237
מכתבים ותגובות על כתבי אבי — אַנדז׳ה שמלצשטיין 238
אבי אברהם הלוי שמלצשטיין — אינז׳ זאב שמלצשטיין 244
בנימין דמבלין (טייטלבוים) — מרדכי חלמיש 246
ב. דעמבלין טייטלבוים — (לעקסיקאָן פון דער יידישער ליטעראַטור) . . 248
בנימין טנא — ג. קרסל 249
חיים טראלער — וואַלף טענענבוים 251
פון אונדזערע געשטאַלטן — בנימין זילבערמאַן 252
שמואל (אוראליס) רובינשטיין — אריה בוקשפאַן 269
צום אַנדענק פון מיינע טייערע און נאָענטע — שפּיראַ־בראַנדשפּיגעל . . . 271
נח עקהייזער ז״ל; שמעון „דער הייזעריקער״ — צבי אייכנבערענער . . . 272
די משפּחה סענדיוויצער — מענדל גאָלדשטיין 276
ר׳ דוד בן שמעון זילבערמאַן (פאקערס) ז״ל — משה וואַסערמאַן . . . 276
איר לעבנס־וועג — בלויז מעשים טובים — זהבה אמיץ 277
צום אַנדענק פון אלתר און בינע־רחל פרידמאַן — חייה גאָלדפּאַרב . . . 279
ר׳ יעקב אַפּעלבאַט — יצחק אַפּעלבאַט 279
ירמיהו ווייגאַפּעל (ירמה) — ש. פּערלמוטער 281
אברהם אַבראַמאָוויטש און יוסף־נטע כאָלעווינסקי — חיים גאָלדבערג . . . 282
לזכר די קדושים פון דער משפּחה שטאַמלער — יצחק שטאַמלער 283
אַ פאַרייביקונג מיינע עלטערן, שוועסטער און ברידער — אברהם שולמאַן . 285

בהגות מדינת ישראל • אין פאַרטיידיקונג פון מדינת ישראל

אלכסנדר קסטנבאום (ערמון) ז״ל — („על המשמר״) 287
דאָס מאַרטירער־קינד אַלעק קעסטענבוים — הדסה אייכנבערענער . . . 288
הצנחן שמאי שאַייביץ׳ ז״ל 294
אונזער זון שמאי שאַיעוויטש ז״ל — מיכאל, לאה און דינהלע שאַיעוויטש . 295
„פלינקער פון אַן אָדלער, שטאַרקער פון אַ לייב״... — צבי אייכנבערענער . 296
אריה אַגאַסי ז״ל 299

ג. השואה • דער אומקום 301

בנימין טנא — ילדות 303
משה וואַסערמאַן — מיר שטעלן אייך אַ לעבעדיקן מאָנומענט 304
אריה בוקשפאַן — יזכור 306
דוד שולמן — לא לשכוח! 307
יעקב עקהייזער — חורבן דעמבלין 308
סטמפיין פידליס — יהודי דמבלין בימי הכיבוש הגרמני 323
צבי אייכנבערענער — אַזוי איז אומגעקומען די יידישע דעמבלין 348
אַנדז׳ה טופּוסקי — בגיטו ובמחנות 409
אידאַ מילגרוים־ציטרינבאַום — ווי אַזוי מיר האָבן געלערנט, דערמוטיקט
און געראַטעוועט יידישע קינדער פון דעמבלין 412
חיים שטאַמפאטער — קאַריוו—מאַדזשיץ—בוכענוואַלד 420

דבורה רעזניק — די קינדער האָבן מיר מער ניט געזען... 424
רודע לינדאָווער — זכרונות פון היטלעריסטישן גיהנום 425
בנימין שטמלר — בדרכם האחרונה 428
דעמבלינער יידן דערציילן ווען חורבן 431
ש. פרלמוטר — חג הפסח הראשון במחנה דמבלין 446
חייה שילדקרויט — דער חורבן פון מיין היימשטאָט 448
אהרון קאַטשקע — פון דעמבלין ביז בערגען־בעלזען 451
חנה גאָלדבערג — מיין יסורים־וועג פון דעמבלין ביז דאַכאַו 455
אסתר אַפּעלבוים (מעקלער) — פון וואַרשעווער געטאָ אין דעמבלינער לאַגער . 473
פּעסע קאַנער (גאָלדראַט) — מיין טאַטנס צוואה... 478
חייה־ברכה ראַזענבערג־אורבאַך — טראַגישער גורל פון אַ דעמבלינער יידישער משפּחה 486
מענדל שטיינבאַק — פון לאַגער צו לאַגער 488
מאיר אייכנבערענער — דאָס ערשטע האַלבע יאָר פון גרויל און שוידער . . . 496
מרים צימבראַוויטש ז״ל — איבערגעלעבט דעם גיהנום 503
אבא בראַנשפּיגעל — איך בין געבוירן אין יאָר 1938... 505
חייה זילבערבערג־וויינבערג — דערציילונג פון אַ געראַטעוועטער 506
אסתר שאַפּיראַ־טענענבוים — די רוסן האָבן אונדז באַפרייט 513
זהבה אמיץ — הגירוש השני 514
זהבה אמיץ — די צווייטע אויסזידלונג 517
יוסף דייטשער — כ׳בין ניט בכוח אַלץ צו באַשרייבן... 520
מלכה לעדערמאַן־פּלעק — זעקסטער מאַי 1942 527
מתתיהו צוקרמן — היחידה מבין אלפיים נפש שזכתה לקבורה בטהרה . . 529
מתתיהו צוקערמאַן — די איינציקע פון 2000 נפשות וואָס האָט זוכה געווען
צו קבורה... 530
אסתר קאַמינסקה — רק אני וילדי ניצלנו 531
חייה גאָלדפּאַרב־ראַזענבערג — ניצול געווארן מיט דער טאַכטער 540
אברהמעלע אַבענשטיין — מיר איז געלונגען צו ראַטעווען עטלעכע יידן . . 543
א. אַבענשטיין — דערמאָרדעט נאָך דער באַפרייונג 547
שבתאי פּערלמוטער — יידישער ווידערשטאַנד אין געטאָ און אין לאַגער . . 548
אבא באַנטמאַן — דער מאַרטירער־וועג פון יחיאל באַנטמאַן 553
ד״ר קלמן פּאַריס — אומקום פון דער יידישער דעמבלין 563
צפורה שילינג — כ׳וועל יענעם טאָג ניט פאַרגעסן... 575
ישראל בוביס — דאָס יאָר 1942 579
אריה אַלברט — „הקפה״ לזכר הקדושים בבית־המדרש של הרבי ממודז׳יץ בתל־אביב 582

ד. בני דמבלין־מודז׳יץ בארץ ובחו״ל ● דעמבלינער־מאָדזשיצער אין לאַנד און אין אויסלאַנד 583

אריה בוקשפן — מפעולות ארגון יוצאי דמבלין־מודז׳יץ בישראל 585
אריה בוקשפאַן — טעטיקייט־באַריכט פון אירגון יוצאי דעמבלין־מאָדזשיץ אין ישראל 590
וואַלף טענענבוים — די דעמבלינער סאַסייטי אין פראַנקרייך 595

ה. דפי הנצחה ● בלעטער וואָס פאַראייביקן 599

רשימת הקדושים — רשימה פון די קדושים 601
מודעות־אבל — נעקראָלאָגן 626
תוכן הספר — אינהאַלט פון בוך 692